

ЛІНГВІСТИЧНІ СТУДІЇ

Збірник наукових праць

Випуск 21

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДОНЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

ЛІНГВІСТИЧНІ СТУДІЇ

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Збірник засновано в 1994 році

Випуск 21

Донецьк ДонНУ 2010

Редакційна рада: Анатолій Загнітко, доктор філологічних наук, професор (науковий редактор) (Україна); Іван Вихованець, доктор філологічних наук, професор, член-кореспондент НАН України (Україна); Катерина Городенська, доктор філологічних наук, професор (Україна); Ніна Клименко, доктор філологічних наук, професор (Україна); Євгенія Карпіловська, доктор філологічних наук, професор (Україна); Юрій Прадід, доктор філологічних наук, професор (Україна); Майя Всеволодова, доктор філологічних наук, професор (Росія); Марія Конюшкевич, доктор філологічних наук, професор (Білорусь); Василь Рагавцов, доктор філологічних наук, професор (Білорусь); Михайло Сарновський, доктор філологічних наук (Польща); Лариса Пісарек, доктор філологічних наук, професор (Польща); Чеслав Ляхур, доктор філологічних наук, професор (Польща); Алеш Брандлер, доктор філологічних наук, професор (Чехія); Станіслав Жажа, доктор філологічних наук, професор (Чехія); Людмила Попович, доктор філологічних наук, професор (Сербія).

Редакційна колегія: Євген Отін, доктор філологічних наук, професор (Україна); Микола Луценко, доктор філологічних наук, професор (Україна); Михайло Сенів, доктор філологічних наук, професор (Україна); Володимир Каліушенко, доктор філологічних наук, професор (Україна); Ольга Бессонова, доктор філологічних наук, професор (Україна); Каленик Шульжук, доктор філологічних наук, професор (Україна); Віра Познанська, кандидат філологічних наук, доцент (Україна); Любов Фроляк, кандидат філологічних наук, доцент (Польща); Михайло Вінтонів, кандидат філологічних наук, доцент (Україна); Володимир Мозгунов, кандидат філологічних наук, доцент (Україна); Ірина Домрачева, кандидат філологічних наук, доцент (Україна); Оксана Борисенко, кандидат філологічних наук, доцент (Україна); Ганна Ситар, кандидат філологічних наук, доцент (відповідальний секретар) (Україна); Ілля Данилюк, кандидат філологічних наук, доцент (секретар) (Україна); Ірина Занозовська, старший лаборант (технічний секретар) (Україна).

Рецензенти: Грещук Василь, доктор філологічних наук, професор (Прикарпатський національний університет); Сологуб Надія, доктор філологічних наук, професор (Інститут української мови НАН України).

Видання затверджене ВАК України як фахове («Перелік № 1 наукових фахових видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук» // Бюлетень ВАК України. – 1999. – № 4); («Перелік наукових фахових видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук» // Бюлетень ВАК України. – 2009. – № 12; затверджено постановою президії ВАК України від 18.11.2009 р. № 1-05/5).

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації серії КВ № 8925 від 01.07.2004 року.

Затверджено до друку вченою радою Донецького національного університету (№ 6 від 30.06.2010 р.).

Засновник: Донецький національний університет, кафедра української мови (від 28.12.2007 р. – кафедра української мови та прикладної лінгвістики).

При використанні матеріалів серії покликання на «Лінгвістичні студії» є обов'язковим.

Електронна версія збірника доступна на Донецькому лінгвістичному порталі за адресою www.mova.dn.ua

Лінгвістичні студії : зб. наук. праць / Донецький нац. ун-т; наук. ред. А. П. Загнітко. – Л 59 Донецьк : ДонНУ, 2010. – Вип. 21. – 361 с.

ISSN 1815-3070
ISBN 966-7277-88-7

Розглянуто актуальні проблеми теорії мови, функціональної граматики, з'ясовано напрями еволюції морфологічних і синтаксичних категорій, а також їхні функціональні вияви в тексті, встановлено особливості функціональної семантики фразеологічних і лексичних одиниць, висвітлено напрями прикладної лінгвістики, лінгвістики тексту, дискурсології й дискурс-аналізу.

Для науковців, викладачів, аспірантів і студентів-філологів.

ЗМІСТ

ВСТУП		6
РОЗДІЛ I	Теорія мови	8
Азарова Вікторія	Прецедентное имя в научном освещении	8
Загнітко Анатолій	Класифікаційні типології концептів	12
Кононенко Віталій	Концептосфера в етнолінгвістичному аспекті	22
Коч Наталія	Семантическое развитие концептообразующих номинаций в диахроническом аспекте (репрезентативность категории «гады» в восточнославянской концептуально-языковой картине мира)	25
Михальченко Марина	Внутрішньотекстова градація оцінки	32
Поповић Људмила В., Жармак Вероніка (Іван)	Українсько-српска контрастивна језичка истраживања	36
Путіліна Оксана	Джерела постання відмінкової граматики (V ст. до н.е. – поч. XX ст. н.е.)	45
Taukchi Olena	Conceptual Schemes of Place and Time in American Linguistics	51
РОЗДІЛ II	Актуальні проблеми морфології	55
Каратаєва Анна	Український вокатив у текстовій структурі історичного роману «Диво» Павла Загребельного	55
Левакіна Тетяна	Мікрогрупи далекої периферії прийменників соціативності української мови	60
Наконечна-Роганіна Людмила	Про співвідношення лінгвістичного та фізичного часу	66
РОЗДІЛ III	Теоретичні питання синтаксису	70
Александрова Вікторія, Приходько Анатолій	Когнітивно-комунікативні властивості еліптичного речення сучасної англійської мови	70
Алманова Олександра	Проблема визначення поняття «питання» на логіко-семантичному, граматичному та комунікативному рівнях	75
Балко Марина	Особливості побудови структурних схем словосполучень сучасної української мови	79
Мудрак Яна	Емотивні фактивні предикати в семантичній структурі висловлювання	84
Оленяк Мар'яна	Структурні особливості уточнювальних конструкцій (на матеріалі англійської та польської мов)	87
РОЗДІЛ IV	Функціональна семантика лексичних і фразеологічних одиниць	97
Голі-Оглу Тамара	Дублетність наукових термінів в українській і російській мовах: функціональний аспект	97
Євпак Анатолій	Тематичні групи вторинних номінатів українських лексем <i>кінь</i> та <i>комонь</i>	101
Євтушина Тетяна	Фразеологізми як репрезентанти ментальної діяльності людини у мовній картині світу Марії Матіос	106
Жижома Оксана	Лінгвістична природа прислівникової оказіональної номінації	110
Забашта Роман	Современные подходы к созданию словарей-минимумов, составленных на семантических основаниях	114
Замощина Наталія	Семантика похідних іменників із локативним значенням у турецькій мові	118
Краснобаєва-Чорна Жанна, Усенко Ольга	Семантико-граматична класифікація фразеологізмів у словнику фразеологічних термінів сучасної української мови	124
Лугава Світлана	Локуси на позначення медіального простору в сучасній українській мові	133
Мартинів Оксана	Асоціативно-термінальна мотивація фразеологічних одиниць сучасної німецької мови з компонентом на позначення звучання	137
Олійник Сергій	Структурно-семантичні особливості оцінних фразеологічних одиниць в українській мові	142
Осіпчук Галина	Семантичний рівень кореферентних засобів у творах Марії Матіос	147
Присяжнюк Ольга	Структурні ознаки неологічних фразеологізмів	152
Стремедловська Світлана	Семантична структура складних іменників з метафоричним компонентом (на матеріалі сучасної німецької мови)	156

Ткачук Ольга	Питомі неологізми у хорватській мові (на матеріалі мови засобів масової інформації 90-х років XX – початку XXI століття)	161
РОЗДІЛ V	Словотвір: напрями, аспекти дослідження	167
Астафьева Марина	Комбинаторный аспект и словообразовательная продуктивность китайских заимствований в американском варианте английского языка	167
Беркещук Інна	Чинники словотворчої поведінки назв знарядь праці у сучасній українській мові	172
Лапшина Ольга	Сложные имена существительные со значением подобия: структура и семантика	175
РОЗДІЛ VI	Проблеми лінгвістики тексту, дискурсології, дискурс-аналізу	180
Андрущенко Вікторія	Функційні вияви когезійної зв'язності як змістово-семантичної категорії художньотекстової структури (на матеріалі роману Дж. Лондона «Мартін Іден»)	180
Богатирьова Євгенія	Політичні дебати як тип аргументативного політичного дискурсу	183
Волянська Юлія	Типологічні різновиди повтору в сучасній лінгвістичній думці	187
Гнатюк Любомира	Прагматичні й функціонально-комунікативні особливості іронії як засобу міжособистісного спілкування	191
Дорофеев Юрий	Функциональная обусловленность модифицированных форм и значений языковых единиц в тексте	197
Пасько Ганна	Мовленнєвий жанр загадки: стилістичний аспект (на матеріалі англійської мови)	201
Пушкар Олександра	Займенник як чинник евфемізмів у сучасних політичних рекламних текстах	205
Рогожкин Олександр	Філософський дискурс риторики	208
Сальнікова (Куценко) Вікторія	Закономірності градування аксіологічних значень сучасного українського політичного дискурсу	213
Шведова Марія	Образні стереотипи сприйняття часу в ідіостилі О. Забужко (на матеріалі збірки вибраних поезій «Друга спроба»)	218
РОЗДІЛ VII	Особливості говорів української мови та проблеми соціолінгвістики	222
Загнітко Надія	Назви страв з вареного тіста в донецьких говірках	222
Клименко Наталія	Назви одягу для ніг у східностепових українських говірках	226
Николів Ірина	Сленг та суміжні з ним поняття з погляду хорватських та українських лінгвістів	233
Юсікова Олена	Питання історичного розвитку українських дифтонгічних вокалів та його місце в українській діалектній фонології	237
РОЗДІЛ VIII	Проблеми ономастики	242
Лісова Лариса	Прізвища Горохівщини, похідні від назв тварин	242
РОЗДІЛ IX	Прикладна лінгвістика: напрями й аспекти дослідження	247
Воевудский Дмитрий, Кретов Алексей, Селезнев Геннадий	Квантитативные показатели многозначности в нидерландском, немецком и английском словарях	247
Данилюк Ілля	Лінгвістичне забезпечення комп'ютерних систем: регулярні вирази в MS WORD 2010	253
Дикарева Светлана, Чернявская Олеся	Язык права в Интернет-коммуникации: когнитивные и прагматические измерения	260
Долбилова Елена, Кретов Алексей	Парадигматическая стратификация каталанской лексики и аксиологемы каталанской ментальности	267
Кретов Алексей, Меркулова Инна, Суворова Юлия	Квантитативная характеристика славянской фразеологии	273
Ситар Ганна, Сахарук Інна	Дистанційні уроки з дисципліни «Вступ до спеціальності (прикладної лінгвістики)»: принципи створення та структура	283

Чейлитко Наталія	Моделювання синтаксичної структури українського речення в термінах орієнтованого графа	288
Hertsovska-Vaynaniy Nataliya	Success as a Result and Important Component in Foreign Language Teaching	292
РОЗДІЛ X	Історія мови	298
Білих Олександр	Форми аориста у церковнослов'янській мові української редакції кінця XVI – XVII ст.: особливості творення та значення	298
Купченко Елена	Семантическая многоплановость лексемы оумъ в агиографическом тексте (на материале древнерусского перевода «Жития Андрея Юродивого»)	304
Тома Наталія	Мовні особливості казання Петра Могили «Крестъ Христа Спасителя и каждого человека»	307
РОЗДІЛ XI	Фонетика і фонологія	311
Пилипенко Євген	Відображення системи консонантизму середньонадніпрянського діалекту у ранніх повістях Івана Нечуя-Левицького	311
Рудківський Олександр	Позиційно-комбінаторне варіювання німецьких приголосних у сильній та слабкій позиціях	316
РОЗДІЛ XII	Україністика за кордоном	323
Гаев Тања	Група за українски језик и књижевност Катедре за славистику Филолошког факултета Универзитета у Београду	323
РОЗДІЛ XIII	Рецензії та анотації	333
Загнітко Анатолій	Дієслівна перехідність у контрастивному аспекті. Рец. на книгу: Ивановић Милена. Прелазност у украинском језику: функционални аспект / Милена Ивановић. – Београд: Задужбина Адрејевић, 2007 (Београд: Тодра плюс). – 120 с.	333
Загнітко Анатолій, Шевчук Ольга	Інтеграційні процеси динаміки мовно-українського простору. Рец. на книгу: Грещук Василь. Студії з українського мовознавства: Вибрані праці. – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2009. – 520 с.	339
Загнітко Анатолій	Українська література крізь призму багатолікого сьогодення. Рец. на книгу: Поповић Људмила. Фокусна перспектива українске књижевности. – Београд: Универзитет у Београду, 2007. – 253 с.	340
Поповић Људмила	Рец. на книгу: Загнітко А.П. Теорія сучасного синтаксису. – Донецьк: ДонНУ, 2006. – 378 с.	347
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ		351
THE CONTENTS		354
СОДЕРЖАНИЕ		357
ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ		360

ВСТУП

Пропонований двадцять перший випуск серії «Лінгвістичні студії» окреслює і репрезентує постійне зацікавлення науковців низкою мовознавчих проблем й у своєму змісті охоплює перебіг вивчення й аналізу, розгляду різноманітних аспектів і вимірів тих чи інших мовних ярусів: морфологічного, лексичного, словотвірного, семасіологічного, синтаксичного, стилістичного з простеженням особливостей їхньої взаємодії і взаємовпливу, взаємовідношення і взаємовияву, взаємопроникнення і взаємокорелятивності з визначенням та послідовним виявом спектрів взаємозумовленості, вияскравлює різноманітні аспекти науково-теоретичного і теоретико-прикладного осмислення проблем теорії мови, її історії; охоплює розгляд еволюції, динаміки і статичності, статусу, структури, семантики і функцій мовних одиниць. На часі постав розділ з проблем прикладної лінгвістики (розпочатий у шістнадцятому випуску), оскільки сьогодні цей напрям у своєму розмаїтті не постає рівнорядним, охоплюючи проблеми прикладної фонетики, морфології, синтаксису, лексикології, лексикографії, термінознавства, не менш вагомими в цьому розрізі постають питання корпусної лінгвістики і прикладного спрямування перекладознавства, прикладного опрацювання проблем комунікативного впливу і штучного інтелекту, особливо значущими виступають питання нейролінгвістичного програмування, судової (кримінальної) лінгвістики, прикладні аспекти патопсихолінгвістики, усього того, що пов'язано з людиною. Показовим є те, що в широкому сенсі проблеми прикладної лінгвістики охоплюють і методику викладання іноземної та рідної мов і багато іншого. Ці проблеми активно опрацьовуються на кафедрі української мови та прикладної лінгвістики Донецького національного університету завдяки активній співпраці з відділом структурно-математичної лінгвістики Інституту мовознавства ім. О.О.Потебні НАН України (завідувач відділу професор Є.А. Карпіловська), відповідними кафедрами Національного університету «Львівська політехніка», Московського державного університету імені М.В. Ломоносова (Росія) та Воронежського державного університету (Росія; професор О.О. Кретов). Від самого першого випуску «Лінгвістичних студій» і до сьогоднішнього започатковано і збережено основні концептуальні розділи, у межах яких й уміщено пропоновані студії і дослідження¹. Щоправда, лінгвістична думка є динамічною, постійно розвивається, поглиблюється, внаслідок чого постають відчутними нові напрями, формуються нові школи, що й зумовили висвітлення в «Лінгвістичних студіях» актуальних сьогодні проблем дискурсу, комунікативної, когнітивної лінгвістики та ін. У силу певних об'єктивних причин, на жаль, не знайшов розвитку, започаткований у чотирнадцятому випуску розділ «Лінгвістична спадщина кафедри української мови та прикладної лінгвістики Донецького національного університету», у якому передбачено публікацію наукових праць викладачів, що в різний час працювали на кафедрі української мови та прикладної лінгвістики і дослідження яких сьогодні з тих чи інших причин є мало доступними, але вони виступають такими, що активно використовуються у вишівській практиці, їхнє вивчення дозволяє по-іншому простежити окремі знакові проблеми, та й для наукового розвитку кафедри української мови та прикладної лінгвістики їхнє значення непересічне. Його продовження вкрай необхідне і буде зреалізоване в майбутніх випусках.

Випуск розпочато розділом «Теорія мови», де досліджено прецедентне ім'я в науковому висвітленні, проаналізовано класифікаційні типології концептів, розглянуто концептосферу в етнолінгвістичному аспекті, з'ясовано семантичний розвиток концептуотворювальних номінацій у діахронічному аспекті, окреслено внутрішньотекстову градацію оцінки, висвітлено специфіку зіставних досліджень української та сербської мов, визначено джерела постання відмінкової граматики (V ст. до н.е. – поч. XX ст. н.е.), простежено концептуальні схеми місця й часу в американській лінгвістиці.

У двадцять першому випуску вміщено проблемні матеріали з актуальних питань теоретичної і функційної морфології, значна увага приділена проблемам: 1) українського вокативу в текстовій структурі історичного роману «Диво» Павла Загребельного; 2) мікрогруп далекої периферії прийменників соціативності української мови; 3) співвідношення лінгвістичного та фізичного часу.

Дослідження теоретичних питань синтаксису охоплюють розгляд: а) когнітивно-комунікативних властивостей еліптичного речення сучасної англійської мови; б) проблеми визначення поняття «питання» на логіко-семантичному, граматичному та комунікативному рівнях; г) особливостей побудови структурних схем словосполучень сучасної української мови; г) емотивних фактивних предикатів у семантичній структурі висловлювання; д) структурних особливостей уточнювальних конструкцій (на матеріалі англійської та польської мов) тощо.

Аналіз функціональної семантики лексичних і фразеологічних одиниць охоплює: 1) дослідження дублетності наукових термінів в українській і російській мовах: функціональний аспект; 2) розгляд тематичних груп вторинних номінацій українських лексем *кіль* та *комонь*; 3) аналіз фразеологізмів як репрезентантів ментальної діяльності людини у мовній картині світу Марії Матіос; 4) простеження лінгвістичної природи прислівникової okazional'noї номінації; 5) висвітлення сучасних підходів до створення словників-мінімумів, створених на семантичній основі; 6) дослідження семантики похідних іменників із локативним значенням у турецькій мові; 7) розгляд семантико-граматичної класифікації фразеологізмів у словнику фразеологічних термінів сучасної української мови; 8) дослідження локусів на позначення медіального простору в сучасній українській мові; 9) з'ясування асоціативно-термінальної мотивації фразеологічних одиниць сучасної німецької мови з компонентом на позначення звучання; 10) аналіз структурно-семантичних особливостей оцінних

¹ Усі матеріали випуску авторизовані (редколегія).

фразеологічних одиниць в українській мові; 11) простеження асоціативно-термінальної мотивації фразеологічних одиниць сучасної німецької мови з компонентом на позначення звучання; 12) окреслення структурно-семантичних особливостей оцінних фразеологічних одиниць в українській мові; 13) вияв семантичного рівня кореферентних засобів у творах Марії Матіос; 14) дослідження структурних ознак неологічних фразеологізмів; 15) з'ясування семантичної структури складних іменників з метафоричним компонентом (на матеріалі сучасної німецької мови); 16) розгляд питомих неологізмів у хорватській мові (на матеріалі мови засобів масової інформації 90-х років ХХ – початку ХХІ століття).

Досить ґрунтовним постає розгляд проблем сучасного словотвору, з-поміж яких особливу увагу привертають студії з: 1) дослідження комбінаторного аспекту й словотвірної продуктивності китайських запозичень в американському варіанті англійської мови; 2) розгляду чинників словотворчої поведінки назв знарядь праці у сучасній українській мові; 3) вивчення структури й семантики складних іменників зі значенням подібності тощо.

З-поміж актуальних проблем лінгвістики тексту, дискурсології, дискурс-аналізу варто наголосити на: а) аналізі функційних виявів когезійної зв'язності як змістово-семантичної категорії художньотекстової структури (на матеріалі роману Дж. Лондона «Мартін Іден»); б) дослідженні політичних дебатів як типу аргументативного політичного дискурсу; в) простеженні типологічних різновидів повтору в сучасній лінгвістичній думці; г) розгляді прагматичних і функційно-комунікативних особливостей іронії як засобу міжособистісного спілкування; ґ) з'ясуванні функційної зумовленості модифікованих форм і значень мовних одиниць у тексті; д) дослідженні мовленнєвого жанру загадки (на матеріалі англійської мови); е) вивченні займенника як чинника евфемізмів у сучасних політичних рекламних текстах; є) характеристиці філософського дискурсу риторики; ж) проблемі закономірності градування аксіологічних значень сучасного українського політичного дискурсу; з) аналізі образних стереотипів сприйняття часу в ідіостилі О. Забужко (на матеріалі збірки вибраних поезій «Друга спроба») і т.ін.

Належна увага приділена питанням сучасних українських говорів та проблемам соціолінгвістики, де знайшли висвітлення проблеми: а) дослідження назв страв з вареного тіста в донецьких говірках; б) аналіз назв одягу для ніг у східностепових українських говірках; в) вивчення сленгу та суміжних із ним понять з погляду хорватських та українських лінгвістів; г) історичного розвитку українських дифтонгічних вокалів та ін.

З-поміж актуальних проблем ономастики досліджено прізвища Горохівщини, похідні від назв тварин.

У розділі, присвяченому проблемам сучасної прикладної лінгвістики, простежено: а) квантитативні показники багатозначності в нідерландському, німецькому й англійському словниках; б) мову права в Інтернет-комунікації: когнітивні й прагматичні виміри; в) парадигматичну стратифікацію каталанської лексики й аксіологеми каталанської ментальності; ґ) квантитативна характеристика слов'янської фразеології; г) дистанційні уроки з дисципліни «Вступ до спеціальності (прикладної лінгвістики)»: принципи створення та структури; д) моделювання синтаксичної структури українського речення в термінах орієнтованого графа; е) успіх як результат і важливий компонент у навчанні іноземної мови.

У розрізі проблем історії мови проаналізовано такі актуальні питання: 1) особливості творення та значення форм аориста у церковнослов'янській мові української редакції кінця ХVІ – ХVІІ ст.; 2) семантична багатоплановість лексеми *оумь* в агіографічному тексті (на матеріалі давньоросійського перекладу «Жития Андрея Юродивого»); 3) мовні особливості казання Петра Могили «Кресть Христа Спасителя и каждого человека».

У розділі «Фонетика і фонологія» особливу увагу звернуто на: а) відображення системи консонантизму середньонадніпряньського діалекту у ранніх повістях Івана Нечуя-Левицького; б) позиційно-комбінаторне варіювання німецьких приголосних у сильній та слабкій позиціях.

Аналіз україністики за кордоном охоплює розгляд специфіки викладання спеціальності *українська мова і література* на кафедрі славистики філологічного факультету Белградського університету.

Не обійдено увагою і нові лінгвістичні праці, які проаналізовано в розділі «Рецензії та анотації», висловлена оцінка їхньої актуальності та значущості для розвитку сучасного мовознавства.

Автори випуску «Лінгвістичні студії» сподіваються, що вміщені в ньому статті спонукатимуть до міркувань та дискусій. Відгуки і пропозиції слід надсилати на адресу: Редакція серії «Лінгвістичні студії», кафедра української мови та прикладної лінгвістики, вул. Університетська, 24, Донецький національний університет, корп. І, 83001, м. Донецьк, Україна.

Анатолій Загнітко, науковий редактор

РОЗДІЛ І. ТЕОРІЯ МОВИ

Викторія Азарова

ББК Ш12=411.4*515

УДК 81'367.88.5

ПРЕЦЕДЕНТНОЕ ИМЯ В НАУЧНОМ ОСВЕЩЕНИИ

Проаналізовано терміносистему, що використовується в сучасній науці для позначення власного імені в неденотативному значенні. Виявлено дифузність понятійного апарату прецедентності, що виражається в термінологічній омонімії, повній або частковій синонімії, порушеннях родо-видових зв'язків та причиново-наслідкових відношень.

Ключові слова: прецедентне ім'я, ім'я власне, терміносистема, прецедентні феномени.

Постановка проблеми. В конце XX – начале XXI века усиливается интерес к явлению прецедентности. Ученых привлекает способность прецедентного имени выражать смыслы, отличные от прототипического значения, представлять оценку, выступать культурным знаком. Такая многоаспектность и очевидная перспективность исследований обуславливает междисциплинарный подход к феномену прецедентного имени (далее ПИ). Для когнитивной лингвистики, лингвокультурологии, психолингвистики, социолингвистики, изучающих языковое явление с точки зрения тесной взаимосвязи с познавательными и мыслительными процессами, ПИ – материал для анализа и моделирования ментальных процессов, механизмов продуцирования и восприятия речи, взаимодействия говорящего и слушающего, организации памяти и ее роли в процессе коммуникации.

Вместе с тем ПИ – объект анализа грамматического, структурно-семантического, риторического, ономастического, литературоведческого научных направлений. Интерес смежных, но все же разных наук порождает проблему терминсистемы, заключающуюся в том, что в каждом из научных направлений используется свой термин для обозначения явления, очень похожего на ПИ. В науке фиксируется отсутствие единого, общепринятого, с четкой дефиницией термина.

Целью данного исследования является рассмотрение существующих вариантов дефиниций прецедентного имени в трактовке различных научных направлений, выявление общих признаков, которые принимаются всеми представленными концепциями. Трудность состоит в том, что, несмотря на некоторую общность понимания ПИ, каждое из научных направлений акцентирует внимание на каком-либо аспекте, актуальном для данной области исследования. Новизна работы заключается в самой постановке проблемы – концептуальная многозначность ключевого слова, размытость границ, синонимичность в функционировании терминов препятствуют стройности, логичности, полноте и доказательности теории прецедентности.

История изучения прецедентности ведет свое начало с определения понятия «прецедентный текст» Ю. Н. Карауловым. Прецедентным текстом назывались «тексты, значимые для той или иной личности в познавательном и эмоциональном отношениях, имеющие сверхличностный характер, то есть хорошо известные и широкому окружению, и данной личности, включая ее предшественников и современников, и, наконец, такие, обращение к которым возобновляется неоднократно в дискурсе данной языковой личности» [Караулов 1987: 218].

Следующим этапом исследования было уточнение понятия «прецедентный текст» и создание теории прецедентных феноменов участниками научного семинара «Текст и коммуникация», на котором И. В. Захаренко, В. В. Красных, Д. Б. Гудков, Д. В. Багаева в составе прецедентных феноменов выделили прецедентный текст, прецедентную ситуацию, прецедентное высказывание и прецедентное имя. Исследователи определяли ПИ как «индивидуальное имя, связанное или с широко известным текстом, как правило, относящимся к прецедентным..., или с прецедентной ситуацией...». Существенным в данной дефиниции было то, что ученые говорили, что ПИ – «это своего рода сложный знак, при употреблении которого в коммуникации осуществляется апелляция не собственно к денотату, а к набору дифференциальных признаков данного ПИ...» [Захаренко, Красных, Гудков, Багаева 1997: 82].

Одновременно с ПИ для обозначения во многом сходного, но все же не тождественного явления, используются следующие термины: «прецедентный текст» (Ю. Н. Караулов, Ю. А. Сорокин, Г. Г. Слышкин, Ю. Е. Прохоров); «текстовая реминисценция, прецедентная текстовая реминисценция» (А. Е. Супрун); «интертекстема» (Ю. Кристева, В. М. Мокиенко, Е. В. Сидоренко); «историческая (социальная, политическая, литературная) метафора» (Дж. Лакофф, М. Джонсон); «логоэпистема» (В. Г. Костомаров, Н. Д. Бурвикова); «элемент вертикального контекста» (О. С. Ахманова, И. В. Гюббенет); «антономазия» и «аллюзия» (Г. Г. Хазагеров, Л. С. Ширина); имя собственное, использованное в значении имени нарицательного (В. В. Виноградов).

По лексико-грамматической теории «имена существительные собственные переходят в разряд нарицательных, когда они служат для обозначения целого класса однородных предметов и явлений, напр.,

геркулес, ловелас, меценат, рентген». О полном завершении транспозиции имени собственного в нарицательное свидетельствует включение такого имени и его производных в словари. В Толковом словаре Т. Ф. Ефремовой находим: *Меценат – 1. Богатый покровитель наук и искусств; 2. Гай Цильний Меценат – покровитель искусств при императоре Августе. Меценатство – 1. Деятельность мецената; покровительство мецената, оказываемое кому-либо покровительство* [Ефремова 2004].

В Большом толковом словаре С. А. Кузнецова: *Плюшкин, -а; м. неодобр. О чрезмерно скупом, жадном человеке. ->энц. По фамилии одного из героев поэмы Н.В.Гоголя «Мёртвые души» (1842). < Плюшкинский, -ая, -ое. П-ие наклонности. П-ая жадность* [Кузнецов 2006].

У В. В. Красных аналогичные примеры представляют теорию прецедентности: «прецедентное имя обозначает определенный признак, некоторую черту характера или внешности, т. е. имеет «терминологическое» значение и является символом некоторой характеристики, некоторого характера... Рокфеллер – «эталон» богатства... Плюшкин – скупой, собирающий и/или хранящий старые, ненужные вещи» [Красных 2002: 86-87].

В классической и обновляющейся риторике в рамках традиционной классификации риторических фигур и тропов обозначение свойств человека при помощи собственного имени другого человека рассматривается как особый прием – антономазия. В книге А. И. Гальперина «Очерки по стилистике английского языка» мы находим: «К числу стилистических приемов, основанных на выявлении отношений двух типов лексических значений можно отнести и использование собственных имен в значении нарицательных, и, наоборот, нарицательных в значении собственных... Антономазия – это один из частных случаев метонимии, в основе которой лежит отношение места, где произошло какое-либо событие и само событие, лицо, известное каким-либо поступком...» [Гальперин 1958: 39].

Г. Г. Хазагеров называет тем же термином «антономазия» явление, родственное перифразису. Речь идет об использовании собственного имени в мелиоративном, то есть возвеличивающем смысле. *Он умен, как Альберт Эйнштейн, силен, как Арнольд Шварценеггер, это – второй Суворов, второй Кутузов, во всех отношениях талантливый человек* (о генерале А.И. Лебеде) [Хазагеров 2002]. Сравним с утверждением В. В. Красных: «При функционировании имени-символа... может иметь место обращение...к инварианту восприятия прецедентного имени... Примерами таких имен являются Пётр I, Наполеон, Суворов... В инвариант восприятия прецедентного имени Суворов входит, что он великий полководец, человек, ведущий себя свободно по отношению к властям» [Красных 2002: 97].

Как видим, функционирование имени собственного *Суворов* в одном и том же инварианте «великий полководец, человек, ведущий себя свободно по отношению к властям» Г. Г. Хазагеров называет «антономазией», а В. В. Красных – прецедентным именем.

Теоретики прецедентности считают, что в этом случае имеет место апелляция к дифференциальным признакам ПИ, составляющим ядро инварианта его восприятия..., что само ПИ оказывается «самодостаточным», чтобы выразить нечто большее, чем очевидное и непосредственное значение знака [Красных 2002: 84].

Регулярные метонимические и метафорические переносы стали предметом исследования в рамках теории регулярной многозначности (Ю. Д. Апресян, Л. А. Новиков, Д. Н. Шмелев и др.). Данная область лингвистических знаний рассматривает и выявляет регулярные, однотипные переносы значений, встречающихся у семантически близких слов, принадлежащих к одной части речи, а поскольку в русском языке существует относительно регулярная модель многозначности, то для обозначения каких-либо качеств человека может быть использовано имя иного человека, широко известного именно благодаря данным качествам. Среди факторов, обуславливающих развитие регулярной многозначности, выделяют реальное сходство и смежность явлений, а также способность к аналогии, к обобщению и перенесению свойств одних явлений на другие, сходные с ними явления. Регулярная многозначность является одним из принципов существования языковой метафоры. В дальнейшем эта проблему изучали Л. М. Васильев, И. А. Стернин, А. П. Чудинова, Н. И. Бахмутова и др.

Так, по теории регулярной многозначности географические названия могут метонимически использоваться для обозначения событий, которые произошли в соответствующем месте. Эта модель относится к числу относительно регулярных и обладает богатым потенциалом. Например, *Чернобыль – вовсе не географическое понятие, а одна из составляющих нашего бытия. Приятного в этом мало, потому мы не перестаем спрашивать: «Кто же виноват?»* (*Наука и жизнь*, 2006, №5). У В. В. Красных мы встречаем: «... имя собственное Чернобыль ... ставшее уже нарицательным: по существу оно стало функционировать как обозначающее прецедентной ситуации страшного опустошения и смертельной опасности от радиации. Ср: *Шамиль Басаев угрожает Москве маленьким Чернобылем*. (НГ, 1996)» [Красных 2002: 95].

Многочисленные примеры из нашей картотеки (заголовки статей): *Павлоград-второй Чернобыль? Рванет – мало не покажется, Не нужен ли вам второй Чернобыль под боком?, Верно ли, что незаземленная микроволновка - второй Чернобыль?* – свидетельствуют о том, что Чернобыль теряет связь с конкретным событием и из географического названия превращается в символ (знак) экологического бедствия.

Теория вертикального контекста, представленная в трудах О. С. Ахмановой, И. В. Гюббенет, подразделяет контекст на горизонтальный и вертикальный. Первый вид контекста понимается как вполне

традиционный для лингвистики, тогда как вертикальный контекст включает всю заложенную в произведении информацию историко-филологического характера [Ахманова, Гюббенет 1995]. Выделяют два вида вертикального контекста: филологический и социально-исторический. Социально-исторический вертикальный контекст представляет собой отсылки к социально-исторической действительности, отсылки к именам широко известных людей или к широко известным топонимам, торговым маркам. Филологический вертикальный контекст – это отсылки к различным художественным текстам, в том числе с учетом метафоризации соответствующих имен персонажей.

Существует точка зрения, согласно которой антропоним, использованный в образном значении, называется одной из разновидностей аллюзии. Эта риторическая фигура соотносит описываемый феномен с устойчивым понятием или словосочетанием литературного, исторического, мифологического порядка [Арнольд 1993].

В теории текстовых реминисценций используется термин «текстовые реминисценции» [Супрун 1995 и др.], который определяется как «осознанные vs. неосознанные, точные vs. преобразованные цитаты или иного рода отсылки к более или менее известным ранее произведенным текстам в составе более позднего текста» [Супрун 1995: 17]. К текстовым реминисценциям автор относит цитаты, «крылатые слова», имена персонажей, имена автора произведений, прямые и косвенные напоминания о разного рода ситуациях и их участниках. В соответствии с этой концепцией рассматриваются не только семантически преобразованные имена, но и такие имена, которые используются в традиционном значении: *У русских с грузинами есть Дanelия и Товстоногов, Габриадзе и Кикабидзе, да мало ли всего... Над рекой стоит гора, под горой течет Кура... Такую личную неприязнь испытываю к потерпевшему, что кушать не могу... Расцветай под солнцем Грузия моя... Цвет небесный, синий цвет полюбил я с малых лет...* [Супрун 1995: 17].

А. Е. Супрун относит к текстовым реминисценциям и индивидуальные неологизмы, и коннотативную лексику, и ссылки на официальные документы, что, конечно же, противоречит данным выше определениям изучаемых прецедентных структур, как "хрестоматийных", известных всем носителям языка данного когнитивного пространства.

Следовательно, термин «текстовые реминисценции» называет некую общую категорию, включающую в себя элементы, знаки интертекста, в составе которых есть и прецедентные имена. И совершенно очевидно, что термины «аллюзия», «реминисценция» и «прецедентное имя» вступают в соотношение неполной терминологической синонимии.

В теории интертекстуальности, созданной Юлией Кристевой, интертекст определяется как «место пересечения различных текстовых плоскостей, как диалог различных видов письма», а интертекстуальность как текстуальная интеракция, которая происходит внутри отдельного текста [Кристева 1995: 37]. Интертекстуальность может проявляться во включении в текст маркированных или немаркированных, преобразованных или неизмененных цитат, аллюзий, реминисценций. К числу проявлений интертекстуальности (которые чрезвычайно разнообразны) относится и рассматриваемая разновидность собственного имени.

Манифестация интертекстуальности в конкретных текстовых условиях получила наименование интертекстема [Сидоренко 1999; Фатеева 2000; Кузьмина 2004]. Интертекстема используется исследователями в качестве родового по отношению к понятиям «цитата», «аллюзия», «парафраз». Как видим, ключевой проблемой при рассмотрении интертекстуальности, является определение ее единицы.

Рассуждая о единицах интертекста, Н. А. Кузьмина отмечает: «Четыре понятия имеют непосредственное отношение к заявленной проблеме: чужая речь/чужое слово, цитата, реминисценция и аллюзия. Отношения между ними описываются то как синонимические, то как гипонимические, причем один и тот же термин выступает то в роли гипонима, то гиперонима» [Кузьмина 2004: 96].

Мы согласны, что введение критерия точности сужает понятие цитаты до дословного воспроизведения какого-либо текста и противопоставляет ее реминисценции, причем цитата гипонимична реминисценции. А главным отличием реминисценции от цитаты является «бессознательное действие творческой памяти» [Кузьмина 2004: 96].

Одно из ключевых понятий в теории межкультурной коммуникации, изложенной в работах В. Г. Костомарова, Н. Д. Бурвиковой и их последователей – это «логоэпистема» (от греческих слов, обозначающих слово и знание) – единица коммуникативного пространства, которая характеризуется как «след языка в культуре или культуры в языке» [Костомаров, Бурвикова 2003]. В данной концепции рассматриваются в качестве логоэпистемы «разноуровневые лингвистически ценные единицы», в том числе «говорящие имена и названия» [Костомаров, Бурвикова 2003]. Рассматривая конкретные примеры логоэпистем, ученые называют такие, как Соловей-разбойник, Ватсон, Освенцим, Рио-де-Жанейро, Ромео и Джульетта, Анна Каренина. Все эти названия обладают большой культурной значимостью, относятся к числу широко известных и входят в когнитивную базу русского национального сознания, поэтому их употребление в качестве «чужого слова» представляет собой проявление лингвистического и культурного опыта автора текста, говорит о его эрудиции, картине мира.

В работах В. В. Красных имена Ромео и Джульетта названы именами-символами: «... при обращении к ПИ, связанному с неким прецедентным текстом, автор апеллирует не к определенному характеру, а к

прецедентной ситуации, соответственно, и само имя-символ связано с хранящимся в когнитивной базе инвариантом восприятия прецедентной ситуации. Примером таких имен являются Ромео и Джульетта, Отелло и Дездемона, Иуда и др.» [Красных 2002: 91].

В теории классической и когнитивной метафоры рассматриваемые языковые явления называют метафорой, так как метафора – основной способ создания новых концептов в языковой картине мира современного русского человека. Теория когнитивной метафоры считает, что когнитивная метафора относится не к уровню языковой техники, а к уровню мышления и деятельности: «наша обыденная концептуальная система, в терминах которой мы одновременно думаем и действуем, фундаментально метафорична по своей природе» [Лакофф, Джонсон 2008: 23].

В. А. Маслова, разрабатывая основные положения современной лингвокультурологии, пишет: «Яркая индивидуально-авторская метафора хороша еще тем, что при ее восприятии возникает целый сонм ассоциаций, которые разнопорядковы и расплывчаты. За семантикой слов, которые создают метафорический смысл в сознании читателя, возникают и чисто субъективные, добавочные ассоциации, связанные со спецификой воспринимающей личности, с ее психическим складом, с характером интеллектуальной жизни» [Маслова 2001: 188]. Как видим, определение индивидуально-авторской метафоры частично перекликается с реминисценцией и аллюзией.

Вывод. Из представленного материала становится совершенно очевидной терминологическая путаница и нестабильность понятийного аппарата: отсутствие четкости в формулировании ключевых терминов, их синонимия (полная или частичная), отсутствие логичного, единого понимания родовых и видовых понятий (между «цитатой», «реминисценцией» и «аллюзией»). Анализ существующих подходов к исследованию прецедентного имени выявляет не только многообразие точек зрения на его природу, но и те характеристики прецедентного имени, которые принимаются всеми существующими концепциями. К признакам, фигурирующим во всех теориях, относятся такие показатели, как обогащение семантики и интертекстуальность, использование прецедентного имени в качестве культурного знака, связывающего различные тексты, эпохи, пространства.

Таким образом, перед лингвистической наукой стоит сложная задача упорядочения терминосистемы, а стройная терминосистема – залог более успешного изучения феномена прецедентного имени, его экспрессивности, образности, знаковости и эталонности.

Литература

- Арнольд 1993: Арнольд, И. В. Читательское восприятие интертекстуальности и герменевтика [Текст] / И. В. Арнольд // Интертекстуальные связи в художественном тексте: межвузовский сб. науч. тр. / И. В. Арнольд (ред.). – СПб.: Образование, 1993. – С. 4-12. – Библиогр.: С. 12.
- Ахманова, Гюббенет 1995: Ахманова, О. С., Гюббенет И. В. Вертикальный контекст как филологическая проблема [Текст] / О. С. Ахманова, И. В. Гюббенет // Вопросы языкознания. – 1995. – № 1. – С. 25-34. – Библиогр.: С. 34.
- Гальперин 1958: Гальперин А. И. Очерки по стилистике английского языка [Электронный ресурс] / А. И. Гальперин. – 1958. – Режим доступа: http://www.classes.ru/grammar/30.Ocherki_po_stilistike_. – Название с экрана.
- Гудков 2003: Гудков, Д. Б. Теория и практика межкультурной коммуникации [Текст] / Д. Б. Гудков. – М.: Гнозис, 2002. – 288 с. – Библиогр.: С. 272-287. – ISBN 5-94244-007-7.
- Захаренко Красных Гудков Багаева 1997: Захаренко, И. В., Красных, В. В., Гудков, Д. Б., Багаева, Д. В. Прецедентное имя и прецедентное высказывание как символы прецедентных феноменов [Электронный ресурс] / И. В. Захаренко, В. В. Красных, Д. Б. Гудков, Д. В. Багаева // Язык, сознание, коммуникация: сб. статей. – 1997. – № 1. – Режим доступа: http://www.philol.msu.ru/~slavphil/books/jsk_index.html. – Название с экрана.
- Ефремова 2004: Ефремова Т. Ф. Толковый словарь русского языка [Электронный ресурс] / Т. Ф. Ефремова. – 2004. Режим доступа: <http://slovarefremovoj.ru/>. – Название с экрана.
- Караулов 1987: Караулов, Ю. Н. Русский язык и языковая личность [Текст] / Ю. Н. Караулов. – М.: «Наука», 1987. – 261 с. – Библиогр.: с. 257-260. – ISBN 5-94234-017-9.
- Костомаров, Бурвикова 2003: Единицы лингвокультурного пространства [Текст] / В. Г. Костомаров, Н. Д. Бурвикова // Русский язык как иностранный: Теория. Исследования. Практика. – СПб., – 2003. – Вып. 6. – С. 25-37. – Библиогр.: с. 37.
- Красных 2002: Красных, В. В. Этнопсихоллингвистика и лингвокультурология [Текст] / В. В. Красных. – М.: «Гнозис», 2002. – 284 с. – Библиогр.: с. 258-281. – ISBN 5-94244-009-3.
- Красных 2003: Красных, В. В. «Свой» среди «чужих»: миф или реальность? [Текст] / В. В. Красных. – М.: «Гнозис», 2003. – 375 с. – Библиогр.: с. 341-374. – ISBN 5-94244-004-2.
- Кристева 1995: Кристева, Ю. Бахтин, слово, диалог и роман [Текст] / Ю. Кристева // Вестник МГУ. Серия 9, Филология. – 1995. – №1. – С. 35-41. – Библиогр.: с. 41.
- Кузьмина 2004: Кузьмина, Н. А. Интертекст и его роль в процессах эволюции поэтического языка [Текст] / Н. А. Кузьмина. – М.: Едиториал УРСС, 2004. – 272 с. – Библиогр.: с. 253-267. – ISBN 5-354-00889-1.

- Кузнецов 2006: Большой толковый словарь русского языка [Текст] / С. А. Кузнецов. – СПб.: Норинт, 2006. – 1536 с. – ISBN 5-7711-0015-3.
- Лакофф, Джонсон 2008: Дж. Лакофф, М. Джонсон. Метафоры, которыми мы живем [Текст] / А. Н. Баранов (ред.). – М.: Издательство ЛКИ, 2008. – 256 с. – Библиогр.: с. 254. – ISBN 978-5-382-00627-7.
- Маслова 2001: Маслова В. А. Лингвокультурология: Учебное пособие для студентов вузов [Текст] / В. А. Маслова. – М.: Академия, 2001. – 208 с. – Библиогр.: с. 97-104. – ISBN 5-7695-0745-4.
- Сидоренко 1999: Сидоренко, К. П. Интертекстовые связи пушкинского слова [Электронный ресурс] / К. П. Сидоренко. – СПб., 1999. – Режим доступа: <http://aspirantura.com/1013.htm>
- Супрун 1995: Супрун, А. Е. Текстовые реминисценции как языковое явление [Текст] / А. Е. Супрун // Вопросы языкознания. – 1995. – № 6. – С.17-29. – Библиогр.: с. 29.
- Фатеева 2000: Фатеева, Н. А. Контрапункт интертекстуальности, или Интертекст в мире текстов [Электронный ресурс] / Н.А. Фатеева. – М., 2000. Режим доступа: http://www.krugosvet.ru/enc/gumanitarnye_nauki.html. – Название с экрана.
- Хазагеров 2002: Хазагеров Г. Г. Политическая риторика [Электронный ресурс] / Г. Г. Хазагеров. – М.: Никколо-Медиа, 2002. – Режим доступа: <http://www.evartist.ru/text7/06.htm>

Проанализирована терминосистема, использующаяся в современной науке для обозначения употребления имени собственного в неденотативном значении. Выявлена диффузность понятийного аппарата прецедентности, выражающаяся в терминологической омонимии, полной или частичной синонимии, нарушениях родо-видовых связей и причинно-следственных отношений.

Ключевые слова: прецедентное имя, имя собственное, терминосистема, прецедентные феномены.

It was analyzed terminological system, that using in modern science for describing the usage of Proper name in non-denotative value. It was revealed diffusion of conceptual apparatus of precedent, that expressed in the terminological homonymy, full or partial synonymy, distortions of the gender-mode connections and cause-consecutive relationship.

Key words: precedent name, proper nouns, the system of terminology, precedent phenomenon.

Надійшла до редакції 15 січня 2010 року.

Анатолій Загнітко

ББК 82.2УКР-5
УДК 811.161.2'37'42

КЛАСИФІКАЦІЙНІ ТИПОЛОГІЇ КОНЦЕПТІВ

Розглянуто особливості сучасного тлумачення концепту, з'ясовано закономірності класифікаційних підходів до концепту, виявлено напрями співвідношення / несспіввідношення концепту і поняття, концепту і значення, запропоновано класифікацію концептів з урахуванням низки ознак, розглянуто вияви оцінно-аксіологічного, образного, інтерпретативного рівнів концепту, схарактеризовано ступінь кореляції концепту з дискурсом.

Ключові слова: когнітивна лінгвістика, прагмалінгвістика, концепт, концептосфера, дискурс, скрипт, фрейм.

Концепт – глобальна одиниця мисленнєвої діяльності, він є квантом структурованого знання. Люди мислять концептами, їхня парадигматика виливається у синтагматичні вияви у мовленнєвій діяльності. Упорядкована сукупність концептів у людській свідомості утворює концептосферу свідомості. Концептам здебільшого властивий універсалізм, їхнє вираження не можна обмежити тільки мовою, але остання постає одним із найпотужніших засобів вияву концепту зокрема і концептосфери загалом. Завдяки мові можна простежити закономірності структуризації концепту, дозволяє експлікувати його змістові обшири, специфіку змістової ємності концепту. Мовні засоби розкривають ступінь вербалізованості концепту, а через множинність мовно-виявлених засобів окреслити закономірності національно-мовного вираження концепту, простежити його частотність і регулярність. У мові концепт індукований через значення, що є одним із його виявів (найрегулярніших і найчастотніших). За своєю сутністю концепт ємніший, ніж значення, має нерегулярні зв'язки зі значенням. Закономірності вербалізації і не вербалізації концепту в мовленнєвих актах визначаються потребами комунікації, що ніякою мірою не мотивоване наявністю / відсутністю концепту в людській свідомості (пор. наявність невербальних (невербалізованих) концептів типу *передчуття, небезпека, мінімілізація* тощо (за Ю.С. Степановим)). Напрацювання в когнітивній лінгвістиці, зокрема у висвітленні тих чи інших концептів, опис концептосфери загалом актуалізують питання рівнів концептів, типології концептів і структурованості концептосфери.

Метою розгляду є встановлення критеріїв виділення концептів і з'ясування типології концептів з простеженням їхнього співвідношення з когнітивними, культурологічними чи прагматичними виявами.

Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання таких завдань: 1) простежити еволюцію поглядів на концепт; 2) розкрити особливості структуризації концепту; 3) визначити особливості типології концептів з урахуванням когнітивного, культурологічного, прагматичного аспектів.

Новизна аналізу полягає у розкритті співвідношення концептів з мовленнєвими жанрами і виявом взаємодії концептів з етнокультурними напрацюваннями і традиціями. Теоретична ж значущість мотивована не тільки критичними осмисленням різних поглядів на типологію концепту, але й встановленням класифікаційних ознак типології концептів з виявом їхнього співвідношення з відповідними рівнями.

Сучасна лінгвістична наука активно прямує від іманентно мовних пошуків до функційної лінгвістики, прагмалінгвістики і когнітивної лінгвістики. Ця еволюція не постає одновимірною, тому що активізація тих чи інших підходів зумовлювала розвиток і динаміку певних концепцій, витворення і формування синтезованих наукових концепцій на межі гуманітарних наук з домінуванням лінгвістичних постулатів (пор. соціолінгвістика, психолінгвістика, нейропсихолінгвістика, етнолінгвістика і под.). Будь-які нові і новітні методи, підходи і методики не виключають методики структурного аналізу мовної системи загалом (пор., наприклад, метод концептуального аналізу, метод аналізу складників концепту тощо) та окремих її компонентів зокрема. Для розкриття особливостей структуризації концепту і витворення концептосфери як сумарної множинності важливим постає визначення окремих величин когнітивної лінгвістики, тому що непоодинокими постають твердження, у яких констатовано: «За **типами** концепти поділяють на: *уявлення; схему; поняття; фрейм; сценарій (скрипт); геітальт*» [Мороз 2010: 4]. Не вдаючись у деталі, актуалізованим є питання про те, за якими типами – об'єктивності, структурованості, регулярності і под. Наведені різновиди концепту справді наявні і вони мають чітке окреслення, тому що скрипт – це фіксована одиниця мовної поведінки, що легко об'єктивно встановлювана. У когнітивній лінгвістиці інколи скриптом вважають різновид фрейма (або різновид *схеми* (у сенсі когнітивної психології)), що виконує певне спеціальне завдання в опрацюванні природної мови; певна схема, що виявляє стереотипну зміну подій у звичній ситуації за реконструкцією / конструюванням причиново-наслідкових та інших різновидів відношень. Більшість скриптів засвоєна в дитинстві або внаслідок безпосереднього досвіду, або як спостереження за іншими людьми, їхніми вчинками і відчуття особливостей цих вчинків, пор., наприклад: мало хто стрибав у гірський водоспад (скрипт *водоспад*), але з книг, телевізії, кіно майже всі легко уявляють, що це і яка послідовність дій повинна бути (точками, ключовими моментами скрипту *водоспад* поставатимуть: *гори, вода, висота, стрибок* і т.ін. і водночас вони вимальовуватимуть окремі компоненти перебігу ситуації, якщо осмислюватимуться як такі, що властиві саме *водоспаду*), тобто вони мають відповідні скрипти. Скрипт пов'язаний з приписом, оскільки кожна людина як особистість чинить відповідно певній ролі в тій чи іншій ситуації (іспит з його як мінімум двома компонентами), і ця роль не набута в цій ситуації, а програвана в ситуації як завчасно запланована, підготовлена, прочитана в рамках певної «п'єси». Життєвий досвід – це здебільшого знання, як вчинити в тій чи іншій ситуації, як чинять інші в стереотипних ситуаціях. У цьому разі знання – це і є скрипт. Етнокультурна та соціокультурна специфіка мовної свідомості і комунікативної поведінки передбачають визнання універсальних характеристик людини.

Аналізуючи дискурс, легко можна визначити концепти, типи особистостей, що виявляються в дискурсі. В абстрактному вимірі з визначенням аксіоматики людської свідомості, за В.І. Карасиком, її розгляд має такі позиції: 1) людина взаємодіє зі світом на основі генетично і культурно засвоєного досвіду; 2) останній складає гнучку систему взаємопов'язаних смислів – особисто значущих і ситуативно зумовлених соціальних сутностей; 3) осмислення дійсності є діалектично взаємозв'язаний взаємоспрямований рух – всередину і зовні (інтеріоризація та екстеріоризація); 4) людська свідомість – це частина загальної складної організованої системи (типу ноосфери); 5) людина за своєю природою активна і проєктивна в силу чого розглядає і переживає і реальні, і можливі ситуації; 6) людська свідомість багатовимірна, багатовимірні і складники – ментальні утворення, тому що світ поліпричинний і поліваріантний; 7) людська окремість пояснює наш взаємо-зворотний рух від системи суб'єктивних уявлень і знань про світ до зовнішнього світу і в зворотному напрямі, що пояснює обов'язковість постійних змін досвідних одиниць, збережуваних в індивідуальній та колективній людській пам'яті; 8) за своєю суттю людська свідомість всезагальна, відмінності між людьми вторинні [Карасик 2007: 7-8].

Для з'ясування специфіки концепту особливо важливим постає розкриття специфіки значення і смислу мовних одиниць. Значення і смисл – змістові характеристики мовної одиниці, де значення постає усталено-стійким мінімумом, у якому виявлювані найважливіші для мовного колективу ознаки предмета або явища; смисл – змістовий варіативний максимум, у якому виявлено суттєві для індивідуума / індивідуумів ознаки. В.І. Карасик пропонує співвідношення між смислом і значенням схематизувати у квадраті з вичленованими чотирма частинами: 1) смисл слова збігається зі значенням (загальноновживані слова основного словникового фонду), 2) смисл менший від значення (малопоширені наукові і науково-технічні терміни), 3) смисл слова ємніший, ніж його значення (індивідуально-розширювальний поетичний смисл тощо), 4) смисл слова немає нічого спільного зі значенням (довільне осмислення невідомої словесної оболонки, здебільшого внаслідок недостатньої обізнаності або мовна гра).

У співвідношенні «значення – концепт» В.І. Карасик пояснює концепт через значення слів. У напрямі від концепту до смислу наявне розпредмечування знака як фіксатора досвіду, наявна самоідентифікація людини як

мисленнєвого суб'єкта, рух від концепту до смислу не обов'язково супроводжуваний вербально. На підтвердження цієї тези В.І. Карасик наводить приклад слухання фаміноної прелюдії Баха, коли може пригадатися фінальний вимір художнього фільму А. Тарковського «Солярис»: показ океаном-мислителем зустрічі героя з батьком, найдорожчий подарунок, який можна отримати, назавжди попрощавшись з рідною людиною. Така зустріч – це концепт, що немає однослівної вербалізації. Усе це засвідчує неоднорівність зв'язків між мовою і мисленням, тому що мова постає одним із можливих способів фіксації і передачі людського досвіду (теорії комунікації, лінгвокультурології і под.), тому мова – це тільки частина щодо цілого (мислення). Свого часу І.О. Бодуен де Куртене наголошував, що в мові «або мовленні людському виявлювані різні світогляди і настрої як окремих індивідуумів, так і цілих груп людських. Тому цілком правомірно вважати мову особливим знанням, тобто цілком правомірно визнати третє значення, значення мовне, поряд з двома іншими – зі знанням інтуїтивним, спостережувальним, безпосереднім, і знанням науковим, теоретичним» [Бодуэн де Куртене 1963: 79], що уможливило вирізнення саме мовного значення. Інколи констатують, що внутрішньо концепти організовані за польовим принципом, охоплюючи почуттєвий образ, інформаційний зміст та інтерпретативне поле. Його структура мотивована когнітивними класифікаторами. Інформаційний зміст концепту охоплює кілька шарів або секторів, що можуть виражатися окремими лексемами чи певним значенням окремих лексем. Так, наприклад, за твердженням Н.А. Паскової, у концепті *жінка* середньоанглійського періоду предметно-образний складник охоплює образ коханої та образ жінки в сім'ї (образ дружини, домогосподини і матері), що разом з ядерно-концептуальними ознаками „особа” і „жіноча стать” складають основу концепту. Поняттєвий складник концепту *жінка* формований ядерними і додатковими ознаками. Ціннісний складник цього концепту містить суперечливі судження про жінку із негативною і позитивною оцінкою. Цей складник належить до інтерпретативного / інтерпретаційного поля концепту і розташований на периферії, що не засвідчує його незначущості в полі концепту, а тільки вказує міру віддалення від ядра за ступенем конкретності й очевидності образної уяви [Паскова 2004].

Людський організм встановлює кореляції між середовищем та своїм існуванням, але реагує не на прямі сигнали довкілля, а на змодельований, створений в собі образ світу. Цей образ структурований, така структура досягається завдяки активній концептуалізації, формуванню над загальних уявлень ментального типу. Якщо істоти утворюють спільноту, то між ними постає структурна взаємодія, що легко описати як взаємокоординацію між компонентами. Як вважають У. Матурана та Ф. Варела, «унікальність людини є винятковою в соціальній структурній супряжності, здійснюваній через омовлення» [Матурана, Варела 2001: 217]. У структурованні діалогу важливою є принципова комунікативна рівність комунікантів (соціально-статусні приписи тощо також враховуються, але вони є вторинними щодо принципової комунікативної рівності), тому його не можна обмежити тільки передаванням інформації, оскільки важливим постає встановленням спільного смислового поля з відносно стійкими ментальними утвореннями в ньому. Такими стійкими ментальними утвореннями є концепти, які внутрішньо організовані за польовим принципом. Тому в такому полі наявні почуттєвий образ, інформаційний зміст та інтерпретативне поле. Структура концепту визначається когнітивними класифікаторами. Інформаційний зміст концепту охоплює кілька шарів або секторів, що можуть виражатися окремими лексемами або певним значенням окремих лексем.

М.Л. Макаров [Макаров 2000: 33-40], розмежовуючи інформаційно-кодову, інтерференційну та інтеракційну комунікації, констатує, що перша – кібернетична – модель схематично усталює адресантно-адресатні позиції в інформаційному просторі з оперттям на ідентичні мовні знання, тому що без таких знань зовсім неможливим постає навіть сприйняття інформації, не кажучи уже про її опрацювання. Оскільки рівні людських знань структуровані, виділяють останнім часом відповідно до цих структурних рівнів і типи концептів, пор., наприклад: концепт *буття ознаки об'єкта*, концепт *буття об'єкта*, концепт *інакшобуття об'єкта*, концепт *самостійне переміщення агенса*, концепт *агенс впливає на об'єкт*, концепт *мовленнєвомисленнєва діяльність людини*, концепт *пацієнс переносить стан*, концепт *небуття об'єкта* як вияв синтаксичних концептів простого речення [Волохина, Попова 2003].

Загалом людське буття пов'язане і з адаптацією із середовищем, і з його осмисленням, усвідомленням, і з побудовою власних моделей – реального / ірреального виміру, сама ж людина метафункційна. Повноцінне осмислення її суті неможливе без врахування статусу мови як одного з визначальних складників людського ментально-культурного простору. Розуміння мови як явища культури вияскравлює питання щодо статусу мови (у комунікативному вимірі – мова повинна розглядатися у причиново-наслідкових інтенціях, де біологічний субстрат кваліфіковано як ієрархічно вершинний статус, як один із параметрів людської сутності). У біологічній ретроспективі і перспективі актуальним постає демінування земного буття та віднесення його до певної системи вищого порядку. Поза цим людина постає як самодостатня сутність, вершина творіння. Когнітивна теорія постала як спосіб осмислення наявності / відсутності ярусу ідеальних феноменів – феноменів свідомості. За твердженням Стівена Пінкера, «мова – це складна, спеціалізована навичка, що доволно розвивається в дитині і не вимагає усвідомлених зусиль або систематичних настанов» [Пінкер 2004: 11], на підтвердження чого автор наводить приклади наявності Універсальної Граматики (пор. спроби багатьох лінгвістів Середньовіччя створити універсальну граматику, різноманітні теорії генеративістів; у цьому плані особіно стоїть Граматика Пор-Рояля [Арно, Лансло 1991] як яскравий приклад всезагальної граматики), подібність граматичних структур у різних креольських мовах, у дітей, що формуються в різних

лінгвокультурах, внаслідок чого автор констатує: «якщо мова – це інстинкт, то для неї властивою є наявність у мозковій певній ділянці і, можливо, навіть спеціальних генів, що уможливають запуск цього інстинкту» [Пінкер 2004: 36], тому мовний інстинкт – це «не вияв загальної здібності до знакового позначення: трирічна дитина – геній у граматиці, але не розбирається в мистецтві, релігійній іконографії, знаках дорожнього руху» [Пінкер 2004: 11]. Теза про мову як інстинкт відома ще від Чарльза Дарвіна. У такому разі – якщо існує унікальний єдиний людський рід, повинна існувати й універсальна мова, що складає основу будь-якої конкретної мови, своєрідний ментальний код (ментакод). У багатьох працях Н. Хомського наголошено, що граматичний ген – це природжена можливість людського організму продукувати (генерувати) синтаксичні структури, трансформувати інформацію, що не зовсім корелює з аксіомою «У розумі наявне тільки пізнаване через відчуття». За С. Пінкером, граматику складає «протокол передавання даних як поєднання слуху, мовленнєвого апарату та розуму... Він не може пристосуватися до жодного з них, повинен мати власну абстрактну логіку» [Пінкер 2004: 113]. Це дозволяє авторові граматичний ген дефінувати функційно – кібернетично, хоча його місцезнаходження в хромосомі залишається невиясненим, не розкритим є і його вплив на структуру мозку [Пінкер 2004: 309]. Як продукт людської еволюції мова має стиснутий, і розширений коди спілкування, з-поміж яких, за Б. Бернстайном, стиснутий / скорочений код (restricted code) використовується у побуті, а розширений код (elaborated code) вживається у розмовах на абстрактні теми та засвоюється тільки за спеціального вивчення (наприклад, у школі). У мові чітко виявлюваним постає продукт біологічної спадковості і зумовлений культурою компонент (за В.І. Карасиком), обидва з них легко розпізнати в структурі концепту. Так, критеріями культурної значущості концепту є прецедентність, частотність, культурне напрацювання і запитуваність у сучасних умовах спілкування. У цьому розрізі сакраментальним є врахування особливостей взаємозв'язку мови і мислення, що неодноразово розглядалося лінгвістами (В. фон Гумбольдт, О. Потебня, Е. Сепір, Б. Уорф та ін.). Значної популярності набула гіпотеза Е. Сепіра та Б. Уорфа, розглядаючи яку, С. Пінкер наголошує, що 1) її основу складає отожднення мислення і мови; 2) Б. Уорф не вивчав народність апачів і його твердження щодо їхньої психології ґрунтуються лише на граматиці їхньої мови, а особливості їхнього мовлення загалом не простежувалися; 3) Б. Уорф наводить приклади речень мовою апачів у дослівному перекладі, що засвідчує їхню недолугість, бо на це спрямований такого ґатунку переклад; 4) поширене твердження про сотні слів на позначення снігу в ескімоській мові є антропологічною містифікацією; 5) навіть за наявності в певній культурі більшої кількості коренів на позначення певних предметів не виступає достатнім аргументом для висновків про психологію народу [Пінкер 2004: 47-56]. Там самим наголошено, що аналіз будь-яких мовних реалій слід робити обережно, не перебільшуючи її не применшуючи не тільки впливу мови на мисленнєвий потенціал людини, відповідного культурно-мовного середовища, у рамках якого вона формується.

Ні для кого не секрет, що існують поведінкові патерни, усталені в культурі і суттєві для розуміння інших людей у міжкультурній комунікації (підтвердження цього легко віднайти шляхом порівняння усталених форм привітання (у мовленнєвих актах – це акція і реакція) навіть близькоспоріднених мов і культур, не кажучи уже про віддалені, різноструктурні (привітання в українській, чеській, арабській (сирійській) мовах [Заза 2010]). Особливості граматичних категорій можуть поставати наріжним каменем для вияву певних поведінкових стереотипів, що належним чином втілені в лексичних значеннях, у фразеології, у прецедентно-текстових реаліях, у поведінкових рефлексах (свого часу І. Бодуен де Куртене говорив про надмірну сексуалізованість граматичного роду в слов'ян). Розмаїття найменувань у певній мові слід враховувати, але не можна тільки на цьому ґрунтувати свою теорію. Так, за твердженням, С. Пінкера у мові ідиш наявна значна кількість найменувань *простака*, але їхню наявність важко кваліфікувати в культурно-ментальному аспекті. Усі ці найменування засвідчують вербалізовану площину відповідного концепту, але внутрішня структура такого концепту може бути розкритою тільки шляхом занурення в еволюційну природу різноманітних нерівно рядних нашарувань тощо. У сучасній лінгвоконцептології усталились різні розуміння самого концепту, сукупності концептів (концептосфери) і спроби класифікувати концепти за тими чи іншими критеріями, класифікаційними ознаками.

Суттєвим у розумінні концепту, його диференційних і кваліфікаційних ознак є розмежування концепту і поняття, концепту і значення, концепту і смислу. У сучасних студіюваннях концепту усталилося кілька підходів до його дефінування: 1) поняття – це думка / уявлення про предмети і явища, що узагальнює їхні спільні і характерологічні ознаки, концепти – це насамперед ідеї, що охоплюють і абстрактні, і конкретно-асоціативні, й емоційно-оцінні, й емоційно-узагальнювальні ознаки, тому «концепти не тільки мисляться, вони переживаються» [Степанов 1997: 41]; 2) концепт – це точка перетину між культурним світом та світом індивідуальних смислів, це «згусток культури у свідомості людини і те, яким шляхом людина входить у культуру» [Там само: 41-42], як вона її сприймає і переживає, входить у неї, історія поняття, його зміст; 3) концепт – це заступлення слова в індивідуальному баченні і у відповідному контексті [Лихачев 1997: 281], особисте осмислення, інтерпретація об'єктивного значення і поняття як змістового мінімуму значення, власне насичення та інтерпретація; 4) концепт – це реально наявне в людській свідомості динамічне перцептивно-ментально-афективне утворення, чим суттєво відрізняється від поняття і значення як елементів наукового опису [Залевская 2001: 39]; 5) концепт – це напрацьоване на ґрунті життєвого поняття абстрактне наукове поняття [Соломоник 1995: 246]; 6) поняття – це те, про що люди домовляються, їх люди конструюють для витворення

«спільної мови» в обговоренні проблем; концепти існують як даності, їх люди реконструюють з певним рівнем впевненості / невпевненості [Демьянков 2001: 45]; 7) концепт – сутність поняття, виявлювана у своїх змістових формах – образі, понятті, символі; поняття виступає наближенням до концепту, це вияв концепту в одній з його змістових форм; концепт – і ментальний генотип, і атом генної пам'яті, і архетип, і першообраз тощо [Колесов 2004: 19-20]; 8) поняття (*intellectus*) пов'язано з раціональним знанням (розумінням), концепт (*conceptus*) – довільне вивіщення духу, розуму, спроможного творчо відтворювати смисли (Абеляр, цит. за: [Воркачев 2004: 16]); 9) концепти – це смислові кванти людського світобуття, що залежно від умов і потреб перетворюються у відповідні спеціалізовані формоутворення, «гени культури» як складник культурного генотипу; 10) концепти – це узагальнений вияв структурування світу і вияв останнього в ментальному просторі індивідуума, соціуму тощо; атом пам'яті з поступовим нашаруванням у ньому відповідних образних узагальнень, функцій них специфікацій, культурних традицій та аксіологічних настанов. Концепти постають як самоорганізувальні інтегративно-кумулятивні функційно-системні багатовимірні (три-, чотири- і більше вимірні) ідеалізовані формоутворення, що мають опертям поняттєвий (власне-поняттєвий, передпоняттєвий, псевдопоняттєвий) ґрунт, усталені в значенні певного знака: наукового терміна чи загальноживаного слова, фразеологізму, ускладненої лексико-семантичної структури, невербального (квазіпредметного) образу, або опредметненої (квазіопредметненої) дії тощо (див., наприклад: [Ляпин 1997: 16-18]). Аналіз наявних підходів (узагальнено в першому – дев'ятому), їхня неподібність дозволили В.І. Карасику констатувати, що в людській свідомості надважливими постають діади „культурно генне – культурно набуте”, „зорієнтоване на смисл – зорієнтоване на значення”, „емоційне – раціональне”, „індивідуально-особисте – колективне, групове”, „об'єктивне, онтологічне – гносеологічне, змодельоване, модельоване”, „життєве, узвичаєне – наукове”, „реконструйоване – конструйоване”, „сутність – явище”, „інтегроване – диференційоване”, „плинне – відносно стійке” і под. Цей перелік з очевидною силою показує, наскільки нерівнорядним постає розуміння і тлумачення концепту і наскільки суттєвою є опозиція в кожній діаді. У цьому сенсі поняття – це один з модусів концепту, один із суттєвих модусів.

До встановлення концепту, його вияву існує кілька напрямів, з-поміж яких важливими є – 1) визначення концепту дискурсивно (через поняття, етапні, покрокові міркування, де кожен наступний крок засвідчуватиме ускладнення концепту не тільки структурно, але й рівнево); 2) з'ясування концепту недискурсивно (через образ, символ, емоцію і под.). Загальнопостулатна характеристика концепту повинна охоплювати не тільки суто зримі, експліковані компоненти, але й імпліковані, глибинно сутні (до останніх належать, поза всяким сумнівом, передсвідомі, позасвідомі величини).

За своєю іпостассю, концепти – це ментальні утворення, основним виявом яких постають збережувані в людській пам'яті в тих чи інших стереотипах усвідомлювано-типізовані фрагменти досвіду, що уможливило передачу інформації про них іншим. Культурна працьованість і значущість концепту досить легко простежуються через 1) семантичне поле концепту (пор., наприклад концепти *кохання, щастя, доля, душа* (див. працю [Скаб 2008: 123-234, 237 і далі]) в українському національно-мовному просторі); 2) формування навколо певного слова фразеологічної сім'ї; 3) кількісно частотне входження слова у прислів'я, приказки, вислови, тексти популярних пісень, назви книг, часописів тощо [Вежицкая 2001: 126-147].

У концептах знаходять свій вияв образно-перцептивні, поняттєві та емоційно-ціннісні параметри узагальненого світосприйняття та світоосвоєння. Особливо важливим є показник прецедентності (еталонності) концепту – його пізнавальна значущість, емоційна виявлюваність, надособистісність, регулярно відновлюване звернення до концепту у мовній діяльності людини (пор. концепти *правда, життя, буття, кривда, страдництво* і под.). Концепти є надзвичайно рухливими утвореннями, тому їх важко і складно засвідчити у словниках, підтвердженням постає їхня багатовимірність. Сучасна лінгвоконцептологія оперує кількома суттєвими підходами класифікації концептів, хоча кожний з них не постає всеохопним і вичерпним, що мотивовано певною невловністю концептів, почасти невербалізованістю тощо. **За одним з підходів**, основною постає очевидна / прихована орієнтованість концептів на мову (вираження і вияв концептів мовними засобами), що дозволяє розмежовувати *предметні, ознакові, подійні* концепти (пор. теоретичні підходи до частиномовної класифікації, що може охоплювати від чотирьох основних частин мови до двадцяти п'яти і більше (погляди О. Єсперсена, Ш. Баллі, В. Виноградова, І. Вихованця, О. Кубрякової та ін.)). **Основу іншого класифікаційного розуміння концептів** складає когнітивна психологія з її оперуванням відповідними моделями психологічної діяльності, коли осмислені фрагменти реальності співвідносяться зі сценаріями, схемами, фреймами, гештальтами, слотами. У цьому разі наявне фрагментування дійсності і вияв останніх у відповідних уявних структуруваннях. Зручними постають у такому розумінні тлумачення тих чи інших моделей породження, наприклад модель породження І. Шлезінгера (I.M. Schleisinger) ґрунтується на тому, що основу породження складає найпростіша семантична пара. Так, основою висловлення *Mary has a little lamb* є уява про співвідношення «власника» та «майна» (посесивні відношення), а з ягням корелює ідея маленького розміру, що загалом охоплює взаємопов'язані характеристики (посесивні відношення і зв'язок предмета та його розмірів) – «протовербальні елементи» (І. Шлезінгер). Такі елементи ґрунтуються на невербальних когнітивних структурах, що переходять у протовербальні внаслідок добору мовцем з банку знань відповідних вербальних наповнювачів (за [Красных 2001: 110-112]), що складає один з рівнів концепту. Ще **один підхід** має основою ціннісно аксіологічний складник концепту і ґрунтується на естетичних та етичних категоріях у силу того, що

оцінний складник концепту, визначуваний культурними цінностями, має директивний вияв. Його вияви постають обов'язковими і регулярними, належачи тих, що усталено моделюють поведінку і складають основу етномовних стереотипів, пор., наприклад: моделі привітання в симетричній, асиметричній ситуації початку комунікативного контакту (вікові, соціальні, статусні, гендерні тощо виміри) Це дозволяє виділяти **телеонімні** концепти [Воркачев 2003], пор., наприклад, цінності типу *краса, кохання, добро, щастя* з домінуванням оцінного складника і нетелеонімні (*порада, прохання, привітання* та ін.) концепти, де оцінний складник (ширше аксіологічний) ускладнений різними відтінками. Останні диференційовані на регулятивні (*пунктуальність, щедрість, нищість* тощо – оцінний складник постає значущим) / нерегулятивні (*війна, мандрівка, образа* і под. – оцінний складник є фоновим і ускладнений певними нашаруваннями, ознаками) ментальні утворення. Ще **один підхід** до класифікації концептів має підґрунтям дискурс, з якого вичленюються / встановлюються відповідні концепти. Це досить нерівнорядний підхід, що визначає проблемність кваліфікації самого дискурсу і визначення різновидів дискурсу. У його рамках розрізняють художні і повсякденні концепти, інституційні концепти (пор. у цьому розрізі відповідну диференціацію мовленнєвих жанрів, що також можуть інституційними і неінституційними) – дипломатичні, спортивні, педагогічні тощо. Динаміка концепту, його еволюція зумовлює ще **один підхід** до його розгляду – „динаміко-статичний” з розмежування стійких і перемінних (витрачуваних – типу *скромність* і народжуваних – типу *екологічна безпека*), споконвічних (*мудрість* тощо) та запозичених (*дифамація, піар* і под.) концептів. Так, наприклад, концепт *дифамація* (англ. *defamation* – брехня, неправда) – це поширення даних, що принижують кого-небудь, у своїй основі є неправдивими. Нанесення шкоди репутації якої-небудь особи шляхом наклепницьких, брехливих, неправдивих висловлень, що характеризують певну людину як таку, яку можна зневажати, насміхатися, ненавидіти, висміювати, піддавати повному ostracism. У межах права Великобританії і США диференційовані письмовий й усний наклеп, тобто приписування кому-небудь певного факту (*Сусідка обікрала мене*), образа – оцінна нефактуальна кваліфікація (*Вона – злодійка*) і под. (див.: [Палашевская 2001; Карасик 2004: 216-218]). Поступово цей концепт «укорінюється» в українському національно-ментальному просторі, набуваючи відповідної структурованості, цінності і виявляючи свою регулярність, значущість тощо. Його актуалізованість привносить нові силові потуги у правову сферу, зокрема в принципи морально-етичного права.

Наявний **також класифікаційний підхід**, за яким виділення концепту з тим чи іншим оцінним складником ґрунтується на відповідному колі осіб, об'єднаних такою оцінкою – це *загальнолюдські, загальноцивілізаційні, етнокультурні, регіональні, макрогрупові, мікрогрупові та індивідуальні* концепти. Така класифікація постає досить прозорою та уможлиблює поетапне ієрархічне (згори до низу) простеження смислової конкретизації концептуального змісту і протиставлення національно-специфічних і національно-нейтральних, соціально-особливих і соціально-нейтральних концептів, регіонально-забарвлених і регіонально-нейтральних концептів.

Особливістю ще одного **класифікаційного підходу** до концептів є суто тематизований принцип і диференціація концептів на *емоційно-чуттєві* (емоційно-фізичні, емоційно-психічні і под.) і *комунікативні, гастрономічні* та інші. Така класифікація є відкритою, тому що перелік тем складно до кінця окреслити, але внутрішньотематична класифікація цілком можлива і постає відносно закінченою у кожному різновиді, у чомусь нагадує закономірності гіперон-гіпонімічних відношень.

Не менш значущим виступає **спроба у змістовому плані концепти класифікувати** на *ментально оцінні вияви предметів, дій, подій і якостей* [Карасик 2004: 220-222], пор., наприклад, дії – це стереотипи мовленнєвої і не мовленнєвої поведінки, де особливого вияву постає евфемізація, за допомогою якої приховується вульгаризація, асоціація з вульгаризацією (дослівний переклад англійського *I did it!* – *Я зробив це!*, що в українській мові має образно імплікований відтінок евфемізації (приклад з [Карасик 2004: 220]). Підхід від мовних структур уможлиблює вирізнення синтаксичних концептів [Волохина, Попова 2003], що має основою розгляд синтаксичної побудови як знакової з власним означуванням – синтаксичним концептом, тому що в мові наявні символи (лексеми) та операції над / з ними – грамами, що складають структурну схему синтаксичної конструкції. Операції виявляють відношення між символами, виявляють денотативну ситуацію – пропозицію (за [Волохина, Попова 2003: 5]), у якій немає ні головних, ні другорядних членів (див.: [Шульжук 2004]), немає формальної структури, тому що це суто смисловий концептуальний набір компонентів, які мовець намагається вербалізувати (діяч, дія, інструмент, об'єкт дії, час, простір з їхнім внутрішнім членуванням тощо) (за Г.А. Волохиною, З.Д. Поповою). Це мотивовано тим, що «типові ситуації» виявляють комунікативний і когнітивний досвід народу в узагальненому вигляді, постаючи «мисленнєвими шаблонами» в плані змісту синтаксичних моделей з відповідними компонентами виявлюваної ситуації. Пропозиція існує у розмаїтій сукупності власного вираження, у сукупності конкретних висловлень з актуалізацією того чи іншого компонента, з відповідним фокусом у комунікації.

Усі проаналізовані класифікаційні підходи не заперечують один одного, а лише доповнюють, наголошуючи відповідні суттєві ознаки концептів: 1) поняттєві складники; 2) образні складники; 3) ціннісні складники (ширше – аксіологічні); 4) дискурсивну зумовленість і мотивованість; 5) статичність; 6) динамічність; 7) варіативність; 8) інваріантність; 9) тематичне закріплення; 10) регулятивність; 11) значущість; 12) національно-культурне навантаження; 13) інтерпретативність і под. Сукупне врахування

цих ознак значною мірою привідкриває надактуальне питання відмежування концептів від не-концептів (пор.: *справедливість, добро, краса, істина, щастя, мудрість, ненависть* та ін. – концепти; *катет, хустинка* і под. – не-концепти) і встановлення вичерпно кваліфікаційних параметрів „концепту концептів” як метанаукового поняття. У цьому разі кожний дослідник встановлює власні основи, власне підґрунтя для класифікаційної ієрархії / системи з опертям на ті чи інші уже відомі підходи. Тому інколи можна зустріти поняття типу „лексичний концепт” [Бессонова 2002: 46], хоча не зовсім зрозуміла його дефініція. Якщо виходити із тлумачення концепту, запропонованого О.Д. Кубряковою у відомому „Кратком словаре когнитивных терминов» [Кубрякова 1996, с. 90], яка має на увазі під ним «термін, який служить поясненню одиниць ментальних або психічних ресурсів нашої свідомості і тієї інформаційної структури, яка відображає знання і досвід людини; оперативна змістова одиниця пам'яті, ментального лексикону, концептуальної системи і мови мозку, всієї картини світу, відображеної в людській психіці», то зовсім не зрозуміло, як використовуване поняття співвідноситься із наведеною дефініцією, тому що лексеми виявляють образи речей, понять, явищ тощо, постаючи основними виразниками концептів. Щоправда, поняття концепт, попри усі проаналізовані класифікації і дефініції, не належить сьогодні до суворо детермінованих, тому що, за твердженням Жіля Дельоза і Фелікса Гваттарі, „кожен „концепт повинен розглядатися як точка збігу, згущення і накопичення своїх складників. Концептуальна точка постійно перебігає складниками, рухається вниз і вгору. ... Внутрішньоконцептуальні відношення мають характер не включення і розширення, а винятково впорядкування, і складники концепту не бувають ні постійними, ні змінними, а всього-на-всього *варіаціями*, впорядкованими за сусідством. Вони процесуальні, модулярні. Концепт тієї чи іншої птахи – це не її рід або вид, а композиція її станів, забарвлення і співу; це щось нерозрізнюване, не стільки синестезія, скільки синейдезія. Концепт – це гетерогенеза, тобто впорядкування складників за сферами сусідства. Він ординальний, він являє собою інтенціонал, наявний у всіх його складниках» [Делёз, Гваттари 1998: 31]. Уживання ж терміносполуки „лексичний концепт” не видається коректним, тому що лексичний рівень постає одним із виразників концепту, як і поняття синтаксичний концепт, тому пропозиція окреслює смисловий інваріантний концептуальний набір компонентів, виявлюваних на синтаксичному рівні найпоширеніше, пор. концепт *небуття об'єкта* (ситуації «*небуття об'єкта в світі*», «*небуття об'єкта для впливу агенса*» та ін.).

На підтвердження сакраментальної опозиції „*добре – зле*”, наявної в багатьох мовах (а можливо, й універсальної), інколи наголошують на тому, що за словниковими даними більшість у цій опозиції складають елементи злого (76 %), це зокрема стосується і слов'янських, і германських, і романських мов (О.Л. Бессонова та ін.). Якщо виходити із прокоментованого, то легко простежити, що сучасні дослідження концептів у певному сенсі поглиблюють попередні студіювання лексико-семантичних, тематичних груп (середина ХХ століття), оскільки передбачають ґрунтовний розгляд концепту як особливого узагальнювального вияву відповідної семантичної групи, пор., наприклад, концепти типу *рух, добро, мовленнєва діяльність* (за В.І. Карасиком), хоча в цьому разі суттєвим постає врахування особливостей фреймового моделювання значень, вияв загальнолюдського та етноспецифічного, почасти регіонально / корпоративно особливого у мовній свідомості (підтвердженням цього може поставати аналіз концепту *долі* в російському і китайському мовно-культурних просторах [Аошуан 2004: 147-161]).

Важливим постає встановлення диференційних параметрів концепту, який слід витлумачувати як багатовимірне ментальне утворення з наявними в ньому образно-перцептивним, поняттєвим та ціннісним складниками. Така дефініція постає ємною і виявляє особливості структурації концепту. На сьогодні ustalеними є розбіжності в розумінні концепту в когнітивній лінгвістиці та лінгвокультурній лінгвістиці, тому що для першої концепт – це оперативна змістова одиниця пам'яті, ментального лексикону, концептуальної системи і ментальної мови (*lingua mentalis*), усієї картини світу (швидше когнітивної), виявлюваної в людській психіці (за О.Д. Кубряковою [Кубрякова 1996: 90]). Подібна дефініція містить у собі простеження напрямів опрацювання інформації від сенсорних сигналів до ментальних окреслень (образів, прототипів, пропозицій, фреймів, скриптів, сценаріїв тощо), тому концепти є незалежними від мови, значна частина з них об'єктивована мовою, але наявні такі, що і не виявлювані в мові, хоча найсуттєвіші, домінантні концепти вичерпно мовно-об'єктивовані. У лінгвокультурологічних студіюваннях концептами постають такі утворення, що найадекватніше характеризують певну культуру, вичерпно окреслюють її специфіку. Суттєвим у цьому розрізі постає, наприклад, простеження особливостей концептів типу «*так зване „наукове”*», «*так зване „художнє”*», з одного боку, і найбільших концептів без імені (пор.: концепт як *передчуття*; концепти як *неодобруване, осуджуване, забороноване* тощо), антиконцептів (пор.: *антигерой, антивіри, антиестетика, антипоезія* та ін. (див.: [Бірюков 2006]), невербалізовані концепти типу *граничної мінімалізації концепту – „прозорість знака”* в Ю. Степанова [Степанов 2007а: 155-197], з іншого. У широкому сенсі, усі концепти людини постають культурними, а у вузкому – поведінкові, оцінні, естетичні та інші норми визначають саме культурні концепти. За В.І. Карасиком, когнітивні концепти виступають індивідуальними змістовими ментальними утвореннями, що структурують і реструктурують довкілля, а культурні концепти є колективними змістовими ментальними утвореннями, які фіксують своєрідність відповідної культури [Карасик 2007: 33]. Культура фіксована в різноманітних формах, з-поміж яких мові належить чільне місце, культура виявлювана у мовній свідомості, мовленнєво-комунікативній поведінці, що найповніше спостережувана в дискурсі, тому важливим є протиставлення лінгвокогнітивних і лінгвокультурних концептів [Воркачєв 2002], де перші окреслюють рух від

людини до культури, а останні – від культури до людини. Такі напрями руху значною мірою корелюють з підходами „від функції до форми” і „від форми до функції” у функційній лінгвістиці, де вихідними постають поняттєві категорії (І.І. Мещанінов, О.В. Бондарко, Н.О. Слюсарєва, І.Р. Вихованець та ін. [Загнітко 2009; Краснобаєва-Чорна 2009]).

Параметричність / непараметричність ментальних виявів протиставляє усі концепти змістово, де перші є універсальними, загальнолюдськими класифікаційними величинами типу *простір, час, кількість, якість* тощо, а непараметричні охоплюють предметно-змістові. Так, наприклад, свого часу І. Ньютон обґрунтував концепцію „істинного часу” – субстанційну концепцію часу, за якою: «Абсолютний, істинний, математичний час сам собою і за своєю сутністю, поза відношенням до чого-небудь зовнішнього, плине розмірено і по-іншому називається тривалістю» [Ньютон 1915: 30], а за реляційною концепцією, що розвивалась І. Кантом, викінченою ж постала в А. Ейнштейна, час є системою і для того, щоб «надати поняттю часу фізичний смисл, необхідні певні процеси, що уможливили б встановлення зв'язку між різними точками простору» [Ейнштейн 1966: 24], що у своїй цілісності і формує універсалью часу (загальнолюдський концепт *час*), пор. *Час рікою тече* і под. Ціннісний компонент таких концептів є адгерентний (не інгерентний (не внутрішньо притаманий), поняттєвий компонент виступає багатовимірним знанням про неспостережувані речі. Зводити такі концепти до ємності понять не можна (актуалізованим є розмежування поняття, образу і цінності, тоді перші – це параметричні концепти, а образи і цінності – непараметричні), швидше слід наголосити на перетворюваності (транслятованості) концепту (за С.Х. Ляпінім). У такому постулюванні концепт виступає точкою в мережі пізнання, що поєднує особистісні і культурно-громадські смисли, смислові сфери досвіду, різні знання та переживання. Подібне тлумачення об'єднує параметричні і непараметричні концепти. Лінгвокультурна особливість аналізованих концептів виявлювана в закономірностях конкретизації тих чи інших структурних величин у рамках певної культури, етносу, особливостях вияву в окремій мові (пор., наприклад., розгляд концепту *блазень* у російській, англійській і французькій культурно-мовних традиціях [Мороз 2010]; цей концепт корелює і водночас дистанціюється з концептом *дурень* з його міфологічною, ідейною, побутовою моделями [Бусурина 2003: 15-17]; їхнє дистанціювання зумовлене кількома чинниками, з-поміж яких суттєвим постає пізніша поява, формування і структурування концепту *блазень* з його особливостями оцінного, інтерпретативного шкалування).

Однією з найважливіших ознак категорійного статусу концептів виступає їхня антиномічність, бінарна опозиція як конститутивна ознака концепту. У параметричних концептів бінарності властива або уточнюваність, або конкретизація, або розширення тощо в діалектичному / логічному аспектах: *життя – смерть, воля – рабство* і под.

Непараметричні концепти, що охоплюють певні морально-естетичні принципи і настанови відповідної культури й етносу (пор., наприклад, домінування агентивності, пріоритет права в англослов'янському світі тощо), диференційовані на регулятивні (домінує в структурі акціологічно-ціннісний компонент: *щастя, щедрість, відага* і под.) і нерегулятивні (переважає синкретично-ментальний вияв, концепти типу *здоров'я, мандрівка* та ін.). У складі концептів-регулятивів виділяють: телеонімні концепти – «вербалізовані смисли, що мають опертям духовну культуру і постають для людини сенсом життя» [Воркачєв 2003: 4], виявляючи особливості ментальності народу або окремої групи в його складі, див, наприклад, особливості вияву концепту *душа* в українському національно-мовному просторі [Скаб 2008]. У концептах-нерегулятивах також виявлювана національно-етнічна специфіка, але вона постає в них зв'язано: концепти типу *надія, задрість, горе* тощо. За ступенем поширення концепти-регулятиви і концепти-нерегулятиви диференційовані на *універсальні (загальнолюдські)* (*істина, добро, час, краса* і под.), *етносспецифічні* (*доля, душа, печаль* [Вежбицкая 1996] та ін.), *конфесійнозумовлені* (*дух, традиція* і под.), *соціовластиві* (*вишуканість, інтелігентність* і т. ін.), *індивідуальні* (поширені в художніх, філософських, есеїстських текстах: *Нахабство – завжди зі мною; Нахабство – розлога надія* (Дж. Кардано).

Сучасне розуміння концепту, його структури, співвідношення з мовними одиницями має опертям тривалу традицію розгляду та аналізу мовних одиниць крізь призму логічних категорій і не може поставати в одну мить викінченим і довершеним. Незаперечним є факт спільності і відмінності тлумачення концепту в суто когнітивному і культурологічному аспектах, врахування низки ознак концепту за особливостями його вияву, змісту, структури, ступенем вербалізації, можливостями вербалізації / невербалізації, співвідношенням з усталеними моделями і стереотипами, закономірностями регулярності, соціумної стратифікації і значущості та інше виявляють значущість і важливість перспектив опрацювання проблеми класифікаційних типологій концептів.

Література

Аошуан 2004: Аошуан, Т. Китайская картина мира: Язык, культура, ментальность [Текст] / Т. Аошуан. – М.: Языки славянской культуры, 2004. – 240 с.

Арно, Лансло 1991: Арно, А., Лансло, К. Всеобщая рациональная грамматика (Грамматика Пор-Рояля) [Текст] / Пер. с фран. Ю.С. Маслова, Е.Д. Панфилова, М.В. Гординой. – Л.: Изд-во Ленинград. ун-та, 1991. – 128 с.

- Бессонова 2002: Бессонова, О.Л. Оцінний тезаурус англійської мови: когнітивно-гендерний підхід : дис. ... д-ра філол. наук [Текст] / О.Л. Бессонова. – Донецьк, 2002. – 396 с.
- Бирюков 2006: Бирюков, С. Формообразующие стратегии авангардного искусства в русской культуре XX века (Авангард: модули и векторы) [Текст] / С. Бирюков. – М.: Вест-Консалдинг, 2006. – 351 с.
- Бодуэн де Куртенэ 1963: Бодуэн де Куртенэ И.А. Избранные труды по общему языкознанию [Текст] / И.А. Бодуэн де Куртенэ. – М.: Изд-во АН СССР, 1963. – Т.1 – 384 с.; Т.2 – 391 с.
- Бусурина 2002: Бусурина, Е.В. Взгляд на культуруему дурак как на ключевое слово русской культуры [Текст] / Е.В. Бусурина // Современные подходы к интерпретации текста : материалы межвуз. конф. (С.-Пб., 13–14 мая 2002 г.). – СПб.: Академия гуманитарного образования, 2002. – С. 15-17.
- Вежбицкая 2001: Вежбицкая, А. Понимание культур через посредство ключевых слов [Текст] / А. Вежбицкая. – М.: Школа «Языки славянских культур», 2001. – 407 с.
- Волохина, Попова 2003: Волохина, Г.А., Попова, З.Д. Синтаксические концепты русского простого предложения [Текст] / Г.А. Волохина, З.Д. Попова. – Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 2003. – 194 с.
- Воркачѳв 2004: Воркачѳв, С.Г. Счастье как лингвокультурный концепт [Текст] / С.Г. Воркачѳв. – М.: Гнозис, 2004. – 236 с.
- Делѳз, Гваттари 1998: Делѳз, Ж., Гваттари, Ф. Что такое философия [Текст] / Ж. Делѳз, Ф. Гваттари. – СПб., 1998. – 196 с.
- Демьянков 2001а: Демьянков, В.З. Понятие и концепт в художественной литературе и научном языке [Текст] / В.З. Демьянков // Вопросы филологии. – 2001. – №1. – С. 35-47.
- Демьянков 2001б: Демьянков, В.З. Лингвистическая интерпретация текста: универсальные и национальные (идиоэтнические) стратегии [Текст] / В.З. Демьянков // Факты и ценности: К 70-летию Юрия Сергеевича Степанова / Отв. ред. Е.С. Кубрякова, Т.Е. Янко. – М.: Языки славянской культуры, 2001. – С. 48-61.
- Загнітко 2009: Загнітко, А. Шляхами слова : науково-популярне видання [Текст] / А. Загнітко. – Донецьк: ДонНУ, 2009. – 339 с.
- Заза 2010: Заза, Ю.Я. Регістрові характеристики ситуації початку комунікативного контакту (на матеріалі української, чеської й арабської мов) [Текст]: автореф. ... канд. філол. наук / Донецький національний університет. – Донецьк, 2010. – 19с.
- Залевская 2001: Залевская, А.А. Психолінгвістический подход к проблеме концепта [Текст] / А.А. Залевская // Методологические проблемы когнитивной лингвистики : сб. науч. тр. – Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 2001. – С.36-44.
- Залевская 2005: Залевская, А.А. Психолінгвістические исследования. Слово. Текст: Избранные труды [Текст] / А.А. Залевская. – М.: Гнозис, 2005. – 543 с.
- Карасик 2004: Карасик, В. Языковой круг: личность, концепты, дискурс [Текст] / В. Карасик. – М.: Гнозис, 2004. – 390 с.
- Карасик 2007: Карасик, В.И. Языковые ключи [Текст] / В.И. Карасик. – Волгоград: Парадигма, 2007. – 520 с.
- Колесов 2004: Колесов, В.В. Язык и ментальность [Текст] / В.В. Колесов. – СПб.: Петербургское востоковедение, 2004. – 240 с.
- Краснобаєва-Чорна 2009: Краснобаєва-Чорна, Ж.В. Сучасна концептологія : концепт життя в українській фраземіці [Текст] / Ж.В. Краснобаєва-Чорна. – Донецьк: ДонНУ, 2009. – 201 с. – (Монографія).
- Красных 2001: Красных, В.В. Основы психолінгвістики и теории коммуникации : курс лекций [Текст] / В.В. Красных. – М.: ИТДГК «Гнозис», 2001. – 270 с.
- Кубрякова 1996: Кубрякова, Е.С., Демьянков, В.З., Панкрац, Ю.Г., Лузина, Л.Г. Краткий словарь когнитивных терминов [Текст] / Под общей ред. Е.С. Кубряковой / Е.С. Кубрякова, В.З. Демьянков, Ю.Г. Панкрац, Л.Г. Лузина. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1996. – 246 с.
- Лихачев 1997: Лихачев, Д.С. Концептосфера русского языка [Текст] / Д.С. Лихачев // Русская словесность. От теории словесности к структуре текста: Антология. – М.: Academia, 1997. – С. 280-287.
- Ляпин 1997а: Ляпин, С.Х. Концептология: к становлению подхода [Текст] / С.Х. Ляпин // Концепты. Научные труды Центроконцепта. – Вып.1. – Архангельск: Изд-во Помор. ун-та, 1997. – С.11-35.
- Ляпин 1997б: Ляпин, С.Х. Концептологическая формула факта [Текст] / С.Х. Ляпин // Концепты. Научные труды Центроконцепта. – Вып. 2. – Архангельск: Изд-во Помор. ун-та, 1997. – С.5-71.
- Макаров 2003: Макаров, М.Л. Основы теории дискурса [Текст] / М.Л. Макаров. – М.: Гнозис, 2003. – 280 с.
- Матурана, Варела 2001: Матурана, У.Р., Варела, Ф.Х. Древо познания. Пер. с англ. [Текст] / У.Р. Матурана, Р.Х. Варела. – М.: Прогресс-Традиция, 2001. – 224 с.
- Мороз 2010: Мороз, А.А. Концепт блазень у російській, англійській і французькій культурно-мовних традиціях (на матеріалі романів Ф.М. Достоєвського „Брати Карамазови”, Д. Голсуорсі „Сага про Форсайтів” і О. Дюма „Графиня де Монсоро”) [Текст]: автореф. ... канд. філол. наук / А.А. Мороз. – Донецьк, 2010. – 20 с.
- Ньютон 1915: Ньютон, И. Математические начала натуральной философии [Текст] / И. Ньютон. – Пг., 1915. – 267 с.

- Палашевская 2001: Палашевская, И.В. Концепт «закон» в английской и русской лингвокультурах [Текст]: автореф. ... канд. филол. наук / И.В. Палашевская. – Волгоград, 2001. – 24 с.
- Паскова 2004: Паскова, Н.А. Концепт «женщина» в текстах среднеанглийского периода (опыт семантической реконструкции на основе приведенный Дж. Чосера) [Текст] : автореф. ... канд. филол. наук / Н.А. Паскова. – Иркутск, 2004. – 18 с.
- Пинкер 2004: Пинкер, С. Язык как инстинкт. Пер. с англ. [Текст] / С. Пинкер. – М.: Едиториал УРСС, 2004. – 456 с.
- Скаб 2008: Скаб, М.В. Закономірності концептуалізації та мовної категоризації сакральної сфери [Текст] / М.В. Скаб. – Чернівці: Рута, 2008. – 360 с. – (Монографія).
- Соломоник 1995: Соломоник, А. Семиотика и лингвистика [Текст] / А. Соломоник. – М.: Молодая гвардия, 1995. – 352 с.
- Степанов 2003: Степанов, В.Н. Provocative discourse of socially-cultural communication [Текст] / В.Н. Степанов. – СПб.: Роза мира, 2003. – 263 с.
- Степанов 1995: Степанов, Ю.С. Альтернативный мир. Дискурс. Факт и принцип Причинности / Ю.С. Степанов // Язык и наука конца 20 века: сб. статей. – М.: Рос. гос. гуманитар. ун-т, 1995. – С. 35-73.
- Степанов 1997: Степанов, Ю.С. Константы. Словарь русской культуры. Опыт исследования [Текст] / Ю.С. Степанов. – М.: Школа «Языки русской культуры», 1997. – 824 с.
- Степанов 2000: Степанов, Ю.С. Характеры народов в зеркале их собственных языков (Юбилейные заметки к 70-летию факультета иностранных языков Харьковского национального университета) [Текст] / Ю.С. Степанов // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н.Каразіна. – № 471. – 2000. – С. 250-254.
- Степанов 2007а: Степанов, Ю.С. Концепты. Тонкая плёнка цивилизации [Текст] / Ю.С. Степанов. – М.: Языки славянских культур, 2007. – 248 с.
- Степанов 2007б: Степанов, Ю.С. «Понятие», «Концепт», «Антиконцепт». Векторные явления в семантике [Текст] / Ю.С. Степанов // Концептуальный анализ языка: современные направления исследования : сб. науч. тр. – М.-Калуга: Эйдос, 2007. – С.19-26.
- Степанова 2006: Степанова, Е.Д. Прагматические особенности коммуникативного акта «кредитный договор» в экономическом дискурсе (на материале английского и русского языков) [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. Наук / Е.Д. Степанова. – Иркутск, 2006. – 24 с.
- Стернин 1996: Стернин, И.А. Русский речевого этикет [Текст] / И.А. Стернин. – Воронеж: Воронеж. обл. ин-т повышения квалификации и переподготовки работников образования, 1996. – 128 с.
- Стернин 2001а: Стернин, И.А. Методика исследования структуры концепта [Текст] / И.А. Стернин // Методологические проблемы когнитивной лингвистики. – Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 2001. – С.58-65.
- Стернин 2001б: Стернин, И.А. Введение в речевое воздействие [Текст] / И.А. Стернин. Воронеж: Изд-во Воронежского ун-та, 2001. – 252 с.
- Шульжук 2004: Шульжук, К.Ф. Синтаксис української мови [Текст] / К.Ф. Шульжук. – К.: ВЦ «Академія», 2004. – 408 с. – (Підручник).
- Эйнштейн 1966: Эйнштейн, А. Собрание научных трудов [Текст] / А. Эйнштейн. – Т. 2. – М.: Изд-во иностр. лит-ры, 1966. – 542 с.

Рассмотрены особенности современного толкования концепта, определены закономерности классификационных подходов к концепту, выявлены направления соотношения / несоотношения концепта и понятия, концепта и значения, предложено классификацию концептов с учётом ряда признаков, рассмотрено проявления оценочно-аксиологического, образного, интерпритативного уровней концепта, охарактеризовано уровень корреляции концепта с дискурсом.

Ключевые слова: когнитивная лингвистика, прагматическая лингвистика, концепт, концептосфера, дискурс, скрипт, фрейм.

The features of the modern interpretation of the concept are considered, the patterns of classification approaches to the concept are clarified, directions of correlation / noncorrelation of the concept and notion, of the concept and value are defined, the classification of concepts taking into account a number of characteristics is offered, the manifestations of evaluative-axiological, the figurative, the interpretative levels of concept are considered, the degree of correlation concept with a discourse are characterized.

Keywords: cognitive linguistics, pragmalinguistics, concept, sphere of concepts, discourse, script, frame.

Надійшла до редакції 11 січня 2010 року.

ББК Ш12=411.4*50+Ш10*50

УДК 81'42:811.161.2

КОНЦЕПТОСФЕРА В ЕТНОЛІНГВІСТИЧНОМУ АСПЕКТІ¹

У статті на принципах виділення узагальнених значеннєвих констант окреслено взаємодію концепту й дискурсу в породженні знаків етнокультури, ментальної образності. З'ясовано визначальні ідеї-концепти в ідіостилі Тараса Шевченка, Івана Франка, Панаса Мирного, Лесі Українки та інших. Висвітлено специфіку концептів *віра, сум, слава, доля, надія, мрія, гріх* тощо.

Ключові слова: етнокультура, етнолінгвістика, концепт, концептосфера.

При вивченні концептів культури виділяються етнопсихологічний, етносоціальний, етнолінгвістичний аспекти; ці категоріальні ознаки здебільшого, принаймні в контексті мистецького твору, реалізуються у вигляді вербальних знаків і закономірних для даної семіотичної системи предметних явищ. З урахуванням історичного досвіду, релігійних уявлень, набутих культурних цінностей концепт *віра*, наприклад, втілюється у християн в образі Божого храму. Узагальнена ідея-образ, ідея-символ *собор* у романі О. Гончара є предметним втіленням численних концептів – *віра, воля, слава, надія, вічність, безсмертя, краса*, що виявляють себе як з перевагою одних понять над іншими, так нерідко й у сукупності двох-трьох значень як цілісності, розширеного поняття; концепт *віра*, однак, так чи так виявляє себе у багатьох концептах.

Разом з тим залежно від того чи того смислу, що передає багатоплановий за своїми категоріальними ознаками концепт, його духовне, культурне й опосередковано предметне вираження постає в різних значеннєвих і формальних уживаннях, що визначаються текстовими, екстралінгвістичними й іншими умовами. Поняття *віра*, наприклад, може розглядатися як вияв не підтвердженого емпірично чи логічно знання; як прагнення пізнати непізнане, утаємничене; як особливий екзистенційний, духовний акт; як здатність сприймати бажане як суще; як ставлення до непідтверджених суджень як до аксіом; як упевненість у чомусь; як довір'я до когось; до того ж можливі “переливання” *віри* й *зневіри* одне в одне тощо; порівн.: “духовний концепт “Віри” виникає на основі концепту “Довіра” [Степанов 2004: 403]. Як писала О. Теліга: Незнаний нам початок і кінець, / Не розуміємо таємну міру, / Коли життя сплітає у вінець, / В нежданій черзі – *віру* і *зневіру*.”

Від високих абстракцій до конкретики людського існування у сім'ї, у побуті, щоденних стосунках проходить шлях осмислення ідеї *віри* як світоглядної категорії; текст “зводить” поняття *віри* з високості на землю, у реальні форми існування: Зірки найкращі з серпневого неба, / Що пахне у сінокоси йонами./ А найкраща *віра* – *віра* матері в себе, / *Віра* сина – материнським долонам (Т. Мельничук).

Втрата *віри, надії* веде до розширеного уявлення про потребу заміщення її іншим категоріальним поняттям – *любов* (хоч *віра*, вочевидь, за текстом сильніша від інших концептуальних підвалин): Коли пошезли *віра* і *надія*, / Коли життя сплигло на сивий дим, / А треба йти, коли кипить завія, / А треба йти, щоб крок дзвенів твердим – / Як йти тоді? Де взяти дрібку *віри*? / Надіятись – коли *надій* катма? / Лише *любов* одна не знає міри / Й тримає нас руками обома! (І. Драч). Ефект поєднання раціонально-логічного й реалізованого в конкретиці матеріалізованих значень створює той поняттєвий симбіоз, котрий і забезпечує етнопсихологічний план дискурсу.

Від логічної, власне семантичної кваліфікації концепт відрізняється тим, що в ньому свідоме, раціональне, метафізичне сполучається з емотивним, експресивним складником, тобто концепт не лише осмислюється раціонально, але й переживається [Язык и культура. Факты и ценности 2001: 31], а тому передбачає включення людського чинника, конотативного аспекту, отожд і особистісного самовираження. У цьому плані привертають увагу передовсім поетичні тексти з внутрішнім, часом прихованим, часом розмитим концептуальним образом, причому емотивний шар виступає за таких умов як більш окреслений, аніж логічно-раціональний.

Якщо звернутися, зокрема, до позначень концепту *сум* (порівн. його мовні назви *сум, смуток, журба, жура, зажура, печаль, туга, жаль, жалоба, нудьга, скорбота, нерадість* тощо), то в ньому сполучаються дві поняттєво-духовні сфери: з одного боку, це відтворення настрою, почуття, спричиненого негативними обставинами, з іншого, – вираження *бажання, страху, надії, прагнення*; є в ньому зв'язок і з поняттями *свобода*, первісний *гріх* і под. [див: Степанов 2004: 899]. Порівн. у В. Пачовського: Мому серцю чогось *жаль*, / Чогось *сумно*, дуже *сумно*, де невизначеність підстав *суму* дає змогу розглядати його в широкому концептуальному полі, але з обов'язковим емотивним, емоційно фіксованим підтекстом.

Звичайно, чим ширше архетипний, загальнокультурний смисл концепту (як виразника “колективного несвідомого”), різноманітніші властиві йому поняттєві, значеннєві, емотивні нашарування, в тому числі опосередковані національним, соціальним, культурним і особистісним досвідом, тим більші можливості його метаморфізму, символізації [див: Кононенко 1996], реалізації в множинних формах інваріантного наповнення, що виявляють себе як у загальнонародному, так і в індивідуально-авторському втіленні. Як наслідок розмаїття

¹ Основні ідеї цієї статті виголошені на V Міжнародному конгресі українців (м. Донецьк, 28.06.-2.07.2005 р.).

інтерпретації самого поняття концепту [див.: Бабушкин 1996; Карасик 2004; Слухай 2002], що виявляють себе в різного роду антиноміях, дихотоміях, трансформаціях, суміщеннях, постає питання про організацію своєрідної підсистеми кожного концепту, загальним підсумком чого є створення національно орієнтованої парадигми культурних концептів – загальнонаціональної концептосфери (або національно орієнтованих багатьох концептосфер).

Показовим у цьому плані є зіставлення двох, трьох і більше лінгвокультурологічних кваліфікацій концептів, пересічних у своїй системній організації, що у своїх зв'язках і взаємозамінах виходять на рівень парадигматичних відношень. Водночас враховується, що відкриваються шляхи дослідження образної репрезентації концептів на матеріалі мистецьких індивідуально-авторських смислів із урахуванням духовно-естетичних уподобань. Скажімо, для Тараса Шевченка визначальними ідеями-концептами є *слава, доля* [див.: Стебельський 1981; Нахлік 2003], для Івана Франка – *добро, зло* [Сеник 1998], для Панаса Мирного (“Хіба ревуть воли, як ясла повні?”) – *воля, правда* [Жила 1971: 39], для Лесі Українки – *надія, мрія*, для Василя Стефаника – *гріх, спокута* та інші.

Звернімося, наприклад, до лінгвокультурологічної інтерпретації в українському письменстві концептів *надія* і *мрія* в їхніх співвідношеннях, взаємодоповнюваності. Виходимо з того, що слова *надіятися* – *надія* включають: а) припущення про настання події; б) оцінку; в) пресупозитивний план; отож містять попередні знання про можливість позитивного рішення, що ґрунтується на попередньому досвіді, умовиводі тощо. Орієнтація на майбутнє визначає нефактивну презумпцію дієслова, а відповідно й іменника. У характеристиці слів *мріяти, мрія* враховується, що йдеться про: а) уяву, думку про щось бажане, пріємне; б) оцінку (частіше позитивну); в) можливість (неможливість) здійснення на основі попереднього досвіду. Отож потенційна реальність настання події більшою мірою властива поняттю *надія*, меншою – поняттю *мрія*.

Якщо проаналізувати тексти ліричних творів Лесі Українки, то впадає в око паралелізм у зверненні до обох ключових концептуальних понять – заміряності й надій на краще в їхньому взаємозв'язку. Онтологічно виправдана сама ідея поєднання цих концептів на підмурках поетичного дискурсу з його тяжінням до метафізичності, трансцендентності, умоглядного світосприймання. Поєднуючись в одну цілісність (концептосферу), ці категорії можуть розширювати свої межі, доповнюючи місця чуттєвих уявлень поняттями (*любов, молодість, радість, віра*), що переміщуються з периферійної щодо концептів *мрія* і *надія* позиції у центр: Вона [весна] мені співала про *любов*, / Про *молодоці, radoці, надії*, / Вона мені переспівала знов / Те, що давно мені співали *мрії* (Леся Українка). Тут *мрії* передують *надії* – надії на *любов, молодости, radoці*, створюючи ланцюжок послідовностей: *мрія* каузує не маячіння, не нову заміряність, безнадію, а щось живе, перспективно здійсненне. Текст (*співала*) породжує текст (*переспівала те, що співали*), що повертає наратора до попереднього фонового знання, яке засвідчує збереження загального настрою здійснюваної надії впродовж більш-менш тривалого часу як домінантного.

У цьому контексті знаменний вислів *contra spem spero* в концептуальному плані підтверджує Лесину позицію як упевненості у можливості здійснення мрії-надії. В оцінці *мрії* поетка підвищує її до рівня глибинної, архетипної, самодостатньої категорії, і в цьому сенсі вона зближується з категорією *надія* як такою, що залишає перспективу здійснення: *Мрії, не зрадь! Мрія* матеріалізується в своєму персоніфікованому рішенні.

Водночас мрія-надія розгалужується як щось життєве, суспільно вагоме або як нежиттєве, умоглядне, як позитивне (*чарівна, любя, мила, розкішна, ясна*) або негативне (*тяжка, квола, незріла, дитяча*) тощо.

Це дає змогу ввести свого роду мірило, узагальнювальну співвідносну категорію – *щастя / нещастя*: Чудова *мрія*, розкішна та ясна, / Кохано в ту ніч обгорнула мене, / Приснилась мені любя доля прекрасна, / Приснилось невидане *щастя* дивне; Я *щастя* не маю і в *мріях* не бачу. Отож *щастя* починається там, де здійснюються *мрії* й *надії*, *щастя* немає, якщо сподівання марні. У власне оцінному вимірі *мрія* і *надія* виявляють себе як прекрасне, дивне, високе, ідеальне, трансцендентне на противагу неестетичному, земному, буденному: І знов мене прийме, / Огорне, обійме / Щоденщина й лихо наземне. / І в рідному краї / Не раз спогадаю / Часини ті любі та милі.

В той же час на відміну від *мрії надія* у своїх конотаціях більш “заземлена”, скінченна, обмежена в часі й просторі. Хоч *надія* й включає компонент *безнадія* (виражений чи імпліцитний), проте вона від того не гине, а лише втрачає чіткі межі в ряду співвідношень *надія-безнадія*; *надія* частіше від *мрії* перемагає *смуток* (не полишаючи його повністю), вона прозоріше перетинається з категоріями *воли, долі* тощо. Подібне бачення *надії* та її втілень простежується в “Чотирьох оповіданнях про надію” М. Бажана, в котрого *надію* несе *слово*, а *слово* є *Бог*:... *слово* виживе, стужаві й простромить / Глухі шари занедбаних сердець... – Оце й приходив *Бог*; отож стверджується ідея сподівання людини на добро, справедливість, правду як вищої Божої благодаті.

Концепти *мрія, надія* мають і кінечні виміри, зумовлені втратою віри в їхнє здійснення; тоді перемагають *страх, тривога, жах* та інші почуття, що засвідчують як загальнолюдські, так і національно специфічні, особистісні аспекти людського самопізнання. Так, у типологізованій у цьому плані новелі (“етюді”) М.Коцюбинського “Невідомий” *страх, жах*, що обіймає героя напередодні загибелі, спричинений не стільки обставинами життєвої ситуації (він перебуває в тюрмі після замаху на життя посадовця), скільки психічним станом відчаю, чекання близького кінця. Абстраговане почуття страху, жаху через уявлення героя стає ледве не основною ознакою самого існування людини в несприятливому світі.

Герой М.Коцюбинського називає себе “невідомим”, відгороджується від товаришів із підпілля, замикаючись у межах Я-концепції. Але ця спроба сховатися від загрози приречена. Зрештою, в новелі з’являється ще один образ – *Воно*: *Щось йшло* за мною; *Воно...* Здається, *стало...*; Так, наче *бігло...*; Здається, *одстало* і под. Ця невизначеність, невловимість переслідування (дійсного чи лише уявного?) мучить, пригнічує. Страх зростає, посилюється: *щось гнало, свистіло, гукало і простягало руки*.

Герой переходить у сферу таємничого, забороненого, трансцендентного, викликаного потягом, фантазією, що можуть бути подолані через *Над-Я*. Так відтворюється знаменита Фройдівська тріада, у котрій особистість людини включає в себе не лише Я-концепцію, а й *Воно* й *Над-Я* [див.: Фрейд 1991]. Але непереможний, всеперемагаючий жах не дає змоги невідомому піднятися над власними переживаннями, і тому він приречений. Звідси визначаються й конотації, що супроводжують концептуальне поле *страху*: самотність, незахищеність людини; її відторгнення від соціуму; неминучість кари за зло; ідея існування людини-двійника; віддзеркалення “суперого” в “не-я”; порівн. персоналізований символ страху в образі старого Хо (казка М.Коцюбинського “Хо”).

У плані узагальненої кваліфікації концепту симптоматичні його аксіологічні характеристики, нерідко неоднозначні й рухливі, що легко піддаються переорієнтаціям, змінам знака оцінки на протилежну. Якщо, скажімо, врахувати, що такий концепт, як *гріх*, за своєю природою мав би містити лише негативні конотації, то, вочевидь, його трансформації в позитив повинні ґрунтуватися на конституаціях особливого призначення. Відомо, що в основі цього концептуального поняття лежить принцип непорушності релігійно-моральних норм, свідомого чи несвідомого відступництва словом, справою чи навіть подумом від Божих заповідей. Відчуття *гріха* пов’язане зі *страхом*, *жахом* перед карою та є втіленням категорії *зла*.

Проте поняття *гріха* може переосмислюватися; такий підхід є не виправданням аморальності, а пом’якшенням провини, не засудженням, а допущенням спокути, сповіді, прощення, милосердя. Відповідне *грішити* відноситься до класу дієслів інтерпретації вчинку як поведінки, тобто виявляє себе як непрямі номінація з значеннєвим нашаруванням докору; порівн.: - І не соромно тобі грішити?; іменник *гріх* теж не знаходить однозначного витлумачення.

Оцінювання гріха, принаймні в українському письменстві, здебільшого означає не стільки осуд, скільки намагання винайти чинники, причини, мотиви *грішного*, його наслідки для оточення самого “грішника”.

У новелі В. Стефаніка “Тріх” створено свого роду образ *гріха*, витриманого в душі екзистенційного уявлення про добро й зло (під час тривалої відсутності чоловіка-воєнка жінка “согрішила” й народила дитину, котра й постає в її уяві й в уяві оточення як гріх, предметне уособлення ідеї гріха). Свого сина молода жінка мала б ненавидіти, бо він є *гріх*, а вона його жаліє, милує, пестить. Свій *гріх* жінка засуджує, сприймає як нещастя, але не втрачає почуття власної гідності, материнської любові. Вона знаходить шлях, як спокутити, “змити” свій гріх: іде геть від чоловіка, беручи на себе турботу про дитину: - *Гріху, мій гріху!* Я тебе відпокутую, і ти в мене виростеш великий, мій сину.

Отож *гріх* її – це і щастя, і нещастя, і сором, і радість, але не зло, зрештою, й не провина. Конотативний аналіз виявляє такі якості, як гідність, гордість, чуйність, милосердя. Прощення веде до переосмислення категорій *гріховності* й *праведності*, уявлень про аморальне й моральне, добро й зло. *Гріх* залишається гріхом, але водночас здобуває й інші конотації: людяність; прощення; милосердя; спокута; сповідь; самопожертва; власна гідність; материнська любов.

Якщо основою національно-культурного масиву є культура духовна, внутрішня, набута історичним і особистісним досвідом, то концепти абстрактно-узагальненого рівня осмислюються в категоріях мовної семантики, набуваючи численні конотації, що додаються до логічних визначень у вигляді значеннєвих, емоційно-експресивних, аксіологічних, асоціативних нашарувань. Залишаючись абстрактним образом логіко-символізованого, архетипного характеру, етнологічно орієнтовані концепти суміщаються, перетинаються з іншими концептами, знаходять неоднозначну інтерпретацію в етномовній свідомості. Включаючись у визначений етнокультурний простір, такі концепти, зрештою, забезпечують усвідомлення національної культури як явища загальнонародного, ментального, розглядаються як компонент єдиної етнолінгвокультурологічної парадигми, загальнонаціональної концептосфери.

Звичайно, навряд чи посильними видаються нині спроби створення всеохоплюваної системи концептів української мови (порівн. досвід такого роду в [Степанов 2004]), проте можна сподіватися на колективні зусилля в цьому напрямі, які мають взяти на озброєння численні на цей час розвідки окремих концептів, виконані з позицій української лінгвокультурології. Гадаємо, не виключається можливість проведення в тій чи тій формі наукової дискусії щодо принципів створення узагальнених праць, присвячених концептам української мови та її концептосфери загалом.

На принципах виділення узагальнених значеннєвих констант окреслюється взаємодія концепту і тексту (дискурсу) в породженні знаків етнокультури, ментальної образності. Разом з тим у пошуках адекватних мовних моделей відображення культурологічних концептів виникають проблеми відокремлення лінгвокультурологічного підходу від загальнофілологічного, власне нарративного, від суміжного їх розгляду в поезії, психології, філології, з огляду на їхнє втілення в архетипах, міфологемах, символах тощо. Метаморфізм концепту і його предметно-образних, мистецьких реалізацій передбачає й врахування еволюції національно-культурних ціннісних орієнтацій при збереженні інваріанта ментального рівня, а також тих

додаткових семантичних навантажень, численних індивідуальних конотацій, що дають змогу таким концептам виконувати водночас і узагальнену, й конкретизовану образно-символічну функцію, орієнтовану на загальноприйняті етнічні цінності та пріоритети.

Література

- Бабушкин 1996: Бабушкин, А.П. Типы концептов в лексико-фразеологической семантике языка [Текст] / А.П. Бабушкин. – Воронеж, 1996. – 104 с.
- Жила 1971: Жила, В. Мова й стиль Панаса Мирного (На основі роману “Хіба ревуть воли, як ясла повні?”) [Текст] / В. Жила // Збірник на пошану Івана Мірчука. – Мюнхен – Нью-Йорк – Париж – Вінніпег, 1971. – С. 39.
- Карасик 2004: Карасик, В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс [Текст] / В.И. Карасик. – М., 2004. – 390 с.
- Кононенко 1996: Кононенко, В. Символи української мови [Текст] / В. Кононенко. – Івано-Франківськ, 1996. – 272 с.
- Нахлік 2003: Нахлік, Є. Доля. Іос. Судьба. Шевченко і польські та російські романтики [Текст] / Є. Нахлік. – Львів, 2003. – С. 363.
- Сеник 1998: Сеник, Л. Морально-Філософська антитеза “добро-зло” в збірці “Зів’яле листя” І. Франка і літературна традиція [Текст] / Л. Сеник // Іван Франко – письменник, мислитель, громадянин. – Львів, 1998. – С. 378-384.
- Слухай 2002: Слухай, Н. В. Сучасні лінгвістичні теорії концепту як мовно-культурного феномену [Текст] / Н. В. Слухай // Мовні і концептуальні картини світу. – К., 2002. – № 7. – С. 462-470.
- Стебельський 1981: Стебельський, Б. Концепція слави у творчості Шевченка [Текст] // Б. Стебельський. Ідеї і творчість. – Торонто, 1981. – С. 183-193.
- Степанов 2004: Степанов, Ю. С. Константы: словарь русской культуры [Текст]. – Изд. 3-е / Ю. С. Степанов. – М., 2004. – 992 с.
- Фрейд 1991: Фрейд, З. «Я» и «Оно» / З. Фрейд Труды разных лет / Пер. с нем. – Кн. 1. – Тбилиси, 1991. Язык и культура. Факты и ценности. – М., 2001. – С. 31.

*В статье на принципах выделения обобщённых семантических констант определено взаимодействие концепта и дискурса в порождении знаков этнокультуры, ментальной образности. Выяснены определяющие идеи-концепты в идиостиле Тараса Шевченко, Ивана Франко, Панаса Мирного, Леси Украинки и др. Освещена специфика концептов **вера, грусть, слава, судьба, надежда, мечта, грех** и т.д.*

Ключевые слова: этнокультура, этнолингвистика, концепт, концептосфера.

*In the article on principles of selection of the generalized semantic constants co-operation of concept and discourse in the generation of signs of ethnoculture, mental imagery is outlined. Determining ideas-concepts in idiosyle of Taras Shevchenko, Ivan Franko, Panas Myrnyu, Lesya Ukrainka is found out. The specific of concepts **faith, sadness, glory, fate, hope, dream, sin** and others like that is reflected.*

Keywords: ethnoculture, ethnolinguistics, concept, conceptual.

Надійшла до редакції 1 вересня 2009 року.

Наталья Коч

ББК К75=81.411-0-3
УДК 811. 161 + 81-112

СЕМАНТИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ КОНЦЕПТООБРАЗУЮЩИХ НОМИНАЦИЙ В ДИАХРОНИЧЕСКОМ АСПЕКТЕ (репрезентативность категории «гады» в восточнославянской концептуально-языковой картине мира)

У статті розглядається питання семантичного розвитку концептоутворювальних номінацій категорії «гади» на матеріалі писемних пам'яток східних слов'ян XI – XVII ст. Широкий діапазон семантичного та інформаційного поля відповідного концепту відображають його діахронічні репрезентації, пов'язані з раціональним та ірраціональним мисленням наших предків.

Ключові слова: концептоутворювальні номінації, діахронічна репрезентація, категоризація, концепт, когнітивні знання, концептуально-мовна картина світу.

Универсальность человеческого мышления основывается на базовом наборе отношений между элементами действительности, отражаемых в естественных языках. Этот исходный набор представляет

способность человека вычленять те или иные отношения, выделять и обобщать объекты и явления окружающей действительности, классифицировать и на основе синтеза сводить объекты в различные категории. Категоризация, несомненно, является одним из главных способов придания миру упорядоченного характера. Вопрос заключается в том, какова роль мышления и языка в систематизации отношений между фактами реальности?

В когнитивной лингвистике категоризация понимается как «осмысление объектов и явлений действительности в рамках категорий – обобщенных понятий» [Попова, Стернин 2007: 127]. Сознание человека осуществляет категоризацию действительности, классифицируя объекты, исходя из определенных принципов, которые в разные периоды истории развития человечества могли изменяться. Изменения обусловлены различными факторами: характером освоения реальности, колебаниями на аксиологической шкале культурно-семантического пространства конкретного общества в контексте конкретного времени, объемом накопленного опыта, который закрепляется с помощью языковых средств (прежде всего, лексических), и т. п. Категории формируются путем освоения и анализа действительности, результатом чего является установление общего понятия, репрезентирующегося словом, которое в процессе историко-лингвистической селекции становится, как правило, ключевой номинацией концепта. Целью статьи является исследование диахронических репрезентаций категории «гады» и одноименного концепта, закрепившихся в восточнославянской концептуально-языковой картине мира в качестве концептообразующих номинаций.

Установление тождеств и различий в конкретных фрагментах действительности приводит к созданию вербальных классификаций, упорядочивающих отдельные концепты и концептосферу в целом. Дж. Лакофф, исследуя классификаторы, пришел к выводу, что в каждой культуре специфические сферы опыта определяют связи в категориальных цепочках понятий, а система классификаторов отражает экспериенциальный, образный и экологический аспекты мышления [Лакофф 1988: 12-51]. Представители когнитивной лингвистики полагают, что классификационные категории являются элементами концептосферы и упорядочивают действительность и язык, так как благодаря этим классификаторам объединяются и дифференцируются и концепты, и их номинации [Попова, Стернин 2007: 129-130]. Когнитивные классификационные признаки, в отличие от когнитивных классификаторов Дж. Лакоффа, с точки зрения исследователей, «не обязательно выражены языковыми единицами и вообще языковыми средствами» [там же]. При этом ученые замечают, что все классификаторы «остаются обобщающими концептами в концептосфере, лишь будучи представлены в семантическом пространстве языка (выделено – К. Н.) соответствующими семами» [Попова, Стернин 2007: 130].

С позиции теории лингвистической относительности, категоризация трактуется как следствие особого членения языка отдельных фрагментов действительности. Так, о нестабильности классификационных различий мира фауны, запечатленных в различных языковых картинах мира древних и современных немцев, Л. Вайсгербер писал: «Если сравнить все совокупности слов, то выявляется, что имеют место не отдельные «смешения значений», но что весь животный мир в средневерхнемецком строился совершенно иначе, чем в современном немецком языке. Мы не обнаруживаем общего обозначения в средневерхнемецком для животных вообще, только выделение отдельных их групп: с одной стороны, домашние животные – *vihe*, с другой – четыре подразделения диких животных, группирующихся по способу движения: *tier* (бегающее животное), *vogel* (летающее животное), *wurm* (ползающее животное), *visch* (плавающее животное). Это четко членимая картина, но она совершенно не совпадает ни с зоологическими классификациями, ни с состоянием ее в современном немецком языке. Так же, как в отношении современного немецкого языка, мы можем сказать о средневерхнемецком, что и в нем речь идет об особой языковой картине мира» [Вайсгербер 1962: 311]. В понятие «ползающего животного» *wurm* в средневерхнемецком языке входили не только черви (ср. совр. нем. *Wurm* «червь»), но и пауки (*Spinnen*), гусеницы (*Raupen*), змеи (*Schlangen*) и даже драконы (*Drachen*) [там же]. Понятие «червь» в славянской картине мира вошло в семантический объем категории «гады» (ср. *червь* – одно из имен-табу змеи в заговорах): *повстал голод ... хто собѣ могль достат што ку ядению зѣлица травы, албо мышѣ, ужов, гадин, албо иншог яког червечка, называли его счастливым* (Бельск.: 230 – ГСБМ VI: 238). На основании этого, можно предположить, что древним культурам было свойственно оперирование семантически емкими понятиями и категориями, которые только со временем распадаются на отдельные самостоятельные структуры, конкретизирующие знания.

Анализируя функционирование и развитие прототипической номинации в диахронии, мы наблюдаем интересное явление, которое можно определить как переформирование, перегруппировку элементов поля, при котором периферийные компоненты, изначально не обладающие всем объемом понятия, приобретают статус точки когнитивной референции. Они становятся ядром и выделяются вместе со своим ближайшим окружением в самостоятельное поле. Такая возможность возникает по ряду причин, одной из основных причин является наличие в таком компоненте признаков, присущих смежным семантическим полям. Из основного, «родительского» поля уходят самые «слабые», удаленные от ядра компоненты, которые имели общее свойство не как основное, а как факультативное.

Одно из самых объемных семантических полей в общевосточнославянской культуре принадлежало категории «гады», включавшей в себя внушающих ужас и отвращение живых существ. Центральное ядро поля,

которое содержит в себе полный набор признаков данной категории, представлено номинацией *гад* (*гадина*). Входящие в поле лексемы *змея*, *змея* (подчеркнем, что в диахронии данные слова репрезентировали различающиеся понятия, которые можно рассматривать как бинарный концепт ЗМЕЙ/ЗМЕЯ), анализируются нами как понятия, получившие самостоятельный статус доминанты и сформировавшие самостоятельное, очень сильное смысловое поле, несущее одиозную образную и эмоциональную нагрузку.

В древнерусском языке номинация *гад* встречается с XI в. (Срезн. I: 507). Лексема *гад* (др.-русс. *гадь*, ст.-слав. *гадь*, русск. *гад*, *гадина* «змея», *гадкий* (ср. колымск. *гад* «грязь, мерзость»), укр. *гад*, *гадина*, *гадюка*, *гидкий*, *гадитися* «испытывать отвращение», блр. *гад*, *гадзіна*, *гадзюка*, болг. *гад* «гад», «хищный зверь», «вошь», *гадя* «мараю, порчу», диал. «ругаю», сербохорв. *гад*, словен. *gàd*, *gàditi* «унижать, порицать», чеш. *had* «змея», *haditi* «порицать», словц. *had*, польск. *gad* «гад», *gadźina* «змея», *žadzić się* «испытывать отвращение», *žadny* «гадкий, отвратительный», в.-луж. *had*, н.-луж. *gad*) относится к праславянскому лексическому фонду: праслав. **gadъ* «отвратительное животное» исконнородственное лит. *gėda* «стыд, срам», др.-прусс. *gīdan* «стыд», ср.-в.-нем. *guāt* «злой», нов.-в.-нем. *Kot* «грязь, нечистоты» (Фасмер I: 381; Бернекер I: 289; Мейе MSL: 14, 387; ИЭССРЯ: 175). А. Брюкнер предполагает связь славянского *гадь* «змея» с «порицатель» (ср. *гадать*) (Брюкнер KZ: 48, 220) (в олонечких говорах *гадом* называют предсказателя, того, кто *гадает*; повсеместно *змеей* – ведьму, колдунью).

Диахронические репрезентации концепта ГАД отражают исконную внутреннюю форму, выражающую ее широкий семантический диапазон «отвратительное животное», и связь с понятиями «стыд», «срам», «мерзость», «злость». В славянских языках и их диалектах лексема *гад* имела ряд прямых и переносных значений, от конкретных до абстрактных: «ядовитая змея», «гадюка», «мерзкий, плохой человек», «грязь», «мерзость» и т. п. В других индоевропейских языках слова с корнем *гад-* означают «стыд», «позор», «нечистоты», «злостный», «скверный» (ИЭССРЯ I: 175). Интересно отметить, что в болгарском языке одно из значений слова *гад* – «хищный зверь».

Самые ранние письменные памятники фиксируют номинацию *гад* (*гадина*) и ее дериваты в переносном значении (о человеке): *Яко же вражю часть соущю гадѣмь осквърни сию Бѣ* (Нест. Жит. Феод.: 21); *яко гадину попираемо* (ФСт: 145а. XIV в.). Самыми распространенными контекстуальными синонимами номена *гад* в древнерусском языке являлись субстантивы *аспид*, *ехидна*, *змея*, *ящерка* (известные в древнерусской письменности также с XI в.), которые с древнейшего времени употребляются в переносном значении «о злом, лживом человеке». Входит в этот ряд и ядовитый *скорпион*, и некоторые мифические существа типа *василиска*, *смока*, *дракона*. Доминирующее положение в этом метафорическом ряду занимает, несомненно, *змея* как прототипический член категории «гады».

В языческой и христианской культурах гады относились к нечистым хтоническим существам нижнего мира: *Ласица, мышь, коркодилъ земныи ... ящерь, кроториа – сии нечѣши вам от всѣх гад иже на земли* (Лев. XI: 29 – 30. Библ. Генн. – Срезн. II: 8); *Гадный родъ* (Пал.: 11. XIV в.). Негативная универсальность компонентов значений наименования *гад* и его дериватов приводит к расширению семантики лексемы, которой стали называть не только пресмыкающихся, но и других представителей фауны, в основном, непригодных для еды, «нечистых» – земноводных, некоторых грызунов и хищных млекопитающих, змееподобных рыб («змеевых братьев»), червей, гусениц и т. п.: *вни вси гадины, яко есть, псы, мыши, ужи ... ихъ не ели* (Алекс.: 42); *Нъ се яко вражю часть соущю гадѣмь [о жабе] осквърни сию* (ЖФП: 52г. XII в.), в том же «Житии Феодосия Печерского» *гадом* называется мышь (т.ж., 53б). Птиц также могли относить к разряду гадов (как диких, так и домашних): *Пруги, лев: аѣ. Единоименность селію, Гадъ птичныхъ различна рода* (Бер.: 226). Имя *гады* «заслужили» вредные насекомые, представляющие опасность для людей и животных: мухи, комары, вши, клопы и т.п. (ср. амурск. обобщающее название мошек, комаров, клещей – *гнус*). Симпатичную стрекозу, имеющую характерную внешность, украинцы и словаки называют *гадячей слугой*, поляки – *гадовым жалом*, *гадовой головой*, чехи – *гадовым оком* (Славянская мифология 1995: 130). Синонимами лексемы *гад* являлись наименования *нечисть*, *погань*, *гнус*, *щур* (ср. *пра-щур* «предок!»), *аспид*, *ядовитый зверь* и др.: *на тоѣ нуци много звѣру ядовитого ... и вт них закушени стѣши умерети ся сподѣвают* (Зб. 107: 95).

Часто образы гадов использовали в религиозных текстах как аллегорические: *ижбы коли не прешиб ѿ камен ногы твоеи, на ящоркоу и на василиска боудеш настоупал потопчеш леа и змея* (Пс.: 93б. XVI в.); *Гады дѣи животень* (Быт. I: 20 по сп. XIV в.). Все, что относилось к язычеству, часто сопровождалось упоминанием о *гадстве* – мерзости, сраме (ср. ст.-слав. *гажда* «гадити», *гаждение* «злохуленье, ганьба, злореченье, причина, гоненье, каранье, лаянье» – Бер., *гажение* «хуление» – (Срезн. I: 507): *Истрѣзвшеи бо сѧ языци гадать (= посрамляють) коумирскож житиѣ* (Псалт. толк. XII в. – Срезн. I: 507).

Со временем *гадами* стали называть, в основном, пресмыкающихся и ползающих животных («безножных»), а форма ж. р. *гадина* стала абсолютным синонимом лексемы *змея*, которая заняла роль ключевой номинации соответствующего концепта. В дальнейшем признаки всех других представителей класса гадов определяются и описываются в сравнении с основным, прототипическим членом категории – змеей: *но и*

звѣри многы и различны. И змиѣ всѣ(ч)скыѣ и въ многообразныѣ роды питае(т) (ЖВИ: 129а. XIV – XV вв.). При этом устраняются расходящиеся черты для более рельефной демонстрации основного признака (расходящиеся черты очень важны при составлении научной таксономии). Именно змея стала типичным перцептивным представителем холоднокровных и остальных животных, имеющих в большей или меньшей степени свойства гадов.

Возникшие в данном случае противопоставительные отношения между прототипом и одним из видов класса, к которому относится прототип, можно рассматривать как бинарный концепт (ЗМЕЯ/ДРАКОН, ЗМЕЯ/АСПИД и т.п.), а сам прототип как начальный «проект», требующий уточнения и расширения. Прототип находится ближе всего к понятийному ядру концепта, в его микрополе. Все признаки подобного живого существа, не согласующиеся с его изначально заданной когнитивной программой, то есть повторяющиеся отклонения, аномалии приводят к созданию качественно нового объекта, который стремится реализовать свои различия через свое имя (ср. номинации фантастических существ типа *василиск*, *смок*). Все многообразие языковых номинаций связано не только с многообразием именуемых вещей постоянно меняющегося мира, но и с изменениями в коллективном сознании и бессознательном.

В некоторых текстах негативность образа змеи усиливается с помощью по сути тавтологии, которая подчеркивает включенность змеи в класс гадов: *Офите иже скажутсѣ змиѣ славѣщеи ... имоуще же по ѥ ству гадьскоу змию. въ хранѣлѣ нѣкожъ мѣ почитаютъ* (КР: 363в. 1284 г.). Интересно переосмысление лексемы *змея* под влиянием слова *земля*, в результате которого образовалась форма *змия* (Остр. Ев. 1056 – 1057 гг. – Срезн. I 986) (ср. общеславянское **zъja* «земное пресмыкающееся», «ползающий по земле гад» – (ЕСУМ II: 269; Шанский II: 6; Фасмер II: 100; Преображенский I: 253).

Эпический образ змея родоплеменной эпохи репрезентирует важную оппозицию *свой – чужой* (тогда как библейский образ змея-искусителя – оппозиции *грех – праведность, добро – зло, чистый – нечистый*). В это опасное и сложное время змей олицетворяет степных кочевников (ср. образ *Тугарина Змея*), которые после своих жестоких набегов оставляли выжженное поле, пустые селения. В песнях и легендах славянские богатыри всегда побеждают зло в лице змея. По свидетельствам Б. Рыбакова, отголосками таких легенд являются сохранившиеся в Украине сказания о братьях-кузнецах, которые победили змея и запрягли его в огромный плуг, пропахавши «Змиевые валы», впредь охранявшие славян от набегов кочевников [Рыбаков 2004: 412]. Древнерусские летописцы рассказывали о летящем змее как предвестнике великих событий: *гром бы(с). по заѣ(тре)нии. и вси слышаща. и по то(м) къда(ж) змиѣ видѣша лѣтѣица* (ЛН: 78. XIII – XIV вв. ~ 1214 г.); *Бы(с) знамение. за Днѣпромъ в Киевскои волости. летѣицю по нѣси до землѣ. тако кригоу ѡгненоу и ѡстасѣ по слѣдоу его знамение въ ѡбразѣ змиѣ великаго* (ЛН: 116. ~ 1425 г.).

Культ змея имеет прочные языческие корни. Несмотря на то, что христианская религия осуждает идолопоклонничество этому животному (*змииници. соуть иже змию славѣще и того хѣа мьнѣше* – КЕ, 254б. XII в.; *Офите ... имоуще же по ѥ ству гадьскоу змию. въ хранѣлѣ нѣкожъ мѣ почитаютъ* – КР, 363в. 1284 г.; *аци же соу(т) ѥ гоупѣномъ псиѣ главици и змииноглавици и ѡслиѣ главици ...* – Хрон. Г. Амарт., 39г. XIII – XIV вв.), в сознании восточных славян культ змея остается в разных формах на долгие века (см. труды по мифологии А. Н. Афанасьева, Д. К. Зеленина, Б. А. Успенского и др.).

Оппозиция *верх – низ* через образ змея трактуется в языческие и христианские времена неоднозначно: язычники наделяли змея крыльями, часто огненными (ср. также образ *василиска* как трансформацию искажения, в основе которой лежит данная оппозиция), и в то же время соотносили с низом – змеем живет в воде, пещере, норе. Библия в зависимости от места обитания и двигательным функциям определяет место животного в природной иерархии *верх – низ: Сеи законъ есть о скотехъ и о птицахъ и всѣкого животного движуещегосѣ во водахъ и ползающего по земли* (Скар. КЛ: 23б). Крайними точками этой иерархии являются птицы небесные, находящиеся ближе всех существ к Богу, и пресмыкающиеся гады, ползающие на земле и под землей: *погубилъ есть господь богъ всѣко естество иже было на лицѣ всеѣ земли ... ѡт птицъ небесныхъ даже и до всехъ гадовъ ползающихъ по земли* (Скар. КБ: 18б). Человек, являясь господином животных, «примеряет» на себя то роль птицы парящей, то гада пресмыкающегося: *три речи сѣуть трѣдныѣ мне ко познанию ... нѣтѣ орлова по воздуху летѣщего, и нѣтѣ вѣжа по каменю ползѣщаго* (Скар. ПС: 4б).

В текстах Библии говорится о змее после грехопадения как о ползающем существе, так как греховность тяжела, притягивает к земле и не позволяет подняться в небо: *орла ле(тѣ)ица по воздуху стезѣ не бѣше. змиѣ ползуици по камен(и) следу не бѣше* (Парем. (приписка), 67. 1379 г.). Упоминание то о змее летящем, то о змее ползущем (заметим в связи с вышеприведенным примером: змей в славянской мифологии часто имел вид орла) отражает амбивалентное отношение к животному как существу небесному, а значит жителю верхнего, почитаемого мира, и одновременно существу хтоническому, живущему в нижнем мире хаоса.

Переплетение реальных и вымышленных представлений о змее и всех ее «родственников» сводится, как мы полагаем, к основному вопросу: первоначально это существо небесное или земное? Современное сознание «отвечает» однозначно: земное. Однако не будем торопиться с ответом. Неоднозначность представлений о змее выражается в том, что его связывают со всеми мировыми стихиями: воздухом, землей, огнем и водой. В эпосе сербов змей является положительным героем, защитником от демонов непогоды. Его святость также велика, как и святость Бога и святых угодников [Славянская мифология 1995: 197]. Явно и «половое» противопоставление *змей/змея*, обусловленное характерными особенностями универсальной оппозиции *мужской/женский* в различных культурах (как правило, на небе – змей, на земле – змея). По сведениям историков, сарматы с их матриархальной ориентацией оставили в славянском устном народном творчестве сказочный образ воинственной Змеихи (а также женах и сестрах Змея, живших в «Девичьем царстве»), отражающий ментальность племени, промышленяющего набегами на богатые земли. Все эти факты обусловили разнообразную и многозначную символизацию образа змея (змеи) в индоевропейском культурном пространстве.

Сам противник Господа, принимающий разные облики, чаще всего выступает в облике змея: *діаволь, который тежъ и лвом менѣетсѧ, и зміемъ, и скорпіемъ, и аспидом* (Каліст. II, 236б). В одном ряду находятся биологические «родственники»: змей и аспид (вид чрезвычайно ядовитой змеи), насекомое скорпион, относящееся к разряду гадов и грозный лев. Змеи могут менять свой облик, уподобляясь разным существам: *змиѣ бываше во ина животъна предлагашесѧ* (ПНЧ: 127б. XIV в.) (ср. способность змея к оборотничеству в славянской мифологии).

Именно в образе змея заложено основное противостояние Господа и его вечного Противника: *злочначный врагъ нашъ дѣяволь. възнесъсѧ паде долоу низъвлчасѧ. неправы стезѧ творѧ. нъ ꙗко змеѧ вьющисѧ* (ПНЧ: 3а. XIV в.). Образ библейского змея (змеи) и его ядовитых «собратьев» занял в литературе религиозного характера особое место: *ѧ хидна змиѧ лютѣиши в гадѣхъ* (МПр: 34. XIV в.); *се дахъ вамъ власть наступати на змию и на скорпию и на всю силу вражию* [ФСт: 160б. XIV в.]. Грех, который человек должен побороть, чаще всего имеет змеиный облик: *и наоучите(с) ѡ(т)бѣгати тѣхъ ꙗко же ѡ(т) огнѧ. и ꙗко ѡ(т) змиѧ* (ФСт: 13г. XIV в.); *Горе грѣшнѧ дѣе. часто какъ шисѧ. и всегда сгрѣшаѧ ши. почто не бѣжиши змѣѣ. ѧ ꙗже губительство вѣси* (КТур: 222 об. XII в. сп. XIV в.); *ꙗко ѡ(т) лица змиева, тако бѣжи ѡ(т) грѣха* (Пч.: 7б об. XIV в.); *гнѣваешисѧ аки змии. вѣржаеши аки скоропиѧ* (ПрЮр: 261в. XIV в.). Все мелкие бесы (искушения) и грешные мысли также имеют образ змея: *изгонимоу томоу бѣсоу. ꙗко дѣму відѧщюсѧ. или ꙗко змию внегода исходитъ* (КР: 390а. 1284 г.); [святой Федор] *оувѣдѣвъ ꙗко змии великъ ѧ стѣ ... помысли ꙗко сице змиѧ оубью. и побѣжю дѣвола* (ПрЛ: 146б. XIII в.).

Проклятый Богом и изгнанный из райского сада змей-искуситель заслужил нелюбовь к себе и своим «сородичам» согласно законам христианской морали: *проклять есть ты межѣ всѣми скоты и звѣрѧты земными. на персѧхъ твоихъ ползати бѣдешъ* (Хрон.: 9б). Как проявление абсолютного зла образ змея трансформируется в антагонистический Богу образ дьявола (который в Библии еще называется *зверем*), тем самым стремительно поднимаясь по иерархической лестнице религиозных ценностей: *Бо ползающій по земли змій, зѣ вѣкѡвъ дѣшний нашъ неприѧтел діаволь* (Каліст. II: 339б). В этом случае наблюдается интересное явление, когда любая крайняя когнитивная точка, независимо от знака + или –, находится на вершине иерархии и занимает значимое место в ментальном пространстве.

В образе жестокого змея книжники показывали конкретных исторических лиц, как правило, противников христианства. Метафора *человек – змей* является базовой для всей индоевропейской культуры. Имея языческие корни, она приобретает свое смысловое развитие в средневековой религиозной концептосфере. Как змея поедает в гнезде всех птенцов, так и жестокий Антиох Елифан, известный гонениями на иудеев и ставший прообразом Антихриста, убивает детей: *... лютому змию антиоѡху добрыѧ дѣти закалающю. добрыѧ мѣти не оуступаше* (ГБ: 137в. XIV в.).

Лесть, лукавство и хитрость изначально связаны с библейским образом змея-искусителя: *лѣстью зминою* (ПрЛ: 123а. XIII в.); [избавь от] *многoplѣнныхъ сѣттии змиинъ* (СБЯр: 175 – 175 об. XIII в.). Хитрость часто приобретает форму змеиного лукавства: *Лютыѧ же и лукавыѧ во змиѧ приложи, хищники же въ волкы* (Хрон. Г. Амарт., 57. XI в.). Однако амбивалентность представлений о змее выражается в отнесении этого животного к мудрым существам: *Іванъ бгословъ смѣшанѧи зминомдр(с)ть с голоубинымъ цѣломъ ни моудрости възврати(ть) на лоукавьство ...* (Пч., 6 об. XIV в.). Скорее всего, мудрость, в данном случае, – это вторичное звено в ассоциативном ряду понятий «хитрость», «умудренность опытом». Двойственное отношение к змее (свойственное многим мировым культурам) отражается в письменных источниках и прочно закрепляется в сознании древнего человека: *і змиѧ бѣ мудрѣиши всѣхъ звѣрии. многими луками тогѡ дѣлѧ на*

ползаниѣ осужена бы(с) (МПр, 34. XIV в.); *Зьмита же бѣ мѣришии всѣхъ звѣрии суци по всеи земли* (Пал., 34а. 1406 г.).

Награждая змею эпитетом *мудрая*, человек рассматривает это определение как синоним адъективу *хитрая*. Именно *хитрым* называется змей в Библии: *Змей был хитрее всех зверей полевых, которых создал Господь Бог* (Быт. 3, 1). Связь *хитрый* → *мудрый* со временем становится традиционной – даже пастыри должны иметь мудрость змеи: *Се азъ посылаю васъ яко овцѣ посредѣ волковъ бѣдѣте мѣри, яко зміа* (ПС, 49 зв. – 50. 1556 – 1561 г.). Одна из основных причин амбивалентного отношения человека к змее кроется в давних языческих корнях представлений о мире фауны. По словам М. Фуко, «история какого-то живого существа – это само существо, взятое внутри всей семантической сети, которая связывала его с миром» [Фуко 1977: 189].

Закономерно, что змея входит в систему бинарных противопоставлений, характерных для большинства библейских персонажей: *ѣ вага бо змию прѣла бѣ въ свѣтъ. а сі змиѣ ва оубичю пороуди х(с)а* (ПрЛ, 8а. XIII в.); *заблоужсьеѣ овчѣ възвести. и оугзвеноѣ ѡ(т) змиа исцѣлиту* (Уст, 222 об. XII/XIII вв.); *і веде мѣ влень други(ѣ). бѣ ѡни. і стрѣте мѣ змеі* (СбПаис, 164 – 164 об. XIV/XV вв.) (см также пример выше: *зминомудрость – голубиное тело*).

Фразеологическая система современных восточнославянских языков репрезентирует как языческое, так и христианское представление славян о змее, хотя религиозный оттенок отражен разве что в выражении *змей-искуситель*. Профессор В. И. Кононенко, исследуя национальную специфику символизации, отмечает, что слово *змій* лишь частично сохранило в украинском народном сознании свою библейскую символику [Кононенко 1996: 159 – 161]. Библейская традиция негативного отношения к змею-искусителю и другим представителям гадов усиливает отрицательную коннотацию соответствующих номинаций, которые в современных восточнославянских языках становятся бранными. Номинация *гадина* (гад) функционирует в устойчивых выражениях как абсолютный синоним лексемы *змея* (*змей*): белорус. *змей (гад) падкалодны, гадзіна (гадзюка, змяя) падкалодная* (русск. *змея подколодная*), *гад паласаты, гад паўзучы (гадзіна паўзучая), гад печаны, зялёны змей* (укр. *зелений змій*, русск. *до зеленого змия*), *гадаваць(грэць) змяю на сваіх грудзях* (русск. *отогреть змею на груди*, укр. *пригріти змію (гадюку, гадину) за пазухою (на грудях)*, русск. *извиваться змеей* [СФБМ I: 275 – 277, 502, 503; Молотков: 171; СФСУМ: 225] (последние фраземы, несомненно, связаны с телесным опытом человека).

Вопросы номинирования категорий и концептов связаны с проблемой семантического объема и глубины номинируемых явлений. Содержание отдельной единицы сознания настолько многогранно и многоаспектно, что в начале когнитивно-лингвистического анализа даже трудно себе представить степень разветвленности имплицитных и эксплицитных отношений смыслового поля как конкретного ментального образования в целом, так и его основного репрезентанта в частности. Внутреннее шкалирование категорий объектов природы, связанное с признанием теории прототипов, которую все-таки лучше всего назвать гипотезой прототипов, помогает обозначить основные, ключевые номинации концептосфер в диахронии и синхронии и определить их когнитивный статус. Диахронические репрезентации категорий и концептов показывают всю глубину и широту смыслового поля концептуально-языковой картины мира восточных славян донационального периода развития их языков. Перспективность изучения динамичных процессов формирования универсальных и специфичных культурных категорий определяется их значимостью для исследований в области сравнительно-исторического языкознания и когнитивной лингвистики.

Литература

- Вайсгербер 1962: Вайсгербер, Л. О силах немецкого языка [Текст] / Л. Вайсгербер // Звегинцев В.А. Очерки по общему языкознанию. – М.: Изд-во МГУ, 1962. – 382 с. – 12500 экз.
- Кононенко 1996: Кононенко, В. Символы української мови [Текст] / В. Кононенко. – Івано-Франківськ: Вид-во «ПЛАЙ», 1996. – 272 с. – Бібліогр.: с. 266 – 269. – 1000 пр. – ISBN: 5-7763-4293-7.
- Лакофф 1988: Лакофф, Дж. Мышление в зеркале классификаторов [Текст] / Дж. Лакофф. // Новое в зарубежной лингвистике. – Вып. XXXIII. Когнитивные аспекты языка: Пер. с англ. / Сост., ред. и вступ. статья В. В. Петрова и В.И. Герасимова – М.: Прогресс, 1988. – 320 с. – С. 12 – 51. – Библ.: с. 51. – 5650 экз.
- Попова, Стернин 2007: Попова, З.Д., Стернин, И.А. Когнитивная лингвистика [Текст] / З. Д. Попова – М.: АСТ: Восток – Запад, 2007. – 314 с. – Библ.: с. 304 – 311. – 3000 экз. – ISBN: 978-5-17-045103-6; 978-5-478-00346-3.
- Славянская мифология 1995: Славянская мифология: Энциклопедический словарь [Текст] / Под ред. Петрухина В. Я. и др. – М.: Эллис Лак, 1995. – 416 с. – 30000 экз. – ISBN: 5-7195-0057-X.
- Рыбаков 2004: Рыбаков, Б.А. Рождение Руси [Текст] / Б. А. Рыбаков – М.: АиФ Принт, 2003. – 447 с. – Библ.: с. 443 – 444. – 5000 экз. – ISBN: 5-94736-0381.
- Фуко 1977: Фуко, М. Слова и вещи. Археология гуманитарных наук [Текст] / М. Фуко. – СПб: А-сад, АОЗТ «Талисман» по: – М.: Прогресс, 1977. – 487 с. – 10000 экз. – ISBN: 5-85962-021-7.

Список сокращений источников

- Алекс.** - Александрия н. XVII в. Рукопись ГПБ. Ф. XVII. 5 лл. 1 – 45б.
- Бер.** – Лексикон словеноросский и имен толкование П. Берынды. – Киев, 1627.
- Бернекер** – Berneker E. Slavisches etymologisches Wörterbuch. – Heidelberg, 1908 – 1913.
- Библ. Генн.** – Библия Геннадиевская 1499 г. – Рук. ГИМ, Син. собр., № 1.
- Брюкнер** – Brückner A. Słownik etymologiczny języka polskiego. – Krakow, 1957.
- ГБ** – Григория Богослова 16 слов с толкованиями Никиты Иракийского, XIV в., ГИМ, Син., № 954, 213 л.
- ГСБМ** – Исторический словарь белорусского языка. – Дып. 1 – 28, Минск: Наука и техника, 1983 – 2007.
- ЖВИ** – Житие Варлаама и Иосафа. – Рукопись ГПБ, Софийск. собр., № 1365, 255 л.
- ЖФП** – Житие Феодосия, игумена Печерского. – Сб. XII в. московского Успенского собора (ЧОИДР, 1899, кн. 2, отд. 2), С. 40 – 96.
- Зб. 107** – Сборник поучительных новелл религиозного содержания сер. XVII в. Рукопись ЦБ АН Литвы, RKF — 107.
- Зб. 752** – Сборник житий святых второй половины XVII в. Рукопись ГИМ, Сб. Синод. 752.
- ЕСУМ** – Етимологічний словник української мови: в 7 т. – К.: Наук. думка, 1983.
- ИЭСРЯ** – Черных П.Я. Историко-этимологический словарь современного русского языка: в 2 т. – М.: Русский язык – Медиа, 2007.
- Каліст.** – Евангеліе учителное, албо казаня на каждую неделю и свята урочистыи презь святого отца нашего Калиста (Еўе, 1616).
- КЕ** – Древнеславянская кормчая XIV в. / Труд Бушевича В. Н. – СПб., 1906. –Т. 1.
- КР** – Кормчая Рязанская 1284 г., ГПБ, Ф. п. I, I, 402 л.
- КТур.** – Слова Кирилла Туровского из сборников XIV в., Сб. л. 235 об. – 244.
- ЛИ** – Летопись Ипатьевская, южнорусский летописный свод к. XIII в., сп. ок. 1425 г. Изд.: ПСРЛ. т. 2, изд. 2. – СПб, 1908.
- ЛЛ** – Летопись Лаврентьевская, владимирский летописный свод 1305 г., по сп. 1377 г. Изд.: ПСРЛ, т. 1. – Л., 1926 – 1927.
- ЛН** – Летопись Никоновская – ПСРЛ, т. IX – XIII. – СПб, 1862 – 1904. Воспр. изд. – М., 1965.
- Молотков** – Фразеологический словарь русского языка / под ред. Молоткова А.И. – М.: Русский язык, 1986.
- МПр** – Мерило праведное, XIV в. ГБЛ, Тр.-Серг., № 15, 348 л.
- Нест. Жит. Феод.** – Житие Феодосия, игумена Печерского. – Усп. сб., 1899.
- Пал. XIV** – Палея. Рукоп. ГПБ, собр. Петерб. дух. акад., А, № 1/119.
- Парем.** – Паремейник, 1271 г., ГПБ, Q. п. I, 13: проложное житие Бориса и Глеба.
- Поуч. Ил.** – Слово о законе и благодати митр. Илариона. – Рукоп. ГИМ, № 509, л. 159 – 170.
- ПрЛ** – Пролог Лобковский 1262 г. – Рукоп. ГИМ, собр. Хлудова, № 187.
- ПНЧ** – Пандекты Никона Черногорца, XIV в. ГИМ, Чуд., № 16, 207 л.
- Пс. XVII** — Псалтырь XVII ст. Рукопись РГБ, № 1017.
- Пч.** – Пчела, XIV – XV вв., ЦГАДА, ф. 181, № 370.
- ПрЮр** – Юрьевский пролог. – Рукоп. ЦГАДА, ф. 381, № 153.
- Преображенский** – Преображенский А.Г. Этимологический словарь русского языка. – М.: Гос. изд-во иностр. и национ. словарей, 1958. – 1284 с.
- Скар.** – «Библия русская», издание Ф. Скорины 1516 – 1519 гг.
- Срезн.** – Срезневский И.И. Материалы для словаря древнерусск. языка. Изд. 2. – М., 1958.
- СбПаис** – Паисиевский сборник. – Рукоп. ГПБ, собр. Кир.-Бел., № 4/1081.
- СбЧуд** – Сборник XIV в. – Рукопись ГИМ, Чудов. собр., № 20.
- СбЯр** – Сборник молитв, вт. пол. XIII в., Ярославский областной музей, № 15481, 1; 226 л.
- Фасмер** – Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: в 4 т. – М.: Астрель, 2004.
- ФСт** – Огласительные поучения Феодора Студита, XIV в., ГБЛ, МДА, ф. 172(1), № 52. 230 л.
- Хрон.** – Русский хронограф редакции 1512 г. ПСРЛ, т. 22, ч. I. – СПб, 1911.
- Хрон. Г. Амарг.** – Истрин В.М. Хроника Георгия Амартола в древнем славяно-русском переводе, т. I. Текст изд. ОРЯС РАН. – Пг., 1920 (ГБЛ, Фунд., № 100, 273 л.).
- Шанский** – Этимологический словарь русского языка / Сост. Н. Шанский. Т. I – II. – М.: Изд-во МГУ, 1965 – 1982.

В статье рассматривается вопрос семантического развития концептообразующих номинаций категории «гады» на материале письменных памятников восточных славян XI – XVII вв. Широкий диапазон семантического и информационного поля соответствующего категории концепта отражают его диахронические репрезентации, связанные с рациональным и иррациональным мышлением наших предков.

Ключевые слова: концептообразующие номинации, диахроническая репрезентация, категоризация, концепт, когнитивные знания, концептуально-языковая картина мира.

The article deals with semantic development of concept-forming nominations of the category "reptiles" on the material of the Eastern Slavs' written records of the XI – XVII cc. A wide range of semantic and informational field of the relevant concept category reflects its diachronic representations, connected with our ancestors' rational and irrational thinking.

Keywords: concept-forming nominations, diachronic representation, categorization, concept, cognitive knowledge, conceptual-language picture of the world.

Надійшла до редакції 22 січня 2010 року.

Марина Михальченко

ББК Ш12=411.4
УДК 811.161.2'42

ВНУТРІШНЬОТЕКСТОВА ГРАДАЦІЯ ОЦІНКИ

У статті висвітлено особливості градації оцінки. Схарактеризовано функційну ознаку інтенсивності оцінки. Проаналізовано висхідну та спадну градації позитивної та негативної оцінок. Запропоновано класифікацію внутрішньотекстової градації оцінки за інтенсивністю, місцем на шкалі, видом змін і розташуванням у тексті. Особливу увагу приділено інтерзональній градації оцінки, подано її кількісну характеристику.

Ключові слова: внутрішньотекстова градація оцінки, інтенсивність, інтерзональна градація, оцінка, шкала оцінки.

Багатоаспектні лінгвістичні дослідження останніх років переконливо доводять універсальність категорії оцінки. Свідченням цього є численні розвідки, зокрема роботи Н. Арутюнової, О. Бессонової, О. Вольф, Т. Космеди, Т. Маркелової, В. Телії та ін. У працях Д. Болінджера, О. Вольф, Л. Горелової, Л. Марчук, Е. Сепіра окрему увагу приділено аналізу градації оцінних значень. Актуальним постає вивчення оцінки на рівні тексту (В. Гак, А. Голованевський, Н. Гончарова, А. Загнітко, А. Папіна та ін.), однак питання внутрішньотекстової градації оцінки залишається недостатньо висвітленим. Динаміка як одна з головних ознак категорії оцінки втілює взаємодію людини з навколишнім світом. Зміна оцінних значень, що відбувається поступово, знаходить вияв у тексті. На текстовому рівні градація оцінки набуває додаткових функцій, виступає частиною цілого.

Мета статті – дослідити особливості внутрішньотекстової градації оцінки. Мета зумовлює розв'язання таких завдань: 1) розглянути інтенсивність оцінки; 2) проаналізувати зміну значень на шкалі оцінок; 3) опрацювати класифікацію внутрішньотекстової градації оцінки.

Градуальний характер оцінки цілком органічний: «Про оцінку можна говорити остільки, оскільки існує шкала, до певного градусу якої можна прив'язати дане висловлення через його оцінний предикат» [Горелова 1984: 158]. Градації підлягають і загальнооцінні значення, і частковооцінні: (1) *дуже поганий*, (2) *надзвичайно добрий*, (3) *неймовірно смачний*, (4) *досить ефективний*, (5) *дещо жорстокий*, (6) *не зовсім коректний*. Рухливий характер шкали оцінки зумовлений наявністю в її структурі інтенсифікаторів і деінтенсифікаторів, що ускладнюють структуру оцінки та змінюють місце об'єкта на шкалі. Ці факультативні компоненти оцінної структури втілюють функційну ознаку інтенсивності оцінки. Важливо, що «сутність градаційних відношень міститься в передачі міри якості, міри ступеня, міри дії у зіставленні з нормою» [Колесникова 1993:5]. Під час семантичної градації оцінки відбувається віддалення від норми, за умови інтенсифікації значення, або, навпаки, наближення до норми, при цьому оцінка зазнає деінтенсифікації. Інтенсивність ми розглядаємо як ступінь вияву оцінки, якісно-кількісний показник руху значень на оцінній шкалі по відношенню до норми. Процес інтенсифікації відображає висхідну градацію оцінки, відбувається рух у напрямі зростання міри вияву оцінки: (7) *Я так боюся тих розлук! А це як є діти, то чисте вмирання...* (С. Пушик. Паспорт невідомої співачки); (8) *Живе в бездоганному світі, і, здається, тим дуже щаслива* (Є. Кононенко. Імітація). Деінтенсифікація передбачає рух у напрямі зменшення міри вияву оцінки – спадну градацію: (9) *Що й казати, військо зібралось не зовсім, м'яко кажучи, боєдатне* (А. Кокотюха. Шукачі скарбів); (10) *Про Канни Віра чула вперше, але її серце радісно (наскільки це було можливо в цій моторошній ситуації) затріпотіло* (І. Роздобудько. Пастка для жар-птиці). Аналізовані процеси розгортаються на обох полюсах шкали оцінки, відповідно, посилюватись або послаблюватись здатні як позитивні, так і негативні оцінки.

Шкала оцінки динамічна, відбувається рух у напрямі позитивного та негативного, а також у напрямі збільшення або зменшення ознаки: *дуже добре – добре – досить добре – нормально – досить погано – погано – дуже погано*. При цьому між позитивною та негативною семантикою встановлюються пропорційні відношення:

градація оцінки в позитивному напрямі може означати як зростання позитивних якостей, так і зменшення негативних, і навпаки. Персонаж повісті Ю. Покальчука «Я, ти, він, вона» аналізує зміни власної особистості: (11) *З оглядом я раптом відчув, що стаю якимось іншим. Злішим, може, жорстокішим, якимось бездушним. Може, порожнішим, не знаю, одне слово – недобрим.* Зрозуміло, що чим більш недобрим стає хлопець, тим менше доброго залишається в його вдачі.

Зміна інтенсивності оцінки може відбуватись у межах кожної зони на шкалі, таку градацію оцінки називаємо зональною. Саме така градація дозволяє простежити процеси посилення та послаблення оцінки в тексті. Висхідна та спадна градації можливі як у зоні негативного ((12) *Зараз у нього найгірші дні в житті* (Л. Дереш. Трохи п'єтми), так і в зоні позитивного ((13) *Я, взагалі-то, навіть і не сподівався, що у вашої команди буде такий блискучий результат* (М. Соколян. Напередодні весни)). Градація в межах зони нейтрального демонструє ступінь байдужості суб'єкта, а також імовірність наближення оцінки до зони «+» або «-»: *зовсім байдуже, байдужісінкий, взагалі не цікавить.* Варто зауважити, що зона норми позбавлена градації: можна сказати (14) *дуже добрий / поганий*, однак не кажуть (15) *дуже нормальний*. Ознака, що перебуває в зоні норми, має чіткі межі, тому норма являє собою мінімальне шкальне значення позитивної оцінки.

Динамічність шкали уможливорює зміну зони, у якій перебуває об'єкт, у такому разі знак оцінки змінюється. Це явище ми назвали інтерзональною градацією оцінки. Нами проаналізовано 488 текстових фрагментів, що демонструють зміну зони на шкалі оцінки. Під впливом контекстуально-ситуативних чинників можливі такі семантичні трансформації: взаємний перехід між зонами позитивного та негативного («+» / «-»; «-» / «+»), а також між зоною нейтрального для оцінки та зонами позитивного («0» / «+»; «+» / «0») і негативного («0» / «-»; «-» / «0»). Кількісна характеристика інтерзональної градації оцінки подана в табл. 1.

Таблиця 1

Кількісна характеристика інтерзональної градації оцінки

Зміна зони	Кількість фрагментів	%
Усього	488	100
«+» / «-»	307	62,9
«-» / «+»	154	31,5
«0» / «-»	7	1,4
«0» / «+»	7	1,4
«+» / «0»	1	0,2
«-» / «0»	12	2,6

Як бачимо з табл. 1, кількісно превалює зміна значення оцінки з позитивного на негативне (62,9 %). Очевидно, що знак «+» або «-» об'єкт отримує в разі порушення в ньому рівноваги між добрим і поганим. Зважаючи на це, виникнення негативної оцінки більш імовірно, оскільки порушити баланс у напрямі зони негативного значно легше. Для цього досить і однієї ознаки, одного аргумента: (16) *Але неприступний Лебідь не зважив ні на докторство, ні на боротьбу з націоналістами, бо за Стартувальником значився один грішок, а партія не прощає й **цонайменших** грішків* (П. Загребельний. Гола душа). Така зміна може бути зумовлена зміною ознаки або ставлення з часом: (17) *Ярослав був золотою дитиною до шостого класу, поки не перехворів на грип і не став негідником* (Є. Кононенко. Зрада); (18) *Колись кожний Коран, який потрапляв йому до рук, цілував і прикладав до чола на знак найглибшої шани, тепер драгується, коли хтось дарує йому цю священну книгу, і кричить, що має задосить цього добра* (П. Загребельний. Роксолана).

Цікавою є градація в напрямі зони негативного, що постає внаслідок переосмислення усталених у суспільстві поглядів: (19) *Немає нічого страшнішого за Хені Енд. Так думала собі Катакана Клей. Нічого безнадійнішого за те, коли в тебе нібито всьо супер-пупер виходить і клеїться* (І. Карпа. Перламутрове порно). Позиція героїні суперечить узвичаєній у свідомості соціуму позитивній оцінці щасливого фіналу. Читач спостерігає зміну позитивної оцінки на суб'єктивну негативну. Впливають на подібну градацію і національно-культурні чинники. Так, у романі «Роксолана» П. Загребельного подана оцінка сміху мусульманкою Валіде: (20) *Сміх – річ не гідна людини. Це нижча ступінь людської душі. Він іде від дикої сваволі, а не від Бога. Аллах не сміється ніколи.* У християнській культурі сміх пов'язаний з радістю, щастям. За допомогою інтерзональної градації оцінки автор роману демонструє контрастність східної та європейської культур, допомагає читачеві осмислити трагізм долі Роксолани.

Кількість фрагментів, що реалізують перехід оцінок із зони негативного до зони позитивного, складає 31,5 %. У результаті підрахунків виявлено, що зміна позитивної оцінки на негативну вдвічі частотніша, ніж зворотна зміна. Така градація переважно спричинена розвитком подій у тексті, змінами в об'єкті оцінки: (21) *Відтоді чорну смугу ніби хто враз вибілів* (А. Кокотюха. Шукачі скарбів). Значно рідше відбувається переосмислення позиції суб'єкта: (22) *Я ось зараз тільки подумав, коли сидів тут: Гармаш молодець, мені його ідея починає подобатися* (Там само).

Зміна оцінки з негативної на позитивну ситуативно зумовлена. У романі А. Хоми «Провина» дійсність представлено очима маленької дівчинки. Автор свідомо обирає таку подачу оцінки, дозволяючи читачеві

залучити свій життєвий досвід для розуміння тексту. Так, матір демонструє, що більше любить сина, ніж доньку, однак дівчинка сприймає як норму таку поведінку: (23) *Мама завжди називала тебе Марією, тільки Марією, не інакше. Але ти звикла і вважала, що так і має бути. Зате у Саші було стільки імен, що й не перелічити: від «любий синочку» до «сонечко моє ясне». Та він теж звик і вважав, що так і має бути. Тато Марії важко хворий, проте він не працює і приділяє доньці багато часу: (24) *А мій тато теж інвалід і це дуже-дуже добре!**

Суб'єкт змінює свою думку переважно під впливом обставин, коли з'являються нові об'єкти, що змушують перебудувати шкалу оцінки. В оповіданні Ю. Завгородного «Присмерки» простежуємо зміну оцінки релігії під впливом знайомства зі священником: (25) *Старий все своє життя мав те уявлення про релігію, до якого його привчили спочатку в школі, а потім в університеті, що в церквах підступні душпастирі тільки тим і займаються, аби видурити із забамбулених парафіян побільше грошеньят на власні примхи. Але цей священник був зовсім не схожий на усталені уявлення, завжди промовляв до людей, наче дивився своїми думками під час щирої розмови серед родинного кола (...).*

Аналіз фактичного матеріалу дозволяє стверджувати, що найменш частотним є перехід об'єкта із зони позитивного / негативного до зони нейтрального. Нами зафіксований лише один приклад переходу в зону нейтрального оцінки зі знаком «+»: (26) *Та люди були байдужі до яблуневого цвіту, до краси земної. Байдужими були до неї нині і Надія та Вадим* (С. Завгородній. Краса дівоча). Позитивні цінності важливі для людини, тільки надзвичайні обставини (у цьому прикладі війна) можуть змусити не зважати на них. Перехід до зони нейтрального негативної оцінки є природним, людина прагне позбавитись негативних думок: (27) – *Потолоч! Недоумки! Навіженці! – гукав Гаян, гукаючи кулаками у двері, аж поки лють його не вляглася, обернувшись байдужою виснагою* (М. Соколян. Ковдра сновиди).

Незначною кількістю прикладів представлена зміна зони нейтрального на позитивну та негативну – по 7 прикладів. Така трансформація зумовлена актуалізацією функційної значущості об'єкта оцінки, його входженням у коло інтересів суб'єкта: (28) *Можу тільки тепер оцінити, якого гніту мені вдалось уникнути в дитинстві й ранній юності: я ніколи не була під владою авторитету* (Г. Пагутяк. Книга снів і пробуджень). Персонаж оповідання Г. Тютюнника «Нюра» знайомиться з нареченим доньки: (29) *І доки вони йшли – здавалося б, скільки там тої ходи від хати до лавки! – Нюра встиг уже полюбити хлопця як рідного і навіть прізвисько йому, жартилівке звісно, придумав за оті його червоні, веселі, хай трохи й великі, губи: краснопер!* Роксолана в романі П. Загребельного починає ненавидіти гарем вже після того, як провела там деякий час: (30) *Пригніченість, заздрощі, ненависть, плитки, темна хтивість, збочення. Тільки тепер збагнула всю ницість і бруд гарему, збагнула, вжахнулася, сповнилася відразою* (П. Загребельний. Роксолана).

Місце об'єкта оцінки на оцінній шкалі, зональна локалізація може бути визначена неоднаково автором і адресатом. Різні місця на оцінній шкалі зумовлені відмінними підставами для оцінки, різними стереотипами, а також незбіганням суб'єкта мовлення і суб'єкта оцінки. Показовою є зміна нейтрального значення на негативне / позитивне, до якої призводить комунікативна невдача мовця. Так, між персонажами повісті К. Калитко «М. істерія» виникає непорозуміння через те, що Анета вбачає у відповіді Бранка намір образити її. Проте мовець зовсім не вкладав негативної оцінки в свої слова: (31) *Анета роздивляється портрет худорлявого старого з величезним носом і дуже гострим адамовим яблуком, в трикутній шапочці – дець вона вже бачила це обличчя, але згадати не може, повертає сторінку до Бранка: це хто? Жак-Ів Кусто, різко відповідає Бранко, і Анета, надувши губи, закриває і відкладає альбом, переконана, що він їй нахамив, хоча то справді Кусто, одна з Бранкових старих, найдорожчих і найунікальніших фотографій: його мандри, його південні моря.*

У художніх текстах поширеною є інтерзональна градація, що демонструє оцінки різних суб'єктів. Наприклад: (32) *А тепер головна татова проблема і скарга – те, що доводиться по роботі обідати в ресторанах п'ятизіркових готелів. «Уявляєте, – каже він знайомим, – як це страшенно втомлює?...» Його за це чомусь вважають снобом. А я йому дійсно щиро співчуваю. Люди не знають, чому заздрять* (І. Карпа. Перламутрове порно). У наведеному фрагменті спочатку подана оцінка з позиції чоловіка, потім – думка соціуму (люди вважають доброю роботу ресторанного критика) та оцінка з позиції доньки (семантика дієслова, посилені інтенсифікаторами *дійсно* та *щиро*, вказує на негативну оцінку). Така поліфонія оцінок концентрує увагу читача на об'єкті, сприяє розумінню авторського задуму.

Зібраний фактичний матеріал дозволяє виділити 2 типи градації оцінки за видом змін, що відбуваються в структурі оцінки: зовнішню та внутрішню.

Зовнішня градація оцінки здійснюється внаслідок зміни інтенсивності ознаки або дії, що оцінюється. Вона зумовлена особливостями дійсності, яку пізнає суб'єкт оцінки: (33) *У вас виходить просто геніально* (П. Загребельний. Безслідний Лукас); (34) *То була просто відверта мазанина* (Є. Кононенко. Імітація); (35) *Недовго після тієї осінньої ночі довелося прожити старшині Орлову – помер через три тижні. Але за цей час він встиг підготувати надійну зміну: з льоньки радиста, а з діда – розвідника* (С. Завгородній. Краса дівоча); (36) *Насправді й фехтувальник з нього був неабиякий і людина він був за вдачею загалом непогана, але... Пан – це пан* (Ю. Покальчук. Шабля і стріла).

Внутрішньою є градація оцінки, за якої змінюється лише ставлення, позиція суб'єкта оцінки. У такому разі зміна оцінного значення відбувається під впливом емоцій, почуттів і відчуттів людини, пов'язана зі сферою

її симпатій і антипатій. Така градація відображає суб'єктивний погляд на інтенсивність: (37) *Юдиту безмежно тішило, що в них так багато спільного; справді, вони розуміли один одного ледь не з півслова* (М. Соколян. Поневіряння зла); (38) *Терпіти не можу золота і навіть цього слова. В ньому є щось мертве* (П. Загребельний. Безслідний Лукас); (39) *Я відчужена від цього прекрасного світу, але тішуся, що не заважаю дітям і нічим їх не образила* (Г. Пагутяк. Книга снів і пробуджень); (40) *Однак життя виявилось не найвищою цінністю, – думав полковник, – шкода тільки, що дізнаєшся про це, його проживши...* (Г. Тарасюк. Довга сповідь перед коротким інтерв'ю).

Варто наголосити, що така класифікація досить умовна, оскільки зміни в об'єкті оцінки мовець може вбачати під впливом зміни свого ставлення, і навпаки, зміна ставлення може бути спричинена саме змінами об'єкта.

Внутрішньотекстова градація оцінки може бути контактною та дистантною.

Контактною ми називаємо градацію, представлену в межах одного речення або суміжних речень: (41) *Не знаю як, але відчай раптом щез. Витік, просочився крізь якісь незнані шпарки мого злощасного серця. Мені стало байдуже. Легко. Вільно* (М. Соколян. Ковдра сновиди).

Дистантна градація встановлюється завдяки контексту. Така градація переважно пов'язана зі зміною оцінки в часі, з подіями, що розгортаються в тексті. Наприклад, священник заборонив гучні свята та веселощі в селі, почав стежити за вірянами та замикає в куну за провини ((42) *(...) захотів усіх цих людей урятувати й скерувати на шлях коли не праведний, так той, що до праведного веде*), а згодом пошкодував про це: (43) *Зараз, коли я помудрів і багато чого збагнув, дивуюся зі своєї тупої й нечутливої нездогадності, адже вельми скоро мене почали в селі ненавидіти, дурити, навіть насмішки і шкоди чинити* (В. Шевчук. Сповідь). У романі Л. Дереша «Намір» персонаж змінює своє ставлення до книжок. Спочатку читаємо: (44) *Книжок не читав – не цікаво*, потім: (45) *До дідька багато цікавого було серед цих книжок. Ніколи й не думав, що книжки бувають цікавими*.

В оповіданні Ю. Покальчука «Макар» дистантна градація оцінки відбувається в напрямі узагальнення. Розглянемо це детальніше за допомогою оцінної шкали. Добре: (46) *І Макар почував, що він зараз мусить і може щось зробити, щось таке велике і значне, щось таке, що зверне на нього увагу дітей, які не хочуть його помічати (...)*; досить добре: (47) *Він досяг бажаного, навіть більшого, ніж сподівався (...)*; дуже добре: (48) *(...) і Макар зрозумів, що настала його зоряна година (...)*; надзвичайно добре: (49) *Такого ще не траплялося з ним ніколи, відчуття це переживав він уперше, і воно захопило Макара до глибини усього його єства*. Оцінка, подана в кінці тексту, підкреслює позицію автора: (50) *(...) а таки добре, що він так зробив, нехай як би прикро все це не обернулося, але добре, що він так зробив. Таки добре, і хоч він ще не міг усього досягнути, але це була його велика правда*. У такий спосіб дистантна градація оцінки може бути використана для забезпечення цілісності тексту, а також для передачі концептуальної інформації.

Класифікація внутрішньотекстової градації оцінки подана в табл. 2.

Таблиця 2

Типи внутрішньотекстової градації оцінки

Критерій	Типи градації
Інтенсивність	висхідна та спадна
Місце на шкалі оцінки	зональна й інтерзональна
Вид змін	зовнішня та внутрішня
Розташування в тексті	контактна та дистантна

Оцінні значення переважно нечіткі, тому «актуалізація їх зумовлена мовленнєвою ситуацією» [Лопатин 1992: 71]. Місце на шкалі оцінки може уточнюватись у подальшому контексті або виводитись зі смислу тексту. Так, в оповіданні С. Пушика «Спокута» градація оцінки сприймається на основі загального смислу тексту. Персонаж оповідання через ревності поранив ножем кохану, за що потрапив до в'язниці на 9 років. Після звільнення хлопець одружився зі своєю жертвою, вони щасливі. А суддя шкодує про своє рішення. Оповідання закінчується так: (51) *І тільки суддя кається, що так багато літ тюрми йому дав за рану...*

Описуючи персонажів, створюючи художні образи, автор завжди їх оцінює. Оцінка допомагає систематизувати інформацію в тексті, дозволяє простежити мотивацію автора. Внутрішньотекстова градація оцінки підказує читачу напрям просування текстом, необхідний для розкриття глибинного смислу. Подальше дослідження зміни оцінних значень на рівні тексту дозволить охарактеризувати комунікативно-прагматичні функції висхідної та спадної градації оцінки.

Література

Арутюнова 1998: Арутюнова Н. Д. Язык и мир человека / [Текст] / Н. Д. Арутюнова. – М. : Языки русской культуры, 1998. – 896 с. – (Язык). – Библиогр. : с. 874-881. – ISBN 5-7859-0027-0.

Вольф 1986: Вольф Е. М. Оценочное значение и соотношение признаков “хорошо / плохо” [Текст] / Е. М. Вольф // Вопросы языкознания. – 1986. – №5. – С. 98-106. – Библиогр. : с. 106.

Вольф 2006: Вольф Е. М. Функциональная семантика оценки [Текст] / Е. М. Вольф – [изд-е 2-е, доп.]. – М. : Едиториал УРСС, 2006. – 281 с. – (Лингвистическое наследие XX века). – Библиогр. : с. 247-256. – ISBN 5-484-00400-4.

Горелова 1984: Горелова Л. М. О понятии оценки и шкалах оценки в лингвистике [Текст] / Л. М. Горелова // Теоретические аспекты лингвистических исследований : [сб. науч. тр.]. – Новосибирск : [Б. и.], 1984. – С. 154-161. – Библиогр. : с. 161.

Колесникова 1993: Колесникова С. М. Градационные отношения в современном русском языке [Текст] : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. филол. наук : спец. 10. 02. 01 «Русский язык» / С. М. Колесникова – М., 1993. – 20 с.

Космеда 2000: Космеда Т. Аксіологічні аспекти прагмалінгвістики : формування і розвиток категорії оцінки [Текст] / Т. Космеда – Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2000. – 350 с. – Бібліогр. : с. 312-336. – ISBN 966-613-131-5.

Лопатин 1992: Лопатин В. В. Оценка как объект грамматики [Текст] / В. В. Лопатин // Русский язык : Проблемы грамматической семантики и оценочные факторы в языке (Виноградовские чтения XIX-XX) : [сб. науч. тр. / Ин-т рус. яз. РАН]. – М. : Наука, 1992. – С. 70-75. – Библиогр. : с. 75.

Маркелова 1995: Маркелова Т. В. Выражение оценки в русском языке [Текст] / Т. В. Маркелова // Русский язык в школе. – 1995. – №1. – С. 76-81. – Библиогр. : с. 81.

Марчук 2005: Марчук Л. М. Шкала градації в художньому мовленні сучасної української літературної мови [Текст] / Л. М. Марчук // Лінгвістичні дослідження : [зб. наук. праць / ред. проф. Л. А. Лисиченко]. – Харків : ХДПУ, 2005. – Вип. 15. – С. 56-63. – Бібліогр. : с. 63.

Марчук 2007: Марчук Л. Розмежування граничних ступенів ознаки градації [Текст] / Л. Марчук // Дивослово. – 2007. – №8. – С. 37-40. – Бібліогр. : с. 40.

Сэпир 1985: Сэпир Э. Градуирование. Семантическое исследование [Текст] / Э. Сэпир // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. XVI. Лингвистическая прагматика. – М. : Прогресс, 1985. – С. 43-77. – Библиогр. : с. 77.

Тимкова 1997: Тимкова В. Градація ознаки предикатів якості [Текст] / В. Тимкова // Актуальні проблеми граматики : [зб. наук. праць]. Вип.2. – Кіровоград : КДПУ, 1997. – С. 157-161. – Бібліогр. : с. 161.

В статье отражены особенности градации оценки. Охарактеризован функциональный признак интенсивности оценки. Проанализированы восходящая и нисходящая градации позитивной и негативной оценок. Предложена классификация внутритекстовой градации оценки по интенсивности, месту на шкале, виду изменений и расположению в тексте. Отдельное внимание уделено интерзональной градации оценки, представлена ее количественная характеристика.

Ключевые слова: внутритекстовая градація оцінки, інтенсивність, інтерзональна градація, оцінка, шкала оцінки.

The features of gradation of estimation are described in the article. Functional sign of intensity of estimation are described. Ascending and descending gradation of positive and negative estimations is analysed. Classification of gradation of estimation into text is offered on intensity, place on a scale, type of changes and location in text. Separate attention is spared interzonal gradation of estimation, it is given quantitative description.

Keywords: gradation of estimation into text, intensity, interzonal gradation, estimation, scale of estimation.

Надійшла до редакції 22 січня 2010 року.

Ївудмила Поповић, Вероника Јармак

ББК Ш12=411.4*008.51+Ш12=416.4*008.51
УДК 81-115:811.161.2=163.4

УКРАЇНСКО-СРПСКА КОНТРАСТИВНА ЈЕЗИЧКА ИСТРАЖИВАЊА

У статті подано огляд україно-сербських зіставних досліджень, які було виконано сербськими та українськими вченими. Результати зіставного вивчення української і сербської мов розглянуто з погляду галузі дослідження, синхронічного або діахронічного підходу до об'єкта дослідження, а також лінгвістичних теорій та моделей, які у них застосовуються. Унаслідок проведеного аналізу автори дійшли висновку, що найвагоміші результати у цій галузі досягнуто в зіставних описах парадигм дієслова та типів предикатів, граматичних категорій перехідності та способів дієслівної дії, семантичного потенціалу позначення кольорів та чисел, стереотипів та концептів мовних картин світу українців та сербів, експресивної стилістики, лінгвістики

© Попович Л., Ярмак В.І., 2010

тексту та ін. Дослідження також підтверджує, що в процесі зіставного аналізу української та сербської мов вчені часто створювали нові теоретичні моделі, які знаходили застосування в роботах інших лінгвістів.

Ключові слова: *граматика, дериватологія, контрастивні дослідження, лексична семантика, лінгвістика тексту, сербська мова, стилістика, українська мова.*

0.1 С обзиром на чињеницу да је српска универзитетска україністика стасала тек деведесетих година прошлог века, као и на то да контрастивне студије најчешће настају као одговор на практичне захтеве наставе, преводачке делатности и лексикографије, у области српско-українских контрастивних језичких истраживања за протеклих скоро двадесет година учињен је значајан корак напред. Ако је још 1993. године двојица значајних представника српске україністике Богдан Терић [Терезић 1993] и Властимир Ерчић [Ерчић 1993] констатовала, сваки са свог аспекта, да је у области контрастивног истраживања україноског и српског језика и књижевности у Србији учињено заиста мало и да се може рећи да се оно налази на самом почетку свог развоја [Терезић 1993: 154; Ерчић 1993: 197], десет година касније истакнути слависта Предраг Пипер је констатово да „одбрањени магистеріјуми и докторат из области україністике на Филолошком факултету у Београду, научне монографије из те области, десетине објављених радова и саопштених реферата на научним скуповима, све већа присутност україністике у српској славистичкој периодици и на српским славистичким веб-страницама сведоче о узрастању српске україністике“ [Пипер 2004: 280].

Україноско-српска контрастивна језичка истраживања у України одликују се дужом традицијом која је условљена тиме да се српски језик изучава у оквиру појединих курсева и као самосталан предмет на универзитетима у України још од 19. века², а данас студијске групе за српски језик и књижевност постоје чак на три україноска универзитета – Кијевском националном универзитету „Тарас Шевченко“, Лавовском националном универзитету „Иван Франко“, као и Словенском универзитету у Кијеву. Посебан значај у України додељује се настави српског језика за дипломате. Српски језик се изучава као посебан предмет на Дипломатској академији Україне, као и на Вишим курсевима страних језика у Министарству иностраних послова Україне.

Темељ систематском контрастивном изучавању српског језика у України ударио је еминентни україноски лінгвиста, академик Леонид Булаховски. У свом познатом делу „Акцентолошки коментар српског језика“ [Булаховський 1983а] он са дијахрониског аспекта описује низ најважнијих супрасегментних карактеристика српског језика. Настављајући традиције академика Александра Шахматова он је посебно истицао улогу српског језика у контексту реконструкције прасловенског акцентолошког система. Академик Булаховски се залагао за креативни приступ анализи акцентолошких промена које су се извршиле у различитим морфолошким категоријама: свесно је проширио оквири њиховог традиционалног изучавања и био је први научник који је истраживао дотичну проблематику у контексту појава емоционално-афективног порекла. Иначе, српски акцентолошки систем се стално јавља као фон скоро у свим његовим акцентолошким радовима, као што су, на пример, „Компаративно-историјске расправе у области словенског акцента“ [Булаховський 1980] или „О неким појавама емоционално-афективног порекла у српскохрватској и словеначкој морфологији“ [Булаховський 1983б]. Неопходно је такође напоменути да су његови радови посвећени акцентолошкој проблематици били први пут објављени у управо у „Јужнословенском филологу“ 1921 године.

У овом осврту на контрастивна україноско-српска и српско-україноска језичка истраживања настојаћемо да систематизујемо и, колико је то могуће у једном прегледном раду, прикажемо суштину онога што је учињено, као и укажемо на неке задатке у овој области чије остварење у кључу савремене лінгвистичке теорије и методологије тек предстоји.

Контрастивна україноско-српска истраживања напором српских и україноских лінгвиста развијају се у више праваца, те се могу посматрати с обзиром на област истраживања, као и с обзиром на лінгвистичке теорије и методологије које се у њима примењују. С обзиром на област истраживања могу се издвојити радови из области контрастивне морфологије и синтаксе, дериватологије, лексичке семантике, експресивне стилістике, као и лінгвистике текста, док с обзиром на лінгвистичке теорије можемо издвојити радове у којима се истраживачи руководе структуралистичким, функционално-семантичким, прагмалингвистичким и когнитивнолінгвистичким методама. Контрастивна истраживања у области дериватологије, синтаксе и лексичке семантике вођена су како са синхроніјског, тако и са дијахроніјског аспекта.

0. 2 Грама­тич­ка контрастивна україноско-српска истраживања заступљена су пре свега описима конкретних семантичко-синтаксичких категорија – прелазности [Ивановић 2003; 2004; 2005; 2007; 2009] и аспектуалности, конкретно Aktionsarta [Поповић 2007в; 2008 а; 2008 в; 2009б; Ивановић 2008]; проучавањима синтаксичке типологије глаголске парадиме и предиката у српском језику у поређењу са другим словенским језицима [Чумак 1985], дескрипцијом семантичке структуре појединих типова предиката у српском и

² Види о томе детаљније у раду „Україноско-српске славистичке везе у 19. и 20. веку“ (Поповић 2008 д). Србистичким истраживањима на појединим україноским универзитетима, као и улози кијевских и харковских научника у стварању україноске србистике била су посвећена излагања на конференцијама „Кијевски универзитет и Срби“, „Харковски универзитет и Срби“ које су биле одржане 2009. године на поменутиим универзитетима у України. Зборници саопштења са тих конференција свакако допринеће и осветљавању путева формирања україноске лінгвистичке србистике.

українском језику (Поповић 2007а; 2008г), дијахроним описима статуса синтаксичког релатива у зависносложеним реченицама, координације као облика предикативне везе у украинском и српском језику, развоја и савременог стања глаголског прилога прошлог, самосталног датива у источнословенским језицима у поређењу са српским, као и развојног пута безличних глаголских облика у српском језику у огледалу других словенских језика [Чумак 1993; 2004; 2008].

Најзначајнији резултати у области граматичких украинско-српских контрастивних истраживања изложени су у посебним монографијама које су у целини или делимично посвећене наведеној проблематици. Прва у низу таквих монографија јесте „Типологија предиката у српскохрватском и источнословенским језицима“ коју је објавио у Кијеву, 1985. године украински слависта, представник Кијевске школе, Володимир Чумак [Чумак 1985]. У наведеној монографији аутор у оквиру структуралистичке дескриптивне методе са контрастивно-типолошког аспекта пописује и описује основне типове сложеног предиката у српском језику у огледалу руског, украинског и белоруског језика. Монографија се састоји из два дела. У првом делу монографије, који је посвећен типологији именског предиката, истраживач уочава упоредо са бројним подударностима низ модела који функционишу само у српском језику, на пример: конструкције са копулативним глаголом *бити* и именичким предикативом у предлошко-падежаним конструкцијама ОД+генитив, ЗА+акузатив итд. У циљу потврђивања основних ставова свог истраживања научник укључује у рад дијаграм фреквентности употребе различитих модела именског предиката у савременом српском језику полазећи од њихове заступљености у делима савремених српских писаца.

Други део монографије у целини је посвећен опису сложеног глаголског предиката у српском језику у којем после модалног или фазног глагола или предикатива следи конструкција ДА+презент (ређе инфинитив). Након извршене типолошке анализе аутор долази до закључака о томе да већина модела сложеног глаголског предиката у српском језику има своје аналоге у источнословенским језицима, али садржи и специфичне одлике у које убраја ДА+презент конструкције, употребу у семикопулативној функцији глагола *требати* са значењем деонтичке модалности и сл. Са друге стране, у украинском језику истраживач издваја постојање пуних модалних придевских и прилошких облика у предикативној функцији, за разлику од српског и руског, где је типична употреба само краћих облика. Монографија Володимира Чумака представља научно утемељен рад који показује како се детаљним типолошким поређењем може доћи до занимљивих резултата и, што је веома значајно, отвара перспективу за будућа контрастивна истраживања како наведене проблематике, тако и у области других морфолошких и синтаксичких категорија.

Володимир Чумак наставља са контрастивним украинско-српским истраживањима и са дијахронијског аспекта. Резултати истраживања изложени су у поглављу „Глаголска парадигма“ у колективној монографији „Историјска типологија словенских језика“ [Чумак 2008], као и у појединим његовим студијама из ове проблематике [Чумак 1993; 2004]. Синхронијска типолошка истраживања научник је употпунио дијалогичким аспектом који доприноси свестраном контрастивном сагледавању глаголске парадигме у српском и украинском језику са морфолошког и синтаксичког аспекта у контексту других словенских језика.

Монографија београдске украјинисткиње Милене Ивановић „Прелазност у украинском и српском језику: функционални аспект“ [Ивановић 2007] објављена је у Београду, у Библиотеци *Посебна издања* Задужбине Андрејевић у којој се на основу утврђених критеријума објављују изабрани радови научних стваралаца. Она представља прерађену и допуњену варијанту магистарске тезе „Категорија прелазности у украинском и српском језику“, одбрањене 2004. године на Филолошком факултету у Београду. Предмет монографије чини функционално-семантичко поље прелазности у украинском и српском језику. Монографија је подељена у две тематско-структурне целине. У првом делу монографије анализирају се средства изражавања прелазности у украинском и српском језику, као и услови у којима се та средства реализују, док се у другом разматра лексичка, синтаксичка, морфолошка, семантичка и прагматичка страна ове категорије.

У духу Петербуршке функционално-семантичке школе категорија прелазности се посматра као функционално-семантичко поље у чијем се центру налази беспредлошки акузатив као специјализовано и регуларно средство изражавања прелазности у украинском и српском језику. На периферији функционално-семантичког поља налазе се друга средства која, под извесним условима, корелишу са акузативом. Као таква средства издвојени су генитив, инструментал, локатив са предлогом *по* у украинском, односно акузатив са предлогом *по* у српском језику, објекатска реченица и објекатски инфинитив, као и нулти објекат. Истовремено у монографији се разматрају таква питања, као што су: обухват категорије прелазности (питање односа који су обухваћени категоријом прелазности), тип категорије (у којој мери категорија прелазности спада у морфолошке, синтаксичке или лексичке категорије), семантичка обележја прелазних и непрелазних конструкција, а највећа пажња посвећена је средствима изражавања прелазности у украинском и српском језику у зависности од различитих фактора који предодређују употребу једног или другог језичког средства за исказивање прелазности.

Оно што представља посебан квалитет ове монографије јесте чињеница да се категорија прелазности истовремено посматра и као функционално-семантичко поље, и као низ граматичких облика који су узајамно супростављени према обележју прелазност/непрелазност, при чему таква опозиција је градуелне природе, што допушта примену у неким сегментима истраживања поступка који се не заснива на разврставању свих глагола у две групе, већ се састоји у уочавању граничних случајева који могу да функционишу као мање или више

прелазни, у зависности од услова реализације тог значења. Тиме се у монографији постиже веома ефикасна синтеза структуралистичке, функционално-семантичке и когнитивно-граматичке методе која доприноси томе да се категорија што прецизније одреди и што детаљније опише.

Примењујући побројане поступке ауторка издваја десет семантичких обележја која карактеришу прототипичну прелазну конструкцију: динамичност, волунтативност, каузативност, низ аспектуалних обележја (лимитативност, резултативност итд.), фокусираност радње, анимантност, предметност, обухватност, референцијалност и афирмативност. Поредиши хијерархију ових обележја у оба језика, као и њихов различити статус, мањи или већи утицај на план реализације прелазности Милена Ивановић долази до занимљивих запажања која би свакако требало да буду основа за даља проучавања прелазности с обзиром на семантичка обележја која се налазе у њеној основи.

Наспрам монографијама које су настале на структуралистичким и функционално-семантичким принципима проучавање категорије аспектуалности у српско-украјинским контрастивним истраживањима до сада је обележено претежно когнитивним приступом. Монографија „Језичка слика стварности Украјинаца и Срба. Когнитивни аспект контрастивне анализе“ [Поповић 2008а] садржи опис категорије акционалности (*Aktionsart*) у украјинском и српском језику који се заснива како на методолошким дометима когнитивних граматичара и теорије семантичких локализација, тако и на оригиналном моделу који је разрађен са теоријског аспекта у наведеној монографији и илустрован конкретним језичким украјинским и српским материјалом. Већи део наведене монографије, који је насловљен *Од концептуализатора ка менталним конструкцијама*, илуструје како се долази до конституисања менталног стереотипа на нивоу граматике. Поглавља из овог дела садрже нов модел описа категорије акционалности који се заснива на издвајању трију оса полидимензионалног простора које су различито профилисане у базном домену концептуализације аспектуалних карактеристика глагола. У истраживању се полазило од концептуализације сваке радње, стања или процеса као тродимензионалног контејнера у којем се у зависности од перспективе актуализују одговарајуће координатне осе. Свака радња се сагледава кроз однос према граници која је лоцирана хоризонтално (проспективна, почетна, интратерминална или завршна фаза одвијања) или граници која је постављена вертикално (степен интензитета радње). Концептуализује се оријентација на постизање границе у целини (термитативност, комплетивност) или квантитативна маркираност радње (дистрибутивност, мултипликативност, итеративност), центрипетално кретање (кумулативност) или центрифугално (дистрибутивност) итд.

Приликом анализе концептуализације аспектуалних карактеристика посебна пажња скренута је на перспективу из које концептуализатор посматра радњу. У вези са тиме издвајају се нове аспектуалне фазе глаголске радње – проспективна и ретроспективна, али и у структури појединих аспектуалних типова глагола (почетно-фазних или моменталних) издвајају се различити подтипови с обзиром на профилисање одређене перспективе.

Посебна пажња је посвећена анализи функционално-семантичке категорије проспективности у словенским језицима која се тумачи као скуп језичких средстава у функцији исказивања претпочетне фазе радње – оног разливеног континуума који спаја момент говора (декларисања става о одређеној одлуци или процени) и референтно време са временом будућег догађаја. Теоријске поставке издвајања проспективности као посебне аспектуалне категорије у словенским језицима образложене су и у раду које је предочен славистичкој јавности на XIV Међународном конгресу слависта у Охриду [Поповић 2008в].

У поглављу *Стереотип простора у језичкој слици стварности* монографије „Језичка слика стварности. Когнитивни аспект контрастивне анализе“ показано је да се акционална значења глаголских префикса у словенским језицима ослањају на метафоризацију простора. Стога се у том одељку нуди опис просторних значења глаголских префикса који у циљном домену служе изражавању аспектуалних карактеристика. Тиме се настојало да се укаже на полазну основу метафоризације просторних значења и њиховог преосмишљавања у правцу акционалних карактеристика.

Истраживање је показало да исте просторне карактеристике могу да се различито спајају с аспектуалним у украјинским и српским глаголима. Иако се репертоар префикса и одговарајућих глаголских облика, као и њихова просторна концептуализација углавном подударују у оба језика, постоји снажна тенденција ка аспектуалном преосмишљавању просторних односа у украјинском језику, где је репертоар облика за исказивање акционалних карактеристика разноврснији, њихова фреквентност већа.

Контрастивно истраживање концептуализације времена и простора у украјинском и српском језику на примеру карактеризованих глаголских облика (са морфемски израженим аспектуалним значењем) потврдило је полазну претпоставку да се механизми обликовања и функционисања формално подударних стереотипа у језичкој слици стварности различитих народа разликују пропорционално удаљености лингвокултура. Понуђени модел контрастирања језичке грађе доприноси уочавању универзалних механизма концептуализације и издвајању онога што представља специфичну карактеристику украјинског и српског језика са ослоном на когнитивне процесе уобличавања и актуелизације менталног искуства.

Опису категорије акционалности у украјинском и српском језику посвећен је и рад Милене Ивановић „Функционисање конструктивних почетних глагола у ужем смислу у украјинском и српском језику“ [Ивановић 2008] који одсликава општи методолошки поступак и обухват истраживања докторске дисертације „Категорија акционалности у украјинском и српском језику“ на којој ауторка тренутно ради.

0.3 Контрастивна синхрона и дијахрона дериватологија представља терен на којем је највише стварала представница Одеске славистичке школе Аделаида Смољска. Њен научни опус је од великог значаја не само због изузетно високог теоретског нивоа, већ и због начина презентације језичке грађе. Аделаида Смољска се у својим истраживањима придржава става да поређење граматичког система српског и украјинског језика отвара такве законитости у њиховој структури које се јављају као основа, темељ, норма употребе, па и норма кодификације, нормативне праксе уопште [Смољская 1985; 2001; Смољска 1995]. Научница уочава да су разлике у домену супстантивне творбе у украјинском и српском језику најупадљивије у средњем роду [Смољска 1995] и зависе од његове очуваности и степена функционисања, бројности облика, рефлектовања одлика средњег рода у домену анимантности, укључујући и личне номинације. Аделаида Смољска закључује да у оба језика средњи род служи за номинацију инанимантног и анимантног и да постоји много заједничких црта у употреби личних номинација средњег рода у српском и украјинском језику, али указује и на разлике, нарочито у саставу и функционисању супстантивних придева и заменица рода неутрум, као и запажа да маскулине личне номинације средњег рода у оба језика имају доста јаку тенденцију ка синтаксичкој транспозицији рода. Кад су у питању фемининске номинације у облику средњег рода род детерминантних лексема у српском језику се увек подудара са родом управне именице. У украјинском језику запажају се извесна одступања од тог правила.

Сјајне примере контрастивне анализе српског и украјинског језика налазимо у радовима Аделаиде Смољске о деривацији и маскулинизацији у номинацији особа у општем источно- и јужнословенском контексту, као и у студијама које се тичу проблема контрастивног изучавања словенске фемининске творбе речи и типологије лексико-граматичког разреда назива особа у словенским језицима [Смољская 1985, 2001].

0.4 Контрастивна истраживања из области лексичке семантике. Два магистарска рада која су одбарањена на Филолошком факултету у Београду „Лексичко-семантички потенцијал назива за боје у руском, украјинском и српском језику (на материјалу фолклора 19. века)“ (1991) и „Семантика бројева у руском, украјинском и српском језику (на материјалу фолклора XIX века) (2007) легли су основу целе серије студија и чланака из ове проблематике [Поповић 1991; 1992; 2001; Гаев 2004; 2008; 2009].

У контрастивним радовима о семантици назива за боје који су настајали у распону од две деценије упоредо са новим погледом на семантички потенцијал, функције и симболику боја у фолклору понуђена су и поједина решења теоријских проблема, као што, рецимо, нов принцип категоризације боја у којем се полази од примарне дихотомије «сјајно – без сјаја», која је легла у основу симболичке интерпретације боја. На примерима из фолклорних текстова и асоцијативног експеримента се показује да се тзв. стереотип боје у многоме базира на том критеријуму који одређује концептуализацију назива за боје и у свести савременог говорника [Роровић 2007]. Нов приступ опису лексичко-семантичког поља назива за боје наишао је на одјек у истраживањима исте проблематике код других српских лингвиста [Detelić, Pić 2006].

У радовима београдске украјинисткиње Тања Гаев [Гаев 2004; 2008; 2009] нуди се опис лексичко-семантичког потенцијала бројева у украјинском и српском језику на материјалу украјинских бајки, историјских песама и дума, српских народних приповедака и епских песама које су забележене у 19. веку.

Ослањајући се на радове других лингвиста, као и на методолошки поступак који је понуђен у истраживањима назива за боје у руском, украјинском и српском фолклору Тања Гаев полази од претпоставке да упоредо са бројним подударанима семантике бројева у језику фолклора различитих словенских народа, која су условљена њиховом ономасиолошком нумеричком природом, релацијама према екстралингвистичким реалијама које их одређују и концептуалним сличностима, постоје и одступања у погледу њиховог семантичког и симболичког обухвата која указују на чињеницу да се истим бројевима додељују различите функције у оквиру језичких слика света различитих словенских народа. Верификујући своје закључке неким ранијим запажањима водећих истраживача ове проблематике Тања Гаев долази и до појединих оригиналних закључака. Међу њима се издвајају запажања о синонимији бројева која је заснована на подударану појединих ЛСВ, закључак да се поједина значења бројева сукобљавају са њиховом нумеричком вредношћу, уочавање бројева који се понављају у одређеним интервалима када је реч о одређивању узраста јунака 7, 14, 28 – што, по мишљењу истраживача, указује на оригиналну концептуализацију и категоризацију хронолошког следа. Тања Гаев детаљно је испитала проблематику лексичко-семантичког потенцијала бројева у руском, украјинском и српском језику. Указала је на велики број неподударања у структури семантичких поља појединих бројева, истакала је сличности и разлике у њиховом лексичко-семантичком потенцијалу и концептуализацији у руском, украјинском и српском фолклору чиме је потврдила своју полазну тезу о одступањима у семантици и симболици бројева у украјинском и српском фолклору што тумачи разликама концептуалне природе.

Контрастивна украјинско-српска истраживања у области лексичке семантике презентује и поменута монографија „Језичка слика стварности Украјинаца и Срба. Когнитивни аспект контрастивне анализе“ [Поповић 2008a], чији је други део – *Од језика ка концептуализатору* посвећен опису основних концепата вербалних стереотипа у језичким сликама стварности Украјинаца и Срба. На примеру веома сличних словенских лингвокултура показано је да постоје значајне разлике у механизмима функционисања појединих вербалних стереотипа који се формално подударају. У овом поглављу ставља се на пробу ауторски концепт стереотипа као основне јединице когнитивнолингвистичких истраживања. Структура стереотипа се посматра као семантичко поље са центром и периферијом које садржи различите концепте. На конкретним примерима је

илустровано како се разликују концепти и њихов узајамни однос у оквиру стереотипа судбине, естетског комплекса, боја, гендера и језика у језичким сликама стварности словенских народа. У одговарајућим поглављима на грађи из словенских језика обрађена су многа теоријска питања. Пре свега потврђена је претпоставка о функционисању стереотипа у облику вредносне скале на којој су распоређени концепти различите тежине. Ауторски концепт стереотипа као основне јединице когнитивнолингвистичких истраживања испробава се и у серији научних студија из наведене проблематике [Поповић 2001; 2004; 2005; 2006а,б; 2009б].

Поједини радови о украјинско-српској међујезичкој паронимији и омонимији [Поповић 1991б; Бондар, Ярмач 2001] сведоче о томе да би ова област контрастивне лексичке семантике могла да нађе свој даљи развој у будућим истраживањима те врсте која би допринела стварању двојезичних речника чије одсуство, између осталог, негативно утиче на интензитет контрастивних истраживања. Стварање солидног, теоретски утемељеног двојезичног украјинско-српског и српско-украјинског речника свакако представља приоритет у области лексикографије.³

0.5 Контрастивна лингвостилистика која представља још један релевантан смер контрастивног проучавања српског и украјинског језика заступљена је у истраживањима представнице Кијевске славистичке школе Веронике Јармак. Њени радови тематски се могу разврстати у две групе: радови који су посвећени појединим питањима лексике и стилистике, на пример, српској и украјинској колористици у савременој поезији [Јармак 2001; Ярмач 2005] и студије које се тичу вербалних средстава презентације семантичког поља прошлости у та два језика – синтетичких и аналитичких претериталних облика у различитим врстама српског књижевног дискурса [Јармак 2004; Ярмач, 2006, 2009]. Корпус њених истраживања чини српски прозни, песнички и критички дискурс различитих историјских периода (од XIX до XX века) који се сагледава у контексту проблема њихове интерпретације на украјинском језику. Тај смер репрезентују радови Веронике Јармак о семантичком дијапазону плусквамперфекта и других претериталних облика и њиховим стилистичким функцијама у делима савремене српске књижевности (на пример, у роману Драгослава Михаиловића „Кад су цветале тикве“ [Јармак 2009] и њиховим преводима на украјински језик. У центру пажње ове научнице нашао се и други аспект овог проблема: интерпретација претериталних глаголских облика у српским преводима украјинске поезије [Јармак 2004].

Дотична проблематика и паралеле са украјинским језиком присуствују као константа у радовима Веронике Јармак посвећеним семантици перфективних облика глагола *бити* у српским преводима поезије Сергеја Јесењина, врстама преводилачких трансформација приликом интерпретације претерита у српским преводима песама Александра Блока, дискурсном времену и језичким средствима његове репрезентације у српским преводима песништва Валерија Брјусова.

Истраживања Веронике Јармак у којима се различити претеритални облици проучавају као извор експресивности српског и украјинског књижевног дискурса представљају и студије у којима се разматрају случајеви изразите транспозиције претериталних облика у изворним српским текстовима и њиховим преводима на украјински језик са аспекта особености њиховог историјског развоја и савременог стања.

Контрастиво истраживање претериталних глаголских облика у српском и украјинском језику чини основу посебног поглавља докторске дисертације Веронике Јармак „Поетика претерита у српском књижевном језику XIX-XX века“ која је у изради.

0.6 Украјинско-српска контрастивна истраживања у области лингвистике текста нашла су свој одраз у монографији „Епистоларни дискурс украјинског и српског језика“ [Поповић 2000] која представља допуњену и прерађену варијанту истоимене докторске дисертације – прве докторске дисертације из области украјинистике која је одбрањена у Србији, на Филолошком факултету у Београду 2007. године. У наведеној монографији, као и у низу радова из ове проблематике [Поповић 1996а; 1996б; 1997а; 1997б; 1998а] разрађује се оригиналан модел описа дискурса као комуникативне игре чија правила условљавају употребу појединих језичких средстава, као и избор одређеног макроструктурног модела. Овај аспект лингвистике текста, могућност издвајања макроструктурних типова текста и специфичних начина повезивања на нивоу његове микро и макроструктуре обрађује се на теоријском нивоу и у раду „Семантичка структура метатекстуалног хронотопа“ који је предочен славистичкој јавности у оквиру XIII Међународног конгреса слависта у Љубљани [Поповић 2003].

Опис језичких средстава реализације појединих комуникативних функција са аспекта теорије говорних чинова у монографији „Епистоларни дискурс украјинског и српског језика“ осим анализе језичке грађе садржи теоријске поставке које су се показале као подстицајне за поједине српске истраживаче. Модел описа комуникативних функција који је понуђен у овој монографији прихваћен је и доследно примењен у истраживању младе српске научнице Бојане Милосављевић „Форме учтивости у српском језику“ [Милосављевић 2007].

³ У време настанка овог рада такав пројекат још увек није реализован, иако је на Институту лингвистике Украјинске националне академије наука покренут одговарајући пројекат који води Володимир Чумак.

0.7 У контрастивно проучавање украјинског и српског језика свакако спада и методика наставе српског или украјинског језика као страног. Велику пажњу овој проблематици посветила је Аделаида Смољска која се увек залагала за принцип дидактичке целовитости језика, књижевности и културе приликом изучавања српског језика у инословенској средини. Радови Аделаиде Смољске који су посвећени улози текстова у изучавању српског језика као страног одликују се практичном утемељеношћу и проистичу из дугогодишњег искуства. Аделаида Смољска инсистира на томе да избор текстова који су заступљени у настави српског језика као страног треба да буде функционално утемељен како би били представљени сви функционални стилови – од књижевно-уметничких, фолклорних, новинарских, научних текстова до текстова који опонашају говорни језик. Посебна пажња је посвећена граматички маркираним текстовима у којима су на првом месту граматички облици [Смољская 2001].

Слична проблематика је обрађена и у радовима Веронике Јармак која је посветила велику пажњу проблемима усменог консекутивног и симултаног превођења приликом изучавања српског језика као страног, а такође актуелним методолошким питањима наставе српског језика као страног за студенте почетнике у Украјини, лингводидактичким и мултимедијским средствима унапређења наставе српског језика за Украјинце, неким специфичним аспектима изучавања генетски сродних јужнословенских језика у контексту практичног билингвизма украјинске аудиторije, релевантним моментима презентације лексике у уџбеницима српског језика за Источне Словене (када је реч о профилном нивоу) [Јармак 2001б; Јармак 2009 а,б] итд.

Настава украјинског језика на универзитетима у Србији конципирана је контрастивно, при чему као грађа за контрастирање користи се не само украјински и српски језик, већ и руски или русински, с обзиром на образовни профил студената или њихов матерњи језик. Такав приступ намеће наставнику специфичне задатке који су истакнути у радовима посвећеним питањима традиције и перспективе изучавања украјинског језика у Србији [Поповић 1998б; Поповић 2001; 2004].

0.8 С обзиром на наведене резултате контрастивних истраживања српској украјинистици намећу се бројни задаци на које су својевремено указали у својим програмским радовима београдски слависти [Терзић 1993; Поповић 1995; Пипер 2004]. Међу њима на првом месту је стварање контрастивне граматике украјинског и српског језика у којој би се указало на граматичке сличности и разлике које се, како што је уочио Предраг Пипер, тичу пре свега „развијености појединих категорија у два језика, тачније неједнаке развијености појединих грамема (нпр. вокатива, појединих глаголских времена, пасива, безличности, уопштеноличних и неодређеноличних реченица итд.) као и појединих врста речи (нпр. с обзиром на већу развијеност предикатива или глаголских узвика у украјинском језику него у српском) или појединих лексико-граматичких категорија“ [Пипер 2004: 281-282]. Таква граматика свакако би представљала својеврсну круну досадашњих истраживања и омогућила би даљи развој украјинско-српских контрастивних истраживања са аспекта савремених лингвистичких теорија. Као најподеснији за први модел такве граматике намеће се функционално-семантички. Полазећи од функционално-семантичког принципа у оквиру лексичко-граматичких и семантичко-синтаксичких категорија уочавале би се и систематизовале сличности и разлике. На пример, приликом описа глаголских категорија полазило би се од семантичко-синтаксичке категорије персоналности ка морфолошким категоријама лица, времена и начина; од прелазности ка дијатези; од аспектуалности ка виду итд. Прва у низу таквих граматика не би морала да претендује на исцрпност у опису типолошких одлика украјинске граматике у односу на српску или обрнуто, али би свакако показала пут будућим истраживачима ове проблематике којих је све више како у српској, тако и украјинској лингвистици.

Литература

- Бондар, Јармак 2001: Бондар, I.; Јармак, В. Интерференција на рівні міжмовних омонімів: методологічний аспект [Текст] / I. Бондар; В. Јармак // Мова і культура. – 2001. – Вип. 3. – Т. 3. – С. 12-23.
- Булаховський 1980: Булаховський, Л. А. Акцентологический закон А. А. Шахматова (Светлой памяти академика А. А. Шахматова) [Текст] / Л. Булаховський Вибрані праці в 5 томах. – Т.4. – К.: Наук. думка, 1980 – С. 128-162.
- Булаховський 1983а: Булаховський, Л. А. Акцентологический комментарий к сербохорватскому языку [Текст] / Л. А. Булаховський Вибрані праці в 5 томах. – Т. 5. –К.: Наук. думка, 1983. – С. 343-426.
- Булаховський 1983б: Булаховський, Л. А. Про деякі явища емоційно-афективного походження у сербохорватській і словенській морфології [Текст] / Л. Булаховський Вибрані праці в 5 томах. – Т. 5. –К.: Наук. думка, 1983. – С. 440-455.
- Булаховський 1955: Булаховський Л. А. Сербський народний епос. Вступна стаття [Текст] / Сербська народна поезія. – К.: Державне видавництво художньої літератури, 1955. – С. 3-15.
- Гаев 2004: Гаев, Т. Семантички потенцијал броја два у украјинском и српском обредном песничству календарског циклуса [Текст] / Т. Гаев // Славистика. – 2004. – № 8. – С. 330-336.
- Гаев 2008: Гаев, Т. Лексичко-семантички потенцијал назива за број три у украјинском и српском фолклору [Текст] / Т. Гаев // Славистика. – 2008. - №7. – С. 269-277.
- Гаев 2009: Гаев, Т. Semantički potencijal brojeva u ukrajinskom jeziku (na materijalu narodnih bajki, duma i istorijskih pesama, zabeleženih u XIX veku) [Text] / Т. Гаев // Riječ. – 2009. – knj. 15. – sv. 3. – С. 67-78.

- Ивановић 2003: Ивановић, М. Умови нейтралізації перехідності в українській та сербській мовах [Текст] / М. Ивановић // Матеріали V конгресу Міжнародної асоціації українців. Мовознавство: Збірник наукових статей. – Чернівці, 2003. – С. 264-267.
- Ивановић 2004: Ивановић, М. Форма прямого додатка в заперечних конструкціях в українській і сербській мовах [Текст] / М. Ивановић // Проблеми слов'янознавства. – 2004. – Вип. 54. – С.113-121.
- Ивановић 2005: Ивановић, М. Структура польа прелазности у украјинском и српском језику [Текст] / М. Ивановић // Зборник Матице српске за славистику. – 2005. – Вип. 68. – С. 179-187.
- Ивановић 2007: Ивановић, М. Прелазност у украјинском и српском језику: функционални аспект [Текст] / М. Ивановић. – Београд: Задужбина Андрејевић, 2007. – 120 с.
- Ивановић 2008: Ивановић, М. Функционисање конструктивних почетних глагола у ужем смислу у украјинском и српском језику [Текст] / М. Ивановић // Славистика. – 2008. – №7. – С. 258-268.
- Ивановић 2009: Ивановић, М. Семантичке претпоставке транзитивности (на материјалу украјинског језика) [Текст] / М. Ивановић // Ријеч. knj. 15, sv. 3 (2009): str. 55-67.
- Јармак, Пономаренко 2001а: Јармак, В., Пономаренко, В. Називи сребра у словенским језицима [Текст] / В. Јармак, В. Пономаренко // Кодови словенских култура. – 2001. – Вип 6. – С. 129-140.
- Јармак 2001б: Јармак, В. Актуелни методолошки проблеми наставе српског језика као страног за студенте почетнике у Украјини [Текст] / В. Јармак // Славистика. – 2001. – №5. – С. 245-255.
- Јармак 2006: Јармак, В. Претеритална времена у преводима украјинског песничког дискурса (на материјалима двеју песничких антологија) [Текст] / В. Јармак // Научни састанак слависта у Вукове дане. – 2006. –Т. 35/1. – С. 431-440.
- Јармак 2009: Јармак, В. Семантички дијапазон плусквамперфекта у роману Драгослава Михаиловића „Кад су цветале тикве“ и преводу на украјински језик [Текст] / В. Јармак // О делу Драгослава Михаиловића. – Врање: Аурора, 2009. – С. 81-93.
- Милосављевић 2007: Милосављевић, Б. Форме учтивости у српском језику [Текст] / Б. Милосављевић. – Београд: Учитељски факултет, 2007.
- Пиппер 2004: Пиппер, П. Украјинска и српска граматика у светлу типолошких поређења [Текст] / П. Пиппер // Славистика. – 2004. – № 8. – С. 280-290.
- Поповић 1991а: Поповић, Љ. Семантика назива за боје у руском, украјинском и српском фолклору [Текст] / Љ. Поповић // Зборник Матице српске за славистику. – 1991. – Вип. 41. – С.149-155.
- Поповић 1991 б: Поповић, Љ. О украјинско-српској међујезичкој паронимији [Text] / Љ. Поповић // *Živi jezici*. – 1991. – XXXIII. – св. 1-4. – S. 74-78.
- Поповић 1992: Поповић, Љ. О семантици назива за црвену боју у руском, украјинском и српском фолклору [Текст] / Љ. Поповић // Расковник. – 1992. – №13. –св. 1-4. – С. 91-103.
- Поповић 1995: Поповић, Љ. *Украјински и српски језик у контакту са становишта конфонтактационе граматике* [Text] / Љ. Поповић // Међународни симпозијум “Актуелност међусловенских језиких контаката и вежа”. – Београд, 1995. – S. 77-94.
- Поповић 1996а: Поповић, Љ. Дискурсни маркери в епистолярном дискурсе украинског и сербског језика [Текст] / Љ. Поповић // Лингвистика на текста. – Велико Търново: Университет “Св. св. Кирил и Методиј”, 1996. – С. 169-180.
- Поповић 1996б: Поповић, Љ. *Imperceptivnost u epistolarnom diskursu ukrajinskog i srpskog jezika* [Text] / Љ. Поповић // Zbornik radova 5. simpozijuma Kontrastivna jezička istraživanja. – Novi Sad, 1996. – 213-219.
- Поповић 1997а: Поповић, Љ. Языковая реализация бехабитивов в епистолярном дискурсе русског, украинског и сербског језика [Текст] / Љ. Поповић // Сборник докладов IV Международного симпозиума Сопоставительное и сравнительное исследования русского и других славянских языков. – Белград, 1997. – С. 366-374.
- Поповић 1997б: Поповић, Љ. *Aseritivna funkcija iskaza u ukrajinskom i srpskom jeziku* [Текст] / Љ. Поповић // Zbornik radova 6. simpozijuma Kontrastivna jezička istraživanja. – Novi Sad, 1997. – S. 218-225.
- Поповић 1998а: Поповић, Љ. Типологија комуникативних функција исказа и њихов језички израз у украјинском и српском језику [Text] / Љ. Поповић // Славистика. – 1998. – №2. – С. 103-108.
- Поповић 1998б: Поповић, Љ. *Украјинистика у Србији: традиција и перспективе. Izučavanje slovenskih jezika, književnosti i kultura u inoslovenskoj sredini* [Text] / Љ. Поповић. – Београд, 1998. – S. 336-346.
- Поповић 2000: Поповић, Љ. Епистолярни дискурс украјинског и српског језика [Текст] / Љ. Поповић. – Београд: Филолошки факултет, 2000.
- Поповић 2001: Поповић, Љ. О прототипском и стереотипском начину концептуализације боја (на примеру словенских језика) [Text] / Љ. Поповић // *Kodovi slovenskih kultura*. – Београд, 2001. – S. 14-31.
- Поповић 2001: Поповић, Љ. Становлення і перспективи розвитку українознавчих студій у Сербії [Текст] / Љ. Поповић // Матеріали I Міжнародної науково-практичної конференції “Освіта в українському зарубіжжі. – К.: Український світ, 2001. – С. 194-199.
- Поповић 2004: Поповић, Љ. Шляхи розвитку українознавства в Сербії [Текст] / Љ. Поповић // *Warszawskie zeszyty ukrainoznawcze, Studia Ucrainica* (Stefan Kozak – red.). – Warszawa, 2004. – С. 215-222.

- Поповић 2003: Поповић, Љ. Семантичка структура метатекстуального хронотопа [Текст] / Љ. Поповић // Зборник Матице српске за славистику. – 2003. – № 63. – С. 177-200.
- Поповић 2004: Поповић, Љ. Језичка слика стварности Украјинаца и Срба са когнитивног аспекта контрастивне анализе [Текст] / Љ. Поповић // Славистика. – 2004. – № 8. – С. 290-305.
- Поповић 2005: Поповић, Љ. Стереотип језика у украјинској језичкој слици стварности [Текст] / Љ. Поповић // Славистика. – 2005. – № 9. – С. 224-236.
- Поповић 2006а: Поповић, Љ. Гендерни аспект језичке слике стварности Украјинаца и Срба [Текст] / Љ. Поповић // Славистика. – 2006. – № 10. – С. 68-85.
- Поповић 2006б: Поповић, Љ. Прототип и стереотип у концептуализацији естетског код Срба и других словенских народа [Текст] / Љ. Поповић // Когнитивнолингвистичка проучавања српског језика (ур. П. Пипер). Београд: САНУ, Одбор за српски језик у светлу савремених лингвистичких теорија, 2006. – С. 175-211.
- Поповић 2007а: Поповић, Љ. Аргументска структура глагола емотивног стања у словенским језицима [Текст] / Љ. Поповић // Зборник Матице српске за славистику. – 2007. – Вип. 70-71. – С. 481-499.
- Поповић 2007б: Поповић, Љ. Когнитивни приступ опису категорије акционалности у словенским језицима [Текст] / Љ. Поповић // Граматика и лексика – дескриптивни и нормативни приступ. – Научни састанак слависта у Вукове дане. – 1/36. – Београд, 2007. – С. 37-53.
- Поповић 2008а: Поповић, Љ. Језичка слика стварности. Когнитивни аспект контрастивне анализе [Текст] / Љ. Поповић. – Београд: Филолошки факултет, 2008.
- Поповић 2008б: Поповић, Љ. Вклад Гавриїла Костельника в контактологию слов'янських мов [Текст] / Гавриїл Костельник на тлі доби. Пошук істини. – Львів: Львівський університет ім. І.Франка, 2008. – С. 60-71.
- Поповић 2008в: Поповић, Љ. Изражавање аспектуалног значења проспективности у словенским језицима [Текст] / Љ. Поповић // Зборник Матице српске за славистику. – 2008. – Вип. 73. – С. 297-314.
- Поповић 2008г: Поповић, Љ. Синтаксични показници фразеологізації предикатив [Текст] / Љ. Поповић // Материали VI Міжнародного конгресу україністів, Мовознавство: Збірник наукових статей. – К.: Міжнародна асоціація україністів, 2008. – С. 529-540.
- Поповић 2008д: Поповић, Љ. Украјинско-српске славистичке везе у 19 и 20 веку [Текст] / Љ. Поповић // Славистика. – 2008. – № 12. – С. 138-148.
- Поповић 2009а: Поповић, Љ. Стереотип естетичног комплексу в мовних картинах світу слов'ян [Текст] // At the Crossroads of Cultures: Essays in Honour of Leonid Rudnitski, On the Ocassion of His 70th Jubilee (eds. А. Кіра. О. Курчински). – Львів-Філадельфія: Наукове товариство ім. Шевченка, Львівський національний університет ім. І. Франка, Український вільний університет в Мюнхені, Київський національний лінгвістичний університет, 2009. – С. 464-487.
- Поповић 2009б: Поповић, Љ. Дејкса префикса и положај посматрача у категоријалној ситуацији локализације (на примеру контрастивне анализе глагола кретања у српском и украјинском језику) [Текст] / Љ. Поповић // Лінгвістичні студії. – 2009. – Вип. 20. – С. 194-202.
- Смољска 1995: Смољска, А. Упоредњење српског и украјинског језика (поводом нормирања у систему граматичког рода [Текст] / А. Смољска // Научни састанак слависта у Вукове дане. – 1995. – № 24/1. – С. 35-42.
- Смољска: Смољска, А. О проблемах сопоставительного изучения славянского феминного словообразования [Текст] / А. Смољска // Зборник Матице српске за славистику. – № 29. – С. 155-159.
- Смољска 2001: Смољская, А. Славянские студии – Одесса: Астропринт, 2001.
- Смољска, Бондар 2003: Смољска, А., Бондар, О. Еволюція семантики дієслів руху в аспектах типології україноскої та сербскої мов [Текст] / А. Смољска, О. Бондар // Мовознавство. – 2003. – № 2-3. – С. 138-144.
- Терзић 1993: Терзић, Б. Дејки передумови зіставног аналізу україноскої та сербохорватскої мов [Текст] / Б. Терзић // Зборник Матице српске за славистику. – 1993. – № 43. – С. 153-157.
- Терзић 1996: Терзић, Б. О конфронтирању/контрастирању српског и украјинског језика [Текст] / Б. Терзић // Zbornik radova 5. simpozijuma „Kontrastivna jezička istraživanja“. – Novi Sad, 1996. – С. 101-105.
- Чумак 1985: Чумак, В. Типология сказуемого в сербохорватском и восточнославянских языках [Текст] / В. Чумак. – К.: Наук. думка, 1985.
- Чумак 1993: Чумак, В. Розвиток безособових дієслівних форм у сербохорватській і східнослов'янських мовах [Текст] / В. Чумак // Слов'янське мовознавство. Доповіді української делегації на 11 Міжнародному з'їзді славистів. – К.: Наук. Думка, 1993. – С. 213-222.
- Чумак 2004: Чумак, В. Темпоральні форми словенського дієслова і сербсько-хорватсько-східнослов'янський граматичний контекст [Текст] / В. Чумак // Мовознавство. – 2004. – № 2-3. – С. 151-157.
- Чумак 2005: Чумак, В. Дослідження україноскої мови в державах колишньої Югославії [Текст] // Українське мовознавство у західних і південних слов'ян. – К.: Наук. думка, 2005. – С. 147-161.
- Чумак 2008: Чумак, В. Словозміна. Дієслово [Текст] // С. С. Єрмоленко, О. С. Мельничук, О. Б. Ткаченко, А. М. Шамота Исторична типологія слов'янських мов. Частина 2. – К.: Наук. думка, 2008. – С. 6-141.
- Ярмак 2005: Ярмак, В. Сучасна поетична колористика (міжслов'янські лінгвістичні паралелі) [Текст] / В. Ярмак // Мова і культура. – 2005. – Вип. 8. – Т. 4. – С. 60-75.

Ярмак 2009: Ярмак, В. Деякі специфічні аспекти викладання близькоспоріднених південнослов'янських мов з урахування практичного білінгвізму аудиторії [Текст] / В. Ярмак // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету. – 2009. – Вип. 63. – С. 230-233.

Ярмак 2004: Ярмак, В. Проблема передачі претеритів в перекладах українського поетичного дискурсу сербською мовою [Текст] / В. Ярмак // Мова і культура. – 2004. – Вип. 8. – Т. III/2. – С. 356-365.

Ярмак 2009: Ярмак, В. Релевантні аспекти презентації лексики в підручниках сербської мови для східних слов'ян (профільний рівень) [Текст] / В. Ярмак // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету. – 2009. – Вип. 70. – С. 240-245.

Detelić Ilić 2006: Detelić, M., Ilić, M. Beli grad. Poreklo epske formule i slovenskog toponima [Text] / M. Detelić, M. Ilić. – Beograd: Balkanološki institut SANU, 2006.

Popovich 2007 б: Popovich, L. Prototypical and Stereotypical Color in Slavic Languages: Models Based on Folklore [Text] / Robert E. Mac Laury, Galina V. Paramei Anthropology of Color: Interdisciplinary Multilevel Modeling. – Amsterdam-Philadelphia: John Benjamins, 2007. – P. 408-422.

В роботі представлений огляд українсько-сербських сопоставительних досліджень, виконаних сербськими та українськими ученими. Результати сопоставительного вивчення українського та сербського мовних розглянутих з точки зору області дослідження, синхронічного або діахронічного підходу до об'єкту дослідження, а також лінгвістических теорій та моделей, які в них застосовуються. Внаслідок проведеного аналізу автори приходять до висновку про те, що найважливіші результати в цій області досягнуті в сопоставительних описаннях парадигм глагола та типів предикатів, граматических категорій переходності та способів глагольного дієвства, семантического потенціала цветообозначень та чисел, стереотипів та концептів мовних картин світу українців та сербів, експресивної стилістики, лінгвістики тексту та ін. Дослідження також підтверджує, що в процесі сопоставительного аналізу українського та сербського мовних учені часто створювали нові теоретическі моделі, внаслідок чого застосовуються в роботах інших учених.

Ключеві слова: контрастивні дослідження, український мовний, сербський мовний, граматики, дериватологія, лексическа семантика, стилістика, лінгвістика тексту.

The paper presents an overview of the Ukrainian-Serbian comparative studies carried out by Serbian and Ukrainian scientists. The comparative study of Ukrainian and Serbian languages reviewed in terms of research, synchronic or diachronic approach to the object of research, as well as lingvistichekih theories and models which they apply. As a result of the analysis the authors conclude that the most significant results achieved in this area in comparative description of verb paradigms and types of predicates, grammatical categories of transitivity and aktionsart, semantic building color terms and numbers, stereotypes and concepts of language world Ukrainians and Serbs expressive stylistics, text linguistics, etc. The study also confirms that in the comparative analysis of the Ukrainian and Serbian languages, researchers often create new theoretical model, subsequently applied in the work of other scientists.

Keywords: Research kontrastivnye, the Ukrainian language, the Serbian language, grammar, derivatologiya, lexical semantics, stylistics, text linguistics.

Надійшла до редакції 26 січня 2010 року.

Оксана Путіліна

ББК Ш12=411.4*22

УДК 81'372=111=161.2

ДЖЕРЕЛА ПОСТАННЯ ВІДМІНКОВОЇ ГРАМАТИКИ

(V ст. до н.е. – поч. XX ст. н.е.)

Стаття продовжує цикл публікацій, присвячених проблемам відмінкової граматики в її презентації у загальнолінгвістичній парадигмі, зокрема встановленню витоків відмінкової граматики, а також простеженню причин, передумов і специфіки її розвитку і формування як самостійного лінгвістичного напрямку.

Ключові слова: відмінкова граматики, вроджене поняття, загальна граматики, мислення, неопозитивізм, постулат простоти, психологізм, структуралізм, творчий характер мови.

У світі існує низка національних лінгвістичних традицій, кожна з яких відзначається специфікою становлення, формуванням певного кола концептуальних питань. Американська лінгвістична традиція посідає своєрідне місце, характеризуючись максимальним різноманіттям і суттєвим впливом на науку інших країн. Останніми роками спостерігається певна інтернаціоналізація лінгвістики, а також зближення американської та європейської лінгвістик. Це стосується, зокрема, фундаментальних напрямів (генеративна лінгвістика,

когнітивна лінгвістика, відмінкова граматики тощо) у плані їхньої теоретичної орієнтованості, впливу на прикладні дисципліни, і, нарешті, щодо кола досліджуваних ними питань – тих питань, що цікавлять багатьох лінгвістів.

Певною точкою відліку тут виступає генеративна лінгвістика, що від самого моменту її виникнення і по сьогодні зосереджує увагу здебільшого тільки на синтаксисі. Останнє зумовлене впливом генеративістики на інші сфери лінгвістичної думки, з-поміж яких особливе місце належить відмінковій граматиці, або підходу від “глибинних структур”, в якому синтаксичний компонент використовується вже як статична система еталонних фраз і співвідношення між ними – синтаксис стає компонентом всередині опису лексичної семантики, що зумовлює зсув акцентів у дослідженні структури речення на глибинному і поверхневому рівнях і, як наслідок, – постановня потреби врахування національно-мовної специфіки кожної з досліджуваних мов. Проте обсяг статті не дозволяє послідовно розкрити весь поетапний розвиток учення про глибинні відмінкові структури, тому мета статті обмежена простеженням особливостей становлення відмінкової граматики хронологічними рамками від давньоіндійських граматичних учень до перших десятиліть ХХ ст.

Основним джерелом виникнення відмінкової граматики, основоположником якої є американський лінгвіст Ч. Філлмор, є теорія породжувальної (генеративної) граматики Н. Хомського, який встановив низку універсальних принципів і параметрів, що пояснюють не тільки існування багатьох мовних явищ, але й принципи відсутності певних явищ у природних мовах: “Відмінкова граматики – напрям граматичного опису семантичної структури речення на підставі активних валентностей предиката й мисленневих аналогів обставин ситуації, представлених як семантичні відмінки, що виникла в межах трансформаційної породжувальної граматики наприкінці 60-х р.р. ХХ ст.” [Селіванова 2006: 64]. Значення появи цієї теорії важко переоцінити. Так, Ч. Хоккет, принциповий противник ідей Н. Хомського, кваліфікував появу “Синтаксичних структур” четвертим головним відкриттям у мовознавстві за останні майже 200 років після доповіді В. Джонса (1786) про історичну лінгвістику, статті К. Вернера про відсутність винятків з правил звукових змін “Eine Ausnahme der ersten Lautverschiebung” і книги Ф. де Соссюра “Курс загальної лінгвістики”, оскільки вперше постала спроба формального опису мови як природного явища, засвідчене прагнення створити її загальну теорію, відштовхуючись від принципів синтаксичних побудов [Hockett 1960: 233]. Як зазначає Дж. Бейлін, книга Н. Хомського “Синтаксичні структури” (1957) [Chomsky 1957], з моменту виходу якої офіційно бере свій початок генеративістика як наука, не тільки викликала справжню революцію в лінгвістиці, але й суттєво вплинула на подальший розвиток інших наукових сфер, таких, як психологія, філософія, педагогіка, соціологія, антропологія, теорія штучного інтелекту, і в результаті спричинила появу когнітивної науки (cognitive science) [Ellis, Hunt 1993: 5; Evans 1985: 233; Fodor 1975: 82; Fodor 1981: 163; Jackendoff 1990: 7; MacKay 1987: 9; Talmy 1988: 166], одним з напрямів дослідження якої є відмінкова граматики. Емпірична адекватність цієї теорії була значно вищою за інші лінгвістичні теорії і не залишала сумнівів у тому, що цей напрям є серйозним кроком у потрібному напрямку в історії побудови науково обґрунтованої теорії синтаксису. Спільним для відмінкової граматики й перших версій генеративної є глумачення структури речення будь-якої природної мови шляхом констатації наявності синтаксичних уявлень двох рівнів у мовному апараті людини – рівня глибинної структури (Deep Structure) і рівня поверхневої структури (Surface Structure), що пов’язані трансформаціями (transformations). Такі трансформації здатні переводити ту чи іншу глибинну структуру в певну кількість поверхневих структур [Chomsky 1957; Chomsky 1965; Fillmore 1968].

Історія формування концептуальних засад відмінкової граматики типу універсальності, наявності глибинних семантичних ролей (відмінків), домінуючої ролі предиката у формуванні пропозиції й вибудовування подальшої структури всього речення навколо предиката, репрезентованого дієсловом або віддієслівним утворенням, і визначуваних ним глибинних відмінків (у типових випадках – іменних форм) тощо [Fillmore 1966; Fillmore 1968] має витоки в тих лінгвофілософських теоріях, що за часом свого виникнення набагато випереджають теорію породжувальної граматики. Одним з компонентів філософського підґрунтя концепції Ч. Філлмора (і теорії Н. Хомського) було вчення Р. Декарта (Картезіуса): роль інтуїції мовця, ідея вроджених понять (або уявлень), – обмеженої кількості “універсальних, можливо, вроджених ідентифікувальних понять, деяких типів суджень, які людина спроможна робити про події, що відбуваються навколо неї”, на основі яких формується той чи інший глибинний відмінок, зокрема актуалізується семантичний об’єкт [Загнітко 2001: 271]. Цей постулат універсальності складників глибинної структури речення (тобто семантичних відмінків, наявних у будь-якій мові світу в трактуванні представників відмінкової граматики) сягає корінням ідеї Р. Декарта створення так званої філософської мови, загальної граматики, побудованої за законами логіки [Декарт 1950], що мала ввібрати таку сукупність понять, яка б дала змогу їй у результаті формальних операцій за певним алгоритмом виводити нові структури [Щерба, Тофтул 2003: 53].

Подальшого розвитку ця ідея набуває у “Всезагальній раціональній граматиці” (1660), відомій як Граматики Пор-Рояля (“Grammaire general et raisonnée...”). Її автори виходили з гіпотези про існування спільної логічної основи мови [Загнітко 2001: 105], від якої конкретні мови відхиляються тією чи іншою мірою, а основне завдання зводилося до встановлення “природних основ мистецтва мислення” і “принципів, спільних для всіх мов”, – до вияву спільних мовних принципів і співвідношення між категоріями мови і мислення [Croft 1991: 61; Рагаўцоў 2005: 120-121]. А. Арно і К. Лансло висували ідею існування єдиних фундаментальних правил функціонування граматичної структури, що згодом знайшла своє відображення в теорії відмінкової

граматики, але вже з певними обмеженнями. Спільним для обох теорій також є й чітке розрізнення формальної і семантичної структури речення, чого не завжди дотримувалися лінгвісти навіть XIX і першої половини XX століття. Автори Граматики Пор-Рояля диференціювали глибинну і поверхневу структури, що знайшло розвиток у сучасних синтаксичних теоріях. Враховуючи поверхневі явища, вони подали опис глибинної семантики, що не має формальних відповідників. Так, речення *Невидимий Бог створив видимий світ* складається з трьох суджень: 1) Бог невидимий; 2) Бог створив світ; 3) світ видимий. Ці судження наявні в нашій свідомості, але не виражені безпосередньо: поверхневою структурою є все речення, а глибинною – наведені три судження [Там само, с. 108]. Очевидно, тому з XVIII до початку XIX ст. “Всезагальна раціональна граматики” була однією з тих праць, що визначали розвиток європейської лінгвістичної думки, а про неї можна говорити як про одне з теоретичних джерел відмінкової граматики Ч. Філлмора.

Інші вважають, що витоки породжувальної, а з нею і відмінкової, граматики сягають ще давньоіндійської граматики Паніні (V-IV ст. до н.е.), де були визначені синтаксичні функції іменників як система актантів *Karaka* (*karta* – діяч, *karma* – дія, *meta*, *ob'ekt*, *karana* – знаряддя, *zasib*, *sampradana* – давання, *apadana* – відбирання, *adnikarana* – місцезнаходження) [Селіванова 2006: 65]. Ця граматики нагадує ідеальну формалізовану схему і є породжувальною за своїм характером, оскільки в норму входило те, що могло породжуватися на основі правил Паніні, внаслідок сприйняття мови як системи.

Одним із джерел генеративної граматики і теорії глибинних відмінків є вчення В. фон Гумбольдта, його ідея про творчий характер мови, суть якої в тому, що мова має певну обмежену кількість засобів для репрезентації необмеженої кількості думок, які виникають у найрізноманітніших ситуаціях [Гумбольдт 1964: 92]. Основною тезою його філософської концепції мови, що ґрунтувалася на німецькій класичній філософії Г.-В.-Ф. Гегеля, І. Канта, Ф.-В. Шеллінга, Ф.-Г. Якобі, є підкреслення специфіки кожної окремо взятої мови й загалом унікальності її системи засобів вираження. Мови по-різному реалізують те чи інше значення: те, що в одній мові охоплено одним словом, в іншій розподілено між двома словами, а ще в іншій не має словесного вираження й передається описово словосполученням або реченням (пор. із твердженням представників відмінкової граматики про те, що той самий відмінок може бути виражений різними формальними засобами в різних мовах [Fillmore 1968: 37]).

На специфічних рисах граматики, її формальних властивостях наголошував і О.О. Потебня (істотний вплив на нього справили ідеї В. фон Гумбольдта), підкреслюючи нерозривний зв'язок мови і мислення, підпорядкованого загальним законам, спільним для носіїв будь-якої мови, і водночас застерігаючи від спрощеного трактування співвідношення загальних логічних понять із засобами їхньої репрезентації у певній мові [Потебня 1958: 63-64, 83]. Це зумовлено тим, що останні можуть суттєво відрізнитися залежно від мовної приналежності. Крім того, логічні категорії є незмінними, а граматичні, що “визначають постійну роль слова в мовленні, його постійне відношення до інших слів” [Там само: 63], “зі зміною яких ... неминуче змінюється і те ціле, в якому вони виникають і змінюються, саме речення” [Там само, с. 64], є змінними. Вони “тісно зв'язані зі значенням мови”, і їх значно більше, ніж логічних категорій, тому що в індоевропейських мовах “кожне слово ... носить печать певної граматичної категорії” [Там само: 83].

Загалом лінгвістичні погляди В. фон Гумбольдта, а також представників психологічного напрямку, зокрема О.О. Потебні, багато в чому визначили подальший розвиток лінгвістики й сприяли вже у 50-і роки XX століття виникненню психолінгвістики, ідеї якої пронизують теорії неогумбольдтіанців і є вагомим компонентом етнолінгвістики, соціолінгвістики, генеративної лінгвістики й відмінкової граматики.

Учення Ч. Філлмора про універсальний характер глибинних структур мови перекликається також і з думками І.О. Бодуена де Куртене, який внаслідок лінгвістичних типологічних досліджень констатує наявність певних універсалій, що являють собою “схожість і відмінність загальнолюдські, незалежні ні від генеалогії, ні від історичної спорідненості, ні від контактів у просторі, від географії” [Бодуэн де Куртене 1963: 342]. Ці дослідження стосувалися зокрема вивчення фонетико-морфологічних структур споріднених (слов'янських) мов, у статичному й динамічному аспектах, порівняльного вивчення неспоріднених мов, типологічного аналізу мов, пов'язаних територіально (балканської мовної сім'ї), а також застосування відповідних статистичних даних при вивченні структурних особливостей у різних мовах.

Суттєвим етапом формування теоретичних засад відмінкової граматики (співвідношення глибинних, спільних для більшості мов світу, і поверхневих явищ), після періоду її фактичного ігнорування чи навіть заперечення молодограматиками (М. Бреаль, С. Бугге, К. Бругман, К. Вернер, Б. Дельбрюк, А. Лескін, Г. Остгоф, Г. Пауль), представниками школи “Слів і речей” (В. Мейер-Любке, Р. Мерінгер, Й. Міккола, Р. Мурко, Р. Мух, Г. Шухардт), школи естетичного ідеалізму (К. Фосслер), неолінгвістами (М. Бартолі, Дж. Бертоні, Дж. Бонфанте, В. Пізані) є структуралізм, а згодом – генеративізм [Robins 1967: 149]. Методологічною основою структуралізму як мовознавчого напрямку була філософія неопозитивізму: ідеї австрійських філософів Р. Карнапа (опрацював теорію логічного синтаксису мови науки), Л. Вітгенштейна (запропонував програму побудови штучної ідеальної мови, прообразом якої є мова математичної логіки [Wittgenstein 1953] (пор. з ідеями Р. Декарта щодо створення єдиної мови зі спрощеною граматикою, Ф. Бекона про спільну, єдину для всього людства мову, яка б увібрала переваги усіх мов, універсальною символічною мовою Г.-В. Лейбніца, який випередив сучасних лінгвістів, висунувши низку ідей, заново відкритих уже в наш час (наприклад, виділення “глибинних відмінків”, дихотомія смислу й денотата) [Декарт 1950; Бэкон 1977;

Лейбниц 1982)), англійця Б. Рассела (розвинув дедуктивно-аксіоматичну побудову логіки для логічного обґрунтування математики [Russell 1919]).

П.Л. Гарвін, В.А. Звегинцев, З. Гарріс, С.К. Шаумян та інші наголошують, що структуралізм не являв собою єдиного напрямку [Method 1970: 204; Звегинцев 1965: 91-92; Harris 1951: 19; Шаумян 1956: 39], але те спільне, що об'єднувало всі його напрями (Празьку лінгвістичну школу, копенгагенський структуралізм, американський дескриптивізм і Лондонську лінгвістичну школу Дж. Фьорса), дозволяє провести паралель і з відмінковою граматику, оскільки деякі думки Ч. Філлмора перегукуються із думками, висловленими у працях структуралістів: 1) настанова на синхронне вивчення мови як головний постулат дослідження; 2) формалізація лінгвістичного аналізу й пошуки об'єктивних методів вивчення й опису мови (див. також [Степанов 2005: 3-17; Yuen Ren Chao 1970: 18]).

З-поміж структуральних напрямів найбільш дотичним до відмінкової граматики є копенгагенський (датський) структуралізм (гloseматика), що запропонував створення універсальної лінгвістичної теорії. Його представники – В. Брьондаль, Л. Єльмслев, Г. Сьоренсен, К. Тогебю і Г. Ульдалль – основним завданням лінгвістики вважали створення загальної (логічної) граматики, де мова повинна досліджуватися з урахуванням загальнолюдських чинників, що діють у процесі розвитку й функціонування кожної окремої мови [Nehring 1959: 46]. Так, Л. Єльмслев у праці “Пролегомени до теорії мови” (1943) говорить не про якусь конкретну мову (датську, німецьку, англійську чи будь-яку іншу), а про мову загалом як певну систему, робить спробу створити загальну теорію мови, що ґрунтується на трьох вимогах: несуперечливості, простоті й повноті (вичерпності) [Hjelmslev 1953]. Із подібним твердженням виступають і прихильники відмінкової граматики, зокрема Ч. Філлмор вказував на необхідність створення граматики, побудованої на принципі врахування системи універсальних категорій (базовому компоненті), що задають глибинні синтаксичні структури, які в кожній мові виражаються по-різному [Fillmore 1968: 37].

Наявні і суттєві відмінності між поглядами гloseматиків на теорію мови і розумінням характеру універсальної лінгвістики послідовниками теорії Ч. Філлмора. Так, за Л. Єльмслевим, лінгвістика має досліджувати мову не як механічне поєднання позамовних (фізичних, психологічних, логічних, соціологічних) явищ, а як самодостатнє ціле, структуру *sui generis* (своєрідну); лінгвістична теорія повинна нехтувати відхиленнями в мовленні і шукати постійне, що складає опертя змін, те, що робить мову мовою, якою б вона не була [Степанов 2005: 5-6]. У цьому сенсі для датських структуралістів визначальною є форма, і мову потрібно вивчати як форму [Johansen 1950; Sierstema 1955], тому субстанція змісту (мовна інтерпретація відображеного в мозку людини зовнішнього світу), куди входять фонетика й семантика, – нелінгвістичний предмет, вивчати який повинні інші спеціальні (нелінгвістичні) науки (фізика, психологія тощо). Відмінкова ж граматика враховує не тільки компоненти глибинного рівня, спільні для усіх (або переважної більшості) мов світу, а й формально-поверхневий засоби вираження цих компонентів у певній мові. Якщо Л. Єльмслев у “La catégorie de cas” (1935), аналізуючи попередні учення про відмінок, наголошує на універсальній його природі, конкретне вираження якого встановлюється емпіричним шляхом на матеріалі певної мови і пов'язано з порядком слів, тобто є явищем синтаксичним, то В. Брьондаль значає, що відмінок належить до морфологічного рівня мови, що зумовлено властивістю кожного відмінка мати своє значення, або функцію, однак не існує ніякого обов'язкового співвідношення між функцією відмінка та функцією речення, тому перенесення питання про загальні відмінкові значення з морфології у сферу синтаксису може виникнути тільки під тиском такого мовного мислення, для якого невластивим є сприйняття відмінка як морфологічної категорії, оскільки “вчення про відмінок і морфологія не є синтаксис” (цит. за [Якобсон 2004: 100-101]).

Таке визначення відмінка, поза усякими сумнівами, суперечить концептуальним засадам відмінкової граматики, однією з яких є визнання центральної ролі синтаксису й аналіз відмінка як семантико-синтаксичного явища.

Подібних поглядів дотримувалися й засновники американського структуралізму (дескриптивізму) Л. Блумфільд, Ф. Боас, Е. Сепір, З. Гарріс, Ч. Хоккет та ін. Їхній загальний метод ґрунтувався на структурних властивостях мови, які можуть бути виражені в абстрактних термінах і поняттях [Naugen 1954: 250]. Цим зумовлюється прагнення до формалізації опису, до репрезентації його у вигляді суворой й лаконічної системи постулатів і визначень, запозичених з математики й математичної логіки. Дистрибуція (сукупність всіх оточень елемента, в якому він трапляється), як підкреслює Л. Блумфільд, постає єдиною можливою мовною універсалиєю. Це означало спробу створити теорію мови, близьку до універсальної, зі ще більшою формалізацією мовознавчого аналізу. Тут слід вказати також на єльську школу (Б. Блок, Л. Блумфільд, Дж.-Л. Трейджер, З. Гарріс, Ч. Хоккет), яка досліджувала тільки проблему структури мови. Її представники остаточно відмовились від врахування значення не тільки на фонологічному, але й на морфологічному рівні. Найпоказовішим щодо цього є висловлення Б. Блока й Дж.-Л. Трейджера, які стверджують, що за умови важливості повного розмежування граматичного й лексичного значення й “при систематичному описі мови доводиться за необхідності визначати з максимальною точністю принаймні граматичні значення, однак всі наші класифікації мають ґрунтуватися винятково на формі... При здійсненні класифікацій не повинно бути ніякого звертання до значення... або філософії...” (цит. за [Звегинцев 1965: 168]).

Винятком є поодинокі думки структуралістів анн-арборської групи з Мічиганського університету (Ю. Найда, К. Пайк, Ч. Фріз та ін.), яких цікавила ширша проблематика і які частково залучали до досліджень екстралінгвальні (в розумінні структуралістів) чинники, в тому числі – й елементи значення [Nida 1975: 88].

Окремої уваги потребує також зв'язок теорії глибинних відмінків із теорією Г. Гійома, засновника школи психосистематики й творця теорії лінгвістичного менталізму, яку називають і антропологічною лінгвістикою, або феноменологією мови. Попри виразну комунікативну спрямованість вчення Г. Гійома, наявна певна подібність окремих його положень із теорією Ч. Філлмора. Це так званий “постулат простоти”. Лінгвіст вважає, що основоположні операції, що є опертям структури мови, не численні і не різноманітні, їхня кількість обмежена і переважна більшість мінімально варіативна [Гійом 2004: 51]. Це, на його думку, могло б пояснити, чому мова може легко міститися у мисленні кожного і чому вона дається будь-якій людині. На це питання Г. Гійом запропонував відповідь, яка зближує його теорію з теорією універсальної граматики й відмінкової граматики – ідею базового глибинного рівня речення: базові операції мови (її базові конструкції) є операціями (конструкціями) надзвичайно простими, нечисленними і постійно повторюваними, що забезпечуване природою мислення, яке оперує елементарними конструкціями, що і складають основу будь-якої мови [Там само: 52].

Отже, відмінкова граMATика – це окремий напрям лінгвістичних досліджень, для якої характерним є дворівневий принцип трактування речення: рівень глибинних структур, що формується предикатом і його аргументами – глибинними відмінками, і рівень поверхневої репрезентації цих структур формально-граматичними засобами певної мови, причому ці рівні постають взаємопов'язаними і взаємовизначуваними, внаслідок чого в дослідженні речення певної мови враховуються не тільки особливості граMATичного ладу цієї мови, а й принципи сполучуваності її слів. Специфічною ознакою цієї лінгвістичної концепції є також її всеохопний характер, що зближує її з універсальною граMATикою. Філософські витоки теорії Ч. Філлмора слід шукати в синтезі лінгвофілософських концепцій Ф. Бекона, Р. Декарта, Г.-В. Лейбніца, класичної філософії Г.-В.-Ф. Гегеля, І. Канта, Ф.-В. Шеллінга, Ф.-Г. Якобі, філософії неопозитивізму, особливо ідей австрійських філософів Л. Вітгенштейна, Р. Карнапа, а також англійця Б. Рассела. Лінгвотеоретичне підґрунтя відмінкової граMATики сформували теорії розуміння і породження мови Паніні, ідеї ГраMATики Пор-Рояля А. Арно і К. Лансло, погляди І. О. Бодуена де Куртене, В. фон Гумбольдта, О. О. Потебні, загальна концепція структуралізму, насамперед копенгагенського (датського) структуралізму, або глосематики, В. Брьондаля, Л. Єльмслева, Г. Сьоренсена, К. Тогебю і Г. Ульдалля, а також американського структуралізму (дескриптивізму): єльської групи (Б. Блок, Л. Блумфільд, Дж.-Л. Трейджер, З. Гарріс, Ч. Хоккет) й особливо анн-арборської групи (Ю. Найда, К. Пайк, Ч. Фріз та ін.), дослідження Г. Гійома. Подальші етапи становлення і розвитку, що належать до іншого хронологічного періоду, безпосередньо пов'язані з домінуючими лінгвістичними концепціями середини ХХ і поч. ХХІ ст.

Література

- Бодуэн де Куртенэ 1963: Бодуэн де Куртенэ, И.А. Избранные труды по общему языкознанию [Текст]. – Т. 1-2 / И. А. Бодуэн де Куртенэ. – М.: Наука, 1963. – 567 с.
- Бэкон 1977: Бэкон, Ф. Сочинения [Текст]: В 2-х т. – Т. 1 / Ф. Бэкон. – М.: Мысль, 1977. – 567 с.
- Гийом 2004: Гийом, Г. Принципы теоретической лингвистики. Сборник неизданных текстов, подготовленный под руководством и с предисловием Рока Валена [Текст]: Пер. с фр. / Общ. ред., послесл. и коммент. Л.М. Скрелиной. Изд. 2-е, испр. – М.: Едиториал УРСС, 2004. – 224 с. – Библиограф.: с. 211-214. – 500 экз. – ISBN 5-354-00684-8.
- Гумбольдт 1964: Гумбольдт, В. фон. О различии строения человеческих языков и его влияния на на духовное развитие человеческого рода [Текст] / В. фон Гумбольдт // Звегинцев В.А. История языкознания XIX – XX веков в очерках и извлечениях. – Ч. I. – М.: Просвещение, 1964. – С. 85-104. – 16000 экз.
- Декарт 1950: Декарт, Р. Избранные произведения: Пер. с фр. и латин [Текст] / Р. Декарт. – М.: Госполитиздат, 1950. – 710 с. – Библиограф.: с. 702-708. – 1000 экз.
- Загнітко 2001: Загнітко, А.П. Теоретична граMATика української мови: Синтаксис [Текст] / А.П. Загнітко. – Донецьк: ДонНУ, 2001. – 662 с. – Библиограф.: с. 553-613. – 500 пр. – ISBN 966-7277-90-9.
- Звегинцев 1965: Звегинцев, В.А. История языкознания XIX – XX веков в очерках и извлечениях [Текст]. – Ч. II. / В.А. Звегинцев. – М.: Просвещение, 1965. – 479 с. – 16000 экз.
- Лейбниц 1982: Лейбниц, Г. Сочинения [Текст]: В 4-х т. – Т. 1 / Г. Лейбниц. – М.: Мысль, 1982. – 636 с. – Библиограф.: с. 630-635. – 2000 экз.
- Потебня 1958: Потебня, А.А. Из записок по русской грамматике [Текст]: В 4 т. / А.А. Потебня. – М.: Учпедгиз, 1958. – Т. ½. – 536 с.
- Рагаўцоў 2005: Рагаўцоў, В.І. Гісторыя мовазнаўства: вучэб. дапам [Текст] / В.І. Рагаўцоў. – Магілёў: МДУ імя А.А. Куляшова, 2005. – 496 с. – Библиограф.: с. 488-494. – 300 пр.
- Селіванова 2006: Селіванова, О.О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія [Текст] / О.О. Селіванова. – Полтава: Довкілля-К, 2006. – 716 с. – 1000 пр. – ISBN 966-8791-00-2.
- Степанов 2005: Степанов, Ю.С. Методы и принципы современной лингвистики [Текст] / Ю.С. Степанов. – М.: Едиториал УРСС, 2005. – 312 с. – 1000 экз. – ISBN 5-354-01047-0.
- Шаумян 1956: Шаумян, С.К. О сущности структурной лингвистики [Текст] / С.К. Шаумян // Вопросы

языкознания. – 1956. – № 5. – С. 38-54. – Библиогр.: с. 54.

Щерба, Тофтул 2003: Щерба, С.П., Тофтул, М.Г. Філософія: короткий виклад [Текст] / С.П. Щерба, М.Г. Тофтул / – К.: “Кондор”, 2003. – 352 с. – Библиограф.: с. 335-349. – 500 пр. – ISBN 966-8251-07-5.

Якобсон 2004: Якобсон, Р. К общему учению о падеже [Текст] / Р. Якобсон // Лингвистика XX века: система и структура языка: Хрестоматия. Ч. II / Е.А. Красина (сост.). – М.: Изд-во РУДН, 2004. – С. 97-111. – Библиограф.: с. 197-198. – 500 экз. – ISBN 5-209-01658-7.

Chomsky 1957: Chomsky, N. Syntactic Structures [Text]. – The Hague: Mouton, 1957. – 134 p. – Bibliog.: p. 132-133.

Chomsky 1965: Chomsky, N. Aspects of the Theory of Syntax [Text]. – Cambridge (Mass.) : MIT Press, 1965. – 265 p. – Bibliog.: p. 260-264.

Croft 1991: Croft, W. Syntactic Categories and Grammatical Relations: The Cognitive Organization of Information [Text]. – Chicago: University of Chicago Press, 1991. – 311 p. – Bibliog.: p. 309-310.

Elliss, Hunt 1993: Elliss, H.C., Hunt, R.R. Fundamentals of cognitive psychology [Text]. – Madison (Wis.): Madison Press, 1993. – 412 p. – Bibliog.: p. 408-410.

Evans 1985: Evans, G.A. Situation and speech acts: Toward a formal semantics of discourse [Text]. – New York: Holt et al., 1985. – 499 p. – Bibliog.: p. 494-497.

Fillmore 1966: Fillmore, Ch. Toward a modern theory of case [Text] / Ch. Fillmore // The Ohio State University project on linguistic analysis. – Report No. 13. – 1966. – P. 1-24. – Bibliog.: p. 23-24.

Fillmore 1968: Fillmore, Ch. The case for case [Text] / Ch. Fillmore // Universals in Linguistic Theory / E. Bach and R.T. Harms (eds.). – New York: Holt et al. – Reinhart, 1968. – P. 1-88. – Bibliog.: p. 84-88.

Fodor 1975: Fodor, J.A. The language of thought [Text]. – Cambridge: Cambridge (Mass.), 1975. – 487 p. – Bibliog.: p. 485-486.

Fodor 1981: Fodor, J.A. Representations [Text]. – Cambridge: Cambridge (Mass.), 1981. – 391 p. – Bibliog.: p. 387-389.

Harris 1951: Harris, Z.S. Method in structural linguistics [Text]. – Chicago: University of Chicago Press, 1951. – 126 p. – Bibliog.: p. 125.

Haugen 1954: Haugen, E. [Рец. на кн.:] Hjelmslev L. Prolegomena to a theory of language [Text] / E. Haugen // Memoir 7 of the International journal of American linguistics. – Suppl. to vol. 20. – № 3. – Baltimore, 1954. – P. 250-264. – Bibliog.: p. 263-264.

Hjelmslev 1953: Hjelmslev, L. Prolegomena to a theory of language [Text] / L. Hjelmslev // Memoir 7 of the International journal of American linguistics. – Suppl. to vol. 19. – № 1. – Baltimore, 1953. – P. 29-47. – Bibliog.: p. 47.

Hockett 1960: Hockett, Ch.F. A course in modern linguistics [Text]. – 3-ed. – New York: Springer, 1960. – 279 p. – Bibliog.: p. 277-278.

Jackendoff 1990: Jackendoff, R. Semantic structures [Text]. – Cambridge (Mass.) : MIT, 1990. – 349 p.

Johansen 1950: Johansen, A. Glossematics and Logistics [Text] / A. Johansen // Acta Linguistica. – Vol. 6 (I). – 1950. – P. 19-32. – Bibliog.: p. 32.

MacKay 1987: MacKay, D.G. The organization of perception and action: A theory for language and other cognitive skills [Text]. – New York: Springer, 1987. – 312 p. – Bibliog.: p. 310-311.

Method 1970: Method and Theory in Linguistics [Text] / Paul L. Garvin (ed.). – Mouton : The Hague, 1970. – 262 p. – Bibliog.: p. 259-260.

Nehring 1959: Nehring, A. Die Glossematik [Text] / A. Nehring // Die Sprache. – T. 5. – 1959. – 214 s. – Bibliog.: S. 213-214.

Nida 1975: Nida, E.A. Componential Analysis of Meaning [Text]. – Mouton: The Hague, 1975. – 216 p.

Robins 1967: Robins, K.H. Short History of Linguistics [Text]. – London: Holt et al, 1967. – 204 p. – Bibliog.: p. 200-203.

Russell 1919: Russell, B. Introduction to Mathematical Philosophy [Text]. – London: Allen and Unwin, 1919. – 338 p.

Siertsema 1955: Siertsema, B. A study of glossematics. Critical survey of its fundamental concepts [Text]. – Mouton: The Hague, 1955. – 196 p. – Bibliog.: p. 193-194.

Talmy 1988: Talmy, L. The Relation of Grammar to Cognition [Text] / L. Talmy // Rudzka-Ostyn B. (ed.). Topics in Cognitive Linguistics. – Amsterdam: Benjamins, 1988. – P. 165-205. – Bibliog.: p. 205.

Wittgenstein 1953: Wittgenstein, L. Philosophical Investigations [Text]. – New York: Macmillan, 1953. – 294 p. – Bibliog.: p. 289-293.

Yuen Ren Chao 1970: Yuen Ren Chao. Some aspects of the relation between theory and method [Text] / Yuen Ren Chao // Method and Theory in Linguistics / Paul L. Garvin (ed.). – Mouton: The Hague, 1970. – P. 14-22. – Bibliog.: p. 21-22.

Статья продолжает цикл публикаций, посвященных проблемам надежной грамматики в ее презентации в общелингвистической парадигме, в частности установлению источников возникновения надежной грамматики, а также прослеживанию причин, предпосылок и специфики ее развития и

формирования как самостоятельного лингвистического направления.

Ключевые слова: надежная грамматика, врожденное понятие, общая грамматика, мышление, неопозитивизм, постулат простоты, психологизм, структурализм, творческий характер языка.

The article continues the cycle of publications devoted to problems of the case grammar in the opinion of a general linguistic paradigm, in particular the main aim is to establish sources of the case grammar and to trace reasons, preconditions, and specific characters of its development and organizing as an independent linguistic tendency.

Keywords: case grammar, innate concept, general grammar, thinking, newpositivism, postulate of simplicity, psychologism, structuralism, language creative character.

Надійшла до редакції 15 січня 2010 року.

Olena Taukchi

ББК 81.211.12

УДК 811.161.2' 273

CONCEPTUAL SCHEMES OF PLACE AND TIME IN AMERICAN LINGUISTICS

Стаття продовжує ряд публікацій автора, що досліджують процеси концептуалізації світу та внутрішнього рефлексивного досвіду на матеріалі американського варіанта англійської мови, аналізують залежність концептуалізації від різноманітних чинників: етносвідомості, соціуму, культури та субкультури певної групи, індивідуальної свідомості.

Ключові слова: концептуальна метафора, концептуальна схема, лексична сполучуваність, лексичне значення.

Every living being possesses a physical boundary that separates him from his external environment. Beginning with the simple cell and up to the man, every organism has a detectable limit which marks its outline. There also exists a non-physical boundary outside the physical one. It is difficult to delimit and it is termed "the organism's territory" [Hall 1993].

The act of laying claim to and defending a territory is called territoriality. Being greatly differentiated from culture to culture and from language to language it has become the focus of our research. As well as a cursory analysis of time, it being semantically connected with space. The associations and feelings that occur in a member of one culture almost invariably mean something else in another. Thus, thousands of experiences teach us unconsciously that space and time communicate.

Traditionally in English-speaking countries "space" begins with the notion of "place" which renders the following literal meanings.

Place 1 denotes an area or position:

I don't like crowded places. Let's find a quiet place where we can talk. Keep your credit cards in a safe place. Will has broken his jaw in three places.

Place 2 is a particular town, country, building, shop, a house or a flat for living in etc.:

They live in a small place called Clovelly. With a bit of work this place could look lovely. This is the only place that sells this type of bikes. The trip includes a visit to New York and other places of interest. Let's have the party at my place.

Place 3 renders the meaning of a seat on a train or a bus, in a theatre etc, or a position in a queue:

There is no place to sit. Would you mind saving my place while I go and get some ice-cream?

However, the smallest place category in the United States is not covered by a term like "hamlet", "village", "town" or things of the kind. It is a territorial entity, an area with no recognizable centre where a number of families live. Like "time" the notion of "place" in English is defused, so that you never know where its centre is [Clark 1993]. Moreover, depending upon the culture in question, the formal patterning of space can take on varying degrees of importance and complexity. A technical pattern which may have grown out of an informal base is that of positioned value or ranking. We have canonized the idea of the "positional value in almost every aspect of our lives" [Menken 1936].

Furthermore, the noun "place" in English has developed several indirect meanings which make us fully aware of "positional value" implications and apt to fight with each other as to who will be the first.

Place 4 denotes the position you achieve in a race or competition:

After a good performance at Wimbledon, she jumped six places in the world rankings. Sevilla finished in fifth place in the Champions League. Rafferty completed his round in 69, to take third place at the halfway stage.

Place 5 is an opportunity to be a member of a sports team or to take part in a game or competition, an opportunity to join a school, college, course, or to be part of an organization, business, etc. While rendering the

meanings “*place 5*“ enters a number of word-combinations: *to win / to secure / to earn / to clinch / to gain / to fill / to be offered a place*:

Lewis has earned a place in the Olympic team. Arsenal clinched a place in the semi-finals with a 2-0 win at Liverpool. Nursery places for children are scarce in some parts of the country. Steven has secured a place at Manchester University. Course organizers are hoping that all the places will be filled. She was offered a place on the committee. They are looking for someone to fill Jackson's place on the management team.

Place 6 denotes the importance that someone or something has in people's lives or in their minds (**place 6** is usually used in singular):

The house has a special place in the royal family's affections. There was a hot discussion on the place of soap operas in popular culture. De Klerk secured his place in history by releasing Mandela and starting the process of change.

As a result in English-speaking countries they perceive space (both literally and metaphorically) as moving from points and along lines. Their concept of space makes use of the edges of things. If there are no edges, they make them by creating artificial lines (five miles west and two miles north, first / second etc place). Space is treated in terms of a coordinate system. In contrast, Japanese and many other cultures and languages work within areas. They name “space” and distinguish between one space and the next or parts of a space. To an Englishman or an American a space is empty, one gets into it by intersecting it with lines.

Benjamin Whorf [Whorf 1956], describing how Hopi concepts of space are reflected in the language, mentions the absence of terms for interior three-dimensional spaces, such as words for room, chamber, hall, passage, interior, cell, crypt, cellar, attic, loft, and vault. This does not alter the fact that the Hopi have multi-room dwellings and even use the rooms for special purposes such as storage, grinding corn, etc. B. Whorf also notes the fact that it is impossible for the Hopi to add a possessive pronoun to the word for room and that in the Hopi scheme of things a room in the strict sense of the word is not a noun and does not act like a noun. One might be led to assume by this that the Hopi would lack a sense of territoriality, but nothing could be further from the truth. They just conceive of space as it were a number of areas and use space according to their own conceptual scheme. In other words “every language serves as the bearer of a culture. If you speak a language you take part, to some degree, in the way of living represented by that language. Each system of culture has its own way of looking at things and people and dealing with them. To the extent that you have learned to speak and understand a foreign tongue, to that extent you have learned to respond with a different selection of elements to the world around you, and for your relations with people you have gained a new system of sensibilities, considerations, conventions, and restraints” [Bloomfield 1993].

Besides, even in typologically distant languages conceptual spatial and temporal metaphors are often interlinked [Boroditsky 2001]. It can be also proved by dictionary definitions of the noun “*space*”:

1) time and freedom to do things how and when you want, especially in your relationships with other people.

The children were given little personal space or privacy;

2) a period of time:

It was an amazing achievement in such a short space of time. In the space of 36 hours, I had traveled halfway round the world.

The noun “*place*” possesses a shade of temporal meaning: the right occasion or time for something.

Let's not talk about it now. It isn't the place. This is neither the time nor the place to discuss our relationships [Macmillan 2002].

The noun *time* displays its semantic connection with words rendering spatial meaning as it enters the following word-combinations: *the length of time* (the notion “length “is usually a characteristic feature of space indicators); *a long / short time* (can be explained by analogy); *a race against time* (the noun *race* means “moving quickly along a road” and due to it is connected with spatial semantics).

Thus, it is evident that the word-combinations *a space of time and neither the time nor the place, the length of time* consist of semantically equal elements; moreover, their components refer the same part of speech (*a + a* in content and form) [Taufchi 2008]. Word-groups formed by two nouns present a perfect illustration of a lexical combinability pattern. In this case the meaning of a word combination does not equate to a simple sum of the meanings their components render but appears an intricate interlacement of lexical meanings and grammatical forms of combining units. *A long / short time* and word combinations of the type represent an equation *a + a* semantically, but being different parts of speech, they reflect the formula *a + b* formally [Taufchi 2008].

Being semantically equal to *space, time* has become an essential element of any culture. In English speaking countries time is treated in terms of a coordinate system as well as space. In the United States the nature of the points on a time scale is a matter of patterning, as is the handling of the intervals between them. By and large, the space between the points is inviolate. That is, compared to spatial systems, there is only a limited amount of stretching or distortion of the interval that is permissible [Traugott 1998].

According to Edward Hall's point of view [Hall 1959], it is not necessary to leave the USA to encounter significantly different time patterns. There are differences between families and differences between men and women; occupational differences, status differences, and regional differences. In addition there are two basic American patterns that often conflict. They are termed as the “diffused point pattern” and the “displaced point pattern”. The difference between them has to do with whether the leeway is on one side of the point or is diffused around it.

“Contrasting the behavior of two groups of people participating in the two patterns, one observes the following: taking 8:30 a. m. as the point, participants in the “displaced point” pattern will arrive ahead of time anywhere from 8 a. m. to 8:25 a. m. Diffused point people will arrive anywhere from 8:25 a. m. to 8:45 a. m.” [Hall 1959]. As Edward Hall points out, there is practically no overlap between these two groups.

Regionally in the United States there are seemingly endless variations in the way time is handled. These variations, however, are comparable to the variations in the details of speech associated with the different parts of the country. Everybody participates in the overall pattern which makes it possible for them to be mutually understood wherever they may go. For example, in Utah, where the Mormons at first got so much technical about time and at length developed strong formal systems emphasizing promptness, you find the displaced point pattern with very little leeway. The more traditional part of the South, on the other hand, seems to slow things down by allowing leeway in both patterns. One finds a greater permissible spread, or a wider range of deviation from the point, than in the urban Northeast. The same could be said for the Old West.

A cross-cultural view of the category of time is highly instructive. Beginners in the study of classical Greek are often troubled by the fact that the word *opiso* in one context means *behind* in another – *in the future*. Speakers of English are used to thinking of themselves as moving through time. The Greeks, however, conceived of themselves as stationary, of time as coming up behind them, overtaking them, and then, still moving on, becoming the *past* they lay before their eyes.

As Clyde Kluckhohn puts it [Kluckhohn 1949], present European languages emphasize time distinctions. The tense systems are usually thought of as the most basic of verbal inflections. However, in a great number of languages time distinctions are only irregularly present or are of distinctly secondary importance. In Hopi the first question answered by the verb form is that of the type of information conveyed by the assertion. Is a situation reported as actuality, as anticipated, as a general truth? In the anticipatory form there is no necessary distinction between past, present, and future. For example, in translating from Hopi into English an interpreter has to choose from the context between “*was about to run*”, “*is about to run*” and “*will run*”. It means that Hopi is a so-called “timeless language”. It recognizes psychological time, which is much like Bergson’s “duration“, but this “time” is quite unlike the mathematical time, *T*, used by physicists. Among the peculiar properties of Hopi time are that it varies with each observer, does not permit of simultaneity, and has zero dimensions; i. e., it cannot be given a number greater than one (abstract nouns are not used in the plural form in this language, only the concrete, countable ones). The Hopi do not say, “*I stayed five days*”, but “*I left on the fifth day*”. A word referring to this kind of time, like the word *day*, can have no plural.

Hopi grammar, by means of its forms called aspects and modes, also makes it easy to distinguish among momentary, continued, and repeated occurrences, and to indicate the actual sequence of reported events. Thus the universe can be described without recourse to a concept of dimensional time. As a result, whenever a person moves overseas, or just has to communicate with foreigners, he suffers from a condition known as “culture shock”, i. e. a removal or distortion of many of the familiar clues one encounters at home and the substitution for them of other cues which are strange. A good deal of what occurs in perceiving space and time nominations is responsible for culture shock.

Understanding space and time involves not merely understanding separate words possessing spatial and temporal meanings in their average significance, but a full comprehension of the whole life of community as it is mirrored in the words. “Even comparatively simple acts of perception are very much more at the mercy of the social patterns called words than we might suppose” [Sapir 1929]. The words of different languages are not just externally different labels for the same things; they apply to different ranges of objects and events. The differences are subtle and extend to connotation, so a learner of a foreign language makes mistakes constantly through the prepossessions of his own language. Complete and thorough understanding between two speakers of the same language is much more difficult to attain than one usually realizes; but to attain any of such understanding between speakers of different languages involves many more and much greater difficulties”. If one wishes really to master a foreign language so that he may understand with some completeness the native speakers of that language, he must find some substitute for the kind of background experience he has had in his own language” [Fries 1945].

References

- Boroditsky 2001: Boroditsky, L. Does Language shape thought? Mandarin and English speaker’s conceptions of time [Text] / L. Boroditsky // Cognitive Psychology. – NY., 2001. – Vol.43, №1. – P. 1-22.
- Bloomfield 1993: Bloomfield, L. About Foreign Language Teaching. [Text] / L. Bloomfield – English Language Programs Division, US Information Agency. – Washington, D. C. 20547, 1993. – P. 293-306.
- Clark 1993: Clark, H. Space, time semantics and the child [Text] / H. Clark // Cognitive development and the acquisition of language. – NY., Academic Press, 1993. – P. 370-394.
- Fries 1945: Fries, Ch. C. Teaching and Learning English as a Foreign Language [Text] / Ch. C. Fries. – University of Michigan Press, 1945. – P.57-61.
- Hall 1959: Hall, E. T. The Silent Language [Text] / E. T. Hall. – Bantam Doubleday Dell Publishing Group, Inc., 1959. – P. 137.

Hall 1993: Hall, E. T. Space Talks [Text] / E. T. Hall. – English Language Programs Division, US Information Agency. – Washington, D. C. 20547, 1993. – P.147-157.

Kluckhohn 1949: Kluckhohn, C. The Gift of Tongues [Text] / C. Kluckhohn // Mirror for Man. – University of Michigan Press, 1949. – P. 67-77.

Macmillan 2002: Macmillan English Dictionary for Advanced Learners. – Macmillan Publishers Limited, 2002. – 1692 p.

Menken 1936: Menken, H. L. The American Language [Text] / H. L Menken. – University of Michigan Press, 1936. – P. 25-29.

Sapir 1929: Sapir, E. Language [Text] / E. Sapir. – Vol. 5. – The Regents of University of California, 1929. – P. 160-166.

Taukchi 2008: Taukchi, E. Principles of Day and Night Subdivision into Periods and Communicative Strategies [Text] / E. Taukchi // Lugansk Taras Shevchenko University Periodicals. Philology. – Part 2. – № 13(152) July 2008. – P. 270-273.

Taukchi 2008: Taukchi, E. The Conceptual schemes of time in typologically distant languages [Text] / E. Taukchi // Linguistic Research: Selected research writings. – Part 6. – Gorlivka-Trnava: Gorlivka Teacher's Training College for Foreign Languages Publishers, 2008. – P. 53-56.

Traugott 1998: Traugott, E. On the expression of spatiotemporal relations in language [Text] / E. Traugott // Universals of human language word structure. – Stanford, C. A.: University Press, 1998. – Vol.3. – P. 207-236.

Whorf 1956: Whorf, B. L. Language Thought and Reality [Text] / B. L Whorf: of Benjamin Lee Whorf. MIT Press; Cambridge, Massachusetts, 1956. – P. 207-219.

Статья продолжает ряд публикаций, исследующих процессы концептуализации объективной реальности и внутреннего рефлексивного опыта на материале американского варианта английского языка; анализирует зависимость концептуализации от различных факторов: этносознания, социума, культуры и субкультуры определенной группы, индивидуального сознания.

Ключевые слова: концептуальная метафора, концептуальная схема, лексическая сочетаемость, лексическое значение.

The present paper is the sequential of the author's series research work series on the concept formation theory. The study under discussion intends to reveal the general principles of association, reinforcement and generalization that can account for creative aspect of any language use as it has emerged in American linguistics.

Key words: conceptual metaphor, conceptual scheme, lexical combinability, lexical meaning.

Надійшла до редакції 21 січня 2010 року.

РОЗДІЛ II. АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ МОРФОЛОГІЇ

Анна Каратаєва

ББК Ш12=411.4*212.1*210

УДК 81'366.542

УКРАЇНСЬКИЙ ВОКАТИВ У ТЕКСТОВІЙ СТРУКТУРІ ІСТОРИЧНОГО РОМАНУ
«ДИВО» ПАВЛА ЗАГРЕБЕЛЬНОГО

Статтю присвячено простеженню вживання кличного відмінка в текстовій структурі Павла Загребельного, аналізу лексико-семантичних груп вжитих вокативів, виділенню внутрішньореченневих позицій та функцій вокатива із простеженням авторських особливостей використання форм кличного відмінка.

Ключові слова: вокатив, типи ускладнень, лексико-семантичні групи, внутрішньореченнєві позиції, семантико-синтаксичні функції, формально-синтаксичні функції.

Кличний відмінок має складну історію становлення у відмінковій системі саме як відмінок, а не як клична форма, призначена винятково для вираження звертання. Адже протягом тривалого часу точилися суперечки відомих українських мовознавців щодо того, як визначати парадигму відмінків, зокрема: як шести- чи семикомпонентну, зараховуючи також і кличний відмінок. Переконливі докази та ґрунтовні дослідження українських учених, таких як О. Потебня, І. Вихованець, К. Городенська, М. Скаб, спричинили остаточне закріплення вокатива у відмінковій парадигмі. Одночасно з цим актуалізується питання вживання вокатива у текстах українських письменників. Подібній проблемі присвячене дослідження, спрямоване на вивчення використання кличного відмінка в історичному романі Павла Загребельного «Диво» (роман створено в 1968 році, коли досліджуваний відмінок в усіх виданнях кваліфіковано як кличну форму).

Питанню дослідження ролі вокатива, його морфологічних і синтаксичних особливостей присвячені роботи багатьох відомих мовознавців, зокрема, С. П. Бевзенка, О. О. Потебні, С. П. Самійленка, Є. К. Тимченка, Л. А. Булаховського, І. Р. Вихованця, М. С. Скаба, К. Г. Городенської та ін. Однак квантитативний і якісно-семантичний аспект проблеми використання кличного відмінка залишається актуальним і сьогодні.

Метою роботи є розгляд використання вокативів у синтаксичних конструкціях тексту історичного роману «Диво» Павла Загребельного з простеженням семантики форм вокатива, його внутрішньореченневих позицій та семантико-синтаксичних і формально-синтаксичних функцій.

Актуальність теми мотивована потребою дослідження вживання кличного відмінка в художньо-літературних текстах для вияву семантичних особливостей форм вокатива, з'ясування пріоритету використання кличного відмінка в різних внутрішньореченневих позиціях та встановлення домінації певних функцій кличного відмінка в тих чи інших синтаксичних конструкціях.

Основними завданнями є: 1) простеження внутрішньотекстової семантики вокативів; 2) дослідження позиційного закріплення форм вокатива з урахуванням різновидів його ускладнень; 3) встановлення семантико-синтаксичних та формально-синтаксичних функцій вокатива в тексті історичного роману «Диво»; 4) виявлення конкурентоспроможних форм кличного.

Перспективою даної роботи є розширення досліджуваного матеріалу та простеження використання кличного відмінка для виявлення особливостей його функціонування у художніх творах, різних за своїм жанром, тематикою та часом написання.

У романі «Диво» Павла Загребельного використано близько 219 990 слів, з-поміж яких встановлено 149 різних форм українського вокатива (одно- і багатокомпонентних), що складають 424 випадки вживання в літературному тексті. За приблизними підрахунками на 519 слів припадає один випадок використання форм українського вокатива, що можна кваліфікувати як відносно регулярну частотність.

Більшу частину всього обсягу засвідчених вокативів у романі «Диво» складають вокативи іменників на позначення назв істот. З-поміж них важливе місце займають форми кличного відмінка – **власні назви**. Це групи:

1) антропонімів – ядерна частина в системі ономастики, що називають особу або виражають певну оцінку, характеристику об'єктів. У романі система антропонімів окреслена досить розмаїто; передусім, це кличний відмінок імен (*Борисе, Величко, Шуйцю, Таю, Бурмако, Григорію, Інгігердо, Іссо, Родиме, Сивооче, Тайко, Тюхо, Ягодо, Бурмачиле, Джурило, Дімо, Забаво, Золоторуче, Ірино, Какоро, Маріє-Шуйцю, Медоваре, Міцило, Таїсо, Хаконе, Ярославє*), зрідка – імені й по батькові (*Гордію Всеволодовичу*) чи прізвища (*Оссендорфер*), а також вокативи-апелятиви, ускладнені власною назвою (*герє Вассеркампф, професоре Отава, княже Ярославє, бабо Гальо, князю Володимире, сину Ааронів, тітко Звениславо, товаришу Отава*);

2) міфонімів, зокрема – теонімів (*Господи, Господи Ісусе, Господи Ісусе Христе*), сюди ж відносимо язичницький теонім – *боже Свароже*.

Значно більше вокативів використано з-поміж **загальних назв істот**. Насамперед, це лексико-семантичні групи вокативів назв людей, зокрема, вокативи на позначення родинних стосунків (*батьку, брате, дядьку,*

отче, татко, бабо, доню, жоно, мамо, синове, сину), професій, звань роду занять (*професоре, товаришу професор, колего, попе, пане радник, воєводи, лицарю, майстре, посаднику, дружино, пане професор, пане професоре*), соціального стану (*князю, княже, імператоре, княгине, князеньку, василевсе, князюсику, холопе, царю*), властивостей адресата як об'єкта оцінки або особистих якостей адресата (*дурню, антропосе, варваре, поганцю, негіднику, безбожники, безстидники, молокососи, негодники, сопляки, блазню, богохульнику, вбивцю, дурило, поганче, злодюго, тварюко, сволото, ненажеро, хвалько, панцю-дранцю*); ключний відмінок назв осіб за віком або статтю (*хлопче, чоловіче, дівко, хлопці, хлопчику, отроче, отроки*), за місцем проживання або національністю (*болгарине, варяженьки, панове ромеї, новгородці*); звертання до особи або групи осіб (*друзі, люди, панове, братіс, браття-населення, товаришу, голубчику*); вокативи на позначення надприродних сил (*Боже, Боженьку*). Крім того, у тексті спостерігаємо зоометафори – назва людини (*буйволе, ведмедю, огирю*), орнітометафори (*ластів'ятко*).

Автор також використовує ключний відмінок іменників – **назв неістот**. Їх значно менше порівняно з формами ключного відмінка назв істот – всього 8 вокативів. 3-поміж них виділяємо вокативи – назви флори (*цибульо*), простору (*світе*), абстрактних понять (*доле, душко, можуть*), груп людей (*народе, роде*), речовин (*сльози*).

Цікавим постає те, що в романі використано форми вокатива **субстантивованих прикметників** – *благодатная, дорогой, недостойний, старий, старі*, що може бути непрямим аргументом, з одного боку, їхнього активного входження в іменникову систему, а з іншого, – про облігаторність вокативних форм для таких похідних.

Щодо внутрішньореченнєвих позицій, то однокомпонентні, **неускладнені вокативи** в реченні найрідше функціонують **на початку речення**: *Батьку, наші розбили їх під Москвою і женуть, женуть!* (1: 359); *Дорогий, — промовив розчулено, — все ж таки життя — це найбільша розкіш!* (1: 606).

Значно частіше такі вокативи вживаються в **інтерпозиції**, що мотивовано доцентровою силою форми ключного іменників: *Як знаси, брате, а тільки гірко мені чути від тебе такі слова* (1: 400) і форм прикметників (*благодатная, недостойний, старий*): *Радуйся, благодатная, Господь із тобою!* (1: 631); *Ти ж, недостойний, сам не відаючи, що твориши, розмножуєш поганських ідолів, чим вносиш сум'яття і смуту в душі християнські* (1: 46).

У романі Павло Загребельний надає перевагу використанню вокативів **у кінці речення**. Вживані постпозиційні вокативи виражені іменником, у поодиноких випадках – прикметником *старий*: *Хай милує тебе бог, імператоре* (1: 326); *Пошлеш до мене отрока, отче* (1: 547).

Крім неускладнених вокативів, наявні також багатокомпонентні, **ускладнені, вокативи**, де опорні слова-вокативи найчастіше доповнюються різноманітними означеннями, вираженими прикметниками і присвійними займенниками, внаслідок чого набувають здебільшого оцінного характеру. Отже, подібні вокативи виконують не тільки номінативну функцію, а й передають емоційно-оцінне ставлення мовця до адресата, певною мірою, характеризують названого адресата. І чим більше компонентів містить такий ускладнений вокатив, тим більше він насичений інформативно.

У **препозиції** переважно використані двокомпонентні такі вокативи: 1) словосполучення «іменник + прикметник» або «іменник + займенник»: *Святий отче, не вимагай аж надто від мого народу* (1: 642); *Пресвітлий князю, насилу знайшли тебе!* (1: 244); *Друзі мої, — виступив знов поміж них Агапіт, — нащо сваритися?* (1: 498); *Мій Боже, — вигукнув гендляр, — картина в мене висить аж он відколи* (1: 453); 2) словосполучення «іменник + іменник»: *Товаришу професор, я схилиюся перед вами!* (1: 135); 3) вокативи, ускладнені власною назвою: *Боже Свароже, допоможи коней зайняти, — забурмотів квапливо Лучук* (1: 153); *Тітко Звениславо, ось той отрок, а зветься смішно: Сивоок* (1: 167).

Вживані на початку речення трикомпонентні вокативи засвідчені в поодиноких випадках; це: 1) словосполучення типу «іменник + прикметник + займенник»: *Мій любий професоре: Мій любий професоре, — Шнурре знову перебирав розмову в свої руки [...] — дозвольте нагадати вам, що відповідаю все ж таки я* (1: 371); 2) вокатив, ускладнений вигуком і власною назвою (*о князю Володимире*); 3) вокатив, ускладнений вигуком та означенням (*о темний антропосе*): *О князю Володимире, прости свого нерозумного сина!* (1: 223); *О темний антропосе, — казав Агапіт, — пам'ятай, що двісті літ тому Нікейський собор постановив: мистецтво належить художникові, але композиція — святим отцям* (1: 469).

Позицію **в середині речення** найчастіше займають вокативи словосполучення «іменник + прикметник»: *Знай, святий отче, також і те...* (1: 650); *Слушно мовиш, князю великий, про зідності, — схилив голову боярин* (1: 650).

У поодиноких випадках в інтерпозиції вживані двокомпонентні вокативи типу: 1) «іменник + іменник»: *Саме до вас, пане професоре, — схилив нестрижену голову незнайомий* (1: 189); 2) «прикметник + займенник»: *Помилаетесь, дорогой мій, — роздумливо промовив професор, — колись, у ваші роки, я теж думав* (1: 137); 3) вокативи, ускладнені власною назвою: *А я, бабо Галю, місяць не спав, не їв, не вмирався і, здається, й дихати забув як...* (1: 128); *Я намагаюся зрозуміти вас, професоре Отава, і, здається, мені стає зрозумілим* (1: 204).

3-поміж трикомпонентних вокативів виділяємо вокативи, виражені словосполученнями типу: 1) «іменник + іменник + прикметник»: *Що ж, — сказав Борис, — з свого боку дякую вам, пане державний радник, за те, що ви помогли нам ідентифікувати особу Оссендорфера* (1: 617); 2) «вигук + іменник + прикметник»: *А чи знаси*

ти, о темний варваре, про таємниці гармонії барв? (1: 338); 3) «іменник + прикметник + займенник»: *Заспокойтесь, мій любий професоре, вашим фрескам нічого не загрожує* (1: 354).

Використовувані в романі *постпозиційні* ускладнені вокативи виражені: 1) іменнико-іменниковими словосполученнями: *Саме до вас, пане професоре, — схилив нестрижену голову незнайомий* (1: 189); *То як, панове ромеї? — реготав Сивоок* (1: 334); 2) іменнико-займенниковими словосполученнями: *Воістину ти цариця всім царицям, моя мамо!* (1: 213); *Де ти бродиш, моя доле?* (1: 656); 3) іменнико-прикметниковими словосполученнями: *Відповідай, проклятий антропосе!* (1: 482); *Злякалися за тебе, світлий князю, — дикувато мовив Костяши* (1: 227); а також 4) вокативи, ускладнені власною назвою: *А ви тут як, бабо Галю?* (1: 127); *Славен будь, княже Ярослав! — ревли бояри й дружина* (1: 549).

З-поміж двокомпонентних вокативів у постпозиції вживається також вокатив, ускладнений вигуком: *Бійся посередності, о княже!* (1: 580).

У кінці речення функціонують вокативи і складнішої конструкції. Це такі вокативи, які виражені словосполученнями типу: 1) «іменник + прикметник + займенник»: *Молися й ти, коханий брате мій...* (1: 398); 2) «іменник + власна назва + прикметник»: *Нумо, що скажете, товаришу Отава-молодий? — звернувся батько до Бориса...* (1: 349); 3) «іменник + іменник + прикметник»: *Бажаю вам успіху, пане державний радник. — Отава вклонився, пішов до дверей* (1: 617); 4) «іменник + іменник + прикметник + займенник»: *Не втримала душі дитячої — плачу разом з тобою, моя укохана княгинє і жоно...* (1: 648).

У текстовій структурі роману досить часто зустрічаються **вокативні речення**, тобто такі синтаксичні одиниці, які складаються виключно зі звертань, що мають виразне емоційне забарвлення, виражаючи докір, оклик, заборону, обурення тощо. Граматичний статус подібних синтаксичних утворень кваліфікується українськими мовознавцями неоднозначно. Одні вчені не визначають їх як власне речення, а лише їх еквівалентом [Дудик 1971: 309], інші вважають цілком закономірним виділяти в українському мовознавстві вокативні речення, або речення-звертання, тобто такі випадки номінацій адресата мовлення, які оформлені у вигляді окремих речень [Кучеренко 1961: 220; Скаб 2002: 32]. Згідно з останнім поглядом, виділяємо також вокатив у синтаксичній позиції односкладних речень апеляції, тобто вокативні речення: *Батьку! — злякано вигукнув Борис* (1: 444); *[Ситник]: Тюхо! Чи спиш!* (1: 53).

У подібних синтаксичних конструкціях іменник у формі кличного відмінка можуть поширювати займенник (*друзі мої, Боже мій*), вигук і займенник (*ой Боже ж мій, та Боже ж мій*), власна назва (*княже Ярославе*) або вигук (*ой отроки! гой хвалько! ой Боженьку!*). Поодинокими випадками засвідчені вокативні речення типу «іменник + прикметник» (*поганці окаянні*), «власна назва + власна назва» (*Маріє-Шуйцю*), «вигук + іменник + прикметник + прикметник» (*о світе тривожний і лихий*).

У романі наявний один випадок вживання вокатива, ускладненого дієприкметниковими зворотами: *О могутню духу людського, просвітленого книжною мудрістю, вознесеного високими істинами!* (1: 229)

Цікавою особливістю проаналізованого тексту є використання **подвійних** (і навіть більш складнішої конструкції) звертань, що виражають додаткову характеристику адресата мовлення: *Ти, княже, сину Ааронів, поки стоятимеш коло вбивці твого батька і підкорятимешся йому?* (1: 269); *Хаконе, хлопчику, я б поляскав тебе за твої слова по плечу, але ж у тебе дуже шортка луда* (1: 388).

У текстовій структурі є такі вокативи, що вільно можуть знаходитись як на початку, так і всередині чи в кінці речення, пор., вокативи типу *батьку, Господи, князю, старий*.

Кличний відмінок у тексті виконує певні **семантико-синтаксичні та формально-синтаксичні функції**.

Первинною функцією кличного відмінка є функція адресата мовлення і функції потенційного суб'єкта дії [Вихованець 1987: 166; Скаб 1987: 65], що співвідноситься з синтаксичною функцією підмета [Вихованець, Городенська 2004: 77; Скаб 2000: 65]: *Радуйся, благодатная, Господь із тобою!* (1: 631); *Поможи, Боже, аби при малому таланті...* (1: 580); *Товаришу професор, не тіште себе надією, що до вас приставлено аж он якого посольського чина!* (1: 561).

З-поміж вторинних функцій вокатива виділяють функцію адресата-звертання [Вихованець 1987: 172; Скаб 1987: 65], або функцію головного члена вставного чи неповного речення [Вихованець, Городенська 2004: 78; Скаб 2000: 65]: *Господи, Господи, ніхто не повинен бачити, як можновладець іноді стає простим смертним чоловіком* (1: 504); *Всі найголовніші церкви в Константинополі, князю, збудовані так само на три нави, як і наша буде* (1: 579); *Родиме, як зветься цей пуцьвірінок?* (1: 40).

Вторинною семантико-синтаксичною функцією вокатива є також функція змінної ідентифікуючої [Вихованець 1987: 172], тобто функція опосередкованого другорядного члена речення [Вихованець, Городенська 2004: 78]: *... так ти, бабо, сиди в своїх Літках через те...* (1: 359); *От як ви, Гордію Всеволодовичу* (1: 137).

З погляду синтаксичних функцій також виділяють кличний у позиції прикладки [Скаб 2000: 65]: *Не боюся тебе, ведмедю, буйволе, дикий огирю!* (1: 480); *О царю, татко ти наш, помози ни тебе сме дошли...* (1: 281); *Святий Боже, святий крепкий, святий безсмертний, помилуй нас* (1: 282).

Крім того, услід за Іваном Вихованцем та Іллею Кучеренком вирізняємо кличний відмінок у вторинній синтаксичній позиції односкладних речень [Вихованець 1987: 173; Кучеренко 1961: 220]: *Антропосе! — замість вітання гукнув назустріч Сивоокові* (1: 496).

Для створення образу певної епохи Павло Загребельний зрідка використовує речення болгарською або німецькою мовами; з-поміж них виділяємо також і речення зі звертанням, причому найчастіше подано переклад із використанням кличного відмінка. Це стосується і власних назв (наприклад, болгарською мовою ім'я *Божидар* у перекладі подано у кличному відмінку – *Божидаре*), але передусім подібне явище спостерігається у сфері загальних назв (болг. *майчице* / *матусю*, болг. *чедо* / *хлопче*, нім. *дамен унд геррен* / *дами й панове*). Також використано іншомовні звертання, які в тексті наводяться без перекладу, але слова з латинською графікою передано в кириличній (*деца, войнищи, майне геррен*). Описуючи події війни, автор нерідко використовує традиційне німецьке звертання «гер», причому і саме звертання, і наступний іменник засвідчено у називному відмінку: *гер професор, гер радник, гер Вассеркамф*, як виняток спостерігаємо вокатив *гере Вассеркамф* (1: 571). Для порівняння, характерне звертання «пан» у тексті обов'язково вживається автором у кличному відмінку, незалежно від того, чи наступний іменник вжито у називному, чи у кличному відмінку (*пане професор, пане раднику*).

Історичний роман «Диво» було видано у 1968 році. Тоді, у 60-х рр., статус вокатива не був чітко закріплений у відмінковій парадигмі української мови, причому більшість українських мовознавців наголошувала на тому, що під кличним слід розуміти кличну форму як варіант називного відмінка, призначеного виключно для звертання. Так, наприклад, українські мовознавці Михайло Жовтобрюх і Борис Кулик у праці «Курс сучасної української літературної мови» [Жовтобрюх, Кулик 1972: 222] розглядають кличну форму окремо від шести відмінкових форм, тоді як у роботі Степана Бевзенко «Історична морфологія української мови» кличний кваліфіковано саме як відмінок [Бевзенко 1960: 15]. Тому не дивно, що в тексті роману нерідко на місці кличного у звертаннях автором вжито називний відмінок (*Сивоок, Пенюк, Тая Зикова, професор Отава, дід Родим, дочка, велебність, братія, земля, мудрість*).

Проте подібне явище засвідчене поодинокими випадками в тексті, і називний відмінок складає малу частку порівняно із використанням кличного відмінка (приблизно 2,75% від загальної кількості проаналізованих випадків вживання українського вокатива). Це дозволяє говорити про те, що автор використовує кличний відмінок як повноправний член відмінкової системи української мови, співвідносний із власною системою семантико-синтаксичних і формально-синтаксичних функцій, адже його використання зафіксоване у певних внутрішньореченневих позиціях літературного тексту.

Отже, у тексті історичного роману «Диво» найчастіше використовується кличний відмінок власних назв чи загальних назв осіб (насамперед, це стосується назв на позначення родинних стосунків, соціального стану чи роду занять) (Див. табл.1) і вживається в реченні у постпозиції чи інтерпозиції (Див. табл.2) та у первинній своїй функції – функції адресата мовлення і функції потенційного суб'єкта дії (Див. табл.3). Це стосується й ускладнених вокативів, причому з-поміж ускладнень вокативів найбільш поширені ускладнення означенням (вокативи типу «іменник+прикметник», «іменник+займенник»), власною назвою, а також вокатив типу «іменник + іменник» (Див. табл.4). Специфічною рисою використання автором вокативів є кличний відмінок назв неістот та субстантивованих прикметників.

Таблиця 1

Характеристика українських вокативів за внутрішньотекстовою семантикою

Семантика				Кількість випадків вживання
Назва	Власні назви		ім'я	59
			ім'я й по батькові	5
			прізвище	1
			ускладнення власною назвою	17
			міфоніми	16
істот	Загальні назви	Назви людей	родинні стосунки	38
			професія, рід занять	43
			соціальний стан	127
			властивості адресата як об'єкт оцінки	30
			вік, стать	12
			місце проживання, національність	4
			група осіб	13
			надприродні сили	12
		Назви тварин		3
		Назви птахів		1
Назви неістот				9
Субстантивовані прикметники				15

Таблиця 2

Характеристика українських вокативів за внутрішньореченнєвою позицією

Позиції		Кількість випадків вживання
Неускладнені вокативи	Препозиція	44
	Інтерпозиція	86
	Постпозиція	128
	Односкладне речення	46
Ускладнені вокативи	Препозиція	15
	Інтерпозиція	19
	Постпозиція	28
	Односкладне речення	11
Подвійні звертання		12 речень

Таблиця 3

Характеристика українських вокативів за внутрішньотекстовими функціями

Функції		Кількість випадків вживання
адресата мовлення і потенційного суб'єкта дії	функція підмета	133
адресата-звертання	головного члена вставного чи неповного речення	61
змінної ідентифікуючої	опосередкованого другорядного члена речення (уточнювального члена речення)	113
формально-синтаксична функція прикладки односкладне речення		12 речень
		56

Таблиця 4

Характеристика українських вокативів за типами ускладнення

Типи ускладнень	Кількість випадків вживання
ускладнення власною назвою	20
іменник+прикметник	16
іменник+іменник	10
іменник+займенник	8
іменник+прикметник+займенник	4
вигук+іменник	4
вигук+іменник+прикметник	2
іменник+іменник+прикметник	2
вигук+іменник+займенник	2
вигук+іменник+власна назва	1
прикметник+займенник	1
іменник+власна назва+прикметник	1
іменник+іменник+прикметник+займенник	1
вигук+іменник+прикметник+прикметник	1
власна назва+власна назва	1
ускладнення дієприкметниковими зворотами	1

Література

- Бевзенко 1960: Бевзенко С. П. Исторична морфологія української мови: Нариси із словозміни і словотвору [Текст] / С. П. Бевзенко – Ужгород: Закарпат. обл. вид-во, 1960. – 416с. – Бібліогр. в прим. – 2600 пр.
- Вихованець 1987: Вихованець І. Р. Система відмінків української мови [Текст] / І. Р. Вихованець – К.: Наукова думка, 1987. – 231с. – Бібліогр.: с. 228 – 229. – 1000 пр.
- Вихованець 1988: Вихованець І. Р. Семантико-синтаксична класифікація відмінків української мови [Текст] / І. Р. Вихованець // Мовознавство. – 1988. – №2. – С. 44 – 51. – Бібліогр.: с. 51.
- Вихованець, Городенська 2004: Вихованець І. Р., Городенська К. Г. Теоретична морфологія української мови [Текст] / І. Р. Вихованець (ред.). – К.: Університетське видавництво "Пульсари", 2004. – 398с. – (Академічна граматики української мови). – Бібліогр.: с. 391-398. – 2000 пр. – ISBN 966-7671-60-7.

- Дудик 1972: Сучасна українська літературна мова: Синтаксис [Текст] / І. К. Білодід (ред.). – К.: Наук. думка, 1972. – 514 с. – Бібліогр.: с. 509 – 512. – 19000 пр.
- Жовтобрюх, Кулик 1961: Жовтобрюх М. А., Кулик Б. М. Курс сучасної української літературної мови [Текст] / М. А. Жовтобрюх, Б. М. Кулик. – Вид. 2-е. – К.: Радянська школа, 1961. – Ч.1. – 402 с. – Бібліогр. в прим. – 30000 пр.
- Кучеренко 1961: Кучеренко І. К. Теоретичні питання граматики української мови: Морфологія [Текст] / І. К. Кучеренко – К.: Вид-во КДУ ім. Т. Г. Шевченка, 1961. – Ч.1 – 172с. – Бібліогр. в прим. – 2000 пр.
- Матвіяс 1969: Сучасна українська літературна мова: Морфологія [Текст] / І. К. Білодід (ред.) – К.: Наук. думка, 1969. – 583с. – Бібліогр.: 577 – 578. – 17000 пр.
- Потебня А. А. Из записок по русской грамматике [Текст] / А. А. Потебня – М.: Учпедгиз, 1958. – Т. 1-2. – 536с. – Бібліогр.: с. 532 – 534. – 3000 пр.
- Прохоренков 2007: Прохоренков В. М. Кличний відмінок у староросійській мові [Текст]: Автореф. дис... канд. філолог. наук.: 10.02.02 / Херсонський державний університет. – Дніпропетровськ, 2007 – 21 с.
- Скаб 1987: Скаб М. С. Семантико-синтаксичні функції українського вокатива [Текст] / М. С. Скаб // Мовознавство. – 1987. – №5. – С. 62 – 65. – Бібліогр.: с. 65.
- Скаб 1990: Скаб М. С. Вокатив на тлі взаємодії рівнів мови [Текст] / М. С. Скаб // Мовознавство. – 1990. – №5. – С. 30 – 33. – Бібліогр.: с. 33.
- Скаб 2000: Скаб М. С. Кличний відмінок та його синтаксичні функції [Текст] / М. С. Скаб // Українська мова і література в школі. – 2000. – №1. – С. 64 – 66. – Бібліогр.: с. 66.
- Скаб 2002: Скаб М. С. Вокативні речення сучасної української мови [Текст] / М. С. Скаб // Українська мова. – 2002. - №1. – С. 32 – 41. – Бібліогр.: с. 41.
- Скаб 2002а: Скаб М. С. Функціональна сфера апеляції в українській мові (семантика, граматики, прагматика, стилістика) [Текст]: Автореф. дис... канд. філолог. наук.: 10.02.01./ Чернівецький національний університет – Київ, 2002. – 31 с.
- Скаб 2007: Скаб М. С. Апеляційний складник мовної компетенції українця [Текст] / М.С. Скаб // Постметодика. – 2007. - №2. – С. 21 – 24. – Бібліогр.: с. 24.
- Шевчук 2005: Шевчук І. Л. Формально-граматична і функціонально-семантична стратифікація імперативних конструкцій в українській мові XVI – XVIII ст.[Текст]: Автореф. дис... канд. філолог. наук: 10. 02. 01 / Уманський державний університет ім. П. Тичини. – Київ, 2005. – 21 с.

Список джерел

1. Загребельний П. А. Диво [Текст] / П. А. Загребельний. – К.: Радянський письменник, 1968. – 702 с.

Статья посвящена прослеживанию применения звательного падежа в текстовой структуре Павла Загребельного, анализу лексико-семантических групп употребляемых вокативов, выделению внутрипредложенческих позиций и функций вокатива с прослеживанием авторских особенностей использования форм звательного падежа.

Ключевые слова: вокатив, типы усложнений, лексико-семантические группы, внутрипредложенческие позиции, семантико-синтаксические функции, формально-синтаксические функции.

This article deals with a tracing of the vocative case usage in the textual structure of Pavel Zagrebelnyi, analysis of the lexico-semantic groups of the vocatives which are used, extraction of the positions in the sentences and functions of the vocative case with the tracing of the peculiar usage of the vocative case forms by the author.

Keywords: vocative, types of meshing, lexico-semantic groups, inherent positions of sentence, semantic-syntactical functions, formal syntactical functions.

Надійшла до редакції 18 січня 2010 року.

Тетяна Левакіна

ББК Ш12=411.4*212.71

УДК 81'367.633

МІКРОГРУПИ ДАЛЕКОЇ ПЕРИФЕРІЇ ПРИЙМЕННИКІВ СОЦІАТИВНОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

У статті обґрунтовано розташування мікрогруп соціативності – внутрішньої локалізації, соціативності – способу дії та соціативності – причини в зоні далекої периферії соціативних прийменників української мови; визначено центральні й периферійні прийменникові одиниці в межах кожної мікрогрупи; виявлено особливості їхнього функціонування.

Ключові слова: прийменники соціативності, польова структура, синкретичні значення, центральні й периферійні одиниці, еквіпрійменники.

Українські прийменники, що вказують на соціативні відношення адвербіалізованих субстантивів, виокремлюють Г. Балабан, О. Бугаков, І. Вихованець, А. Загнітко, А. Колодяжний [Балабан 2007: 208-209; Бугаков 2006: 132; Вихованець 1980: 174-176; Загнітко 2007: 124; Колодяжний 1960: 122]. Проте на сьогодні немає ґрунтовних, системних досліджень таких прийменників: не надано чіткого тлумачення соціативності як мовного явища; не визначено повний склад прийменникових одиниць, які позначають це явище в українській мові; не виявлено їхні семантичні й функційні особливості. Найбільш повний аналіз проводить Г. Балабан: кваліфікує соціативні прийменники як підгрупу логічних, диференціює шість мікрогруп соціативності, окреслює шляхи їх поповнення, розмежовує власне-прийменники та їхні функційні еквіваленти [Балабан 2007: 134-158], але її праця, присвячена новотворам, охоплює лише частину соціативних одиниць.

Соціативність як мовне явище виражає сумісну дію кількох об'єктів або суб'єктів. Соціативні прийменники та еквіприйменники¹ мають характерні, обов'язкові ознаки, як-от: позначення спільної дії, множинність учасників, активність і відносна рівноправність поєднуваних суб'єктів або об'єктів. Із погляду системності мови та з урахуванням принципів польової структури [Бондарко 2005] в межах підгрупи соціативних прийменників виявляємо центр (мікрогрупа власне-соціативності), периферію (мікрогрупи соціативності – неподільного зв'язку; паралельного зв'язку; протиставного та зіставного зв'язку; соціативності – керівництва, заступництва, контролювання) й далеку периферію (мікрогрупи внутрішньої локалізації; соціативності – способу дії; соціативності – причини), а в кожній мікрогрупі диференціюємо центральні та периферійні одиниці.

Мета нашої статті – обґрунтувати розташування мікрогруп соціативності – внутрішньої локалізації, соціативності – способу дії та соціативності – причини в зоні далекої периферії соціативних прийменників української мови. Аналіз виявлення соціативності прийменниковими одиницями названих мікрогруп передбачає виконання таких **завдань**: 1) виокремлення прийменників, що вказують на внутрішню локалізацію, соціативність як спосіб дії, соціативну причину; 2) виявлення центральних і периферійних прийменникових одиниць у межах кожної мікрогрупи; 3) розкриття статусу, семантичних і функційних особливостей найбільш виразних прийменників досліджуваних мікрогруп; 4) на основі характеристики власне- та еквіприйменників довести належність трьох мікрогруп до далекої периферії підгрупи соціативності.

Ядром підгрупи виступає прийменниково-відмінкова форма з + О. в. Центр визначається максимальною концентрацією специфічних ознак, які характеризують соціативність, периферія означає розрідженість цих ознак (напр., сумісна дія виражається в протиставленні, рівноправність учасників дії стає відносною, послаблюється активність одного з суб'єктів або об'єктів тощо). На далекій периферії поля соціативне значення виражене зовсім слабо, аж до розмитості. У цій зоні знаходяться різнотипні одиниці, які, хоча й співвідносяться за функціями з семантикою сумісності, однак не становлять нормалізованих засобів вираження і характеризуються синкретичним виявленням соціативності.

Специфіку **мікрогрупи внутрішньої локалізації** вбачаємо в тому, що спільна дія як одна з головних ознак соціативності виражена не предикатом, а іменником на означення групи осіб або предметів, із яким поєднується прийменник внутрішньої локалізації, тобто сумісність полягає в належності усіх учасників дії до однієї спільноти; семантика прийменникових одиниць співвідносна з просторовою семантикою прийменника *серед*.

До цієї мікрогрупи зараховуємо власне- та еквіприйменники, що вказують на осіб, предмети тощо, в оточенні яких відбувається спільна дія: *в океані* + Р. в., *в оточенні* + Р. в., *з-поміж* (*з-межи*, *з-між*, *з-проміж*, *споміж*) + Р. в., *з-понад* + Р. в., *з-посеред* + Р. в., *між* (*меж*, *меже*, *межи*) + Р. в., О. в., *поміж* (*помежи*, *проміж*) + Р. в., О. в., *серед* (*осередь*, *середу*) + Р. в., у (в) *групі* + Р. в., у (в) *гурті* + Р. в., у (в) *колі* + Р. в., у (в) *комплексі* + Р. в., у (в) *лавах* + Р. в., у (в) *морі* + Р. в., у (в) *поєднанні* + Р. в., у (в) *родині* + Р. в., у *світі* + Р. в., у (в) *середовищі* + Р. в., у (в) *сім'ї* + Р. в., у (в) *сукупності* + Р. в., у (в) *таборі* + Р. в., у (в) *товаристві* + Р. в. Для них є характерним поєднання з родовим відмінком, окрім прийменників *між*, *поміж*, які сполучаються з іменниками в орудному. Напр.: *Це у вас він [Горбачов] вважався таким собі вродженим ліберальним добрягою в оточенні кровожерних ортодоксів* (Ю. Андрухович); *З-посеред поетів по цей бік Збруча вибилися в післявоєнні часи Роман Купчинський, Олесь Бабій, Юра Шкрумеляк, Микола Матіїв-Мельник...* (В. Радзикевиц); *Між нами, поденцями, працював і наймит Гливин – Яким* (А. Тесленко); *Поміж усіх цінностей українське населення незаперечний пріоритет віддає здоров'ю...* (Е. Лібанова); *Интерес до Крутянської події завжди існував у середовищі української еміграції* (О. Бойко).

Найбільш загально синкретичну соціативно-просторову семантику виражають центральні власне- та еквіприйменники *в оточенні*, *з-поміж* (*з-межи*, *з-між*, *з-проміж*, *споміж*), *з-понад*, *з-посеред*, *між* (*меж*, *меже*, *межи*), *поміж* (*помежи*, *проміж*), *серед* (*осередь*, *середу*), у (в) *колі*, у (в) *середовищі*, у (в) *товаристві*.

Домінуючим прийменником виступає *серед* (*осередь*, *середу*) – для всієї мікрогрупи взагалі й для її центру зокрема. У соціативному значенні внутрішньої локалізації він поширений у всіх стилях української мови: *Обережно, не загубись серед натовпу!* (Із розмови); *...якщо тільки не траплялась серед гурту яка щира*

¹ Назву „еквіприйменник” ми вводимо на позначення прийменникових функційних еквівалентів: перша частина *екві-* (від лат. *aequus* – *рівний*) відповідає поняттям „рівнозначність”, „рівноцінність”.

молодиця – вдарити руками в поли: та чи не тю на вас, баби, чого се ви розкаркались, як гайворони на сніг... (О. Забужко); **Серед** перших осіб центральної державної влади незалежної України Президент В. Ющенко єдиний діяч, який твердо і послідовно... веде політику порозуміння між політичними таборами... (Ю. Бадзьо); Подібне піднесення національно-визвольного руху відбувалось і **серед** молдавського народу (О. Бойко); У рамках існуючої моделі ринку електричної енергії не вдалося повною мірою забезпечити дієву конкуренцію **серед** виробників і постачальників електроенергії... (Про рішення Ради національної безпеки і оборони України).

І. Вихованець констатує, що *серед* у поєднанні з іменниками, які називають групи однорідних осіб або предметів, указує на місце особи чи предмета в цій групі й за семантикою наближається до прийменниково-відмінкових форм *в* + М. в. і *всередині* + Р. в. [Вихованець 1980: 119]. За Словником українських прийменників, цей первинний прийменник уживається на позначення об'єктних, локальних і темпоральних відношень [Словник українських прийменників 2007: 295]; згідно з поданим прикладом (Так, наче **серед** них був живий покійник (І. Багряний)), диференційоване об'єктне значення вважаємо соціативним внутрішньої локалізації, оскільки прийменник акцентує на локальності особи в групі осіб.

Соціативні відношення внутрішньої локалізації можуть позначати також багатозначні первинні прийменники *з-поміж* (*з-межи*, *з-між*, *з-проміж*, *споміж*), *з-понад*, *з-посеред*, *між* (*меж*, *меже*, *межи*), *поміж* (*помежи*, *проміж*): Поступово еквіваленти слів починають розглядати й **з-поміж** службових частин мови... (Н. Куц); У даному розділі вміщено публіцистичні виступи та науково-популярні праці В. Б. Антоновича, які репрезентують основні засади громадської діяльності вченого – ...вияснення поняття українства та його особливостей як явища **з-посеред** слов'янських етносів (В. Ульяновський); ...зневірено ідуть двадцяттеро в'язнів і **між** ними Максим Шайтан (В. Собко); Він не стільки боявся богів..., скільки лихого розголосо **поміж** торговим людом (Ю. Мушкетик). Наголошуємо на синонімічності цих одиниць із прийменником *серед* у соціативному значенні.

Спірним є питання щодо прийменникового статусу семантично близьких одиниць у *(в) колі*, у *(в) середовищі*. Н. Куц кваліфікує обидві сполуки як локативні прийменникові еквіваленти, що вказують на розташування об'єкта серед інших об'єктів [Куц 2009: 127], у Словнику українських прийменників у *(в) колі* віднесено до еквівалентів, уживаних зі значенням способу дії та локативності [Словник українських прийменників 2007: 327]. Власне-прийменниками соціативності вважає у *(в) колі*, у *(в) середовищі* Г. Балабан, наголошуючи на регулярності їхнього вживання в усіх функційних стилях української мови без узгодженого означення [Балабан 2007: 157-158]. Ми вважаємо, що ці сполуки вже набули ознак власне-прийменників (за Г. Балабан). Вони поєднуються як з іменниками-назвами істот, осіб, груп осіб, так і з абстрактними назвами. Певне обмеження в сполучуваності фіксуємо тільки за прийменником у *(в) колі*: він не вживається з назвами предметів, явищ і т. ін.: У **колі** його зацікавлень: Т. Шевченко, М. Вовчок, З. Доленга-Ходаковський тощо (А. Болабол'ченко).

Із конкретними й абстрактними іменниками поєднується сполука *в оточенні*, хоча Словник української мови не виправданно обмежує коло іменників, із якими вона відтворюється, тільки назвами істот [Словник української мови 1970-1980: V, 808-809]. Г. Балабан зауважує, що ця сполука вказує на все довкілля, у т. ч. на сукупність предметів, явищ тощо, і зараховує її до еквіпрійменників соціативності [Балабан 2007: 157]. Також прийменниковим еквівалентом уважають цю одиницю автори Словника українських прийменників і Н. Куц, але диференціюють за нею локативне значення [Словник українських прийменників 2007: 37; Куц 2009: 127]. На нашу думку, сполука *в оточенні*, дійсно, ще не остаточно препозиціоналізована, тому кваліфікуємо її як еквіпрійменник.

До периферії мікрогрупи внутрішньої локалізації зараховуємо сполуки, первинний повнозначний компонент яких ще досить виразний і які „тісніше пов'язані з фразеологізованими, ніж із прийменниковими одиницями” [Балабан 2007: 159]: *в океані*, у *(в) групі*, у *(в) гурті*, у *(в) комплексі*, у *(в) лавах*, у *(в) морі*, у *(в) поєднанні*, у *(в) родині*, у *світі*, у *(в) сім'ї*, у *(в) сукупності*, у *(в) таборі*. У ролі соціативних прийменників вони відтворюються зрідка, контекстуально можуть розвиватися узгодженим означенням (у *безмежному океані*, у **цілому** комплексі, у **тісному** поєднанні, у **новій** сім'ї тощо), обмежені книжною сферою вживання, тому вважаємо їх еквіпрійменниками.

Сполуки у *(в) комплексі*, у *(в) поєднанні*, у *(в) сукупності* вказують на середовище як на неподільну єдність. Фіксує ці одиниці тільки Г. Балабан – як зрідка вживані функційні еквіваленти прийменників внутрішньої локалізації [Балабан 2007: 158]. Відтворюються вони переважно в публіцистичних та наукових текстах: Президенти України та Росії Л. Кучма і В. Путін у ході нещодавньої зустрічі в Ялті з'ясували спільні позиції у **комплексі** політичних, економічних і соціальних проблем (інформаційний щоденник „Наука сьогодні”); Сільський район визнається депресивним, якщо протягом останніх трьох років одночасно у **сукупності** всіх сільських районів... („Порядок здійснення моніторингу показників розвитку регіонів, районів, міст... для визнання територій депресивними”).

Еквіпрійменники у *(в) групі*, у *(в) гурті*, у *(в) лавах*, у *(в) таборі*, згідно з семантикою генетичних іменників, позначають локалізацію в сукупності осіб, об'єднаних певними стосунками (напр., спільною метою), організацією тощо. Проте сполука у *(в) групі* зрідка може вказувати на сукупність предметів, об'єднаних на основі спільності ознак, властивостей: У **групі** рахунків 150 „Кошти до запитання в інших банках” рахунок

1505 А „Кошти в розрахунках платіжними картками в інших банках” виключити („Постанова Про затвердження Змін до окремих нормативно-правових актів Національного банку України”).

На групу людей, предметів, явищ, об'єднаних тісними генетичними (у небіологічному значенні) спільності походження, розвитку) зв'язками вказують еквіпрійменники у (в) родині, у світі, у (в) сім'ї. У публіцистичному стилі сучасної української мови, переважно в рекламних текстах, широко використовуються еквіпрійменники у (в) родині, у (в) сім'ї в заголовках за моделлю Поповнення в родині (чого) або У сім'ї (чого) – поповнення, напр.: **У сім'ї мотоциклів** – поповнення (журнал „Контракти”). За допомогою таких сполук досягається уявлення слухача або читача про предмет розповіді як про щось рідне, із родинними зв'язками, а значить – близьке чи необхідне йому, слухачеві або читачеві.

Мікрогрупа соціативності – способу дії характеризується синкретичністю відповідних значень – соціативного й способу дії. До сполук цієї мікрогрупи зараховуємо з відомою, з дозволу, з супроводом, з участю (за участю, за участі, при участі), за допомогою (з допомогоюю, при допомозі), за згодою, за підказкою (підказками), за підтримки (за підтримкою, при підтримці), за погодженням з, за посередництвом (через посередництво), за протекцією, за сприяння (сприянням). Усі ці одиниці вважаємо еквіпрійменниками, оскільки їхні компоненти ще не набули стійкості, характеризуються варіативністю форм і синкретичністю значень, часто втрачають релятивне значення, функціонуючи з означальним компонентом у своєму складі (з нашого відомою, з вашого дозволу, з батьківським супроводом, з безпосередньою участю, з активною допомогоюю, за Вікторовою підказкою тощо), переважно вживаються в науковому, публіцистичному, офіційно-діловому стилях сучасної української мови: *І. ж. б. [індивідуальне житлове будівництво] провадиться тільки з дозволу відповідних органів* („Короткий юридичний словник”); *...перемогла на президентських виборах 1994 р. під прапором зближення з Росією і за підтримки імперської КПУ* (Ю. Бадзьо); *За посередництвом хозарів ішли в Україну різні орієнтальні впливи...* (І. Крип'якевич); *...за сприяння Фонду було досліджено законодавчі основи проведення заміщу вальної терапії в Україні...* (журнал „Політика і Культура”).

У центрі мікрогрупи розташовані сполуки з чіткою семантикою співучасті (у вигляді допомоги, підтримки) у дії суб'єкта, названого в постпозиції: з супроводом + Р. в., з участю (за участю, за участі, при участі) + Р. в., за допомогою (з допомогоюю, при допомозі) + Р. в., за підказкою (підказками) + Р. в., за підтримки (за підтримкою, при підтримці) + Р. в., за сприяння (сприянням) + Р. в.

Домінуючим еквіпрійменником вважаємо за допомогоюю (з допомогоюю, при допомозі). Незважаючи на високу частотність уживання цієї сполуки в позиції прийменника в різних стилях сучасної української мови [Словник українських прийменників 2007: 112], її еквіпрійменниковий статус не викликає сумнівів у мовознавців, можливо, через нестійку структуру й нерідке поширення узгодженим означенням. І. Вихованець зазначає, що в сполученні за допомогоюю потенційно закладено семантику відношень, і зараховує її до прийменників у стадії формування [Вихованець 1980: 271]. Словник українських прийменників розрізняє відтінки значень еквіпрійменників з допомогоюю і за допомогоюю: перший позначає відношення способу дії + об'єктні та інструментальні + способу дії; другий – об'єктні та інструментальні [Словник українських прийменників 2007: 82-83, 112]. Н. Куц стверджує, що ці сполуки – виразники об'єктного значення, вони вказують на інструмент виконання дії, тому належать до інструментальної підгрупи [Куц 2009: 166]. Наголошуємо на специфіці значення соціативності еквіпрійменника за допомогоюю (з допомогоюю, при допомозі): він указує на соціативні відношення за умови поєднання з назвами істот, груп осіб або установ, організацій тощо; при сполученні з назвами предметів, явищ, процесів та ін. виражає об'єктні відношення, пор.: соц. – *Але Київ зміг подолати хозарів не самими своїми силами, а за допомогоюю варягів-норманів* (І. Крип'якевич); об. – *За допомогоюю квадратиси вдалося здійснити й неklasичну квадратуру круга* (А. Конфорович).

Еквіпрійменники за сприяння (сприянням), за підтримки (за підтримкою, при підтримці) мають семантичний відтінок додаткової допомоги. Автори Словника українських прийменників і Н. Куц вважають за сприяння еквівалентом прийменника із семантикою способу дії, а за сприянням – способу дій + причини [Словник українських прийменників 2007: 113, 116; Куц 2009: 362]. Г. Балабан, зараховуючи ці синонімічні сполуки до мікрогрупи соціативності як способу дії, кваліфікує за сприяння (сприянням) як власне-прийменник [Балабан 2007: 146-147]. Проте, дослідниця фіксує регулярне вживання цієї сполуки тільки в наукових та публіцистичних текстах і не бере до уваги можливість уведення узгодженого компонента, напр.: *Поєму „В огні” схвалив Павло Тичина, і за його сприянням вона була 1925 р. опублікована в журналі „Червоний шлях”...* (О. Микитенко).

Периферійні сполуки мікрогрупи соціативності – способу дії менш виразно передають відношення допомоги в спільній дії, ця допомога має ментальний характер. За семантичними відтінками вони знаходяться ще ближче до причинових прийменників, із якими їх різнить значення певного залучення до дії. Із родовим відмінком уживаються еквіпрійменники з відомою, з дозволу, за згодою, за посередництвом (через посередництво), за протекцією, із орудним – за погодженням з.

Із цих еквіпрійменників найвищий ступінь залучення до дії виявляє за посередництвом (через посередництво). Новий тлумачний словник української мови (в 3 томах) фіксує обидві форми (через посередництво – із позначкою „рідше”) як сталі словосполучення зі значенням „за допомогоюю кого-, чого-небудь” [Новий тлумачний словник української мови 2006: II, 822]. До слів, уживаних у значенні прийменника

способу дії, зараховує за *посередництвом* Словник українських прийменників [Словник українських прийменників 2007: 114], також до еквіпрійменників способу дії відносить цю сполуку Н. Куц [Куц 2009: 362]. На нашу думку, форма *через посередництво* має ненормативний характер, уживається спорадично в розмовному стилі сучасної української мови.

Окрему мікрогрупу – **соціативності як причини** – становлять еквіпрійменники, що передають особливий тип відношень сумісності – вони вказують на соціативну причину дії. Така дія відбувається на основі волі, ініціативи, наказу суб'єкта, названого словом у постпозиції, – саме в цьому виявляється роль другого діяча. Сполуки на позначення таких відношень поєднуються з родовим відмінком (окрім *за компанію* з, який вимагає орудного): *велінням* + Р. в., *волею* + Р. в., *з волі* + Р. в., *з примусу* + Р. в., *з примхи* + Р. в., *за бажанням* (з *бажання*, на *бажання*) + Р. в., *за велінням* (з *веління*, по *велінню*) + Р. в., *за дорученням* (з *доручення*) + Р. в., *за закликом* + Р. в., *за ініціативою* (з *ініціативи*, за *ініціативи*) + Р. в., *за клопотанням* + Р. в., *за командою* (за *командами*, по *команді*) + Р. в., *за компанію* з + О. в., *за наказом* (за *наказами*, з *наказу*) + Р. в., *за поданням* (з *подання*) + Р. в., *за подачею* (з *подачі*) + Р. в., *за покликом* + Р. в., *за постановою* + Р. в., *за почином* (з *почину*) + Р. в., *за приписом* (з *припису*) + Р. в., *за пропозицією* (за *пропозиціями*, на *пропозицію*) + Р. в., *за розпорядженням* (з *розпорядження*) + Р. в., *за уповноваженням* (з *уповноваження*) + Р. в., *на вимогу* (за *вимогою*) + Р. в., *на запрошення* + Р. в., *на прохання* + Р. в.

Усі одиниці зараховуємо до еквіпрійменників, зважаючи на нестабільність компонентів і варіативність форм, збереження лексичної виразності первинних повнозначних слів, нерегулярне вживання в прийменниковій функції, можливість уведення до складу узгодженого означення (за **власним** бажанням, за **чіткими** командами, за **твоєю** подачею тощо).

Еквіпрійменники досліджуваної мікрогрупи чітко поділяються на два типи: такі, що позначають соціативний імператив, і ті, що вказують на „м'яке” спонукання до дії – бажання, клопотання, ініціативу. Сполуки першого типу кваліфікуємо як центральні: *велінням*, *з примусу*, *за велінням* (з *веління*, по *велінню*), *за дорученням* (з *доручення*), *за командою* (за *командами*, по *команді*), *за наказом* (за *наказами*, з *наказу*), *за постановою*, *за приписом* (з *припису*), *за розпорядженням* (з *розпорядження*), *на вимогу* (за *вимогою*).

Стрижневим є еквіпрійменник *за наказом* (за *наказами*, з *наказу*). У наукових розвідках подано переважно одну форму – *за наказом*. Так, у Словникові українських прийменників, працях Г. Балабан і Н. Куц вона витлумачена як причиновий еквіпрійменник [Словник українських прийменників 2007: 113; Балабан 2007: 112; Куц 2009: 151]. Наголошуємо на значенні **співучасті** в дії через наказ суб'єкта, названого в постпозиції – це значення виявляє соціативні відношення, і фіксуємо зрідка вживану форму *за наказами* й ненормативну (заст.) *з наказу*: ...**за наказами** Ніни Борисівни він [комірник Рижов] виконував екзекуції над нами, дітьми (Ю. Мушкетик); –Елегії, за які його [Овідія] заслано і які **з наказу** Августа вилучено з бібліотек, написано десять років тому (Ю. Мушкетик).

Функційно тотожні еквіпрійменники *велінням*, *за велінням* (з *веління*, по *велінню*), які, відповідно до лексичного значення первинного повнозначного компонента, передають семантику наказу, вимоги, розпорядження. Сполуки *велінням*, *за велінням* мовознавці переважно трактують як прийменникові еквіваленти на позначення відношень причини [Словник українських прийменників 2007: 50, 111; Балабан 2007: 113]. Одиниці *з веління*, *по велінню* зараховуємо до ненормативних виразників соціативно-причинових відношень: *з веління* – як розмовний еквіпрійменник, *по велінню* – як форму, утворену калькуванням із російської мови.

Сполуки, які вказують на спонукання до дії у формі бажання, виявлення ініціативи, надання певних пропозицій або повноважень, зараховуємо до периферії мікрогрупи соціативності – причини: *волею*, *з волі*, *з примхи*, *за бажанням* (з *бажання*, на *бажання*), *за закликом*, *за ініціативою* (з *ініціативи*, за *ініціативи*), *за клопотанням*, *за компанію* з, *за поданням* (з *подання*), *за подачею* (з *подачі*), *за покликом*, *за почином* (з *почину*), *за пропозицією* (за *пропозиціями*, на *пропозицію*), *за уповноваженням* (з *уповноваження*), *на запрошення*, *на прохання*.

Близькими до позначення імперативу є еквіпрійменники *волею*, *з волі*, оскільки „вимога, наказ” виступає семантичним відтінком лексичного значення генетичного іменника *воля* („бажання, хотіння (за значенням 2)”) [Новий тлумачний словник української мови 2006: I, 373]. Українські мовознавці сполуку *волею* традиційно зараховують до еквіпрійменників причини [Словник українських прийменників 2007: 59; Балабан 2007: 113; Куц 2009: 151]. Одиницю *з волі* фіксує тільки Г. Балабан – як еквівалент прийменника імперативної причини, зазначаючи, що він функційно перетинається з більш уживаною формою *волею* [Балабан 2007: 113]. Дійсно, обидві сполуки – *волею*, *з волі* – абсолютно тотожні за функцією, хоча формально виражені по-різному.

Зрідка вживану у функції прийменника сполуку *за клопотанням* фіксує в офіційно-ділових текстах Д. Горбачук. На його думку, це виразник причинових відношень із відтінком додаткової допомоги [Горбачук 1997: 116]. Наголошуємо на соціативно-причиновому значенні сполуки *за клопотанням* і відтворюємо синонімічний ряд еквіпрійменників однієї мікрогрупи: *за клопотанням* – *за поданням* – *за бажанням* – *на прохання*.

Таким чином, далеку периферію соціативної підгрупи логічних прийменників представляють мікрогрупи внутрішньої локалізації (22 од.), соціативності – способу дії (12 од.), соціативності – причини (26 од.). Соціативна семантика прийменникових одиниць мікрогрупи внутрішньої локалізації синкретична до просторової. Центральними виступають 10 од.: 8 власне-прийменників і 2 еквіпрійменники; периферійний

статус мають 12 еквіприменників. Одиниці мікрогрупи соціативності як способу дії – найменш чисельної за складом – виявляють синкретичність значень способу дії й соціативного. До центру й периферії мікрогрупи зараховано по 6 еквіприменників. У складі мікрогрупи соціативності – причини також кваліфіковано тільки еквіприменники; ненормативне творення соціативно-причинових применникових одиниць, зокрема, за допомогою компонента з у препозиції, зумовило велику кількість варіантів. Центр представляють 10, а периферію – 16 еквіприменників.

Розташування мікрогруп внутрішньої локалізації, соціативності – способу дії, соціативності – причини в зоні далекої периферії підгрупи соціативності зумовлене, насамперед, синкретичністю позначуваних відношень і підтверджується значною кількістю варіантів, у т.ч. ненормативних, а також значною часткою еквіприменників – 52 проти 8 власне-применників, що складає 86,6% від загальної кількості применникових одиниць досліджуваних мікрогруп.

Уважаємо перспективним подальший якісний і кількісний аналіз кожної з виокремлених нами мікрогруп – з метою чіткої систематизації і структуризації применників соціативності української мови.

Література

Балабан 2007: Балабан, Г. С. Динамічні процеси в применниковій системі сучасної української літературної мови [Текст]: дис... канд. філол. наук : 10.02.01 / НАН України ; Інститут української мови. – К., 2007. – 283 с. + 63 с. (дод.) – Дві кн. одиниці. – Бібліогр. : с. 218-283.

Бондарко 2005: Бондарко, А. В. Полевые структуры в системе функциональной грамматики [Текст] // Проблемы функциональной грамматики. Полевые структуры / А. В. Бондарко (отв. ред.), С. А. Шубик (отв. ред.). – СПб : Наука, 2005. – С. 12-28.

Бугаков 2006: Бугаков, О. В. Функціонування применників в українському тексті: морфологічний та семантико-синтаксичний аспекти [Текст]: дис... канд. філол. наук : 10.02.01 / НАН України ; Український мовно-інформаційний фонд. – К., 2006. – 233 с. – Бібліогр. : с. 164-186.

Вихованець 1980: Вихованець, І. Р. Применникова система української мови [Текст] / І.Р. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1980. – 285 с.

Горбачук 1997: Горбачук, Д. В. Структурно-семантичні типи стійких сполучень слів в офіційно-ділових текстах [Текст]: дис... канд. філол. наук : 10.02.01 / НАН України; Інститут української мови. – К., 1997. – 163 с.

Загнітко 2007: Загнітко, А. П. Применники у структурі тексту: первинні і вторинні вияви [Текст] / А. П. Загнітко // Лінгвістичні студії: зб. наук. праць. – Вип. 15. – Донецьк: ДонНУ, 2007. – С. 120-131.

Колодяжний 1960: Колодяжний, А. С. Применник: [матеріали до лекцій з курсу сучасної української літературної мови] [Текст] / А. С. Колодяжний – Харків: Вид-во Харківського ун-ту, 1960. – 165 с.

Куц 2009: Куц, Н. В. Применникова еквівалентність в українській граматиці: структура, семантика, функції: дис... канд. філол. наук : 10.02.01 [Текст] / Донецький національний ун-т. – Донецьк, 2009. – 414 с. – Бібліогр.: с. 371-414.

Новий тлумачний словник української мови 2006: Новий тлумачний словник української мови: У 3 т.: 200000 слів [Текст] / В.В. Яременко (уклад.), О.М. Сліпущко (уклад.) – 2-ге вид., випр. – К. : Аконт, 2006. – . –

Т. 1 : А-К. – К.: Аконт, 2006 – 926 с.

Т. 2 : К-П. – К.: Аконт, 2006 – 926 с.

Т. 3 : П-Я. – К.: Аконт, 2006 – 862 с.

Словник українських применників 2007: Словник українських применників. Сучасна українська мова : [1705 применників] [Текст] / А. П. Загнітко, І. Г. Данилюк, Г. В. Ситар та ін. – Донецьк: БАО, 2007. – 415 с.

Словник української мови 1970-1980: Словник української мови: в 11 т. [Текст] / Редкол.: І. К. Білодід (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 1970–1980 – Т. 5. – 1974. – 840 с.

В статтє обосновано расположение микрогрупп социативности – внутренней локализации, социативности – образа действия и социативности – причины в зоне далекой периферии социативных предлогов украинского языка; определены центральные и периферийные предложные единицы в пределах каждой микрогруппы; выявлены особенности их функционирования.

Ключевые слова: предлоги социативности, полевая структура, синкретические значения, центральные и периферийные единицы, эквиваленты.

The article grounds arrangement of Sociative micro groups – Internal Location, Sociative-Modus Operandi and Sociative-Reason in the area of Distant Periphery of Sociative prepositions of Ukrainian language; defines central and peripheral preposition units within the limits of each micro group; discovers the features of their functioning.

Keywords: prepositions of Sociative, field structure, syncretic meanings, central and peripheral units, equiprepositions.

Надійшла до редакції 20 січня 2010 року.

ББК 81.2Ук – 02
УДК 81'36:81'367

ПРО СПІВВІДНОШЕННЯ ЛІНГВІСТИЧНОГО ТА ФІЗИЧНОГО ЧАСУ

Робота присвячена розгляду особливостей лінгвістичної категорії часу в українській мові у зіставленні зі специфікою усталеного членування фізичного часу.

Ключові слова: категорія часу, фізичний час, лінгвістичний час, філософський час, синхронія, діахронія.

Питання про співвідношення між лінгвістичним та фізичним часами за своєю природою є інтердисциплінарним. Складність підходу до даної проблематики залежить від кількох факторів. По-перше, безсумнівним є те, що проблема зв'язку лінгвістичного та реального часу зумовлена низкою засадничих питань мовознавства, серед яких такі, як: взаємовплив мови і мовлення, мови й мислення, мови і свідомості. Розгляд даного питання уможливило загальноприйнята теза про взаємний зв'язок між мовою та мисленням, яку беремо за константу в нашому дослідженні.

По-друге, лінгвістичний час не можна вважати прямим відображенням фізичного часу за допомогою мовних засобів, а навпаки, більш доцільно говорити про розбіжності між ними. Лінгвістичний час не є відображенням реального часу за допомогою лінгвістичних засобів, підтвердження чого досить часто можна спостерігати у мовознавчих працях (наприклад: [Бондар 1986: 43; Ісаченко 1960: 419]).

У цьому питанні поділяємо думку Г. Мілейковської, яка, критикуючи позицію М. Поспелова (про те, що граматичні явища прямо й безпосередньо відображають об'єктивну реальність), наголошує: «Не можна визнати, що граматична форма часу є знаком об'єктивного теперішнього, минулого, майбутнього часу, відображаючи всі його риси. Перш ніж явище буття буде відображене у мовному факті, воно повинне бути сприйнятим свідомістю того, хто говорить. І якщо час в бутті завжди – абсолютне і незалежне від нашої свідомості, то категорія часу в мові залежить від усвідомлення об'єктивного часу мовцем» [Мілейковська 1956: 75-76]. На жаль, при розгляді особливостей вираження категорії часу в мові на цей засадничий принцип не завжди зважають у сучасних мовознавчих працях, що вважаємо недостатньо коректним підходом для наукової практики.

По-третє, відомо, що час є передусім категорією філософською та культурологічною, а тому будь-який аналіз та тлумачення сучасного уявлення про фізичний час, на наше глибоке переконання, мусить бути співвіднесеним із тезою про зміну наукових парадигм (за Томасом Куном [Кун 1977]). Тобто слід мати на увазі таке: те, що зазвичай називають часом абсолютним, є всього лише загальноприйнятими уявленнями про категорію часу як фізичне явище на даному етапі розвитку наукової думки та людства загалом.

Тож, мета роботи полягає у тому, щоб дослідити особливості граматичної категорії часу в українській мові у зіставленні зі специфікою усталеного членування фізичного часу.

З обраною проблемою, безумовно, стикається кожен лінгвіст, який береться за вивчення категорії часу. Проте цьому питанню присвячено невелику кількість окремих мовознавчих досліджень, незважаючи на актуальність теми в контексті сучасних тенденцій розвитку інтердисциплінарних досліджень в гуманітарних науках. Особливу увагу зіставленню часу як лінгвістичної категорії та часу реального приділено в працях О. Бондаря, К. Городенської, Т. Дешерієвої, А. Ісаченка, С. Соколової та ін. XIX-XX ст. стали періодом детального вивчення часу як лінгвістичної категорії. Зокрема, категорія часу (та дієслово загалом) стала об'єктом розгляду у працях В. Виноградова, Ю. Маслова, О. Пешковського, О. Потєбні, О. Шахматова та ін.

«Категорія часу, – зазначає Т. Дешерієва, – має фізичний, філософський та лінгвістичний аспекти, з яких перші є двома боками єдиного цілого, а останній підпорядковується їм, але має свою специфіку» [Дешерієва 1975: 111]. Ця теза дослідниці заслуговує особливої уваги в контексті розмови про категорію часу, адже такий підхід є доволі поширеним, а саме тому потребує детальнішого пояснення.

Справді, фізичний та філософський аспекти можна назвати «двома боками одного цілого», але лише в тому плані, що час фізичний – це явище абсолютне і (тут доведеться послугуватися постулатами агностицизму) непізнаване остаточно (або, принаймні, до кінця не пізнане на сьогоднішньому етапі розвитку наукової думки). Той же час, який ми сприймаємо як фізичне явище, доречніше було б називати часом філософським чи культурологічним; він є проєкцією фізичного часу на людську свідомість.

Що ж до тези Т. Дешерієвої про підпорядкування часу лінгвістичного часові фізичному та філософському, то тут виникають деякі сумніви. Мова, безперечно, відображає явища навколишнього світу, проте, з другого боку, мова, як відомо, структурує свідомість. А отже, вочевидь, можна говорити про здатність мови адаптовувати поняття та явища світу до більш стрункої та чіткої для людської свідомості структури. Тому «специфіка» лінгвістичного аспекту категорії часу, про що веде мову дослідниця, полягає не в підпорядкуванні, а у відмінностях лінгвістичної та філософської часової картини світу.

Функція мови (в даному контексті) – не просто відзеркалення фізичного явища часу за допомогою лінгвістичних засобів, а й значною мірою структурування моделі реального часу у свідомості носіїв мови; це шлях впорядкування від хаотичних знань та здогадок до чіткої моделі уявлень. Суголосну цитату Н. Рябцевої

наводить у своїй роботі А. Папіна: «без мови час назавжди залишився б лише супровідним світовому устрою фізичним явищем. Вербальне (мовне) усвідомлення часу збагачує ціннісний компонент картини світу» [Папіна 2002: 162], з чим цілком погоджуємося.

Для чіткого доведення відмінності між часом фізичним (абсолютним, сталим) та його «відображенням» у мовній картині світу спробуємо простежити деякі варіації лінгвістичного часу в історичному розрізі (діахронії) та на сучасному етапі розвитку (синхронії), зіставляючи певні аспекти мовних картин часу різних мовних груп.

Надзвичайно плідними для простеження змін мовної картини фізичного часу можуть бути лінгвістичні дослідження граматики в діахронії, що може демонструвати еволюцію уявлень народу про категорію часу протягом певного історичного періоду. Так, у сучасних східнослов'янських мовах відсутні такі специфічні засоби, які виражають аористичне значення, на відміну від перфектного (форма минулого доконаного виду) чи імперфектного (форма минулого недоконаного виду) [Соколова 1995: 14], проте на основі порівняльної граматики маємо змогу виділяти риси аориста серед граматичних значень минулого часу, використовуючи систему часів, наприклад, південнослов'янських, більшості романських або навіть і тюркських мов.

Загальновідомий факт про майже остаточне зникнення форми аориста в дієсловах східнослов'янських мов (і в тому числі – української) є надзвичайно цікавим явищем не тільки в історико-граматичному, а й етнопсихологічному вимірах. Адже дослідження мови в діахронічному аспекті може виявитися надзвичайно плідним особливо для вивчення динаміки колективної картини світу етносів.

Звісно, не можна однозначно вести мову про те, що за умови відсутності специфічних засобів для вираження певних форм часу (в даному випадку – аориста), ці форми повністю відсутні в картині світу носіїв мови, адже в повідомленні вони можуть бути передані за допомогою контексту. Однак еволюційні зміни чи навіть і зникнення (або ж поява) мовних форм на позначення специфіки певних якостей часу, безперечно, свідчить про зменшення (чи збільшення) актуальності того чи того часового аспекту у світоглядній позиції цілого народу – носія мови, а отже – й у свідомості кожного конкретного мовця (звичайно, за умови, що ця мова є для нього рідною).

Доведено, що давні слов'яни, виділяли в минулому часі передминулий, давноминулий (плюсквамперфект), незавершений тривалий минулий час (імперфект), завершений короткий минулий (аорист), минулий з результатом в теперішньому, передтеперішній (перфект). Аналогічно членувався і майбутній час: передмайбутній, майбутній початковий, майбутній тривалий, завершений майбутній [Папіна 2002: 162]. Таке досить детальне (з погляду носія сучасної української мови) членування свідчить перш за все про аналітичний спосіб інтерпретації категорії часу. Натомість зменшення використання чи навіть втрата деяких із раніше активно вживаних часових форм у мовленні, вочевидь, є результатом процесу узагальнення, зниження актуальності аспектів категорії часу в колективній свідомості народу. А тому існує велика ймовірність того, що в таких випадках акцентуація уваги переноситься на інші аспекти світобачення, проте це питання потребує значно глибшого та детальнішого дослідження у сфері етнопсихології.

Щодо аналізу лінгвістичного часу в синхронії, то загалом можна виділити принаймні три основні моделі часового виміру світу, що впливає з аналізу мовних конструкцій. **Перша** описує час як такий, що зорієнтований на момент мовлення. Це антропоцентричний, особистий час мовця. Дана модель повністю залежить від адресата повідомлення, співвіднесена з моментом мовлення. Ця модель чітко поділяє час на минулий, теперішній (до якого належить і теперішній тривалий) та майбутній стосовно моменту мовлення. Наприклад: *Мені здається, що я ширшаю в плечах, твердішаю в ході і ось-ось підлечу* (Гр. Тютюнник); *Я жива, я буду вічно жити, / Я в серці маю те, що не вмирає* (Леся Українка).

Другою моделлю мовної інтерпретації часу можна вважати співвідношення повідомлення до певного моменту, не пов'язаного безпосередньо з моментом мовлення. Точку відліку тут визначає мовець, а минуле, теперішнє і майбутнє співвідносяться з нею як період «перед» – «під час» – «після» обраного моменту відліку. Таку модель часу можемо спостерегти, наприклад, у реченнях: *Я раніше, коли села ще не знав, теж, бувало, заморював черв'ячка всячиною* (Гр. Тютюнник); *Його слова зліплялись шматочками здобного тіста, він формував їх у листкові пиріжечки, посипав цукром і цукрином, квітавав мармеладними трояндочками і закохано спинявся на мить перед тим, як віддати ці ласощі на поживу* (В. Підмогильний).

Третій тип мовної інтерпретації часу – це така модель часу, яку прийнято називати хронологічною або календарною. Ця модель є глобальнішою та більш універсальною порівняно з двома попередніми моделями. У цьому випадку час перебігу подій у вигляді дат (або періодів) співвідноситься із загальноприйнятою та актуальною для певного суспільства шкалою поділу часу. Так, наприклад, сучасне суспільство послуговується християнським літочисленням, орієнтованим на народження Христа як точку відліку: час до та після Різдва Христового / нашої ери. Напр.: *В 1945-му поліг комбат смертю хоробрих на околиці якогось польського містечка* (О. Гончар); *Влітку 1658 року Полтава згоріла дощенту* (Л. Костенко).

До третього типу мовної інтерпретації часу варто також зараховувати й такі речення, які оперують поняттями давноминулого часу, напр.: *Хочеш, я тобі на цимбалах заграю? – Грай. Отої, що в давнину співали* (Г. Тютюнник); *Жили тут люди в давню давнину* (Л. Костенко); *Але чому на землях цих, де Київ, / ще до літописних лихоліть, / так наче нам хто чорну дірку виїв / у історичній пам'яті століть?* (Л. Костенко). Речення такого типу можна співвіднести з антропоцентричною моделлю, проте тут більше наголошено на

уявленні про світовий час як історичний процес: точку відліку пов'язано не з моментом мовлення конкретного адресата, а з актуальним для мовця історичним етапом розвитку суспільства.

Найбільш вживаною з наведених моделей часу в мовленні є перша – антропоцентрична. Ця модель найяскравіше представляє чіткий поділ часу на минулий, теперішній і майбутній. А тому традиційний тричленний поділ категорії часу на минулий, теперішній і майбутній є суто лінгвістичним явищем і не притаманний абсолютному фізичному часу (на відміну від т. зв. часу фізіологічного, пов'язаного з відрізком життя кожної конкретної людини [Папина 2002: 161]).

Найяскравішим доказом відмінності картини «мовного» часу та часу фізичного вважаємо розбіжності у часових картинах світу різних мов, адже жодну мову в наш час неможливо повноцінно вивчати без порівняльного аспекту та залучення світового лінгвістичного досвіду. Зіставлення граматичних форм різних мов дає змогу ширше поглянути на специфіку певних аспектів досліджуваної мови: як граматичних форм вираження та семантичних особливостей у мові, так і світоглядної парадигми носіїв цієї мови.

Лінгвісти чітко поділяють категорію часу в граматиці сучасної української мови (як і в інших східнослов'янських) на теперішній, минулий і майбутній. Порівняно з граматиками інших мовних груп така тричленна розгалуженість часової системи видається доволі збіднілою. Адже часове значення в системі такого типу обмежене; власне морфологічні засоби не здатні передавати ті часові нюанси, які з легкістю відтворюються в багатьох інших мовах. Та специфіка часового значення, яка в українській мові може бути передана тільки за допомогою контексту, в інших мовах не потребує додаткових засобів, а може виражатися морфологічно.

Користуючись графічними термінами, систему часових значень української мови можемо описати як деревовидну структуру з кореневим вузлом (теперішній час) та двома кінцевими вузлами (минулий і майбутній). Проміжних вузлів у цієї структури немає. У мовах же з більш розгалуженою системою часів така модель матиме дещо інший вигляд: кореневий вузол (теперішній час), два проміжні вузли (минулий і майбутній), які, в свою чергу, поділяються на наступний ряд вузлів (наприклад, давньоминулий, майбутній в минулому, минулий в майбутньому та ін.). Така схема притаманна, наприклад, південнослов'янським, романським, іранським, тюркським та іншим мовам. Звичайно, дані моделі є надміру схематичними і не здатні передати специфіку кожного з «компонентів», проте вони яскраво демонструють різницю двох структур.

Притаманний українській мові нерозгалужений поділ часу на теперішній, минулий і майбутній, як пишуть дослідники, «значною мірою зумовлено граматичною традицією, яка йде ще від античності» (за Виноградовим) [Соколова 1995: 13-14]. Звичайно, дана традиція, як відомо, загалом посідає не останнє місце у мовній системі, проте не меншу від традиції роль у системі чіткого поділу часу відіграє ступінь сконцентрованості дій на моменті мовлення.

Структура лінгвістичного часу української мови, здебільшого, залежить саме від точки відліку – моменту мовлення, де теперішній збігається з моментом мовлення, минулий позначає передування моменту мовлення і майбутній – події, що слідує після моменту мовлення [Городенська 1997: 41]. Момент мовлення і є тим «кореневим вузлом» у наведеній вище схемі, де всі компоненти пов'язані безпосередньо з ним. У мовних же системах з розгалуженою сіткою часових значень тяжіння до «теперішнього» не має такої сили за рахунок глибини ієрархії: вузли третього рівня залежать безпосередньо від проміжних «вузлів»: минулого та майбутнього, – які вже, в свою чергу, позначають відношення до «кореня» схеми – моменту мовлення.

Таким чином, досить сувора, мало розгалужена і більш узагальнена та ієрархізована (порівняно з іншими мовами) система значень категорії часу у слов'янських мовах є більш зорієнтованою на умовне теперішнє – момент мовлення. А це, відповідно, безпосередньо пов'язано зі світосприйняттям мовців: система уявлень про фізичний час тяжіє до зосередженості на моменті мовлення. І цей факт також може бути предметом для цікавого порівняльного культурологічного дослідження.

Отже, лінгвістичний час не відображає реальний час безпосередньо, а є відтвореною за допомогою лінгвістичних засобів структурою усвідомлення мовцями моделі фізичного часу. Картина лінгвістичного часу не є тотожною за своєю суттю із часом фізичним. Чіткі відмінності між ними простежуються під час синхронічного дослідження розбіжностей у часових картинах світу різних мов, а також при діахронічному аналізі динаміки граматичних форм, що виражають часову семантику.

В українській, як і в інших слов'янських мовах, лінгвістичний час є чітко структурованим. Поділ на теперішній, минулий і майбутній є рисою лінгвістичного, а не абсолютного фізичного часу. Така тричленна ієрархічна структура лінгвістичного часу в українській мові базується на безпосередньому відношенні дії до моменту мовлення. Чим більший ступінь зосередження на моменті мовлення у мовній системі, тим більш узагальненою та ієрархізованою є структура часу в мові.

Література

Бигунова 2005: Бигунова, Н. Концепт времени в устном нарративном дискурсе [Текст] / Н. Бигунова // XII международная конференция по функциональной лингвистике. Сборник научных докладов. – Ялта, 2005. – С. 29-30.

Бондар 1986: Бондар, О. Лінгвістична категорія часу як відображення реального часу [Текст] / О. Бондар // Мовознавство. – 1986. – № 2. – С. 41-45.

Бондарко 1978: Бондарко, А. Грамматическое значение и смысл [Текст] / А. Бондарко. – Ленинград: Наука, 1978. – 174 с. – Предм. указ.: с. 171-172. – 4150 экз.

Городенська 1997: Городенська, К. Онтологічні параметри граматичних категорій способу та часу [Текст] / К. Городенська // Мовознавство. – 1997. – № 1. – С. 39-43.

Дешериева 1975: Дешериева, Т. Лингвистический аспект категории времени в его отношении к физическому и философскому аспектам [Текст] / Т. Дешериева // Вопросы языкознания. – 1975. – № 2. – С. 111-117.

Исаченко 1960: Исаченко, А. Физическое время и его преломление в грамматике [Текст] / А. Исаченко // Исаченко А. Грамматический строй русского языка в сопоставлении со словацким. Морфология. Часть 2. – Братислава: Издательство Словацкой АН, 1960. – С. 419-423. – 3150 экз.

Кун 1977: Кун, Т. Структура научных революций [Текст] / Т. Кун. – М.: Прогресс, 1977. – 300 с.– Указ. имен: с. 293-297. – 15000 экз.

Милейковская 1956: Милейковская, Г. О соотношении объективного и грамматического времени [Текст] / Г. Милейковская // Вопросы языкознания. – 1956. – № 5. – С. 75-79.

Папина 2002: Папина, А. Третья глобальная категория – Времени [Текст] / А. Папина Текст: его единицы и глобальные категории. – Москва: Едиториал УРСС, 2002. – С. 158–175. – 1500 экз. – ISBN 5-354-00062-9.

Соколова 1995: Соколова, С. Час та його відображення в граматичних категоріях дієслова [Текст] / С. Соколова // Мовознавство.–1995.–№ 4-5. – С. 11-17.

Шелякин 2002: Шелякин, М. Язык и человек. К проблеме мотивированности языковой системы [Текст] / М. Шелякин // Труды по русской и славянской филологии. – Лингвистика. Новая серия VII. – Тарту, 2002. – 280 с.

Работа посвящена пересмотру особенностей лингвистической категории времени в украинском языке в сопоставлении со спецификой устоявшегося членения физического времени.

Ключевые слова: категория времени, физическое время, лингвистическое время, философское время, синхрония, диахрония.

Work is devoted to the revision of the features of the linguistic category of time in the Ukrainian language in comparison to specificity of the traditional division of physical time.

Keywords: the category of time, physical time, linguistic time, philosophical time, synchronism, diachrony.

Надійшла до редакції 18 січня 2010 року.

РОЗДІЛ III. ТЕОРЕТИЧНІ ПИТАННЯ СИНТАКСИСУ

Вікторія Александрова, Анатолій Приходько

ББК Ш 143.21-22

УДК 811.111'367.335.3

КОГНІТИВНО-КОМУНІКАТИВНІ ВЛАСТИВОСТІ ЕЛІПТИЧНОГО РЕЧЕННЯ
СУЧАСНОЇ АНГЛІЙСЬКОЇ МОВИ

Проаналізовано когнітивні та комунікативні властивості еліптичних речень сучасної англійської мови, описується структурно-семантична типологія та механізм їхнього продукування й використання в мовленні, наведено й описано інвентар основних когнітивно-семантичних схем, за якими будуються прості та складні реченнєві утворення з невербалізованим компонентом смислу. З'ясовані комунікативно-функціональні властивості еліптичного речення, описано їх функціонування як автономних і як дискурсивно зумовлених предикативних одиниць.

Ключові слова: еліпсис, моделювання, когнітивна і комунікативна функція

Еліпсис є надзвичайно панорамним явищем у сучасній англійській мові, проявляючись майже на всіх рівнях – фонетичному, морфологічному, лексичному. Проте найширше еліпсис представлений у синтаксисі, де він спричиняє існування особливої синтаксичної одиниці – еліптичного речення, здатного продукуватися як за принципами парадигматики, так і синтагматики. Обидва принципи мають своїм наслідком невербалізовану референцію – опущення конструктивного компонента речення без будь-якого порушення пропозиціонального та інтенціонального змісту.

Об'єктом цього дослідження є еліптичне речення (ЕР) сучасної англійської мови, предметом – його когнітивно-семантичний і комунікативно-функціональний аспекти. Мета роботи полягає у комплексному описі когнітивно-комунікативного потенціалу еліптичного речення сучасної англійської мови.

Незважаючи на те, що англїстика зробила значні кроки у вивченні еліпсису [Дудучава 1966; Примерова 1988; Реунова 2000; Ситнова 1978; Юхт 1964; Hoeskema 2005; Elbourne 2005; Lencher 2004; Merchant 2001; Murguía 2004], ЕР все ще не стало об'єктом комплексного аналізу в єдності його номінативних і комунікативних начал.

Звернення до теоретичного доробку когнітивно-дискурсивної лінгвістики відкриває нові можливості в інтерпретації феномену "еліпсис" як процесу і як результату взаємодії експліцитних та імпліцитних смислів. Необхідність системного дослідження номінативного та комунікативного аспектів ЕР із урахуванням новітніх надбань мовознавства уможливило його розгляд у трихотомії "форма – зміст – функція" у вимірах граматики кодування та граматики декодування [Есперсен 2006: 60]. Такий підхід пов'язаний з описом процесу смислотворення у різних сферах мисленнєво-мовленнєвої діяльності, а також закономірностей і механізмів продукування еліпсису у ході вербального спілкування.

У традиційних і новітніх граматичних теоріях еліпсис витлумачується як синтаксична універсалія, що базується на операції "елімінація" (опущення) структурно і/або семантично значущих компонентів речення в межах загальної тенденції до спрощення мовленнєвих повідомлень. У такий спосіб він є одним із дієвих засобів розвантаження реченнєвої матерії та звільнення її від змістовно надлишкових чи конструктивно зайвих компонентів у межах загальної тенденції до укомпактнення предикативних одиниць.

Іншими словами, еліпсис є явищем синтаксичної деривації, заснованим на процесі скорочення / усичення матеріальних компонентів речення на засадах ергономіки мовлення і пов'язане з прагненням homo loquens до гармонізації своїх повідомлень. Будь-яке еліпсоване речення є симбіозом процесу і результату: процесуальною його стороною є когнітивно-семантичні засади породження думки, результуючою – її компактне аранжування в реальних умовах спілкування.

Номінативний аспект ЕР сучасної англійської мови передбачає їх класифікацію з виділенням таксонів висхідного і низхідного рівнів абстракції. На вищому рівні існують два типи еліпсису – ситуативний і узуальний, які пронизують всі ЕР по вертикалі. На горизонтальних площинах розташовуються таксони спадних рівнів абстракції – класи, підкласи і види (див. рис. 1). Існує щонайменше три класи ЕР.

Формально-граматичний клас ЕР конституюється такими підкласами, як:

- структурний [одно-, дво-, тримісний]
- топологічний [ініціальний (You OK? – $\emptyset \emptyset$ Never been better /J. Connolly/), медіальний (OK, we \emptyset in place /A. Hailey/), фінальний (I have a great shrink – Of course you do $\emptyset \emptyset$ /J. Collins/)].

Когнітивно-семантичний клас ЕР:

- кореферентний [прогресивний / right-deletion (John likes newspapers and Peter hates \emptyset) і регресивний / left-deletion (John likes \emptyset and Peter hates newspapers)]
- когерентний [анафоричний / аналепс (I wasn't so much an actress. $\emptyset \emptyset$ More a dancer, really /L. Edmonds/), катафоричний / каталепс (\emptyset Had a lotta traffic in here tonight. \emptyset Busier than the rodeo grounds on

the Fourth of July. Ø Heard a couple come an' go by the front door /B. Haning/);

Функціонально-комунікативний клас EP:

- конфігуративний [монологічний – діалогічний],
- риторичний / зевга (*I'll work on tanning my back and Ø Ø sulk for a while* /E. Caldwell/).

У межах класів і підкласів об'єктивуються й такі узуальні різновиди еліпсису, як абсолютний (*The blind Ø leading the blind Ø*), компенсаційний / "pseudo-gapping" (*Reputation serves to virtue, as light does^Ø to a picture*) і релятивний / sluicing (*I feel out of breath, though I am not sure why Ø* /J. Fielding/).

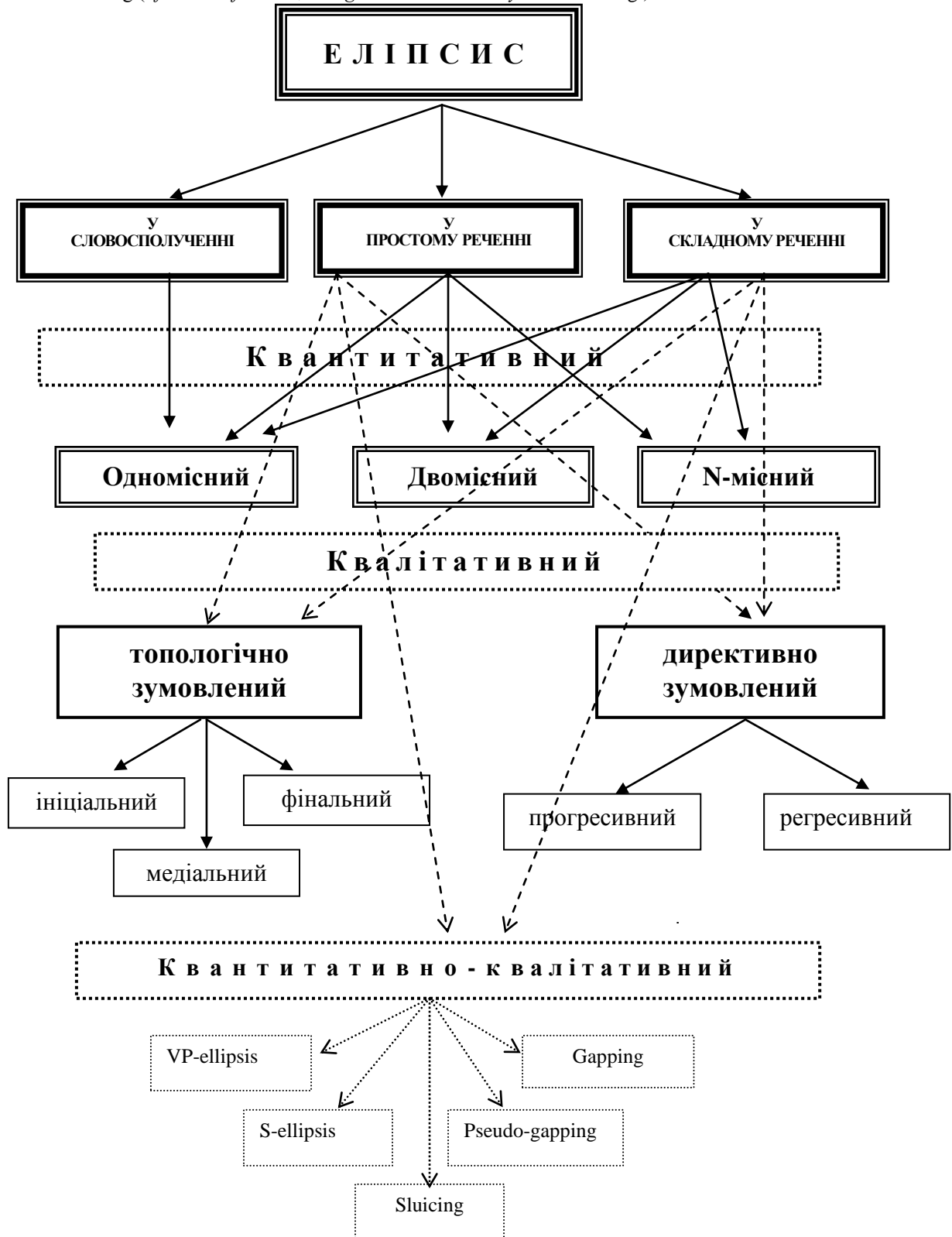

Рис. 1. Взаємодія типів, видів і класів синтаксичного еліпсису

Між класами, підкласами і видами еліпсису існують тісні зв'язки різного статусу – перетину, взаємодоповнення, еквівалентності, які свідчать про те, що кожний конкретний випадок використання еліпсису в реченні не може бути зведеним лише до якогось одного його типу чи виду і що він, за О.Н. Реуновою, побутує у трьох своїх іпостасях – еліптичних вкраплень, еліптичних зрощень і еліптичних скупчень [Реунова 2000].

Все таксономічне розмаїття синтаксичного еліпсису базується на презумпції адекватного декодування адресатом пропущеного реченнєвого компонента. Це відбувається в межах двоєдиної настанови: прагнення мовця до уникнення когнітивного дисонансу і, відповідно, до збереження консонансу. Остання й визначає когнітивно-комунікативний потенціал ЕР – закритий список когнітивних схем / моделей, які в різних режимах спілкування можуть по-різному актуалізуватися як у кількісному, так і в якісному відношеннях, як у простому, так і у складному реченні. Еліпсис у складному реченні використовується більш активно, ніж у простому, але при цьому його продуктивність у паратаксісі вища, ніж у гіпотаксісі.

Лінгвокогнітивне моделювання ЕР уможливується з урахуванням того факту, що еліпсація є процесом спрощення речення шляхом переведення в імплікацію тих його конструктивних компонентів, які в узуальному використанні слугують маркерами глибинних елементів його семантики (семантем) – предикатних і непередикатних (аргументних) знаків, що здатні зберігати свої "сміслові сліди" за рахунок анафоричної чи катафоричної підтримки на рівні мікро- і макроконтраксту.

Процеси еліпсації конструктивних компонентів **простого речення** сучасної англійської мови базуються на опущенні двох системорелевантних компонентів пропозиції – предикатів і аргументів, які в різних констеляціях дають чотири різновиди еліпсису – два одномісних (предикатний (а) чи аргументний еліпсис (б) і два комбінованих (дво- (в) або тримісний (г) предикатно-аргументний еліпсис). Пор.: (а) *Britney Ø to Las Vegas for liposuction /DM/*; (б) *What do you know about Mrs. Florian? – She ain't neighbourly. Ø Plays her radio loud late nights. Ø Sings /R. Chandler/*; (в) *My kid. Ø Ø always with the smart answers /J. Collins/*; (г) *Where are we having dinner? – Ø Ø Ø Home /E. R. Edwards/*.

Еліпсація предикатних знаків у простому реченні є асиметричною: по-перше, вона має місце у трьох із чотирьох можливих типів предикатів (абсолютних статичних, відносних статичних і відносних динамічних); по-друге, серед абсолютних статичних предикатів рівною мірою використовується всі три позиційні типи еліпсису (ініціальний, медіальний, фінальний), а у сфері відносних мають місце лише медіальний і фінальний. Еліпсація ж аргументів пов'язана переважним чином з їх суб'єктними типами, меншою продуктивністю вирізняються обставинні аргументи і зовсім малоактивними є об'єктні (пацієнтів, об'єктив, перцептив). Комбінований еліпсис має предикатно-аргументний характер і може бути як двомісним, так і тримісним.

Еліпсація структурно-семантичних компонентів **паратаксісу** відбувається у межах дев'яти основних моделей, які корелюють з кон'юнкцією копулятивності, протиставності та зіставності, у той час як диз'юнкція та імплікація цураються еліпсису. Процеси еліпсації мають високу активність серед бінарних паратаксісних утворень, тоді як серед полікомпонентних вони виявляються малопродуктивними. Опущення якого-небудь інформативно значущого компонента паратаксісу допускається мовним узусом в одній із його конструктивних частин – як правило, у правому кон'юнкті, що зумовлює переважання прогресивного еліпсису над регресивним. Для англійського паратаксісного речення характерне використання одномісного еліпсису, двомісний перебуває на периферії мовленнєвої практики, а тримісний взагалі не використовується.

У **гіпотаксісі** немає жорсткої каузальної залежності між функціонально-семантичним типом речення і характером еліпсації конструктивних компонентів в його головному чи підрядному суб'юнктах. Використання еліпсису тут відбувається у межах двох опозицій: "еліпсис предиката vs еліпсис аргумента" і "еліпсис у головному vs еліпсис у підрядному".

Для досягнення когнітивного консонансу еліпсований гіпотаксис покладається як на свої внутрішньо-, так і на зовнішньореченнєві ресурси. Цим же пояснюється і його преферентне використання у сфері з'ясувальних, компаративних, темпоральних і кондиційних речень, які майже завжди синсемантичні. З цієї причини еліпсис з'являється у гіпотаксісі там, де є всі можливості для його оперативного декодування за допомогою анафоричної регресії – будь то попередній контекст: (еліпсис у головному суб'юнкті */A tale-bearer is as bad as the thief Ø/* чи попередня клауза (еліпсис у підрядному суб'юнкті */But if anyone can do this, you can Ø Ø /H. Spring/*).

Кількість і характер пропущених компонентів залежить від таких чинників: позиція компонента, що підлягає елімінації у простому реченні; позиція конструктивної частини складного речення у складі реченнєвого цілого (право- чи лівосторонність кон'юнкта в паратаксісі, пре-, інтер- чи постпозиція підрядного суб'юнкта в гіпотаксісі). Від них же залежить наявність / відсутність контекстної підтримки пропозиціонального змісту, а від них – наявність / відсутність самого еліпсису. Звідси й чітка корелятивна залежність: чим сильніше "анафоричний тиск", тим більше компонентів може бути пропущено; чим більше компонентів пропущено, тим більш анафоричним є еліпсис.

Комунікативний аспект ЕР визначається їхнім прагмасемантичним потенціалом (актуальне членування, комунікативний динамізм, актомовленнєва специфіка), мовленнєвою експресією, особливостями функціонування в комунікативно автономних висловленнях і специфікою використання у різних дискурсивних формаціях.

Усталений *тема-рематичний устрій* узуального речення трансформується у своєму еліпсованому варіанті у трикомпонентну інваріантну модель: залишаючись, як правило, монотематичним, воно є бірематичним. Регулюючи появу нових рематизованих компонентів (Р), еліпсована тема (Т) слугує налагодженню смислової спадковості в поданні нових кластерів знання. Наприклад, у EP *The best way^{T-1} out of a difficulty^{P-1} is Ø^{T-1} through it^{P-2}* розподіл тема-рематичних імпульсів забезпечує постійне комунікативне напруження між експліцитними та імпліцитними компонентами, яке є рухомою силою комунікативного динамізму всього висловлення і, відповідно, запорукою ритмічного порціонування як пропозиціональної, так і інтенціональної інформації.

Інтенціональна складова EP визначає і його іллокутивну специфіку. Остання полягає в тому, що воно може бути формою втілення простих (*Ø Afraid she might beat you?* /M. McRae/) і складних (*Ø; Have you told Kelly Ø? But Ø Ø not yet* /J. Fielding/; *I'll see how she's feeling tomorrow and Ø tell her then. Or Ø Ø not possible?*) мовленнєвих актів, що реалізуються в межах усталених комунікативних ситуацій, які зумовлюють використання відповідних їм мовленнєвих одиниць – констативів, квеситивів, директивів і комісивів. Всі вони вирізняються певними комбінаторними можливостями щодо утворення складних мовленнєвих одиниць у межах EP – комунікативно автономного чи дискурсивно зумовленого.

Сфера дії еліпсису в автономних комунікативних одиницях (зазвичай, у пареміях) не виходить за рамки речення, а знаходиться усередині нього. Він використовується як своєрідний дематеріалізований слід мовної одиниці в матеріальній структурі висловлення. Еліпсис використовується в таких висловленнях як засіб посилення образності, контрастності, експресії та імпресії, що сприяє мисленнєво-мовленнєвій гармонізації повідомлення, механізм якої утворює не пресупозиція, а імплікація. Це відбувається за однією з трьох відомих схем – еліптичне вкраплення, еліптичне зрощення й еліптичне скупчення.

За принципом **еліптичного вкраплення** будуються прислів'я і приказки. Оскільки вони найчастіше мають форму одного речення, то процеси спрощення зачіпають лише їхнє предикативне ядро, валентна рамка якого дозволяє пропуск одного, рідше двох і зовсім рідко трьох компонентів: *Needs must Ø when the devil drives; Youth supplies us with colors, age Ø Ø with canvas.*

Натомість пропуск смислових компонентів англійської народної загадки має переважним чином усі риси **еліптичних зрощень**: чим більше текстовий обсяг загадки, тим більше у ній скорочених компонентів. Еліпсація компонентів загадки – це риторичний прийом скорочення її текстової матерії, що "працює" на максимальне збереження змісту, який має точно і чітко співвідноситися з відгадкою. Пор.: *Voiceless it cries, / Wingless Ø flutters, | Toothless Ø bites, | Mouthless Ø mutters {Wind}; Ø Runs smoother than any rhyme, | Ø Loves to fall but Ø cannot climb! {Water}*. За схемою еліптичних зрощень конституюються і афоризми, які, будучи авторизованими пареміями, прагнуть до максимального конденсованого представлення думки. При їх еліпсації релевантними видаються не стільки міркування ергономіки, стільки влучності та ейдеміки (образності). Ейдемична мотивація при максимальному фокусуванні уваги на кластерах істотно значущої інформації дозволяє стискати матеріальну форму афористичного висловлення до розумних меж без руйнування його пропозиціонального змісту: *The first half of our lives is ruined by our parents, and the second half Ø Ø by our children* /C. Darrow/; *Ø Ø Ever notice that "what the hell" is always the right decision?* /M. Monroe/.

Еліпсис і паремія взаємодіють між собою за принципом засобу і середовища: еліпсис суть усталений засіб створення стислості, паремія суть сприятливе середовище стиску вербальних засобів. Наслідком такої взаємодії є екстракт думки, що рядиться у форму блискуче вигостреної й доведеної до досконалості сентенції, концентрація смислу в якій досягає свого апогею.

Імплікативні засади має й еліпсис у **дискурсивно зв'язаному реченні**, когнітивно-комунікативна актуалізація якого відбувається через інтеграцію в надфразову єдність з її мотивами, настановами, тактиками і стратегіями. Проте еліпсис ставиться до своєї реалізації в дискурсі вибірково: він цурається юридичної та релігійної комунікації, офіційно-ділових текстів, інструктивних документів тощо. Найсприятливішим комунікативним середовищем для нього є розмовно-побутовий, публіцистичний і рекламний дискурси.

Найбільш вживаним є еліпсис у розмовно-побутовому дискурсі, чому значною мірою сприяє іллокутивно-перлокутивна специфіка цієї сфери спілкування (непідготовленість, спонтанність, довільність, експресивність, сугестивність), що уможливило використання **еліптичних скупчень** на кшталт *This is no ordinary piece of jewelry. I feel... – How much Ø Ø? – Its provenance alone warrants... – How much Ø Ø? – The sheer beauty, not to mention the craftsmanship involved... – How much Ø Ø? – ...the word unique would not be appropriate – You may be right, but I still need to know how much it's going to cost me – Ø Ø One million pounds, sir* /J. Archer/. На другому місці – публіцистичний дискурс, який формується в основному за рахунок своєї здатності "вбирати" в себе суттєві властивості інших типів і видів комунікації: *She works hard at the subjects she likes and Ø Ø less hard at ones she doesn't Ø; Girls today eat more sweets and junk food, and less fresh fruit and vegetables, than their mothers and grandmothers did, when Ø Ø young* /DE/. Рекламний дискурс посідає в цій системі третє місце: виходячи із презумпції того, що не всі споживачі обізнані з темою повідомлюваного, його автори прагнуть до максимальної експліцитної подачі інформації: *Microsoft Office has evolved. Have you Ø?* {реклама Microsoft}; *The holiday's over but your tan isn't Ø* /OK!/ {реклама}.

Таким чином, доходимо таких **висновків**: когнітивно-комунікативна природа еліпсису є запорукою його існування у двох своїх іпостасях – парадигматичній і синтагматичній. У першому випадку йдеться про еліпсис

як системно-мовне утворення, що є інгерентно властиве комунікативно автономним синтаксичним конструкціям, у другому – про еліпсис як ситуативно-мовленнєве утворення. Будучи явищем когнітивно-комунікативного порядку, еліпсис має синкретичну природу: він виникає і продукується за діалектичним законом єдності та боротьби протилежностей – імпліцитного та експліцитного в реченні. Цей синкретизм є віддзеркаленням протиріччя між формою синтаксичної одиниці та її змістом, що має своїм наслідком невербалізовану референцію і що в кінцевому рахунку є одним із проявів асиметрії мовного знаку.

Системологічний погляд на когнітивно-комунікативний потенціал еліптичного речення сучасної англійської мови в перспективі може стати основою для лінгвопрагматичного, лінгвостилістичного та лінгвосинергетичного опису не менш активних процесів спрощення реченнєвої матерії – компресії, редукації, парцеляції, які разом із еліпсисом діють за алгоритмом синтаксичної лакуарності, одного із активних синтаксичних явищ у природних мовах. Не менш перспективним є їх вивчення в різних дискурсивних формаціях, у різних соціальних стратах, у різних статусно-рольових конфігураціях на матеріалі різних лінгвокультур.

Література

- Дудучава 1966: Дудучава, Р.Е. Структура неполносоставных предложений английской диалогической речи [Текст]: автореф. дис... канд. филол. наук: 10.02.04. – Тбилиси, 1966. – 30 с.
- Есперсен 2006: Есперсен, О. Философия грамматики [Текст] / О. Есперсен [пер. с англ./ общ. ред. и предисловие Б.А. Ильиша]; [изд. 3-е, стереот.]. – М.: КомКнига, 2006. – 408 с.
- Примерова 1988: Примерова, Н.Д. Речевая компрессия в диалогическом единстве / на материале английского художественного текста [Текст]: дис. ... канд. филол. наук: 10.02.04. – М., 1988. – 199 с.
- Реунова 2000: Реунова, О.И. Эллипсис как лингвистическое явление [Текст] / О.И. Реунова. – Пятигорск: Пятигорск. гос. лингв. ун-т, 2000. – 223 с.
- Ситнова 1978: Ситнова, Н.А. Эллипс строевых (служебных) элементов в английской разговорной речи [Текст]: дис. ... канд. филол. наук : 10.02.04 / Горький, 1978. – 171 с.
- Юхт 1964: Юхт, В.А. Неполные предложения в современном английском языке [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.02.04. – М., 1964. – 20 с.
- Hoeskema 2005: Hoeskema, J. Cumulative Effects in the Evaluation of pseudo-gapping [Text] / J. Hoeskema // Cross-modular approaches to ellipsis. 17th European Summer School on Logic, Language and Information. Edinburgh. – 2005. – P. 45-49.
- Elbourne 2005: Elbourne, P. The Semantics of Ellipsis [Electronic resource] / Elbourne P. – 2005. – <http://www.semanticsarchive.net/Archive/jYzdmO/Semantics of Ellipsis.pdf>
- Lencher 2004: Lencher, W. Ellipsis in Comparatives [Text] / W. Lencher – B., N.Y.: Mounton de Gruyter, 2004. – 285 p.
- Merchant 2001: Merchant, J. The Syntax of Silence: sluicing, islands, and the theory of ellipsis [Text] / J. Merchant – Oxford: Oxford University Press, 2001. – 280 p.
- Murguia 2004: Murguia, E. Syntactic identity and locality restrictions on verbal ellipsis [Electronic resource] / E. Murguia – Maryland, 2004. – 282 p. <http://www.ling.umd.edu/publications/dissertations/murguia2004.pdf>

Проанализированы когнитивные и коммуникативные свойства эллиптических предложений современного английского языка, описана структурно-семантическая типология и механизм их продуцирования и использования их в речи, приведен и описан инвентарь основных когнитивно-семантических схем, по которым строятся простые и сложные образования с невербализованным компонентом смысла. Установлены коммуникативно-функциональные свойства эллиптического предложения, описано их функционирование как автономных и как дискурсивно обусловленных предикативных единиц.

Ключевые слова: эллипсис, моделирование, когнитивная и коммуникативная функция.

Cognitive and communicative attributes of English elliptical sentences are analyzed, structural-semantic typology and mechanism of their production and use in speech are described, inventory of the main cognitive-semantic schemes, according to which simple and complex constructions with non-verbalized meaning component are built, is provided and described. Communicative-functional attributes of the elliptical sentence are determined, their function as autonomous and as discourse specified predicative items is described.

Keywords: ellipsis, modeling, cognitive and communicative function.

Надійшла до редакції 11 січня 2010 року.

ББК 81.042

УДК 81'37

**ПРОБЛЕМА ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ «ПИТАННЯ» НА ЛОГІКО-СЕМАНТИЧНОМУ,
ГРАМАТИЧНОМУ ТА КОМУНІКАТИВНОМУ РІВНЯХ**

Розглянуто поняття «питання» на логіко-семантичному, граматичному та комунікативному рівнях у співвідношенні із поняттями «судження» та «висловлювання». Визначено структурно-функціональні особливості питання.

Ключові слова: судження, висловлювання, питання, питальне речення, інтерогатив.

Проблема взаємодії когнітивних та лінгвальних чинників у процесах мовлення є однією з найактуальніших проблем у сучасній лінгвістиці. Водночас вона є досить складною з огляду на неможливість прямого спостереження за цими процесами. Лише аналіз мовленнєвих результатів дозволяє висловити припущення стосовно «механізмів» процесу вербалізації. Проблемою співвідношення логіки та граматики, зокрема, співвідношення логічних та граматичних категорій займалися учені В. З. Панфілов, Д. П. Горський, А. С. Ахманов, А. Т. Кривоносов, І. І. Мещанінов, А. С. Чікобава, Г. П. Ардентов та інші. Поява та формування комунікативного напрямку у вітчизняному мовознавстві, методологію якого розробляли мовознавці Г. В. Колшанський, І. М. Кобозева, Н. Д. Арутюнова та інші, в українському мовознавстві – Ф. С. Бацевич, викликали чимало дискусій. Так, критика комунікативного підходу та обстоювання примату логіко-граматичного у мовознавчій сфері знайшло відображення у працях дослідника А. Т. Кривоносова [Кривоносов 1986].

На наш погляд, складну та багатоаспектну проблему співвідношення логічних, граматичних та комунікативних категорій доцільно аналізувати на прикладі конкретного поняття. У нашому випадку таким об'єктом є питання, а предметом – його логіко-семантичні, граматичні та комунікативні характеристики. Маємо на меті визначити сутність поняття «питання» на логіко-семантичному, граматичному та комунікативному рівнях, для чого необхідно вирішити такі завдання:

- проаналізувати розуміння «судження», «висловлювання» та «питання» у формальній (класичній) та сучасній логічній науці;
- визначити статус питальних речень з погляду граматики;
- розкрити поняття «питання» як інтерогативу в комунікативній лінгвістиці.

У структурі логічного пізнання питання, як відомо, займає одне з провідних місць, адже виникненню будь-якого знання про предмет передують виникнення питання про предмет. Характеризуючи логіко-семантичне розуміння питання, доцільно звернутися до визначення поняття «судження». За класичною логікою судження – це «думка, висловлена у розповідному реченні, яка є істинною або хибною» [Ивин 1997: 179]. Судження, на думку дослідника П. С. Попова, не містить ніяких психологічних відтінків, на відміну від твердження; питання ж не є судженням, бо характерною ознакою останнього є твердження або заперечення будь-чого. Оскільки питання не стверджує і не заперечує, то воно не може бути ні істинним, ні хибним – основоположних понять будь-якого судження [Попов 1956: 21]. Однак, у логічному словнику стверджується наявність в основі питання судження або кількох суджень [Горський 1991: 24]. Наприклад, питання, *Яку погоду в Києві обіцяють синоптики на завтра?*, ґрунтується на судженні про те, що є місто Київ, є синоптики – люди, що досліджують атмосферні явища, та є потенційна можливість прогнозування атмосферних опадів.

Сучасна логічна наука дедалі частіше замість «судження» послуговується терміном «висловлювання», що визначається як «граматично правильне розповідне речення, узятє разом із вираженим ним змістом» [Там само: 25-26]. У логіці виділяють кілька типів висловлювань, основне з яких – дескриптивне. Основною його функцією є опис дійсності. Якщо він відповідає реаліям дійсності, висловлювання – істинне, якщо ж не відповідає, відповідно – хибне. Дескриптивне висловлювання може мати різну граматичну форму, в тому числі і форму питання. Висловлювання *Істинно, що ця будівля із дерева* та *Ця будівля із дерева?* збігаються у своїй основі і різняться у співвідношенні до дійсності.

Проблемою визначення суті питання, його значення та ролі в процесах мислення займається еротетивна (інтерогативна) логіка – розділ сучасної символічної логічної науки, згідно з якою питання – «це речення, що виражає брак інформації про будь-який об'єкт, має особливу форму та вимагає відповіді, пояснення» [Ивин 1997: 126]. Кожне питання виникає на основі певного вихідного знання, неповного або невизначеного, що має бути істинним. Це умова змістовного, чи коректного, питання. Хибність судження, яке лежить в основі питання, вказує на те, що такого вихідного знання (неповного або невизначеного) не існує взагалі, тому питання втрачає смисл і стає беззмістовним або некоректним. Наприклад, у питанні *«Чи великий у півня хвіст?»* засновками є твердження існування такої істоти, як півень, а також наявність у нього хвоста. Ці твердження істинні, а питання – коректне. Питання *А півники хвостами вгору ростуть?* (Д. Чердніченко) має у засновку твердження про існування півнів та існування такої їх властивості, як *рости вгору хвостами*. Останнє є хибним, а отже, і питання – беззмістовним.

Якщо той, хто питає, не знає про хибність засновків свого питання, він припускається простої логічної помилки, ставлячи некоректне питання. Коли ж, усвідомлюючи хибність засновків питання, людина ставить питання з метою заплутати своїх опонентів чи слухачів, таке питання кваліфікується як софізм, або провокаційне. Наприклад, у питанні *Як збудувати вічний двигун?* хибним засновком є твердження про існування вічного двигуна [Горський 1991: 20].

Загалом у формальній логіці виокремлюють два типи питань: перший тип – уточнювальні (прямі, так- / ні-питання) (*Чи справді Київ – столиця України?*) та другий тип – питання доповнювальні (непрямі, що-питання) (*Хто сьогодні черговий у групі?*). Питання першого типу можуть бути простими та складними. Прості, у свою чергу, поділяються на умовні та безумовні. *Чи справді вода закипить, якщо її нагріти до ста градусів за Цельсієм?* – просте умовне питання, *Чи справді людина побувала в космосі?* – просте безумовне питання. Серед складних питань вичленовують кон'юнктивні (з'єднувальні) (*За фахом ви – філолог і журналіст?*) та диз'юнктивні (роз'єднувальні) (*За фахом ви – філолог чи журналіст?*).

Другий тип – питання доповнювальні (непрямі, що-питання). Вони мають у своєму складі питальні слова – оператори: *Де?*, *Коли?*, *Хто?*, *Що?*, *Чому?*, *Який?* і т. п. Структурно такі питання теж поділяють на прості (*Що означає термін «комунікація»?*) та складні (*Який відомий український письменник є автором творів «Перехресні стежки» та «Микола Джеря»?*), які, у свою чергу, можна поділити на прості уточнювальні питання [Там само: 21].

Основною задачею питання, за логіками, є отримання відповіді на нього. Умовою успішності цього процесу є його змістовність, точність і лаконічність. Складні питання доцільно поділяти на прості. Наприклад, у складному питанні *Чи є слова «студент» і «червоний» іменниками?* треба виокремити два простих: *Чи є слово «студент» іменником?* і *Чи є слово «червоний» іменником?*. Адже відповідь є неоднаковою для цих питань (у першому варіанті – *Так*, у другому – *Ні*).

На думку дослідника А. А. Вейзе, доцільно говорити про єдність «питання – відповідь» як спосіб логічного розвитку думки в мовленнєвих формах «пояснення» та «розмірковування» поряд із такими мислинськими операціями, як «визначення», «експлікація», «порівняння», «розчленування» [Вейзе 1984: 54]. Таким чином, структурні особливості питання характеризують його як особливу форму розвитку думки, яка у світлі нового розуміння судження як висловлювання, співвідноситься з останнім як особливий вид дескриптивного висловлювання.

У традиційній граматиці поняття «питання» трактувалося через поняття «питальне речення», тобто «речення, у якому міститься питання, виражене за допомогою питальних слів (займенників, прислівників), питальних часток та питальної інтонації» [Ганич, Олійник 1991: 187]. Граматичний компонент аналізу багато в чому перетинається із формально-логічним. Питальні речення мають на меті одержати нову інформацію щодо предмета думки; з'ясувати вірогідність чи невірогідність окремого моменту думки; установити реальність чи нереальність основного змісту речення чи уточнити окремі компоненти змісту.

Основна увага зосереджується на структурі речення і визначенні складників, зокрема тих, що виражають власне питання. У зв'язку з цим розрізняють речення прямої з'ясовувальної питальності: *Хто ви? Як ви зветесь? Як живете, по якій ступаєте пуні?*

(М. Рильський); речення прямої уточнювальної питальності: *Хіба ви і в грозу літаєте?* (О. Гончар). Ці два види становлять власне питальні речення.

У структурі логічного знання вони охоплюють перший і другий тип питань. Тоді як граматики виділяють ще один тип – речення непрямой питальності у формі запитання, що виражають ствердження: *Хто з вас може перелічити обов'язки своєї матері?* (Ю. Яновський) чи заперечення: *Чиї руки не простягнуться до тебе?* (О. Гончар). Це – риторичні питання. Принагідно зауважимо, що логіки риторичні питання відносять до суджень, виходячи з того, що риторичне питання не містить браку інформації та не вимагає відповіді. Наприклад, у питанні *Хто з нас не знає віршів Тараса Шевченка?* той, хто питає, не має наміру з'ясувати, хто із присутніх насправді їх не знає, а використовує граматичну форму питання для вираження твердження *Ми усі знаємо вірші Тараса Шевченка*. Чим продиктований вибір мовцем певної граматичної форми для вербалізації думки? – на це питання намагається відповісти комунікативна лінгвістика, яка розглядає питання як форму висловлювання.

У сучасній лінгвістиці висловлювання трактується як одиниця мовлення. Мовознавець О. О. Селіванова визначає його як «конкретну реалізацію в ситуації мовлення речення як інваріанта згідно з дихотомією мови та мовлення, емічного та етичного рівнів у дескриптивній і структурній лінгвістиці» [Селіванова 2006: 349]. Речення репрезентується в мовленні певною кількістю варіантів – висловлюваннями, що отримують додаткові смисли, пов'язані з намірами мовця й іншими параметрами комунікативної ситуації, зокрема інтонаційними ознаками, актуальним членуванням тощо. Функціональний підхід до висловлювання, впроваджений ще лінгвістом В. Матезіусом, розглядає його у відповідній ситуації мовлення і вичленовує додатковий прагматичний та модальний компонент [Там само: 350]. Структурно та семантично висловлювання може збігатися із реченням у випадку відповідності позиційній схемі речення. Однак ситуативна зорієнтованість висловлювання зумовлює вибірковість та варіативність його компонентного складу (звідси – компресія або надмірність у висловлюваннях). У сучасній лінгвопрагматиці та комунікативній лінгвістиці висловлювання

вживається як відповідник мовленнєвого акту: містить насамперед показники ілокутивної спрямованості комунікативних дій мовця.

У “Словнику лінгвістичних термінів” О. С. Ахманової питання визначається як “висловлювання, що має на меті змусити слухача повідомити дещо невідоме мовцеві або представлене мовцем як таке, що вимагає пояснення” [Ахманова 1966: 34]. Мовознавець вирізняє:

- альтернативне питання (або ще розділове питання, подвійне питання, двочленне питання, диз’юнктивне питання) – питання, що пропонує слухачеві підтвердити одну з допустових можливостей; таке, що підказує одну із двох можливих відповідей. Наприклад: *Він у Москві чи у Ленінграді? Це чорне чи сіре?*;
- окличне питання, тобто «оклик, якому надається форма питання». Наприклад: *Погодитись з Вами?! Та ніколи!*;
- питання – зустрічне питання, що задається замість відповіді. Наприклад: *Він поїхав? – А що?*;
- вторинне питання (питання додаткове, питання опосередковане, питання розгорнуте; питання спрямоване, питання часткове) – питання, що відноситься спеціально до одного із членів речення: *Куди ти йдеш?*;
- подвійне питання – 1) питання з двома питальними займенниками у різних відмінках: *Хто кого бачить?*; 2) те ж саме, що й альтернативне питання;
- деліберативне питання (питання обговорювальне, питання спекулятивне, питання консультативне – це питання, що адресується риторично до самого себе: *Що мені робити?*; *Чи не піти б?*;
- непряме питання (питання зумовлене, питання підрядне) – питання, передане в непрямому мовленні: *Я себе запитую, чи він прийде?*;
- займенникове питання – питання, що має у своєму складі питальний займенник: *Хто прийшов?*;
- безпосереднє питання (питання пряме) – це є власне питання, тобто зміст питального речення виражений зверненням до слухача за інформацією (на відміну від непрямого питання, яке тільки повідомляє про таку ситуацію): *Скільки буде: два помножити на два?* на відміну *Я вас запитую про те, скільки буде два помножити на два?*;
- загальне питання (питання абсолютне, питання категоричне, питання одночленне, питання первинне, питання просте) – питання, що пропонує підтвердити або заперечити основний зміст висловлювання; (за первинним питанням в основному задається вторинне питання): *Він поїхав?* (первинне) *Так?* (вторинне);
- розділове питання (питання диз’юнктивне) – 1) те саме, що й питання альтернативне; 2) питання, яке емпатично супроводжує висловлювання у формі, прямопротилежній останньому, і яке складається, таким чином, із двох частин – розгорнутої та скороченої, друга з яких підкреслює, пояснює його в цілому: *Ви знаєте його, чи не правда?*;
- питання риторичне (еротема) – це фігура мовлення, що надає ствердженню або запереченню питальної форми для того, щоб посилити увагу слухача, підвищити емоційний тон і т.п.: *Кому не відомо, що він перший висловив цю думку?!*;
- спеціальне питання – питання, основний (питальний) зміст якого зосереджений у питальному займенникові, що вказує на те, яка саме вимагається інформація: *ХТО пішов туди вчора?*; *КУДИ він пішов вчора?*;
- стверджувальне питання – питання у формі стверджувального речення, але із питальною інтонацією: *Ви підете туди?*;
- чисте питання (питання повне) – висловлювання, що має питальну форму, але яке тим більше наближається до простого повідомлення, чим ясніше мовець уявляє собі відповідь: *Адже ти був вчора у театрі?*; *Так ти що, грошей захотів?* [Там само: 35].

Наведена вище класифікація представляє варіативність питальних конструкцій різноаспектно (структурний та комунікативний компоненти окремо не виділяються), засвідчуючи, крім структурної, ще й інтенційну різноманітність питальних конструкцій.

Як структура комунікативно різноманітна, варіативна, гнучка і динамічна, питання розглядається в комунікативній лінгвістиці у світлі теорії мовленнєвих актів. За цією теорією елементарним складником спілкування, одиницею матеріалізації інтенцій мовця у спілкуванні вважається мовленнєвий акт (Дж. Остін, Дж. Сьорль). Акт мовлення – мінімальна одиниця мовленнєвої діяльності, що являє собою цілеспрямовану мовленнєву дію, здійснювану згідно з принципами і правилами мовленнєвої поведінки, прийнятими в даному суспільстві [Дж. Остін 1986: 11], увійшов у методологію гуманітарних наук завдяки його важливій ролі при аналізі дискурсу, у герменевтичному та психоаналітичному методах. Оскільки мовленнєвий акт – це дія, то, аналізуючи його, дослідники використовують категорії, необхідні для характеристики та оцінки будь-якої дії, а саме: суб’єкт, ціль, спосіб, інструмент, засіб, результат, умови, успішність і т. ін. Суб’єкт мовленнєвого акту –

мовець – продукує висловлювання, розраховане на сприйняття його адресатом – слухачем. Висловлювання є одночасно продуктом мовленнєвого акту, а також інструментом у досягненні певної комунікативної мети [Там само: 14].

Засновник теорії мовленнєвих актів Джон Остін у своїх дослідженнях не виділяє питання окремим типом мовленнєвого акту. Дж. Сьорль у своїй класифікації вводить інтерогатив у склад директивів, метою яких є намір мовця змусити слухача здійснити дещо, необхідне для мовця (у цьому сенсі мовець, запитуючи, змушує, вимагає, наполягає на відповіді слухача). Дослідник Д. Вундерліх серед типів ілокутивних актів поряд із директивом вирізняє еротетив як ініціальний мовленнєвий акт, який поряд із директивом породжує нові умови інтеракції й цим визначає послідовність дій. Мовознавець Г. Г. Почепцов, спираючись на ідеї Дж. Остіна та Дж. Сьорля, свою класифікацію будує у межах лінгвістичної теорії речення. У ній він згадує про питання (питальне речення), називаючи його «квеситив». За класифікацією Дж. Н. Ліча, питання виступає як «рогатив» – ілокутивний акт взаємодії між слухачем та мовцем. Дослідник установлює відповідність між ілокутивними актами та психологічними, що виражають психологічний стан, співвіднесений із відповідною ілокуцією. Рогатив, у такому сенсі, виражає сумнів. У класифікаціях Н. Д. Арутюнової, В. В. Богданова, В. З. Дем'янкова різновид питання фігурує під назвою «інтерогатив» як спонукальний, неінституційний (неритуальний), адресатно-ініціувальний, інформаційно-спонукальний різновид мовленнєвого акту [Сусов 2006: 157–168].

А. М. Бахтін у своїх працях вважає питання мовленнєвим жанром, таким як бесіда, оповідання, щоденник тощо. Принагідно зауважимо, що теорія мовленнєвих жанрів, розвиваючись паралельно з теорією мовленнєвих актів у вітчизняному мовознавстві, певним чином, перегукується з останньою. Засновником сучасної теорії мовленнєвих жанрів як загальносеміотичного і загальнофілологічного явища був М. Бахтін, який ще в 50-х роках у праці “Проблема мовленнєвих жанрів” визначив поняття жанру як “відносно стійкого тематичного, композиційного й стилістичного типу висловлювання” [Бахтин 1997: 270–277]. На його думку, мовленнєві жанри організовують наше мовлення практично так, як її організовують граматичні форми (синтаксичні). Водночас він зазначає, що мовленнєві жанри, такі як прощання, заперечення, питання, відповідь можуть бути складниками комплексного мовленнєвого жанру, наприклад, бесіди.

З погляду внутрішньої організації питанню властива «багатоплановість конкретних мовленнєвих виявів». Наприклад, у формі питання може виражатися спонукування до дії: *Чому б с тобою нам не поєднати дружбу?* (Л. Глібов) [Русанівський 2007: 347], питання підкреслюють думку: *Він гарна людина, чи не так?*, висловлюють припущення: *Мабуть, завтра дощитиме?*. Питальна форма апробована у вираженні різних психофізичних та емоційних станів: гніву *Ти це припиниш чи ні?!*, роздратування *Коли ви вже наговоритесь?!*, суму *Як довго ще мені на тебе чекати?*, болю *Та скільки це можна терпіти?*, радості *Невже ти справді повернувся?!*, щастя, кохання *Невже це ти мене кохаєш?!* і т. п.

Розуміння відношень між реченням та висловлюванням у граматиці та сучасній лінгвістиці певним чином корелює із визначенням судження та висловлювання у класичній логіці та сучасній логічній науці. Отже, судження, переосмислене у висловлюванні, може приймати форму питання. Структурний та семантичний компонент питання у логічному розумінні покликає, насамперед, висловити запит інформації. Від цього відштовхується і граматичне розуміння питального речення. Висловлювання-питання у комунікативній лінгвістиці ситуативно може виражати будь-які інтенції мовця. Як бачимо, на логіко-семантичному та граматичному рівні питання постає в комплексі з відповіддю на нього як спосіб розвитку думки, необхідний інструмент у процесах пізнання дійсності. Граматичні рамки питального речення є завузкими для обсягу всієї мисленнєво-чуттєвої інформації, що можуть містити в собі питання. Як комунікативний акт інтерогатив виступає не стільки запитом інформації чи реченням із питальною модальністю, а як одна з форм пізнання і відображення дійсності відповідно до інтенцій мовця.

Поєднавши здобутки граматичної науки з логічною, комунікативна лінгвістика відкриває нові перспективи в дослідженні мовленнєвих явищ, зокрема, інтерогативу. Подальший аналіз має бути спрямований на дослідження мовної індикації, комунікативної перспективи та розробку класифікацій зазначеного мовленнєвого акту.

Література

- Ахманова 1966: Ахманова, О. С. Словарь лингвистических терминов [Текст] / О. С. Ахманова. – М.: Советская энциклопедия, 1966. – 608 с.
- Бахтин 1997: Бахтин, М. М. Собрание сочинений: в 6 т. [Текст] / [под ред. С.Г. Бочарова, Л.А. Гоготишвили]. – М.: Русские словари, 1997. – (Институт мировой литературы им. М. Горького Российской академии наук). – Т. 5: Работы 1940-х – начала 1960-х годов. – 1997. – 732 с. – ISBN 5-89216-011-4 (т. 5).
- Бацевич 1997: Бацевич, Ф. С. Когнітивне і лінгвальне у процесах вербалізації (на матеріалі аномальних висловлень) [Текст] / Ф.С. Бацевич // Мовознавство. – 1997. – № 6. – С. 16–22. – Бібліогр.: с. 22.
- Вейзе 1984: Вейзе, А. А. Семантические и логические категории, объединяющие тексты разных функциональных стилей [Текст] / А.А. Вейзе, Б.М. Лужевский. Принципы функционирования языка в его речевых разновидностях // Межвузовский сборник научных трудов. – Пермь, 1984. – С. 46–57. – Библиогр.: с. 57.

- Ганич, Олійник 1985: Ганич, Д. І., Олійник, І. С. Словник лінгвістичних термінів [Текст] / Д.І. Ганич, І.С. Олійник [під ред. Д. І. Ганич]. – К.: Вища школа, 1985. – 360 с.
- Горский 1991: Горский, Д. П. Краткий словарь по логике [Текст] / Д. П. Горский, А.А. Ивин, А.Л. Никифоров [под ред. Д. П. Горского]. – М.: Просвещение, 1991. – 208 с. – ISBN 5-09-001060-9.
- Ивин 1997: Ивин, А. А. Словарь по логике [Текст] / А. А. Ивин, А.Л. Никифоров [под ред. А. А. Ивина]. – М.: Гуманитарный издательский центр ВЛАДОС, 1997. – 384 с. – ISBN 5-691-00099-3.
- Кривоносов 1986: Кривоносов, А. Т. «Лингвистика текста» и исследование взаимоотношения языка и мышления [Текст] / А. Т. Кривоносов // Вопросы языкознания. – 1986. – № 6. – С. 23–37. – Библиогр.: с. 37.
- Попов 1956: Попов, П. С. Суждение [Текст] / П. С. Попов. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1956. – 141 с.
- Селіванова 2006: Селіванова, О.О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія [Текст] / Селіванова О.О. – Полтава: Довкілля – К, 2006. – 716 с. – ISBN 966-8791-00-2.
- Сусов 2006: Сусов, И. П. Лингвистическая прагматика: учеб. пособие [для студ., магистрант., аспирант.] [Електронний ресурс] / И.П. Сусов. – Тверь: Восток – Запад, 2006. – 272 с. – Режим доступа: <http://homepages.tversu.ru/~ips/Pragma.html>. – Назва з екрана.
- Остин 1986: Остин, Дж. Теория речевых актов [Текст] / Новое в зарубежной лингвистике [под ред. Б.Ю. Городецкого]. – М.: Прогресс, 1986. – С. 167-196.
- Українська мова: енциклопедія 2007: Українська мова: енциклопедія [Текст] / В.М. Русанівський, О.О. Тараненко, М.П. Зяблюк (ред. колегія). – 3-тє вид., зі змінами і доп. – К.: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2007. – 856 с. – ISBN 978-966-74943-4.

Рассмотрено понятие «вопрос» на логико-семантическом, грамматическом и коммуникативном уровнях в соотношении с понятиями «суждение» и «высказывание». Определены структурно-функциональные особенности вопроса.

Ключевые слова: суждение, высказывание, вопрос, вопросительное предложение. интеррогатив.

The article deals with the notion of «the question» on logic-semantic, grammatical and communicative levels in correspondence with the notions «judgment» and «utterance». The structural and functional peculiarities at the question have been analysed.

Keywords: judgment, utterance, question, interrogative.

Надійшла до редакції 19 січня 2010 року.

Марина Балко

ББК Ш12=411.4*220

УДК 81'367.4

ОСОБЛИВОСТІ ПОБУДОВИ СТРУКТУРНИХ СХЕМ СЛОВОСПОЛУЧЕНЬ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

У статті розглядаються особливості побудови структурних схем словосполучень сучасної української мови. Автор обґрунтовує оптимальність методу побудови структурних схем для опису структури словосполучень.

Ключові слова: словосполучення, структурна схема словосполучення, синтаксичний зв'язок, лексико-граматичний клас слів, порядок слів.

Питання опису структури вільних словосполучень уже неодноразово ставало предметом розгляду дослідників (пор. праці В.А. Белошапкової, І.Р. Вихованця, А.П. Загнітка, О.С. Мельничука, Т.Н. Молошної, М.М. Прокоповича, О.С. Скоблікової, Г.М. Удовиченка, К.Ф. Шульжука та ін.). Незаперечним є той факт, що словосполучення характеризується певною формальною та смисловою єдністю компонентів, тобто будується за певним зразком та має граматичне значення.

Мета пропонованої статті – охарактеризувати метод побудови структурних схем як оптимальний метод для опису структури словосполучень. Реалізація поставленої мети передбачає розв'язання таких завдань: 1) розглянути поняття структурної схеми словосполучення; 2) охарактеризувати її складові; 3) описати деякі структурні схеми іменних словосполучень сучасної української мови.

Загальноприйнятою є думка, що в побудові словосполучень, в утворенні різних їх моделей провідну роль відіграє належність стрижневого слова до тієї чи іншої частини мови, тобто до того чи іншого лексико-граматичного розряду слів. З граматичним (категоріальним) значенням певної частини мови нерозривно пов'язується характер відношень та зв'язків слів у словосполученнях. Категоріальним значенням стрижневого слова словосполучення обумовлюється і широта цих зв'язків, їх передбачуваність / непередбачуваність, обов'язковість / необов'язковість тощо. Так, М.М. Прокопович акцентує увагу на тому, що дієслово, особливо багате на конструктивні можливості, майже без обмежень сполучаються із залежними від нього прислівниками

всіх розрядів, які в різних аспектах характеризують дію або процес, виражений стрижневим дієсловом. У прикметників же мають місце певні обмеження щодо зв'язків з прислівниками, а ось іменник дуже обмежений у сполученні з прислівниками; проте іменник активно сполучається з прикметниками, дієприкметниками, а також іменниками у відмінкових формах з прийменниками та без них [Прокопович 1966: 143]. Отже, прийоми сполучуваності слів, які історично склалися в українській мові, є типовими тільки для певної частини мови і обумовлені її категорійними ознаками.

Для опису структури словосполучень найчастіше використовується метод моделювання, який передбачає абстрагування від семантики складових частин синтаксичних сполук та зосередження уваги на різноманітних способах їх формального вираження.

У загальнотеоретичному аспекті модель – це „така мисленнєво репрезентована або матеріально реалізована система, яка, відображаючи або відтворюючи об'єкт дослідження, спроможна заміщати його так, що її вивчення дає нам нову інформацію про цей об'єкт” [Меньшиков 1979: 6]. У лінгвістиці поняття моделі використовується у двох значеннях: 1) модель як аналог об'єкта (аналог його структури або функціонування); 2) модель як методологічне поняття, що передбачає не моделювання досліджуваного об'єкта (тобто створення його аналога), а моделювання самого процесу наукового опису методом моделей [Меньшиков 1979; Молошная 1975; Мороховская 1975; Пазухин 1975; Ревзин 1967, Sgall 1984 та ін.].

Для опису структури словосполучень багатьма дослідниками застосовуються моделі-аналоги об'єкта. Моделі цього типу становлять „абстрактні системи конструктив” [Мороховская 1975: 21], що створюються для вивчення властивостей та закономірностей, які є недосяжними для безпосереднього спостереження. Якщо розглядати відношення моделі-аналога до модельованого об'єкта, то можна стверджувати, що її головна функція – заміщувальна (модель-аналог об'єкта уподібнюється оригіналу); серед інших функцій моделі-аналога виокремлюються відтворювальна, евристична, планувальна, організувальна та деякі інші функції. Крім цього, при моделюванні синтаксичних одиниць виділяються їх якісні та кількісні характеристики. Деякими лінгвістами (пор. роботи І.С. Жаркіх, А.Ф. Єфремова, Л.П. Столярової та ін.) називаються й інші фактори, що зумовлюють структурні особливості словосполучень: порядок слів, асоціативне приєднання як явище мовленнєвого синтаксису, економія мовних засобів, стилістична та жанрова приналежність тексту тощо. Проте вказані фактори, на думку Л.П. Столярової, не „зорієнтують на опис власне структурних особливостей цих конструкцій, хоча й не суперечать мовній дійсності, адже будь-яке висловлення, а отже, і частина його зумовлені логічно, психологічно та лінгвістично” [Столярова 1979: 47].

На нашу думку, структуру словосполучень найдоцільніше описувати, спираючись на поняття структурної схеми. Варто зауважити, що терміни „структурна схема словосполучення” і „модель словосполучення” іноді вживаються лінгвістами як синоніми (пор., наприклад, роботи О.С. Скоблікової). Видається необхідним розмежувати ці поняття та зазначити, що перше з них („структурна схема словосполучення”) є більш ємним, порівняно з поняттям моделі, оскільки включає більшу кількість характеристик, релевантних ознак складових компонентів словосполучень, важливих для їх побудови.

Структурна схема словосполучення – це абстрактний зразок побудови словосполучень мінімальної конструкції, за яким будуються численні словосполучення з різним лексичним наповненням головного та залежного компонентів [Белошапкова 1977: 69]. Кількість можливих реалізацій тієї чи іншої структурної схеми, як наголошують дослідники, є різним для різних структурних схем, оскільки серед схем словосполучень є такі, що допускають широке варіювання лексичного наповнення головного та залежного компонентів, і такі, що допускають дуже незначне варіювання стрижневого та залежного елементів. Структурна схема словосполучення, як зазначають лінгвісти, – це поняття синтаксису простих словосполучень (мінімальної конструкції). У складних словосполученнях представлені такі самі структурні схеми, але в тих чи інших комбінаціях.

Структурна схема словосполучення включає:

- 1) вид синтаксичного зв'язку, на основі якого утворюється словосполучення, та його засоби;
- 2) характеристики компонентів словосполучення, релевантні для утворення конструкцій на основі цього виду зв'язку;
- 3) порядок слів, який супроводжує синтаксичний зв'язок.

Коротко охарактеризуємо ці компоненти структурної схеми словосполучення.

Щодо синтаксичного зв'язку, то словосполучення будується на основі підрядного прислівного зв'язку, зокрема одного з його видів (узгодження, керування чи прилягання).

Традиційно узгодження визначається як відтворення формами залежного слова категорій роду, числа та відмінка (або деяких з цих категорій) стрижневого слова: *велика кімната, цікавий твір, належного виховання, переможні ідеї* тощо [Вихованець 1993; Загітко 2001; Молошная 1975; Прокопович 1966; Удовиченко 1968 та ін.]. Тут має місце відтворення не форм головного слова, а притаманних йому граматичних і лексико-граматичних категорій. Це пояснюється тим, що, по-перше, рід у іменника не є формотворчою категорією, а по-друге, рід, число та відмінок стрижневого слова можуть бути формально не виражені (наприклад, у невідмінюваних іменників: *маленький кенгуру, велике депо* і под.). У зв'язку з цим Т.Н. Молошная акцентує

увагу на таких видах узгодження, як смислове, умовне та неповне („аппозиція”) узгодження [Молошная 1975: 8-9].

Смислове узгодження – це такий вид зв'язку, коли форми роду, числа та відмінка залежного слова встановлюються, виходячи зі статі та одиничності або множинності предметів, позначених стрижневим словом, пор.: *талановита Віардо, наша лікар, нещасна я* і под.

Умовне узгодження – це такий вид зв'язку, при якому стрижневим виступає слово, що не має категорій роду й числа та належить до іменників-неістот, пор.: *гучне „ура”*. У таких випадках частіше за все залежне слово вживається у формі однини середнього роду.

Крім охарактеризованих видів словосполучень зі зв'язком узгодження, можна ще назвати конструкції типу *імператор Наполеон, заводи-гіганти* і под. Це, як зазначає Т.Н. Молошная, неповне узгодження (без уподібнення роду). Цей вид узгодження звичайно називають „аппозицією”.

Синтаксичному зв'язку керування присвячено дуже багато праць (пор. роботи Ю.Д. Апресяна, В.А. Белошапкової, Н.С. Валгіної, В.В. Виноградова, А.П. Загнітка, І.С. Ільїнської, Є.В. Кротевича, Т.М. Молошної, О.М. Пешковського, О.О. Потебні, М.Я. Плющ, М.М. Прокоповича, В.В. Сидоренко, О.С. Скоблікової, В.П. Сухотіна, Т.О. Туліної, Г.М. Удовиченка, О.Б. Шапіро, Н.Ю. Шведової та ін.). Керуванням називають такий вид підрядного прислівного зв'язку, при якому граматичні та лексико-граматичні властивості стрижневого слова вимагають наявності при ньому залежного компонента у формі непрямого відмінка. Деякі вчені (наприклад, О.Б. Шапіро) вважають, що непрямий відмінок залежного компонента зумовлюється виключно граматичною формою головного слова. Проте більшість дослідників (Н.С. Валгіна, А.П. Загнітка, І.С. Ільїнська, Т.М. Молошная та ін.) указують на зв'язок керування з семантикою стрижневого компонента. Пор., наприклад, думку Н.С. Валгіної, яка визначає керування, як „вид синтаксичного зв'язку, при якому підпорядковане слово набуває форми того чи іншого відмінка залежно від граматичних можливостей стрижневого слова та значення, яке воно виражає” [Валгіна 1991: 55], або погляд А.П. Загнітка, згідно з яким „керування реалізується через смислово незавершеність” опорного слова, що визначає сильний, напівслабкий і слабкий характер зв'язку між компонентами словосполучення [Загнітка 1996: 13].

Керування може бути:

– прийменниковим (опосередкованим) / безприйменниковим (безпосереднім): *вирити в перемогу, купити для матері, зважати на обставини; довіряти друзі, купити книгу, писати пером;*

– сильним / напівслабким / слабким: *відчиняти двері, не гніватись на сина; купити подарунок матері; малювати пензлем;*

– варіативним / неваріативним: *писати лист – писати листа, пасу коней – пасу коні; розуміти образ, відчувати біль, забивати молотком;*

– одиничним / подвійним: *подала руку, дає дорогу; подала мені руку, дати лад обличчю.*

Окремий різновид становлять словосполучення, утворені на основі прилягання, специфіка якого полягає у зовнішньому взаєморозташуванні елементів: *ити повільно, говорити пошепки, темрява лісу, шафа для книжок* тощо.

В.А. Белошапкова, вводячи поняття структурної схеми словосполучення, наголошує, що на основі певного зв'язку можуть бути поєднані в словосполучення далеко не будь-які компоненти. Для того, щоб зв'язок реалізувався і виникло правильне словосполучення, необхідні певні умови, що стосуються поєднуваних компонентів. Обмеження можуть бути спрямовані: а) на граматичні та словотвірні властивості поєднуваних компонентів, б) на семантичні властивості поєднуваних компонентів (або на те й інше одночасно). Так, словосполучення типу *малювати берези* виникає тоді, коли в його складі поєднуються дієслова (саме дієслова, а не просто слова зі значенням дії, зокрема не імена, пор., *малювання беріз*) і при цьому дієслова прямо-перехідні зі знахідним відмінком іменника, що має синтаксичне значення найближчого об'єкта. Поєднання з іншим можливим при цьому дієслові відмінком, наприклад, з орудним інструментальним (*малювати тушшю*) або із знахідним відмінком, проте не у власне синтаксичному значенні, а в семантико-синтаксичному, зокрема темпоральному значенні (*малювати тиждень*), дає інше словосполучення з тим самим дієсловом, але побудоване за іншим зразком, при цьому висуваються інші вимоги до компонентів словосполучення [Белошапкова 1977: 70].

При побудові структурних схем словосполучень важливим є також врахування порядку слів, який супроводжує синтаксичний зв'язок. Вивчення порядку слів тісно пов'язано з теорією актуального членування речення, висунутою чеськими лінгвістами. Т.Н. Молошная зазначає, що всі дослідження, присвячені цій темі, можна поділити на дві групи. В одних (пор. роботи П. Адамця, В.Г. Адмоні, Ф. Данеша, І.І. Ковтунової, Є. Кржижкової, І.П. Распопова та ін.) стверджується, що головна роль порядку слів у слов'янських мовах полягає у вираженні актуального членування, а граматична (синтаксична) роль є другорядною. В іншій групі робіт (пор. праці І.А. Мельчука, Т.Н. Молошної, О.Б. Сиротіної та ін.) доводиться, що порядок слів у слов'янських мовах виконує, по-перше, граматичну, по-друге – комунікативну (актуальне членування) і по-третє – стилістичну функції [Молошная 1975: 17].

Учені (В.А. Белошапкова, І.А. Мельчук, Т.Н. Молошная та ін.) наголошують, що порядок слів є одним з найважливіших засобів організації словосполучення. Кожне словосполучення характеризується певним

порядком компонентів. Наприклад, відмінкова форма іменника з синтаксичним значенням у дієслівному словосполученні розміщується після дієслова (*малювати берези, читати книгу, будувати завод; потребувати відпочинку, наполягати на своїх правах, допомагати друзям*), прикметник передє стрижневому іменнику (*зелена трава, білий папір, гарна справа*), якісний або кількісний прикметник передє дієслову (*весело сміятися, дуже втомитися*), присубстантивний відмінок іменника слідує за стрижневим іменником (*будинок бабусі, букет квітів, ліки від кашлю*) [Белашапова 1977: 71]. Цей порядок слів не є обов'язковим, проте є звичним, найбільш частотним. Зміна звичайного порядку слів у словосполученні може бути зумовлена актуальним членуванням речення (належністю одного з компонентів словосполучення до теми, а іншого – до реми), стилістично спеціалізованим мовленням (наприклад, назви лікарських рослин, назви сортів товарів в офіційній термінології тощо), емоційно-експресивним забарвленням словосполучення в художньому мовленні і под.

Отже, як видно з викладеного вище, словосполучення характеризується певним видом синтаксичного зв'язку між компонентами і порядком компонентів. Відповідно до цих характеристик і варто описувати структурні схеми словосполучень української мови.

Склад компонентів словосполучення вказується в термінах лексико-граматичних класів слів. Наприклад, стрижневий компонент – іменник, залежний – прикметник. При цьому традиційні класи слів у ряді випадків варто дрібнити (в середині класів виділяються підкласи). Наприклад, як окремі класи слів розглядається інфінітив дієслова або компаратив (*бажання працювати, прагнення вступити, хитріші люди*). Вид синтаксичного зв'язку між компонентами словосполучення обумовлює морфологічну форму залежного слова. У структурні схеми включаються відповідні вказівки щодо морфологічних форм залежних компонентів і наявність прийменників, оскільки це є їх релевантними граматичними характеристиками. Наприклад: Іменник + іменник₂, де 2 – родовий відмінок (*промінь сонця, краля води*); Іменник + з + іменник₅ (*людина з бородою*). Граматична форма стрижневого компонента може бути будь-якою, тому в структурній схемі, як правило, не міститься вказівок щодо його роду, відмінка, числа тощо.

У структурній схемі словосполучення також міститься вказівка на порядок розміщення компонентів. Стрижневий компонент завжди записується першим, залежний – другим. Якщо це відповідає реальному порядку в конкретних словосполученнях, то інших вказівок щодо цього не робиться. Якщо ж у конкретних словосполученнях нормою є препозиція залежного слова щодо головного, то в структурній схемі робиться відповідна позначка. Наприклад: Іменник + прикметник, узгоджений в роді, числі та відмінку (препозиція).

Отже, структурна схема словосполучення містить інформацію про те, а) яким класом слів або лексичним розрядом класу або лексемою, яка належить до певного класу, виражаються стрижневий та залежний компоненти; б) чи входить до складу залежного компонента прийменник; в) у якій морфологічній формі виступають компоненти; г) який порядок їх розташування.

Грунтуючись на цій граматичній інформації, словосполучення можна розкласифікувати, виділяючи їх структурні типи. Відповідно до цієї класифікації, в основу якої покладено принцип належності стрижневого компонента до того чи іншого класу слів, виділяються іменні, дієслівні та прислівникові типи словосполучень.

Розглянемо декілька структурних схем іменних словосполучень.

Іменник + прикметник, узгоджений в роді, числі та відмінку (препозиція). Вид синтаксичного зв'язку – узгодження. Структурна схема виражає атрибутивні семантико-синтаксичні відношення. Наприклад: *зелена трава, абсолютна величина, кисло-солодкий компот, суверенна держава, мамина спідниця, зимове пальто, талановита Віардо, гучне „ура“, черствий хліб* і под.

Іменник + займенник, узгоджений в роді, числі та відмінку (препозиція). Вид синтаксичного зв'язку – узгодження. Структурна схема виражає атрибутивні семантико-синтаксичні відношення. Наприклад: *наш друг, їхня машина, будь-яке запитання, нічий будинок, той провулок, ваша рука, котрийсь учень* і под.

Іменник + порядковий числівник, узгоджений в роді, числі та відмінку (препозиція). Вид синтаксичного зв'язку – узгодження. Структурна схема виражає кількісно-атрибутивні семантико-синтаксичні відношення. Наприклад: *перший день, десята сторінка, сто двадцять восьмий параграф, третя година, одна тисяча дев'ятсот дев'яносто дев'ятий рік* і под.

Іменник + дієприкметник, узгоджений в роді, числі та відмінку (препозиція). Вид синтаксичного зв'язку – узгодження. Структурна схема виражає атрибутивні семантико-синтаксичні відношення. Наприклад: *виконана робота, пожовкле листя, згаяний час, обслуговуючий персонал, роздрукований документ, скопана ділянка* і под.

Нормальний порядок слів у словосполученнях розглянутих структурних схем – препозиція залежного компонента щодо головного, пор.: *Кожна мить знов родить другу мить, і перша в другій спить, обі у третій, та, як вежа, час виростає й меж не має й нас німить* (Б.-І. Антонич); *Куди не глянь – скрізь розвернулося, рознустилося, зацвіло пишином цвітом* (Панас Мирний); *Прокляті вири роздулися, а море з лиха аж реве* (І. Котляревський); *Українське поспільство, поборене у класовій боротьбі, з ярмом панцизньої неволі на шії, тягло свою долю з духим ремством* (М. Коцюбинський). Проте в ряді випадків може спостерігатися зворотній порядок слів, наприклад, у термінологічних словосполученнях, пор.: *алтея лікарська, артишок посівний, лимонник китайський, звіробій звичайний, родіола рожева, селера пахуча* і под. Інверсія компонентів таких

словосполучень може бути зумовлена також стилістичними вимогами та вимогами римування, пор.: *Еней був парубок моторний / І хлопець хоч куди козак, Удався на всеє зле проворний, Завзятіший од всіх бурлак* (І. Котляревський); *Тебе співець, піднісиш понад зорі, Таким безсмертним світлом оточив, Що досі ще крізь далечинь віків Пронизують нас промені прозорі* (Ю. Клен); *Ті пісні мене найперше вчили Поважати труд людський і піт, Шанувать Вітчизну мою милу, Бо вона одна на цілий світ* (В. Симоненко).

Отже, метод побудови структурних схем є, на нашу думку, оптимальним для опису структури словосполучень, адже структурна схема містить найбільш повну інформацію про формальний склад словосполучення, його семантику і порядок слів.

Література

- Белошапкова 1977: Белошапкова, В.А. Современный русский язык. Синтаксис [Текст] / В.А. Белошапкова. – М.: Высшая шк., 1977. – 248 с.
- Валгина 1991: Валгина, Н.С. Синтаксис современного русского языка : учебник для вузов по специальности „Журналистика” [Текст] / Н.С. Валгина. – М.: Высш. шк., 1991. – 432 с. – ISBN 5-06-002013-4.
- Вихованець 1993: Вихованець, І.Р. Граматика української мови. Синтаксис : підручник [Текст] / І.Р. Вихованець. – К.: Либідь, 1993. – 368 с. – ISBN 5-325-00174-4.
- Загнітко 2001: Загнітко, А.П. Теоретична граматики української мови: Синтаксис : монографія [Текст] / А.П. Загнітко. – Донецьк: ДонНУ, 2001. – 662 с. – ISBN 966-7277-90-9.
- Загнітко 1996: Загнітко, А.П. Український синтаксис (науково-теоретичний і навчально-практичний комплекс). У 2-х частинах: Ч. 1. [Текст] / А.П. Загнітко – К.: ІЗМН, 1996. – 202 с. – ISBN 5-7763-9335-3.
- Меньшиков 1979: Меньшиков, И.И. Модель предложения и его парадигма [Текст] / И.И. Меньшиков. – Днепропетровск: Днепропетровский гос. ун-т, 1979. – 80 с.
- Молошная 1975: Молошная, Т.Н. Субстантивные словосочетания в славянских языках [Текст] / Т.Н. Молошная. – М.: Наука, 1975. – 237 с.
- Мороховская 1975: Мороховская, Е.Я. Основные аспекты общей теории лингвистических моделей [Текст] / Е.Я. Мороховская. – К.: Вища шк., 1975. – 246 с.
- Пазухин 1975: Пазухин, Р.В. О моделях вообще и о моделях в лингвистике [Текст] / Р.В. Пазухин // Вестник Ленинградского университета. История. Язык. Литература. – 1975. – Вып.1. – № 2. – С. 104-113. – Библиогр.: с. 113.
- Ревзин 1967: Ревзин, И.И. Метод моделирования и типология славянских языков [Текст] / И.И. Ревзин. – М.: Наука, 1967. – 299 с.
- Прокопович 1966: Прокопович, Н.Н. Словосочетание в современном русском литературном языке [Текст] / Н.Н. Прокопович. – М.: Просвещение, 1966. – 399с. – Библиогр.: с. 392-399.
- Столярова 1979: Столярова, Л.П. Структура синтаксических конструкций в современном русском языке и её обусловленность функциональными и позиционными характеристиками стержневого слова [Текст] : дисс...канд. филол. наук : 10.02.01. / Днепропетровский государственный ун-т. – Днепропетровск, 1979. – 182с.
- Удовиченко 1968: Удовиченко, Г.М. Словосполучення в сучасній українській літературній мові [Текст] / Г.М. Удовиченко. – К.: Наук. думка, 1968. – 288 с.
- Sgall 1984: Sgall, P. Syntax, Meaning, and Reference [Text] / P. Sgall // Contributions to Syntax, Semantics, and Language Comprehension. – Praha: Academia, 1984. – P. 39-49.

В статье рассматриваются особенности построения структурных схем словосочетаний современного украинского языка. Автор обосновывает оптимальность метода построения структурных схем для описания структуры словосочетаний.

Ключевые слова: словосочетание, структурная схема словосочетания, синтаксическая связь, лексико-грамматический класс слов, порядок слов.

The features of construction of flow diagrams of word-combinations of modern Ukrainian language are considered in the article. An author grounds the optimality of method of construction of flow diagrams for description of structure of word-combinations.

Keywords: word-combination, flow diagram of word-combination, syntactic connection, lexical-grammatical class of words, order of words.

Надійшла до редакції 19 січня 2010 року.

ББК 81. 2 УК

УДК 81'37: 164.2

ЕМОТИВНІ ФАКТИВНІ ПРЕДИКАТИ В СЕМАНТИЧНІЙ СТРУКТУРІ ВИСЛОВЛЮВАННЯ

Стаття присвячена аналізу семантичної організації висловлювань із емотивними фактивними предикатами, визначенню особливостей їхнього функціонування.

Емотивні предикати є засобом експлікації внутрішнього стану людини щодо екстралінгвістичних обставин. Автор доводить, що особливістю фактивних емотивних предикатів є те, що в основі виникнення емоції лежить знання факту, що її викликає. Запропоновано семантичну формулу реалізації таких висловлювань, визначено їх семантичний компонент.

Ключові слова: фактивний емотивний предикат, фактивна емоція, епістемічна емоція, семантичний компонент.

У лінгвістичній літературі фактивні предикати визначають як предикати з пресупозицією істинності залежної пропозиції [Kiefer 1981; P. Kiparsky, S. Kiparsky 1970; Апресян 1995; Булыгина, Шмелев 1988; Зализняк 1988; Падучева 1998] і у цьому сенсі протиставляють нефактивним. Виділення фактивних та нефактивних предикатів дає змогу розрізняти пропозиції, які мовець стверджує як істинні (при нефактивних предикатах), і пропозиції, істинність яких повинна сприйматись як дане, що не підлягає сумніву (при фактивних предикатах). Приміром, у реченнях з нефактивними предикатами у головній частині *Він думає, що вона [Улянка] підлабузюється до неї [вчительки]* (О.Донченко); *Я певен, що вони поміять, / Бо в зорях є живі брати* (М.Руденко) залежні пропозиції стверджуються суб'єктом як істинні, а в аналогічних за структурою реченнях із фактивними предикатами їх істинність сприймається апіорі: *Він знав і почувався до того, що кривдить своє власне гніздо, але знав також, які надії на його поміч мала мати, котра для нього не раз собі від рота відіймала...* (Н.Кобринська).

Під фактивними предикатами розуміємо мовні одиниці, які реалізуються у моделях **S фактивний предикат, що P**, де P – фрагмент об'єктивної дійсності. Фактивні предикати характеризують залежну пропозицію з погляду суб'єкта як істинну (фактивна пресупозиція).

Фактивну пресупозицію визначають за наступною формулою: P передбачається реченням S, у випадку якщо P впливає як із речення S, так із його заперечення. Тобто фактивна пресупозиція впливає як із стверджувального, так із заперечного речення. Наприклад: *Щоправда, на Січі ніхто не знає, що Лаврін Перехрест не сестриниць Мокію Сироватці, а син* → пресупозиція: *Лаврін Перехрест не сестриниць Мокію Сироватці, а син* і *Щоправда, на Січі всі знають, що Лаврін Перехрест не сестриниць Мокію Сироватці, а син* → пресупозиція: *Лаврін Перехрест не сестриниць Мокію Сироватці, а син*. Порівняймо:

Сулеймі пощастило розбити кайдани (А.Кашенко) → Сулейма розбив кайдани;

Сулеймі не пощастило розбити кайдани → Сулейма не розбив кайдани.

Реалізацію фактивної пресупозиції як у стверджувальних, так і у заперечних реченнях можна пояснити тим, що представлена фактивним предикатом пропозиція є фрагментом об'єктивної дійсності, а відтак ментальні дії суб'єкта щодо неї на неї не впливають. Приміром, у реченні з фактивним емотивним предикатом *І зрадів Ібрагім, що кориться йому нині великий візир* (Р.Іваничук), представлена залежна пропозиція – факт, на здійснення якого не впливає емоційна реакція суб'єкта: *Не зрадів Ібрагім, що кориться йому нині великий візир* – пресупозиція: *кориться йому нині великий візир*.

Семантично фактивні предикати поділяємо на **когнітивні** (*знати, згадати, забути, розуміти*) і **емотивні**, семантика яких пов'язана з емоційною реакцією суб'єкта на факт об'єктивної дійсності.

Метою даної статті є аналіз семантичної організації речень з емотивними фактивними предикатами, визначення особливостей їхнього функціонування в реченнях.

Актуальність дослідження вмотивована тим, що у сучасній україністиці статус речень з фактивними емотивними предикатами залишився недослідженим, не визначено коло емотивних фактивних предикатів, критерії їх виділення.

П. і К. Кіпарські розмежовували нефактивні і фактивні емотивні предикати, використовуючи критерій можливості сполучуваності останніх з підрядними частинами [P. Kiparsky, S. Kiparsky 1970]. Ф. Кіфер вважав, що фактивні емотивні предикати виражають пропозитивне відношення до факту, а нефактивні емотивні, хоч і можуть передавати пропозитивне відношення до факту, їх основною функцією є вираження емоційного стану. Дистинктивною рисою нефактивних емотивних предикатів, на його думку, є їх вільне уживання без підрядної частини [Kiefer 1981: 175-177]. На цій підставі, зокрема, предикат *бути щасливим* зарахований до нефактивних.

Однак аналіз фактичного матеріалу свідчить про невиправданість такого розмежування. Так, наприклад, у реченні *[Вона] жалкувала, що втратила таку okazію* (І. Вільде) предикат *жалкувати* відтворює відношення суб'єкта до факту *втратила таку okazію* і визначається Ф. Кіфером як фактивний; у реченні *Я щаслива, що втратила таку okazію* предикат *бути щасливим* передає емоційний стан суб'єкта і визначається, згідно з

концепцією Ф. Кіфера, як нефактивний. Порівнюючи поведінку предикатів у реченнях *бути щасливим, що...*; *шкодувати, що...*, важко виявити і встановити, що для одного з предикатів основним є вираження емоційного стану суб'єкта, а для іншого – вираження відношення до факту. Припускаємо, що існує деяка ситуація дійсності, що у свідомості суб'єкта стає фактом і викликає певну реакцію суб'єкта на цей факт. І предикати *бути щасливим*, і *шкодувати* відтворюють емоційний стан суб'єкта: *суб'єкт почувачється щасливим, що...*; *суб'єкт шкодує, що...*, разом з тим передають різне відношення до факту, отже, є фактивними. Таким чином, фактивними визнаємо ті емотивні предикати, що відтворюють відношення суб'єкта до факту і функціонують у реченнях типу *Я рада, що Р*.

У своїй різноманітності та багатоплановості емотивні предикати зафіксували широку палітру почуттів, на які спроможна людина. У мові вони функціонують як маркери емоцій і є засобом вираження емоційних станів суб'єкта, а отже, належать до експліцитних засобів відображення його внутрішнього світу. Емоції визначаються як переживання людиною свого ставлення до дійсності, до особистого й навколишнього життя; душевне переживання, почуття людини [Шапар 2005: 262]; короткотривалі та інтенсивні специфічні реакції людини на події оточення, середовища [Briner 1999]. Тобто емоції – це особливий клас суб'єктивних психологічних станів, що виражаються у формі безпосередніх переживань, відчуттів приємного і неприємного, відношення людини до світу і людей, процес і результат психічної діяльності.

На нашу думку, емоції – особлива форма відображення дійсності, оскільки відображає не саму дійсність, а відношення до неї. Отож їх трактуємо як реакцію суб'єкта на факт об'єктивної дійсності, приміром: *Юрковій появі він одверто радів* (І. Вільде) – факт об'єктивної дійсності: поява Юрка → той факт, що Юрко з'явився, викликав реакцію суб'єкта (*радість*); *Дратувало тим більше те, що не зважувався, не знаходив у собі сміливості протестувати* (В. Козаченко) → той факт, що суб'єкт не знаходив сміливості протестувати, викликав *роздратування*.

Емотивні предикати є засобом експлікації внутрішнього стану людини щодо екстралінгвістичних обставин. Особливістю фактивних емотивних предикатів є те, що в основі виникнення емоції лежить знання факту, що її викликав, наприклад: *Вона була щаслива і горда, бо знала, що кожна панна з її товариства з охотою за нього пішла би* (Н. Кобринська); емоційні стани суб'єкта (*вона була щаслива, вона була горда*) спровоковані знанням факту, а отже, у даному реченні реалізуються фактивні емоції; *Я вже знав, що вечір пропав, але був цьому радий* (Ю. Покальчук) → емоційний стан *радість* виникає на основі знання суб'єкта стану; *Мені важко од свідомості, що “Україна в огні” – це правда, прикрита і замкнена моя правда про народ і його лихо* (О. Довженко) → емоційний стан суб'єкта спровокований усвідомленням факту.

Аналіз мовного матеріалу свідчить, що не всі емотивні предикати є фактивними, тобто не всі передбачають пресупозицію істинності залежної пропозиції, не завжди пов'язані зі знанням. Приміром, у реченні: *Обшарпану [дівчину], із скрученими руками, водили її по селах, впізнайте: хто така? Була в них підозра, що родом тутешня* (О. Гончар) суб'єкт емоційного стану *S* має певні припущення щодо *P* (*дівчина родом тутешня*), вірогідність яких неможливо підтвердити чи спростувати, а відтак істинність підрядної частини не вмотивована. У реченні *Сумніваюсь, що це справа добра. Несвоєчасно. І друзі мої, і однокурсники – однозначно проти. Великі гроші ідуть, а розвитку ніякого* (газета “День”) достовірність *P* (*це добра справа*) викликає сумніви, а отже, невпевненість в її істинності. У цьому реченні емотивний предикат *сумніватись* тяжіє до ментального *не вірити*.

Можна припустити, що в основі одних емоцій лежить знання фактів об'єктивної дійсності, інші ґрунтуються на припущеннях і уявленнях суб'єкта щодо можливого стану справ. Так, Р.Гордон розрізняє фактивні і епістемічні емоції. Як зазначає вчений, емотивні предикати, що експлікують емоції, можуть мати пропозитивний об'єкт і реалізуватися за семантичною моделлю *S предикат емоційного стану, що P*, де предикат емоційного стану позначає певний стан суб'єкта щодо *P* – факту об'єктивної дійсності. Однак епістемічні та фактивні емоції різняться тим, що в основі останніх лежить знання суб'єкта щодо *P* [Gordon 1987].

Згідно з концепцією Р. Гордона, емоції – ментальні стани, в основі яких лежать структури знання чи припущення щодо фактів об'єктивної дійсності, які їх викликали. Розвиваючи ідеї Р. Гордона, С. Фігінг до фактивних емоцій відносить *злість, розгубленість, подив, розчарування, гордість*. Прикладами епістемічних емоцій є *страх, хвилювання, надія, підозра* [Feagin 1990: 206-207].

Ромежування фактивних і нефактивних (епістемічних) емоцій дає змогу визначити коло фактивних емотивів: фактивні емотивні предикати реалізуються у семантичній формулі *S предикат емоційного стану, що P* → *S* знає, що *P*. Наприклад: *Шкода, що не прийшли, коли благала Вас* (С. Васильченко) → суб'єкт знає, що побачення не відбулось, і шкодує про це; *Дивуюсь, що за такий довгий час не привчилися чепурно коло себе ходити* (С. Васильченко) → суб'єкт знає, що ви привчилися чепурно коло себе ходити і його дивує цей факт. Порівняймо: *Сподіваюсь, що необдуманих та авантюрних учинків більшість із нас не здійснювала, грошей на вітер не викидала, а навпаки, ми намагались більше заробити та навіть трохи заощадити* (газета «Україна Молода»). У даному реченні в основі епістемічної емоції *сподівання* лежить припущення щодо можливого стану справ, а не знання суб'єкта, про що свідчить неможливість трансформації таких речень із компонентом *знати*: **Я знаю і тому сподіваюсь, що необдуманих та авантюрних учинків більшість із нас не здійснювала, грошей на вітер не викидала, а навпаки ми намагались більше заробити та навіть трохи заощадити*.

Проаналізуємо речення *Боюсь, що ви прорахувались* (І. Вільде) → я не знаю чи ви прорахувались, чи ні, але можливість вашого прорахунку викликає побоювання. Таким чином, побоювання стосується не реалізованого факту (*ви прорахувались*), а можливості виникнення такої ситуації. Так, можна припустити, що страх пов'язаний з невідомим: людині властиво боятись того, чого вона не знає, але що припускає.

Трактування фактивних і нефактивних емоцій побудоване у такий спосіб, що факт і емоцію, що її викликала, пов'язує ментальний акт: у випадку реалізації фактивної емоції знання факту (наприклад: S знає, що P → S радіє, що P) і припущення щодо здійснення (існування факту) (наприклад: S підозрює, що P → S має припущення щодо здійснення чи існування P), а отже, зв'язок між суб'єктом емоційного стану і фактом об'єктивної дійсності відноситься не тільки до сфери емоцій, а включає елементи ментальної сфери. В цьому смислі емоцію можна визначити як взаємодію двох аспектів внутрішнього світу людини – ментального і емоційного.

Аналіз фактичного матеріалу засвідчує, що емоційний стан суб'єкта може бути представлений не тільки однією емоцією, а й контамінацією кількох: *Досада, сором за себе, гнів на дівчину, жаль – усе раптом змішалось, натисло на хлопця й охолодило, зв'ялило серце* (В. Козаченко); *Радість визволення, біль розлуки – все змішалось, все клекоче у душі* (О. Гончар). Нерідко основою емоційного стану є протилежні або далекі одна від іншої емоції. Приміром, у реченні *Радісно і трохи аж тоскно стало дівчині від цієї миттєвої зустрічі з капітаном* (О. Гончар) факт зустрічі дівчини і капітана викликає неоднозначну реакцію, спровоковану двома різними за характером емоціями: *дівчині радісно і дівчині тоскно*.

Емоційний стан може бути репрезентований і подібними за характером емоціями: *Скучно, і трудно, і сумно від нашої невихованості* (О. Довженко); *Мені радісно і приємно, що своє осіннє свято я зустрічаю в новому місті – в Новій Каховці* (О. Довженко). У першому реченні факт об'єктивної дійсності викликає негативні почуття суб'єкта: *скучно, і трудно, і сумно*, у другому – позитивні: *радісно, приємно*.

Отже, речення з фактивними емотивними предикатами реалізуються у семантичній формулі *S предикат емоційного стану, що P*, причому семантичним компонентом речень є *S знає, що P*, оскільки в основі виникнення фактивної емоції лежить знання (а не припущення) щодо факту, який її викликає.

Дослідження фактивних предикатів як предикатів модусу – суб'єктивної складової речення, що кваліфікує повідомлене з позиції суб'єкта мовлення, відповідає сучасному розвитку науки про мову, в якій людина стає точкою відліку в аналізі мовних явищ, визначаючи його перспективу та кінцеві цілі. Відображення людини в мові передбачає, що мовні одиниці розглядаються у тісній взаємодії з іншими когнітивними процесами – мисленням, знанням, пам'яттю, уявою тощо, тобто мова розуміється як вторинна об'єктивована форма існування свідомості, що відображає не дійсність, а концептуалізовану картину у свідомості людини. Як спосіб реалізації пізнавальної діяльності людини мова виражає у своїй системі і структурі складний досвід пізнання людиною реальності. Дослідження відкриває перспективи подальшого аналізу фактивних емотивних предикатів в різноманітних контекстах, встановлення співвідношення ментального та емоційного чинника у структурі емоції, детального опису та розмежування епістемічних та фактивних емоцій тощо.

Література

- Апресян 1995: Апресян, Ю.Д. Проблема фактивности: знать и его синонимы [Текст] / Ю.Д. Апресян // Вопросы языкознания. – 1995. – № 4. – С. 43-63. – Библиогр.: с. 63.
- Булыгина, Шмелев 1988: Булыгина, Т.В., Шмелев, А.Д. Вопрос о косвенных вопросах: является ли установленным фактом их связь с фактивностью? [Текст] / Т.В. Булыгина, А.Д. Шмелев // Логический анализ языка. Знание и мнение: [сб. науч. трудов.] / Отв. ред. Н.Д.Арутюнова. – М.: Наука, 1988. – С. 46-63. – Библиогр.: с. 63
- Зализняк 1988: Зализняк, А. А. О понятии имплицативного типа [для глаголов с пропозициональным актантом] [Текст] / А.А. Зализняк // Логический анализ языка. Знание и мнение: [сб. науч. трудов.] / Отв. ред. Н.Д. Арутюнова. – М.: Наука, 1988. – С. 107-121. – Библиогр.: с. 121
- Падучева 1998: Падучева, Е.В. К семантике пропозициональных предикатов: знание, фактивность и косвенный вопрос [Текст] / Е.В. Падучева // Известия АН. Серия литературы и языка, 1998. – №2. – С.19-26. – Библиогр.: с. 26
- Шапар 2005: Шапар, В.Б. Сучасний тлумачний психологічний словник [Текст] / В.Б. Шапар. – Харков: Прапор, 2005. – 640 с. – ISBN 966-7880-85-0
- Briner 1999: Briner, R.B. Feeling and smiling [Text] / R.B. Briner // Psychologist. – 1999. – № 4. – P. – 16-19. – Bibliogr.: p. 19
- Feagin 1990: Feagin, S. Reading with feeling: The Aesthetic of Appreciatin [Text] / Susan L. Feagin. – Ithaca: Cornell University Press. – 1996. – 284 p. – ISBN 0-8014-3216-2.
- Gordon 1987: Gordon, R.M. The structure of emotions: Investigation in Cognitive Psychology [Text] / Robert M. Gordon. – NY.: Cambridge University Press. – 1987. – 164 p. – Bibliogr.: p. 156-164. – ISBN 0 521 33164
- Kiefer 1981: Kiefer, F. Questions and Attitude [Text] / F. Kiefer // Crossing Boundaries in Linguistics. – Dordrecht: Reidel, 1981. – P. 159-177. – Bibliogr.: p. 177

Kiparsky, Kiparsky 1970: Kiparsky, P., Kiparsky, C. Fact [Text] / P. Kiparsky, C. Kiparsky // M. Bierwisch, K.E. Heidolph Progress in linguistics. – The Hague: Mouton, 1970. – P. 143-173. – Bibliogr.: p. 173

Статья посвящена анализу семантической организации высказываний с эмотивными фактивными предикатами, изучению особенностей их функционирования.

Эмотивные предикаты являются средством экспликации внутреннего состояния человека по отношению к экстралингвистическим обстоятельствам. Автор доказывает, что особенность фактивных эмотивных предикатов состоит в том, что в основе возникновения эмоции лежит знание факта, который ее вызвал. Предложена семантическая формула реализации таких высказываний, определен их семантический компонент.

Ключевые слова: эмотивный фактивный предикат, фактивная эмоция, эпистемическая эмоция, семантический компонент.

The article is devoted to the analysis of statements with emotive factive predicates, investigation of their functioning peculiarities.

Emotive predicates are the means of person's inner state explication to extralinguistic circumstances. The author proves the peculiarity of factive emotive predicate is that in the basis of its origin lies knowledge of the fact which has caused it. The semantic formula of these statements realization is suggested, their semantic component is defined.

Keywords: emotive factive predicate, factive emotion, epistemic emotion, semantic component.

Надійшла до редакції 16 січня 2010 року.

Мар'яна Оленяк

ББК Ш 12 = 432.1*226 + Ш 12 = 415.3*226

УДК 81'367

СТРУКТУРНІ ОСОБЛИВОСТІ УТОЧНЮВАЛЬНИХ КОНСТРУКЦІЙ (НА МАТЕРІАЛІ АНГЛІЙСЬКОЇ ТА ПОЛЬСЬКОЇ МОВ).

Виділено сім структурних моделей: шість ізоморфних та одна аломорфна. Структурні типи відрізняються кількістю членів, змістовою завантаженістю, типами зв'язку, відношенням між структурними компонентами, присутністю/відсутністю додаткового акцентування уваги на одному із складових елементів конструкції та інтонацією.

Ключові слова: уточнюваний компонент, уточнювальний компонент, ізоморфізм, аломорфізм, структурна модель.

Зацікавленість проблемою уточнення у лінгвістиці стала відчутною порівняно недавно, у другій половині ХХ століття. Перші спроби аналізу конструкцій з уточненням, як окремої категорії, припадають на кінець 50-х, 60-ті та початок 70-х років ХХ століття. Це, насамперед, низка статей радянських вчених, як от Усищевої О. Г., Лебедевої Ж. С. та Золотарьової Д. Н. Після кількох десятиліть перебування поза увагою лінгвістів, проблема уточнювальних конструкцій знову стає актуальною наприкінці 90-х років ХХ століття, та на початку ХХІ століття. Певні досягнення у цій галузі мають насамперед українські та російські граматисти, до яких належать: О. Г. Руднев, Ф. Н. Бондаренко, А. Ф. Прияткіна, Є. М. Сидоренко та ін. На матеріалі російської мови дана категорія досліджувалась Т. Б. Фунтовою, яка описала деякі структурні елементи та засоби вираження уточнювальних конструкцій. Варто зазначити, що західноєвропейські граматисти не приділили належної уваги проблемі уточнення, тому можна говорити тільки про пристосування до англійської мови відповідних критеріїв уточнювальних конструкцій, висунутих вченими на пострадянському просторі, як от в дослідженні Ашмаріної І. Л. А отже, проблема уточнення належить до складних і маловивчених, тих, які потребують ретельного аналізу та докладного вивчення як у вітчизняному, так і в іноземному мовознавстві.

Метою даної статті є визначити і порівняти принципи структурної побудови уточнювальних конструкцій у досліджуваних мовах, їх межі та відношення між уточнюваними та уточнювальними компонентами, а також інтонаційне оформлення кожної із моделей.

Стаття базується на матеріалі англійської та польської мов; предметом дослідження слугували уточнювальні конструкції (всього 5074 приклади, які були дібрані методом суцільної вибірки з наступних джерел: «Сага про Форсайтів» Дж. Голсуорсі (англійська мова) – 2213 прикладів, та роман Г. Сенкевича «Вогнем та мечем» (польська мова) – 2861 приклад).

Одиниці, які нами аналізуються, класифікуються відповідно до структурного способу реалізації уточнення: кількості лінійних планів, характеру зв'язку між його складовими та референтного віднесення уточнювальних компонентів. У досліджуваних мовах спостерігається як ізоморфізм так і аломорфізм в структурних моделях.

Залежно від кількості уточнених членів конструкції, а отже і її інформаційного навантаження, уточнення можуть бути двокомпонентними та полікомпонентними. В перших один денотат уточнюється одним, або декількома уточнювальними компонентами, не створюючи при цьому додаткових синтаксичних позицій, тоді як в других заповнюється декілька потенційно валентних позицій у реченні, актуалізується зв'язок між кількома подіями, збільшується обсяг денотативного змісту уточнення за рахунок лексико-синтаксичних зв'язків між його членами. Що стосується позиційності уточнення, то в більшості випадків компонент, що уточнюється, знаходиться в препозиції відносно уточнювального компонента, напр.:

англ.: He had become almost a myth--a kind of incarnation of security haunting the background of the Forsythe universe. (Він став майже міфом – чимсь на зразок уособлення безпеки, яка побутує в самому серці всесвіту Форсайтів) (Голсуорсі: 13).

польськ.: Oni tedy powiadają, że te, co na miedzy leżą, to ich, a my... (Вони тоді говорять, що ті, котрі лежать на межі, то їх, а ми...) (Сенкевич: 303).

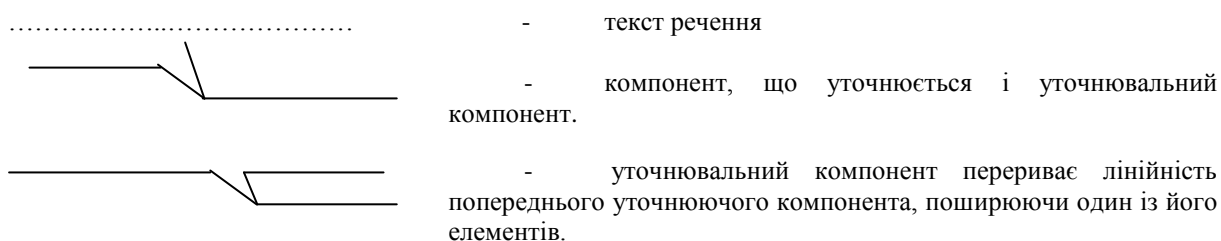
Однак з метою виділення, підкреслення, надання більшої змістової значущості уточнювальному компоненту, саме компонент, що уточнюється переміщується в постпозицію, напр.:

англ.: She had quite a reputation for saying the wrong thing, and, *tenacious like all her breed*, she would hold to it when she had said it, and add to it another wrong thing, and so on. (Вона частенько помилялася, і, будучи впертою як і весь її рід, вона ніколи не визнавала своєї помилки, і помилялася знову і знову (Голсуорсі: 42).

польськ.: *Kto po nasze głowy przyjdzie, ten i swoją przyniesie!* (Хто по наші голови прийде, той і свою принесе!) (Сенкевич: 446).

Таким чином, для уточнювального компонента постпозиція є нейтральною, а препозиція інверсійною, що зв'язано з відтінками смислових відношень. Різні структурні моделі підлягають різному актуальному членуванню, де інтонація відіграє і конструктивну, і смислову роль, але об'єднує всі конструкції те, що уточнювальний компонент завжди інтонаційно відокремлений, представлений окремою синтагмою, тому що конструкцію з уточненням неможливо вимовити монотонно, без пауз, без додаткових фразових наголосів, не порушивши при цьому прагматику вислову.

Принципи структурної будови уточнення можуть бути проілюстровані (таблиця №1) такими сімома графічними схемами горизонтальних зв'язків, які відображають потенційну кількість членів уточнюючої конструкції, порядок їх прямування та контактність чи дистантність компонента, що уточнюється, де

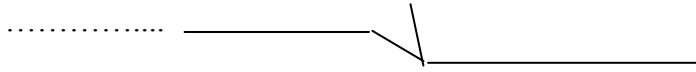
Таблиця №1

Структура конструкцій з уточненням

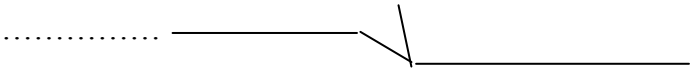
№ з/п	Назва структурної моделі уточнення		Схема структурної моделі уточнення
1.	Двокомпонентна	1.1. Двочленна	
		1.2. Однореферентна	
		1.3. Розщеплена	
2.	Полікомпонентна	2.1. Лінійна	
		2.2. Ієрархічна	
		2.3. Лінійно-ієрархічна	
		2.4. Однореферентно-лінійна	

1.1. Ізоморфним є найпростіший тип конструкції, який складають як мінімум дві словоформи (компонент, що уточнюється, та уточнювальний компонент), з'єднані анафоричними чи катафоричними відношеннями, однак більш характерним є складний синтаксичний склад одного (як правило уточнювального) чи двох її компонентів. Наприклад,

англ.: *The sum was mounting up--next New Year's Day it would be fifteen hundred and odd pounds!* (Сума росла – в наступний день Нового року вона становила би п'ятнадцять тисяч з лишнім фунтів) (Голсуорсі: 33).

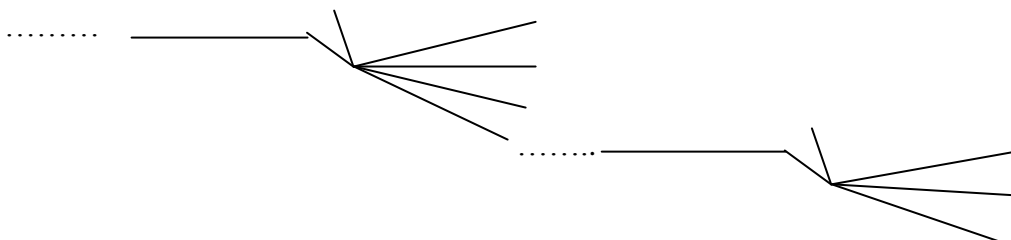
польськ.: – *To się skryj w samej Siczy, gdzie możesz.* (– То сховайся в самій Січі, де можеш) (Сенкевич: 172).

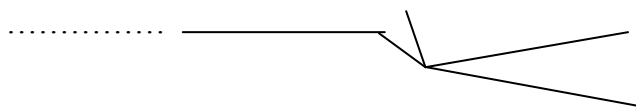
Конструкції такого типу є двочленими, компоненти яких зіставляються відповідно до обсягу інформації, що передається. Зазвичай це відношення частини і цілого, загального і специфічного, типу і підтипу. А отже один із компонентів обмежує, звужує, чи навпаки узагальнює, збільшує об'єм інформації у порівнянні з іншим. Однак, узагальнення чи звуження поняття уточнювальним компонентом є релевантним до стилю, емоційності, експресивності тексту, але не є суттєвим з погляду структури самої конструкції. Так, у наведеному прикладі з англійської мови компонент *was mounting up* є надто загальним для правильного розуміння швидкості та термінів зростання згаданої суми, тому він поширюється іншим, більш детальним, уточнювальним компонентом *next New Year's Day it would be fifteen hundred and odd pounds*, який за обсягом інформації є значно вужчим від попереднього: кількісно і темпорально «*next New Year's Day it would be fifteen hundred and odd pounds*» є складовою процесу «*was mounting up*». У прикладі з польської мови уточнювальний компонент *gdzie możesz* є також семантично більш узагальненим, ніж компонент, що уточнюється *w samej Siczy*: географічно «*w samej Siczy*» є частиною «*gdzie możesz*». Уточнення даного типу вимовляються з інтонацією відокремлення, з невеликим акцентом на тому, що підлягає уточненню. Якщо ж уточнювальний компонент займає кінцеву позицію в реченні, то акцент цей посилюється, і більшою чи меншою мірою збільшується пауза між компонентами конструкції. Інші приклади цієї структурної моделі: англ.: *In the crowded street he snapped up a cab under the very nose of a stout and much younger gentleman, who had already assumed it to be his own.* (На людній вулиці він перехопив таксі під самим носом у гладкого і набагато молодшого джентльмена, котрий вже було подумав, що машина його) (Голсуорсі: 35). *On national occasions, such as this, it was, indeed, almost impossible to avoid going there.* (В час державних свят, таких як це, було, напевно, практично неможливо не піти туди) (Голсуорсі: 449); польськ.: – *Ale wybacz waszmość pan, że mu naprzód powinien nie złożyć dzięki za auxilium i skuteczny ratunek, który mnie od tak nagłej śmierci wybawił* (– Але вибачте, прошу пана, що заздалегідь не склав йому повинної, дякуючи за притулок і остаточний порятунок, який мене від такої наглої смерті визволив) (Сенкевич: 10). *Książę nic szczególnego nie polecił; kazał Skrzetuskiemu, w razie gdyby odpowiedź chanowa była pomyślna, wolno iść, tak aby ludzie i konie mieli się dobrze* (Князь нічого конкретного не порадив; наказав Скретуському, щоб, якби відповідь ханова була слушною, йшов повільно, так, щоб добре себе почували люди і коні) (Сенкевич: 20). Кількісно цей тип представлений 1714 одиницями в англійській мові та 2459 одиницями в польській мові, що складає 77,4% і 86% всієї вибірки в кожній мові відповідно.

1.2. Однореферентний тип. Спільний для обох мов, він характеризується однореферентністю кількох уточнювальних компонентів. Така модель має декілька семантичних предикатів у складі уточнюючих компонентів, які описують більше, ніж одну ситуацію і з'єднуються сурядним зв'язком. Наприклад,

англ.: *The subsidiary figures, of which there were six, female, nude, and of highly ornate workmanship, were all pointing towards the central figure, also nude, and female, who was pointing at herself; and all this gave the observer a very pleasant sense of her extreme value.* (Були допоміжні персони, в кількості шести, жінки, оголені, та надзвичайно майстерні, всі вони вказували на центральну постать, також оголену, також жінку, яка в свою чергу вказувала на саму себе) (Голсуорсі: 52).

польськ.: *Jest drugie punctum, ważniejsze, w którym do sumienia twego się odwołujemy, gdyż luboś Kozak, chcemy cię jako kawalera traktować.* (Існує другий пункт, важливіший, в котрому до совісті твоєї звертаємось, оскільки Козак ти, до тебе з повагою хочемо віднестися) (Сенкевич: 180).

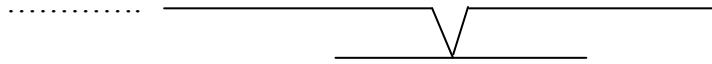

Складові уточнювальні компоненти характеризуються незалежним синтаксичним положенням в конструкції, вони безпосередньо включаються в неї і займають окрему самостійну позицію. Будь-який із них (англ. *of which there were six, female, nude, and of highly ornate workmanship* чи *nude, and female, who was pointing at herself*; польськ. *ważniejsze, чи w którym do sumienia twego się odwołujemy*) може бути вилучений з уточнення, не порушивши його цілісності і не викликавши якихось морфологічних змін у реченні. Причому, не залежно від числа уточнювальних членів конструкції (в нашій вибірці максимальна їх кількість в англійській мові дорівнює шести, а в польській – п'яти), кількість синтаксичних позицій в межах конструкції не збільшується, адже уточнюється лише один референт, який перебуває в однотипному зв'язку з кожним із уточнюючих його компонентів; конструкція ускладнюється семантично за рахунок додаткових пропозицій і синтаксично за рахунок виникнення координаційних відношень між його складовими. Кількість уточнювальних компонентів такого типу поширює конструкцію кількісно, але якісно вона залишається незмінною – однореферентною. Уточнення створюється шляхом переліку, такі уточнювальні компоненти близькі за значенням до перечислення, кількість їх варіюється, однак не є суттєвою за рахунок заповнення однієї синтаксичної позиції. Відбувається нагнітання інформації стосовно уточненого елемента конструкції; створення такої високої змістової валентності компонента, що уточнюється, спостерігається лише в даній структурній моделі. Існує смисловий зв'язок виключно між компонентом, що уточнюється, та уточнювальними компонентами, але немає ніякого безпосереднього зв'язку між самими уточнювальними компонентами. Уточнювальні компоненти даної моделі інформаційно навантажують компонент, що уточнюється, змістовий обсяг якого збільшується прямопропорційно до кількості уточнювальних його компонентів. У сукупності вони створюють єдиний «блок» з тотожною функцією уточнення одного і того самого референта: відношення компонента, що уточнюється, і кожного окремо взятого уточнювального компонента носить характер синтаксичної еквівалентності, однофункціональності, рівнозначності. Так, в наведених прикладах цієї структурної моделі, словосполучення *nude, and female, who was pointing at herself* та словоформи *ważniejsze* і *w którym* з англійської і польської мов відповідно, є синтаксично паралельними (вони не залежать одна від одної): граматична форма однієї і другої мотивована однією і тією ж словоформою *figure* (англ. мова) та одним і тим самим словосполученням *drugie punctum* (польська мова), – тобто лінії їх синтаксичного зв'язку збігаються. Інтонація в конструкціях цієї структурної моделі максимально наближена до інтонації, характерної для однорідних членів речення. Інші приклади цієї структурної моделі: англ.: *He marched in, to the sounds of the overture, like an old war-horse to battle.* (Він браво увійшов, під звучання увертюри, як старий військовий кінь вступає в битву) (Голсуорсі: 32). *The gods had given Irene dark brown eyes and golden hair, that strange combination, provocative of men's glances, which is said to be the mark of a weak character.* (Боги подарували Ірен темно-карі очі та золоте волосся, це дивне поєднання, яке проковує чоловічі погляди, яке нібито є ознакою слабого характеру) (Голсуорсі: 44); польськ.: *Jeden, stary, już prawie zgrzybiały, był to Fyłyp Zachar, drugi Anton Tatarczuk, ataman czehryńskiego kurzenia, człowiek około lat czterdziestu, wysoki, silny, z dzikim wyrazem twarzy i skośnymi, tatarskimi oczyma* (Один, старий, вже майже трухлявий, був то Пилип Захар, другий Антон Татарчик, отаман чигиринського куреня, чоловік років сорока, високий, сильний, з диким виразом обличчя і косими, татарськими очима) (Сенкевич: 170). *Wszelako teraz, po zwycięstwie na Żółtych Wodach, po zniesieniu hetmanów, po rozpaleniu wojny domowej we wszystkich południowych województwach, rzeczy zaszyły zbyt daleko, wypadki przerosły wszelkie oczekiwanie – teraz walka musiała się toczyć na śmierć i życie* (Всіляко тепер, після перемоги на Жовтих Водах, після повалення гетьманів, після розпалення війни в усіх південних воєводствах, справа зайшла надто далеко, нещастя перевершило будь-які сподівання – битва була не на життя, а на смерть) (Сенкевич: 260). Кількісно цей тип представлений 156 одиницями в англійській мові та 87 одиницями в польській мові, що складає 7% і 3% всієї вибірки в кожній мові відповідно.

1.3. Розщеплена модель. Це аломорфна модель, притаманна лише англійській мові. Особливістю цієї моделі є те, що один із членів конструкції, уточнений чи уточнювальний, розколюється іншим, і природно контактна позиція його складових стає дистантною; або ж, компонент, що уточнюється, розташовується в інтерпозиції відносно його однореферентних уточнювальних компонентів, типовою для яких є постпозиція. Наприклад,

англ.: *His son ought, under the circumstances, to have gone to the dogs; that law was laid down in all the novels, sermons, and plays he had ever read, heard, or witnessed.* (Його син повинен, при таких обставинах, був

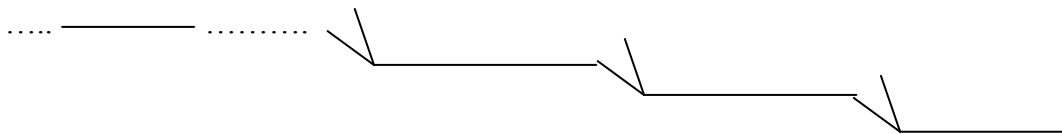
розоритися; той закон був прописаний в усіх романах, проповідях та п'єсах, які він у своєму житті читав, про які чув та свідком яких він був) (Голсуорсі: 33).

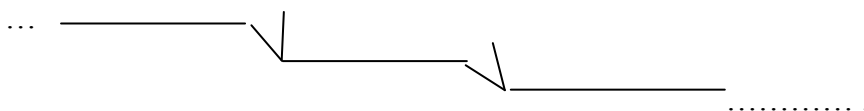
У наведеному прикладі природно контактна позиція модального дієслова та інфінітиву умисно розщеплена уточнювальною фразою *under the circumstances*, завдяки чому вона стає логічно наголошеною і вимагає додаткової концентрації уваги слухача. При позиційно нейтральному розташуванні уточнювальний компонент був би розташованим наступним чином: *His son ought to have gone to the dogs, under the circumstances,...*, але в такому випадку наголошеною була би лише остання словоформа компоненту, що уточнюється, а уточнювальний компонент *under the circumstances* вимовлявся би пониженням тоном у швидкому темпі. Саме інтерпозиційність уточнювального та розщепленість уточненого компонентів, відповідна інтонація (наголос на слові *circumstances*) та відносно нешвидкий темп підкреслюють важливість *обставин* в описаній ситуації. Зовнішнє порушення контактності уточненого компонента ні в якому разі не впливає на характер зв'язку між компонентами даної конструкції, воно лише може в більшій мірі підкреслювати відокремленість та самостійність уточнювального компонента в принципі. Суть відношень між компонентами залишається незмінною – «*under the circumstances*» конкретизує характер ситуації, вираженої «...*ought to have gone to the dogs*». Інші приклади цієї структурної моделі: *She might take alarm, he did not know what she might think; he hastened, therefore, to banish from his manner all traces of absorption, but in this he was about as successful as his father would have been, for he had inherited all old Jolyon's transparency in matters of domestic finesse; and young Mrs. Jolyon, busying herself over the affairs of the house, went about with tightened lips, stealing at him unfathomable looks.* (Вона могла збентежитися, невідомо про що вона думала; він тому поспішив всім своїм єством показати щирість та відкритість, а це йому так само вдавалося, як могло би вдатися його татові, адже він унаслідував всю відвертість старого Джоліона у справах домашніх хитрощів; і молода місіс Джоліон, *займаючись хатніми справами, ходила* зі стиснутими губами, *незбагнено та крадькома поглядаючи на нього*) (Голсуорсі: 1970). *His preparations were leisurely; he caught, as every true artist should, at anything that might delay for a moment the effort of his work, and he found himself looking furtively at this unknown dame.* (Він не поспішав з приготуваннями; *чіплявся, як і повинен кожен художник, за все, що могло би відкласти хоч на мить його зусилля попрацювати, і він піймав себе на тому, що нишком поглядав на цю незнайому даму*) (Голсуорсі: 249). Кількісно цей тип представлений 9 одиницями що складає 0,4% всієї вибірки.

2.1. Лінійна модель. Ізоморфна для обох мов, вона будується шляхом лінійного наслідування одного уточнення іншим. В такій моделі зв'язок між уточнювальними компонентами здійснюється послідовно: останнє слово уточнювального компонента стає компонентом, що далі уточнюється. Наприклад,

англ.: *He stumped his umbrella on the ground, as though to drive it into the heart of that unfortunate body, which had dared to ostracize his son and his son's son, in whom he could have lived again!* (Він тикнув свою парасольку в землю, *наче хотів пронизати нею серце того нещасного тіла, яке посміло вигнати свого сина та сина свого сина, в котрому він міг би продовжувати жити!*) (Голсуорсі: 290).

польськ.: *Pan Wołodyjowski ruszył na to owsianymi wąsikami i spojrzął na Burlaja takim wzrokiem, jakim chart spogląda na wilka, którego mu nie wolno uchwycić za gardziel, a Rzędzian rzekł: – Dlatego to ja wam mówię, mości pułkowniku, jego nazwisko.* (У відповідь на те пан Володєвський порухав вівсяними вусами і глянув на Бурлая *таким поглядом, яким хорт глядить на вовка, якому не можна вчепитися в горло*, а Редзян говорив: Тому я і говорю вам, пане полковнику, його прізвище) (Сенкевич: 320).

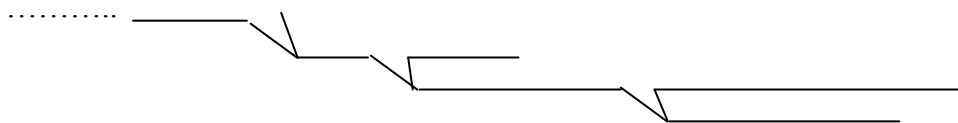

З'єднані таким чином складові являють собою ланцюг уточнень, який лінійно вводить семантичні предикати, зв'язані між собою підрядним зв'язком. Вони не характеризуються окремим, незалежним синтаксичним положенням, адже зв'язок реалізується за рахунок узгоджених словоформ, напр., *stumped, as though; body, which; son, in whom* (англійська мова) та *takim wzrokiem, jakim; wilka, którego* (польська мова), зазвичай вони з'єднуються сполучниками, частками, займенниками різних розрядів, які виступають як конструктивний елемент, і перебувають в атрибутивних, обставинних чи доповнювальних відношеннях. На

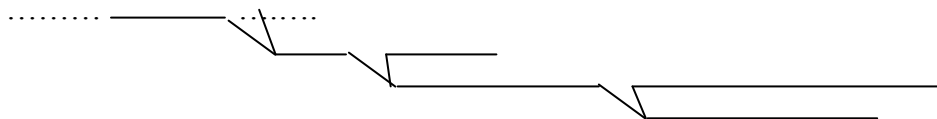
відміну від однореферентного типу дана модель уточнення є синтаксично складнішою, оскільки уточнюється декілька референтів і, таким чином, створюються додаткові синтаксичні позиції. Скажімо, атрибутивні позиції *which had dared to ostracize his son and his son's son* (англійська мова) та *którego mu nie wolno uchwycić za gardziel* (польська мова) не збігаються і не є однофункціональними з позиціями *as though to drive it into the heart of that unfortunate body* та *jakim chart spogląda na wilka* в обох мовах відповідно. Гіпотетично кількість членів такої моделі уточнення може бути необмеженою, максимальна ж їх чисельність в нашій вибірці дорівнює п'яти в англійській мові та трьом в польській мові. Для даної моделі обов'язковим є інтонаційне виділення компонента, що уточнюється, який вимовляється підвищеним тоном, після чого на уточнювальному його компоненті голос понижується. Інші приклади цього структурного типу: англ.: *Money was now his light, his medium for seeing, that without which he was really unable to see, really not cognisant of phenomena; and to have this thing, "I hope I shall never know the value of money!"* (Гроші тепер стали для нього *світлом, медіумом зору, без якого він не був би спроможний бачити, не був би свідомий чуттєвого сприйняття*; і щоб їх мати, «маю надію, що я ніколи не буду знати ціну грошам!») (Голсуорсі: 50). *That she was one of those women--not too common in the Anglo-Saxon race--born to be loved and to love, who when not loving are not living, had certainly never even occurred to him.* (Те, що вона була *однією з тих жінок – тих, яких не часто можна зустріти в англосаксонській расі – природжених для кохання і закоханих, тих, які, якщо не кохають, то не живуть*, ніколи навіть не спадало йому на думку) (Голсуорсі: 55); польськ.: *Namiestnik opowiadał wzajemnie towarzyszom o Krymie, gdzie prawie pół roku spędził czekając na respons chana jegomości, o tamtejszych miastach pozostałych z dawnych czasów, o Tatarach i o potędze ich wojennej, a na koniec o postrachu, w jakim żyli usłyszawszy o walnej na Krym wyprawie, w której wszystkie siły Rzeczypospolitej miały wziąć udział* (Намісник в свою чергу розповідав товаришам про Крим, де провів майже півроку, чекаючи на ханову відповідь для його милості, про тамті місця, що залишилися з давніх-давен, про татар і їх військову могутність, а на кінець *про пострах, в якому жили, почувши про масштабний похід на Крим, в котрому мали взяти участь всі сили Речіносполитої*) (Сенкевич: 95). *Wówczas począł się kiwać inaczej, bo nie od głowy ku nogom, ale z boku na bok, tak że za każdym razem uderzał z lekka w ścianę końcem szabli, która wysuwała się przez to spod kolan, przechylając się coraz bardziej ku wewnątrz, na stronę rękojeści* (В той момент почав хитатися *по-іншому, не з голови до ніг, а з боку на бік, так, що кожного разу злегенька ударяв стіну кінчиком шаблі, яка через те висувалася з-під колін, щораз більше схилиючись до середини, в сторону рукояті*) (Сенкевич: 88). Кількісно цей тип представлений 207 одиницями в англійській мові та 201 одиницями в польській мові, що складає 9,4% і 7% всієї вибірки в кожній мові відповідно.

2.2. Ієрархічна модель. Ця модель представлена в обох мовах, принцип її полягає в тому, що компонент, що уточнюється, ставиться між синтаксично узгодженими елементами іншого уточнення, перериваючи його лінійність, і, таким чином, створюючи ієрархічну конструкцію. Семантично така конструкція являється насиченою, з об'ємним інформаційним змістом. Наприклад,

англ.: *He again took the lead to the cottage, where the agent, a tall man named Oliver, with a heavy face and grizzled beard, welcomed them.* (Він знову повів усіх *до комеджу, де агент, високий мужчина по імені Олівер, з повним обличчям та сивою бородою, їх зустрів*) (Голсуорсі: 61).

польськ.: *Ciało na mnie takie od ran dziurawe, że o to się tylko boję, czy święty Piotr, który jest marszałkiem bożym i ochędóstwa w niebie doglądać musi, puści mnie do raju w tak podziurawionej sukni.* (Моє тіло так тяжко ранами *дірчаве, що єдине боюся, чи святий Петро, що маршалом Божим служить і пильнує на небі порядок, пустить мене до раю в такому дірчавому платті*) (Сенкевич: 96).

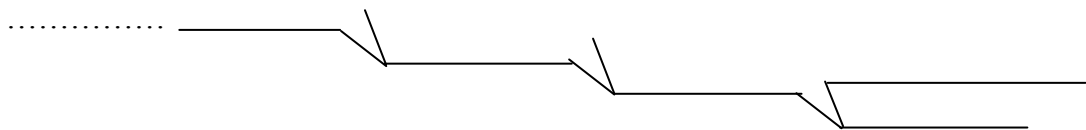

Ця ієрархічна структура, в котрій одні відношення і зв'язки ніби накладаються, а, точніше, вклинюються в інші. Уточнення в цьому випадку має ускладнену внутрішню структуру, в якому один його сегмент входить в інший, що розширює структуру компонента до декількох лінійних планів. Має місце так би мовити «втручання» в синтаксично цілісну побудову з метою додаткового звернення уваги на окремий компонент структури, виділення його з-поміж інших, з погляду автора комунікативно менш релевантних компонентів. На відміну від однореферентної структурної моделі уточнення, де єдиний компонент, що уточнюється, є центром «тяжіння» змістовної насиченості, в ієрархічній структурі створюється декілька опорних, менш змістовно навантажених точок, які підлягають поширенню. Вони, таким чином, завдяки своїй кількості більше одного,

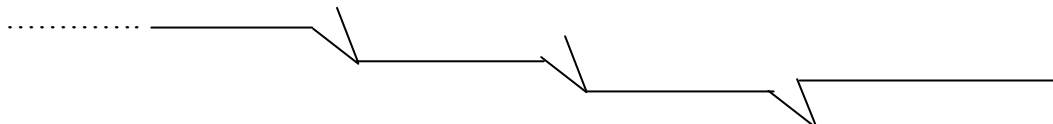
ніби дещо рівномірніше розподіляють між собою весь потенційно можливий об'єм семантичної завантаженості конструкції. Така модель збільшує позиційний склад уточнення, тобто створює якусь певну кількість компонентів, що уточнюються, котрі, на відміну від уточнення за ланцюговим принципом, не розвивають лінійну послідовність, а синтаксично поглиблюють структуру, тобто зв'язок реалізується не тільки по горизонталі, але й по вертикалі. Як от в наведеному прикладі з англійської мови: уточнювальний компонент, *with a heavy face and grizzled beard* уточнює словоформу *man*, яка синтаксично узгоджується зі своїми контактними пре- і постпозитивними одиницями, що слугують уточнювальним компонентом до слова *agent* і, нарешті, ці два компоненти взяті разом (*a tall man named Oliver, with a heavy face and grizzled beard*) вклинюються і переривають синтаксично узгоджений лінійний компонент *where the agent...welcomed them*. В прикладі з польської мови уточнення *który jest marszałkiem bożym i ochędóstwa w niebie doglądać musi* узгоджується із словосполученням *święty Piotr*, попередній уточнювальний компонент синтаксично залежить від займенника *to*, і, нарешті, перший з уточнювальних компонентів *że o to się tylko boję* уточнює прикметник *takie dziurawe*. Дана структурна модель уточнення вимовляється з інтонацією, характерною для вставки, введення [Прияткіна 1990], тобто з пониженням голосу на уточнювальному компоненті і дещо швидше, ніж решта конструкції. Інші приклади цього структурного типу: англ.: *It was Soames, who, crossing from the shady side of Piccadilly, where he had been walking home from the office, had suddenly appeared alongside.* (Це був Соумс, який, виходячи з затемненої сторони Пікаділі, кудю він прямував додому з офісу, раптом з'явився поруч) (Голсуорсі: 73). *His angry eyes never deserted the back of that cab, which, like a lost chance, haunted the darkness in front of him.* (Його злющі очі проводжали поглядом таксі, яке, як втрачений шанс, блукало перед ним в потемках) (Голсуорсі: 193); польськ.: *Nie brakło też i wiewatów, na które książę wdzięcznie odpowiadał, raz, z przyrodzonej sobie ludzkości, a po wtóre, chcąc tą ludzkością kaptować stronników dla królewicza Karola, których też i nakaptował samym swym widokiem niemało* (Достатньо було і похвал, на які князь відповідав з вдячністю, поперше з вродженої людяності, а по-друге, з бажання прихилити тією людяністю союзників до королевича Кароля, яких немало прихилив одним лиш виглядом своїм) (Сенкевич: 153). *Nie wiedział jednak, że owa stworzona przezeń przepaść tak jest wielka, iż żadne układy nie wyrównają jej nawet na taki czas, jakiego on sam, Chmielnicki, mógł potrzebować* (Не знав, однак, що та створена ними прірва є настільки великою, що ніякі домовленості не вирівняють її, навіть на той час, якого він сам, Хмельницький, міг потребувати) (Сенкевич: 560). Кількісно цей тип представлений 75 одиницями в англійській мові та 40 одиницями в польській мові, що складає 3,4% і 1,4% всієї вибірки в кожній мові відповідно.

2.3. Лінійно-ієрархічна модель. Дана модель також є ізоморфною для обох мов, вона комбінує в собі лінійність та ієрархічність. Компоненти уточнення такого типу зв'язані між собою підрядним зв'язком, але семантичне ускладнення будується за двома принципами: ланцюгового введення пропозицій та подальшого поглиблення структури, тобто створення її багатоплановості. Наприклад,

англ.: *This bearded man also wore a moustache, which had given rise to grave doubts in the minds of many members-of the family-, especially those who, like Soames, had been to public schools, and were accustomed to niceness in such matters.* (Цей бородатий чоловік мав також і вуса, які викликали серйозні сумніви у багатьох членів сім'ї, особливо тих, хто, як Соумс, вчилися в приватних школах, і звикли до витонченості в подібного роду справах) (Голсуорсі: 87).

польськ.: *Kilkudziesięciu ludzi czerkaskich opowiedziało się przy nim i wszczęła się bitwa krótka, straszna – jak wszystkie walki, w których garść ludzi pożądająca nie łaski, ale śmierci, broni się tłumem.* (Кілька десятків черкаських сказали йому правду в очі і почалася битва коротка, страшна - як всі бійки, в яких жменя людей, що не життя, а смерті вимагає, прикривається натовпом) (Сенкевич: 224).

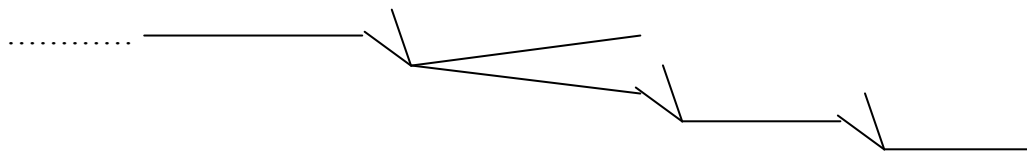

Такий структурний тип свідчить про необхідність інтонаційного виділення якоїсь семантично важливої, найбільш релевантної для комунікативного завдання складової уточнювального компонента в послідовному, типовому для розповіді, викладенні подій. У наведених прикладах уточнення *like Soames* та *nie łaski, ale śmierci* в англійській та польській мовах відповідно, є додатково наголошеними, інтонаційно підкресленими, що в певному сенсі може трактуватися як ідея уточнювального висловлення. Складові такої моделі уточнення також, як правило, з'єднуються сполучниками, частками та займенниками, що є доказом їх синтаксичної залежності. Інші приклади цього структурного типу: англ.: *In the spring of the year 1881 he was visiting his old school- fellow*

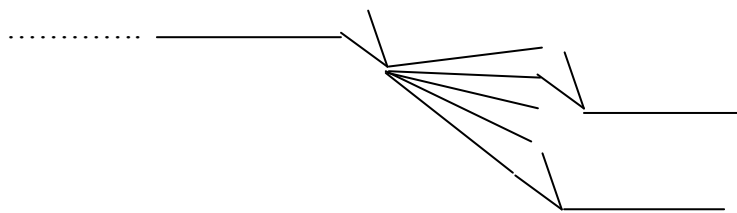
and client, George Liversedge, of Branksome, who, with the view of developing his pine-woods in the neighbourhood of Bournemouth, had placed the formation of the company necessary to the scheme in Soames's hands. (Весною 1881 року він навідався до свого старого шкільного приятеля та клієнта, Джорджа Ліверседжа, з Бренксомів, який, з наміром переробки соснової деревини в районі Борнмуту, віддав формування корпорації відповідно з задумом у руки Соумса) (Голсуорсі: 109). As these visions crowded before him, causing emotion to swell his heart, he rose, and stood at the window, looking down into the little walled strip of garden, where the pear-tree, bare of leaves before its time, stood with gaunt branches in the slow-gathering mist of the autumn afternoon. (Оскільки ці видіння роїлися натовпом перед ним, розпираючи його душу, він підвівся і став біля вікна, дивлячись на обмуровану садову смугу, де груша, ще так рано, а вже без листя, стояла з довжелезним гіллям в негустому тумані осіннього пополудня) (Голсуорсі: 259); польськ.: Schwytałem kilku ludzi, którzy wyznali, iż Chmielnicki wysłał ochotnika, który by za waszą książęcą mością szedł a ogień, jeśli wiatr będzie pomyślny, podkładał (Піймав я кілька людей, які визнали, що Хмельницький послав добровольця, котрий би за вашою княжою милістю йшов, і вогонь, якщо вітер буде попутний, підкладав) (Сенкевич: 421). Wiódł on ośmiuset ludzi takiego jak sam pokroju, szczęścia szlachty, szczęścia Kozaków, którzy by wszyscy, na dobrą sprawę, wisieć powinni (Вів він вісімсот людей таких як він сам, частково шляхтичів, частково козаків, і всі вони (букв. «котрі всі»), по-доброму, повинні би висіти) (Сенкевич: 511). Кількісно цей тип представлений 8 одиницями в англійській мові та 45 одиницями в польській мові, що складає 0,4% і 1,6% всієї вибірки в кожній мові відповідно.

2.4. Однореферентно-лінійна. Спільна для обох мов, дана модель представляє собою змішаний тип однореферентності з подальшим ускладненням за ланцюговим принципом. Наприклад,

англ.: The house must be *in good style, something that would always be certain to command a price, something unique, like that last house of Parkes, which had a tower*; but Parkes had himself said that his architect was ruinous. (Дім повинен бути в хорошому стилі, він (букв. «в чомусь, що») завжди диктує ціну, завжди унікальний, як стиль останнього будинку Паркса, з вежею; хоча Паркс сам говорив, що архітектор був згубним) (Голсуорсі: 57).

польськ.: Wiem, na com się porwał; wiem, jako straszna jest siła przeciw mnie: obaj hetmani, twój straszny książ, któren sam za całe wojsko stanie, a Zaslawscy, a Konięcpolscy, a wszystkie owe królewężta, które na szyi kozackiej nogę trzymają! (Знаю, на що наразився; знаю наскільки страшна є сила проти мене: обидва гетьмани, твій страшний князь, який сам може ціле військо замінити, і Заславські, і Конєцпольські, і всі ті королевичі, котрі на козацькій ший ногу тримають!) (Сенкевич: 196)

Відрізняється вона від моделі з власне однореферентними уточнювальними компонентами тим, що за рахунок подальшого лінійного введення семантичних предикатів конструкція ускладнюється синтаксично створенням нових позицій, і семантично, насичуючи додатковим інформативним навантаженням вже не первісний референт, а інший денотат, який відображається в кінцевій позиції попереднього уточнювального компонента. Як от в наведеному прикладі з англійської мови: уточнювальні компоненти *something that would always be certain to command a price* та *something unique* конкретизують один і той самий референт – *good style*, а от два інші уточнювальні компоненти *like that last house of Parkes* та *which had a tower* деталізують свою препозитивну контактну словоформу, без узгодження з першими двома компонентами конструкції. В польській мові уточнювальні компоненти *obaj hetmani, twój straszny książ, a Zaslawscy, a Konięcpolscy, a wszystkie owe królewężta* однаково поширюють компонент, що уточнюється *siła przeciw mnie*, але окрім цього два із них (*książ i królewężta*) додатково деталізовані уточнювальними компонентами *któren sam za całe wojsko stanie i które na szyi kozackiej nogę trzymają* відповідно. Інтонація цієї конструкції максимально наближена до інтонації, характерної для однорідних членів речення з додатковим акцентом на наступних компонентах, які підлягають подальшому уточненню. Інші приклади цього структурного типу: англ.: And as Soames stood looking at her, *the sensation that most men have felt at one time or another went stealing through him--a peculiar satisfaction of the senses, a peculiar certainty, which novelists and old ladies call love at first sight*. (І коли Соумс стояв, дивлячись на неї, він відчув як ним крадькома оволодіває почуття, яке рано чи пізно відчуває більшість чоловіків – особливе

задоволення його чуттєвого прийняття, особлива визначеність, яку новелісти та досвідчені леді називають коханням з першого погляду) (Голсуорсі: 110). June paused for a moment to look at *herself* in the little old-fashioned silver mirror above the oaken rug chest – *a slim, imperious young figure, with a small resolute face, in a white frock, cut moon-shaped at the base of a neck too slender for her crown of twisted red-gold hair.* (Джун затрималась на хвилику, щоб подивитися на себе в маленьке старомодне срібне дзеркало над дубовим комодом – на струнку, владну молоду постать, з маленьким рішучим обличчям, в білому платті з округлим вирізом доokoла шиї, надто тендітної для крони її кучерявого рижувато-золотого волосся) (Голсуорсі: 113); польськ.: *Słońce, cudna pogoda i woń zbliżającej się wiosny napawały wesołością serca, a namiestnik tym był weselszy, że wracał z długiej podróży pod dach książęcy, który był zarazem jego dachem, wracał sprawiwszy się dobrze, więc i przyjęcia dobrego pewny* (Сонце, чудесна погода і запах близької вже весни напували серця радістю, а намісник ще більше радів (букв. «тим був веселіший, що...»), бо повертався з далекої подорожі під княжий дах, який був і його дахом, повертався з виконаним завданням, а отже в хорошому прийомі впевнений) (Сенкевич: 44). *Chodziły też najrozmaitsze wieści między tłumem: to że książę zostaje w Łubniach, to że wyjeżdża aż hen, ku Litwie, gdzie trzeba będzie za nim jechać; to nawet, że już pobił Chmielnickiego* (Найрізноманітніші вісті ходили між людьми: те, що князь залишається в Лубнях, те, що виїжджає аж ген, до Литви, куди треба буде за ним їхати; навіть те, що вже переміг Хмельницького) (Сенкевич: 411). Кількісно цей тип представлений 44 одиницями в англійській мові та 29 одиницями в польській мові, що складає 2% і 1% всієї вибірки в кожній мові відповідно.

Задля унаочнення висновків, які були зроблені в ході опису та порівняння структур уточнювальних конструкцій в досліджуваних мовах, видається доцільною їх демонстрація у зведеній таблиці.

Таблиця №2

**Кількісні та якісні характеристики конструкцій з уточненням
в англійській та польській мовах**

№ з/п	Структурна модель		Наявність та кількість структурних моделей в досліджуваних мовах				Всього
			Англійська		Польська		
1.	Двокомпонентна	1.1. Двочленна	+	1714 (77,4%)	+	2459 (86%)	4173
		1.2. Однореферентна	+	156 (7%)	+	87 (3%)	243
		1.3. Розщеплена	+	9 (0,4%)	-	-	9
2.	Полікомпонентна	2.1. Лінійна	+	207 (9,4%)	+	201 (7%)	408
		2.2. Ієрархічна	+	75 (3,4%)	+	40 (1,4%)	115
		2.3. Лінійно-ієрархічна	+	8 (0,4%)	+	45 (1,6%)	53
		2.4. Однореферентно-лінійна	+	44 (2%)	+	29 (1%)	73
Всього			2213 (100%)		2861 (100%)		5074 (100%)

Висновки. З огляду на розглянуті особливості структурних механізмів побудови одиниць, що досліджуються, можна стверджувати, що зв'язок між компонентом, що уточнюється та уточнювальним компонентом має певні форми синтаксичного оформлення, які базуються на таких принципах: а) однореферентність уточнювальних компонентів; б) лінійність та послідовність прямування уточнюючих конструкцій за ланцюговим механізмом; в) ієрархічність структури уточнення, тобто створення багатоплановості; г) поєднання названих типів. Гіпотетично можна допустити існування змішаного типу, який би комбінував у собі однореферентні уточнювальні компоненти з подальшим їх ускладненням за ієрархічним принципом, але в зібраному практичному матеріалі такі одиниці не були представлені. Вищезгадані типи є ізоморфними для обох досліджуваних мов, проте арсенал засобів побудови конструкцій з уточненням в англійській мові виявився багатшим за рахунок наявності аломорфної розщепленої моделі уточнення. Однією з причин відсутності даного структурного типу в польській і присутності його в англійській мові є аналітичність

останньої, тобто, на відміну від синтетичного, цей тип мови дає змогу уточнювальному компоненту «вклинитися» між словоформою та службовою частиною, які, зазвичай в контактній позиції, створюють відповідні відношення між словами в реченні.

Виділені моделі вирізняються кількістю членів, а отже, – і змістовою ємністю, типами зв'язку, відношеннями між структурними компонентами, присутністю/відсутністю додаткового акцентування уваги на одному із складових елементів конструкції, інтонацією. Спільним для усіх структурних моделей уточнення є те, що компонент, що уточнюється, завжди перебуває у відношенні взаємозв'язку з уточнювальним(и) його компонентом(ами) і зумовлює його/їх змістову завантаженість.

Не претендуючи на універсальність, оскільки матеріалом дослідження слугувала проза лише художнього тексту і лише двох авторів, можна зробити деякі припущення стосовно кількісних розбіжностей показників у досліджуваних мовах. Як видно із таблиці №2, однореферентна, лінійна, ієрархічна та однореферентно-лінійна моделі кількісно переважають в досліджуваному матеріалі англійської мови. Це свідчить про більшу насиченість та ускладненість речень в англійській мові, схильність до більшої ситуативної концентрації, більшої пропозиційності, а, відповідно, і більшої смислової завантаженості інформації в межах одного речення. Окрім цього, сама по собі конструкція з уточненням не є стихійною, вона є засобом створення особливої структури, метою якої є передача особливих взаємовідносин між компонентом, що уточнюється та уточнювальним компонентом; саме зміна позиційності компонентів, а, відповідно з цим і зміна інтонаційного оформлення, варіюють смислові відтінки та переставляють логічні наголоси в реченні. Тому, вибираючи ту чи іншу структурну модель уточнення, автор встановлює бажані відношення між членами речення, а також послаблює можливо небажані зв'язки, котрі мали би місце без поширення того чи іншого елемента речення, відповідно до його прагматики.

Література

- Загнітко 2001: Загнітко, А. П. Теоретична граматики української мови: Синтаксис: Монографія [Текст] / А.П. Загнітко. – Донецьк: Дон НУ, 2001. – 662 с. – Бібліогр.: с. 653 -662.
- Лебедева 1963: Лебедева, Ж. С. Приложение в современном английском языке [Текст] / Ж.С. Лебедева // Вопросы лексикологии и грамматики иностранных языков: сб. научн. тр. – Минск, 1963. – 136-161 с. – Бібліогр.: с. 161.
- Меркулова 2006: Меркулова, Н. Специфічні конструкції як спосіб актуалізації [Текст] / Н. Меркулова // Лінгвістичні студії: зб. наук. пр. – Донецьк: ДонНУ. – 2006. – Вип. 14. – С. 127-131. – Бібліогр.: с. 131.
- Прияткина 1990: Прияткина, А. Ф. Русский язык: Синтаксис осложненного предложения [Текст] / А.Ф. Прияткина. – М.: Высш. шк., 1990. – 176 с. – Бібліогр.: с. 172.
- Прияткина 1983: Прияткина, А. Ф. Осложненное простое предложение [Текст] / А.Ф. Прияткина. – Владивосток: Издательство ДВГУ, 1983. – 96 с. – Бібліогр.: с. 95.
- Фунтова 2002: Фунтова, Т.Б. Логіко-синтаксична категорія уточнення в сучасній російській мові [Текст]: Автореф. дис. ... канд. філол. наук / Т.Б. Фунтова. – Сімферополь, 2002. – 18 с.
- Uniwersalny słownik języka polskiego 2003: Uniwersalny słownik języka polskiego. – Tom 1-4. – Warszawa: Wydawnictwo naukowe PWN, 2003. – 5420 s.
- Сенкевич: Сенкевич, Г. Вогнем та мечем [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pbi.edu.pl>. – Назва з екрана.
- Голсуорсі: Голсуорсі, Дж. Сага про Форсайтів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://manybooks.net/titles/galswortext03fsaga11.html>. – Назва з екрана.

Статья посвящается структурным особенностям категории уточнения на материале английского и польского языков. Выделено семь структурных моделей, шесть из которых являются изоморфными для обоих языков, и одна – алломорфной. Структурные типы отличаются количеством членов, содержательной ёмкостью, типами связи, отношениями между структурными компонентами, наличием/отсутствием дополнительного акцентирования внимания на одном из составляющих элементов конструкции и интонацией.

Ключевые слова: уточняемый компонент, уточняющий компонент, изоморфизм, алломорфизм, структурная модель.

This paper deals with the structural features of the category of specification in modern English and Polish. Seven structural models have been singled out, six of which are isomorphic for both languages, and one is allomorphic. Structural types differ in the number of their members, content-richness, types of connection, relations of structural components, presence/absence of additional stress on one of the constructive elements as well as in their prosodic pattern.

Keywords: specified component, specifying component, isomorphism, allomorphism, structural model.

Надійшла до редакції 22 грудня 2009 року.

РОЗДІЛ IV. ФУНКЦІОНАЛЬНА СЕМАНТИКА ЛЕКСИЧНИХ
І ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ

Тамара Голі-Оглу

ББК 81.2 – 5
УДК 81'324'33'37ДУБЛЕТНІСТЬ НАУКОВИХ ТЕРМІНІВ В УКРАЇНСЬКІЙ І РОСІЙСЬКІЙ МОВАХ:
ФУНКЦІОНАЛЬНИЙ АСПЕКТ

У статті висвітлюється проблема функціонального статусу термінологічних дублетів, аналізується ступінь варіативності східнослов'янських термінологічних систем, з'ясовуються причини виникнення мовної дублетності, пропонуються конкретні рекомендації щодо вибору елемента дублетної термінологічної пари на трансформаційно-функціональному рівні.

Ключові слова: дублетність, функціональна варіативність, терміни-дублети, гібридні терміни, термінологічна система.

Вивчення наукової термінології в межах зіставного методу має досить сталі традиції в сучасному мовознавстві, адже цю проблему свого часу студіювали І. Верхратський, О. Реформатський [Реформатский 1986], О. Суперанська, В. Даниленко [Даниленко 1986], Г. Винокур [Винокур 1939], Т. Кияк, А. Дьяков [Дьяков 1998], О. Безпояско, Є. Карпіловська, Н. Клименко, О. Таликіна та інші. Функціональна обмеженість термінології (як загальнонаукової, так і вузькогалузевої) спричиняє наявність у цих мовних одиниць диференційних рис, найрелевантнішими з яких є відносна моносемічність ідеального терміна, інваріантність граматичної форми, тяжіння до набуття інтернаціонального статусу, дериваційна активність у межах певної галузевої парадигми, відсутність семантичних компонентів, що вносять емоційне забарвлення чи оцінність певного типу. Усі зазначені вище диференційні риси терміна вивчалися досить активно впродовж ХХ – початку ХХІ століть. Натомість ще одна дефінітивна ознака наукового терміна – можлива дублетність, варіативність на функціональному рівні – залишилася недослідженою. З огляду на це **метою** представленої наукової розвідки є дослідження функціональних можливостей термінів-дублетів, умов їхньої реалізації, як семантичної, так і формальної, у науково-технічному дискурсі. Задля досягнення цієї мети перед науковою розвідкою поставлені такі **завдання**: 1) вивчити лінгвістичну сутність дублетності на термінологічному рівні; 2) проаналізувати дериваційний потенціал термінів-дублетів; 3) дати конкретні рекомендації щодо вибору одного з дублетів у процесі породження чи трансформації наукового тексту з однієї мови на іншу.

Лінгвістична природа такого явища, як дублетність у науковій термінології, сягає, на наш погляд, теорії асиметричного дуалізму мовного знака, запропонованої С.Карцевським у 20-ті роки ХХ століття. Принципово будь-який мовний знак є асиметричним, адже його план змісту прагне знайти своє втілення в інших знаках тієї самої системи, а план вираження прагне набути інших змістів. Проте ця асиметрія, на думку лінгвістів, не стосується термінології, оскільки ця ознака суперечить вимозі хоча й відносної, проте моносемічності терміна. Думаємо, що такий погляд є дещо поверховим і не розкриває сутності зазначеної проблеми. І хоча природа наукового терміна, дійсно, не передбачає асиметричності знака й позначуваного [Даниленко 1986: 55] в силу своєї стандартизованості й дефінітивності, на функціональному рівні зустрічаємо інші факти, а саме функціональну варіативність наукового терміна, яку, на наш погляд, правильніше буде інтерпретувати як дублетність термінів. Реальні умови комунікації створюють такі ситуації, коли уникнути цієї асиметрії просто неможливо.

До ситуацій, коли дублетність наукового терміна та її відображення в тексті є неминучими, можемо віднести лексикографічну практику, зокрема написання словникових статей для вузькогалузових термінологічних словників різних видів (тлумачних, перекладних тощо). Так, у довідковому виданні «Українська мова: Енциклопедія» (2000 р.) абсолютно мотивовано представлена дублетність лінгвістичних термінів: «**Чергування звуків, альтернація** – закономірна зміна звуків у складі тієї самої морфеми слів та їхніх форм, яка полягає у заміні однієї фонемі іншою або сполукою фонем чи фонемним нулем і служить одним з морфологічних засобів мови в галузі формо- та словотворення...» [УМ 2000: 725]; «**Багатосполучниковість, полісиндетон** – фігура мови, використовується для посилення експресії, що полягає у повторенні однакових сполучників між однорідними членами простого речення або між предикативними частинами складносурядного речення» [УМ 2000: 40]. Як бачимо, відображення формальної варіативності, що втілюється в дублетності генетично різних наукових термінів на позначення однієї дефініції є необхідним, адже тільки в такому варіанті інтенція мовця не буде мати функціональних обмежень, а отже, зможе реалізуватися повністю.

Дуже часто, за нашими спостереженнями, дублетність ототожнюють із полісемічністю наукового терміна саме на функціональному (дискурсивному) рівні. Утім, слід чітко розмежовувати зазначені поняття і як наслідок – самі лінгвістичні терміни. Якщо зіставляти дефініції понять «дублети» (ширше в

східнослов'янському науковому просторі представлено поняття «варіанти», «синоніми») – з одного боку, і поняття «полісемія» («багатозначність», «полісемантичність», «полісемічність») – з іншого, то бачимо абсолютну, рельєфно виражену розбіжність. **Полісемія** – «наявність у семантичній структурі мовної одиниці двох або більше значень, тобто віднесеність її до двох чи більше об'єктів позначення» [УМ 2000: 465]; **дублети** – 1) «варіанти мовних одиниць» «видозміни, паралельні форми існування мовної одиниці, що модифікують різні аспекти її вираження ..., але не порушують принципу її тотожності» [УМ: 59]; 2) «синоніми абсолютні», «повністю рівнозначні і загалом тотожні за вживанням, тобто стильовою сферою функціонування, емоційно-експресивною характеристикою, частотністю, сполучуваністю та ін.» [УМ 2000: 542]. Подібне тлумачення дублетності зустрічаємо й у В.І. Фадєєва [Фадєєв 1970].

Утім, така розбіжність саме на функціональному рівні є менш помітною, адже адресант й адресат, які не мають спеціальної лінгвістичної освіти, сприймають обидві термінологічні номінації як реалізацію цілої низки «смишлів» (планів змісту), потенційно закріплених за одним терміном; звісно, що цей факт заважає учасникам комунікації досягнути результативності спілкування і значно ускладнює процес вибору термінологічної номінації, а отже, – і процес реалізації своїх інтенцій.

Наведені вище факти вказують на необхідність розв'язання поставленої проблеми. Проте, думаємо, що передусім слід викласти певні спостереження і міркування щодо генетичних характеристик термінів-дублетів. Дублетність як лінгвальне явище охоплює всю термінологічну систему мови в цілому, адже вона проявляється і на рівні загальнонаукової термінології, і на рівні вузькогалузевих (вузькоспеціальних) термінологій, зокрема української та російської мов. Наведемо приклади термінологічних дублетів у межах загальнонаукової термінології: укр. *адекватність / відповідність, тотожність / збіжність, асиметрія / зсув, акумулювати / накопичувати, дефект / вада, рефрижератор / холодильник, аудит / перевірка, аеронний / повітряний, пульверизатор / розпилювач, фундамент / підмурок / підвалини, полярний / протилежний, рахунковий / лічильний, консенсус / порозуміння, гносеологічний / пізнавальний, трансформація / перетворення, аргумент / довід / доказ, анульований / скасований*; рос. *адекватность / соответствие, тождественность / идентичность / совпадение, асимметрия / сдвиг, аккумуляровать / накапливать, дефект / недостаток, рефрижератор / холодильник, аэронный / воздушный, пульверизатор / распылитель, фундамент / основа, полярный / противоположный, консенсус / договорённость, гносеологический / познавательный, трансформация / преобразование, аргумент / довод / доказательство, аннулированный / отменённый*.

У генетичному плані такі дублети є різними, адже один з них – запозичений з іншої мови термін, здебільшого грецько-латинський варіант, а інший – слов'янського походження, принаймні є дериваційним утворенням на основі спільнослов'янської твірної основи.

Таку саму ситуацію спостерігаємо і в межах вузькогалузевих (особливо технічної) термінологічних систем: укр. *помпа / насос, плунжер / пірнач / пірнало, решофер / підігрівник, стріла (крана) – висота, гуральня / винокурня / винниця, панцир / броня, панцирник / броненосець, болт / прогонич, баштовий / вежовий, апарат / прилад / пристрій, адсорбція / поглинання, автошляховий / автодорожній, аварія / поломка, брукування / мостіння, мушкель / киянка, вальцювальний / прокатний, рамбовка / прас, рабмівник / прасувальник, розклинювання / розплішування, детонатор / зривник*; рос. *помпа / насос, плунжер / ныряло, решофер / подогреватель, стрела (крана) – высота, панцирь / броня, адсорбция / впитывание, авария / поломка, мушкель / киянка, вальцевальный – прокатный, детонатор / взрыватель*. Очевидною є дуже низька частотність, що межує з винятковістю, описуваного явища у вузькогалузевих термінологічних системах, яка обумовлюється прагненням наукового тексту до структурної чіткості, прозорості, суворой текстотвірної логічності. У ході статистичного аналізу було з'ясовано, що терміни-дублети в межах технічної терміносистеми становлять лише близько 0,012 % мовних одиниць; зазначимо, що підрахунок проводився на основі фактичного матеріалу з «Російсько-українського словника наукової термінології: Математика, фізика, техніка, науки про Землю та Космос» (НАН України, Комітет наукової термінології, Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні, Інститут української мови; К., 1998 [РУСНТ 1998]). Поодинокі випадки термінологічної дублетності зафіксовані в процесі картографування мовного матеріалу в межах математичної термінології, зокрема (мат.) укр. *радикал / корінь, семідетермінант / піввизначник, співфокусний / кофокальний*; рос. *радикал / корень, семидетерминант / полуопределитель, софокусный / кофокальный*.

Окрім того, очевидно є вища варіативність української технічної термінології порівняно з російською; думаємо, що цей факт можна пояснити неусталеністю технічної терміносистеми української мови, а також прагненням її до інтернаціональності й універсальності, що закладене в конститутивних ознаках термінології як такої.

У плані дублетності не стала винятком і лінгвістична термінологія, зокрема укр. *лінгвальний / мовний, екстралінгвальний / позамовний, інтралінгвальний / внутрішньомовний, лінгвістика / мовознавство, еквівалент / відповідник, деривація / словотворення, комунікація / спілкування, комунікант / учасник комунікації, адресант / відправник, адресат / реципієнт / одержувач / отримувач, транскодування / переклад, хронотоп / часопростір, вербальний / словесний, глосарій / словник, діалект / наріччя / говір, кумулятивна функція мови / накопичувальна функція мови, дикція / вимова, диференційна ознака / дистинктивна ознака / розрізнявальна ознака, інфінітив / неозначена форма дієслова, алфавіт / абетка / азбука, альтернація / чергування, апозиція /*

прикладка, риторика / красномовство тощо. Рос. лингвальный / языковой, экстралингвальный / внеязыковой, интралингвальный / внутриязыковой, лингвистика / языкознание, эквивалент / соответствие, деривация / словообразование, коммуникация / общение, коммуникант / участник акта общения, адресант / отправитель, адресат / получатель, транскодирование / перевод, вербальный / словесный, глоссарий / словарь, диалект / наречие / говор, кумулятивная функция языка / накопительная функция языка, дикция / произношение, дифференциальный признак / дистинктивный признак / различительный признак, инфинитив / неопределённая форма глагола, алфавит / азбука, альтернатива / чередование, апозиция / приложение, риторика / красноречие тощо. Досить рідко зустрічаємо поодинокі, в межах статистичної похибки, іншомовні дублети, що не мають слов'янських варіантів, зокрема в лінгвістичній термінології: укр. *сонорні / сонанти*, рос. *сонорные / сонанты*.

Інший тип термінологічної дублетності полягає в наявності генетично адекватних варіантів, що відповідають одній термінологічній дефініції [Комиссаров 1999: 175]; за нашими спостереженнями, у східнослов'янських мовах у цій ролі виступають слова спільнослов'янського походження. У межах цього типу дублетності виділяємо такі підтипи: 1) **фонетичні дублети**; фонетична варіативність здебільшого охоплює іншомовні терміни-дублети, вона пов'язана з особливостями, варіативністю транслітерації, що ґрунтується на дистинктивних ознаках фонетичних систем різних мов: (техн.) укр. *вісмут / бісмут → вісмутит / бісмутит, вісмутівий / бісмутівий; траверса / траверза → траверсний / траверзний; панцир / панцер, панцирник / панцерник*; рос. *висмут / бисмут → висмутит / бисмутит, висмутный / бисмутный; траверса / траверза → траверсный / траверзный; панцирь / панцерь, панцирник / панцерник*; 2) **морфемні дублети** (дериваційні); це явище ґрунтується на варіативності переважно афіксальних морфем, що втілюється в наявності аломорфів у більшості з них: (техн.) укр. *ватний / ватяний, свердлик / свердельце, блоковий / блочний, білонний / білоновий, безполуменевість / безполум'яність, асфальтовий / асфальтний, арочний / арковий, амальгація / амальгування, наждачний / наждаковий, стільникоподібний / стільникуватий* тощо; рос. *ватный / ватяный, билонный / билоновый, асфальтовый / асфальтный, амальгация / амальгирование, соподобный / сотовый* тощо; 3) **лексичні дублети спільного походження**: *вішанка / почіпка (черепиця), збризкувати / сприскувати, вертїти / крутити, мотузковий / вірвовочний, вдавлювати / втискувати, впорскувати / вбрызгивати, зоління (тканин) / луження (тканин), стільники / щільники*; рос. *вешанка / черепица, впрыскивать / вбрызгивать, вдавливать / втискивать*. Відтак, можна впевнено стверджувати, що українська термінологія має більший ступінь варіативності, ніж аналогічна російська.

Однією з найгостріших проблем, роздуми над якою спровокував детальний аналіз термінологічної дублетності, є проблема гібридизації наукових термінів, що є абсолютно логічною в мотиваційному плані, адже саме в ХХ ст. активізується тенденція до запозичення термінологічних одиниць з європейських мов. Ця тенденція знаходить свою реалізацію у двох аспектах: запозиченні кореневих морфем, які поширюються до меж слова за допомогою питомих для даної мови афіксів, і запозиченні іншомовних афіксів, що додаються в межах терміна до питомих кореневих морфем; обидва типи утворень часто виступають як гібридні дублети до власномовних термінів. Зазначена проблема свого часу студювалася такими лінгвістами, як К. Городенська, Л. Крисін, Г. Онуфрієнко. Спробуємо зробити і свій внесок в її розроблення, дослідивши саме функціональний аспект.

Гібридизовані термінологічні утворення в генетичному плані є результатом взаємодії східнослов'янських мов з давньогрецькою та латинською мовами і новітніми – з англійською та німецькою мовами. У дериваційному аспекті найбільшу активність виявляють термінологічні утворення з іншомовними коренями: (техн.) **амальга-** (*амальгатор, амальгаційний, амальгація, амальгамувальний, амальгамувати* тощо), **апарат-** (*апаратний, апаратура, апаратобудування, апаратник, безапаратний*), **аер(о)-** (*аерування, аераційний, аерованість, аерочовен, аерожолоб*), **баланс-** (*балансування, балансувальний, балансний, балансовий, балансотвірний*), **баласт-** (*баластувати, баластування, баластний, баластовий, безбаластний*), **-центр-** (*позацентровий, безцентровий, водоцентровий*), **газ-** (*газодвигун, газожаровий, газорідинний, газозбірник, газовідвідний, газоутворення, газonosний, газонасиченість, газонаповнений* тощо), **радіо-** (*радіохвиля, радіозоря, радіодзеркало, радіозатемнення, радіовипромінювальний*), **шлак-** (*шлаковіз, шлакувальний, шлаківний, шлакоспінювальний, шлакоуловлювач, шлакостійкий, шлакознімач, шлакозбирач*), **шлам-** (*шламовий, шламоподібний, шламовіддільник, шламозбирач, шламовідстійник, шламовидалення, шламоутворення*); рос. (техн.) **амальга-** (*амальгатор, амальгационный, амальгация, амальгаторный, амальгировать* тощо), **аппарат-** (*аппаратный, апаратура, аппаратостроение, аппаратник, аппаратчик, безаппаратный*), **аэр-** (*аэрирование, аэрационный, аэролодка, аэрожёлоб*), **баланс-** (*балансирувание, балансирующий, балансний, балансовый, балансообразующий*), **балласт-** (*балластировать, балластирование, балластный, балластовый, безбалластный*), **-центр-** (*внецентровой, безцентровой, центробежный, центростремительный*), **газ-** (*газодвигатель, газокаильный, газоотводной, газообразование, газonosний, газонасыщенность, газонаполненный*), **радио-** (*радиоволна, радиозвезда, радиозеркало, радиозатемнение, радиоизлучающий*), **шлак-** (*шлаковоз, шлаковый, шлаковспенивающий, шлакоуловитель, шлакостойкий, шлакосниматель, шлакособираатель* тощо), **шлам-** (*шламовый, шламообразный, шламоотделитель, шламособиратель, шламоотстойник, шламоудаление, шламообразование*).

Проте аналіз мовного матеріалу показав, що досить значну частку гібридизованих термінологічних утворень становлять моделі «іншомовний афікс + питомий корінь»: **гіпер-** (*гіперзвуковий, гіпердотичний*,

гіперповерхня, гіперплощина, гіперстеневий), термо- (*термостійкий, термоглибинний, термопарний, термоприймач, термоперетворювач, термооброблений, термозміцнення, термостовпчик, терморужність*) тощо.

Сформулюємо основні висновки та рекомендації. Виходячи з потенційно можливої дублетності наукових термінів, що обумовлена прагненням одиниць цього пласта лексики до інтернаціональності й функціональної універсальності, слід це явище сприймати як об'єктивне й логічно мотивоване. Найвищий рівень дублетності має технічна й лінгвістична термінологічні системи, проте навіть у їхніх межах зазначене лінгвальне явище сприймається в межах статистичної похибки (близько 0,012 %). При перекладі наукових текстів, на функціонально-трансформаційному рівні слід дотримуватися таких рекомендацій: 1) з дублетної пари обираємо той відповідник, який є зручним у дериваційному плані, тобто є дериваційно активнішим; 2) у межах репрезентованого тексту маємо використовувати лише один, уже обраний елемент дублетної пари чи трійці; ця рекомендація обумовлена вимогою логічної чіткості наукового тексту та його змістовою інваріантністю; 3) гібридизовані терміни у функціональному плані є абсолютно адекватними генетично однорідним, тому не можуть виступати об'єктом лінгвальної дискримінації; 4) у перекладацькій практиці варто використовувати нормативні терміни та термінологічні сполуки, слід уникати оказіональних, авторських, оскільки їхнє вживання суттєво звужує функціональний потенціал наукового тексту як в умовах одномовної, так і в умовах міжмовної комунікації.

У зіставному аспекті українська наукова термінологія вирізняється більшою варіативністю, порівняно з російськомовною термінологічною системою, що свідчить про її неусталеність і невисокий рівень стандартизованості.

Заявлена стаття не розкриває всього комплексу проблем, пов'язаних із стандартизацією наукової термінології сучасних східнослов'янських мов, тому перспективними в подальшому стануть детальний аналіз дериваційного потенціалу термінів-дублетів, дослідження рівня варіативності інших стандартизованих, функціонально обмежених одиниць, зокрема обрядових термінів, агонімів, народних хронімів тощо.

Література

- Винокур 1939: Винокур, Г.О. О некоторых явлениях словообразования в русской технической терминологии [Текст] / Г.О. Винокур // Труды Московского института истории, философии и литературы. – Т. 5. – М.: Издательский центр МГУ, 1939. – С. 3-54. – Библиогр.: с. 54-55.
- Даниленко 1986: Даниленко, В.П. Современные проблемы русской терминологии [Текст] / В.П. Даниленко. – АН СССР, Институт русского языка. – М.: Наука, 1986. – 199 с.
- Дьяков 1998: Дьяков, А.С. Типология мовних інтерференцій та їх роль у формуванні національних терміносистем [Текст]: автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.15 / Київський університет ім. Т.Г.Шевченка. – К., 1998. – 16 с.
- Комиссаров 1999: Комиссаров, В.Н. Современное переводоведение: Курс лекций [Текст] / В.Н. Комиссаров. – М.: Издательство "ЭТС", 1999. – 192. – Библиогр.: с. 189. – 2000 экз. – ISBN 5-93386-015-8.
- Панько, Кочан, Мацюк 1994: Панько, Т.І., Кочан, І.М., Мацюк, Г.П. Українське термінознавство [Текст] / Т.І. Панько, І.М. Кочан, Г.П. Мацюк. – Львів: Світ, 1994. – 216 с.
- Реформатский 1986: Реформатский, А.А. Мысли о терминологии [Текст] / Подготовка текста А.В.Суперанской // Современные проблемы русской терминологии. – М.: Наука, 1986. – С. 163 – 197.
- РУСНТ 1998: Російсько-український словник наукової термінології: Математика, фізика, техніка, науки про Космос та Землю [Текст] / НАН України, Комітет наукової термінології, Інститут мовознавства ім. О.О.Потебні, Інститут української мови. – К.: Наукова думка, 1998. – 892 с. – 8000 пр. – ISBN 5-12-004273-2.
- УМ 2000: Українська мова: Енциклопедія [Текст]. – К.: Вид. «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2000. – 752 с. – 5000 пр. – ISBN 966-7492-07-9.
- Фадеев 1970: Фадеев, В.І. Етимологічні дублети спільного походження в російській і українській мовах [Текст] / В.І. Фадеев // Мовознавство. – 1970. – № 6. – С. 45-49. – Библиогр.: с. 49.

The article is devoted to the problem of functional status of terminological duplicates; the degree of variation of Oriental and Slavonic terminological systems is analyzed; the reasons of origin of linguistic duplication are investigated; real recommendations for the choice of elements from a duplicated pair on functional and transformational levels are given.

Keywords: duplication, scientific term, functional aspect, duplicated pair, terminological system.

В статті розглядається проблема функціонального статусу термінологічних дублетів, аналізується ступінь варіативності восточнославянських термінологічних систем, досліджуються причини виникнення мовної дублетності, пропонуються конкретні рекомендації щодо вибору елемента дублетної термінологічної пари на трансформаційно-функціональному рівні.

Ключевые слова: дублетность, функциональная вариативность, гибридные термины, дублетная пара, терминологическая система.

Надійшла до редакції 21 січня 2010 року.

ББК 81.411.1-211

УДК 811.161.2'373.611

ТЕМАТИЧНІ ГРУПИ ВТОРИННИХ НОМІНАТІВ УКРАЇНСЬКИХ ЛЕКСЕМ *КІНЬ* ТА *КОМОНЬ*

У статті проаналізовано словотвірні потенції лексем "кінь" та "комонь". Більшість лексем розподілено за тематичними групами (номінації рослин, професій, видів діяльності, будівель, коней і т. д.). Виявлено такі основні моделі номінації: подібність форми названої реалії до форми якоїсь частини тіла коня (зуба, копита, голови, хвоста), вирізнення реалії з-поміж інших своїми великими розмірами та ін.

Ключові слова: мотивація, дериват, тематична група, вторинна номінація.

Постановка наукової проблеми та її значення. Мотиваційні відношення — одна з найхарактерніших властивостей словникового складу мови, де практично усі слова вмотивовані лексично або структурно. Як зазначає О. Й. Блінова, вмотивованість слова — це «структурно-семантична властивість слова, яка дає змогу усвідомити раціональність зв'язку значення та звукової оболонки слова на основі його лексичної чи структурної співвідносності» [Блінова 1984: 15].

У дослідженні вторинних номінацій використовуємо, як правило, ономасіологічний підхід, який дає змогу встановити ознаку, що була базою творення нової номінації. Ономасіологічний підхід спрямований на вивчення змістового боку мовних одиниць з точки зору їх предметної спрямованості, тобто «співвіднесеності мовних одиниць з позамовним предметним рядом» [ЯН 1977: 19]. Розробкою теорії номінації займався багато лінгвістів (О. С. Кубрякова, В. М. Телія, Н. Д. Арутюнова, В. Г. Гак, Ю. С. Степанов та ін.), проте досі з'являються нові підходи до вивчення численних нерозв'язаних проблем. Протягом останніх років етнолінгвісти (М. І. Толстой, С. М. Толстая, Н. М. Дяченко, О. Л. Березович та ін.) почали звертати увагу на дослідження похідних лексико-тематичних груп, які об'єднуються спільними мотиваційними моделями, що дає змогу виявити регулярні мотиваційні відношення в лексиці. Ми розглядаємо вибрані деривати на семантичному та мотиваційному рівнях. Останній «передбачає групування слів на основі спільності їх мотиваційних моделей» [Березович 2004].

Актуальність дослідження зумовлена посиленням інтересом науковців до вивчення семантичної деривації та вмотивованості значення слів. **Метою** статті є виявлення основних мотиваційних моделей на прикладі словотвірного потенціалу лексем *кінь* та *комонь*.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Похідні зі структурним компонентом *кінь* та *комонь* утворюють групу (включно з двослівними та трислівними термінами-композиціями) приблизно з 250 лексико-семантичних варіантів (ЛСВ), серед яких є й діалектні номінації. Кожен елемент групи (або одне зі слів-складників елемента) має корінь *-кін-* (аломорфи *-кін'*-, *-кон-* (*-кон'*), *-кун-*), *-комон-* (аломорфи *-комон'*-, *-коман-*, *-комен-*, *-куман-*), тобто є похідними від слів *кінь* або *комонь*. Вибір обох цих лексем для дослідження вторинних номінацій пояснюється тим, що *кінь* та *комонь* (заст. 'кінь' [СУМ 4: 248]) етимологічно пов'язані: "походження псл. *копъ* не зовсім ясне, ... очевидно, становить етимологічну єдність з псл. *котопъ* «кінь», укр. *комонь*" [ЕСУМ 2: 448]. Етимологічний зв'язок обох коренів можна підтвердити на рівні вторинних номінацій: так, лексеми *конюшина* (вторинне від *кінь*) та діал. *коман* (а також діал. *комана*, *команиця*, *команичина*, *комениця*, *комониця* та ін.), яке є похідним від *комонь*, часто позначають ту саму рослину або види рослини роду *Trifolium*. Лексеми *заяча конюшина* та *заяча команиця*, наприклад, є номінаціями рослини лат. *Anthyllis polyphylla*.

Розгляньмо вторинні номінати докладніше.

До групи **номінацій рослин** зараховуємо такі: *кінський зуб* (сорт кукурудзи, лат. *Zea Mays*), а також інші сорти — *білий кінський зуб* та *жовтий кінський зуб*; *заяча команиця* (лат. *Anthyllis polyphylla*); *кінська м'ята* (номінація використовується для позначення кількох рослин: 1) лат. *Mentha arvensis* [СГ 2: 245], 2) лат. *Lamium amplexicalle* [СГ 2: 245], 3) 'розхідник звичайний', лат. *Glechoma hederacea*, 4) 'м'ята водяна', лат. *Mentha aquatica*); *кінський біб* (лат. *Vicia faba*); *кінський каштан* (лат. *Aesculus hippocastanum*); *кінський часник черешковий* (лат. *Alliaria petiolata*); *кінський щавель* (лат. *Rumex obtusifolius* [СГ 2: 245]); *коман* ('конюшина лучна', лат. *Trifolium pratense*); *комана* ('діал., конюшина, клевер', лат. *Trifolium* [ЕСУМ 2: 528]); 'діал., фіалка триколірна, братки', лат. *Viola tricolor* [ЕСУМ 2: 528]); *команиця* ('діал., конюшина' [ЕСУМ 2: 528]); *команка* ('діал., конюшина' [ЕСУМ 2: 528]); 'діал., фіалка триколірна' [ЕСУМ 2: 528]); *команичина* ('діал., конюшина' [ЕСУМ 2: 528]); *команиця* ('діал., конюшина хмельова', лат. *Trifolium agrarium* [ЕСУМ 2: 528]); *комениця* ('діал. конюшина лучна' [ЕСУМ 2: 528]); *комониця* ('діал. конюшина лучна' [ЕСУМ 2: 529]); 'діал., конюшина польова', *Trifolium arvense* [ЕСУМ 2: 529]); 'діал., лядвенець рогатий', лат. *Lotus corniculatus* [ЕСУМ 2: 529]); *комонник* ('дика трав'яниста рослина, що цвіте синьо-фіолетовим суцвіттям і використовується в медицині' [СУМ 4: 248]); *комонниця* ('діал., конюшина польова' [ЕСУМ 2: 529]); *куманич* ('діал., конюшина'

[ЕСУМ 2: 529]); *куманичина* ('діал., конюшина лучна' [ЕСУМ 2: 529]); *команиця* (лат. *Trifolium arvense*); *комонник лучний* (лат. *Succisa pratensis*); *коник* (лат. *Delphinium consolida* [СГ 2: 277]); *коники* ('аконіт вологистий', лат. *Aconitum paniculatum*); *коники сорочі* ('сокирки польові', лат. *Consolida regalis*); *кониц* (лат. *Trifolium pratense* [СГ 2: 277]); *коничина* (діал., лат. *Trifolium* [ЕСУМ 2: 562]); *коніч*, *конічина*, *конютина*, *конюшка*, *конюшиця*, *копятина* та *куніч* ('діал., конюшина' [ЕСУМ 2: 562]); *конючина* ('конюшина', лат. *Trifolium arvense* [СЗПГ 1: 240]) та її діалектна фонетично змінена форма *колюшина* [СЗПГ 1: 238]; *конюшина* ('багаторічна трав'яниста бобова кормова рослина, що має трійчасті листки й квітки кулястої форми' [СУМ 4: 276]; лат. *Trifolium pratense* [СГ 2: 279]); *конюшина заяча* ('цінна кормова рослина родини бобових; використовується також у народній медицині для лікування ран' [СУМ 4: 276], лат. *Anthyllis polyphylla* [Вікі]); *конюшина лучна* та *конюшина червона* (лат. *Trifolium pratense*); *конюшина польова* (лат. *Trifolium arvense*); *конюшина повзуча* (лат. *Trifolium repens*); *конюшина рівнинна* (лат. *Trifolium campestre*); *копитень кінський* та *копито кінське* ('копитень європейський', лат. *Asarum europaeum*); *сорочі коники* (лат. *Delphinium consolida* [СГ 2: 277]).

У номінаціях рослин можна простежити такі номінативні моделі: 1) називання зумовлюється вирізненням рослин великими розмірами; 2) називання рослин зумовлюється подібністю форми якоїсь частини рослини до форми якоїсь частини тіла коня (копита, зуба); 3) номінація пов'язана з тим, що певну рослину їдять коні. Варто зазначити, що ці моделі простежуються не лише в українській мові, а й у німецькій та англійській мовах (див. докладніше [Євпак 2009 а; Євпак 2009 б]).

Номінації *кінський каштан* та *кінський щавель* найяскравіше ілюструють першу модель: *кінський каштан* (лат. *Aesculus hippocastanum*) є одним з найвищих у своєму роді та може досягати у висоту 36 метрів [Вікі; EOL]¹; *кінський щавель* (лат. *Rumex obtusifolius*) є одним з найвищих видів щавлю (висота до 150 см) [EOL], а протиставити йому можна *горобиний щавель* (лат. *Rumex acetosella*), який висотою буває від 15 до максимум 35 см [ДПРУ: 348—350].

Номінації *кінський зуб*, *білий кінський зуб* та *жовтий кінський зуб* мотивувалися тим, що насіння цих рослин є доволі великим та плоским, а також має особливі заглиблення на вершині, що робить кожен насінину схожою на кінський зуб [EOL].

Назва рослини *копитень кінський* (*копито кінське*) мотивована тим, що листя цієї рослини формою нагадує слід від кінського копита [EOL].

Номінація *кінський біб*, можливо, пов'язана з тим, що рослину вирощують на зеленому кормі та силосі, сушать на сіно для сільськогосподарських тварин, переважно для коней. Таким же способом мотивувалася назва рослини *конюшина*, яка має більше десятка діалектних варіантів, зазначених в етимологічному словнику (*коничина*, *коніч*, *конічина*, *конічник*, *конютина*, *конюшка*, *конюшиця*, *копятина*, *копячина*, *куніч*, *кониц*, *конючина* та ін.). Існує кілька видів *конюшини*, які вирощуються саме для використання у якості кормів: *конюшина лучна* (діал. *куманичина*, *комениця*, *команиця*) або *конюшина червона* (діал. *коман*), *конюшина повзуча*, *конюшина рівнинна*. Для кормів вирощують також лядвенець рогатий, який ще називають *команиця*. Мотивацію номінацій-композитів *конюшина заяча* та *заяча команиця* (лат. *Anthyllis polyphylla*) пояснити однозначно важко: можна припустити, що елементи *конюшина* та *команиця* вказують або на подібність до конюшини звичайної, або на те, що рослину використовують як корм для коней.

Кінська м'ята, яка використовується як назва для чотирьох рослин, можливо, в окремих випадках мотивувалася тим, що кожна з рослин, які вона позначає, має квіти, які зібрані у суцвіття, що нагадує цвіт *конюшини*. Три рослини з чотирьох — це різні види м'яти, а четверта — вид глухої кропиви (лат. *Lamium*). Окрім того, для двох видів м'яти — лат. *Mentha arvensis* та лат. *Mentha aquatica* — можливе використання іншої моделі номінації, яка часто прослідковується в назвах рослин, що вирізняються своїми великими розмірами із собі подібних. Обидві рослини можуть у висоту досягати 90—100 см, тобто є одними з найвищих представників роду лат. *Mentha* [EOL].

Наявність значення 'великий' у лексемі *кінський* чітко простежується у виразі *кінська доза*, який означає 'дуже велика доза' [ВТСУМ: 571].

Номінації людей за професією чи видом діяльності: *коновід* ('той, хто приводить на ярмарку коней?'; 'конокрад' [СГ 2: 278]); *коновод* ('конокрад' [СУМ 4: 262]); *коногін* ('заст., робітник — погонич коня на шахті, який возив вагонетки з вугіллям' [СУМ 4: 262]); *конокрад* ('той, хто краде коней; коновод' [СУМ 4: 262]); *конюх* ('той, хто доглядає коней' [СУМ 4: 276]); *конюхарь* ('конюх' [МСГ: 83]); *конюший* ('заст., стайничий' [СУМ 4: 276] — іст. придворна посада у Московії 15-17 ст., за традицією — вищий думний чин); *коняр* ('фахівець із конярства; той, хто займається конярством' [СУМ 4: 277]); *конярь* ('торговець, гендляр кіньми' [СБГ 1: 374]); *кінник* ('розм., рідко., кіннотник; кавалерист' [ВТСУМ: 541]); *кінногвардієць* ('в Росії до 1917 р. — солдат або офіцер лейб-гвардії кінного полку' [ВТСУМ: 541]); *кіннота* ('збірн., кінне військо; кавалерія' [СУМ 4: 164]); *кіннотник* ('кінний вояк; кавалерист' [СУМ 4: 165]); *коновал* ('застар., той, хто, не маючи ветеринарної освіти,

¹ Частину енциклопедичної інформації про реалії, які згадуються у тексті статті, було взято з Вікіпедії (Wikipedia) [Вікі] та Енциклопедії життя (Encyclopedia of Life) [EOL].

провадив кастрування і лікування коней' [СУМ 4: 261]); *охочекомонник* ('заст., вільний кавалерист із власним конем, вояк-доброволець' [СУМ 5: 826]). Усі номінації цієї групи мотивувалися тим, що зазначені професії чи види діяльності так чи інакше пов'язані з кіньми.

Група словотвірних дериватів, які позначають власне **коней** (включно з лошатами та кобилами): *конематка* ('кобила-плідниця, що народжує і вигодовує лошат' [ВТСУМ: 564]); *коненя* ('зменш.-пестл. до кінь; лоша'; 'мн., дорослі, але малі на зріст або слабосилі коні' [СУМ 4: 259]); *коненько* ('зменш.-пестл. до кінь' [СГ 2: 277]); *конечок* ('коник' [СБГ 1: 372]); *коник* ('зменш.-пестл. до кінь' [СУМ 4: 259]); *конина* ('кінь' [СГ 2: 277]; 'розм., кінь; заморений, слабосилий кінь; конячина' [СУМ 4: 260]); *конисько* ('збільш. до кінь' [СУМ 4: 260]); 'заморений, слабосилий кінь' [СУМ 4: 260]); *кониченько* ('нар.-поет., пестл. до кінь' [СУМ 4: 260]); *коничок* ('зменш.-пестл. до коник' [СУМ 4: 260]); *конище* ('розм., збільш. до кінь' [СУМ 4: 260]); *коня* ('рідко., зменш. до кінь; лоша' [СУМ 4: 277]); 'малий або худий, слабосилий кінь' [СУМ 4: 277]); *коняга* ('розм., те саме, що коняка' [ВТСУМ: 571]); *коняка* ('розм., те саме, що кінь, кобила' [СУМ 4: 277]; 'зруб., кінь' [СЗПГ 1: 241]); *конячина* ('малий або худий, слабосилий кінь' [СУМ 4: 277]); *конячинка* ('розм., зменш. до конячина' [СУМ 4: 277]); *конячі* ('родина ссавців ряду непарнокопитих' [ВТСУМ: 571]); *конячка* ('зменш. до коняка' [СУМ 4: 277]). Сюди додаємо також *конепоголів'я* ('поголов'я коней, кількість коней у табуні або у багатьох табунах' [ВТСУМ: 564]).

Номінації топонімів: **а) гідроніми:** *Кінка, Кінська, Кінські води, Конка* ('річка в Україні, л[іва] пр[итока] Дніпра, басейн Чорного моря' [ТСУ: 176]); *Суша Конка* ('п[рава] пр[итока] Конки' [ТСУ: 176]); *Козачелазерна Кінська* (рукав р. Кінки, який починається на 24-му км й закінчується на 42-му нижче греблі ГЕС [Вікі]); *Верхня Кінська* (бере початок на 47 км нижче греблі і переходить у судноплавний рукав Цюрупинська Кінська, впадаючи у Дніпровсько-Бузький лиман [Вікі]); *Цюрупинська Кінська* (судноплавний рукав Кінки [Вікі]); *Кінські (Конські) плавні* ('історико-географічна територія по р. Дніпру нижче від кол[ишніх] порогів; має ще назву Великий Луг Запорізький' [ТСУ: 71]); *Конотоп* ('р., п[рава] пр[итока] Єзучу (Єзусу, бас. Десни)' [ТСУ: 186]; 'п[рава] пр[итока] Церему (бас[ейн] Случі)' [ТСУ: 186]); *Конотопи* ('р., л[іва] пр[итока] Прип'яті' [ТСУ: 186]); *Конотопка* ('п[равий] рук[ав] Дніпра' [ТСУ: 186]); **б) полісоніми** (назви населених пунктів): *Кінські Роздори* (село в Пологівському р-ні Запорізької обл., розташовано в центральній частині Пологівського р-ну на р. Конка [Вікі]); *Кінсьководівка* (колишня назва слободи, яка тепер називається с. Григорівка у Запорізькому р-ні Запорізької обл. [Вікі]); *Конятин* (село в Путильському р-ні Чернівецької обл., [Вікі]; село в Сосницькому р-ні Чернігівської обл. [Вікі]); *Конотоп* ('місто, райцентр Сумської обл.' [ТСУ: 186]; село в Хмельницькій обл., Шепетівський р-н [Вікі]; село в Чернігівській обл., Городнянський р-н [Вікі]); *Коник* (село у Зарічненському р-ні Рівненської обл. [Вікі]).

Притоки та рукави р. *Кінка* завдячують своїми назвами саме зв'язком з нею. Походження ж назви *Кінка* точно не відоме. Номінація *Кінські (Конські) плавні* мотивувалася, імовірно, тим, що "в давні часи тут водилися дикі коні. У другій половині XVIII ст. акад. Паллас у бас. р. зустрів багато диких коней. Вони водилися в цій місцевості аж до кінця XIX ст." [ТСУ: 176]. Назви гідронімів *Конотоп, Конотопка, Конотопи* виводять від давньоруського терміна *конотопи*, який означає 'вир у річці' [ТСУ: 176]. Місто *Конотоп*, найімовірніше, отримало свою назву тому, що знаходиться на р. Єзуч біля впадіння в неї р. Конотоп.

Назви полів: *конюшиниско* ('діал., поле з конюшиною' [ЕСУМ 2: 563]); *конічиниско, коничнисько* ('діал., поле з конюшиною' [ЕСУМ 2: 562]); *конюшинище* ('поле, що було під конюшиною або засіяне нею' [СУМ 4: 276]); *конюшинисько* ('те саме, що конюшинище' [ВТСУМ: 571]). Усі номінації похідні від *конюшини*. До групи можна також долучити лексему *кінник* ('рідк., пасовище для коней' [ГГ: 94]), яка позначає поле, де випасають коней.

Номінації об'єктів, де тримають, розводять чи продають коней: *кінник* ('зах., стайня' [СУМ 4: 164]); *кінниця* ('зах., стайня' [ВТСУМ: 541]); *кінничейка, кінниченька, кінничка* ('зменш. від кінниця' [СГ 2: 246]); *кінський двір* ('приміщення для коней, стайня' [СУМ 4: 166]); *кінський завод* ('спеціальне господарство для розведення породистих, племінних коней' [СУМ 4: 166]); *конезавод* ('конярський завод' [ВТСУМ: 564]); *конеферма* ('ферма з розведення, вирощування та утримання коней і догляду за ними' [СУМ 4: 259]); *конюшня* ('стайня' [СУМ 4: 276]); *конярка* ('зах., стайня' [СУМ 4: 277]). На периферії цієї групи є такі номінації-композити: *кінська торговиця* та *кінський ярмарок* ('місце, де торгують кіньми' [СУМ 4: 166]). Більшість номінацій мотивована тим, що будівлі використовують для утримання або розведення саме коней.

Окремо виділяємо групу, що позначає **заняття певною діяльністю**, яка пов'язана з кіньми: *кіннозаводство* ('розведення, вдосконалення існуючих та створення нових порід племінних коней на кінних заводах' [ВТСУМ: 541]); *коновальство* ('заст., заняття коновала' [СУМ 4: 261]); *конярство* ('розведення коней як галузь тваринництва' [СУМ 4: 277]); *табунне конярство* ('метод розведення коней, при якому тварин протягом цілого року утримують у табунах з тривалим перебуванням на пасовищах' [ВТСУМ: 1426]); *конокрадство* ('крадіжка коней' [СУМ 4: 262]); *коневиробництво* ('розведення і вирощування коней, передусім породистих' [ВТСУМ: 564]). Похідною лексемою, що позначає певний вид діяльності, є *конюшиносіяння*.

Номінації кінського посліду: *конск* ('кінський послід' [ГГ: 100]); *конечки* ('кізяки' [СБГ 1: 372]); *коник* ('кінський гній' [МСГГ: 83]); *коняк* ('кізяк' [СБГ 1: 374]); *коняндзи* ('кізяки' [СБГ 1: 374]); *конянка* ('зах., кінський кізяк, гній' [ВТСУМ: 571]).

Номінації способів їзди або запрягу (лише прислівники, що сполучаються з дієсловами переміщення): *воднокінь* ('запряжений одним конем' [СУМ 1: 719]); *втриконь* ('запряжений трьома кіньми' [СУМ 1: 777]);

кінно ('розм., на коні, верхи' [СУМ 4: 164]); *одвукінь* ('іст., на двох конях по черзі' [ВТСУМ: 827]); *однокінь* ('одним конем' [СУМ 5: 635]); *парокінь* ('в парокінь — запряжений парою коней' [СУМ 6: 74]); *триконь* ('у триконь — трьома кіньми (про запряжку)' [СУМ 10: 258]); *удвуконь* ('розм., парою коней' [СУМ 10: 392]); *утриконь* ('розм., трьома кіньми' [ВТСУМ: 1521]).

Продукти харчування: *конятина* ('кінське м'ясо; конятина' [СУМ 4: 277]); *конина* ('кінське м'ясо; конятина' [СУМ 4: 260]). Номінації їжі мотивувалися тим, що м'ясо саме кінське, а не іншої тварини.

Транспорт: *кінь* (жарг., 'трамвай' [УЖС: 173]); *конка* ('заст., трамвай з кінною тягою; вагон такого трамвая' [СУМ 4: 260]); *однокінка* ('візок, пристосований для запрягання одного коня' [СУМ 5: 635]); *парокінка*, *пароконка* ('підвода, запряжена парою коней' [СУМ 6: 74]). Назви усіх видів засобів пересування мотивуються тим, що як тяглову силу використовували коней. Щодо мотивації сучасного жаргонного значення 'трамвай' лексеми *кінь* у нас виникають сумніви, адже малоімовірно, що значення лексеми пов'язане з тим, що в давнину перші трамваї використовували кінну тягу. Видається імовірнішим, що значення 'трамвай' — це метафоричне перенесення: швидкість руху та комфортність їзди на возі (чи верхи на коні) порівнюється зі швидкістю та комфортом проїзду в трамваї.

Номінації прикрас: *коник* ('рід візерунків для вишивання на сорочках' [СГ 2: 277]; 'кінська голова, яка виділяється як прикраса різних предметів' [СГ 2: 277]; 'рід вишивки на лейбику' [СБГО 1: 372]). Мотиваційною основою кожного ЛСВ стала подібність позначуваного предмета за формою до голови коня.

Назва комахи: *коник* ('комаха з довгими ногами, що стрибає й крилами утворює сюржітливі звуки', лат. *Locusta* [СУМ 4: 260]), а також *коник-стрибунець*, *коник-стрибун*.

Назви ігор та іграшок: *кінь* ('дитяча гра у м'яч, коли той, хто піймав м'яч, сідає верхи на того, хто кидав м'яча, та кричить «продай коня»' [СГ 2: 245]); *коник* ('вид дитячої гри – їзда верхи на паличці' [СУМ 4: 260]); *коник-гойдалка* (іграшка-гойдалка для дітей у вигляді коня); *коник* ('пряник або іграшка, що має форму коня' [СУМ 4: 260]); *кінь* ('шахова фігура з зображенням голови коня' [СУМ 4: 168]). Назви ігор мотивуються тим, що в них імітується їзда верхи на коні. Іграшки та фігура в шахах отримали свої назви через подібність формою до голови коня.

Оцінка: *коник* (жарг., 'двійка, незадовільна оцінка' [УЖС: 183]). Назва вмотивована тим, що формою двійка нагадує голову коня.

Спортивний снаряд: *кінь* ('оббита шкірою колода на чотирьох ніжках для гімнастичних вправ' [СУМ 4: 168]). Назва мотивується тим, що снаряд схожий на коня і на нього теж можна вистрибувати, наче для їзди верхи.

Частина даху будинку: *коньок* ('спеціальна черепиця, якою покривають місце сходження двох половин даху' [СЗПГ 1: 241]); *коник* ('вирізна прикраса на дахові, що іноді має форму кінської голови' [СУМ 4: 260]).

Частина гончарного круга: *коник* ('частина гончарного круга: дерев'яна дощечка, прибіта одним кінцем до лавки, з виїмкою на іншому кінці, у яку входить веретено' [СГ 2: 277]). Назва мотивувалася тим, що ця дощечка є своєрідним дерев'яним гаком, за який чіпляється вісь веретена. Саме ця дощечка-гак і нагадує форму голови коня.

Частина ткацького станка: *коник* ('дерев'яна пластинка з вирізами й загнутих верхом, що її вставляють вертикально в кожний із чотирьох кінців витушки, з якої мотають пряжу в клубок' [СУМ 4: 260]). Саме загнута пластина нагадує гак (форму голови коня).

Також є кілька невеликих груп термінів, скалькованих з інших мов.

Анатомічний термін: *кінський хвіст* — це пучок нервових корінців кінцевих відділів спинного мозку, починаючи з першого поперекового сегменту [Нейр.]. Свою назву об'єкт отримав завдяки схожості на кінський хвіст.

Астрономічний об'єкт: *Кінська Голова* — це темна туманність в сузір'ї Оріона (B33, IC 434) [Вікі]. Назва мотивувалася тим, що формою туманність нагадує кінську голову. Існує також *Малий Кінь* (лат. *Equuleus*, Equ) — мале сузір'я північної півкулі неба. Назва, імовірно, є калькою з латинської: *equuleus* перекладається як 'жеребчик; коник'.

Метеорологічний термін: *кінські широти* — це області з дуже слабкими вітрами, що розташовуються між 30 і 35° пн. ш. і пд. ш. Можливо, що ця назва походить із епохи існування вітрильного флоту. Судна, перетинаючи Атлантику, часто потрапляли в штиль або затримувалися в дорозі через слабкі змінні вітри. Коли запаси води закінчувалися, команди суден були змушені викидати коней, яких перевозили у Вест-Індію, за борт [Мет.].

Номінації паразитів: *аскарида кінська* (лат. *Parascaris equorum*) [Вікі]; *гострик кінський* (лат. *Oxyuris equi*) [Вікі]. Назви мотивувалися тим, що як хазяїна ці паразити використовують організм коней.

Назва риби: *морський коник* ('риба, голова якої схожа на кінську' [ВТСУМ: 564], лат. *Hippocampus*).

Фізичні терміни: *кінська сила* або *метрична кінська сила* ('одиниця потужності, що дорівнює 75 кілограмометрам на секунду, або 0,736 кіловат' [СУМ 4: 166]). Уперше термін *кінська сила* був запропонованим Джеймсом Ваттом для оцінки потужності парових двигунів. Пояснюється вибір такої одиниці тим, що кінь може підняти 33000 фунтів зі швидкістю 1 фут на хвилину, що дорівнює приблизно 745,7 Вт [Вікі].

Номінації хвороб людей: *синдром кінського хвоста* (синдром виникає у випадку стискання нервових корінців, які мають вигляд кінського хвоста [Нейр.]); *кінська ступня* ('мед., вроджена або набута хибна позиція ступні у фіксованому підошовному згинанні в гомілковоступневому суглобі' [ВТСУМ: 542]); *кінська стопа* (хвороба, хода навшпінках; згинання в підошві). Номінації *кінська ступня (стопа)* мотивувалися тим, що хода людей, хворих на ці хвороби, нагадує ходу коней (наче навшпінки).

Лексема *коник* також має переносне значення — 'вибрик' [СУМ 4: 259], тобто раптова примха, безпідставна, непослідовна дія, нечемний вчинок, вислів. Утворення такого метафоричного значення пояснюється тим, що коні інколи брикають, тобто хвицають ногами, що завжди є чимось несподіваним та розцінюється як норовливість або лякливість коня. Інше метафоричне значення лексеми — 'улюблений предмет розмов якоїсь особи' [СУМ 4: 260], тобто те, чим можна несподівано здивувати співрозмовника, добре орієнтуючись у певній темі.

Окрім іменників та прислівників, серед похідних лексем є близько 20 прикметників (30 ЛСВ). Їх особливістю є те, що всі вони — літературні, тобто серед них немає діалектних слів (наприклад: *багатокінний, безкінний, кінний, кінногвардійський, кіннозаводський, кіннотний, кінський*, заст. *комонний, конезаводський, коновальський, конокрадський, конюшинний, конюшиновий, конярський, конячий, однокінний, однокінний, парокінний*). Значення кожного з них виводиться з відповідного іменника. Лише один з прикметників має метафоричне значення: *безкінний* ('жарт., який не має своєї автомашини' [СУМ 1, 130]), тобто особа без автомобіля порівнюється з людиною, яка не має коня.

Висновки. Таким чином, розглянувши тематичні групи вторинних номінатів, ми зробили висновок, що лексеми *кінь* та *комонь* є основою творення великої кількості вторинних номінацій. У межах груп виявлено такі основні номінативні моделі: 1) подібність форми названої реалії до форми якоїсь частини тіла коня (зуба, копита, голови, хвоста); 2) вирізнення реалії з-поміж інших своїми великими розмірами; 3) використання рослини як корму для коней; 4) безпосередній зв'язок реалії з кіньми (професії, об'єкти, де тримають, розводять чи продають коней та ін.).

Видається перспективним проводити подальші дослідження в цьому напрямку, вивчаючи похідну лексику, яка мотивується іншими лексемами, об'єднаними темою «кінь». Це, насамперед, семантичні та словотвірні деривати від елементів синонімічного ряду з домінантою *кінь*, вторинні номінації, утворені від назв упряжі, назв частин тіла коня, фразеологізми «кінської» тематики тощо.

Література

Березович 2004: Березович, Е. Л. К этнолингвистической интерпретации семантических полей [Текст] / Е. Л. Березович // Вопросы языкознания. – 2004. – № 6. – С. 3-25.

Блинова 1984: Блинова, И. О. Явление мотивации слов: Лексикологический аспект: учеб. пособие [Текст] / И. О. Блинова. – Томск: Изд-во Томск. ун-та, 1984. – 192 с.

Євпак 2009 а: Євпак, А. В. Вторинні номінати з коренем *PFERD-* у сфері фітонімів та ентонімів у німецькій мові [Текст] / А. В. Євпак // Наук. вісн. Чернівець. ун-ту: зб. наук. пр. – Вип. 439-440: Германська філологія. — Чернівці: ЧНУ, 2009. – С.155-159.

Євпак 2009 б: Євпак, А. В. Номінації рослин, мотивовані одиницями лексико-семантичного поля "horse" (на матеріалі англійської мови) [Текст] / А. В. Євпак // Наук. вісн. Волинського нац. ун-ту. ім. Лесі Українки: Філологічні науки: Мовознавство. – Вип. 16. – Луцьк: ВНУ, 2009. – С.130-134.

ЯН 1977: Языковая номинация: общие вопросы [Текст] / Отв. ред. Б.А. Серебренников. – М.: Наука, 1977. – 360 с.

Скорочення джерел

Вікі: Wikipedia. Режим доступу: <http://www.wikipedia.org/>

ВТСУМ: Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) [Текст] / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К. – Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. – 1728 с. – ISBN 966-569-013-2.

ДПРУ: Чопик, В. И., Дудченко, Л. Г., Краснова, Н. А. Дикорастущие полезные растения Украины: справочник / В. И. Чопик. – К.: Наукова думка, 1983. – 400 с.

ЕСУМ: Етимологічний словник української мови: в 7-и т. – К.: Наукова думка, 1982 – *.

Мет.: Метеорологія: клімат і кліматотворчі фактори [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.lnu.edu.ua/faculty/geology/phis_geo/fourman/E-books-FVV/Interactive%20books/Meteorology/About%20Meteorology-climatology/met-clim-2.htm

МСГГ: Ю. О. Піпіш, Б. К. Галас. Матеріали до словника гуцульських говірок (Косівська Поляна і Росішка Рахівського району Закарпатської області) / Ю. О. Піпіш. – Ужгород, 2005. – 266 с.

Нейр.: Нейрохирургия: синдром конского хвоста [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.neurosurgery.eurodoctor.ru/horsetailsyndrome/>. – Название с экрана.

СБГ: М. Й. Онишкевич. Словник бойківський говірок: у 2-х т. / М. Й. Онишкевич. – К.: Наукова думка, 1984. – Т. 1: А-Н. – 1984. – 496 с. – Т. 2: О-Я. – 1984. – 516 с.

СГ: Словарь української мови: збір. ред. журн. "Киев. Старина" / Упорядкував з дод. влас. матеріалу Б. Грінченко: в 4-х т. – Надрук. з вид. 1907-1909 рр. фотомеханічним способом. – К.: Вид-во Академії наук Української РСР, 1958.

СЗПГ: Аркушин Г. Л. Словник західнополіських говірок : у 2-х т. / Г. Л. Аркушин. – Луцьк : Ред-вид. відд. «Вежа» Волин. держ. ун-ту. ім. Лесі Українки, 2000. – ISBN 966-600-007-5 (у двох томах). – Т. 1: А-Н. – 2000. – XXIV + 354 с. – ISBN 966-600-010-5. – Т. 2: О-Я. – 2000. – 458 с. – ISBN 966-600-013-Х.

СУМ: Словник української мови: в 11-ти т. – К.: Наукова думка, 1970-1980.

ТСУ: Янко М. Т. Топонімічний словник України: Словник-довідник / М. Т. Янко. – К.: Знання, 1998. – 432 с. – Бібліогр.: с. 403-429. – ISBN 5-7707-9443-7.

УЖС: Ставицька Л. Український жаргон. Словник: Містить близько 4070 слів і понад 700 стійких словосполучень / Л. Ставицька. – К.: Критика, 2005. – 495 с. – ISBN 966-7679-74-8.

EOL: Encyclopedia of Life [Electronic resource]. – Mode of access: <http://www.eol.org/>

В статтє проанализировано словообразовательные потенции лексем "кінь" и "комонь". Большинство лексем распределено по тематическим группам (номинации растений, профессий, видов деятельности, зданий, лошадей и т.д.). Выявлено такие основные модели номинации: сходство формы названной реалии с формой некоторой части тела лошади (зуба, копыта, головы, хвоста), выделение реалии среди других большими размерами и др.

Ключевые слова: мотивация, дериват, тематическая группа, вторичная номинация.

The article deals with the analysis of word-formative potential of words "кінь" and "комонь". Most words are distributed into thematic groups (names of plants, professions, occupations, buildings, horses etc.). There were revealed main models of nomination: the similarity of the form of the actual nominated object with the form of some part of the body of a horse (tooth, hoof, head, tail), distinguishing among other object by its great size etc.

Keywords: motivation, derivative, thematic group, secondary nomination.

Надійшла до редакції 21 січня 2010 року.

Тетяна Євтушина

ББК: 81.411.1+83.3 (4 Укр.)+88

УДК: 821.161.2(811)+81'373.7+159.95

ФРАЗЕОЛОГІЗМИ ЯК РЕПРЕЗЕНТАНТИ МЕНТАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ЛЮДИНИ У МОВНІЙ КАРТИНІ СВІТУ МАРІЇ МАТІОС

Пропонована стаття є науковою спробою осягнення мовної картини світу Марії Матіос за допомогою одного із релевантних і невід'ємних засобів її вербалізації – фразеологічних одиниць. У статті розглянуто семантико-функціональну різноплановість і значущість фразеологічного відтворення ментальної діяльності людини в сімейній сазі Марії Матіос "Майже ніколи не навпаки".

Ключові слова: фразеологічна одиниця, ментальна діяльність людини, мовна картина світу.

У рамках зацікавлень сучасних лінгвістів перебуває людський фактор: основні акценти зміщують із об'єкта пізнання на суб'єкт, коли людину розглядають у мові й відповідно мову в людині. Такий мовознавчий бум характерний для всіх наук гуманітарного циклу, оскільки відбувся перехід на нову методологічну парадигму – антропологічну. Учена спільнота ці тенденції кваліфікує як поліпарадигмальні, "методологічно еkleктичні", що, як правило, можна пояснити багатодетермінантністю самого мовного феномену. На думку О. Селіванової, методологічний еkleктизм лінгвістики ХХІ століття не є свідченням кризової ситуації, це результат "пошуків нового багатофокусного пізнавального простору" [Селіванова 2004: 5].

Зауважимо, що ідея антропоцентричності мови була проголошена ще В. фон Гумбольдтом і О. Потебнею. Основний постулат названого принципу засвідчено положенням, що у структурі мови організація знань відбувається за аналогією до людських уявлень про навколишній світ. Загальновізнана думка про наскрізну антропоцентричність мови підтверджується присутністю людини на фразеологічному рівні.

У царині фразеології пріоритетність антропоцентричного принципу є неординарним: фразеологічні одиниці як вторинні найменування дійсних реалій пропущені крізь призму психоемоційних станів людини. О. Забуранна з цього приводу наголошує, що "антропоцентризм досить давно є предметом фразеологічних досліджень, йому здебільшого приписують функціональну природу, розуміючи антропоцентризм як спрямованість ФО на позначення світу людиною" [Забуранна 2003: 55].

Сучасні дослідники аналізують різні аспекти антропоцентризму фразеологізмів (Ю. Прадід, А. Івченко, М. Олійник, В. Ужченко та ін.). Однак у мовознавчих студіях більшою мірою розглянуто ФО, що

інтерпретують внутрішню чи біологічну сфери буття людини (О. Покровська, Н. Курикалова, О. Селіванова, О. Омеляненко, О. Каракуца, Т. Маслово).

Актуальність нашого дослідження полягає в тому, що феномен антропоцентричності фразеологічних одиниць (ФО) в українській сучасній прозі ще не достатньо вивчений лінгвістами. Тому метою наукової розвідки є звернення до ФО як репрезентантів ментальної діяльності людини в українській постмодерній прозі. Мета зумовила розв'язання таких завдань: простежити вияви ментальності на матеріалі фразеологізмів як лінгвістичних маркерів творів Марії Матіос, що дає змогу визначити характерні ознаки мовної картини світу письменниці на основі сімейної саги в новелах "Майже ніколи не навпаки".

Художні твори, зокрема сімейна сага в новелах "Майже ніколи не навпаки" Марії Матіос – лауреата Шевченківської премії – за майстерністю та глибиною викладу зачаровують читача. Теза письменниці про те, що "важить не час, а людина в обставинах часу", розкривається через драматичну історію гуцульських родин часів Австро-Угорської монархії, першої світової війни та першої третини ХХ століття. Текст "... майже ніколи не навпаки" тримається на естакаді психологічних візерунків із родинно-побутових колізій селянського життя.

Пристрасті звичайних людей, марево містики, багатоярусний сюжет, дивовижне мовне багатство викликають потребу занурюватися в колоритний світ письменницької уяви й реальних знань. Кожен персонаж цієї небуденної драми має беззаперечне алібі, неопротестовану правду і власні суди честі. А отже, маємо право чинити так, як не можна передбачити жодною логікою чи писаним законом. Закони честі вступають у суперечку із законами серця. І тому майже ніколи не є навпаки...

Як доводять спостереження, невід'ємним компонентом мовної картини світу Марії Матіос є фразеологічні одиниці, що експлікують ментальну діяльність людини.

Зауважимо, що поняття *ментальність* пов'язують із "спільними глибинними емоційно-свідомими феноменами представників певного етносу, нації" [Старовойт 1997: 11], розглядають як складову частину основних уявлень людей, закладених у їх свідомості культурою, мовою, релігією, наукою, суспільними контактами, як світогляд у категоріях рідної мови, в якому поєднуються інтелектуальні, духовні й вольові якості національного характеру в його типових проявах (В. В. Колесов). Тобто можна впевнено стверджувати, що ментальність дає змогу виявити характеристику особистості, її поведінку й характер.

Із перших рядків сімейної саги Марії Матіос спостерігаємо понурення у психоемоційні стани героїв, їх настрої. У центрі уваги письменниці перебувають почуття гуцул, які мають загальнолюдське значення.

Наприклад, у новелі "Чотири – як рідні – брати" авторка подає читачеві психічно-вольовий стан однієї з героїнь – вагітної Доці – без відтворення рис характеру: "*Ти сліпа, що невістка нидіє на очах*" [Матіос 2007: 10] (пор.: *на очах*) - „1. Дуже швидко, помітно” [Фразеологічний словник української мови 1999: 592]; "*Доця гасла на очах, лише її донедавна запале черевце почало вивершуватися, як на дріжджах*" [Матіос 2007: 12]; "*Та мені очі вилазять коло того сапання, дитина вже просилася на світ Божий, а мама казали: "Гай, сапанею два рядочки, та й буде. Все одно сапанею не так, як треба*" [Матіос 2007: 10] (пор.: *очі вилазять*) – "кому-небудь непримітно, незручно, совісно від когось" [Фразеологічний словник української мови 1999: 598]. Як бачимо, авторка за допомогою ФО неодноразово вдається до описів вагітної Доці, на яку розлючена свекруха, бо невістка має з Павлом те, що свекруха давно забула. Зазначені фразеологізми є стилістично значущими. Вони виступають інтенсифікаторами межового стану героїні, роблять зображуване максимально достовірним, реалістичним.

Розглядаючи психічно-вольовий стан людини із сімейної саги в новелах "Майже ніколи не навпаки", помічаємо ФО із семантикою "настирливо примушувати когось робити щось": "*І маму-небіжку мою лиши в спокої!*" [Матіос 2007: 10] (пор.: *лишати в спокою*) - "не турбувати кого-небудь; не чіпати когось" [Фразеологічний словник української мови 1999: 432]; "*І не можуть собі дати ради ні перші, ні другі*" [Матіос 2007: 14]; "*Подекуди ті, хто приходив коло Дмитрика посидіти, поговорити самі просили в Бога для нього смерті, як би просили здоров'я чи щастя*" [Матіос 2007: 21] (пор.: *молити Бога*) – "1. Турбуватися, переживати за когось, бажати комусь всього доброго" [Фразеологічний словник української мови 1999: 502]; "*Молода дружина Петруня залишилися з немалим маєтком сама-самісінька, коли добре, а коли й не дуже даючи раду розрослому своєму господарству*" [Матіос 2007: 15] (пор.: *дати раду*) – "2. З успіхом поратися, порядкувати біля кого-, чого-небудь, справлятися з кимось-чимось" [Фразеологічний словник української мови 1999: 210]; "*Я вам тут ради не дам*" [Матіос 2007: 58] (пор.: *дати раду*) – "1. Підказувати кому-небудь, навчати когось, як треба діяти, що робити в конкретних обставинах; радити" [Фразеологічний словник української мови 1999: 210]; "*Але ні один багач Бога за бороду ще не тримав*" [Матіос 2007: 34] (пор.: *вхопити Бога за бороду*) – "досягти чогось особливого, незвичайного, вимріяного" [Фразеологічний словник української мови 1999: 165].

Зосередимо увагу на контекстах, в яких домінують фразеологізми, що вербалізують психічно-вольові процеси людини, із компонентом *кулак, ребра*. На тлі гіперболізації інтегрального змісту звороту ці лексеми виконують функцію квазісимволу сили. Крім того, помітним є перебування Марії Матіос "під впливом регіональної ідеї, що надає її творам колориту. Однак письменниця свідомо підпорядковує її загальнонаціональному контексту, тобто масовому сприйняттю" [Харчук 2008: 72]: "*А Оксентій пару раз дасть добрих буків своїй Єлені, то бігом її попустить у тому місці, що свербить дуже*" [Матіос 2007: 28] (пор.: *дати буки*) – "боляче ударяти кого-небудь" [Фразеологічний словник української мови 1999: 203]; "*Валандалася доти, доки не виловить її Оксентій десь у корчмі чи в такої самої, як вона, газдиньки, та не*

порахує їй добре ребра батогом, наче норовистій худобині” [Матіос 2007: 43] (пор.: *порахувати ребра*) – “1. Дуже сильно побити кого-небудь” [Фразеологічний словник української мови 1999: 670]; “*А йому страшно гримнути кулаком у двері, а жінці – в ребра*” [Матіос 2007: 110]. Моделюючи таким чином індивідуальне світобачення засобами материнської мови, Марія Матіос стає виразником національного духу.

Для мовної картини світу письменниці релевантними є ФО, які, відтворюючи психічно-вольові риси деяких персонажів сімейної саги “Майже ніколи не навпаки”, створюють сатирично-гумористичний ефект. Звернемося, наприклад, до зображення ставлення невісток до свекрухи чи братів один до одного: “*А Оксентієва Єлена ще більше жару свекрусі за душу засипала*” [Матіос 2007: 42] (пор.: *сипати жару за халяви*) – “дуже дошкуляти кому-небудь чимось; проучувати кого-небудь за щось” [Фразеологічний словник української мови 1999: 806]; “*Казав тобі не пхати носа там, де не знаєш*” [Матіос 2007: 45] (пор.: *встромляти носа*) – “безцеремонно втручатися в що-небудь, переважно в те, що не стосується когось” [Фразеологічний словник української мови 1999: 156]; “*Дві інші невістки й носа не покажуть до свекрухи*” [Матіос 2007: 53] (пор.: *не показувати носа*) – “не приходити, не з’являтися, не показуватися” [Фразеологічний словник української мови 1999: 664]; “*Три рідні брати розсварилися так, що обходять здалеку один одного третьою дорогою*” [Матіос 2007: 68] (пор.: *обминати десятою дорогою*) – “не бувати десь, не заходити, не заїжджати” [Фразеологічний словник української мови 1999: 572]. Із наведених контекстів стає зрозуміло, що багатолікий і колоритний світ письменниці спонукає до ненав’язливих роздумів над вічною дилемою любові – ненависті.

Низка ФО емоційної та почуттєвої сфери людини співвідноситься із семою “переживання”. Тяжкий душевний стан людини як наскрізний мотив мовної картини світу Марії Матіос супроводжується вживанням фразеологізмів, які захоплюють, на наш погляд, не тільки увагу, а й подих читача: *тіло вкривають мурашки* [Матіос 2007: 72]; *б’ють дрижаки* [Матіос 2007: 140]; *бухнула кров у голову* [Матіос 2007: 149]; *скине камінь із душі* [Матіос 2007: 163]; *бухкає кров у скроні та в серце* [Матіос 2007: 131] тощо.

Досліджуваний матеріал дає змогу виокремити численну кількість подібних ФО із соматизмом *серце*. Етнопсихологи називають це “кордоцентричністю українського народного духу, що впливає з риси національного характеру – переваги емоцій та почуттів над інтелектом і волею” [Старовойт 1997: 92]. Спостерігаємо актуалізацію семи “нерозрадный біль, тривога”: “*Не так знала, як чула серцем*” [Матіос 2007: 11]; “*Серце йому зараз рвалося, немов ота попечена свинським їдлом тонка кишка в Стринадових руках, яку різник щойно викинув у помийне відро*” [Матіос 2007: 81]; “*А він тоді зм’якнув серцем від жалісливого флинькання своєї одиначки*” [Матіос 2007: 87]; “*Серце їй вилітає з грудей, але Петруня притискає його лівою рукою, а тоді зверху накриває це й правою*” [Матіос 2007: 106]. Компонентом розглянутих ФО є лексема *серце*, яке є центром людської життєвої сили; “це немовби Сонце всередині людини. Променисте Сонце й палаюче серце – ці образи часто стоять поряд. Серце – своєрідний барометр переживань людини, змін у її душі, викликаних факторами зовнішнього й внутрішнього характеру” [Символи, знаки, емблеми 2003: 434].

Крім того, в зображенні життєвих колізій помічаємо функціонування в мовленні персонажів ФО-лайки: “*Навіть коли б сюди надійшов такий самий німецький (шляк би його не трафив понині!) її Іван із канчуком у руках*” [Матіос 2007: 122] (пор.: *шляк би трафив*) – “уживається для вираження крайнього незадоволення або обурення ким-, чим-небудь, зневаги, зла до когось” [Фразеологічний словник української мови 1999: 966]. Як бачимо, такі ФО репрезентують нагнітання психологічної атмосфери і служать для відтворення збудженого емоційного стану героїв у момент мовлення.

Авторка досить вдало за допомогою ФО відтворює перехрещеність психічно-вольового й емоційно-почуттєвого стану Теофіли, яка народила двох хлопчиків – Танасія і Прокопа – від чужинця (черкеса), перед яким не могла встояти її жіноча гордість: “*Його губи, теплі м’ясисті губи тягнули останні соки з її уст, ніби шукали там меду чи, може, навпаки: вливали меду в Теофілу...*” [Матіос 2007: 157]; “*...Теофіла не раз і не два по тому дивилася на витоптану купку сіна в кутку стодоли, де була так легко приборкана, але не розтоптана, ні, не розтоптана, лиш зачеплена її жіноча честь, - і подив, і млість щоразу дужче й дужче розривали їй груди*” [Матіос 2007: 157]; “*...А Теофіла видивлялася всі свої очі на сільському гостинцеві, де ще не раз стовпом ставала курява під копитами чужих коней*” [Матіос 2007: 159]; “*...Коли двійко діток із її лона випросилося на білий світ, вона цілу добу не повела й очима в їхній бік, не запитала, кого привела на світ і чицьки їм не давала*” [Матіос 2007: 159]; “*Діти жвавенько, як цуценятка, прищмокували пухкими губками коло її чицьок – і глуха неприязнь до живих клубочків поволі танула... і напівпритомна млість розливається їй від грудей до самого лона. Аж темніє в очах*” [Матіос 2007: 160]. Такий фізичний стан жінки пояснюється, на наш погляд, страхом, причина якого – майбутнє повернення чоловіка з війни: “*... Хоч як чекала Грицькова Теофіла, як готувалася до стрічі, а коли старшенький Амбросій перед самісіньким заходом сонця з порогу захлинувся словами “Мамо, тато!!!”, вона вчула, що бухнула кров у голову*” [Матіос 2007: 149]. Зафіксовані фрагменти фразеологічної мовтоворчості Марії Матіос переконують, що душевний біль й емоційна напруга щоразу передаються не в загальних рисах, а за допомогою нових психологічних деталей. Зокрема, це і парцеляція деяких ФО, за допомогою яких авторка яскравіше інтерпретує психічний стан людини, її переживання. Як наголошує Р. Харчук, “письменниця завжди шукає гостру інтригу, надає перевагу емоційному надміру, різко протиставляючи добро і зло... пише про межові стани ефектно, але не ефективно” [Харчук 2008: 70 – 71].

Аналіз мовного матеріалу переконує, що фразеологізми на висвітлення *позитивного емоційного наповнення* не характерні для мовного діапазону Марії Матіос. Тільки у двох реченнях досліджуваної саги реєструємо ФО, які позначають внутрішній стан радості: “Дорогий пане-товаришу! – казав довстріч Кирило чи то малому, чи то старому – і відкрита усмішка тягнулася йому до самих вух” [Матіос 2007: 163] чи відтворюють симпатії. Цікавим є той факт, що під час описів сцен кохання авторка вдається до творчого використання ФО, змінюючи їх семантику: “Так двоє людей, ще вчора чужі, а сьогодні – збожеволілі від наглого пожару в крові, легко й бездумно **позбулися своїх голів**” [Матіос 2007: 16] (пор.: *позбутися голови*) – “загинуті, померти” [Фразеологічний словник української мови 1999: 662].

Численними є фрагменти сімейної саги Марії Матіос “Майже ніколи не навпаки”, в яких авторка завдяки ФО інтерпретує найважливішу ознаку ментальної діяльності людини – *духовну сферу* гуцульських селян кінця XIX – першої третини XX століття: “**Бог у поміч, Докійко!**” [Матіос 2007: 69] (пор.: *Бог на поміч*) – “уживається як побажання кому-небудь успіху в роботі, в якій-небудь справі” [Фразеологічний словник української мови 1999: 38]; “**Слава Богові, вона здорова – як цвях**” [Матіос 2007: 100] (пор.: *слава Богові*) – “2. Уживається для вираження задоволення, морального полегшення” [Фразеологічний словник української мови 1999: 824]; “**Боже помагай!** – тієї ж миті привітався Варварчук із Кейваном і ступив у скошену траву під горіхом” [Матіос 2007: 116] (пор.: *помагай Боже*) – “уживається як побажання кому-небудь успіху в роботі, в якійсь справі” [Фразеологічний словник української мови 1999: 671]; “**Слава Христові-Богові, що вертають живі-здорові...**” [Матіос 2007: 144]. Зазначені фразеологізми створюють довірливо-добродушний настрій, підсилюють загальнолюдські ціннісні орієнтації мовного етикету, “у ці слова вкладається особливий зміст. Вони є свідченням того, що Бог в уяві українця, – це опікун, який оберігає від усіляких негараздів, від усього лихого” [Іваночко 2000: 101].

Не можна залишити поза увагою ФО на зображення *духовності* персонажів, що ускладнюють комунікативний план речень: “**Святий Боже!**...” [Матіос 2007: 165] (пор.: *Боже мій*) – “уживається для вираження відчаю, розпачу, великого захоплення” [Фразеологічний словник української мови 1999: 43]. У наведених фрагментах звернення до особи і пов’язані з ними емоції виражають фразеологічні звертання підкресленої експресії. Крім того, підпорядкування вставних ФО інтонаційній структурі речення також забезпечує їхнє входження до комунікативного плану відповідних синтаксичних конструкцій: “**Дякувати Богу, живий-здоровий Іван Варварчук якоїсь-то весняної днини щодуху вертав із війни додому, аж курилося з-під обошених його постолів з онучами**” [Матіос 2007: 17] (пор.: *дякувати Богові*) – “уживається в значенні: на щастя” [Фразеологічний словник української мови 1999: 287]; “**Видить Бог, я не хотів її займати**” [Матіос 2007: 25] (пор.: *бачить Бог*) – “уживається як запевнення в правдивості висловленого; справді, дійсно” [Фразеологічний словник української мови 1999: 36]; “**Дасть Бог, за якийсь місяць у Павла буде четвертий рот**” [Матіос 2007: 28] (пор.: *дасть Бог*) – “1. Уживається для вираження сподівання на успішне завершення чогось” [Фразеологічний словник української мови 1999: 39]; “**А колись-то, прости Боже, не зважав ні на піст, ні на Великдень, ні навіть мерця по сусідству**” [Матіос 2007: 100] (пор.: *прости Боже*) – “уживається як традиційна формула вибачення” [Фразеологічний словник української мови 1999: 40]. Віддзеркалюючи духовну красу гуцулів, ФО надають мові творів невимуженості й усномовної природності.

Фразеологізми як експлікатори *духовної сфери* персонажів сімейної саги в новелах “Майже ніколи не навпаки” функціонують і в ролі вставлених компонентів. Цікавим явищем у мовній картині світу Марії Матіос є вставлений знак оклику, який разом із вставленими ФО здебільшого виражає нерозуміння, здивування, саркастичну реакцію, обурення: “**А тепер вона пересохлими, пошерхлими губами шепче в ту чоловічу срамоту (Боже праведний!) покаянню якусь молитву, вигадуючи для неї на ходу слова, не боячись і не встидаючись себе такої, ні свого безустидства, ні широко розплющених Дмитрикових очей, ні його важкого зітхання та глухого схлипування над чимось своїм**” [Матіос 2007: 25] (пор.: *Боже благий*) – “уживається для вираження великого захоплення, подиву, відчаю, розпачу” [Фразеологічний словник української мови 1999: 43]. У зверненні письменниці до мовної стихії своїх земляків, напевно, є щось глибинне – бажання показати свій народ частиною української нації, оскільки Марія Матіос є фанаткою рідного слова і гуцулкою до мозку кісток.

До інтерпретації *інтелектуальних якостей* людини авторка не вдається на рівні фразеології, однак із новели “Будьте здорові, тату” дізнаємося про Гаврила, який нерозважливо (хоч у нього і “рветься серце”) віддає доньку-сироту за поважного газду і не наважується нікому довірити важливу справу – стерегти перше безсоння молодих: “**Але мало кому з хмелю чи цікавості може прийти до голови що дурне – та й сіпне хто дверну клямку до молодих**” [Матіос 2007: 88] (пор.: *лізти до голови*) – “настирливо з’являтися у свідомості; ставати предметом думки” [Фразеологічний словник української мови 1999: 435]. Якщо вже на те пішло, то молодий старший навіть від тестя (Гаврила). Сусіди, засуджуючи його вчинок, відверто говорять: “**Ти би, Гавриле, вже літше був би віддав дитину за того, кому три чисниці до смерті!**” [Матіос 2007: 84] (пор.: *три чисниці до смерті*) – “1. Хто-небудь дуже старий або безнадійно хворий і скоро помре” [Фразеологічний словник української мови 1999: 948].

Отже, досліджуючи релевантність функціонування фразеологізмів на позначення ментальної діяльності людини в новелах сімейної саги Марії Матіос “Майже ніколи не навпаки”, можна зазначити, що ці ФО є значущим механізмом інтерпретації мовної картини світу письменниці; в якій домінують психічно-вольові,

емоційно-почуттєві та духовні якості галицьких селян початку ХХ століття. Оскільки найістотнішими рисами менталітету українського етносу є індивідуалізм і емоційність [Старовойт 1997: 27].

У подальшому перспективним видається контрастивний аналіз фразеологічних одиниць на відтворення ментальної діяльності людини в сімейних сагах Марії Матиос “Майже ніколи не навпаки” і “Солодка Даруся”.

Література

Забуранна 2003: Забуранна, О.В. Антропоцентризм у сфері фразеологічного значення (на матеріалі перської та української мови) [Текст] / О.В. Забуранна // Мовознавство. – 2003. – № 1. – С. 55-59. – Бібліогр.: с. 55.

Іваночко 2000: Іваночко, О. Християнсько-релігійні елементи у формулах ввічливості українського народу [Текст] / О. Іваночко // Науковий вісник Чернівецького університету: зб. наук. праць. Слов'янська філологія. – 2000. – В. 87. – С. 101-103. – Бібліогр.: с. 101.

Матиос 2007: Матиос, Марія. Майже ніколи не навпаки [Текст] / Марія Матиос. – Львів: ЛА “Піраміда”, 2007. – 176 с. – Бібліогр.: с. 10-165. – 10000 пр. – ISBN 978-966-441-029-5.

Селіванова 2004: Селіванова, О. Нариси з української фразеології (психокогнітивний та етнокультурний аспекти) [Текст] / О. Селіванова. – К. – Черкаси: Брама, 2004. – 276 с. – (Монографія). – Бібліогр.: с. 5. – 500 пр. – ISBN 966-8021-69-X.

Символи, знаки, емблеми 2003: Символи, знаки, емблеми: Энциклопедия [Текст] / [авт. текста В. Багдасарян и др.]; под ред. В. Телицын. – Москва: Локид-Пресс, 2003. – 495 с. – Бібліогр.: с. 434. – 5100 пр. – ISBN 5-320-00435-4.

Старовойт 1997: Старовойт, І. Збіг і своєрідності західноєвропейської та української ментальностей [Текст] / І. Старовойт. – Київ – Тернопіль: ТАНГ, 1997. – 253 с. – (Філософсько-історичний аналіз). – Бібліогр.: с. 11-92. – 500 пр.

Харчук 2008: Харчук, Р. Б. Сучасна українська проза: постмодерний період [Текст] / Р. Харчук. – К.: Академія, 2008. – 248 с. – (Навчальний посібник). – Бібліогр.: с. 70-72. – ISBN 978-966-580-260-0.

Фразеологічний словник української мови 1999: Фразеологічний словник української мови [Текст] / В.М. Білоноженко (укл.). – К.: Наукова думка, 1999. – 984 с. – Бібліогр.: с. 38-966. – 5000 пр. – ISBN 5-12-000635-3.

Предложенная статья является научной попыткой осмыслить языковую картину мира Мариш Матиос с помощью одного из релевантных и неотъемлемых средств её вербализации – фразеологических единиц. В статье рассмотрено семантико-функциональную разноплановость и значимость фразеологического изображения ментальной деятельности человека в семейной саге Мариш Матиос “Майже ніколи не навпаки”.

Ключевые слова: фразеологическая единица, ментальная деятельность человека, языковая картина мира.

This article is a scientific attempt to learn linguistic view of Mariy Matios with the help of one of the particular and integral means its verbalization – phraseology units. In the article had examined specific semantic-funktional variety and the meaning of phraseological image of mental human's work in family saga Mariy Matios “Майже ніколи не навпаки”.

Key words: phraseological unit, mental himan's work, linguistic worlol view.

Надійшла до редакції 22 січня 2010 року.

Оксана Жижома

ББК Ш12=411.4*20

УДК 81'373.611 = 161.2

ЛІНГВІСТИЧНА ПРИРОДА ПРИСЛІВНИКОВОЇ ОКАЗІОНАЛЬНОЇ НОМІНАЦІЇ

Статтю присвячено аналізу лінгвістичної природи okazіональної номінації на прикладі відприкметникових та відіменникових okazіональних прислівників із okazіональним порівняльно-уподібнювальним значенням.

Ключові слова: okazіональні прислівники, вторинна номінація, okazіональне значення, поетичний дискурс.

Пошуки сучасних поетів у галузі індивідуального словотвору мають вплив на розвиток образної системи поезії взагалі, збагачують поетичний лексикон, визначають перспективи творення нових номінативних одиниць за певними словотвірними типами, спонукають митців слова до подальшого активного використання

© Жижома О.О., 2010

виражальних засобів мови. У зв'язку з цим особливого значення набуває аналіз фактів, що зумовлюють виникнення і функціонування авторських новотворів.

Індивідуально-авторські новотвори були предметом дослідження багатьох вітчизняних та зарубіжних лінгвістів на різних мовних рівнях: лексико-семантичному (Г.Й. Винокур, О.С. Кубрякова, Е. Ханпіра та інші) [Винокур 1943; Кубрякова 1981; Ханпіра 1966], словотвірному (В.А. Чабаненко, О.А. Земська, В.В. Лопатін, В.П. Ковальов та інші) [Чабаненко 1980; Земська 1972; Лопатін 1974], стилістичному (В.М. Виноградова, І.Т. Принцевський, Чабаненко В.А.) [Виноградова 1984; Принцевський 1976; Чабаненко 1984], лексикографічному (І.З. Манолі, Н.І. Фельдман, О.К. Чиркова) [Манолі 1988; Чиркова 1975; Фельдман 1957]. З об'єктивних причин поза увагою дослідників залишилося питання номінативних можливостей новотворів, зокрема оказіональних прислівників, що стало **метою** нашого дослідження. Досягнення поставленої мети передбачає вирішення наступних **завдань**: 1) за допомогою словотвірного аналізу виявити структурно-семантичні зв'язки між оказіональним прислівником і його твірною базою; 2) розглянути лінгвістичну природу оказіональної номінації на прикладі прислівників-новотворів; 3) визначити роль контексту у формуванні семантичної структури оказіональних прислівників.

Усі елементи дійсності, які виділяє людська свідомість, можуть опредметнюватися у свідомості людини й отримувати свою назву. Не завжди загальноживані одиниці відповідають прагненням митців слова образно висловити думку, тому вони і створюють еквіваленти до вже існуючих узуальних слів. Прагнення поетів дати суб'єктивну оцінку зображуваному сприяє народженню нових ідей, а разом з ними і слів, бо лише за умови оформлення думки засобами мови вона стає доступною для інших людей; опис чогось нового, що існує лише у вигляді образу, перетворюється у процес позначення цього нового. Створення оказіональних слів базується на образному сприйманні навколишнього середовища; автор у своїй свідомості виділяє суттєві риси об'єктів, групує їх, класифікує і в результаті дає їм нове позначення. З одного боку, інновації обов'язково демонструють зв'язок із тим, що вже відоме носіям мови, – за допомогою образів, які закріпилися у лексичних значеннях твірних одиниць, а з іншого – із твірними словами оказіоналізми пов'язані лише частиною своїх значень, адже складові новотвору привносять у нове слово свої відтінки. Формуючись, оказіоналізм, на відміну від канонічного утворення, не проходить шлях від знаку повідомлення до знаку найменування. Оказіоналізм – це синтез одночасно і повідомлення, і найменування, тому, на відміну від канонічних слів, здатних постійно відтворюватись у мові, оказіональні слова кожного разу заново створюються у процесі мовленнєвої ситуації, «народжуються» у комунікативному процесі носіями сучасної української мови.

Для творчої манери письменників характерний індивідуальний підхід до створення інновацій. Процес образного позначення завжди є відбиттям творчого характеру мовленнєвої діяльності адресанта. Створюючи номінативну одиницю, яка на фоні контекстуального оточення виділяється семантичною місткістю, автори відбирають і кладуть в основу найхарактерніші ознаки, що відповідають зображуваним подіям. Тому дослідження оказіональних слів закономірно порушує ряд питань, пов'язаних з їх номінативною функцією, якою пояснюється необхідність назвати нове поняття, явище об'єктивної дійсності, відшукати експресивний відповідник до вже існуючого канонічного слова.

Помітне місце серед авторських новотворів посідають оказіональні прислівники, які мають багаті зображально-виражальні можливості, а їх оказіональне значення виникає та існує на базі звичайних, узуальних значень. Під оказіональним значенням слова розуміється значення, яке не фіксується у словниках, а виникає у нього у відповідному контексті як факт мовлення під впливом загальної цільової скерованості тексту і являє собою стилістично вагомий засіб номінації. Оказіональне значення являє собою такий різновид оказіональної номінації, який відповідає особливостям стилістично вагомим семантичним новоутворень, здатних посилювати номінативний потенціал мови взагалі. Такі семантичні інновації, так звані «контекстуальні прирощення змісту», відіграють у стилі письменника надзвичайну роль, допомагають повніше, відповідно до індивідуального сприйняття світу, розкрити ту чи іншу думку та ставлення до зображуваного, які автор хоче донести до реципієнта. Так, оказіональне значення динамічної ознаки властиве тим прислівниковим утворенням, які узуально позначають явища, що пов'язані з рухом, з якоюсь динамікою: *«Малий хлопчина карачкато переступив поріг із хати...»* (М.Горбань), *«Я вже летів комітьма головою»* (Яр Славутич). У процесі функціонування наведених прислівників у контексті відбуваються зміни в межах мотивуючої основи паралельно із розвитком власного словотвірного значення, яке можна визначити як порівняльно-уподібнювальне. Такі утворення мають імпліцитні семи ознаки дії, стану, наявності яких і дає можливість авторам використовувати їх у відповідному оказіональному значенні. Крім сем руху, в семантичну структуру оказіональних прислівників звичайно можуть входити й інші семи, що, у свою чергу, залежить від характеру утворення оказіоналізму, адже семантична природа авторських новотворів взагалі – це синтез кількох складових: словотвірної моделі, за якою вони творяться, лексичного значення, що, у свою чергу, спирається на словотвірне значення, зумовлене ним, і внутрішньої форми, яка є основою лексичного значення оказіоналізмів.

Питання входження різних сем у смислову структуру оказіональних прислівників, залежати від того, яке оказіональне значення вони будуть реалізувати в контексті: ознаку дії, ознаку ознаки, якусь причину, мету, час тощо. Відповідно, можна виділити два аспекти значення оказіональних прислівників: по-перше, це поняття в його дедуктивно-логічному аспекті і по-друге – це ймовірна зона того, що може бути названо у зв'язку з даною вторинною номінацією.

У нашому дослідженні узуальне значення прислівників, що здатні реалізувати оказіональне значення ознаки дії, виступає їх експліцитним компонентом, у той час, як значення ознаки дії міститься в семантиці таких утворень у вигляді імпліцитних складових, тобто асоціацій, що безпосередньо мотивуються узуальним значенням твірного слова, на базі якого утворився оказіональний прислівник. Простежимо це на прикладах тих оказіональних прислівників, які утворилися за трансформованою новою моделлю (через ступінь) – від новотворів-прикметників. Подібні утворення під час художньо-мовленнєвої реалізації відбивають одне з іменникових значень або поєднують у собі значення іменника та прикметника. Змістова своєрідність таких слів співіснує з характерологічною функцією, яку вони виконують у контексті, в межах якого і реалізується імплікаціонал, наприклад: «...*вересно*, безмовно вічність підступає на пораду» (М. Сингаївський): оказіональний прислівник *вересно* (*вересень* – *вересний* – *вересно*) містить експліцитний компонент у смисловій структурі слова «перший місяць осені» та імпліцитну сему, яка узагальнює кілька ознак «сумно, задумливо, повільно, розважливо». У такий самий спосіб (через ступінь) побудована і наступна інновація: «*На юнака палить вулканно піч...*» (П. Ребро): прислівниковий новотвір *вулканно*, утворений від оказіонального прикметника (*вулкан* – *вулканний* – *вулканно*), містить експліцитну сему «гора, з якої вивергається розплавлена лава» та узагальнюючу імпліцитну сему «дуже гаряче», яка актуалізується під впливом контексту; «*Як ти дивився нині світанно*» (Н. Півторацька): для прислівника *світанно*, як і для попередніх оказіоналізмів, твірним словом є оказіональний прикметник, утворений від загальноживаного іменника за продуктивною моделлю (*світанок* – *світанний* – *світанно*) і, відповідно, на перший план виступає значення «пора доби», а імпліцитною порівняльно-уподібнювальною семою є «ніжність, ласкавість, кохання».

Не так активно у сучасному поетичному мовленні використовуються авторами прислівникові оказіоналізми, твірною базою для яких виступають узуальні прикметники, наприклад: «*В нім (домі) терпимо і навіть тепло, телевізорно, як слід*» (В. Коломієць): новотвір *телевізорно* утворений від узуального прикметника (*телевізорний* – *телевізорно*), але у дедуктивно-логічному плані має значення не прикметникового, а іменникового «радіотехнічний пристрій для приймання телевізійних передач»; імовірний потенціал оказіоналізму розкривається тільки на рівні контексту, в якому це слово означає «затишок, достаток, комфорт». Іменникове значення у дедуктивно-логічному плані має і відприкметниковий прислівниковий оказіоналізм *осінньо* «який буває восени», але у контексті «*Коли сідала ти осінньо на ослін...*» (М. Вінграновський) реалізація його основного значення зовсім інша: *осінньо* – «сумно, прощально, печально тощо». Отже, наведені відприкметникові оказіональні прислівники за умови їх художньо-мовленнєвої реалізації відображають або одне зі значень прикметника, або поєднують кілька значень: «Подібні утворення, маючи структурну мотивацію прикметника, семантично тяжіють до іменника» [Захарова 1980: 115]. Об'єм значень прикметників на мовному рівні ширший за об'єм значень прислівників, оказіональні ж прислівники віддзеркалюють переносні, більш абстраговані значення мотивуючих прикметників.

Виділяючи такі аспекти значення, можна стверджувати, що у самій природі оказіонального слова, завжди міститься узагальнення не одного, а кількох ознак предмета чи явища, а відтак закладена потенційна багатозначність, оскільки деякі ознаки одного поняття стають спільними з провідними ознаками інших понять.

Реалізація оказіональних значень ознаки (які імпліцитно присутні в семантиці даних прислівників) відбувається лише на рівні контексту, під впливом якого в семантиці прислівників, що своєрідно реалізують значення ознаки дії чи стану, відбувається наступний перерозподіл сем: семи предметності чи ознаки, які імпліцитно існують в їхній семантиці, стають експліцитними й відіграють головну роль, а експліцитні семи узуального значення виступають як супровідні семи панівних в оказіональному значенні сем. Вони відповідають другорядним ознакам явища, яке описує автор, і уточнюють характеристику ознаки дії чи стану. При цьому деякі семи узуального значення у випадку реалізації оказіонального значення можуть переходити в розряд імпліцитних. Отже, прислівники, що мотивуються прикметниками чи іменниками, під час художньо-мовленнєвої реалізації поєднують кілька значень, відповідно, об'єм їхніх значень на мовному рівні є ширшим, ніж об'єм узуальних прикметників чи іменників, на базі яких вони творяться. У художньому тексті, враховуючи ту важливу роль, яку відіграють оказіональні прислівники при створенні образності, можливі не лише різні варіанти сполучення значень слів, що виступають мотивуючими для прислівників-новотворів, але й здобуті ними нові, особливі, нетривіальні значення. Крім денотативних сем, які відображають різні сторони явищ, що описують поети, до семантики порівняльно-уподібнювальних значень входять ще й конотативні компоненти, які найбільш яскраво та оригінально виявляються на рівні тексту.

Таким чином, оказіональне значення, порівняно з узуальним, виявляється семантично ускладненим, оскільки відбувається актуалізація імпліцитних сем. Як відомо, лексичне значення слова містить денотативну частину, що відповідає предметно-логічній інформації, не пов'язаної з учасниками та умовами спілкування, і конотативну частину, яка відповідає інформації, що пов'язана з умовами та учасниками комунікації. Денотативна частина лексичного значення слова являє собою складну єдність як наслідок віддзеркалення складності висловленого у слові поняття; конотативна ж частина лексичного значення може включати один чи кілька компонентів, які відповідають різним видам додаткової інформації, або може зовсім не існувати.

У випадку оказіонального значення предметно-логічна частина значення виявляється ще складнішою, оскільки враховує більше ознак денотата за рахунок актуалізації імпліцитних сем. Фактично вона містить

компоненти, що представляють собою ознаки двох понять, які відображають різні явища позамовної дійсності: поняття, що передаються нетривіально, і поняття, що передаються узуальним значенням даного слова. Оказіональне значення є віддзеркаленням такого моменту дійсності, для вираження якого потрібний розгорнутий опис. Наприклад: «*Востаннє ти дихнув мені січнево...*» (І. Драч): у слові *січнево* першим є okazіональне поняття «непривітно, відчужено», а другим – узуальне «холодно»; «...*суть своєю хрестато розпростер...*» (М. Влад): основне значення новотвору *хрестато* є «по-християнськи, щиро».

Семантична ускладненість okazіонального значення збільшується і за рахунок того, що, крім його ускладненої предметно-логічної частини, в нього обов'язковим елементом входить конотаційне значення, а також додатковий зміст, який виникає за умов функціонування слова із okazіональним значенням у тексті, наприклад: «*Чайка мигливо щеза...*» (І. Драч), «*Батько незмигно так дивиться...*» (І. Драч). Структура okazіонального значення представляє собою не просту суму вказаних значень, а їх складну взаємодію, в результаті якої слово з okazіональним значенням сприймається у кількох значеннях одночасно (*мигливо щеза* – тобто, віддаляючись поступово то зникаючи, то з'являючись; *незмигно дивиться* – не просто не кліпаючи очима, а допитливо, уважно, пронизливо). Така семантична складність okazіональних значень зумовлює їх достатньо високий ступінь інформативності, який повністю розкривається лише на рівні усього тексту, для розуміння предметно-логічної інформації, яка міститься в okazіональному значенні, тобто для сприйняття ознаки дії чи стану, достатньо контексту речення. У системі художнього тексту прислівники набувають емоційного забарвлення, несуть естетичне навантаження, беруть участь у створенні образності та художньої виразності. Семантично, естетично, емоційно ускладнений прислівник не може ототожнюватися зі своїм мотивуючим словом (іменником чи прикметником). Контекстуальне оточення впливає на семантичну структуру okazіонального прислівника, а його комунікативна функція нерозривно пов'язана із функцією естетичного впливу.

У процесі дослідження синтагматичних умов реалізації okazіонального значення не було зафіксовано випадку, коли б порівняльно-уподібнювальне значення прислівника (сигніфікат) при його okazіональному позначенні не було б зрозуміле із контексту речення. Прислівник, який по-новому реалізує порівняльно-уподібнювальне значення, завжди використовується у межах речення у такому оточенні, яке однозначно вказує на реалізацію порівняльно-уподібнювального значення, тобто навіть у межах контексту, властивого для подібних утворень, вибираються авторами саме ті лексичні одиниці, які, сполучаючись із даним okazіональним прислівником, дозволяють однозначно ідентифікувати його порівняльно-уподібнювальне значення.

Достатність контексту речення для okazіональної реалізації порівняльно-уподібнювального значення, очевидно, пояснюється тим, що порівняльно-уподібнювальне значення не представлено експліцитно в семантичній структурі прислівника-новотвору, тому контекст несе більше навантаження порівняно з тим, яке він виконує, сприяючи реалізації того чи іншого багатозначного слова (з усіх значень мотивуючих слів, які фіксує у них словник). Крім того, контекст повинен мати яскраво виражені характеристики, властиві лише контекстам тих прислівників, значення яких реалізується нетривіально.

Таким чином, okazіональне значення є семантично ускладненим значенням, воно більш ємне порівняно з узуальними значеннями його контекстуальних синонімів (якщо такі зустрічаються) і більш точно відповідає дійсності, яку описує поет. Це підтверджується тенденцією до збільшення у сучасному поетичному мовленні випадків використання слів з okazіональним значенням, а також свідчить, що індивідуально-авторські новотвори виявляються продуктивним способом передачі найтонших відтінків різних моментів дійсності.

Представлене дослідження торкається лише деяких (відіменникових та відприкметникових) okazіональних прислівників і не вичерпує усього кола питань, пов'язаних з номінативною функцією подібних одиниць у сучасному поетичному мовленні, тому у подальших наукових розвідках плануємо зробити детальний опис okazіональних прислівників на функціональному рівні.

Література

- Бакина 1974: Бакина, М.А. Оказиональные слова, мотивированные прилагательными в современной поэзии [Текст] / М.А. Бакина // Слово в русской поэзии. – М., 1975. – С. 132-163. – Бібліогр.: с. 163.
- Вихованець, Городенська 2004: Вихованець, І.Р., Городенська, К.Г. Теоретична морфологія української мови [Текст] / І.Р. Вихованець (ред.). – К.: Університетське вид-во «Пульсари», 2004. – 398 с. – (Академічна граматики української мови) – Бібліогр.: с. 391 – 398. – 2000 пр. – ISBN 966-7671-60-7.
- Захарова 1980: Захарова, Е.П. Особенности функционирования наречий в художественном стиле речи [Текст] // Е.П. Захарова // Поэтика и стилистика. – Саратов, 1980. – С.113-120. – Бібліогр.: с. 120.
- Мойсієнко 1985: Мойсієнко, А.К. Экспрессивныe відприкметникові назви [Текст] / А.К. Мойсієнко // Мовознавство. – 1985. – №1. – С.34-38. – Бібліогр.: с. 38.
- Муқан 1983: Муқан, Г.М. Морфологічна будова і способи творення прислівників [Текст] / Г.М. Муқан // Українська мова і література в школі. – 1983. – № 10. – С.38-44. – Бібліогр.: с. 44.
- Русанівський 1988: Русанівський, В.М. Структура лексичної і граматичної семантики [Текст] / В.М. Русанівський. – К.: Наукова думка, 1988. – 240 с. – Бібліогр.: с. 228-230. – 1000 пр. – ISBN 5-12-000149-1.

Серажим 2002: Серажим, К. Дискурс як соціолінгвістичне явище: методологія, архітектоніка, варіативність. [На матеріалах сучасної газетної публіцистики] [Текст] / В. Різун (ред.). – К.: Нац. ун-т ім. Т. Шевченка, 2002. – 392 с. – (Монографія). – Бібліогр.: с. 334-351. – 300 пр. – ISBN 966 – 594 – 180 – 1.

Улуханов 1988: Улуханов, И.С. Семантические закономерности в словообразовании и их лексическая реализация [Текст] / И.С. Улуханов // Русистика сегодня. Язык: система и её функционирование. – М.: Наука, 1988. – С. 79-97. – Бібліогр.: с. 97.

Ханпира 1966: Ханпира, Эр. Смысловая структура окказионального слова в языке В. Маяковского [Текст] / Эр. Ханпира // Русский язык в школе. – 1966. – № 6. – С.30-36. – Бібліогр.: с. 36.

Данная статья посвящена анализу лингвистической природы окказиональной номинации на примере индивидуально-авторских наречий, образованных от имён существительных и имён прилагательных, с окказиональным сравнительно-тождественным значением.

Ключевые слова: окказиональные наречия, вторичная номинация, окказиональное значения, дискурс.

This article is devoted to the linguistic nature of occasional nomination. The examples of adverbs with occasional comparative and assimilative meaning in modern poetic speech are used.

Keywords: occasional nomination, adverbials, assimilative meaning, discourse.

Надійшла до редакції 20 січня 2010 року.

Роман Забашта

ББК Ш 12=411

УДК 81-116.3:81'37-161.1

СОВРЕМЕННЫЕ ПОДХОДЫ К СОЗДАНИЮ СЛОВАРЕЙ-МИНИМУМОВ, СОСТАВЛЕННЫХ НА СЕМАНТИЧЕСКИХ ОСНОВАНИЯХ

Статья посвящена визначенню і характеристиці сучасних підходів до створення словників-мінімумів, що укладаються на семантичних засадах. Основна проблема семантико-ідеографічного опису номінативної системи мови полягає в тому, щоб методологія дослідження співвідносилася з конкретними кроками методики опису лексикуна та принципами презентації номінативних засобів мови.

Ключові слова: словник-мінімум, мовна картина світу, функціональна ідеографія, семантема, ядро, периферія.

Актуальная проблема идеографического описания всего лексикона заставляет исследователей искать альтернативные способы лексикографирования, среди которых получила своё распространение тенденция по созданию кратких тезаурусов – словарей, составленных на семантических основаниях.

Цель предлагаемой статьи – выделить и охарактеризовать современные подходы к созданию словарей-минимумов, составленных на семантических основаниях. Поставленная цель предполагает решение ряда задач: 1) определить основные свойства ядерной, основной лексики; 2) охарактеризовать проблему выделения ядра лексикона с позиций преподавания русского языка как иностранного; 3) охарактеризовать основные подходы к созданию кратких тезаурусов; 4) осветить специфику функционального видения проблемы создания активного тезауруса.

Как в отечественной, так и зарубежной лингвистике очень широкий диапазон интерпретаций получили такие термины, как активный словарный запас (active vocabulary), лексический минимум, основной словарный фонд, ядерный словарь, ядерные лексемы, центральные элементы языковой системы и др. Чаще всего данные термины употребляются в работах, посвящённых учебным аспектам лексикографической практики, однако наличие ядра словарного состава любого языка можно считать одной из универсальных особенностей в организации словаря человеческого языка (П.Н. Денисов, А.А. Залевская, В.Г. Костомаров, В.В. Морковкин, М.А. Скопина и др.). Именно описание основной части языковой модели мира представляется наиболее важной в современной науке о языке, поскольку «ядерная зона этой модели человеческого знания универсальна, она применима для описания лексики всех языков мира, в том числе и в контрастивном аспекте» [Рудяков 2004: 209].

Среди основных критериев разграничения ядерных и периферийных лексических единиц традиционно выделяют следующие: а) ядро лексикона свободно используется во всех сферах общения; б) ядро не обладает оттенком архаичности или новизны; в) ядро представлено стилистически нейтральными единицами; г) ядерные единицы обладают развитой системой значений; д) центральные слова достаточно просты по своему морфологическому составу; е) они обладают достаточно широкой сочетаемостью; ж) они обладают высоким словообразовательным потенциалом и некоторые др. [Кузнецов 1980: 77; Селиванова 2006: 21 и др.]. Такой подробный перечень критериев «ядерности» лексических единиц не даёт ещё оснований для отбора единиц на

функціонально-семантичних основах. Названі критерії характеризують номинативні одиниці по субстанціональним якостям, однак не учитуються те функціональні і системні якості, завдяки яким номинативне ядро здійснює своє призначення як цілісність – бути засобом іменування основного соціального знання, або ядерної частини мовної картини світу.

Традиційно проблему виділення лексического ядра намагалися вирішити викладачі російської мови як іноземної. В даному напрямку головною задачею було визначити, які номинативні засоби необхідні для базового оволодіння мовою і які важливі для розвитку комунікативних навичок, тобто для вироблення навичок самостійно продукувати розчленовані (багатослівні) засоби номінації при допомозі ядерної лексики. Як зауважує М.А. Скопина, на початковому етапі навчання робота по складанню словника «являється відбором існуючих, особливо конкретних, тому що саме в них спостерігається найбільший статистичний розрив і існуючі прогалини серед тематично важливих слів» [Скопина 1972: 77]. При подібних підходах, використовуваних статистичні параметри складання номинативного мінімуму, системообразующим принципом виділення лексического ядра стає частотність, а також належність до пласту так званої актуальної лексики або зведення цих двох принципів в один. В результаті основні 1000-1500 слів російської мови утворюють специфічну групу мовних одиниць: «Поскольку статистика позволяет переносить данные о самых частых словах на любой текст, на любое речевое произведение, то и в данных речи этого индивида, даже если они извлечены из реальных ситуаций подлинного речевого общения, частота предлогов и других строевых слов, а также знаменательных слов типа: *большой, быстро, вечер, взять, видеть, всегда, главный, говорить, год, город, давать, делать, день, деньги, дом, другой, ехать, ещё, ждать, завтра, здесь, знать, идти, иметь, любить, много, найти, опять, понимать, приходить, работать, рука, сказать, слушать, смотреть, стоять, только, уже, ходить, хороший, хорошо, хотеть, человек* і багатьох інших буде на кілька порядків вище частоти слів типу: *павильон, сувенир, значок, памятник, турист* і т. п., які дійсно можуть зустрітись в записях живої мови в певних ситуаціях» [Денисов 1972: 12]. Таким чином, маючи значення для комунікативних завдань і володіючи тематичною цінністю лексика в склад словника не включається, відповідно, використання тільки статистичних параметрів для визначення номинативного ядра тезаурусу малоєфективно.

В останні роки дослідники стали говорити про деякі додаткові принципи, на основі яких можна представити основну лексику природної мови як систему засобів вираження мовної картини світу.

Згідно з одним з мовознавців, які займаються проблемами системної лексикографії і комп'ютерних аспектів опису номинативної сфери природної мови (Л.С. Ковтуненко, Р.В. Ардан, Ф.С. Бацевич, З.В. Партико, В.С. Перебийніс, Л.А. Алексєнко, І.М. Богуставський, М.Я. Гловинська, В.З. Санніков, Д.Г. Богусевич і др.), для складання словарей-мінімумів, які представляють семантичні одиниці фрагменти мовної картини світу, переважно використовуються кілька підходів [Ардан 1996].

В основу одного з таких підходів був покладений метод, розроблений французькими дослідниками. Він передбачає, що спочатку слід сформувати множину картин світу, потім скласти словники до них і об'єднати їх в одне ціле. Вчені визнають, що суттєвим недоліком даного методу є те, що він зовсім не враховує частотні характеристики лексики, а, відповідно, допускає в словнику присутність низькочастотної лексики.

Інший підхід був запропонований російськими дослідниками. В його основу був покладений метод, який передбачає використання як можна більшої кількості частотних словарей, обмежуючи їх певними критеріями об'єму – орієнтовано від однієї до п'яти тисяч одиниць, а потім виділення тих слів, які входять одночасно в усі або більшість словарей (словарь В.В. Морковкіна «Лексическая основа русского языка» [Морковкин 2004]). По мненню Ф.С. Бацевича, основним недоліком цього методу є те, що він не дозволяє враховувати слова, називаючі предмети і явища нашої повсякденної комунікації і не входять в склад високочастотної лексики.

Ще один підхід, запропонований українськими лексикографами, базується на зведенні згаданих раніше двох підходів. В основі даного підходу лежить метод, згідно з яким високочастотну лексику беруть з частотних словарей, а низькочастотну – з картин світу. Картини світу, як правило, представлені в підручниках для вивчення даної мови іноземцями (автором даного методу є проф. В.С. Перебийніс) [Перебийніс 1985]. Саме цей підхід представляє продуктивним при визначенні ядерних номинативних одиниць, однак виникає питання про існуючі авторські моделі картини світу російської мови, повне описання яких відсутнє в сучасній русистикі.

Слід сказати, що в більшості підходів системообразующим принципом виділення лексического ядра стає частотність, належність до пласту так званої актуальної лексики або зведення цих двох принципів в один. Показателі частотності і актуальності, однак, характеризують номинативні одиниці з точки зору їх функціонування в мові. Відповідно, лексика досліджується в аспекті реалізації комунікативної функції, а не номинативної, іменуючої функції, тобто є формування корпусу лексического мінімуму ведеться виходячи з пріоритету функціонального якості, а не

объясняющего назначение словаря как целого (быть средством хранения и выражения идеального знания, картины мира), а констатирующего способность его элементов передавать информацию.

Одним из возможных конструкторов для объяснения закономерностей организации системы номинации может быть избрана *семантема* – функционально-семантическая единица номинативной системы, представляющая собой синтез сигнификата и средств его выражения (слов, словосочетаний, фразеологизмов, фразовых номинантов) [Рудяков 2004; Соколовская 1999 и др.]. Важным для современной лингвистики представляется тезис о том, что лексика не состоит из слов, она состоит из функциональных частей (семантем), которые образуют при моделировании картины мира иерархическую структуру и выполняют номинативную функцию в каузальном её понимании. Стремление же в первую очередь получить список слов, который бы репрезентировал ядро картины мира, отдаляет исследователей от необходимости моделирования понятийного ядра. Основанием ядерности для понятийной сферы (каталога языковых понятий) при функционально-идеографическом описании выступает, с одной стороны, учёт ядерно-периферийного деления зон семантической системы и, с другой стороны, возможность в комбинаторике по формированию тех семантем, которые в понятийное ядро не вошли.

Для составления словарного минимума для учебных целей в иностранной аудитории, «если при помощи первых 1000-1500 слов попытаться определить значения всех других (задача толкового словаря для иностранцев), придётся вводить некоторое количество слов-определителей, не входящих в частотное ядро лексики» [Денисов 1972: 8]. Иными словами, только тогда можно признать динамическую составляющую идеографического описания лексики при создании краткого тезауруса отвечающей функциональным качествам номинативной системы, когда существует возможность апелляции к представленным в тезаурусе семантемам с целью расширения индивидуальной понятийной зоны (при помощи тех же номинативных единиц, которые представлены как средства экспликации ядерных семантем).

Развитие ономазиологических принципов в лексикографической теории и практике закономерно привело к формированию нового подхода к номинативной сфере языка, а именно: представлению лексики как арсенала, с одной стороны, средств хранения и выражения языковых понятий, с другой стороны, средств именования реальных или мыслимых объектов, их признаков, отношений «здесь-сейчас» коммуникативной ситуации. Потенциальный аспект изучения данной проблематики предполагает создание нового типа словаря, активного, концепция которого направлена на репрезентацию средств выражения сигнификатов в конкретных позициях номинации.

Термин *активный словарь* восходит к трудам Л.В. Щербы, который понимал данный тип словаря функционально, то есть как «лексикографическое пособие, облегчающее говорящему (пишущему) выбор и идиоматическое употребление слов» [Арапов 2000: 22].

Как отмечает Ю.Д. Апресян, «в практической лексикографии относительно давно возникло противопоставление пассивных и активных словарей. В европейской традиции словари исторически возникали как справочники «трудных слов», которые предназначались почти исключительно для облегчения понимания текстов. Пояснение значения «трудного слова» с помощью непротивительного толкования **или даже ссылки на более употребительный синоним** (выделение наше – Р.З.) вполне решало эту задачу. Это – пассивная ориентация. Однако с середины XIX века в той же традиции была осознана необходимость в активных словарях, содержащих такой объём сведений о лексических единицах языка, который достаточен не только для понимания, но и для производства правильных текстов» [Апресян 2006: 25]. На наш взгляд, перемещение научного интереса с адресата на адресанта, исследование того, что заставляет адресанта в каждом конкретном случае эксплицировать мысль именно в такой форме, позволяет говорить о том, что исследование «языковой компетенции говорящих» переходит на новый качественный уровень: изучение не законов правильной и гибкой речи, а познание механизмов эффективного воздействия на сознание другого человека при помощи средств естественного языка.

Развитие представлений о системном характере лексики и последовательное применение методов изучения её функциональности позволяют предложить концепцию активного словаря, основным положением которой является представление языкового материала в направлении «от содержания к средствам выражения». Подобная ориентация предполагает существенное изменение структуры словарной статьи и всего словаря.

Концепция функционального (активного по типу) тезауруса была предложена в работах А.Н. Рудякова. Согласно данной концепции, следствием нового видения объекта лексикографирования должно стать изменение принципов организации словарной статьи: «...»левая» часть словарного толкования, в которой традиционно располагалось интерпретируемое слово, а в некоторых словарях – словосочетания особого рода... превращается из словника в, условно говоря, значеники – реестр семантем-понятий, для организации которого наиболее естественен идеографический порядок. «Правая» же часть в этом случае представлена стратифицированным перечнем вариантов каждой из семантем. Число вариантов семантемы может быть велико, поэтому полнота представленности средств выражения языкового понятия в том или ином функциональном словаре обусловлена спецификой адресата, методического или научного запроса. В идеале каждый из вариантов должен сопровождаться характеристикой тех позиций, в которых он способен реализовать семантему» [Рудяков 1992: 74].

В зависимости от адресата «значенник», представляющий списки семантем в позиции интерпретации, может быть задан на русском или украинском языке, это же касается и правой части словарной статьи, в которой помещаются средства выражения семантем. Таким образом, практическое значение тезауруса может быть не только общетеоретическим (например, для сопоставительного языкознания), но и прикладным (например, при обучении русскому или украинскому языку). В действительности «...разработка принципов и методов составления «активных» словарей русского языка, равно как и работа по их созданию, является актуальной задачей современной русистики: именно на этом пути могут быть достигнуты заметные успехи в сфере информационных технологий, в сфере искусственного интеллекта, в сфере создания новых поисковых машин для Интернет» [Рудяков 2000: 186].

В подобном кратком активном тезаурусе количество семантем ограничено, это ограничение обусловлено системным (ценностным) качеством каждой единицы, то есть идеографический порядок семантем представляет модель картины мира, но количество номинативных единиц значительно больше, поскольку именно словесные формы выражения сигнификатов должны дать пользователю тезауруса представление о многообразии средств именования. Например, семантема русского языка, заданная набором сем 'официальный посредник между реальными сторонами (фирмой и клиентом) с целью представления интересов фирмы', может быть вербализована следующими номинативными единицами: *дилер; коммерческий посредник; представитель фирмы; официальный дилер; работник с клиентами; тот, кто представляет интересы фирмы в работе с клиентами*; семантема, заданная набором сем 'официальный посредник между двумя реальными сторонами с целью представления чьих-либо коммерческих интересов', может быть вербализована следующими номинативными единицами: *доверенное лицо; коммерческий посредник; поверенный; помощник в делах; тот, кто содействует от имени кого-либо по представлению коммерческих интересов; фидуциар* [Забашта 2009]. Прагматический компонент описания подобных единиц тезауруса должен содержать специальные пометы, дающие информацию пользователю об особенностях использования каждой из представленных в «значеннике» единиц.

Таким образом, среди современных подходов к созданию словарей-минимумов, составленных на семантических основаниях, следует назвать: 1) статистический подход, учитывающий частотность номинативных единиц, 2) подход, предполагающий объединение моделей картин мира конкретного языка и 3) комбинированный, предполагающий совмещение первых двух подходов. Рассмотренный в статье функциональный подход следует отнести к авторскому комбинированному типу. Функциональное видение проблемы идеографического описания номинативной системы языка способно на основе уже разработанных методов предложить новые пути тезаурусного конструирования. Главным критерием этих разработок должен стать критерий соответствия результатов описания и способов представления понятийного знания с функциональной предназначенностью номинативной системы языка.

Литература

- Апресян 2006: Апресян, Ю.Д. Предисловие [Текст] / Ю. Д. Апресян, Е. Э. Бабаева, О. Ю. Богуславская, Б. Л. Йомдин [и др.] // Языковая картина мира и системная лексикография / Ю. Д. Апресян (ред.). – М.: Наука, 2006. – С. 5-45. – Библиогр.: с. 402-433.
- Арапов 2000: Арапов, М.В. Активный словарь [Текст] / М. В. Арапов // Большой энциклопедический словарь. Языкознание / В. Н. Ярцева (ред.). – М.: Наука, 2000. – С. 22.
- Ардан 1996: Ардан, Р.В., Бацевич, Ф.С., Партико, З.В. Комп'ютерний словник-мінімум української мови [Текст] / Р. В. Ардан, Ф. С. Бацевич, З. В. Партико // Мовознавство. – 1996. – №4-5. – С. 34-40. – Библиогр.: с. 40.
- Денисов 1972: Денисов, П.Н. Лексические минимумы русского языка [Текст] / П. Н. Денисов (ред.). – М.: Издательство московского университета, 1972. – С. 3-15. – Библиогр.: с. 138-165.
- Забашта 2009: Забашта, Р.В. Функціональна ідеографія як засіб опису лексики (на матеріалі номінативних одиниць зі значенням 'особа' в сучасній російській мові) [Текст]: автореф. дис... канд. філол. наук : 10.02.02 / Дніпропетровський національний університет ім. О.Гончара. – Дніпропетровськ, 2009. – 19с.
- Кузнецов 1980: Кузнецов, А.М. Структурно-семантические параметры в лексике [Текст] / А.М. Кузнецов. – М.: Наука, 1980. – 160 с. – Библиогр.: с. 153-159.
- Морковкин 2004: Морковкин, В.В. Комплексный учебный словарь: лексическая основа русского языка: (ок. 10 000 лексических единиц в системных объединениях) / В. В. Морковкин (ред.). – М.: ООО «Издательство «АСТ», 2004. – 872с.
- Перебийніс 1985: Перебийніс, В.С., Муравицька, М.П., Дарчук, Н.П. Частотні словники та їх використання [Текст] / В. С. Перебийніс (ред.). – К.: Наукова думка, 1985. – 147с. – Библиогр.: с.144-146.
- Рудяков 2000: Рудяков, А.Н. «Активный» словарь русского языка [Текст] / А. Н. Рудяков // Русский язык: исторические судьбы и современность: международный конгресс: сб. науч. работ. – М., 2000. – С. 185-186. – Библиогр.: с. 186.
- Рудяков 1992: Рудяков, А.Н. Функциональная семантика [Текст] / Александр Николаевич Рудяков. – Симферополь: Таврия, 1992. – 154с. – Библиогр.: с. 148-154.

Рудяков 2004: Рудяков, А.Н. Язык, или Почему люди говорят: (опыт функционального определения естественного языка) [Текст] / А. Н. Рудяков. – К. : Грамота, 2004. – 224с. – Бібліогр.: с. 211-220. – ISBN 966-8066-48-0.

Селиванова 2006: Селиванова, О.О. Сучасна лінгвістика : термінологічна енциклопедія / О. О. Селиванова (укл.). – Полтава : Довкілля – К., 2006. – 716с. – Бібліогр.: с. 667-688. – ISBN 966-8791-00-2.

Скопина 1972: Скопина, М.А. О разработке словника для начального этапа обучения [Текст] / М.А. Скопина // Лексические минимумы русского языка / П. Н. Денисов (ред.). – М.: Издательство московского университета, 1972. – С. 75-91. – Бібліогр.: с. 138-165.

Соколовская 1999: Соколовская, Ж.П. «Картина мира» в значениях слов: («семантические фантазии» или «катехизис семантики?») [Текст] / Ж. П. Соколовская. – Симферополь, 1999. – 232с. – Бібліогр.: с. 227-231.

Статья посвящена определению и характеристике современных подходов к созданию словарей-минимумов, составленных на семантических основаниях. Основная проблема семантико-идеографического описания номинативной системы языка заключается в том, чтобы методология исследования соотносилась с конкретными шагами методики описания лексикона и принципами презентации номинативных средств языка.

Ключевые слова: словарь-минимум, языковая картина мира, функциональная идеография, семантема, ядро, периферия.

The article is devoted to a definition and characteristics of modern approaches to picking out a basic thesauruses which are compiling on semantic principles. The functional ideography as a descriptive method of vocabulary dictates modeling a valuable-organized notional zones of language world picture and ascertaining nominative units (simple and composite types) which are explicators of included in zone composition semantemes (language notions).

Keywords: basic thesaurus, language world picture, functional ideography, semanteme, basis, periphery.

Надійшла до редакції 23 січня 2010 року.

Наталія Замощина

ББК Ш12=631.2*31

УДК 81-115

СЕМАНТИКА ПОХІДНИХ ІМЕННИКІВ ІЗ ЛОКАТИВНИМ ЗНАЧЕННЯМ У ТУРЕЦЬКІЙ МОВІ

Статтю присвячено дослідженню семантики похідних іменників із локативним значенням у турецькій мові. У роботі запропоновано семантичну класифікацію локативних іменників, що містить семантичних типи, які поділяються на моделі та тематичні групи. У процесі вивчення семантики виявлено спільні та диференційні риси в організації системи похідних іменників із локативним значенням у турецькій мові.

Ключові слова: похідні іменники з локативним значенням, семантична структура, семантична сполучуваність.

1. Вступні зауваження

1.1. У даній статті досліджується семантика локативних субстантивних дериватів (далі ЛД) у турецькій мові, тобто іменників на кшталт тур. *batmak* 'тонути' → *batak* 'болото, трясина', *çam* 'сосна' → *çamlık* 'сосняк', *çıkılmak* 'виходити' → *çıkış* 'вихід', *düz* 'рівний' → *düzlük* 'рівнина', *yeşil* 'зелений' → *yeşillik* 'місце, вкрите зеленню', *tilki* 'лисиця' → *tilkilik* 'місце, де водяться лисиці'.

Встановлення семантичних груп проводиться шляхом визначення характеру мотиваційних відношень у "формулі тлумачення" (ФТ) [Kaliuščenko 1988: 19-21]. Таким чином, перифраза ЛД здійснюється за допомогою "семантично рівнозначної конструкції" [Апресян 1974: 42]. Семантика локативного деривата *elçilik* 'посольство' розкривається в формулі тлумачення "L – місце, де працює X, де X – особа, позначена мотивуючим іменником *elçi* 'посол'.

1.2. Семантика похідних іменників із локативним значенням у турецькій мові недостатньо глибоко вивчена порівняно зі станом розробки цього питання на матеріалі індоєвропейських мов, що й зумовлює актуальність даного дослідження. У ньому представлена відсутня дотепер семантична класифікація локативних дериватів у турецькій мові. Відповідно до класифікації М. О. Баскакова, турецька мова належить до огузької групи, огузо-сельжукської підгрупи алтайської сім'ї мов [Баскаков 1952: 134]. А. Ержиласун зараховує її до південно-західної гілки тюркської сім'ї [Ercilasun 2005: 69]. Турецька мова має англотинативний тип граматичної будови: основну роль у словотворенні відіграє суфіксація, граматичні відношення між словотвірними елементами будуються за допомогою пов'язаних між собою морфем [Sergül 2001: 10]. Є. Д. Поліванов називає аглутинативні мови аналітичними. Вони, на його думку, мають більш чіткий поділ

слова на основу й суфікс, оскільки основа без суфікса являє собою цілком нормальний тип слова в цих мовах [Поливанов 1933: 52]. О. О. Реформатський вважає, що, існуючи як окреме слово, основа в цьому типі мов не виявляє в складі похідних лексем властивостей слова, яке їх породжує”, що аглютинуючий тип мови відрізняє однозначність, стандартність і чітке (без комплексних поєднань) розмежування морфем [Реформатський 1987]. У граматиках турецької мови Т. Бангуоглу [Banguoğlu 2007], А. М. Кононова [Кононов 1956], З. Коркмаз [Korkmaz 2005], М. Ергіна [Ergin(b) 2005] словотвір розглядається переважно на основі семасіологічного принципу, словотвірні форманти поділяються за ознакою лексико-граматичної приналежності твірних і похідних іменних або дієслівних основ і описуються, класифікуючися за чотирма групами: 1) суфікси, які утворюють імена від імен; 2) суфікси, які утворюють дієслова від імен; 3) суфікси, які утворюють дієслова від дієслів; 4) суфікси, які утворюють імена від дієслів. Семантика похідних іменників описується, виходячи зі значень певних афіксів. Можна відзначити також відсутність детальных відомостей щодо семантики локативних дериватів, принципів їхньої класифікації та кількісної характеристики. Відмінною особливістю словотвору турецької мови постає відсутність категорії роду, а також нечітка межа між частинами мови – зазвичай тільки позиція слова в реченні допомагає визначити, до якої частини мови належить певне утворення. [Balci 2008: 31]. Згідно з Е. В. Севортяном, рівень граматичного розвитку визначається станом диференціації мовлення. Принципово різним станам частин мови відповідає різний словотвір [Севортян 1974: 30]. У турецькій науковій літературі затвердився термін *Türkiye Türkçesi* “тюркська мова Турції”, у той час як у російській тюркологічній літературі назва всієї сім’ї репрезентована як тюркська сім’я мов, а видове найменування мови Турції – турецька мова [Кононов 1956: 7]. Аналіз матеріалу даного дослідження здійснювався із використанням сучасної турецької літературної мови, що ґрунтується на так званій “стамбульській турецькій” (*Istanbul Türkçesi*) [Ergin 2005(a): 210]. Діалектні вислови й застаріла лексика до уваги не бралися.

1.3. Мета нашого дослідження – опис семантичної класифікації ЛД, виділення основних семантичних типів і смислових груп ЛД у турецькій мові, а також встановлення семантичної функції слів, які їх мотивують. У даній статті семантика ЛД описується на основі ономасіологічного принципу. Обсяг досліджуваних одиниць у турецькій мові становить 763 ЛД.

2. Семантична класифікація ЛД

Головною семантичною ознакою ЛД є предметність. Їх характеризує фіксованість у просторі, нерухомість щодо інших об’єктів. Семантична класифікація ЛД базується на семантичній функції ЛД у формулі тлумачення цього деривата. У результаті аналізу були виділені такі типи: 1) суб’єктні ЛД (їх мотивуюча основа (далі МО) позначає “суб’єкт”), 2) об’єктні ЛД (МО – “об’єкт”), 3) відносні (МО позначає “просторове відношення до іншого місця”), 4) атрибутивні (МО – “ознака”); 5) ЛД залишкового типу (не ввійшли до жодного з попередніх типів і характеризуються унікальним семантичним зв’язком із МО).

3. Суб’єктні ЛД

Даний тип містить 475 ЛД. Тут було виділено дві групи ЛД: власне суб’єктні (МО виражена іменником) і суб’єктно-предикативні (МО виражена дієсловом).

3.1. Власне суб’єктні ЛД

Їхня мотивуюча основа позначає у формулі тлумачення суб’єкт дії, який може бути: 1) особою, 2) твариною, 3) рослиною, 4) предметом. У семантиці суб’єктних локативних дериватів відтворюється опозиція за ознакою приналежності суб’єкта ситуації до істот/ неістот. У цьому типі було встановлено 8 груп ЛД:

3.1.1. “Місце L, у якому працює X”, де X – суб’єкт ситуації, позначений мотивуючим іменником, що позначає особу певної професії, L – місце роботи суб’єкта. До складу групи увійшов 21 (2,8%) ЛД: тур. *temur* ‘службовець’ → *temurluk* ‘відділ, заклад, де працюють службовці’, *ajan* ‘агент’ → *ajanlık* ‘агентство’, *terzi* ‘кравець’ → *terzihane* ‘кравецька майстерня’, *tabak* ‘шкіряник’ → *tabakhane* ‘шкіряний завод’.

3.1.2. “Місце L, у якому діє/ керує X”, де X – суб’єкт ситуації, виражений мотивуючим іменником, що позначає особу певного статусу, яка має певну власність, L – місце діяльності суб’єкта. Відзначено 40 (5,2%) ЛД: тур. *bakan* ‘міністр’ → *bakanlık* ‘міністерство’, *savcı* ‘прокурор’ → *savcılık* ‘прокуратура’, *hakan* ‘хан’ → *hakanlık* ‘ханство’, *vali* ‘губернатор’ → *valilik* ‘резиденція губернатора’, *şah* ‘шах’ → *şahlık* ‘резиденція шаха’, *kral* ‘король’ → *krallık* ‘королівство’, *duka* ‘герцог’ → *dukalık* ‘герцогство’.

3.1.3. “Місце L, у якому X випробовує/ навчає Y”, де X суб’єкт дії, виражений мотивуючим іменником, Y – об’єкт дії, L – місце випробовування. Ця група містить 3 (0,4%) ЛД: тур. *gemi* ‘судно’ → *gemilik* ‘судноверф’, *hadde* ‘станок’ → *haddehane* ‘прокатний завод’, *kayıt* ‘човен’ → *kayıkhane* ‘човнова станція’.

3.1.4. “Місце L, у якому міститься X”, де X – суб’єкт ситуації, виражений мотивуючим іменником, L – місце ситуації. Відзначено 12 (1,6%) ЛД: тур. *konuk* ‘гость’ → *konukluk* ‘готель’, *bulaşık* ‘заражена людина’ → *bulaşikhane* ‘шпиталь для заражених’, *rum* ‘грек’ → *rumluk* ‘район, заселений греками’, *hasta* ‘хвора людина’ → *hastane* ‘лікарня’.

3.1.5. “Місце L, у якому живе X”, де X – суб’єкт ситуації, виражений мотивуючим іменником-назвою тварини, яка водиться в даній місцевості, L – місце/ середовище проживання. У ролі суб’єкта виступають тварини й птахи. Ця група містить 10 (1,3%) ЛД: тур. *güvercin* ‘голуб’ → *güvercinlik* ‘голуб’ятня’, *kuzu* ‘ягня’ → *kuzuluk* ‘загін для ягнят’, *kuş* ‘птаха’ → *kuşlak* ‘місце, де багато птахів’, *inek* ‘корова’ → *ineklik* ‘коровник’, *kanarya* ‘канарка’ → *kanaryalık* ‘приміщення для канарок’, *tavuk* ‘курка’ → *tavukluk* ‘курник’.

3.1.6. “Місце L, у якому росте/ наявний X”, де X – суб’єкт ситуації, виражений мотивуючим іменником-назвою рослини, яка росте/ наявна в даній місцевості, L – місце/ середовище існування. Тут було відзначено 45 (5,9%) ЛД: тур. *ceviz* ‘горіх’ → *cevizlik* ‘горішник’, *çam* ‘сосна’ → *çamlık* ‘сосняк’, *saz* ‘тростина’ → *sazlık* ‘місце, поросле тростиною’ *yonca* ‘конюшина’ → *yoncalık* ‘конюшинне поле’, *zeytin* ‘олива’ → *zeytinlik* ‘оливковий гай’.

3.1.7. “Місце L, у якому зберігається X”, де X – суб’єкт ситуації, виражений мотивуючим іменником, L – місце зберігання X. 56 (7,3%) ЛД цієї групи являють собою так звані іменники-вмістища: тур. *barut* ‘порох’ → *barutluk* ‘пороховий склад’, *kül* ‘попіл’ → *küllük* ‘попільниця’, *kahve* ‘кава’ → *kahvelik* ‘коробочка для кави’, *odun* ‘поліно’ → *odunluk* ‘стіс дров’, *kömür* ‘вугілля’ → *kömürlük* ‘місце, де зберігається вугілля’.

3.1.8. Місце L, у якому розміщений X”, де X – суб’єкт ситуації, виражений мотивуючим іменником, L – місце наявності X. Значенням 225 (29,5%) ЛД цієї групи є предмет, названий мотивуючою основою, але з певними модифікаціями: тур. *çamaşır* ‘білизна’ → *çamaşırlık* ‘пральня’, *çöp* ‘сміття’ → *çöplük* ‘звалище сміття’, *mezar* ‘могила’ → *mezarlık* ‘кладовище’, *sahil* ‘берег’ → *sahilhane* ‘дача на березі’, *saz* ‘болото’ → *sazak* ‘болотистая местність’, *namaz* ‘намаз (молитва)’ → *namazgâh* ‘місце для намазу (молитви)’, *kumar* ‘азартні ігри’ → *kumarhane* ‘казино, картярський будинок’.

3.2. Суб’єктно-предикативні ЛД

Мотивуюча основа суб’єктно-предикативних ЛД позначає у формулі тлумачення дію, виражену дієсловом, яку суб’єкт виконує в певному місці: “Місце L, у якому X перебуває в стані”, де X – суб’єкт ситуації, виражений мотивуючим дієсловом, L – місце ситуації. Мотивуюча основа ЛД цього типу позначає у формулі тлумачення дієслово стану і положення в просторі. Було виділено 63 (8,3%) ЛД, утворених від неперехідних дієслів на кшталт тур. *barınmak* ‘укриватися’ → *barınma* ‘укриття’, *batmak* ‘тонути’ → *batak* ‘багнисте місце, болото’, *durmak* ‘стояти’ → *durak* ‘зупинка, стоянка’, *görünmek* ‘показуватися, бути видимим’ → *görülük* ‘тераса над будинком’, *gözlemek* ‘спостерігати’ → *gözlek* ‘місце для спостереження’, *konmak* ‘мешкати десь недовго’, → *konut* ‘помешкання’, *kümülmek* ‘ховатися’ → *kümültü* ‘місце сторожа, засідка’, *yaumak* ‘пастися’ → *yaula* ‘літнє пасовище’.

Таблиця 1

Суб’єктні ЛД

	Групи ЛД та їх тлумачення	Загальна кількість
	Власне суб’єктні	
	ЛД, де X - особа	
	Місце L, у якому працює X	21 (2,8%)
	Місце L, у якому діє/ керує X	40 (5,2%)
	Місце L, у якому X випробовує/ навчає У	3 (0,4%)
	Місце L, у якому міститься X	12 (1,6%)
	ЛД, X – неособа	
	Місце L, у якому водиться X, де X – тварина	10 (1,3%)
	Місце L, у якому водиться X, де X – рослина	45 (5,9%)
	Місце L, у якому зберігається X, де X – суб’єкт-неістота	56 (7,3%)
	Місце L, у якому розміщений X, де X – суб’єкт-неістота	225 (29,5%)
	Місце L, у якому немає X, де X – суб’єкт-неістота	-
	Суб’єктно-предикативні ЛД	
0	Місце L, у якому X перебуває в стані	63 (8,3%)
	Усього:	475 (62,3%)

4. Об’єктні ЛД

ЛД цього типу загальною кількістю 200 одиниць (26,2%) мотивовані іменниками-неістотами, які виконують у тлумаченні семантичну функцію “об’єкт”, і позначають місце, де з даним предметом виконують певні операції: створюють, видобувають, зберігають. Залежно від типу об’єкта – “ефікованого (який виникає внаслідок дії суб’єкта) або афікованого (по відношенню до якого суб’єкт виконує певну дію)” [Калиущенко 1994: 77], а також від мотивуючої основи серед локативних дериватів виділено два підтипи, кожен із яких містить кілька груп:

4.1. Власне об’єктні ЛД

ЛД мотивовані іменниками-неістотами, які виконують у тлумаченні семантичну функцію “об’єкт” і позначають місце, де з даним предметом виконують певні операції – створюють, видобувають:

4.1.1. “Місце L, у якому X створює У”, де X – суб’єкт ситуації, У – об’єкт (продукт) ситуації, позначений мотивуючим іменником, L – місце дії X. До цієї групи належать 28 ЛД (3,7%), наприклад: тур. *silâh* ‘зброя’ → *silâhlik* ‘збройова майстерня’, *kiremit* ‘черепиця’ → *kiremithane* ‘місце де виготовляють черепицю’, *ekmek* ‘хліб’

Розділ IV. ФУНКЦІОНАЛЬНА СЕМАНТИКА ЛЕКСИЧНИХ І ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ

→ *ekmekhane* ‘хлібопекарня’, *süt* ‘молоко’ → *sütlük* ‘молочна ферма’, *sabun* ‘мило’ → *sabunhane* ‘миловарня’, *pasta* ‘торт, тістечко’ → *pastane* ‘кондитерська’.

4.1.2. “Місце L, у якому X видобуває Y”, де X – суб’єкт ситуації, Y – об’єкт (продукт) ситуації, позначений мотивуючим іменником, L – місце дії X. Ця група містить 12 (1,6%) ЛД, наприклад: тур. *çakıl* ‘ріль’ → *çakıllık* ‘місце, де є ріль’, *kum* ‘пісок’ → *kumsal* ‘піщане місце’, *turba* ‘торф’ → *turbalık* ‘торфовище’, *tuz* ‘сіль’ → *tuzla* ‘солеварня, родовище солі’.

4.2. Об’єктно-предикативні ЛД. (МО виражена дієсловом)

Ефіковані ЛД

Підтип ефікованих ЛД поділено на 4 групи:

4.2.1. “Місце L, що було створене чи виникло в/ на певному предметі або об’єкті У внаслідок дії X, і отримало самостійне значення”, де X – суб’єкт дії, вираженої мотивуючим словом, Y – об’єкт ситуації, L – місце ситуації. Тут було відзначено 78 (10,2%) ЛД зі значенням результату дії (кінцевої точки), наприклад: тур. *akmak* ‘стігати’ → *akaç* ‘стік’, *çıkmaq* ‘виходити’ → *çıkış* ‘вихід’, *çökmek* ‘опускатися, наноситися’ → *çökelge* ‘нанос, замулювання’, *geçmek* ‘проходити’ → *geçenek* ‘прохід’, *yapmak* ‘робити, споруджувати’ → *yapı* ‘побудова, споруда’.

4.2.2. “Місце L, що виникає внаслідок дії X, позначеної мотивуючим дієсловом, і призводить до деформації об’єкта У”, де X – суб’єкт дії, Y – об’єкт ситуації. Ця група містить 30 (3,9%) іменників, утворених від так званих “деструктивних” дієслів, основне значення яких “деформувати (каузувати) певним способом” [Апресян 1995: 197], наприклад: *bölmek* ‘ділити’ → *bölüm* ‘відділ’, *çentmek* ‘вищербати’ → *çentme* ‘щербина, виїмка’, *kertmek* ‘робити насічку’ → *kertik* ‘насічка’, *kopmak* ‘рвати, розривати’ → *kopma* ‘місце розриву’, *yıkmaq* ‘розвалити’ → *yıkı* ‘руїни’.

4.3. Афіковані ЛД

“Місце L, на/ у / через яке X здійснює над У дію, позначену мотивуючим дієсловом”, де X – суб’єкт ситуації, Y – об’єкт дії, L – місце ситуації. Мотивуючою основою 52 (6,8%) ЛД цієї групи виступає дієслово, що позначає дію в процесі: тур. *aramak* ‘шукати’ → *aramaç* ‘місце археологічних розкопок’, *öldürmek* ‘убивати’ → *öldürge* ‘місце страти’, *okumak* ‘учитися’ → *okul* ‘школа’, *salmaq* ‘випускати, залишати вільним’ → *salmalık* ‘пасовище’, *tapınmak* ‘поклонятися (богам)’ → *tapınak* ‘храм, святилище’.

Таблиця 2

Об’єктні ЛД

№	Групи ЛД і їх тлумачення	Загальна кількість
1.	Власне об’єктні ЛД	
2.	Місце L, у якому X створює Y	28 (3,7%)
3.	Місце L, у якому X видобуває Y	12 (1,6%)
4.	Ефіковані ЛД	
5.	Місце L, яке було створене або виникло в/на певному предметі або об’єкті й отримало самостійне значення	78 (10,2%)
6.	Місце L, що виникає в результаті дії, виконуваної X і призводить до деформації об’єкта Y	30 (3,9%)
7.	Афіковані ЛД	
8.	Місце L, на/ у / через яке X виконує над У певну дію	52 (6,8%)
	Усього:	200 (26,2%)

5. Відносні ЛД

“Місце L відносно певного об’єкта або іншого місця У”, де Y – об’єкт ситуації, позначений мотивуючим словом, L – місце ситуації. 8 (1%) ЛД цієї групи утворено від основ іменників за допомогою префіксів, які виражають просторове відношення. Варто зазначити, що попри традиційну думку про те, що турецька мова — мова суфіксації і не може мати префіксів, оскільки це б суперечило її характеру, Т. Балджи вважає, що в турецькій мові все ж наявні такі префіксальні елементи – префіксоїди. Він проводить паралель із німецькими префіксами, які в діяхронічному плані утворилися із самостійних слів. На думку дослідника, перехід від вільних морфем до префіксів може бути доказом того, що категорія остаточно сформувалася [Balci 1933: 14]. Аналогічної думки дотримуються С. Абдюльхайоглу [Abdülhayoğlu 1990] та В. Кьоніг [König 1994]. Так, як префіксальні похідні деривати до типу відносних ЛД належать похідні типу тур. *geçit* ‘прохід’ → *üstgeçit* ‘наземний перехід’ (*üst-* відповідає в російській мові префіксам *на-*, *над-*), *yapı* ‘споруда’ → *altyapı* ‘основа для чого-небудь’ (*alt-* відповідає в російській мові префіксу *под-*), *oda* ‘кімната’ → *önoda* ‘передпокій, передня кімната’ (*ön-* відповідає в російській мові префіксам *перед-*, *перед-*), *üzey* ‘сторона, поверхня’ → *önüzey* ‘передня сторона’, *yapı* ‘споруда, побудова’ → *üstyapı* ‘надстройка’, а також ЛД, утворені від власних назв *Kafkasya* ‘Кавказ’ → *Transkafkasya* ‘Закавказзя’, *Carpathian* ‘Карпати’ → *Transcarpathia* ‘Закарпаття’, і суфіксальний дериват *Ural* ‘Урал’ → *Urallar* ‘Приуралля’.

Відносні ЛД

Групи ЛД і їх тлумачення	Загальна кількість
Місце L відносно певного об'єкта або іншого місця	5 (0,7%)
Усього:	5 (0,7%)

6. Атрибутивні ЛД

Даний тип містить 35 одиниць (4,6%). Тут представлено ЛД, які позначають місце, що характеризується ознакою, названою похідної основою. У їхній семантиці відзначається додаткова сема – абстрактність. Мотивуючі основи ЛД цього типу виражені прикметниками і прислівниками. Відмінна ознака ЛД цього типу – відсутність множини: “Місце L, позначене за ознакою А”, А – ознака, L – місце наявності ознаки. Тут було виявлено ЛД типу тур. *boş* ‘порожній’ → *boşluk* ‘порожнеча’, *düz* ‘рівний’ → *düzlük* ‘рівнина’, *lâzım* ‘потрібний’ → *lâzımlık* ‘убиральня, буквально “потрібне, необхідне місце”, *gizli* ‘прихований, таємний’ → *gizlilik* ‘підпілля’, *yaban* ‘дикий’ → *yabanlık* ‘дика, незаселена місцевість’, *uzak* ‘дальній’ → *uzaklık* ‘даль, далеке місце, відстань’.

Таблиця 4

Атрибутивні ЛД

Групи ЛД і їх тлумачення	Загальна кількість
Місце L, позначене за ознакою А	35 (4,6%)
Місце L, що позначає відсутність ознаки А	-
Усього:	35 (4,6%)

7. Залишкова група ЛД

До залишкової групи належать 45 одиниць (5,9%). Це ЛД, які не увійшли до складу жодного семантичного типу, вони що характеризуються унікальним смисловим зв'язком із мотивуючою основою: *çağlıyan* ‘який видає шум’ → *çağlıyan* ‘водоспад’ [Магазанник 1945: 106], *çın* ‘видавати звук’ → *çınlak* ‘місце, де відбивається луна’ [Gülensoy(a) 2007: 234], *haremlık* ‘священне, заборонене місце в Мецці’ → *haremlık* ‘жіноча половина будинку’ [Nişanyan], *kâr* ‘прибуток’ → *kârhanе* ‘будинок розпусти’ [Büyük Türkçe Sözlük], *yaz* ‘літо’ → *yazlık* ‘дача, літній будиночок’ [Магазанник 1945: 670], *şapka* ‘шапка’ → *şapkalık* ‘вестибюль, передпокій’ [Большой турецко-русский словарь: 804], *orta* ‘середина’ → *ortalık* ‘околиця, округа’ [Большой турецко-русский словарь: 693], *ekü* ‘суглоб’ → *eküge* ‘місце розділу водних шляхів’ [Gülensoy(a) 2007: 323].

8. Висновки

1. У результаті дослідження було виділено 5 семантичних типів ЛД: 1) суб'єктні (МО – “суб'єкт”); 2) об'єктні (МО – “об'єкт”), 3) відносні (МО позначає “просторове відношення до іншого місця”), 4) атрибутивні (МО – “ознака”), 5) ЛД залишкового типу, які не увійшли до складу попередніх типів і характеризуються унікальним семантичним зв'язком із МО).

2. У кожному семантичному типі були виділені певні семантичні групи ЛД. Так, семантику суб'єктного типу виявляють 9 семантичних груп, об'єктного – 5, атрибутивного, відносного і залишкового типів – 1 група.

3. Найбільш продуктивними постають суб'єктні ЛД, мотивуюча основа яких виражена іменниками. Серед виділених 8 груп найбільш чисельними є ЛД із формулою тлумачення “місце L, у якому розміщений X”, де X – суб'єкт ситуації, виражений мотивуючим іменником, L – місце наявності X (див. табл. 1). Це пов'язано з тим, що основною ознакою локативних дериватів постає предметність, оскільки значенням ЛД цієї є предмет, названий мотивуючою основою, але з певними модифікаціями. Причому твірна основа в більшості випадків являю собою непохідний локативний іменник. Велика кількість суб'єктних ЛД у турецькій мові також пояснюється участю в їхньому творенні суфіксів іноземного походження *-hane*, *-gâh*, *-zar*, які у словотвірному процесі приєднуються тільки до основ іменників.

4. Друге місце за продуктивністю посідають об'єктні ЛД, утворені від дієслівних основ (див. табл. 2). Місце суб'єкта у ФТ здебільшого займають позначення суб'єктів-неістот. У ролі ефікованого об'єкта виступають тільки предмети (неістоти). Незначна кількість атрибутивних ЛД (див. табл. 4) пояснюється відсутністю попиту на абстрактні найменування для вираження значення локативності, а також прагненням до більш конкретного і детального позначення місця, зважаючи на предмет, що має відношення до певного місця чи дії, яка виконується в ньому.

5. Значення ЛД, які належать до залишкового типу, ґрунтуються на семантичних асоціаціях із мотивуючою основою, яка часто буває вираженою абстрактним іменником, проте при додаванні афікса утворює конкретний локативний дериват і відображає побутові реалії народу, мова якого розглядається. Окрім того, семантичні асоціації часто зумовляються якісними ознаковими характеристиками мотивуючої основи, вираженої дієприкметником, що має значення “який щось робить” – “який утворює шум; який розбиває, крапає” тощо (див. 7).

Література

- Апресян 1995: Апресян, Ю. Д. Лексическая семантика: Синонимические средства языка [Текст] / Ю. Д. Апресян. Избранные труды. – Т. I-II. – М.: Издательство «Восточная литература» РАН, «Языки русской культуры», 1995. – 422 с. – Библиогр.: с. 346-36. – ISBN 5-88766-043-0, ISBN 5-02-017906-X.
- Баскаков 1952: Баскаков, Н. А. К вопросу о классификации тюркских языков [Текст] / Н. А. Баскаков // Известия Академии наук СССР, Отд-е лит-ры и языка. – 1952. – Т. XI. – Вып. 2. – С. 121-134. – Библиогр.: с. 134.
- Большой турецко-русский словарь 2006: Большой турецко-русский словарь [Текст] / Э. М. Мустафаева, Л.Н. Старостова (ред.). – 3-е изд. – М.: Живой язык, 2006. – 960 с. – ISBN 5-8033-0369-0.
- Калиущенко 1994: Калиущенко, В. Д. Типология отыменных глаголов [Текст] / В. Д. Калиущенко. – Донецк: Издательство «Донеччина», 1994 – 420 с. – (Монография). – Библиогр.: с. 273-305.
- Кононов 1956. Кононов, А. Н. Грамматика современного турецкого литературного языка [Текст] / А. Н. Кононов.– М.-Л.: Издательство Академии Наук СССР, 1956. – 569 с. – Библиогр.: с. 565-568.
- Магазанник 1945: Магазанник, Д.А. Турецко-русский словарь [Текст] / В. А. Гордлевский (ред.) – М.: Государственное Издательство иностранных и национальных словарей, ОГИЗ, 1945. – 705 с. – Библиогр.: с.704.
- Поливанов 1933: Поливанов, Е. Д. Русская грамматика в сопоставлении с узбекским языком [Текст] / Е. Д. Поливанов. – Ташкент: Издательство «Узгиз», 1933. – 182 с.
- Реформатский 1987: Реформатский, А. А. Агглютинация и фузия как две тенденции грамматического строения слова [Электронный ресурс] / А. А. Реформатский // Лингвистика и поэтика. – М., 1987 – Режим доступа: <http://berkano.mylivepage.ru/wiki/1197/352>
- Севортян 1974: Севортян, Э. В. Этимологический словарь тюркских языков (общетюркские и межтюркские основы на гласные) [Текст] / Л. Г. Офросимова-Серова, Л. И. Лебедева (ред.). – М.: Издательство Наука, 1974. – 767 с.
- Abdülhayoğlu 1990: Abdülhayoğlu, S. Türkisch-Deutsches Valenzlexikon. Bedeutungsvarianten von 512 ausgewählten türkischen Verben, sowie von deren abgeleiteten Verbal-und Nominalformen [Text] / S. Abdülhayoğlu. – Hohengehren: Schneider, 1990.
- Balcı 1993: Balcı, T. Abriss der Türkisch-Deutschen Kontrastiven Grammatik [Kitap] / T. Balcı. – Dicle Üniversitesi Yay. Diyarbakır. – 1993 – Nr. 5. – 172 s. – Bibliogr.: s. 169-172.
- Banguoğlu 2007: Banguoğlu, T. Türkçenin Grameri [Kitap] / T. Banguoğlu // Türk Dil Kurumu Yayınları – Ankara, 2007. – 628 s. – ISBN 9751602688.
- Бүyük Türkçe Sözlük: Бүyük Türkçe Sözlük, Türk Dil Kurumu [Elektronik kaynak]. – Erişim modu: <http://www.tdkterim.gov.tr/bts/?kategori=verilst&kelime=bar%FD&ayn=tam>
- Ercilasun 2005: Ercilasun, A. B. Türk dilin bugünkü durumu ve yailma alanları [Kitap] / A. B. Ercilasun // Türk dili ve kompozisyon. – Ekin Kitabevi, Ankara. – 2005. – S. 67-76. – ISBN 975-8768-59-X.
- Ergin 2005(a): Ergin, M. Universiteler için Türk dili [Kitap] / Bayrak Basım, Yayım, Tanıtım. – İstanbul, 2005. – 544 s. – ISBN 975-7728-05-5.
- Ergin 2005(b): Ergin, M. Türk Dil Bilgisi [Kitap] / Bayrak Basım, Yayım, Tanıtım. – İstanbul, 2005. – 407 s. – ISBN 975-7728-06-03.
- Gülensoy (a) 2007: Gülensoy, T. Türkiye Türkçesindeki Türkçe sözcüklerin köken bilgisi sözlüğü: (tarihi – yaşayan Türk lehçeleri (şiveleri/dilleri), Anadolu ağızları ve Altay dilleri ile karşılaştırmalı): etimolojik sözlük denemesi, 1-b. [Kitap]: Türk Dil Kurumu, – Ankara, 2007. – 608 s. – Bibliogr.: s. 13-34. – ISBN 978-975-16-1971-6.
- Gülensoy (b) 2007: Gülensoy, T. Türkiye Türkçesindeki Türkçe sözcüklerin köken bilgisi sözlüğü: (tarihi – yaşayan Türk lehçeleri (şiveleri/ dilleri), Anadolu ağızları ve Altay dilleri ile karşılaştırmalı): etimolojik sözlük denemesi, 2-b [Kitap]: Türk Dil Kurumu. – Ankara, 2007. – 595 s. – Bibliogr.: s. 13-34. – ISBN 978-975-16-1973-0.
- Kaliuščenko 1988: Kaliuščenko, V. Deutsche denominale Verben [Text]: Monografie / V. Kaliuščenko. – Gunter Narr Verlag. Tübingen, 1988 – 180 S. – Bibliogr.: s. 177-188. – ISBN 3-484-30419-7.
- König 1994: König, W. Zwischen Sprachpurismus und Sprachpluralismus. Skizze einer kultursoziologischen Geschichte des modernen Türkischen [Text] / W. König. Diyalog – Ankara, 1994. – 2/ 94. – S. 31-77. – Bibliogr.: s. 77.
- Korkmaz 2005: Korkmaz, Z. Türkçenin şekil yapısı [Kitap] / Z. Korkmaz // Türk dili ve kompozisyon. – Ekin Kitabevi, Ankara, 2005 – S. 105-197. – Bibliogr.: s. 166. – ISBN 975-8768-59-X.
- Nişanyan 2003: Nişanyan S. Sözlerin sözyağacı Çağdaş Türkçenin kökenbilim sözlüğü. – İstanbul, 2003. [Elektronik kaynak]. – Erişim modu: <http://www.nisanyansozluk.com/search.asp?w=bar%FDnak%09&x=0&y=0>
- Sergül 2001: Sergül, V. Der Partikelgebrauch im heutigen Deutsch und im heutigen Türkisch. Eine kontrastive Untersuchung: MATEO – Monographien, Band 19. / Universitätsverlag [Elektronik kaynak].– Mannheim, 2001. – 239 S. – Bibliogr.: s. 212-232. – ISBN 3-932178-24-6. – Erişim modu: www.uni-mannheim.de/mateo/index.html

Статья посвящена изучению и сопоставительному анализу производных существительных с локативным значением в турецком языке. В работе представлена семантическая классификация семантических типов локативных дериватов, которые подразделяются на модели и тематические группы. В

процессе изучения семантики выявлены общие и дифференциальные черты в организации системы производных существительных с локативным значением в турецком языке.

Ключевые слова: производные существительные с локативным значением, семантическая структура, семантическая сочетаемость.

The article focuses on the contrastive analysis of derived locative nouns, i.e. nouns, whose meaning denotes locality in Turkish. The semantic classification of the units under analyses comprises subjective, objective, relative, attributive and some mixed types which have been stratified into different semantic models and thematic groups. During the analysis sets of common and special qualitative characteristics, typical of each group are determined. The systemic analysis of the units in question has made it possible to establish a certain interdependence of their semantics and their productivity and frequency of occurrence in the language of comparison.

The keys words: derived locative nouns, semantic structure, semantic combinability.

Надійшла до редакції 11 січня 2010 року.

Жанна Краснобаєва-Чорна, Ольга Усенко

ББК Ш12=411.4*468*33

УДК 81'373.7 : 81'374(038)

СЕМАНТИКО-ГРАМАТИЧНА КЛАСИФІКАЦІЯ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ У СЛОВНИКУ ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ТЕРМІНІВ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

У статті розкрито специфіку семантико-граматичної класифікації фразеологічних одиниць. Опрацьовано структуру словникової статті для «Словника фразеологічних термінів сучасної української мови» на прикладі базових термінів мікротермінополя «семантико-граматична класифікація фразеологізмів».

Ключові слова: семантико-граматичний розряд фразеологічних одиниць, фразеологізм адвербіальний / фразеологізм прислівниковий, фразеологізм ад'єктивний / фразеологізм прикметниковий, фразеологізм вигуківий, фразеологізм дієслівний, фразеологізм займенниковий, фразеологізм інтер'єктивний, фразеологізм субстантивний / фразеологізм іменниковий.

Одним із найбільш популярних аспектів дослідження фразеологічного фонду мови постає аналіз класифікаційних параметрів фразеологізмів. На сьогодні у вітчизняній і зарубіжній науковій літературі нараховується понад десять класифікацій фразеологічних одиниць (далі ФО): семантична класифікація ФО / класифікація фразеологічних одиниць з погляду семантичної спаяності компонентів (Ш. Баллі та В. Виноградов, Г. Удовиченко, М. Шанський), семантико-граматична класифікація ФО (М. Алефіренко, М. Демський, О. Молотков), структурно-граматична класифікація ФО (Л. Авксентьев, Ю. Прадід Л. Скрипник), стилістична класифікація ФО / функціонально-стильова класифікація ФО (Г. Іжакевич, В. Ужченко та Д. Ужченко), генетична класифікація ФО (Ф. Медведєв), класифікація ФО з погляду семантичної трансформації компонентів (Р. Зорівчак), ідеографічна класифікація ФО (М. Алефіренко, Л. Арсентьев, А. Івченко, Ж. Краснобаєва-Чорна, Ю. Прадід, В. Ужченко), когнітивна класифікація ФО (М. Жуйкова), функціональна класифікація ФО (Д. Баранник, С. Гаврин), класифікація ФО за сферою вживання (Б. Ларін, В. Ужченко та Д. Ужченко), класифікація ФО з погляду їх уживаності (В. Ужченко та Д. Ужченко), структурно-екстралінгвістична класифікація ФО (М. Демський, В. Ужченко та Д. Ужченко) тощо. Проте у підручниках і посібниках з сучасної української мови класифікаційні параметри ФО схарактеризовано побіжно [Кочерган 2000; Мацько, Сидоренко 1998; Пономарів 2008; Різун, Шевченко 1997; СУЛМ 2006] і майже зовсім не згадується семантико-граматична класифікація ФО, що і зумовлює актуальність статті. Мета статті: опрацювати словникові статті мікротермінополя «*семантико-граматична класифікація ФО*» (пор.: макротермінополе «*класифікаційні параметри ФО*» – терміносистема «*фразеологія*») для «Словника фразеологічних термінів сучасної української мови» [Краснобаєва-Чорна 2009]. Досягнення мети передбачає виконання таких основних завдань: 1) визначення структури словникової статті; 2) побудова словникових статей на основі ґрунтовного аналізу наукової літератури з обраної проблематики.

У роботі словникова стаття має таку структуру: заголовний термін, його дефініція, характеристика основних ознак, що ілюструється авторськими прикладами або прикладами, дібраними з [СФУМ 2003], покликання на інші одиниці певного термінополя, література. За опрацьованою моделлю укладено 9 словникових статей мікротермінополя «*семантико-граматична класифікація ФО*», які розташовано за алфавітом.

© Краснобаєва-Чорна Ж.В., Усенко О.О., 2010

СЕМАНТИКО-ГРАМАТИЧНА

КЛАСИФІКАЦІЯ ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ

– класифікація фразеологічних одиниць, що зумовлена специфікою фразеологічного значення, синтаксичною спеціалізацією фразеологічних одиниць, а також морфологічними властивостями слів, що увійшли до їх компонентного складу. У радянському мовознавстві специфіку співвіднесення фразеологізмів із частинами мови вивчав В. Жуков. Дослідник зазначає, що для цього необхідно враховувати такі граматичні та семантичні властивості фразеологізму, як: спосіб вираження граматично домінуючого компонента, завдяки якому визначається категорійне значення; синтаксична функція в реченні; семантичні особливості (семний склад, здатність передавати або не передавати оцінне значення); сполучувальні можливості. Крім того, на думку вченого, властивості фразеологічних одиниць здебільшого зумовлені характером семантичної деактуалізації компонентів фразеологізму, під впливом якої відбувається морфологічна та словотвірна переорієнтація [Жуков 1986: 203]. В україністиці класифікація ґрунтовно опрацьована М. Алефіренком і М. Демським. М. Алефіренко вважає, що фразеологізми «як одиниці вищого рівня мови утворюють такі семантико-граматичні розряди, які не збігаються з частинами мови як лексико-граматичними категоріями, хоч інколи і співвідносяться з ними» [Алефіренко 1987: 42], і виділяє такі семантико-граматичні розряди: субстантивні, дієслівні, ад'єктивні, адвербіальні та інтер'єктивні ФО. М. Демський вважає, що усі фразеологічні одиниці за характером їх значення й виконуваними синтаксичними функціями в реченні можна поділити на іменникові, займенникові, прикметникові, дієслівні, прислівникові й вигуківі. Є. Конопленко зазначає, що теорія співвіднесеності фразеологічних одиниць і слова дала змогу виділити специфічні особливості фразеологізмів як якісно нових мовних одиниць. Фразеологічне значення в них виникло наслідок метафоричного переосмислення вільного словосполучення. Відбулася повна або часткова втрата граматичних категорій, притаманних словам – компонентам ФО, що, в свою чергу, спричинило зміни їх синтаксичної сполучуваності та характеру виконуваної ними синтаксичної функції [Конопленко 1986: 41]. ФО на основі їх співвіднесеності і зв'язку із словами класифікують за певними лексико-граматичними розрядами, які, на думку Л. Щерби, нав'язуються самою мовною системою. Отже, серед ФО виділяють іменникові ФО, прикметникові ФО, дієслівні ФО, прислівникові ФО тощо.

За Ю. Прадідом, з погляду співвіднесеності з частинами мови всі фразеологізми умовно можна поділити на дві великі групи: 1) фразеологізми, категорійні властивості яких визначаються порівняно легко за допомогою граматично

опорного компонента (здебільшого це фразеологізми, граматичним стрижнем яких є іменники та дієслова); 2) фразеологізми, що мають категорійні ознаки двох і більше частин мови, через що їм властива розпливчастість меж (здебільшого це фразеологізми, у яких важко або зовсім неможливо вирізнути граматично домінуючий компонент). Також лінгвіст зазначає, що більшу частину фразеологічного складу мови можна згрупувати в такі семантико-граматичні типи або розряди: іменникові (субстантивні), прикметникові (ад'єктивні), дієслівні, прислівникові (адвербіальні) та вигуківі.

Л. Авксентьев зазначає, що у мові існує певна кількість стійких словосполучень, які співвідносяться за своїм значенням не з одним словом, а з цілим словосполученням і визначити у них граматичний центр буває досить важко, а то й неможливо (пор.: *бога за бороду схопив, позичити очей у Сірка*). Не охоплює усієї сукупності фразеологізмів і принцип класифікації за синтаксичними функціями, оскільки фразеологічні одиниці у ряді випадків синтаксично багатofункціональні. Важливим у цьому плані є застереження, що «граматична класифікація фразеологічних одиниць має виходити з урахуванням трьох критеріїв: морфологічного, синтаксичного і семантичного» (цит. за [Авксентьев 1983: 52-53]).

ДИВ.: деактуалізація, семантико-граматичний розряд ФО, фразеологізм адвербіальний, фразеологізм ад'єктивний, фразеологізм вигуківий, фразеологізм дієслівний, фразеологізм займенниковий, фразеологізм іменниковий, фразеологізм інтер'єктивний, фразеологізм прикметниковий, фразеологізм прислівниковий, фразеологізм субстантивний.

Література: Авксентьев 1983: Авксентьев, Л. Сучасна українська мова. Фразеологія [Текст] / Л. Авксентьев. – Харків: Вища школа, 1983. – С. 51-53; Алефіренко 1987: Алефіренко, М. Ф. Теоретичні питання фразеології [Текст] / М. Ф. Алефіренко. – Харків: Вища школа, 1987. – С. 41-46. – *Бібліогр.*: с. 125-134; Демський 1994: Демський, М. Т. Українські фраземи й особливості їх творення [Текст] / М. Т. Демський. – Львів: Провіта, 1994. – С. 10-25; Жуков 1986: Жуков, В. П. Русская фразеология [Текст]: уч. посіб. / В. П. Жуков. – М.: Высшая школа, 1986. – С. 203-249; Конопленко 1986: Конопленко, Є. Г. Функціонування фразеологізмів, співвідносних з прислівником [Текст] / Є. Г. Конопленко // Українська мова і література в школі. – 1986. – №1. – С. 41-43; Прадід 2006: Прадід, Ю. Ф. Значення фразеологізму та його тлумачення в словнику (на матеріалі іменникових фразеологізмів) [Текст] // Ю. Ф. Прадід // У царині лінгвістики і права. – Сімферополь: Елінь, 2006. – С. 76-80.

ДЕАКТУАЛІЗАЦІЯ – семантичне, дериваційне, морфолого-синтаксичне перетворення слова на компонент (складник фразеологізму), що здебільшого зумовлене метафоричним переосмисленням вільного словосполучення (об'єкта метафоризації). Внаслідок такого перетворення між компонентом і відповідним словом спостерігається семантична розбіжність, що

виступає показником ідіоматичності. Термін *деактуалізація* використовує у своїх працях В. Жуков. Мовознавець виділяє два типи деактуалізації: рівномірну та нерівномірну. Рівномірна деактуалізація охоплює усі компоненти фразеологізму. Нерівномірна деактуалізація розповсюджує свою дію лише на окремі компоненти, що зумовлює виникнення різноманітних перехідних явищ, які відображають зародження нової якості у мові.

Література: Жуков 1986: Жуков, В. П. *Русская фразеология [Текст]: уч. пособ. / В. П. Жуков. – М.: Высшая школа, 1986. – С. 203-205.*

СЕМАНТИКО-ГРАМАТИЧНИЙ РОЗРЯД ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ – це сукупність гомогенних фразеологізмів, об'єднаних однотипними взаємодіючими смисловими елементами різних структурних рівнів. Найважливішими ознаками структурно-граматичного розряду, на думку мовознавця, виступають: характер семної репрезентації об'єктивної дійсності в семантичній структурі ФО; наявність або відсутність у лексичних компонентів граматичних категорій і їх морфологічних парадигм; структурно-граматична модель ФО; тип її граматичного зв'язку з іншими елементами мовленнєвого контексту; синтаксичні функції у реченні. Умовно ФО згруповано в такі семантико-граматичні розряди: субстантивні, ад'єктивні, дієслівні, адвербіальні та інтер'єктивні.

ДИВ.: семантико-граматична класифікація ФО, фразеологізм адвербіальний, фразеологізм ад'єктивний, фразеологізм дієслівний, фразеологізм інтер'єктивний, фразеологізм субстантивний.

Література: Алефіренко 1987: Алефіренко, М. Ф. *Теоретичні питання фразеології [Текст] / М. Ф. Алефіренко. – Харків: Вища школа, 1987. – С. 41-46. – Бібліогр.: с. 125-134.*

ФРАЗЕОЛОГІЗМ АДВЕРБІАЛЬНИЙ / ФРАЗЕОЛОГІЗМ ПРИСЛІВНИКОВИЙ – фразеологічна одиниця обставинної семантики, що характеризується повною відсутністю морфологічних парадигм і виконує у реченні функції обставини (*до другого приїстятя – дуже довго або ніколи, взагалі, зовсім* [СФУМ 2003: 569]. *Куди ти тютюн ламаєш .. А бодай ти не виліз з того тютюну до другого приїстятя!* (О. Довженко)). За Є. Конопленко, прислівникові фразеологізми характеризуються спільним категорійним значенням – прислівниковою семантикою ознаки, тобто якісної характеристики дії; в морфологічному плані – незмінністю форми; щодо синтаксичного функціонування – роллю обставини у реченні. Синтаксична функція адвербіальних ФО різної структури здебільшого визначається їх цілісною семантикою і лише в деяких випадках – ще й значенням граматично-стрижневого компонента – прислівника. Виступаючи в ролі обставин, ФО виражають насамперед ознаки присудка, вказують на характер здійснення дії, процесу, цілеспрямованість дії, її

причину, місце, час і взагалі умови, за яких відбувається дія.

За синтаксичною структурою адвербіальні ФО М. Алефіренко поділяє на: 1) побудовані за схемою речення (*дідько (диявол) [його (їх)] знає – невідомо, незрозуміло* [СФУМ 2003: 202]); 2) утворені за моделлю словосполучень: а) одиниці приїменниково-відмінкового походження (*до віку вічного – ніколи (у 2 зн.)* [СФУМ 2003: 109]; *до сьомого (десятого, третього) коліна – дуже гостро, нестримно, жорстко (у 1 зн.)* [СФУМ 2003: 304]); б) утворені за моделлю «приїменник + іменник» (*за плечима – зовсім близько, поруч (у 2 зн.)* [СФУМ 2003: 519]; *на носі – скоро, незабаром* [СФУМ 2003: 441]); в) одиниці сурядної (*і вдень і вночі – завжди, постійно* [СФУМ 2003: 55]; *ні відсіть [і] ні відтіть – невідомо звідки; несподівано* [СФУМ 2003: 106]) та підрядної (фраземи-тавтологізми (*день від дня (за днем, по дню) – поступово, неухильно; з кожним разом* [СФУМ 2003: 190]; *рік у рік – постійно; протягом тривалого часу* [СФУМ 2003: 600]), компаративні фраземи (*як Сірко в (на) базарі – безлідно* [СФУМ 2003: 651]; *як [чорний] віл [у ярмі] – дуже важко, надмірно* [СФУМ 2003: 110]), ФО із сполучником *хоч* (*хоч трава не росте – абсолютно байдуже* [СФУМ 2003: 719]; *хоч умри – обов'язково, незважаючи ні на що (у 1 зн.)* [СФУМ 2003: 736]), ФО заперечної структури (*ні під яким оглядом – ніколи, нізащо* [СФУМ 2003: 459]; *ні на п'ядь – нітрохи, ніскільки (у 1 зн.); нікуди (у 2 зн.)* [СФУМ 2003: 588-589]), ФО з протиставним структуротвірним компонентом – часткою *не* (*не від учорашу – давно, довгий час* [СФУМ 2003: 738]; *не за морями – недалеко, близько* [СФУМ 2003: 409])) структури. Центром може поставати як лексичний компонент (генетично повнозначне слово), так і структуротвірні компоненти *ні, хоч* тощо. В адвербіальних ФО, побудованих за моделлю сурядних словосполучень, семантико-граматичною домінантою слід вважати обидва повнозначні лексичні компоненти.

Залежно від типу семантико-граматичної домінанти М. Алефіренко адвербіальні ФО членує на якісно-означальні (*як у віночку (у вінку) – дуже гарно, чисто, охайно* [СФУМ 2003: 110]. *Гарно, як у віночку. Двоє дзеркал аж під стелю між двома вікнами!* (І. Нечуй-Левицький)), кількісно-означальні (*за тридев'ять (за тридесять) земель – дуже далеко* [СФУМ 2003: 719]. *Не для того ми за тим деревом їздили за тридев'ять земель, щоб тратити та марнувати його по-дурному* (Григорій Тютюнник)), способу дії (*в один голос – одностайно (у 2 зн.)* [СФУМ 2003: 159]. *Усі в один голос радять виряджати Степана, не гаячись, і, певно, так воно і повинно бути* (М. Кропивницький)) й обставинні (місця (*де попало – всюди, скрізь* [СФУМ 2003: 541]. *Поки молода – вона ... віється де попало, з ким попало* (Панас Мирний)), часу (*на вічність – назавжди,*

навічно [СФУМ 2003: 113]. *Банк грошей дасть, і я куплю там сто десятих на вічність* (І. Карпенко-Карий) тощо).

М. Демський зазначає, що прислівникові ФО, як і прислівники можуть бути: а) якісно-означальними (*на всю губу погуляти – розкішно, дуже добре; на живу нитку зшити – неохайно, дуже грубо; просто з моста казати – прямо, відверто*); б) способу (*за так робити – даром; під веселу руку – жартома; ні за понюшку табаки – марно, даремно, ні за що*); в) міри (*з гіркою бідую ти – ледве, з великими труднощами; на винне яблуко побити – як тільки можна; до ноги витнути – цілком, повністю, дощенту*); г) місця (*чотири милі за піч – недалеко; у кочергах – у кутку; де Сибір козам роги править – дуже далеко, в суворих, необжитих краях*); д) часу (*за дідів – дуже давно; до нових віників – дуже довго; ще й чорти навкулачки не бились – зараз після півночі*); е) причини (*з серця – зі злості; з-під палиці / палки – з примусу, не зі своєї волі; ні сіло ні впало – без причини*); ж) мети (*про людське око – заради пристойності, для порядку; на всякий / всілякий кінець – про всяк випадок; на біса – навіщо, для чого*), з) модальні фразеологізми (*кров з носа – не зважаючи ні на які труднощі, ускладнення; певна річ – зрозуміло; правду кажучи – дотримуючись істини*).

ДИВ.: семантико-граматична класифікація ФО, семантико-граматичний розряд ФО.

Література: Алефіренко 1987: Алефіренко, М.Ф. Теоретичні питання фразеології [Текст] / М.Ф. Алефіренко. – Харків: Вища школа, 1987. – С. 62-67. – *Бібліогр.*: с. 125-134; Демський 1994: Демський, М.Т. Українські фраземи й особливості їх творення [Текст] / М.Т. Демський. – Львів: Просвіта, 1994. – С. 23-24; Конопленко 1986: Конопленко, Є.Г. Функціонування фразеологізмів, стівідносних з прислівником [Текст] / Є.Г. Конопленко // Українська мова і література в школі. – 1986. – №1. – С. 41-43; СФУМ 2003: Словник фразеологізмів української мови / В.М. Білоноженко, І.С. Гнатюк, В.В. Дятчук (ред.). – К.: Наукова думка, 2003. – 1104 с.

ФРАЗЕОЛОГІЗМ АД'ЕКТИВНИЙ / ФРАЗЕОЛОГІЗМ ПРИКМЕТНИКОВИЙ – фразеологічна одиниця, якій притаманне категорійне значення атрибутивності, здатність виражати статичну ознаку предметів, і яка виконує у реченні функцію неузгодженого означення або іменної частини складеного присудка (*битий у тім'я – досвідчений, практичний, бувалий і т. ін. (у 1 зн.)* [СФУМ 2003: 30] *Штефан і ткач Сидір говорили, що Крук уже битий у тім'я, цей, мовляв, вирветься із пекла* (П. Козланюк); *з живчиком та з перчиком – запальний, гарячий, відважний; гострий на язик* [СФУМ 2003: 235]. *Як ви там казали? Цей вовка за вухо вхопить? А таки вхопить... Одне слово, з живчиком та з перчиком хлопець, – посміхнувся Валерій Іванович* (О. Гончар)).

Типовими ад'єктивними ФО є фразеологічні утворення з якісним прикметником у ролі

граматичного стрижневого компонента, який повністю визначає семантичні та граматичні властивості всієї ФО: *тугий на гроші – скутий* [СФУМ 2003: 726]; *швидкий (скорий) на руку – спритний, вправний, проворний у діях* [СФУМ 2003: 775]. Такі ФО співвідносяться з якісними прикметниками і за семантикою, і за граматичними властивостями. Близькі до них компаративні ФО (як *макове зерно (зерня) – зовсім малий* [СФУМ 2003: 263]; як *скло – бездоганий у моральному відношенні* [СФУМ 2003: 658]; як *(мов, ніби) з каменя вибитий – дуже гарний (про людину) (у 2 зн.)* [СФУМ 2003: 63]).

Основну частину одиниць цього семантико-граматичного розряду становлять ФО, ад'єктивні ознаки яких не зумовлюються морфологічними властивостями їх формально-граматичного центру: *від горшка два (три) вершка – невеликий, низький на зріст; малий* [СФУМ 2003: 58]; *на сьомому небі – дуже задоволений, радісний, безмежно щасливий* [СФУМ 2003: 428]; *не вартий (не варт) [і] нігтя (мізинця) – нікчемний, набагато гірший порівняно з іншим, недостойний кого-небудь* [СФУМ 2003: 52]; *у чистому вигляді – неприкритий, неприхований; справжній* [СФУМ 2003: 67].

Атрибутивної семантики можуть також набувати фразеологізми з частково змінним стрижневим дієсловом, яке може зберігати у теперішньому часі особові форми (*зде́ре [з живого] й з мертвого – дуже спритний у хабарництві* [СФУМ 2003: 262]. [Панас:] *Бідові у нас були чиновники: там такі були, що й з мертвого здеруть!* (М. Кропивницький)). Ад'єктивність ФО з граматично стрижневим дієсловом зумовлюється спільною для дієслова і прикметника властивістю, а саме здатністю виражати динамічну і статичну ознаку предмета. Зафіксовані також ад'єктивні ФО, у яких не можна виділити стрижневий компонент: *ні живий ні мертвий – дуже наляканий, вражений, приголомшений і т. ін. (у 1 зн.)*; *дуже схвилюваний, стурбований (у 2 зн.)*; *дуже ослаблений фізично (у 3 зн.)* [СФУМ 2003: 235]; *і ський і такий – поганий (у 1 зн.)* [СФУМ 2003: 704].

За М. Демським, однією з суттєвих ознак прикметникових ФО є те, що вони позначають не ознаку взагалі, як це роблять прикметники, а називають здебільшого «таку ознаку, що належить тільки особі, неособі, власне предметів чи абстрактному предметів» [Демський 1994: 15], пор.: *голодний Петро, голодний лев, кінь, собака* тощо і фразеологізми *вола б з'їв, каменя би вгриз, їв би очима*. Є також невелика група прикметникових ФО, що позначають ознаки, які водночас можуть стосуватися різних об'єктів.

Прикметникові ФО, що сполучаються з іменниками-назвами особи, позначають ознаки, які характеризують фізичні властивості людини (*кров з молоком – здоровий; як з хреста знятий – кволий, знесилений, немічний; ледве на ногах тримається – втомлений*), її психічні властивості (*шпаками годований – хитрий, розумний; має царя в голові –*

розсудливий; лівшею ніс не сякає – недурний), її характер, вдачу (*гострий на язик – дотепний, меткий, в'їдливий; не застить ґрушок в попелі – проворний, роботящий; має муху в носі – примхливий, свавільний*), її моральні якості (*без страху й догани – бездоганний у моральному відношенні; не з похливого десятка – сміливий; через пліт плює – гордий*), її душевний стан (*ні живий ні мертвий – дуже переляканий; сам не при собі – сильно збуджений, зніяковілий, невірноважений; мов у воду опущений – розгублений*), певні властивості людини, набуті нею під час навчання, життєвого досвіду (*кований на всі чотири копита – освічений, який уміє триматися у будь-якій ситуації; першої руки – такий, що виділяється серед інших майстерністю, здібностями; молодий та ранній – дуже молодий, але досвідчений*), певні ознаки, які вказують на соціальне становище людини (*під ключем – арештований; стоїть коло порога – безправний, принижений; сам собі голова – вільний, ні від кого не залежний*).

Серед прикметникових ФО є декілька таких, що позначають певні ознаки неособи (*в коневі овес брикає – ситий; кінь як слимак – гладкий, вгодований; гуска з вітром би полетіла – худа, легка*). Значно більше ФО, що називають якісні ознаки власне предмета (*до пояса – дуже довгий; від моря до моря – просторий; на комариному салі – зовсім пісний (бориц)*). Немало й таких ФО, що називають ознаки абстрактного предмета (*без заправи – нормальна (ціна); покритий рожевим лаком – ідеалізований, прикрашений; чистої води – справжній*).

Усі розглянуті прикметникові ФО належать до розряду якісних. Існує й невелика група відносних прикметникових ФО, які називають певні ознаки, що належать людині або такі, що вказують на її стосунки з іншими людьми (*одного роду – рідні, кривні; без ночі нетутешній – нікому не відомий; різного ґибу – неоднакові*).

ДИВ.: семантико-граматична класифікація ФО, семантико-граматичний розряд ФО.

Література: Алефіренко 1987: Алефіренко, М. Ф. Теоретичні питання фразеології [Текст] / М. Ф. Алефіренко. – Харків: Вища школа, 1987. – С. 59-62. – *Бібліогр.*: с. 125-134; Демський 1982: Демський, М. Т. Українська ад'єктивна фраземіка [Текст] / М. Т. Демський // *Мовознавство*. – 1982. – №1. – С. 26-32; Демський 1994: Демський, М. Т. Українські фраземи й особливості їх творення [Текст] / М. Т. Демський. – Львів: Просвіта, 1994. – С. 14-18; СФУМ 2003: *Словник фразеологізмів української мови* / В. М. Білоноженко, І. С. Ґнатюк, В. В. Дятчук (ред.). – К.: Наукова думка, 2003. – 1104 с.

ФРАЗЕОЛОГІЗМ ВИГУКОВИЙ –

фразеологічна одиниця, що не має лексичного значення, не вступає у зв'язки з іншими словами в реченні. Такі ФО, як і вигуки, виражають різні емоції мовця: захоплення, обурення, схвалення, здивування, осуд тощо, а також психічний і

фізичний стан людини, її емоційні реакції на різні факти й явища позамовної дійсності (*годинонька моя!, де ж пак!, крий Мати Божя!, куди твоє діло!, біс йому під ребро!, бий його сила Божя!, сили небесні!, хай йому цур!*).

Вигукові ФО, за М. Демським, можуть позначати різні волевиявлення мовця, його побажання (*чорта з два!, ні пуху ні пера!, хай тобі риба й озеро!, бодай тобі заціпило!, нехай тобі легше!*), просьби та запрошення (*ласкаво просимо!, милості прошу!, будьте ласкаві!*), клятви (*бодай мені добра не було!, щоб я світу сонця не бачив!, а щоб наді мною ворони літали!, щоб я з цього місця не зійшов!*)

ДИВ.: семантико-граматична класифікація ФО, семантико-граматичний розряд ФО, фразеологізм інтер'єктивний.

Література: Демський 1994: Демський, М. Т. Українські фраземи й особливості їх творення [Текст] / М. Т. Демський. – Львів: Просвіта, 1994. – С. 24-25.

ФРАЗЕОЛОГІЗМ ДІЄСЛІВНИЙ –

фразеологічна одиниця з узагальненою семантикою процесуальної ознаки, об'єктивованою в дієслівних граматичних категоріях виду, стану, способу, особи, часу, що виконує у реченні синтаксичну функцію присудка або обставини (*зійти / сходити в могилу – умерти* [СФУМ 2003: 264]. *Один за одним сходять у могилу ті, з ким потоптали ми життєвську путь* (Л. Дмитерко); *стати / ставати на рушнику – взяти шлюб, одружитися* [СФУМ 2003: 691]. *Отак воно велося до Покрови, а тоді й до церкви пішла Прися та, на рушник ставши, взяла з Микиткою чесний шлюб* (А. Кащенко)). Основні ознаки дієслівних ФО формуються внаслідок взаємодії різних рівнів мови: а) семантичного – фразеологічне значення узагальнено-процесуального або процесуально-атрибутивного характеру; б) морфологічного – дієслівний компонент у ролі граматичного центру ФО, недостатність його морфологічних парадигм (виду, стану, часу, особи, числа, роду); в) синтаксичного – спеціалізація синтаксичних дієслівних функцій – функції присудка й обставини. Відсутність однієї з названих ознак позбавляє ФО статусу дієслівної. Вплив різних рівнів мови на формотворення компонентів дієслівних ФО зумовив три типи їх морфологічної парадигматики: 1) парадигматичне формотворення, внаслідок якого регулярно утворюються значущі морфологічні форми дієслівних компонентів ФО; 2) редуковані морфологічні парадигми дієслівних компонентів ФО, що регламентуються системотвірними чинниками власне-фразеологічного рівня мови; 3) формотворення дієслівних компонентів ФО на основі деактуалізації диференційних граматичних значень паралельних морфологічних форм, внаслідок чого розвивається морфологічна варіантність.

На думку М. Демського, носієм категорійних ознак, як і субстратом для різноманітних форм ФО,

є їх компонент-генетичне дієслово, яке, входячи до складу фразеологізму, втрачає своє лексичне значення. Граматичне значення є тим субстратом, на якому виникають категорійні ознаки дієслівної ФО – вид, час, спосіб, стан [Демський 1984: 26]. Граматичні значення дієслівної ФО і дієслова, яке стало компонентом ФО, виражаються за допомогою одних і тих самих засобів. Однак, необхідно пам'ятати, що набір граматичних значень багатьох дієслівних ФО не збігається з граматичними значеннями їх компонентів-генетичних дієслів.

Категорія виду належить дієслівному компоненту ФО, а відповідне видове значення – всій ФО. Видове формотворення ФО регулюється не стільки видовою парадигмою граматично стрижневого дієслівного компонента, скільки характером фразеологічного значення. Видові кореляції на фразеологічному рівні можливі там, де вони не властиві для еквівалентних утворень на лексичному рівні: *брати / взяти під обстріл – різко критикувати, викривати, висміювати* [СФУМ 2003: 42]; *брати / взяти язика на гапличок – замовкати* [СФУМ 2003: 43]. Можливість / неможливість видової кореляції дієслівних ФО регулюється характером взаємодії морфологічного і лексичного рівнів у процесі фразеотворення, взаємодією синтаксичної моделі з типом фразеологічного значення та характером співвідношення видового значення із способом дії фразеологізму.

Категорія часу компонентів дієслівних ФО виражає відношення процесуальної ознаки до моменту мовлення про неї у формі теперішнього, минулого та майбутнього часів. Повна часова парадигма притаманна лише ФО, у яких стрижневий дієслівний компонент повністю не десемантизувався і зберігає свої морфологічні властивості: *зійти / сходити з ума (з розуму, з глузду) – стати психічно хворим, збожеволіти (у 1 зн.)* [СФУМ 2003: 264]. *Час давно б зрозуміти жандармським чинам, що коли б він і був симулянтom насправді, то в лікарні давно вже зійшов би з ума* (О. Левада); *Ти дала мені тільки розхитані нерви, – і от тепер я чую, що зійду з глузду...* (Г. Хоткевич) // *Поводитися безглуздо, нерозумно. Де криниця, а де я..? Чи я з ума зійшла, чи що?..* (Г. Квітка-Основ'яненко); *От, видите, бігме, я вже забула, так мені баки забили. З розуму сходжу* (Л. Мартович). Проте необхідно зазначити, що для ФО повна часова парадигма їх дієслівного компонента не характерна. На фразеологічному рівні відбувається скорочення взаємопротиставлених членів часової парадигми, що виступає одним із важливих моментів граматичної ідіоматизації словосполучень.

Специфіка функціонування категорії особи в дієслівних ФО полягає в тому, що дієслівний компонент має неповну особову парадигму: *за комір не капає – нема чого поспішати комусь із чим-небудь (у 2 зн.)* [СФУМ 2003: 287]. [*Хома (ніби*

до баронеси):] Пардон, мадама! Можете подождать: за комір не капа (Я. Мамонтов). Основною причиною редукації особової парадигми виступає семантична переорієнтація дієслівного компонента, що у складі ФО характеризує не особу, а предмети і явища неантропоморфного плану.

За М. Демським, дієслівна ФО називає дії та процеси, джерелом яких є людина. Таких фразем, що позначають дії й процеси, джерелом яких є неособа, власне предмет й абстрактний предмет, за підрахунками мовознавця, надзвичайно мало. Дієслівні ФО першої групи можуть називати динамічні ознаки, що стосуються: а) фізичного стану людини (*приходити / прийти у світ – народитися; топтати ряст – жити; спадати / спасти з тіла – марніти*); б) її психічного стану (*кляпати очима – виявляти збентеження, розгубленість; пекти раків – соромитися; трубити в кулак – ревно плакати*); в) її поведінки (*ловити вітрів – намагатися жити без турбот; складати / скласти крила – припиняти боротьбу, скорятися; назад рачкувати – відступати, відмовлятися від чого-небудь*); г) способу життя людини (*пасти задніх – бути позаду, відставати, поступатися в чомусь; торби почесити – зовсім збідніти, розоритися, почати старцювати; ускочити у сливки – опинитися у неприємному становищі*); д) людської діяльності (*город городити – починати копітку, безуспішну справу; гнути гроба – дуже багато працювати; купити за три огляди – украсти*); е) різних моментів людських стосунків (*лити воду на млин (колесо) – діяти на чюю-небудь користь; брати рушники – свататися; лизати халяви – підлабузнюватися*).

Частина дієслівних фразеологізмів позначає дії та процеси, джерелом яких є: неособа (*на місяць брехати – без причин гавкати; тягнути плуг – орати; припадати на задні (передні) ноги – пригинати ноги під час ходи*); власне предмет (*братися молоком – сивіти (про волосся); кригою братися / взятися – замерзати, покриватися кригою; козубом стати – стати дуже твердим від морозу; задубіти (про мокрий одяг)*); абстрактний предмет (*брати своє – виявляти свою перемогу, перемагати; діставати розголот – ставати широко відомим, популярним, привертати загальну увагу; висіти на носі – бути дуже близьким щодо часу здійснення*).

Є серед дієслівних ФО і такі, що позначають дії й процеси, скеровані на людину, джерелом яких може бути: неособа (*дати меду – вжалити; полатати литки – покусати*), власне предмет (*вражати очі / око – дивувати незвичайним виглядом, ситуацією; веселити очі – приємно виділятися*), абстрактний предмет (*лежати каменем на серці – гнітити, мучити морально; збити пуху – змусити когось стати скромнішим, зробити когось скромнішим*). Декілька дієслівних ФО позначають динамічні ознаки різних явищ природи (*день позначився – почало світати; мороз*

бере – холоднішає; стає (стане, стало) на годині – триває суха та тепла погода).

ДИВ.: семантико-граматична класифікація ФО, семантико-граматичний розряд ФО.

Література: Алефіренко 1987: Алефіренко, М. Ф. Теоретичні питання фразеології [Текст] / М. Ф. Алефіренко. – Харків: Вища школа, 1987. – С. 53-59. – Бібліогр.: с. 125-134; Григораши 1986: Григораши, А. М. Антонімія дієслівних фразеологізмів [Текст] / А. М. Григораши // *Культура слова*. – 1986. – Вип. 31. – С. 79-80; Григораши 1987: Григораши, А. М. Синонімія дієслівних фразеологізмів [Текст] / А. М. Григораши // *Культура слова*. – 1987. – Вип. 31. – С. 55-57; Демський 1972: Демський, М. Т. Дієслівні фразеологічні одиниці [Текст] / М. Т. Демський // *Українська мова і література в школі*. – 1972. – №6. – С. 36-38; Демський 1974: Демський, М. Т. Дієслівні фразеологічні омоніми [Текст] / М. Т. Демський // *Українська мова і література в школі*. – 1974. – №3. – С. 43-46; Демський 1984: Демський, М. Т. Граматичні особливості української дієслівної фразеології [Текст] / М. Т. Демський // *Мовознавство*. – 1984. – №2. – С. 24-32; Демський 1994: Демський, М. Т. Українські фраземи й особливості їх творення [Текст] / М. Т. Демський. – Львів: Просвіта, 1994. – С. 18-23; СФУМ 2003: *Словник фразеологізмів української мови* / В. М. Білоноженко, І. С. Гнатюк, В. В. Дятчук (ред.). – К.: Наукова думка, 2003. – 1104 с.

ФРАЗЕОЛОГІЗМ ЗАЙМЕННИКОВИЙ –

ФО із дуже загальним і контекстуально залежним значенням. Серед цих фразеологізмів є такі, що за своїм значенням зближуються з особовими займенниками (*наш брат – ми, я і подібні до нас, до мене; мої руки – я; твоє око – ти*), питально-відносними займенниками (*яка нечиста сила? – хто?; яка нетеча? – що?, який дідько? – хто? / що?* – ФО образно виражає запитання про предмет в граматичному розумінні, тобто про все те, до чого можна поставити запитання *хто?, що?*, які мусять бути названі співрозмовником), заперечними займенниками (*ніяка година, сам чорт – ніхто; ні дрібки, ані гич – ніщо*), неозначеними займенниками (*всякий еретик – будь-хто; якийсь чорт – хтось*), означальними (*всі лази й перелази – абсолютно все; останній дурень – кожний; по самі вуха – весь*).

О. Масюкевич займенникові та займенниково-прислівникові ФО поділяє на дві групи: 1) ФО, що утворилися з різних форм займенників або прислівників займенникового походження у поєднанні з прийменниками, сполучниками, частками, вигуками, прислівниками (*сам за себе – тільки що-небудь одне* [СФУМ 2003: 628]; *сам один – без нікого* [СФУМ 2003: 629]; *то се, то те – що-небудь різне; будь-що* [СФУМ 2003: 638]). Ці ФО короткі, лаконічні, найчастіше емоційно забарвлені; 2) ФО, що виникли внаслідок трансформації підрядних і головних речень (*коли попало – будь-коли; який попало – будь-який; як попало – будь-як* [СФУМ 2003: 541]; *чорт (біс) зна (знає) що – не те, що треба; не таке, як треба; те, що викликає осуд, подив* [СФУМ 2003: 768]).

Лексикалізацією словосполучень, тобто перетворенням їх у фразеологізми, можна пояснити причину трансформації підрядних речень через стадію фразеологізації у слова. Можливі складні випадки паралельного вживання займенникових фразеологізмів і підрядних речень, пор.: *куди попало – будь-куди* [СФУМ 2003: 541]. *Вони не раз падали долілиць куди-попало, рятуючись від авіації* (О. Довженко) і *Подивіться, куди попало* (влучило). Фразеологізмам другого типу властива значна експресивно-емоційна насиченість, вони широко вживаються в розмовному і художньому стилях. Деякі з цих ФО (з компонентами *чорт, біс, кат*) можуть надавати мовленню фамільярного або просторічно-грубого забарвлення, виражаючи різні відтінки негативних емоцій.

ДИВ.: семантико-граматична класифікація ФО, семантико-граматичний розряд ФО.

Література: Демський 1994: Демський, М. Т. Українські фраземи й особливості їх творення [Текст] / М. Т. Демський. – Львів: Просвіта, 1994. – С. 13-14; Масюкевич 1962: Масюкевич, О. М. Займенникові фразеологізми [Текст] / О. М. Масюкевич // *Українська мова і література в школі*. – 1962. – №4. – С. 12-22.

ФРАЗЕОЛОГІЗМ ІМЕННИКОВИЙ

ДИВ.: фразеологізм субстантивний.

ФРАЗЕОЛОГІЗМ ІНТЕР'ЕКТИВНИЙ –

фразеологічна одиниця, що виражає різноманітні почуття. На відміну від інших ФО, за М. Алефіренком, фразеологізми цього типу не виконують номінативної функції; основу їх смислової структури становлять немотивовані конотативні семи (*знай наших!, щоб так по правді дихав, дідька лисого, куди ж пак*). На сьогодні в українстиці виділено 4 семантичних типи інтер'ективних ФО: емоційні (виражають почуття людини, модально-оцінювальні характеристики певних ситуацій, ставлення до висловлених думок співбесідника або навіть погрозу: *ба де то! – уживається для вираження повного заперечення* [СФУМ 2003: 22]; *що [тільки] робиться! – уживається для вираження здивування, захоплення, обурення і т. ін. чим-небудь* [СФУМ 2003: 602]; *[чи] ти ба! – уживається для вираження здивування, докору, обурення і т. ін.* [СФУМ 2003: 710]), імперативні (поєднують у своїй смисловій структурі наказовість із вираженням ставлення мовця до об'єкта волевиявлення: *бодай рак урачив – уживається для вираження недоброго побажання* [СФУМ 2003: 592]; *чорт би побрав (узав, забрав) – уживається для вираження незадоволення ким-, чим-небудь, побажання позбутися їх* [СФУМ 2003: 767]), запевняння у достовірності сказаного (волевиявлення спрямовано на самого мовця: *щоб [крізь землю] провалитися – уживається для вираження запевняння у правдивості сказаного (у 1 зн.)* [СФУМ 2003: 572]), формули соціального етикету (*ваш (твій) покірний слуга – усталена форма переважно ввічливого закінчення листа*

[СФУМ 2003: 666]; *іди [собі] з Богом – форма прощання з побажанням благополуччя, усміху, щастя і т. ін.* [СФУМ 2003: 275]).

На думку М. Алефіренка, процес становлення інтер'єктивних ФО – це взаємодія різних структурних рівнів мови: лексичного, морфологічного і синтаксичного. Результатом цієї взаємодії є десемантизація лексичних компонентів ФО, їх морфологічна депарадигматизація, вироблення цілісного емоційного значення, втрата синтаксичних відношень, що призводить до синтаксичної нерозкладності багатоконпонентного фразеологічного інтер'єктива.

ДИВ.: *семантико-граматична класифікація ФО, семантико-граматичний розряд ФО, фразеологізм вигуківий.*

Література: Алефіренко 1987: Алефіренко, М. Ф. *Теоретичні питання фразеології [Текст] / М. Ф. Алефіренко. – Харків: Вища школа, 1987. – С. 67-70. – Бібліогр.: с. 125-134; СФУМ 2003: Словник фразеологізмів української мови / В. М. Білоноженко, І. С. Гнатюк, В. В. Дятчук (ред.). – К.: Наукова думка, 2003. – 1104 с.*

ФРАЗЕОЛОГІЗМ ПРИКМЕТНИКОВИЙ

ДИВ.: *фразеологізм ад'єктивний.*

ФРАЗЕОЛОГІЗМ ПРИСЛІВНИКОВИЙ

ДИВ.: *фразеологізм адвербіальний.*

ФРАЗЕОЛОГІЗМ СУБСТАНТИВНИЙ /

ФРАЗЕОЛОГІЗМ ІМЕННИКОВИЙ – фразеологічна одиниця з узагальнено-предметною семантикою, об'єктивованою в граматичних категоріях роду, числа й відмінка, що виконують у реченні синтаксичні функції підмета, іменної частини складеного присудка або додатка (пор.: *Звичайно, перша скрипка, як завжди, належала ксьондзові* (І. Головченко і О. Мусієнко); *Заміжня дочка для батька – одрізаний шматок хліба, а вона чіпляється як смола до чобота!* (Грицько Григоренко); *Панас же почуває себе одрізаною скибою чи відламанною гілкою* (М. Медуниця)).

Одним із основних граматичних засобів вираження узагальнено-предметної номінації, за М. Алефіренком, служить категорія роду субстантивних компонентів, смисловими елементами якої виступають взаємопротиставлені граматичні значення чоловічого, жіночого і середнього родів (*вовчий білет – документ із записом про неблагнадійність його власника* [СФУМ 2003: 32]; *сива борода – мудра, з великим життєвим досвідом людина* [СФУМ 2003: 36]; *хатня морква – сварка між подружжям, у сім'ї; лайка* [СФУМ 2003: 26]).

Особливості функціонування граматичного роду в субстантивних ФО здебільшого залежать від структурно-семантичної моделі фразеологічного утворення. Найбільш помітним є вплив морфологічної підсистеми мови на функціонування граматичного роду у ФО з моделлю «прикметник + іменник», якій притаманна атрибутивно-предикативна семантика (*гостре (загостре) слово* (слівце, словечко), *живе слово, криве слово, міцне слово*).

Унаслідок фразеологізації синтаксичних словосполучень родова парадигма іменника деформується: у складі ФО він фіксується в одній родовій формі. Це насамперед стосується тих ФО, до складу яких входить субстантивна лексема із значенням істоти – людини або тварини (*бабин смик – парубок, який одружується зі старою багатою жінкою* [СФУМ 2003: 670] і пор.: *старий лис; стара лисиця* (у 2 зн.) – *лукава, нещира, хитра і т. ін. людина* [СФУМ 2003: 335]. *В сусідах живе його суперник, старий лис. Що тільки може – гарбає до себе* (О. Маркуш); *Стара лисиця той Турковський! А я? де мої очі були* (Леся Українка)). Також в українській фраземі зустрічаються утворення, які вживаються на позначення осіб різної статі, пор.: *Божий (Господній, Христовий) слуга – представник духовенства* [СФУМ 2003: 666]. [Матушка гуменя:] *Жду я від неї вірної Господньої слуги, справної черниці* (Панас Мирний); [Єпископ:] *В такому стані взять його не можу* [до диякона]. *Беру тебе, слуго Христовий* (Леся Українка).

Категорія роду в субстантивних ФО має неповне синтаксичне вираження, зокрема в них відсутнє узгодження з різними формами прикметників. Це пояснюється тим, що переважна більшість субстантивних ФО сучасної української мови вже включає до своєї структури ад'єктивні компоненти, які, втративши лексичну самостійність, але залишившись формально узгодженими з іменниковим компонентом, не дають ФО сполучатися у реченні з самостійним прикметником (*крокодилячі сльози – удаване, нещире співчуття хитрої, підступної людини* [СФУМ 2003: 667]; *золоте правило – випробуваний спосіб здійснення чого-небудь, досягнення кращих результатів тощо* [СФУМ 2003: 554]). Крім того, в субстантивних ФО не завжди спостерігається єдність родового значення і родової форми, пор.: *пустий номер – марна, безнадійна справа* [СФУМ 2003: 440]; *тридев'яте (тридесяте) царство – дуже далека країна, земля* [СФУМ 2003: 755]; *чужа чужина – місце, далеке від рідної землі* [СФУМ 2003: 772]; *Царство Небесне (Вічне, Боже) – рай* (у 1 зн.); *страта, смерть* (у 2 зн.) [СФУМ 2003: 755].

Функціонування категорії числа у ФО зумовлюється значною мірою граматичним числом їх субстантивного компонента. Так, одинні іменники і множинні іменники у складі ФО повністю передають їй своє числове значення. Передають фразеологізмам своє числове значення і субстантивні компоненти із абстрактним, речовинним і збірним значенням: пор.: *житейське море – життя з його турботами, неспокоєм і т. ін.* [СФУМ 2003: 405]; *ходяча совість (чеснота) – людина, основною рисою якої є чесність, порядність* [СФУМ 2003: 675]; *масляні (позаторішні) вишкварки – дрібниці* [СФУМ 2003: 93]. У тих випадках, коли вихідною формою субстантивного компонента служить множина,

однина не вживається (*адамові слізки – горілчані напої* [СФУМ 2003: 667]). Якщо до складу ФО входять субстантивні компоненти, які на морфологічному рівні мають обидві числові форми, то їх роль у фразеотворенні може бути різною. Такі ФО можуть повністю сприйняти обидві корелятивні форми граматичного числа: *кривавий бенкет – битва, війна (у 1 зн.)* [СФУМ 2003: 26]. Упоєні на *бенкетах кривавих, невільники-народи спали довго у спільній... віковій темниці* (Леся Українка) і *Саїб літав на арабському коні поперед війська. На бенкет кривавий він убрався, як на велике свято* (І. Нечуй-Левицький).

На функціонування граматичної категорії числа у ФО впливає також і синтаксична структура. Внаслідок чого граматичного числа позбавляються субстантивні компоненти ФО з моделлю сурядних словосполучень: [*i*] *холод і (та) голод – важкі життєві умови з великими матеріальними нестатками* [СФУМ 2003: 751] Тавтологічним фразеологізмом також не притаманна граматична категорія числа (*суєта суєт, сухар сухарем*).

Категорія відмінка у ФО виражає генетичні взаємовідношення між їх компонентами, а також відношення ФО до лексичного оточення, що зумовлено взаємозв'язками предметів позначуваної дійсності. Відмінок граматичної категорії роду субстантивних компонентів ФО має змінний (а не предметно-класифікувальний характер). Відмінкова форма ФО зумовлюється граматичною формою змінного субстантивного компонента, а відмінкове значення належить усьому фразеологізму як цілісній одиниці мови.

М. Демський зробив акцент на тематичній специфіці іменникових фразеологізмів. Так, іменникові фразеологічні одиниці можуть позначати 1) людину, вказуючи на її соціальне становище (*робочі руки – робітник, панська худоба – наймит*), на її стосунки з колективом (*сильні світу сього – люди, наділені владою*), на місце людини у суспільстві (*велике цабе – поважна,*

впливова людина), на оцінку людини в колективі (*ворожа рука – ворог, свиняче рило – прихвостень*), на її вдачу (*Божя пташка – безтурботна людина, блудна віця – волоцюга*), на її психічні особливості (*старий лис – хитра людина*), на рівень її досвіду (*стріляний горобець – досвідчена людина*), на її фізичні особливості (*сива голова – стара людина*), на її сімейне положення (*погане насіння – безбатченко*); 2) особу, що реально не існує (*злий дух, вража мати, ангел з ріжками*); 3) неособу (*божа худоба – бджоли, вовча вечеря – кінь*); 4) факти матеріальної культури або предмети і явища, з якими людина стикається під час діяльності і які позначають споруди (*божий дім – церква*), місцевості та людські оселі (*рідна сторона – батьківщина*), природні об'єкти (*зусяче пиво – вода, циганське сонце – місяць, золота крайка – веселка*), різні механізми (*чорт з молоточком – годинник, сухий Мартин – рушниця, мідна пані – гармата*), рослини (*золоте решето – соняшник, зелена Олена – кропива*), їжу, питво (*скажене молоко – горілка, ложка страви – сяка-така їжа*); 5) назви абстрактних предметів, які позначають зокрема психічні й фізичні особливості людини, її переживання та настрої, явища, що є причиною певних настроїв і переживань (*телячі ніжності – надмірна сентиментальність, гірка чаша – велике горе, страждання*) тощо.

ДИВ.: семантико-граматична класифікація ФО, семантико-граматичний розряд ФО.

Література: Алефіренко 1987: Алефіренко, М. Ф. Теоретичні питання фразеології [Текст] / М. Ф. Алефіренко. – Харків: Вища школа, 1987. – С. 46-52. – *Бібліогр.*: с. 125-134; Демський 1994: Демський, М. Т. Українські фраземи й особливості їх творення [Текст] / М. Т. Демський. – Львів: Просвіта, 1994. – С. 11-13; СФУМ 2003: Словник фразеологізмів української мови / В. М. Білоноженко, І. С. Гнатюк, В. В. Дятчук (ред.). – К.: Наукова думка, 2003. – 1104 с.; Хоменко 1984: Хоменко, Л. О. Варіативні зв'язки субстантивних фразеологізмів [Текст] / Л. О. Хоменко // *Мовознавство*. – 1984. – №1. – С. 45-47.

Отже, мікротермінополе «*семантико-граматична класифікація ФО*» в україністиці складається з таких термінів: *семантико-граматична класифікація ФО, семантико-граматичний розряд ФО, фразеологізм адвербіальний / фразеологізм прислівниковий, фразеологізм ад'єктивний / фразеологізм прикметниковий, фразеологізм вигуківий, фразеологізм дієслівний, фразеологізм займенниковий, фразеологізм інтер'єктивний, фразеологізм субстантивний / фразеологізм іменниковий*. Опрацьовані у роботі словникові статті цих термінів постають одиницями «Словника фразеологічних термінів сучасної української мови», що укладається на кафедрі української мови та прикладної лінгвістики Донецького національного університету. Надалі актуальною видається робота над побудовою словникових статей макротермінополя «*класифікаційні параметри ФО*».

Література

Алефіренко 1987: Алефіренко, М. Ф. Теоретичні питання фразеології [Текст] / М. Ф. Алефіренко. – Харків: Вища школа, 1987. – С. 41-46. – *Бібліогр.*: с. 125-134.

Демський 1994: Демський, М. Т. Українські фраземи й особливості їх творення [Текст] / М. Т. Демський. – Львів: Просвіта, 1994. – С. 10-25.

Жуков 1986: Жуков, В. П. Русская фразеология [Текст] / В. П. Жуков. – М.: Высшая школа, 1986. – 310 с.

Кочерган 2000: Кочерган, М. П. Вступ до мовознавства. Загальні питання мовознавства. Фонетика і графіка. Лексика і фразеологія. Граматика. Мовна типологія [Текст] / М. П. Кочерган. – К.: ВЦ «Академія», 2000. – С. 155-224. – (Підруч. для студ. філол. спец. вищ. закл. освіти).

Краснобаєва-Чорна 2009: Краснобаєва-Чорна, Ж. В. Моделювання терміносистеми української фразеології: словник фразеологічних термінів сучасної української мови [Текст] / Ж. В. Краснобаєва-Чорна // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – Т. 22 (61). № 4 (2). Филология. – Социальные коммуникации. – Симферополь : Таврический национальный университет им. В. И. Вернадского, 2009. – С. 197-201. – Бібліогр.: с. 200-201.

Мацько, Сидоренко 1998: Мацько, Л. І., Мацько, О. М., Сидоренко О. М. Українська мова [Текст] / Л. І. Мацько, О. М. Мацько, О. М. Сидоренко. – К. : Либідь, 1998. – С. 180-272. – (Навч. посіб.).

Пономарів 2008: Пономарів, О. Д. Сучасна українська мова [Текст] / О. Д. Пономарів. – К. : Либідь, 2008. – С. 213-289.

Прадід 2006: Прадід, Ю. Ф. Значення фразеологізму та його тлумачення в словнику (на матеріалі іменникових фразеологізмів) [Текст] / Ю. Ф. Прадід // У царині лінгвістики і права. – Симферополь: Еліньо, 2006. – С. 76-80.

Різун, Шевченко 1997: Різун, В. В., Шевченко, Л. Ю. Сучасна українська мова [Текст] / В. В. Різун, Л. Ю. Шевченко. – К. : Либідь, 1997. – С. 315-395.

СУЛМ 2006: Сучасна українська літературна мова [Текст] / М. Я. Плющ (ред.). – К. : Вища школа, 2006. – С. 274-346.

СФУМ 2003: Словник фразеологізмів української мови / В. М. Білоноженко, І. С. Гнатюк, В. В. Дятчук (ред.). – К. : Наукова думка, 2003. – 1104 с.

В статті раскрыто специфіку семантико-грамматической класифікації фразеологічних одиниць. Розроблено структуру словарної статті для «Словаря фразеологічних термінів сучасної української мови» на прикладі базових термінів мікротермінополя «семантико-грамматическая класифікація фразеологізмів».

Ключевые слова: семантико-грамматический разряд ФЕ, фразеологизм адвербиальный / фразеологизм наречный, фразеологизм адъективный, фразеологизм-междометие, фразеологизм глагольный, фразеологизм-местоимение, фразеологизм интеръективный, фразеологизм субстантивный.

The peculiarity of semantically-grammatical classification of phraseological units is revealed in the article. The structure of dictionary article for Dictionary of phraseological terms of modern Ukrainian on material of the basic terms of microtermfield semantically-grammatical classification of phraseological units is adopted.

Keywords: semantically-grammatical class of phraseological units, adverbial phraseological unit, adjectival phraseological unit, interjectional phraseological unit, verbal phraseological unit, pronoun phraseological unit, substantive phraseological unit.

Надійшла до редакції 19 січня 2010 року.

Світлана Лугава

ББК 81-3 Л 86

УДК 811.161.2.374

ЛОКУСИ НА ПОЗНАЧЕННЯ МЕДІАЛЬНОГО ПРОСТОРУ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Обґрунтовано актуальність розгляду лексики на позначення медіального простору та дефініцію терміна «локус», з'ясовано основні критерії її ідентифікації в словниковому складі сучасної української мови, виділено та проаналізовано рівні лексико-семантичної структури, яку утворює ця лексика.

Ключові слова: лексика, лексична семантика, локус, лексико-семантична група, медіальний простір.

Уявлення про простір у житті кожної людини завжди займало принципово важливе місце. Адже поняття про світ сприяє її здатності до самоідентифікації та самореалізації, допомагає її пізнанню та виживанню в непростих умовах реальності. У філософії простір вивчали Платон, Арістотель, Е. Кант, Г. Лейбніц, М. Гайдегер, Г. Сковорода, Й. Гейзінга, Г. Башляр. У мовознавстві проблематику реалізації просторових уявлень аналізували в етнолінгвістиці, лінгвокультурології, словотворі та лексичній семантиці такі вчені, як О. Кубрякова [Кубрякова 2000], Н. Клименко [Клименко 2000], Я. Закревська [Закревська 1976] та ін.

Локуси [ЛРС: 307] – лексеми, що позначають узагальнені та конкретизовані об'єкти або образи ідеальної та фізичної просторової дійсності. Лексична семантика цих номінацій експлікує особливості ідентифікації та диференціації людиною простору. Особливої уваги заслуговують погляди на поняття простору В. Красних. Автор виділяє в просторі між світами межу, яка є цілим «проміжним світом» (де свої сили та можливості й ворожі перебувають ще у відносно безпечній рівновазі) [Красних 2003: 301–302]. Остання теза є важливою.

Адже проміжний світ як межу описує також В. Топоров [Топоров 2004: 19–34], В. Жайворонок [Жайворонок 2006: 196] та Ю. Степанов [Степанов 1997: 102–105]. Проте слова на позначення простору, що об'єднує два світи, два пункти, у лексичній семантиці ще не розглядали як номінації медіального простору. Назви межі, шляхів або взагалі не виділялися як локуси, або ідентифікувалися як назви географічних об'єктів (за топографічним принципом) [Бичко 1983; Громко 2000; Сірик 1998]. Тому дослідження лексичної семантики локусів на позначення медіального (межового) простору актуальне.

Лексичну семантику назв шляхів сполучення (що об'єднані спільним поняттям «дорога» («смуга землі або її замінича»)) вивчав у синхронії та діахронії З. Бичко [Бичко 1983]. Вчений дослідив лексико-семантичні парадигми назви доріг, вулиць, стежок, субалтерних дорожних об'єктів (мостів, переходів) і синонімічні ряди, які вони утворюють. У синхронії та діахронії семантичні структурні особливості, частоту вживання назв доріг (також мостів та гідротехнічних об'єктів) аналізувала С. Сірик [Сірик 1998]. Ці номінації вона поділяє на: назви наземних доріг, назви наземних шляхів сполучення. Т. Громко описала номінації шляхів сполучення в лексико-семантичній групі (далі – ЛСГ) «дорога і стежка» в межах тематичного системного утворення на позначення рельєфу [Громко 2000].

Варто відзначити, що семантика номінацій шляхів сполучення як виду медіального простору в сучасній українській мові значно ширша й не має безумовної пов'язаності з землею, та з рельєфом зокрема. Існують повітряні, водні й навіть міжпланетні шляхи.

Отже, об'єктом дослідження обираємо локуси на позначення медіального простору сучасної української мови, а предметом – лексичну семантику цих номінацій. Оскільки «Словник української мови» в 11 томах на сьогодні є найавторитетнішою лексикографічною працею тлумачного типу в Україні, він став джерелом матеріалів нашого дослідження.

Актуальність аналізу лексики в системному аспекті зумовлює мету цієї статті: з'ясувати специфіку лексичної семантики локусів на позначення медіального простору сучасної української мови.

Різні види медіального простору знаходять своє відображення в лексиці сучасної української мови. Виходячи із характеристик поняття межі в сучасній лінгвістиці як окремої проміжної зони між двома світами (зокрема між своїм та чужим), розглядаємо проміжну територію, межу та шляхи як види медіального простору. Локуси, що позначають їх, формують ЛСГ «Межа», «Територія між одиницями території» та «Шлях». Новизна цього дослідження полягає в аналізі згаданих парадигм у рамках структури мікрополя «Медіальний простір». Розглянемо їх.

Семантику місцевості, що розташована між іншими територіями, представляють номінації, що позначають дуже різноманітні аспекти території: *межиріччя* («Простір, місцевість між двома річками») [СУМ IV: 667], *чисте поле* (нар. – поет. «Нічим не зайнята поверхня, поле») [СУМ XI: 332], *державно-буфер* («Проміжна держава, що послаблює зіткнення протилежних сил») [СУМ II: 266], *нейтрал* («Нейтральна держава») [СУМ V: 326], *пладарм* («Місцевість, район, де готується та розгортається військова операція») [СУМ VI: 571] та ін. Сема 'проміжна місцевість' є для них інтегральною. Порівняно з рештою ЛСГ цього мікрополя, ЛСГ «Територія між одиницями території» репрезентована надзвичайно малою кількістю номінацій. Ці слова, як назви краю, державних утворень, входять також до підгрупи «Місцевість за територіальним поділом» лексико-семантичної групи (далі – ЛСГ) «Територія». Невелика кількість локусів на позначення медіального простору як території пов'язана, на нашу думку, з незначною поширеністю поняття про проміжний край, державу в соціумі, внаслідок чого відсутня багатогранна його лексикалізація в мові. Ця ЛСГ слів, що належить до мікрополя «Медіальний простір», репрезентує поділ місцевості за територіальним та політичним принципами.

Медіальний простір може «звужуватися» до смуги, що має певну ширину та обмежується значно більшими територіальними утвореннями. Водночас він виконує функції лімітування та захисту місцевості, яка перебуває в середині. Тому інтегральною семантичною ознакою для локусів, що позначають цей вид медіальності (ЛСГ «Межа»), стала сема 'проміжна смуга простору'. Наприклад, це такі слова: *межа* («Вузька цілинна смуга між полями, що є водночас і польовою стежкою або шляхом») [СУМ IV: 667], *кордон* («Межа, що розділяє території держав») [СУМ IV: 286], *лінія* («Смуга, справжня або уявна, яка визначає межу», *заст.* «Кордон якої-небудь держави») [СУМ IV: 518], *межник* («Межа») [СУМ IV: 667], *суголовок* («Межа між двома полями у вигляді незасіяної смуги; польова стежка») [СУМ IX: 821]. Таким чином, локуси на позначення межі передають семантику спеціально виділеного проміжку простору між іншими просторовими об'єктами, що виконує службову функцію. Як бачимо з наведених прикладів, одне зі значень слова *межа* – «стежка, доріжка».

Найбільш кількісно репрезентованою та диференційованою є лексика на позначення такого виду простору, як шляхи сполучення (ЛСГ «Шлях»). Шлях є смугою простору, що об'єднує два певні пункти, локалізується в об'ємному або площинному просторовому об'єкті. Паралельно він може виконувати функцію межі (хоча здійснення лімітування не є його основною рисою). У переважній більшості випадків, він штучно утворений. Розглянемо цю групу лексики.

Найзагальнішу семантику серед локусів на позначення шляхів мають, зокрема, лексеми *дорога* («Смуга землі, по якій їздять і ходять») [СУМ II: 378], *шлях* («Стуга землі, призначена для їзди та ходіння») [СУМ XI: 493]. Їхньою інтегральною семантичною ознакою є сема 'шлях'. Особливість цієї лексико-

семантичної підгрупи слів (далі – ЛСПГ) полягає у відсутності сем, що диференціюють її. Номінації, що входять до неї, виступають гіперонімами щодо решти локусів на позначення шляхів та утворюють ядро ЛСГ «Шлях». Інші ЛСПГ становлять периферію цієї ЛСГ.

Шлях може лежати в однорідному та неоднорідному середовищі: підземному, наземному, водному, повітряному, космічному. ЛСМГ, що об'єднує номінації шляхів у цих середовищах, має інтегральну семантичну ознаку 'вид середовища, у якому локалізовано шлях'. Наприклад, розглянемо такі слова: *сухопуття* («Шлях по суші») [СУМ IX: 869], *галерея* («Довгий вузький підземний хід у військових спорудах, при гірничих роботах») [СУМ II: 19], *авіалінія* («Постійний шлях літаків між населеними пунктами») [СУМ I: 9], *траса* («Водяний шлях») [СУМ X: 237], *міжпланетний шлях* («Шлях, що знаходиться між планетами») [СУМ IV: 728], *екліптика* («Велике коло небесної сфери, по якому відбувається видимий річний рух Сонця») [СУМ II: 458] та ін. Диференційними семантичними ознаками, які виділяються в межах цієї ЛСПГ (як бачимо з наведених прикладів) є: 'наземна локалізація', 'підземна локалізація', 'водна локалізація', 'повітряна локалізація', 'космічна локалізація'. Таким чином, внутрішнє структурування локусів на позначення шляхів цієї ЛСПГ здійснюється відповідно до виду середовища, у якому знаходиться шлях.

Диференціація номінацій шляхів може відбуватися також за ознакою характеру покриття дороги. Ця лексика репрезентує наземні комунікації. Інтегральною семою, що об'єднує слова-гіпоніми в цю ЛСПГ, є 'характер покриття шляху'. Наприклад: *бруківка* («Дорога, вимощена камінням») [СУМ I: 241], *зудрон* («Шлях, покритий такою речовиною») [СУМ II: 189], *лінія* («Шлях, полотно залізниці, трамваю, метро») [СУМ IV: 518] та ін. Вживання більшості лексем обмежене розмовним стилем та є похідними від слів, що позначають матеріал покриття.

Також розрізнення локусів на позначення шляхів може здійснюватися відповідно до виду транспорту, для руху якого вони призначені. Наприклад: *автомагістраль* («Дорога для масового швидкісного автомобільного руху») [СУМ I: 12], *каравановий шлях* («Шлях, по якому ходять каравани») [СУМ IV: 99] та ін. Інтегральною семою, навколо якої групуються лексеми цієї ЛСПГ, є: 'призначення для виду транспортного засобу'. Так само, як і попередня, ця ЛСПГ не ускладнюється додатковими видами семантичного зв'язку, оскільки прив'язаність номінацій до своїх денотатів зумовлює вузькість предметної семантики слів.

Окрему ЛСПГ «Частини шляху» утворюють локуси на позначення структурних частин шляху. Наприклад: *міст* («Споруда для переїзду або переходу через річку, залізницю, автомагістраль») [СУМ IV: 749], *узбіччя* («Бокова частина дороги, шосе і т. ін.; місце, простір вздовж дороги, шосе») [СУМ X: 404]. Ця ЛСПГ також входить до периферії ЛСГ «Шлях».

Отже, специфіка лексичної семантики локусів на позначення медіального простору сучасної української мови (мікрополе «Медіальний простір») полягає в її диференціації, внаслідок якої виділено ЛСГ, що об'єднують номінації проміжної території, межі та шляхів. Найвиразнішу семантику просторовості мають лексеми на позначення проміжної території, оскільки їх денотати представляють об'єкти місцевості. Проте незначне поширення поняття про медіальний край, державу в соціумі зумовило небагату його лексикалізацію в мові. Номінації межі передають семантику спеціально виділеного проміжку простору між іншими просторовими об'єктами. Ця ЛСГ не дуже поширена та диференційована, на противагу до ЛСГ «Шлях». До останньої входять лексеми на позначення смуги простору, що об'єднує два певні пункти, локалізується в об'ємному або площинному просторовому об'єкті. У її рамках виділяємо ядро (*дорога, шлях* та ін.) та периферію, до якої належать номінації, із семами 'вид середовища, у якому локалізовано шлях', 'характер покриття шляху', 'призначення для виду транспортного засобу', 'частина шляху'. У межах лексико-семантичної структури локусів на позначення медіального простору до ядра можемо віднести слова з інтегральними семантичними ознаками 'проміжна смуга простору' та 'шлях', оскільки вони найбільш виразно експлікують ідею простору, що поєднує. До її периферії належать лексеми з семантичною ознакою 'проміжна смуга простору'.

Медіальний простір є важливою частиною уявлення людини про світ. Його існування неможливе без існування інших світів. Але й інші світи ідентифікуємо через нього. Залежний характер поняття медіального простору зумовлює периферійність його лексикалізації в лексико-семантичній парадигмі локусів сучасної української мови. Дослідження цих номінацій у рамках мікрополя «Медіальний простір» репрезентує нові можливості осмислення назв простору як системи.

Література

- Бичко 1983: Бичко, З. М. Лексика для означення путей сообщения в украинском языке [Текст]: автореф. ... канд. филол. наук : спец. 10.02.02 "Украинский язык" / З. М. Бичко. – К., 1983. – 24 с.
- Громко 2000: Громко, Т. В. Семантичні особливості народних географічних термінів Центральної України (на матеріалі Кіровоградщини) [Текст]: дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Т.В Громко. – Кіровоград, 2000. – 194 с. – Бібліогр. с. 151 – 168.
- Жайворонок 2006: Жайворонок, В. Дорога [Текст] // Знаки української етнокультури: словник-довідник. – К.: Довіра, 2006. – С. 196 – 197. – Бібліогр.: с. 249 – 261. – ISBN 978-966-507-202-7.
- Закревська 1976: Закревська, Я. В. Нариси з діалектного словотвору в ареальному аспекті [Текст] / Я. В. Закревська. – К. : Наукова думка, 1976. – С. 28 – 138. – Бібліогр.: с. 155 – 162.

- Клименко 2000: Клименко, Н. Ф. Назви місця [Текст] / Н. Ф. Клименко // «Українська мова». Енциклопедія / [Редкол.: Русанівський В. М., Тараненко О. О. (співголови), Зяблюк М. П. та ін.]. – К.: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2000. – С. 365 – 366. – Бібліогр. с. 366. – ISBN 966-7492-07-9.
- Красних 2003: Красных, В. В. «Свой» среди «чужих»: миф или реальность? [Текст] / В. В. Красных. – М.: ИТДГК «Гнозис», 2003. – С. 297 – 315. – Бібліогр.: с. 341 – 374. – ISBN 5-94244-004-2.
- Кубрякова 2000: Кубрякова, Е. С. О понятиях места, предмета и пространства [Текст] / Е. С. Кубрякова // Логический анализ языка. Языки пространств / Отв. ред.: Н. Д. Арутюнова, И. Б. Левонтина. – М.: Языки русской культуры, 2000. – С. 84 – 92. – Бібліогр.: с. 91 – 92. – ISBN 5-7859-0174-9.
- Сірик 1998: Сірик, С. В. Назви доріг в українській мові [Текст]: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / С. В. Сірик. – Запоріжжя, 1998. – 205 с. – Бібліогр. с. 191 – 193.
- СУМ I: Словник української мови [Текст]: [в 11 т.] / [Ред. кол.: ак. І. К. Білодід (голова), к. філол. н. Л. С. Паламарчук (заст. голови), ак. М. Т. Рильський та ін.] – К.: Наукова думка, 1970. – Т. 1: А – В / [Ред. тому: П. Й. Горещкий, А. А. Бурячок, Г. М. Гнатюк, Н. І. Швидка]. – 1970. – 799 с. – Бібліогр.: с. XII – XXVII.
- СУМ II: Словник української мови [Текст]: [в 11 т.] / [Ред. кол.: ак. І. К. Білодід (голова), к. філол. н. Л. С. Паламарчук (заст. голови), чл.-кор. АН УРСР Є. П. Кирилюк та ін.] – К.: Наукова думка, 1971. – Т. 2: Г – Ж / [Ред. тому: П. П. Доценко, Л. А. Юрчук]. – 1971. – 550 с.
- СУМ IV: Словник української мови [Текст]: [в 11 т.] / І. К. Білодід (ред., голова), Л. С. Паламарчук (заст. голови), Є. П. Кирилюк та ін. – К.: Наукова думка, 1973. – Т. 4: І – М / А. А. Бурячок, П. П. Доценко (ред. тому). – 1973. – 840 с. – Бібліогр.: с. 6.
- СУМ V: Словник української мови [Текст]: [в 11 т.] / І. К. Білодід (ред., голова), Л. С. Паламарчук (заст. голови), Є. П. Кирилюк та ін. – К.: Наукова думка, 1974. – Т. 5: Н – О / В. О. Винник, Л. А. Юрчук (ред. тому). – 1974. – 840 с.
- СУМ VI: Словник української мови [Текст]: [в 11 т.] / І. К. Білодід (ред., голова), Л. С. Паламарчук (заст. голови), Є. П. Кирилюк та ін. – К.: Наукова думка, 1975. – Т. 6: П – Поіти / А. В. Лагутіна, К. В. Ленень (ред. тому). – 1975. – 832 с.
- СУМ IX: Словник української мови [Текст]: [в 11 т.] / І. К. Білодід (ред., голова), Л. С. Паламарчук (заст. голови), Є. П. Кирилюк та ін. – К.: Наукова думка, 1978. – Т. 9: С / І. С. Назарова, О. П. Петровська, Л. Г. Скрипник, Л. А. Юрчук (ред. тому). – 1978. – 916 с.
- СУМ X: Словник української мови [Текст]: [в 11 т.] / І. К. Білодід (ред., голова), Л. С. Паламарчук (заст. голови), Є. П. Кирилюк та ін. – К.: Наукова думка, 1979. – Т. 10: Т – Ф / А. А. Бурячок, Г. М. Гнатюк (ред. тому). – 1979. – 658 с.
- СУМ XI: Словник української мови [Текст]: [в 11 т.] / І. К. Білодід (ред., голова), Л. С. Паламарчук (заст. голови), Є. П. Кирилюк та ін. – К.: Наукова думка, 1980. – Т. 11: Х – Ї / С. І. Головащук (ред. тому). – 1980. – 699 с. – Бібліогр. с. 6.
- Степанов 1997: Степанов, Ю. С. Мир [Текст] / Степанов Ю. С. // Константы. Словарь русской культуры. Опыт исследования. – М.: Школа «Языки русской культуры», 1997. – С. 95–131. – ISBN 5-88766-057-0.
- Топоров 2004: Топоров, В. Н. О понятии места, его внутренних связях, его контексте (значение, смысл, этимология) [Текст] / В. Н. Топоров // Язык культуры: Семантика и грамматика. К 80-летию со дня рождения академика Никиты Ильича Толстого (1923 – 1996) / Отв. редактор С. М. Толстая. – М.: Индрик, 2004. – 496 с. – С. 12–106. – ISBN 5-55759-281-X.
- ЛРС: Латино-русский словарь [Текст]: [16000 слов] / [сост. Д. И. Фомицкий; авт. совр. ред. Цимлова Л. Ф., Ширяева Т. А.]. – Ростов н/Дону: Феникс, 1998. – С. 307. – ISBN 5-222-00637-9.

Обоснована актуальність розгляду лексики, яка означає медіальне простір, і дефініцію терміна «локус», установлені основні категорії її ідентифікації в словарному складі сучасного українського мови, виділені і проаналізовані рівні лексико-семантичної структури, яку формує ця лексика.

Ключові слова: лексика, лексическа семантика, локус, лексико-семантична група, медіальне простір.

In this article the lexical semantic structure of locuses nominations of the intermediate space in the modern ukrainian language is analysed and its peculiarity is investigated.

Keywords: word, lexical semantics, locus, lexical semantic group, intermediate space.

Надійшла до редакції 12 січня 2010 року.

ББК 81.2Нем

УДК 81'373.712.2

АСОЦІАТИВНО-ТЕРМІНАЛЬНА МОТИВАЦІЯ ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ СУЧАСНОЇ НІМЕЦЬКОЇ МОВИ З КОМПОНЕНТОМ НА ПОЗНАЧЕННЯ ЗВУЧАННЯ

У статті розглянуто асоціації як підґрунтя створення слухового образу, на основі асоціативно-термінальної мотивації проаналізовано метафору та синестезію, виділено основні сфери метафоричного перенесення асоціативно-термінальної мотивації фразеологізмів з компонентом на позначення звучання.

Ключові слова: асоціація, фразеологічна одиниця, метафора, синестезія, мотивація.

Проблема асоціацій розглядалася у психології та психолінгвістиці однією з найперших, адже асоціації є найбільш важливим показником організації ментального лексикону людини. Асоціацію розглядають як динамічний тимчасовий нервовий зв'язок із двома і більше психічними явищами (відчуттями, уявленнями, думками, образами), а також їхніми позначеннями у мові, який утворюється за певних умов на підставі умовного рефлексу суб'єктивного реагування на відповідні стимули. Так, Ш. Баллі вважав, що думка людини постійно асоціює та протиставляє елементи мовного матеріалу, якими б різними між собою вони не були [Баллі 1955: 30], Ю. Апресян виділяв семантичну, смислову та емоційну асоціації, які є важливими при визначенні способів формування семантичної структури слова [Апресян 1974: 67], С. Єрмоленко поділяє асоціації на такі, що реалізуються усталеними семантико-синтаксичними зв'язками та ті, які викликають ефект несподіваності лексико-синтаксичної сполучуваності [Єрмоленко 1999]. В. Русанівський розглядає позитивні та негативні асоціації [Русанівський 1998], В. Телія акцентує увагу на універсальному характері асоціацій, які завжди, на її думку, супроводжують процеси мислення, а щодо вербального мислення вони мають мовно-розумову природу [Телія 1996: 95]. Віддаючи належне дослідницькій праці багатьох лінгвістів у сфері асоціацій ми вважаємо, що асоціації є особливо значимими при формуванні фразеологічних одиниць з компонентом на позначення звучання, оскільки асоціативний характер людського мислення лежить в основі багатьох видів вторинної номінації, а звучання як і будь-яке явище дійсності в процесі пізнавальної діяльності носіїв мови відтворюється в їхній свідомості та отримує мовну репрезентацію. Тому актуальність пропонованого дослідження зумовлена потребою вивчення асоціативно-образного механізму утворення фразеологічних одиниць, які номінують звукові явища.

Мета нашої статті – проаналізувати асоціативно-образну мотивацію фразеологічних одиниць німецької мови з компонентом на позначення звучання. Реалізація поставленої мети передбачає розв'язання таких завдань: розглянути асоціації як підґрунтя створення слухового образу, на основі асоціативно-термінальної мотивації охарактеризувати метафоризацію та синестезію, виділити основні сфери метафоричного перенесення асоціативно-термінальної мотивації фразеологізмів з компонентом на позначення звучання. Асоціативність пов'язана з образністю, а головним джерелом образу прийнято вважати зорове сприйняття. Оскільки образ об'єднує дані, які надходять різними каналами зв'язку носія мови зі світом Г. Бургер пропонує дещо розширити поняття образності. На його думку образною є і та фразеологічна одиниця, яка піддається також тактильному, офлакторному та аудитивному сприйняттю [Burger 1998: 93].

Тому у нашому дослідженні фразеологічних одиниць з компонентом на позначення звучання ми цілком погоджуємося з розширеним поняттям образності запропонованим Г. Бургером, оскільки акустичні сигнали навколишнього світу можуть бути представлені слуховими образами. Слухові образи передають звуки, які створює предмет/істота/природні явища, уподібнюючи їх яким-небудь іншим звукам. Ці звуки зберігаються в пам'яті завдяки тому, що вони були попередньо пережиті, внаслідок чого розкривається сутність предмета, напр.: *brüllen wie ein Stier* (lauthals schreien) чи *zusammenklappen wie ein Taschenmesser* (das Bewusstsein verlieren), *aus einem Fürz einen Donnerschlag machen* (etw. aufbrauschen und als sehr schlimm oder gefährlich hinstellen).

На асоціативно-образній основі створюється метафора, яка усвідомлюється носіями мови як семантичне двопланове утворення. Метафора формується, на думку Н. Арутюнової, за принципом *als ob* – «нібито», вона відкидає належність об'єкта до того класу, до якого він входить, і стверджує його залучення до тієї сфери, до якої він не може бути віднесений раціонально [Арутюнова 1990: 5-33]. Метафорично можуть переноситися всі ланки двох сфер, що аналогізуються. Саме на такому принципі і ґрунтується асоціативно-термінальна мотивація, яка є найбільш поширеною у фразеологічній системі.

Створюючи теорію метафори, Дж. Лакофф і М. Джонсон вважали, що метафора пронизує наше повсякденне життя, і не тільки мову, а й думку, і дію. Тобто, наша мисленнева система, в межах якої ми думаємо та діємо – є метафоричною за своєю природою. Згідно з цими теоріями, люди шукають метафори для того, щоб точніше реалізувати у своїй свідомості абстрактне поняття, яке вже існує / не існує. Метафоризація здійснюється з відчуття подібності типового образу реалії, яка формується з асоціативно-образним уявленням іншої реалії, яка в чомусь уподібнюється першій. Тому для мислення та мови немає нічого більш фундаментального, як наше відчуття подібності, що, на нашу думку, є основним для метафоризації та основою

її антропометричності. Саме таке припущення про подібність називають модусом метафори, якому надають ще статус кантівського принципу фіктивності, зміст якого виражається в формі «немов би». Модус фіктивності приводить в динамічний стан знання про світ, образно-асоціативне уявлення, яке викликається цим знанням, і вже готове значення, яке взаємодіє в процесі метафоризації. Цей принцип дає можливість уподібнення логічно незіставлюваних та онтологічно різних сутностей. Наприклад, *mit Kanonen nach Spatzen schießen* – стріляти по горобцях з гармати, означає прикладати занадто великі зусилля для вирішення незначних, неважливих проблем. Тобто витрата великих зусиль на непотрібне та малозначуще уподібнюється стрільбі з гармати, яка використовувалася переважно для ведення масштабних військових дій, а не для полювання на птахів; (*einer Sache, für etw.*) *die Totenglocke läuten* – констатувати кінець якої-небудь справи чи загибель чогось. Тут образно-асоціативне уявлення похоронного дзвону уподібнюється завершенню чи загибелі чогось, тобто вимальовується аналогія між смертю та остаточним безповоротним завершенням чи наприклад, у такому фразеологічному звороті як *in die Trompete stoßen* – трубити на весь світ, в усі дзвони дзвонити, що означає вихвалитися, метафоризація починається із відчуття подібності однієї реалії, в даному випадку, «вихвалитися» з образно-асоціативним уявленням «трубити в трубу», інакше кажучи, процес вихвалювання аналогізується з процесом трубіння, які належать до різних сфер діяльності людини. Порушення таких логічних меж дає здатність людини допускати подібність гетерогенних сутностей як гіпотези про деякі немов би реальні якості їх подібності, що дають основу для вибудовування аналогії. З такого уподібнення та припущення і починається той рух нашої думки, яка шукає аналогію, а потім вже синтезує нове поняття, яке отримує на основі метафори форму мовного значення. Тому модус фіктивності, як основний нерв метафори як процесу і його результату, забезпечує перехід з реального на гіпотетичне, тобто те, яке сприймається як припущення і є необхідною умовою усіх метафоричних процесів.

Отже, метафоризація як найбільш продуктивний спосіб збагачення мови розглядається нами на основі асоціативно-термінальної мотивації (за О.О. Селівановою), головну роль в дослідженні якої відіграє аналогія, в основі якої лежить перенесення знань із однієї смислової області в іншу. І з цієї точки зору метафора виступає мовним відображенням найважливіших процесів [Селіванова 2004].

Для дослідження фразеологічних одиниць з компонентом на позначення звучання є важливим, на нашу думку, і психологічне підґрунтя метафори, а саме уявлення людини та її намагання визначити невідоме через відоме, відтворивши схожість рис. Так, для лінгвістики, психології та теорії пізнання було б надзвичайно цінним виявити закономірності переносу понять з однієї сфери в іншу, що відображалось б у зміні значення слів. Переноси не будуть лише однонаправленими, та все ж в одному напрямку вони будуть здійснюватися набагато частіше, ніж в іншому. Якщо розглядати відчуття слуху та інші відчуття, як наприклад смаку, дотику чи температурні відчуття, то перенос частіше буде здійснюватися від трьох останніх до першого, оскільки слух є більш складнішим явищем.

Першим спробував описати психічну природу метафоризації австрійський психолог і лінгвіст К. Бюлер. Він зазначав, що у сприйнятті ми відчуваємо подвійність сфер, відбувається немов би проникнення однієї сфери в іншу, яка зникає лише у випадку більшої вживаності таких утворень (за [Селіванова 2008]). За К. Бюлером, метафора ґрунтується на уподібненні гештальтів і синестезії.

Синестезією називають психологічне явище, яке позначає виникнення одного відчуття під впливом неспецифічного для нього подразника іншого. У мові це виявляється при застосуванні знаків одних відчуттів на позначення інших, наприклад соматичних щодо слухових, слухових щодо зорових, смакових щодо слухових. Дослідження показало, що якісні характеристики такого явища, як звук, не можуть бути обмежені тільки тими, які збігаються з акустичними категоріями, бо людина у відчуттях і, зокрема, у звуках, розрізняє значно більше властивостей, ніж ті, які відображені в її понятійній системі. Очевидно, у схрещуванні відчуттів можна побачити інтуїтивне прагнення розуму сприйняти світ не дискретно, як це робить наука, а синтетично, у його єдності, зв'язку і взаємозалежності елементів, з урахуванням різноманітних аналогій і тотожностей [Склярєвская 1989: 113]. Ще Аристотель відзначав таку природу метафоризації як перенесення з однієї сфери, зокрема тактильних відчуттів на іншу: встановлювався паралелізм між типами відчуттів, що сприймаються слухом, та якостями, що сприймаються органами дотику. Згідно цієї теорії ми виокремили фразеологічні одиниці з компонентом на позначення звучання, в яких відбувається перехід: **соматичних якостей щодо слухових**, наприклад, *blinder Allarm, blinder Lärm* (falscher Lärm); *blinder Schuß* (falscher Schuß); *jmdm. bläst der Wind scharf ins Gesicht* (jmd. hat eine schwere Zeit voller Widrigkeiten durchzusetzen); *es weht ein scharfer Wind* (die Zeiten sind rau, es geht ungemütlich zu); *eine scharfe Klinge schlagen* (in einer Auseinandersetzung, Diskussion ein gefährlicher, aggressiver Gegner sein); *gegen jmdn. scharf schießen* (jmdn. heftig kritisieren); **смакових якостей щодо слухових**: *süße Töne bekommt man auch satt*; за **параметричною ознакою щодо звуку**: *dicke Töne reden* (sich rühmen, große Worte reden); *dort herrschte gähnende Leere* (es ist niemand anwesend, nichts vorhanden).

Хоч явище синестезії досліджувалося здебільшого у прикметникових акустемах та, на нашу думку, асоціативні зв'язки можуть зближуватися й утворювати сталі словосполучення, і якщо виникає одна зі складових такого сполучення, вона може викликати й інші латентні складові асоціації. Ці зв'язки відображають суб'єктивне світобачення, світосприйняття, породжують нові значення компонентів фразеологічної одиниці, які за законом семантичного узгодження слугують мотивом для семантичного переосмислення та є основою для

об'єднання певних мовних одиниць у конкретну фразеологічну групу. Тому у нашому дослідженні прикметники чи дієприкметники, які виступають компонентами фразеологічних одиниць, що описують сприйняття звучання, застосовуються ще як перцепція смаку і перцепція тактильного та параметричного.

Метафора цікава ще тим, що створюючи нове знання, вона зіставляє різні сутності, пропускаючи їх через людину, зіставляє світ з людським масштабом знань і уявлень, з системою культурно-національних цінностей, тобто людина стає мірилом всіх речей.

Оскільки результати метафори ґрунтуються на асоціативних зв'язках людського досвіду, метафора за своєю природою антропометрична. Вона порівнює різні сутності, створюючи новий образ із редукованих прототипів, формуючи на його основі новий гносеологічний образ та синтезує в ньому ознаки гетерогенних сутностей, що становить характерну рису метафоризації та дозволяє отримати в результаті цього процесу зовсім нові смисли, відповідно й поняття, а на їх основі і значення. Роль антропоцентризму при метафоризації фразеологічних одиниць з компонентом на позначення звучання є дуже великою, оскільки за допомогою фразеологічних одиниць передаються звукові відчуття дійсності людини та позначаються її дії, стани, поведінка, властивості та ознаки.

Асоціативно-термінальна мотивація антропометричних зворотів застосовує у метафоричному перенесенні знаки інших сфер, які виступають допоміжними для сфери **Людина**:

I. Метафоричне перенесення із сфери музики:

- *in die Trompete stoßen* (prahlen, großsprecherisch sein) – вихвалитися чимось, хвалитися;
- *eine sanfte Flöte blasen* (sich über etwas vorsichtig äußern) – бути обережним в своїх висловлюваннях;
- *die erste Geige spielen* (die führende Rolle spielen, tonangebend sein) – грати першу скрипку, грати провідну роль, бути першим (у якій-н. справі);
- *andere /strengere Saiten aufziehen* (strenger vorgehen) – змінити тон, заговорити іншим тоном/стати суворішим, заговорити рішучішим тоном;
- *die Reklametrommel (für etw.) rühren/schlagen* ((für etw.) werben; Reklame machen) – робити чому-н. рекламу;
- *auf die Pauke hauen* (1. ausgelassen feiern; 2. angeben, großsprecherisch sein) – 1. здійснювати галас, робити тарарам; 2. хвалитися, вихвалитися.

У рамках даної донорської сфери можна виокремити такі групи:

а) фразеологічні одиниці із назвами **смичкових** інструментів: *die erste Geige spielen* (die führende Rolle spielen, tonangebend sein) – грати першу скрипку, грати провідну роль, бути першим (у якій-н. справі); б) фразеологічні одиниці з назвами **дерев'яних та мідних духових** інструментів: *nach jmds. Pfeife tanzen* (alles tun, was jmd. von einem verlangt, jmdm. gehorchen) – танцювати під чию-н. дудку; *in die Trompete stoßen* (prahlen, großsprecherisch sein) – вихвалитися чимось, хвалитися; *ins gleiche Horn blasen/ stoßen* (jmdn. in seiner Meinung unterstützen) – бути заодно з ким-н.; *jmdm. die Flötentöne beibringen* (jmdn. das richtige Benehmen, Ordnung lehren) – провчити, навчити розуму кого-небудь, уставити клепку кому небудь; в) фразеологізми з назвами **ударних** музичних інструментів: *in die Trompete stoßen* (prahlen, großsprecherisch sein) – вихвалитися чимось, хвалитися; *Tamtam schlagen* (viel Lärm um etwas machen) – 1. зчинити галас навколо чого-н., 2. зробити рекламу чому-небудь; *auf die Pauke hauen* (1. ausgelassen feiern; 2. angeben, großsprecherisch sein) – 1. здійснювати галас, робити тарарам; 2. хвалитися, вихвалитися; *mit dem Glockenschlag kommen* (sehr pünktlich, auf die Minute genau kommen) – прийти вчасно, хвилина в хвилину; г) фразеологічні одиниці, які включають в себе **основні елементи музики**: *den Ton angeben* (bestimmen, was geschieht) – задавати тон, вирішувати; д) фразеологічні одиниці, які включають в себе **виражальні засоби музики**: *immer die alte Weise herunterleien* (in Bezug auf einen Zustand, ein Verhalten, das man beanstandet sich nicht zum Besseren ändern, immer noch dasselbe sein) – усе своєї співати, усе те саме співати; е) фразеологічні одиниці, до складу яких входять **основні елементи звукоряду**: *eine andere Note anschlagen* (strenger werden) – змінити тон, ставати строгішим; е) фразеологізми, в склад яких входять **основні жанри музики**: *immer das gleiche Lied sein* (immer dasselbe sein) – бути завжди одним й тим самим.

II. Війна, військові дії, полювання як донорська зона:

- *eine gute Klinge schlagen* (1. gut fechten; 2. sich in einer Auseinandersetzung geschickt verhalten, sich entschieden für etwas einsetzen) – 1. добре фехтувати, бути добрим фехтувальником; 2. сміливо виступити на захист чого-н.;
- *mit Kanonen nach Spatzen schießen* (gegen etwas relativ Geringfügiges mit unverhältnismäßig harten Maßnahmen vorgehen) – стріляти по горобцях з гармати;
- *sein Pulver verschossen haben* (seine Möglichkeiten übereilt erschöpft haben) – вичерпати всі аргументи, всі можливості, всю силу;
- *mit dem Säbel rasseln* (mit heftiger Auseinandersetzung drohen) – брязкати зброєю, погрожувати, показувати свою силу;
- *jmdm. den Marsch blasen* (jmdn. gehörig zurechtweisen) – дати прочухана кому-н., показати кому-н. де раки зимують; вигнати з тріском кого-н.;

III. Релігійні уявлення як джерело асоціативно-термінальної мотивації:

- *bei Petrus anklopfen* (sterben) – померти;
- *die Engel im Himmel singen/peifen hören* (vor Schmerzen fast umkommen) – терпіти сильні болі;
- *Gott seis getrommelt und gepfiffen!* (Ausruf der Erleichterung) – слава Бору!

IV. Природні явища

- *ein Donnerwetter loslassen* (schimpfen, etw. scharf kritisieren, viel Lärm machen) – лаятися, виступити з гострою критикою, набобити багато шуму;
- *Das Eis knackt so lange, bis es bricht* (будь-якому терпінню приходить кінець).

У результаті проведеного дослідження можна виокремити ще другий тип метафоричного переносу:

Тварина – людина

Образні номінації, які пов'язані своїм походженням внаслідок спостереження над тваринами, займають значне місце в фразеологічній та лексичній системах мови. Вони дають метафоричну характеристику людині на основі уявлень про тварин: їх зовнішній вигляд, поведінку та манери. Ці уявлення виступають образно мотивувальною основою значення образних номінацій. Процеси зоометафоризації відбуваються тоді, коли найменуванню деякого елемента дійсності передусе винесене судження про нього, яке ґрунтується на приписуванні йому певних властивостей та ознак тварин. Причиною виникнення зооморфізмів є асоціативний зв'язок, який встановлюється певним мовним колективом між уявленнями про тварин та уявленнями про типи людської особистості та моделі поведінки. Пропозиційні структури однієї сфери **тварина** стають постачальниками фразеологізмів метафоричної природи до іншої сфери **людина**: *Hunde, die bellen, beißen nicht* (wer laut schimpft, lässt es meist dabei bewenden; wer fürchterliche Drohungen ausstößt, macht sie gewöhnlich nicht wahr); *den Mond anbellern* (heftig schimpfen, ohne damit zu erreichen); *zum Quieken sein* (sehr komisch sein); *brüllen wie ein Stier* (lauthals schreien); *von Dummheit brummen* (sehr dumm sein); *zum Piepen sein* (sehr komisch, zum Lachen sein); *der Morgen kommt, auch wenn der Hahn nicht kräht; wie die Alten sungen, so zwitschern auch die Jungen; Hünner, die viel gackern, legen wenig Eier; wenn die Gänse schnattern, schweigt die Nachtigall; lass die Störche klappern, es ist ihr Gang.*

Метафоричний перенос тварина – людина ґрунтується на асоціативному зв'язку між рефлексивними звуками тварин (*bellen, brüllen, heulen, brummen, krähen, zwitschern, gackern, piepen, piepsen, quiaken, quietschen, schnattern, klappern*) та деякими акустичними параметрами людської мови. У фразеологічних зоонімах, які позначають звучання, один компонент, у переважній більшості (дієслово), є метафоричним асоціатором позначуваної структури знань. Характерна для дієслів чітка суб'єктивна співвіднесеність зберігається та імпліцитно виступає як допоміжний суб'єкт метафори, відсилаючи однозначно на творця звуку, що підсвідомо викликає у реципієнта зовсім визначене, типізоване уявлення якостей конкретної тварини. Як правило, із всієї різноманітності ознак, які могли б співвідноситися із вторинним денотатом, вибираються переважно негативні. Наприклад, дієслово *krähen* «каркати, кукурікати» в одному із вторинних позначень означає «фальшиво співати».

У традиційній фразеології лексеми, які позначають різні звуки називаються ономатопами. Основний параметр семантичної співвіднесеності ономатопа – можливість його співвіднесення з певним джерелом звуку, в даному випадку це тварини та птахи.

У широкому розумінні до звуконаслідувальних дієслів, тобто ономатопів відносять слова, в яких план вираження, тобто їх звукова оболонка так чи інакше мотивується звуками, які пов'язані з тим, що позначає той чи інший знак [Мечковская 2008: 36]. На думку Ш. Баллі, звуконаслідувальна лексика відноситься до абсолютно мотивованих слів, значення яких само по собі впливає із їхньої звукової форми. Тварини чи птахи видають членороздільні звуки, і людина, зображаючи їх, замінює їх звуками своєї мови [Баллі 2001: 144-147]. В. Гумбольдт у зв'язку з цим стверджує, що ні один грубий природний звук людина не приймає у свою мову, але створює йому подібний [Гумбольдт 2001: 302]. У древньої людини ономатопи піддавалися інтенсивній ідентифікації з метою їх семіотизації. Часто звучання було одним із можливих свідчень реальності фізичних об'єктів. Людина бачила в усьому природному зооморфне та антропоморфне та ототожнювала себе з природними явищами. Таке одухотворення природи зумовило створення народом певних міфів, легенд та сказань, що знайшло згодом своє яскраве вираження та закріпилося в фразеології кожного народу.

Третій тип метафоричного переносу – **побутоцентризм**, який виявляється у використанні предметів побуту. Якщо предмети побуту є найбільш вживаними в процесі життєдіяльності людини, тоді вони як знаки побутової сфери переінтерпретуються народом. Ця переінтерпретація характеризується уподібненням сценарію реципієнтної сфери до сценарію донорської. Серед донорських сфер можна виокремити такі, які постачають до фразеологічного фонду німецької мови знаки сценаріїв **лісництва**: *einen(ganzen) Wald absägen* (sehr laut schnarchen) – дуже голосно хропіти; *in dieselbe Kerbe hauen/schlagen* (die gleiche Auffassung vertreten und dadurch jmdn. unterstützen) – діяти заодно з ким-н., підтакувати, підспівувати кому-н., гнути ту саму лінію; **домашнього господарства**: *Porzellan zerschlagen* (durch ungeschicktes, unbedachtes Reden oder Handeln Schaden anrichten) – завдати шкоди через недоречні та необдумані поведінку чи розмову; *Krach im Hinterhaus*

(Streitigkeiten in der Nachbarschaft) – сварка із сусідами; *ein leerer Topf am meisten klappert, ein leerer Kopf am meisten plappert* – нерозумна людина найбільше теревенить.

Отже, метафоризація – це найпродуктивніший спосіб збагачення мови, тобто процес, який виражає і формує нові поняття та без якого неможливим є отримання нових знань. Вона розглядається як бачення одного об'єкта через інший і в цьому сенсі належить до одного із способів людини помічати та створювати подібність між складними мисленнєвими площинами, які в процесі пізнання співвідносяться через метафору з більш простими або конкретними площинами, наприклад: звуки, що видають люди співвідносяться із звуками тварин, а дії людини, її психологічна та інтелектуальна діяльність співвідносяться із звуками артефактів та інших предметів. Перспективи подальшого дослідження полягають у вивченні емотивного компонента досліджуваної фразеологічної мікросистеми.

Література

Апресян 1974: Апресян, Ю. Д. Лексическая семантика. Синонимические средства языка. [Текст] / Ю.Д. Апресян. – М.: Наука, 1974. – 368с. – Библиогр.: с. 346-364. – 6000 экз.

Арутюнова 1990: Арутюнова, Н.Д. Метафора и дискурс [Текст] / Н.Д.Арутюнова // Теория метафоры.– М.: Прогресс,1990. – 512 с. – ISBN 5-01-001599-4.

Балли 1955: Балли, Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка / Е.В. Вентцель, Т.В. Вентцель (пер. с 3-го фр. изд.); Р.А. Будагов (ред., вступ.ст., примеч.). – М.: Издательство иностранной литературы, 1955. – 416 с. – Библиогр.: с. 400-403.

Балли 2001: Балли, Ш. Французская стилистика [Текст] / Ш. Балли. – Перевод с французского К.А. Долинина Изд. 2-ое, стереотипное. М.: УРСС, 2001. – 391 с. – Библиогр.: с. 386-390. – ISBN 966-8021-43-546.

Гумбольдт 2000: Гумбольдт, В. фон. Избранные труды по языкознанию: Пер. с нем./ Г.В. Рамишвили (ред. пер., предис.). – 2. изд. – М.: Прогресс, 2000. – 398 с. – (Филологи мира). – ISBN 5-01-004661 – X.

Єрмоленко 1999: Єрмоленко, С.Я. Нариси української словесності: Стилїстика та культура мови [Текст] / С.Я.Єрмоленко – К.: Довіра, 1999. – 431 с. – Бібліогр.: с. 400-403. – ISBN 966-5628-567

Мечковская 2008: Мечковская, Н.Б. Семиотика. Язык. Природа. Культура [Текст] / Н.Б. Мечковская. – М.: Академия, 2008. – 432 с. – Библиогр.: с. 429-430. – ISBN 5-88641-097-X.

Русанівський1988: Русанівський, В.М. Структура лексичної та граматичної семантики [Текст] / АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні / В.М. Русанівський – К.: Наук. думка, 1988. – 240 с. – Бібліогр.: с. 235-239. – ISBN 5-12-000149-1.

Селіванова 2004: Селіванова, О.О. Нариси з української фразеології (психокогнітивний та етнокультурний аспекти) [Текст]/ О.О Селіванова.: Монографія. – К.-Черкаси: Брама, 2004. – 276 с. – Бібліогр.: с. 250-270 – ISBN 966-8021-69-X.

Селіванова 2008: Селіванова, О.О. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми [Текст] / О.О Селіванова: Підручник. – Полтава: Довкілля-К, 2008. – 712 с. – Бібліогр.: с.711. – ISBN 966-8791-16-9.

Скляревская 1989: Скляревская, Г.Н. Языковая метафора как объект лексикологии и лексикографии [Текст]: Дис. ... д-ра филол. наук: 10.02.01. – Ленинград, 1989. – 430 с.

Телия 1996: Телия, В.Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты [Текст] / В.Н. Телия. – Москва: Школа «Языки русской культуры», 1996. – 288 с. – Библиогр.: с. 272-284. – ISBN 5-88766-047-3.

Burger 1998: Burger, H. Phraseologie: Eine Einführung am Beispiel des Deutschen [Text] / H. Burger. – Berlin: Erich Schmidt, 1998. – 226 S.

У статтє рассмотрено асоціації як основу создания слухового образу, на основани асоціативно-термінальної мотивації проанализировано метафору и синестезию, выделено основные сферы метафорического переноса асоціативно-термінальної мотивації фразеологізмів с компонентом на обозначение звучання.

Ключевые слова: асоціація, фразеологічна одиниця, метафора, синестезія, мотивованність.

The article deals with associations as the base of the formation of the phonation image on the basis of the associative and terminal motivation. The metaphor and synesthesia are analysed, the main spheres of metaphoric rendering are distinguished in the associative and terminal motivation of phraseological units with a component of a phonation symbol.

Key words: association, phraseological unit, metaphor, synesthesia, motivation.

Надійшла до редакції 19 січня 2010 року.

ББК Ш12=411.4*33

УДК 81'37=161.2

СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ОЦІННИХ ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ
ОДИНИЦЬ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Статтю присвячено висвітленню особливостей семантики, структури оцінних фразеологічних одиниць, що вербалізують ціннісні концепти в українській мові. Розглянуто специфіку механізму номінації фразеологічними засобами ціннісних понять в картині світу україномовної спільноти.

Ключові слова: оцінна фразеологічна одиниця, ціннісна картина світу, концептосфера, концепт, фразеологічна номінація.

1. Вступні зауваження

Стаття присвячена аналізу структурно-семантичних особливостей оцінних фразеологічних одиниць (далі ОФО) в українській мові типу як з *клича батіг* 'ірон. поганий, нікудишній, зовсім непридатний для чогось, ніякий', *капустяна голова* 'зневажл. некмітлива, неуважна людина'.

Останні досягнення лінгвістичної науки свідчать про те, що увага дослідників, які працюють у межах когнітивно-дискурсивної парадигми, зосереджується на проблемах реконструкції різних фрагментів картини світу, на особливостях мовної етнічної свідомості, на виявленні культурно-мовних національних стереотипів, на визначенні взаємовпливу мови й культури [Ажнюк 1989, Алефиренко 1996, Алешкевич 2001, Бессонова 2003, Богатырева 2007, Воркачев 2001, Голубовская 2002, Городецька 2002, Денисенко 2002, Добровольський 1997, Зубач 2007, Ковалева 2001, Ковшова 1996, Корнилов 1999, Рябцева 1999, Селіванова 2004, Gibbs 1990]. "Одним із завдань когнітивної лінгвістики є встановлення елементарних одиниць мовної свідомості. Ці одиниці мають різні форми омовлення залежно від режиму роботи свідомості" [Караулов 2005: 13]. Однією з форм вербалізації таких елементарних компонентів мовної свідомості є фразеологічні одиниці.

Метою статті є розгляд особливостей семантики й структури ОФО, які вербалізують концептосфери ЛЮДИНА й ОТОЧЕННЯ ЛЮДИНИ в українській мові та аналіз особливостей оцінної фразеологічної номінації в українській мові. Матеріалом дослідження слугували отримані методом суцільної вибірки 1812 ОФО з опорним компонентом-іменником в українській мові. Корпус ОФО дослідження визначався за Словником фразеологізмів української мови [СФУМ] з перевіркою за найбільш авторитетними фразеологічними, тлумачними, лінгвокраїнознавчими, етимологічними й енциклопедичними словниками української мови [АУФС, ЕСУМ, НТСУМ, СУГ, УС]. Наведені у статті приклади мовного матеріалу містять тлумачення досліджуваних ФО, які були отримані із Словника фразеологізмів української мови В.М. Білоноженка [СФУМ], що був базовим джерелом добору мовних одиниць.

2. Основні результати та спостереження

2.1. У результаті аналізу українських ОФО із опорним компонентом іменником отримані дані про особливості структурування української ціннісної картини світу та її вербалізації фразеологічними засобами. Було виділено такі концептосфери: ЛЮДИНА (*жовтороте пташеня* 'молода, недосвідчена людина', *не до Петра, а до Різдва* 'хто-небудь немолодий, похилого віку', *мішок з кістками* 'дуже худа, виснажена людина', *ні з плечей, ні з очей* 'зовні непривабливий, непоказний (про людину)', *порохня сиплется* 'хтось дуже старий', *як риба з водою* 'дружно, мирно, у злагоді', *чужі руки* 'вороги, люди протилежного стану, поглядів', *продажна шкура* 'той, хто зраджує кого-, що-небудь', *не нашого пера птах* 'людина іншого кола, іншої суспільної ваги') і ОТОЧЕННЯ ЛЮДИНИ (*Секрет Полішинеля* 'таємниця, яка давно всім відома; уявна таємниця', *Адамові слізки* 'жарт. горілчані напої', *на риб'ячому хутрі* 'ірон. який погано гріє (про верхній одяг)', *скляний бог* 'алкогольні напої', *собача радість* 'дешева ковбаса низької якості', *слизький карбованець* 'нечесно здобуті гроші', *цар тьми* 'чорт', *Гнат без'ятий* 'евф. біс, чорт, нечиста сила', *дута цифра* 'навмисне перебільшені показники, які не відповідають дійсності', *менший брат* 'ірон. український народ та інші народи колишнього Радянського Союзу щодо росіянина'). Кількісна характеристика концептосфер, в об'єктивації яких в українській мові беруть участь ОФО, подана в табл. 1.

Результати аналізу свідчать про більшу значущість концептосфери ЛЮДИНА, яка вербалізується в українській мові 91% ОФО, що свідчить про значні можливості української фразеологічної системи відображати антропоцентричний характер оцінного маркування позамовних сутностей, а також про аксіологічну значущість вказаної концептосфери й про універсальний характер цінностей, що є в основі національного менталітету українського мовного співтовариства. Кількість ОФО, що об'єктивують концептосферу ОТОЧЕННЯ ЛЮДИНИ в українській мові, становить 6% від загальної кількості ОФО у відповідній частині корпусу. Це вказує на антропоцентричність української оцінної фразеології.

Таблиця 1

Кількісна характеристика концептосфер, що вербалізуються ОФО в українській мові			
Концептосфера	Кількість одиниць	%	Приклади
ЛЮДИНА	1645	91	<i>жовтороте пташеня</i> ‘молода, недосвідчена людина’, <i>не до Петра, а до Різдва</i> ‘хто-небудь немолодий, похилого віку’, <i>сорочин хвіст</i> ‘фам. язиката жінка’, <i>як та баба Палажка (Параска)</i> ‘язикатий, чванливий, пихатий’
ОТОЧЕННЯ ЛЮДИНИ	105	6	<i>Секрет Полішинеля</i> ‘таємниця, яка давно всім відома; уявна таємниця’, <i>на риб'ячому хутрі</i> ‘ірон. який погано гріє (про верхній одяг)’, <i>собача радість</i> ‘дешева ковбаса низької якості’, <i>слизький карбованець</i> ‘нечесно здобуті гроші’, <i>цар тьми</i> ‘чорт’, <i>Гнат безп'ятий</i> ‘евф. біс, чорт, нечиста сила’, <i>сон рябої кобили</i> ‘нісенітниця, безглузда, дурниця’, <i>Фільчина грамота</i> ‘несхв. документ, що не має юридичної сили; папірець, який нічого не означає’
ІНШІ	62	3	
ВСЬОГО:	1812	100	

Група концептів, яка асоціюється з уявленнями про людину як біологічну особу, включає концепти *ЗОВНІШНІСТЬ*, *ВІК*, *НАЦІОНАЛЬНІСТЬ*, *ЗДІБНОСТІ*, *ЖИТТЯ*, *СМЕРТЬ*, *ХВОРОБА*. Концепти, що характеризують людину як особу соціальну, є такими: *МІЖСОБИСТІСНІ СТОСУНКИ*, *ПОВЕДІНКА*, *ХАРАКТЕР*, *СОЦІАЛЬНИЙ СТАТУС*, *ПРАЦЯ*, *ПРОФЕСІЯ / РІД ЗАНЯТЬ*, *МОРАЛЬНІ ЯКОСТІ*, *ВЛАДА*, *ДОСВІД*, *СВІТОГЛЯД*. Група емоційних концептів вербалізується ОФО, пов'язаними з різними емоціями, наприклад: *УДАЧА / НЕУДАЧА*, *УСПІХ*, *НЕБЕЗПЕКА*, *ЛЮБОВ (КОХАННЯ)*, *ЗДИВУВАННЯ* та ін. Специфічний характер суміжних концептів дозволяє виділити їх в окремий вузол, що складається з таких концептів, як *КІЛЬКІСТЬ*, *МІСЦЕ*, *ЧАС*, *СИМВОЛ* та ін. Група суміжних концептів різнопланова, оскільки поняття, що асоціюються з цими концептами, пронизують різні аспекти, пов'язані з людиною та її діяльністю: *ДІЯ*, *СТАН*, *ПОДІЯ* та ін. Результати аналізу свідчать про перевагу в українській мові ОФО, які вербалізують групу концептів, що асоціюються з поняттями, які характеризують людину за соціальною ознакою (35%). Друге місце посідають суміжні концепти (31%). На третьому місці – група концептів сприйняття. Група концептів Особа біологічна об'єктивується в українській мові 14% ОФО. На периферії – ОФО, які репрезентують емоційні концепти. Це пояснюється емотивною маркованістю україномовних ОФО, які вербалізують різні сфери буття й об'єктивують різні концепти, віднесені нами до різних груп.

До складу концептосфери *ОТОЧЕННЯ ЛЮДИНИ* входять концепти на позначення природного (географічного), рукотворного, культурного та суспільного оточення. В українській мовній свідомості уявлення про суспільне оточення людини значно превалюють над іншими, що зафіксовано у фразеологічній картині світу (пор., наприклад, з англійською фразеологічною картиною світу, в якій всі групи концептів концептосфери *ОТОЧЕННЯ ЛЮДИНИ* перебувають приблизно в рівному співвідношенні, тобто є однаково релевантними для англійської мовної свідомості (див. [Олійник 2008]). На другому місці перебувають ОФО, які вербалізують уявлення про рукотворне оточення людини. ОФО, пов'язані з культурно-духовним оточенням, в українській мові менш численні. Об'єктивация фразеологічними засобами уявлень про природне (географічне) оточення для української мови не характерна.

2.2. Кількісний аналіз мовного матеріалу засвідчив, що найбільш значущими у фразеологічному тезаурусі мовної особистості в українській ціннісній картині світу є концепти, наведені в табл. 2.

Детальний аналіз цих концептів міститься у [Олійник 2008]. У результаті фреймового аналізу виявлено, що найбільш широкий семантичний обсяг характерний для концептів *ЗОВНІШНІСТЬ*, *ЗДІБНОСТІ*, *МІЖСОБИСТІСНІ СТОСУНКИ*, *СТАН*. Концепт *СТАН* в українській мові відрізняється абстрактною семантикою, що пояснює кількісне превалювання ОФО, які вербалізують цей концепт. Отже, чим абстрактніший семантичний обсяг концепту, тим більшою кількістю номінацій він презентований. Концепт *СВІТОГЛЯД* в українській мові оцінними фразеологічними одиницями не виражений. Українська фразеологічна картина світу характеризується більшим ступенем емотивності. Зв'язок емотивного й оцінного компонентів найбільш яскраво виявляється в концептах *МІЖСОБИСТІСНІ СТОСУНКИ*, *СТАН*, *ХАРАКТЕР*, *ПОВЕДІНКА*, *КІЛЬКІСТЬ*, що лексикографічно марковано позначками жарт., ірон., зневажл., лайл.

**Найбільш значущі концепти у фразеологічному тезаурусі мовної особистості та
україномовній ціннісній картині світу**

Концепт	Приклади
Особа біологічна	
<i>ЗОВНІШНІСТЬ</i>	<i>Христя в намисті</i> ‘ірон. неохайно, без смаку вдягнена дівчина або жінка’, <i>верства кембердянська (пирятинська, чугуївська, мальована)</i> ‘жарт. або несхв. дуже висока на зріст людина’
<i>ЗДІБНОСТІ</i>	<i>ні до ладу ні до прикладу</i> ‘не здатний ні до чого, нікчемний, незугарний і т.ін.’, <i>без царя в голові</i> ‘розумово обмежений, недалекий’, <i>бите око</i> ‘хтось досвідчений, все відразу помічає, добре орієнтується в чомусь’, <i>макітра розуму</i> ‘жарт. хтось розумний, розсудливий, кмітливий і т.ін.’, <i>і швець, і жнець, і на (в) дуду грець</i> ‘той, хто вміє все робити, вправний, тямущий у будь-якій справі’
Особа соціальна	
<i>МІЖОСОБИСТІСНІ СТОСУНКИ</i>	<i>свій брат</i> ‘людина однакова за становищем, світоглядом і т.ін., однодумець’, <i>як (мов, ніби і т. ін.) кіт (кішка) з собакою</i> ‘без злагоди, постійно ворогуючи, сварячись і т.ін.’
<i>ПОВЕДІНКА</i>	<i>як мотовило</i> ‘жарт. 1. дуже жвавий, неспокійний, енергійний, метушливий і т.ін.’, <i>як сич</i> ‘2. невеселий, похмурий’, <i>кирпа вгору</i> ‘хто-небудь тримається з погордою, зарозуміло, зверхньо дивиться на когонебудь’, <i>як до царя на іменини</i> ‘дуже поспішаючи’, <i>як мухи в окропі</i> ‘жарт. проворний, швидкий’
<i>ХАРАКТЕР</i>	<i>не з заячого пуху</i> ‘небоязкий, хоробрий, сміливий’, <i>Страшків син</i> ‘перев. ірон. боязка, ляклива людина’, <i>заяча душа</i> ‘боязка, полохлива людина’, <i>баглаї напали (вкинулися)</i> ‘хто-небудь не хоче працювати, ставши лінивим, млявим’, <i>тютя з полив’яним носом</i> ‘зневажл. нетямуща, безвільна людина’
Концепти сприйняття	
<i>КІЛЬКІСТЬ</i>	<i>як сміття</i> ‘дуже багато; безліч’, <i>як у бездонну (діряву) бочку</i> ‘у великій кількості; безконечно, марно’, <i>три мішки гречаної вовни (і всі неповні)</i> ‘2. зневажл. зовсім небагато’, <i>як кіт наплакав</i> ‘дуже мало’, <i>півтори каліки</i> ‘ірон. дуже мало’, <i>крапля в морі</i> ‘дуже мізерна, незначна частина чогось великого, цілого’, <i>дірка від бульбика</i> ‘абсолютно нічого’, <i>дідька лисого</i> ‘2. нічого; зовсім, абсолютно нічого’, <i>як собака на висівки</i> ‘вульг. дуже, надто’, <i>як мед, то ложкою</i> ‘уживається для вираження надмірного прагнення до чогось, як вияв надмірності в чому-небудь, занадто’
Суміжні концепти	
<i>ДІЯ</i>	<i>дим коромислом (стовпом)</i> ‘1. шум, гамір, безладдя, колотнеча’, <i>як (мов, ніби) Марко з пасльону</i> ‘зі сл. вискакувати, вилітати жарт. раптово, несподівано, недоречно’, <i>котячий концерт</i> ‘безладні співи, музика’
<i>СТАН</i>	<i>як сови ночували в голові</i> ‘хто-небудь відчуває сильний головний біль від втоми, безсоння і т.ін.’, <i>як викручена ганчірка</i> ‘дуже стомлений, знесилений’, <i>як хмара</i> ‘дуже сумний, похмурий, невеселий, невдоволений’, <i>як у вогні</i> ‘у нестерпних фізичних або моральних муках’

2.3. Серед номінативних механізмів в українській мові домінує непряма компонентно-зумовлена номінація. Переважає метафоричний номінативний механізм, оскільки метафора, порівняно з метонімією, є потужнішим засобом створення образності, тому що розкриває більш глибокі зв'язки між зіставлюваними явищами. В українській мові найчастіше переноси відбуваються в семантичній сфері об'єктів реальної дійсності. Для ОФО релевантними є моделі напрямків переносу, орієнтовані на людину й за джерелом метафоризації та за її результатом, що свідчить про вияв принципу „подвійного антропоцентризму”. Домінантним джерелом переносів значень для ОФО української мови слугує матеріальна дійсність, що підтверджується перевагою переносів в усі поняттєві сфери зі сфер “фізична дія або стан”, “фізіологічне явище, дія або стан”, “зовнішня характеристика”, “психічний стан”, “положення (розташування) в просторі” та ін. Серед пріоритетних сфер-реципієнтів фразеологічних значень є такі поняттєві сфери, як “поведінка”, “характер”, “міжособистісні стосунки”, “соціальний стан”, “положення (розташування) у просторі”, “зовнішній вигляд”, “дія широкого змісту”.

2.4. У номінативних процесах в українській фразеології значною є роль анімалістичного компонента. Найчастіше у створенні оцінної фразеологічної семантики разом з іншими компонентами беруть участь такі: *свиня, риба, кіт (кіт), кури (курка), жаба, муха, птах (птиця), собака* (як *свиня в хомуті* ‘ірон. негарно, неадекватно’, *скажений собака* ‘уживається як лайка’, як *мокра курка* ‘безвольна, нерішуча, жалюгідна на вигляд людина’, як *кіт до миші* ‘жадібно, пристрасно’, як *муха у спасівку* ‘хтось злий, сердитий, уїдливій’, *жаба сидить під серцем* ‘кого-небудь охоплює передчуття чогось поганого, неприємного’, *дрібна пташка* ‘той, хто не займає значного становища в суспільстві’). В українській мові ОФО з анімалістичним компонентом беруть участь у вербалізації таких концептів: *ПОВЕДІНКА, ХАРАКТЕР, СТАН, ЗОВНІШНІСТЬ, СОЦІАЛЬНИЙ СТАТУС* (як *півень розмальований* ‘погано, без смаку, строкато одягнений’, *заблукана вівця* ‘людина, яка прірвала стосунки з тим середовищем, до якого раніше належала, або яка збилася з правильного життєвого шляху’, *сорочин хвіст* ‘фам. язиката жінка’, *ніякий собака* ‘зневажл. ніхто’, *підколодна гадюка* ‘лайл. підступна, зловмисна людина’). Значною є кількість ОФО з анімалістичним компонентом, що актуалізують слот *ХАРАКТЕРИСТИКА ДІЇ* концепту *ДІЯ* (як *потайний собака* ‘підступно, таємно’, як *собака на поєвист* ‘охоче, слухняно’, як *віл обуха* ‘покірно, приречено, безнадійно’). Такі одиниці також вербалізують концепт *КІЛЬКІСТЬ* (як *оселедців у бочці* ‘дуже багато когось, тісно десь (про велику кількість людей у якомусь приміщенні)’, як *бджіл у вулику* ‘дуже багато, безліч’), а також уживаються в мовленні як лайка. Варто підкреслити, що значення кількості виражають, здебільшого, ОФО компаративного типу, причому зоонім може бути як у формі іменника, так і прикметника. В досліджуваному корпусі відмічено синонімічне вживання зоонімічних компонентів у складі ОФО, наприклад, *із заячий (гороб’ячий, жаб’ячий) скік* ‘дуже мало’, *ведмідь (слон) на вухо наступив* ‘хто-небудь зовсім не має музичного слуху’, як *цап (вовк) у зорях* ‘ірон. уживається як категоричне заперечення змісту зазначених слів’ та ін.

2.5. Значною в українській фразеологічній картині є роль антропонімічного компонента. Серед власних імен-компонентів ОФО в українській мові знаходимо імена людей (*Макар – куди Макар телят не ганяв, Марко – як Марко в пеклі, Хома – Хома невірющий, Христя – Христя в намисті, Сірко – як Сірку на перелазі*), літературних героїв (*Котопська відьма, Робінзон на безлюдному острові*), міфони́ми (*Прометей вогонь, Геркулесові стовпи*), біблеїзми (*Адамові діти, Страшний Суд, як на Великдень, не до Петра, а до Різдва*).

2.6. Українська мова демонструє велику розмаїтість структурних моделей ОФО. Найбільш продуктивними є як (мов, ніби)+Імен., Прикм.+Імен., Імен.+Імен., Імен.+Дієсл., які можуть розгортатися в багатокомпонентні структури: як+Імен.+прийм.+Імен. (як *рак на мілкому* ‘без засобів існування, без підтримки, без грошей’), як+Прикм.+Імен. або і+Імен.+і+Імен. (*і холод і голод* ‘важкі життєві умови з великими матеріальними нестатками’), ні+Імен.+ні+Імен. (*ні двору, ні тину* ‘хто-небудь бідний, нічого не має’), прийм.+Імен. (у *сльозах* ‘2. бідуючи, у нестатках, злиднях’), Прикм.+Прикм.+Імен. або Прикм.+Імен.+спол.+Прикм.+Імен. (*молочні ріки і киселеві (масляні) береги* ‘заможне, повне статку, безтурботне життя’), Імен.+Дієсл. (*тільки душа залишилася* ‘хто-небудь зубожів, збіднів’). Частина ОФО функціонують у структурі речення (*вітер у кишенях свистить (гуляє, віє)* ‘1. немає грошей; 2. хто-небудь бідний, не має грошей’).

Аналіз емпіричного матеріалу засвідчив, що найбільш продуктивними джерелами ФО з культурним компонентом в українській мові є реалії повсякденного життя й побуту, звичаї, вірування, фольклор, народно-поетична творчість. Саме в цих ФО найбільш помітні національно-специфічні моменти відбиття й сприйняття українцями навколишньої дійсності. Інтернаціональними є ОФО-біблеїзми, ОФО, пов’язані з античною міфологією, історією, літературою. Значення ОФО не завжди може бути буквально співвіднесене з її внутрішнім образом. Для правильного розуміння й трактування необхідні вагомі фонові знання, на підставі яких можливе тлумачення тієї або іншої мовної одиниці.

Перспективним видається вивчення вихідних вільних словосполучень, що слугували прототипами ОФО для подальших розробок понять образності й внутрішньої форми ФО різних мов.

Література

- Ажнюк 1989: Ажнюк, Б.М. Англійська фразеологія у культурно-етнічному висвітленні [Текст] / Б.М. Ажнюк. – К.: Наукова думка, 1989. – 135 с.
- Алефиренко 1996: Алефиренко, Н.Ф. Теоретические основы учения о “внутренней форме” фразем [Текст] / Н.Ф. Алефиренко // Семантика языковых единиц. – М., 1996. – С. 128 – 130.
- Алешкевич 2001: Алешкевич, С.С. Новые тенденции в развитии фразеологического фонда английского языка [Текст] / С.С. Алешкевич // Английский лексикон в когнитивно-дискурсивной парадигме: Сб. науч. тр. – Москва: МГЛУ, 2001. – Вып. 457. – С. 86 – 100.
- Бессонова 2003: Бессонова, О.Л. Оцінний тезаурус англійської мови: когнітивний і гендерний аспекти [Текст]: Дис. ... докт. філол. наук: 10.02.04 / Київський національний університет імені Т. Шевченка. – Київ, 2003. – 463 с.
- Богатырева 2007: Богатырева, С.Т. Национально-культурная семантика фразеологии современного английского и немецкого языков [Текст] / С.Т. Богатырева // Единицы и категории современной лингвистики: Сб. статей, посвященных юбилею В.Д. Калиущенко. – Донецк: ООО «Юго-Восток Лтд», 2007. – С. 29 – 39.

Воркачев 2001: Воркачев, С.Г. Лингвокультурология, языковая личность, концепт: становление антропоцентрической парадигмы в языкознании [Текст] / С.Г. Воркачев // Филологические науки. – 2001. – № 1. – С. 64 – 72.

Голубовская 2002: Голубовская, И.А. Этнические особенности языковых картин мира [Текст] / И.А. Голубовская. – К.: Издательско-полиграфический центр «Киевский университет», 2002. – 293 с.

Городецька 2002: Городецька, О.В. Національно-марковані концепти в британській мовній картині світу ХХ століття [Текст]: Дис. ... канд. філол. наук: 10.02.04/ Київський національний університет ім. Т. Шевченка. – К., 2002. – 182 с.

Денисенко 2002: Денисенко, С.Н. Когнітивні основи міжмовних контактів в аспекті культурної специфіки у фразеології [Текст] / С.Н. Денисенко // Матеріали всеукраїнської конференції з проблем вищої школи. – Харківський національний університет ім. В.Н.Каразіна. – Харків, 2002. – С. 15 – 17.

Добровольский 1997: Добровольский, Д.О. Национально-культурная специфика во фразеологии (I) [Текст] / Д.О. Добровольский // Вопросы языкознания. – 1997. – № 6. – С. 37 – 42.

Зубач 2007: Зубач, О.А. Національно-культурна своєрідність семантики фразеологічних одиниць з колористичним компонентом у сучасній німецькій мові [Текст]: Дис. ... канд. філол. наук: 10.02.04/ Донецький національний університет. – Луцьк, 2007. – 229 с.

Караулов 2005: Караулов, Ю.Н. Об эквивалентности когнитивных единиц в двух режимах работы языкового сознания [Текст] / Ю.Н. Караулов // Тезисы докладов Третьей Международной конференции “Стилистика и теория языковой коммуникации”, посвященной 100-летию И.Р. Гальперина 20-21 апреля 2005 г. – М., 2005. – С. 13 – 16.

Ковалева 2001: Ковалева, Л.В. Фразеологизм в когнитивном аспекте [Текст] / Л.В. Ковалева // Гуманитаризация обучения и актуальные проблемы лингвистики. Межвуз. сб. науч. тр. – Воронеж: ВГУ, 2001. – С. 51-55.

Ковшова 1996: Ковшова, М.Л. Культурно-национальная специфика фразеологических единиц (когнитивные аспекты) [Текст]: Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.04 / Институт языкознания РАН. – М., 1996. – 22 с.

Корнилов 1999: Корнилов, О.А. Языковые картины мира как производные национальных менталитетов. [Текст] / О.А. Корнилов. – М.: Изд-во МГУ, 1999. – 341 с.

Олійник 2008: Олійник, С.В. Оцінні фразеологічні одиниці в англійській та українській мовах: лінгвокогнітивний аспект [Текст] : дис... канд. філол. наук: 10.02.17 / Донецький національний університет. – Донецьк, 2008. – 243 с.

Рябцева 1999: Рябцева, Н.К. Контрастная фразеология в культурном контексте [Текст] / Н.К. Рябцева// Актуальные проблемы межкультурной коммуникации: Сб.науч. тр. МГЛУ. – М., 1999. – Вып. 444. – С. 133-142.

Селіванова 2004: Селіванова, О.О. Нариси з української фразеології (психокогнітивний та етнокультурний аспекти) [Текст] / О.О. Селіванова: Монографія. – К. - Черкаси: Брама, 2004. – 276 с.

Gibbs 1990: Gibbs, R.W. Psycholinguistic Studies on the Conceptual Basis of Idiomaticity [Text] / R.W. Gibbs // Cognitive Linguistics. – Berlin: Mouton de Gruyter. – 1990. – Vol. 1-4. – P. 417 – 451.

Список лексикографічних джерел

Англо-український фразеологічний словник / Уклад. К.Т. Баранцев. – К.: Т-во «Знання», КОО, 2005. – 1056 с. [АУФС]

Етимологічний словник української мови у 7 т. / АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні, Редкол. О.С. Мельничук та ін. – К.: Наукова думка, 1983 – 1989. [ЕСУМ]

Новий тлумачний словник української мови: У 3 т. – Вид. друге, виправл. / В.В. Яременко, О.М. Сліпущко (укл.). – К.: «Аконіт», 2007.

Словник українських ідіом / Уклад Г.М. Удовиченко. – К.: Рад. письменник, 1968. – 461 с.

Словник української мови: В 11-ти т. / І.К. Білодід, А.А. Бурячок, В.О. Винник (ред. кол.). – К.: Наук. думка, 1970 – 1980.

Словник фразеологізмів української мови / В.М. Білоноженко (уклад.). – К.: Наукова думка, 2003. – 1104 с.

Українська мова. Енциклопедія / В.М. Русанівський та ін. (ред.); НАН України. – К.: “Укр. енциклопедія” ім. М.П. Бажана, 2000. – 750 с.

Українські символи / Дмитренко М., Іваннікова Л., Лозко Г. / М.К. Дмитренко (ред.). – К., 1994. – 140 с.

В статъе рассматриваются особенности семантики и структуры оценочных фразеологических единиц, вербализующих ценностные концепты в украинском языке, описывается специфика механизма номинации фразеологическими средствами ценностных понятий в картине мира украинского языкового сообщества.

Ключевые слова: оценочная фразеологическая единица, ценностная картина мира, концептосфера, концепт, фразеологическая номинация.

The article deals with semantics and structure of evaluative phraseological units in Ukrainian. The above mentioned phraseological units represent evaluative concepts that constitute the Ukrainian language values system. As the conceptual analysis of the evaluative phraseological units presupposes their description as a system of concepts, it brings into the open the principles of the semantic organization of phraseological units, which verbalize the values of the corresponding language community. The cognitive mechanisms of value notions nomination in the Ukrainian linguistic model of the world by means of phraseology have been determined.

Key words: evaluative phraseological meaning, evaluative model of the world, conceptual sphere, concept, phraseological nomination.

Надійшла до редакції 1 грудня 2009 року.

Галина Осіпчук

ББК 81.411.1 – 7 + 83.3 (4 Укр) 6

УДК 81.161.2 ' 42 + 81.161.2 ' 38

СЕМАНТИЧНИЙ РІВЕНЬ КОРЕФЕРЕНТНИХ ЗАСОБІВ У ТВОРАХ МАРІЇ МАТІОС

Досліджено семантику засобів кореферентності у системі художнього ідіолекту Марії Матіос. Вжиті автором кореферентні і кореферентні ряди розділено на групи за змістом та проаналізовано вживання повторних найменувань у публіцистиці і художніх творах письменниці. Стаття продовжує цикл публікацій з вивчення стилістики української мови.

Ключові слова: кореферентні, кореферентний ряд, повторне найменування, семантика, ідіолект письменника.

У сучасній лінгвістиці кореферентність як мовознавча категорія є важливим об'єктом наукових досліджень. Будь-який об'єкт (предмет, ситуація, подія та ін.) реальної чи вигаданої дійсності, що стає домінуючим у створенні тексту та забезпечує його інформаційне розгортання, може репрезентуватися по-різному – залежно від типу тексту, його змістового обсягу, ідіолекту автора або мовців, їх когнітивної бази. Функцію вербального представлення об'єкта дійсності виконують різного типу мовні одиниці, часто кореферентні – референційно тотожні номінації, які, вказуючи на спільний референт, уточнюють, доповнюють, підтверджують, заперечують чи звужують інформацію про нього.

Виникнення проблеми кореферентності пов'язують із філософсько-логічними аргументаціями явища тотожності знаків, а згодом і висловлювань (С. Кріпке [Кріпке 1982], У. Куайн [Куайн 1982] та Г. Фреге [Фреге 1977]).

Теоретичні основи кореферентності базуються на активному розвитку теорії референції, що закладена, насамперед, у зарубіжній лінгвістиці, зокрема у працях П. Адамця [Адамець 1985] та Д. Вайса [Вайс 1985]. Вперше кореферентність як самостійна лінгвістична категорія була предметом ґрунтовного аналізу у дослідженнях Б. Палека [Палек 1978].

Семантико-синтаксичний, функціональний та комунікативно-прагматичний підходи в інтерпретації кореферентності запропонували Н. Арутюнова [Арутюнова 1982], В. Гак [Гак 1998], О. Падучева [Падучева 1986], О. Фатєєва [Фатєєва 1985], О. Чехов [Чехов 1980], які значно поглибили лінгвістичну сутність названої категорії.

На сучасному етапі мовознавчих досліджень кореферентність кваліфікують як: перехресне отождошення – крос-ідентифікацію [Чорна 1988]; принцип, який забезпечує заміщення початкової номінації наступною [Голубева 1990]; один із засобів утворення когезії та забезпечення структурної організації тексту [Островський 2001]. Крім того, ученими проаналізовано ментальні знакові процеси в комунікації з позиції кореферентності рефлексивних предикатів [Кім 1995].

Однак проблема кореферентності у лінгвістиці ще не знайшла належного висвітлення, оскільки вона характеризується неоднозначністю інтерпретацій та різноаспектністю, що необхідно враховувати при її вивченні.

В україністиці кореферентність залишається малодослідженою проблемою. Безпосереднім предметом розгляду став тільки окремих (синтаксичний) її аспект у монографії Н. Гуйванюк “Формально-семантичні співвідношення в системі синтаксичних одиниць” [Гуйванюк 1999]. Кореферентність у сучасному українському текстотворенні досліджувала Л. Куриляк [Куриляк 2004].

Таким чином, актуальність теми полягає в необхідності комплексного дослідження кореферентних співвіднесень номінативних одиниць тексту художніх та публіцистичних творів, що сприятиме розв'язанню проблеми, присвяченої засобам кореферентності у системі художнього ідіолекту Марії Матіос, яка ще не була предметом спеціального розгляду. Це вимагає вирішення наступних завдань: проаналізувати повторні найменування у творах письменниці, з'ясувати їх функціонально-стилістичне навантаження та виділити групи кореферентів за семантикою.

Необхідно відзначити, що використання повторних найменувань загальнономовного ресурсу та авторських новотворів є важливою ознакою художньої мови Марії Матіос. На основі цих номінацій-кореперентів будуються кореперентні ряди. Оскільки розвиток мови перебуває у постійному русі, то наповнення таких рядів відбувається постійно.

Найпоширенішим повторним найменуванням у будь-якому творі є власна назва. З розвитком сюжету поступово збільшується об'єм інформації про героїв і, водночас, кількість вжитих кореперентних засобів, використаних автором для вторинної номінації персонажа. Власні назви функціонують у ролі основного домінування референта. Вони не тільки називають об'єкт, але й вводять його у поліструктурне семантично-функціональне поле поняттєвих співвіднесенень референційно тотожних одиниць. У творах Марії Матіос власні назви, що функціонують як засоби кореперенції, охоплюють наступні найменування:

– повторна номінація за прізвиськом чи ім'ям: *Пристав був до солодкої Дарусі жити Іван Цвичок – чудний та дурнуватий* [Матіос 2007б: 35] // *Ніхто в Черемошнім не знав з впевненістю, коли й де Йванові пуп рубали...* [Матіос 2007б: 35] // *Мало хто коли чує, як Цвичок говорить, але вже як скаже... то краще й не зачіпати* [Матіос 2007б: 35] // *Йде автобус на Вижницю: Іван сидить на задньому сидінні...* [Матіос 2007б: 35]; *Михайло Плащук з малої дитини – круглий сирота* [Матіос 2007в: 84] // *...Але до жєнячки Михайло був дуже гречним і порядним парубком* [Матіос 2007в: 84-85];

– повторна номінація за приналежністю до певного роду: *...Петруня закриває із середини хату на засув* [Матіос 2007: 94] // *...заплакала вперше молода Варварчучка не від жалю до себе, а від жалю до своєї непосильної праці* [Матіос 2007: 101]; *А Дмитрик – майже дитина* [Матіос 2007: 101] // *...Де колов дрова наймолодший Чєв'юків хлопець...* [Матіос 2007: 101];

– повторна номінація за приналежністю до певної родини за материним прізвиськом чи ім'ям: *Маріїн син Славко якось-то напився так, що виніс із стайні підсвинка...* [Матіос 2007а: 7] // *Аж тут звідкись, ніби йшов за нею назирці, явився Маріїн Славко* [Матіос 2007а: 11];

– повторна номінація за приналежністю до певної території або родини за батьковим прізвиськом чи прізвиськом: *Хлопець був черемошнянський* [Матіос 2007в: 157] // *Юрка Огронника син* [Матіос 2007в: 157] // *...Іван, на псевдо Яструб* [Матіос 2007в: 157] // *А Іван відтоді удень був господарем у лісі...* [Матіос 2007в: 158];

– повторна номінація за займаною державною посадою: *Якщо чатовий, чоловіий, страж і гетьман (за посадою) Українського Слова оперує такими крематорійними інвективами для Українського Президента...// ...Тикав" спершу кандидатів в президенти, а далі – уже й Президентів Ющенку...* [Матіос 2009: 4];

– повторна номінація за певними характеристиками зовнішності людини: *...А не тоді, коли він бореться із Жінкою з косою* [Матіос 2009: 4]. Крім того, зміна назв героїв зумовлена відповідною авторською характеристикою, пов'язана з психологічною домінантою, розкриттям особистісних зовнішніх чи внутрішніх характеристик, наприклад: *...Чи то заспівала, чи запитала Чєв'ючку Крива Качка, зненацька перервавши її ліниве думання* [Матіос 2007г: 33] // *Василина з несподіванки й злості ледь стрималася, щоб не назвати свою тезку Качкою* [Матіос 2007г: 34] // *Проте назвала її так, як замолоду називають в селі кожну Васюту – Цютка* [Матіос 2007г: 34] // *В селі знали: від народження кривоного Василина, якій, не криючись, прізвиськувалися Кривою Качкою, володіє чимось більшим, ніж простим ворожбитством* [Матіос 2007г: 34];

– повторне найменування діячів-сучасників: *Позавчора неперевершений...Володимир Яворівський з усіх „брехунів" України...* [Матіос 2009: 4] // *Якщо чатовий, чоловіий, страж і гетьман (за посадою) Українського Слова оперує такими крематорійними інвективами для Українського Президента...* [Матіос 2009: 4];

– повторна номінація на позначення нечистої сили: *...На хуторі Трав'яному Онуфрійчукова москалиця (що би ви собі думали?) не менше не більше – лише висиділа Того (щєзла би сама згадка про нього!)...* [Матіос 2008а: 10] // *Ну, Того самого – щєзника* [Матіос 2008а: 10] // *Бо що вечорами робити дівці, як не Його під пахвою сорок діб вигрівати?!* [Матіос 2008а: 10];

– повторна власна назва з пестливим забарвленням: *...А може, й просить Матронка голосом, схожим на шелест ласиці в сні...* [Матіос 2007в: 80] // *„Дорогі мої набутливі гості, дивіться на Михайлове чудо..."* [Матіос 2007в: 85];

– кореперент-власна назва за місцем розташування об'єкта, пов'язана з прізвиськами людей: *А тут, на цвинтарі, тато розумів Дарусю і розказував їй, розказував* [Матіос 2007а: 31] // *І навіть не висповідается перед тим, як буде збиратися поза Йорчиху* [Матіос 2007а: 32].

Варіативність у назвах дійових осіб творів Марії Матіос зумовлена глибиною проникнення у сутність дії і вчинків героїв, аспектною змалювання внутрішньопсихологічних та соціальних характеристик персонажів.

Засоби кореперентності допомагають дізнатися про якісь певні особливості та ознаки, що характеризують дійову особу чи будь-який об'єкт розповіді. За допомогою повторних найменувань відбувається нашарування художнього образу.

Крім власних назв, у ролі кореперентів виступають різні видозміни назв персонажа, змалювання його особливостей та рис характеру, інші повторні найменування, що дають змогу глибше зрозуміти і проникнути у внутрішній світ героя.

Розділ IV. ФУНКЦІОНАЛЬНА СЕМАНТИКА ЛЕКСИЧНИХ І ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ

Повторне найменування у художньому тексті функціонально більш навантажене, ніж у будь-якому іншому: воно забезпечує композиційну та стильову єдність і є одним із основних засобів створення емоційної атмосфери твору. Кореферент набуває семантичної ємності, багатоплановості, збагачує зміст додатковими значеннями, багатоплановістю, новими асоціативними нашаруваннями.

Проаналізувавши використані у творах письменниці засоби кореферентності, виділимо такі групи за значенням:

– повторні номінації персонажа за статтю: *Перші дні Маріца ліниво нудилася, далі – нестерпно тужила* [Матіос 2008: 9] // *І тоді жінка несамовито хрестилася: від страху, що збожеволіє на radoцях* [Матіос 2008: 9]; *...Якогось ранку Катря у двір до Рибачуків не зайшла, а тільки пальцем покликакла Маріцу до хвіртки* [Матіос 2008: 27] // *Дівчина, втираючись, неохоче йшла за нею...* [Матіос 2008: 27]; *...І зовсім юна дівчина, можна сказати, майже дівчинка* [Матіос 2008: 157] // *Дівчина, видно, була сторонська, бо ніхто її не впізнав* [Матіос 2008: 159].

Вивчення назв спорідненості і свояцтва, як один із способів вираження мовного явища кореферентності, є актуальним із погляду історичної лексикології.

Як відомо, між людьми існує спорідненість, за допомогою якої виражаються взаємовідносини між особами, які за своїм походженням зв'язані кровно. Крім того, є некровне споріднення, або свояцтво, що визначає зв'язки між особами, які перебувають у стосунках свояцтва внаслідок одруження чоловіка і жінки, не зв'язаних кровно, і які за походженням належать до різних родин:

– повторні номінації на позначення родинних, суспільних стосунків: *...Гаврило вже двічі обійшов столи із гостями* [Матіос 2007: 88] // *Батько молоді підходить до столу, за яким сидять молоді* [Матіос 2007: 91] // *А старший весільний батько знову наливає по вінця* [Матіос 2007: 91]; *Одокія, а по-домашньому Доця, – вінчана жінка старшого Чев'юкового сина Павла...* [Матіос 2007г: 9] // *Свекруха не дуже святкувала першу невістку* [Матіос 2007г: 9];

– повторні номінації персонажа за соціальним статусом: *„А то мені солodka Даруся дала...”* [Матіос 2007а: 4] // *„Вона, сирота, носила викопане коріння по селу, як дитину”* [Матіос 2007а: 4];

– повторні номінації персонажа за певним походженням: *...А тільки найперше охрестила дівчинку ... Севериною* [Матіос 2008а: 6] // *...Дехто із більш милостивих та м'якосердих пробував пом'якшити ім'я невинного байстрияти, називаючи його поза очі русачкою* [Матіос 2008а: 7] // *Але назвисько москалиця прилипло до дитини не згіри, ніж би його навмисне смолили віхтем...* [Матіос 2008а: 7] // *Байстриця* [Матіос 2008а: 46].

Найбільш продуктивними в ідіостилі Марії Матіос є номінації персонажа за зовнішньохарактеристичними, внутрішньохарактеристичними ознаками. Різні повторні найменування однієї і тієї ж дійової особи підкреслюють певну ознаку та особливість. Перше враження про будь-яку людину нам допомагає створити її зовнішність. Цю особливість людської психіки використовує у своїй творчості і Марія Матіос. Кореферентні ряди можуть вказувати на особливості зросту героя: *Маленька жінка знічується, ніби встидається якоїсь потаємної думки...* [Матіос 2007в: 81] // *Чи то стидно, чи боязко, чи жаль такої дрібної жінки, в якій і в пазусі не дуже густо і яку під собою роздушити було б легко...* [Матіос 2007в: 91] // *Так вони й дотанцювали той божевільний танець – лише удвох: молодий, що дістав головою мало не до неба, і молода – всім свої невагомим тількиєм вросла в його збите від постійної роботи, пружне чоловіче тіло...* [Матіос 2007в: 86] // *І як ота малослівна жердка – Михайло – дотепер обходиться з нею* [Матіос 2007в: 91]; на позначення елементів одягу: *„Чи не знаєте ви, дівче, де тут у вас живе ксьондз?”* [Матіос 2007а: 17] // *„Той, що високий чорний капелюх носить?” – допитувався Славко* [Матіос 2007а: 18].

При розгортанні сюжету твору на основі вторинної номінації подаються додаткові характеристики персонажів, подій і явищ. Як уже згадувалося, за допомогою вжитих автором кореферентів у читача поступово збільшується об'єм інформації про героя, дійову особу: *Той, кого в тирсовій Рівні називали Німим, був Олекса Говдя по метриці* [Матіос 2007г: 45] // *Німий міг на відстані зачути запах пожежі...* [Матіос 2007г: 46] // *А отоді перестали, бо Німий уже гнав оленя у засідку* [Матіос 2007г: 47];

Окрему групу становлять кореференти, які вказують на певну професію героя: *...Знаєте, як „тестують” сучасні „даїшники” водіїв на українських дорогах?* [Матіос 2009: 4] // *„Чи знаєте ви українських письменників? – питає мого сина на житомирській трасі „дозорець”?* [Матіос 2009: 4]. Такий спосіб зображення персонажів сприяє саркастично-іронічному сприйняттю персонажів.

Непересічність героїв Марії Матіос підсилена прийомами контрастності та антитезності. У контрастному зіставленні письменниці зображує сучасність, для цього використовуючи наступні засоби кореферентності:

– повторні номінації на позначення виду діяльності героя: *27 березня обабіч шеренг і попереду йшли вожаки-наглядачі* [Матіос 2009: 4] // *У своїй псевдолюбві до народу „лідери” втратили нюх* [Матіос 2009: 4] // *Збіднілу у своїй масі організовану публіку зустрічали партійні лідери в режимі прет-а-порте: костюми з усіх Парижів із Міланами разом узяті* [Матіос 2009: 4];

– повторні номінації на позначення роду занять: *Маринька – свята душа* [Матіос 2007г: 33] // *Але ходить Маринка-черниця по світу зі складеними до молитви долонями – нікому жити не заважає* [Матіос 2007г: 33].

Автор вносить свої корективи у загальноприйняте значення професії, вкладаючи і особисте ставлення, наприклад: *І що цим небезпечним чи тривожним опікуються знаючі і відповідальні „обліковці”* [Матіос 2009: 4] // *Їх ще називають державниками* [Матіос 2009: 4] // *А народ на цьому тлі – як гусак, із витягнутою шиєю в очікуванні чергових благ, пільг і брехливих обіцянок від цих же „кайдашів”* [Матіос 2009: 4];

– повторні номінації на позначення найменувань людей: *...Я йшла Хрещатиком, коли 27 березня нестрункі шеренги „протестуючих” під прапорами Партії регіонів з усіх боків центру столиці мляво просувалися в бік Майдану* [Матіос 2009: 4] // *Ці люди – триста разів обдурені всіма і завжди – скидалися на заручників* [Матіос 2009: 4] // *Бо цей підручний, використовуваний, як презерватив, матеріал під іменем електорат ось-ось спровадить шулерів-політиків до їхнього останнього місця – політичного бабиного яру* [Матіос 2009: 4];

– кореференти на визначення місця проживання особи чи відсутність постійного місця проживання: *Я бездомна жінка* [Матіос 2005: 61] // *Бомж* [Матіос 2005: 61];

– повторні номінації на позначення відчуттів, абстрактних понять, зокрема фізичного стану персонажа: *Даруся два дні не виходила з хати – так її боліла голова, що не могла дивитися навіть у стелю...* [Матіос 2007а: 8] // *...Лише шугас гострий нестерпний ніж попід тім'я...* [Матіос 2007а: 8] // *Нема її сили терпіти той безконечний біль* [Матіос 2007а: 8] // *Так було кожного разу, як звалював біль* [Матіос 2007а: 9] // *...Ось і тепер стоїть Даруся у холодній купелі осені – і бореться із цвяхами, забитими в голову чийсь важким, безсердечним молотом* [Матіос 2007а: 11] // *Та минає якийсь час – чорне залізо болю остаточно осідає на дно ріки...* [Матіос 2007а: 12] // *...І Даруся знову чує в собі силу, забрану з голови розпеченим залізом болю, коло воно вилазить, здається, навіть крізь вуха і шкіру* [Матіос 2007а: 13] // *...А вже чула, як тонкі жалючі п'явки впиваються в тім'я, ніби просвердлюють його* [Матіос 2007а: 32] // *...Чи сиділа з Марією під стіною на лавці – і залізні обручі спадали з неї, як листя з дерева, і робилося їй якось легко-легко* [Матіос 2007б: 44];

– повторні номінації на найменування за місцем походження певного явища: *Так вони й дотанцювали той божевільний танець – лише удвох: молодий, що дістав головою мало не до неба, і молода – всім своїм невагомим тільцем вросла в його збите від постійної роботи, дружнє чоловіче тіло...* [Матіос 2007в: 86] // *Після несамовитої, буйної, як п'яний чоловік, і безконечної, як похоронні голосіння, гуцулки, здатної витрусити душу”...* [Матіос 2007в: 87];

– повторні номінації на позначення будівель: *...То була навіть не стайня, а стаєнка-зруб, із маленьким, ніби в'язничним вікном, укрита дракною* [Матіос 2008а: 17] // *Дивне Северинене житло, попри всю свою непридатність для проживання людини, мало одну безсумнівну перевагу...* [Матіос 2008а: 17];

– повторні номінації-діалектизми: *Яблуні вже не можуть добре родити* [Матіос 2007а: 14] // *...Та й іде у свій золотий садочок, саджений іще татовими руками, між грушки і яблїньки* [Матіос 2007а: 14]; *Газда Дмитро, завалений ліжниками й килимами мало не під стелю, також іще обертався на різьбленому ліжку під протилежною стіною...* [Матіос 2008а: 13] // *Із сусідньої кімнати хутко вбіг господар у підштанках...* [Матіос 2008а: 14];

– кореференти-міфологеми: *Не інакше, як щезник помагає...* [Матіос 2008а: 10] // *Певно, що таки виплодила дідька!* [Матіос 2008а: 10] // *Усе віддала тому гонимарникові* [Матіос 2008а: 10] // *Знала, хто в житті з рогатим парується – вмиратиме тяжче ніж від задухи* [Матіос 2008а: 20] // *Тут нечистий дух аж на двох кутах товктися може* [Матіос 2008а: 22];

– кореференти – найменування особистих почуттів кохання власне героями: *Я намагалася звести прорахунки з життям – так мені допекла моя пристрасть* [Матіос 2005: 41] // *Ця мара-переслідувачка* [Матіос 2005: 41] // *Цей безжалісний кіллер зі зброєю повільної і невидимої – як радіація – дії* [Матіос 2005: 41];

– кореференти на позначення людського щастя: *З дзеркала на мене дивилася щаслива жінка з великими сяючими очима й розчепіреними долонями прикривала виповнений живіт* [Матіос 2005: 46] // *Жінка із децю дурнуватою посмішкою, притаманною навіженим та ідіотам, довго вдивлялася в дзеркало, поглажуючи живіт...* [Матіос 2005: 46];

– кореференти на найменування людей власне героями творів: *Сьогодні я мало не вбила сусідку* [Матіос 2005: 45] // *Ця гадюка на двох ногах через паркан додивилася, як я вранці зривала огірки до сніданку* [Матіос 2005: 45] // *А сьогодні кобра в жовтих шортах просичала через огорожу...* [Матіос 2005: 45] // *Якби ця підпарканна гадина знала, що вона зачепила, на які мозолі наступила, вона краще, мабуть, вдавилася б...* [Матіос 2005: 45];

У творах Марії Матіос досить часто вживаються кореференти з пестливими відгінками: *А солодка Даруся сидить у квітнику між айстрами, у трьох кроках від Марії з Василюю...* [Матіос 2007а: 5] // *А Даруся не дурна – вона солодка* [Матіос 2007а: 5] // *„Чудо ти моє солодке...”*, – тато поцілував Дарусю у тім'ячко [Матіос 2007а: 5]; з переносним значенням та негативним забарвленням: *„У тебе є чоловік, а я...”* [Матіос 2007: 106] // *Чи прийде той звір із великої бойні, чи ні – її голова не болить* [Матіос 2007: 106] // *І мені байдуже, що з мною зробить той нелюд* [Матіос 2007: 109].

Дослідження героїв творів Марії Матіос можливе тільки через розгляд особливостей внутрішнього стану особистостей в усіх його складностях та неповторностях, що відбуваються у тісному взаємозв'язку з зовнішніми обставинами (соціальними взаєминами), які ж, у свою чергу, значно впливають на життя людини.

За результатами цього дослідження головною характеристикою засобів кореференції є безпосередня їх сполучуваність у вузькому контексті з іншими мовними засобами в межах художнього тексту.

Вивчення семантики повторних найменувань дає змогу стверджувати, що кореферентні засоби виступають носіями інформації про специфіку художньої моделі світу автора. Кореференти мають здатність характеризувати мовну манеру та стиль автора. З іншого боку, вони пов'язані із загальними особливостями організації мови і відображають національну стилістичну норму конкретної мови. Тому є необхідність у майбутньому дослідження інших аспектів кореферентності у творах письменниці, зокрема синтаксичного.

Індивідуальна мовна картина світу Марії Матіос позначена вживанням значної кількості кореферентних засобів, що дає можливість письменниці вносити додаткові відтінки семантики у змалювання своїх героїв, предметів, подій, явищ природи, зміщувати смислові акценти контекстів, що звучать достатньо ново й оригінально та надають творам особливої значущості, створюють їх глибину і перспективу. Аналіз художніх та публіцистичних творів Марії Матіос беззаперечно свідчить про народність витоків стилістики письменниці. Її творчість базується на національній культурі. Знання історичних надбань предків переплітається у творах митця з дослідженнями сучасного розвитку українського народу.

Література

Арутюнова 1982: Арутюнова, Н. Д. Лингвистические проблемы референции [Текст] / Н. Д. Арутюнова // Новое в зарубежной лингвистике. – М.: Радуга, 1982. – Вып. 13. Логика и лингвистика (Проблемы референции). – С. 5 - 40. – Бібліогр.: с. 40.

Адамец 1985: Адамец, П. К вопросу о выражении референциальной соотнесенности в чешском и русском языках [Текст] / П.Адамец // Новое в зарубежной лингвистике. – М.: Прогресс, 1985. – Вып. 15. Современная зарубежная русистика. – С. 487 - 497. – Бібліогр.: с. 497.

Вайс 1985: Вайс, Д. Высказывания тождества в русском языке: опыт их ограничения от высказываний других типов [Текст] / Д. Вайс // Новое в зарубежной лингвистике. – М.: Прогресс, 1985. – Вып. 15. Современная зарубежная русистика. – С. 434 - 463. – Бібліогр.: с. 463.

Гак 1998: Гак, В. Г. Повторная номинация на уровне предложения [Текст] / В. Г. Гак // Языковые преобразования. – М.: Школа „Языки русской культуры”, 1998. – С. 545- 554. – Бібліогр.: с. 555 - 557.

Голубева 1990: Голубева, Н.А. Замещение – способ выражения синтагматических отношений вторичных номинаций (на материале отсылочных причастий немецкого языка) [Текст] / Н.А.Голубева // Проблемы нормы и вариативности в реализации высказывания: Межвуз. сб. науч. трудов. – Горький: ГППИЯ им. Н.А.Добролюбова, 1990. – С. 52-60. – Бібліогр.: с. 60.

Гуйванюк 1999: Гуйванюк, Н. В. Формально-семантические співвідношення в системі синтаксичних одиниць [Текст] / Н.В.Гуйванюк. – Чернівці: Рута, 1999. – 336 с. – Бібліогр.: с. 301 - 333. – ISBN 966-568-188-5.

Кім 1995: Кім, И.Е. Модус-диктумная кореферентность и ее выражение в современном русском языке [Текст]: автореф. дис. ... канд.филолог.наук: 10.02.01 / Екатеринбургский ин-тут. – Екатеринбург, 1995. – 19 с.

Кріпке 1982: Крипке, С. Тождество и необходимость [Текст] / С. Крипке // Новое в зарубежной лингвистике. – М.: Радуга, 1982. – Вып. 13. Логика и лингвистика (Проблемы референции). – С. 340 - 367. – Бібліогр.: с. 367.

Куайн 1982: Куайн, У. О. Референция и модальность [Текст] / У. О. Куан // Новое в зарубежной лингвистике. – М.: Радуга, 1982. – Вып. 13. Логика и лингвистика (Проблемы референции). – С. 87 - 108. – Бібліогр.: с. 108.

Куриляк 2004: Куриляк, Л. П. Кореферентність у сучасному українському текстотворенні [Текст]: автореф. дис. ... канд.філолог.наук: 10.02.01 – Прикарпатський ун-тет імені В.Стефаніка. – Івано-Франківськ, 2004. – 24 с.

Матіос 2007: Матіос, М. Будьте здорові, тату [Текст] / М.Матіос // Майже ніколи не навпаки. – Львів: ЛА „Піраміда”, 2007. – С. 77 - 126. – 10 000 прим. – ISBN 978-966-441-029 - 5.

Матіос 2007а: Матіос, М. Даруся: драма щоденна [Текст] / М.Матіос // Солодка Даруся. – Львів: ЛА „Піраміда”, 2007. – С. 3 - 32. – ISBN 978-966-441-032 - 5.

Матіос 2007б: Матіос, М. Іван Цвичок: драма попередня [Текст] / М.Матіос // Солодка Даруся. – Львів: ЛА „Піраміда”, 2007. – С. 33 - 78. – ISBN 978-966-441-032 - 5.

Матіос 2008: Матіос, М. Мама Маріца – дружина Христофора Колумба [Текст] / М.Матіос. – Львів: ЛА „Піраміда”, 2008. – 48 с. – 25 000 прим. – ISBN 978-966-441-095 - 0.

Матіос 2007в: Матіос, М. Михайлове чудо: драма найголовніша [Текст] / М.Матіос // Солодка Даруся. – Львів: ЛА „Піраміда”, 2007. – С. 79 - 185. – ISBN 978-966-441-032 - 5.

Матіос 2008а: Матіос, М. Москалиця [Текст] / М.Матіос. – Львів: ЛА „Піраміда”, 2008. – 63 с. – 25 000 прим. – ISBN 978-966-441-095 - 0.

Матіос 2009: Матіос, М. Хранителі держави! Де ви? З ким ви?! [Текст] / М.Матіос // Україна молода. – 02.04.2009. – № 60. – С. 4-5.

Матіос 2007г: Матіос, М. Чотири – як рідні – брати [Текст] / М.Матіос // Майже ніколи не навпаки. – Львів: ЛА „Піраміда”, 2007. – С. 7 - 76. – 10 000 прим. – ISBN 978-966-441-029 - 5.

Матиос 2005: Матиос, М. Щоденник страченої: психологічна розвідка [Текст] / М.Матиос. – Львів: ЛА „Піраміда”, 2005. – 192 с. – ISBN 966-8522-45 - 1.

Островський 2001: Островский, О.Л. К вопросу о кореференции как одном из способов структурной организации текста [Текст] / О.Островский // Лингвистические исследования к 75-летию В.Г.Гака. – Дубна: Феникс +, 2001. – С.117-128. – Бібліогр.: С. 128.

Падучева 1986: Падучева, Е. В. О референции языковых выражений с непредметным значением [Текст] / Е.В.Падучева // Научно-техническая информация. Информационные системы и процессы. – Сер. 2. – №1. – М.: ВИНТИ, 1986. – С. 23-31. – Бібліогр.: С. 31.

Палек 1978: Палек, Б. Кросс-референция: к вопросу о гипертасисе [Текст] / Б.Палек // Новое в зарубежной лингвистике. – М.: Прогресс, 1978. – Вып. 8. Лингвистика текста. – С.243 - 255. – Бібліогр.: С. 255.

Фатеева 1985: Фатеева, О.Д. Переименование в лингвистике текста (на материале текстов английской художественной литературы) [Текст]: автореф. дис. ...филолог.наук: 10.02.04. – Московский педагогический ин-тут. – Москва, 1985. – 16 с.

Фреге 1977: Фреге, Г. Смысл и денотат [Текст] / Г.Фреге // Семиотика и информатика. – М.: ВИНТИ, 1977. – Вып. 8. – С. 181-210. – Бібліогр.: С. 210.

Чехов 1980: Чехов, А. Проблемы описания кореферентных и анафорических отношений в языке [Текст]: автореф. дис. ...филолог.наук: 10.02.21 – Московский ун-тет. – Москва, 1980. – 19 с.

Чорна 1988: Чорна, А.Г. Логическая структура интенциональных контекстов с анафорической номинацией [Текст] / А.Г.Чорна // Референция и проблемы текстообразования: Сборн. науч. трудов – М.: Наука, 1988. – С. 53 - 67. – Бібліогр.: С. 67.

Исследованы средства кореферентности в художественных сочинениях и публицистике Марии Матиос. Использованные автором кореференты и кореферентные ряды разделены на группы по смысловому значению, проанализировано их употребление в языке писателя. Статья продолжает цикл публикаций в направлении дальнейшего изучения особенностей стилистики украинского языка.

Ключевые слова: кореференты, кореферентный ряд, повторное наименование, смысловое значение, идиолект писателя.

The semantic ways of the correfference in the systeme of the belletristic idiolect of Maria Matios was studied. The correfferences and correfference raws used by the author were devided into three groups according to significance and using of the reputed names in the publications and belletristic works of this writer were analyzed. The article continues the cycle of publications with the study of Ukrainian language stylistic.

Keywords: correfferents, correfferente raw, reputed name, semantic, writer's idiolect.

Надійшла до редакції 25 січня 2010 року.

Ольга Присяжнюк

ББК Ш 141.4

УДК 811.161.2'373.72

СТРУКТУРНІ ОЗНАКИ НЕОЛОГІЧНИХ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ

У статті вивчається фразеологічна система української мови з погляду нових структурних ознак. У дослідженні представлено лінгвістичний та екстралінгвальний аналіз фразеологічних одиниць, дібраних із монологічного радіомовлення.

Ключові слова: фразеологічна одиниця, структура, варіант фраземи, постмодерністичні риси, конотація, стилістичні ознаки.

Стаття присвячена дослідженню структурної динаміки фразеологізмів з погляду прагматико-культурологічного оновлення мовних засобів.

Актуальність пропонованої до розгляду проблеми визначається необхідністю вивчення структурної динаміки мови та дослідження мовної картини світу, оскільки саме національна фразеосистема, по-перше, найбільш об'єктивно висвітлює означені наукові напрямки, а по-друге, найкраще відбиває оновлення об'єктивної дійсності (див.: [Серебренников 1988]).

Сьогодні дослідження фразеологічних одиниць (далі ФО) у мовленнєвому потоці та процеси змінності мови є предметом інтересу таких відомих українських науковців, як С.Я.Єрмоленко, В.М.Білоноженко, В.Д.Ужченко, І.О.Голубовська, В.І.Кононенко, Є.А.Карпіловська, О.О.Тараненко, Л.О.Ставицька, О.А.Стишов, Л.І.Шевченко та ін.

© Присяжнюк О.М., 2010

У пропонованій науковій розвідці застосовано синхронне використання прийомів власне лінгвістичного й екстралінгвального аналізів. Зазначимо, що для дослідження площиною об'єктивної дійсності обрано культурологічний напрям постмодернізму (див.: [Телия 1999]). Слід наголосити, що в аналогічному ракурсі вивчення фразеологізмів у науковій літературі ми не зустрічали.

Пропонована стаття присвячена презентації та структурному вивченню новоутворених фразеологічних одиниць, які широко використовуються у різних жанрах засобів масової інформації та все частіше стають притаманними мовленню сучасної людини.

Нині у розмовному мовленні та публіцистиці спостерігається досить часте використання структурно перекручених фразеологічних зворотів, крилатих висловів, кліше тощо. Унаслідок зовнішніх видозмін одиниці мовлення отримують нову семантику. Змістове викривлення фразем, які називатимемо деформованими фраземами (далі ДФ), досягається за рахунок їх навмисного експліцитного спотворення авторами чи мовцями.

Матеріалом дослідження вибрано монологічне радіомовлення розважального жанру. Використання методу суцільної вибірки дало можливість зафіксувати більше 40 деформованих фразем, а саме: *апетит приходить вчасно, а ось їжу знову затримують; баба з возу – вовки ситі / і баба з возу – і вовки ситі; баба з возу – кобила на перекур; баба з возу – фініш ближче; будеш багато жити – скоро постарієш; великому кораблю довше тонути; дарованому коневі кулаками не розмахують; довгі ноги – не розкіш, а засіб пресування; з ким поведешся – з тим і наберешся; з милом рай і в курені; зупиніть Землю – я зйду; костюм навинос; любодорого – дуже дорого; мистецтво в маси, гроші – в каси; міняю програвач на вигравач; народжений повзати впасти не може; не відкладай на завтра те, що можна випити сьогодні; не все те золото, що погано лежить; не йоги горшки обпікають; не май сто карбованців, а май сто друзів з карбованцем; не перепились ще на Русі богатирі, добрі молодці; нічого не дається нам так дешево, як хотілося б; обіцяного не усякий дочекається; поки сім разів відміряєш, інші – відріжуть; прийшов, побачив і... пішов / побілів / поділив; протягну ноги в хороші руки; робочий день скорочує життя на 8 годин; семеро вихідних ждуть; семеро одного знайдуть; сміх без причини – ознака незакінченої вищої освіти; те, що занадто – те Мінздрав попереджує; тихіше їдеши – взагалі не доїдеши; тримай себе в руках, якщо ноги не тримають; у рогах правди немає; у товстому бакшишу червонці водяться; усе нове – це добре одягнуте старе; хто тяжко працює – той тяжко і відпочиває; чим далі в ліс – тим більше партизан; шматок масла вважається нахлібником; щоб ти жив на одну рекламу; яйця від курки не далеко падають; яйця курку дисциплінують.*

На нашу думку, подібні мовні явища стосуються постмодернізму як ультрасучасного культурологічного напрямку, оскільки чітко виявляють його риси, а саме – цинізм, прояви масової культури, надмірний негативізм, утвердження зневіри та зневажливого, нігілістичного ставлення до попередніх ідеалів, зняття усіх залишків колишніх естетичних табу, посилення тенденції до пониження авторського «я» тощо. Зазначимо, що постмодернізм як напрям сучасної літературної епохи чи культурне явище широко описаний у спеціальній літературі (див.: [Гром'як 1997: 565-566; Закович 2001: 521]), проте не описані прояви його у живому людському мовленні, що відбивається у різних жанрах масової культури та популярної літератури – публіцистиці, радіомовленні, телебаченні.

Проаналізуємо групу деформованих фразем за такими структурними ознаками: 1) загальні формальні та композиційні риси ДФ; 2) мовні засоби творення ДФ; 3) варіативність ДФ.

Характерною постмодерністичною рисою є орієнтація тексту художнього твору на масову культуру. Властивість орієнту на масовість у змісті деформованих фразем провідна. Ця стилістична ознака ДФ досягається, з одного боку, тим, що аналізовані фраземи добиралися із радіомовлення розважального жанру, а з іншого боку – простотою побудови (а, отже, й доступністю для сприйняття реципієнта), переданої категоріальним для ФО лапідарним і образним способом вислову.

Деформовані фраземи зберігають стислість і виразність, наявну у першооснов, наприклад: *будеш багато жити – скоро постарієш* (першооснова *будеш багато знати – скоро постарієш*); *великому кораблю довше тонути* (першооснова *великому кораблю велике плавання*); *з ким поведешся – з тим і наберешся* (першооснова *з ким поведешся – від того наберешся*); *з милом рай і в курені* (першооснова *з милом рай і в курені*); *костюм навинос* (першооснова *костюм навиріст*); *семеро одного знайдуть* (першооснова *семеро одного не чекають*) та ін. (першооснови тут і далі тлумачаться за [Білоноженко 1999]). Подібна простота структури, наявна у ДФ, є жорстко встановленою композиційною формою, ознакою саме постмодерністичних літературних творів.

Жорстке дотримання встановленої форми ДФ виявляється в тому, що при їх творенні використовуються найбільше два т. з. класичних фразеологізми, а саме: *баба з возу – кобила на перекур* (*баба з возу – коням легше + піти на перекур*); *дарованому коневі кулаками не розмахують* (*дарованому коневі в зуби не заглядають + розмахувати кулаками після бійки*); *довгі ноги – не розкіш, а засіб пресування* (*довгі ноги + автомобіль – не розкіш, а засіб пресування*); *не все те золото, що погано лежить* (*не все те золото, що блищить + погано лежить*); *протягну ноги в хороші руки* (*протягнути ноги + віддати в хороші руки*); *сміх без причини – ознака незакінченої вищої освіти* (*сміх без причини – ознака дурачини + незакінчена вища освіта*); *тримай себе в руках, якщо ноги не тримають* (*тримати себе в руках + ноги не тримають*); *хто тяжко працює – той тяжко і відпочиває* (*хто працює – той їсть + тяжка праця – легкий відпочинок*); *яйця від курки не далеко падають* (*яйця курки не вчать + яблуко від яблуні не далеко падає*). У названих прикладах яскраво визначена

така риса постмодернізму як деконструктивізм культури минулого, фольклорних традицій, що виявляється у відхиленні та запереченні притаманних їм ознак раціональності, лаконізму.

У постмодерністських творах частим є використання т. з. прийому монтажу, при якому відбувається розчленування художнього явища на складові елементи та подача фрагментів із їх довільним поєднанням. Діє «принцип повторюваності та сумісності» [Гром'як 1997: 565]: *яйця від курки не далеко падають* (яйця курку не вчать «повага до старших за віком» + *яблуко від яблуні не далеко падає* «схожість дітей на батьків за негативними рисами»); *зупиніть Землю – я зійду* (зупиніть *автобус* (чи будь-який інший транспортний засіб) – я зійду); *дарованому коневі кулаками не розмахують* (дарованому коню в зуби не заглядають «цінувати подарунок» + *розмахувати кулаками після бійки* «доводити, говорити, відстоювати і т. ін. що-небудь, коли вже пізно»); *щоб ти жив на одну рекламу!* (щоб ти жив на одну *зарплату!* «низька зарплата, на яку складно прожити»). Як наслідок, з'являється гіпертрофовано абсурдні зміст і форма – структурна ознака творів постмодернізму. У деформованих фразем вона виявляється у вигляді тарабарської мови. Подібні новоутворені одиниці мають нуліфіковану сему, що є результатом транспонування – звуконаслідувальної, паронімічної субституції елементів, набраних за асоціаціями та за фонетичною подібністю чи римою.

Мовні засоби, які використовуються для творення ДФ, складають п'ять типів: 1) фонетичний, 2) морфологічний, 3) лексичний, 4) синтаксичний, 5) змішаний лексико-морфологічний.

Фонетичний спосіб деформування ФО полягає у заміні одного звука на інший звук, непарний до нього за акустико-артикуляційними характеристиками: з *милом рай і в курені* (першооснова з *милиць рай і в курені*); *не йоги горшки обпікають* (першооснова не *боги горшки обпікають*); *не перевились ще на Русі богатирі, добрі молодці* (першооснова не *перевились ще на Русі богатирі, добрі молодці*); у *рогах правди немає* (першооснова у *ногах правди немає*). У результаті утворюється ДФ зі змістом цинічно-негативної конотації. Так, ФО з *милиць рай і в курені*, що мало сему «кохання», перетворилося в результаті фонетичної зміни на ДФ з *милом рай і в курені*, що має сему «побутові потреби та нужди», знижувальну конотацію і, як наслідок, – семантичний перехід «від високого → до низького». А у фонетичній зміні не *боги горшки обпікають* → не *йоги горшки обпікають* відбувається такий семантичний перехід: сема «можливість досягнення чогось» → знижувально-зневажлива конотація до семи «можливість досягнення чогось».

Стосовно фонетичних засобів творення деформованих фразем слід відзначити явище стилізації. Нами зафіксовано можливість у ДФ фонетичної стилізації, яка полягає в штучній видозміні першооснови за фонетичним принципом. У розглянутих прикладах відбувається фонетична заміна, що призводить до явищ паронімізації, коли у ДФ з'являються подібні за звучанням, проте відмінні за значенням слова: [б] → [й] (*боги* → *йоги*); [н] → [р] (*ногах* → *рогах*); [в] → [п] (*перевились* → *перепились*); [н] → [о] (*милим* → *милом*).

Морфологічний засіб творення презентує ДФ з ким *поведешся – з тим і наберешся* (першооснова з ким *поведешся – від того і наберешся*). У наведеному прикладі маємо зміну форми відмінка: *від того* (родовий відмінок) → *з тим* (орудний відмінок), – що переводить сему «азнати прикrostі від поганой людини» у сему «п'янство».

Лексичний спосіб утворення ДФ полягає у заміні однієї лексеми на іншу. Наприклад, *будеш багато жити – скоро постарієш* (першооснова *будеш багато знати – скоро постарієш*); *зупиніть Землю – я зійду* (першооснова *зупиніть автобус* (чи будь-який інший транспортний засіб) – я зійду); *народжений повзати впасти не може* (першооснова *народжений повзати літати не може*); *не відкладай на завтра те, що можна випити сьогодні* (першооснова *не відкладай на завтра те, що можна зробити сьогодні*); *прийшов, побачив і... пішов / побілів / поділів* (першооснова *прийшов, побачив, переміг*); *усе нове – це добре одягнуте старе* (першооснова *усе нове – це добре забуте старе*); *хто тяжко працює – той тяжко і відпочиває* (першооснова *хто тяжко працює – той легко відпочиває*). Така заміна, подібно вище описаним фонетичному та морфологічному засобам, також неологізує ФО до цинічно-негативної конотації.

Найпродуктивнішим засобом творення ДФ виступає синтаксичний спосіб, представлений трьома типами, а саме:

1) додавання нового закінчення – римованого (ФО *любо-дорого* → ДФ *любо-дорого – дуже дорого*; ФО *мистецтво в маси* → ДФ *мистецтво в маси, гроші – в каси*) та неримованого (ФО *апетит приходить вчасно* → ДФ *апетит приходить вчасно, а ось їжу знову затримують*; ФО *не май сто карбованців, а май сто друзів* → ДФ *не май сто карбованців, а май сто друзів з карбованцем*);

2) заміна закінчення на нове (ФО *обицяного три роки чекають* → ДФ *обицяного не усякий дочекається*; ФО *семеро одного не ждуть* → ДФ *семеро вихідних ждуть*; ФО *тихіше ідеш – далі будеш* → ДФ *тихіше ідеш – взагалі не доїдеш*; ФО *великому кораблю велике плавання* → ДФ *великому кораблю довші тонуть*);

3) поєднання двох класичних фразем в одній деформованій фраземі, зокрема початків двох класичних фразем (ФО *що занадто – те не здорово* + ФО *Мінздрав попереджує – куріння небезпечно для вашого здоров'я* → ДФ *те, що занадто – те Мінздрав попереджує*), початку однієї класичної фраземи та закінчення іншої класичної фраземи (ФО *баба з возу – коням легше* + ФО *і віці цілі, і вовки ситі* → ДФ *баба з возу – вовки ситі / і баба з возу – і вовки ситі*).

Змішаний тип мовних засобів представлений ДФ *мінняю програвач на вигравач*. Це лексико-морфологічний тип творення неологічних фразем, який полягає у заміні лексем *шило* та *мило* (першооснова

мінняю шило на мило) відповідно на лексеми *програвач* та *вигравач*, причому останні протиставляються за значенням префіксів: ФО *мінняю шило на мило* + (*програвач* – *вигравач*) → ДФ *мінняю програвач на вигравач*.

Оскільки ДФ є видозміненими одиницями, то їм, на відміну від первинних фразем, значно властива фразеологічна варіативність, яка виявляє кілька модифікацій: *баба з возу – вовки ситі* / *і баба з возу – і вовки ситі* / *баба з возу – кобила на перекур* / *баба з возу – фініш ближче; прийшов, побачив і... пішов* / *побілів* / *поділив; семеро вихідних ждуть* / *семеро одного знайдуть; яйця від курки не далеко падають* / *яйця курку дисциплінують*.

Варіативність у ДФ виникає або внаслідок змінності лексичного наповнення (*прийшов, побачив, переміг* → *прийшов, побачив... і пішов* / *побілів* / *поділив; семеро одного не ждуть* → *семеро вихідних ждуть* / *семеро одного знайдуть*), або внаслідок змінності синтаксичної організації усталених компонентів (*баба з возу – коням легше + і віці цілі, і вовки ситі* → *баба з возу – вовки ситі* / *і баба з возу – і вовки ситі* та ін.) [Грищенко 1997: 230-231].

Відомо, що значення одиниця мови може існувати в усіх чотирьох вимірах мови – номінативному (денотативному), понятійному (сигніфікативному), конотативному (прагматичному) і формальному – одночасно. Отже, розглянуті у пропонованій розвідці т. з. деформовані лексеми можна назвати повнозначними одиницями мови, адже новоутворена (денотативний аспект) ФО має нове, відмінне від першоснови, значення (понятійний аспект) та форму вираження (формальний аспект), які визначають її нове використання (прагматичний аспект).

Окрім того, аналіз структурних ознак деформованих неологічних фразеологізмів дає можливість зробити такі висновки: по-перше, серед загальних формальних та композиційних рис неологічних фразеологізмів провідними є ознаки стилістичного орієнтуру на масового читача, лапідарний спосіб вислову, простота композиції, що досягається переважно довільним поєднанням найбільше двох т. з. класичних фразеологізмів, абсурдність форми, передана тарабарською мовою; по-друге, мовні засоби творення неологічних фразеологізмів складають п'ять типів – фонетичний, морфологічний, лексичний, синтаксичний (найпродуктивніший), змішаний лексико-морфологічний; по-третє, варіативність неологічних фразеологізмів має високий ступінь і виникає двома способами – внаслідок змінності лексичного наповнення та внаслідок змінності синтаксичної організації усталених компонентів.

Визначений у пропонованій статті тип деформованих фразеологізмів потребує подальшого аналізу, зокрема стосовно семантичних рис та інших стилістичних ознак, що і становитиме об'єкт наших подальших досліджень.

Література

Грищенко 1997: Грищенко, А.П., Мацько, Л.І., Плющ, М.Я., Тоцька, Н.І., Уздиган, І.М. Сучасна українська літературна мова [Текст] / А.П.Грищенко (ред.). – К.: Вища школа, 1997. – 493 с. – ISBN 5-11-004632-8.

Закович 2001: Закович, М.М., Зязюн, І.А., Семашко, О.М. та ін. Українська та зарубіжна культура: Навч. посіб. [Текст] / М.М.Закович (ред.). – 2-ге вид., випр – К.: Т-во «Знання», КОО, 2001. – 550 с. – (Вища освіта XXI століття). – ISBN 966-620-100-3.

Гром'як 1997: Літературознавчий словник-довідник [Текст] / Р.Т.Гром'як, Ю.І.Ковалів та ін. – К.: ВЦ «Академія», 1997. – 752 с. – ISBN 966-580-003-5.

Серебренников 1988: Серебренников, Б.А., Кубрякова, Е.С., Постовалова, В.И. и др. Роль человеческого фактора в языке: язык и картина мира [Текст] / АН СССР; Ин-т языкознания. / Б.А.Серебренников (ред.). – М., 1988. – 215 с. – Библиогр.: с. 205-213. – ISBN 5-02-010880-4.

Скиба 2005: Скиба, Н.Г. Активні фразеотворчі процеси в українській публіцистичній і художній прозі кінця ХХ – початку ХХІ століть [Текст]: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – К., 2005. – 18 с.

Українська мова: Енциклопедія 2000: Українська мова: Енциклопедія [Текст] / За ред. В.М. Русанівського, О.О. Тараненка. – К.: Українська енциклопедія, 2000. – 752 с. – ISBN 966-7492-07-9.

Телия 1999: Телия, В.Н. Фразеология в контексте культуры [Текст] / РАН; Ин-т языкознания. Проблемная группа «Общая фразеология» / В.Н.Телия (отв. ред.). – М.: Языки культуры, 1999. – 336 с. – ISBN 5-88766-061-9.

Білоноженко 1999: Білоноженко, В.М. Фразеологічний словник української мови: В 2-х кн. [Текст] / В.М. Білоноженко (уклад.), Л.С. Паламар (ред. кол.). – 2-е вид. – К.: Наук. думка, 1999. – 528 с. – ISBN 5-12-000635-3.

В статтє изучается фразеологическая система украинского языка со стороны новых структурных признаков. В исследовании предоставлено лингвистический и экстралингвальный анализ фразеологических единиц, выбранных из монологаического радиовещания.

Ключевые слова: фразеологическая единица, структура, вариант фраземы, постмодернистические черты, коннотация, стилистические особенности.

The phraseological system of Ukrainian from the side of new structural features is investigated in this article. The linguistic and extralinguistic analysis of phraseological units chosen from monological broadcasting is represented in this work.

Keywords: phraseological units, structure, phraseological unit variant, postmodern features, connotation, stylistic peculiarities.

Надійшла до редакції 14 грудня 2009 року.

Світлана Стремедловська

ББК 81.432.4–3+81.432.4.–7

УДК 811.112.'373.611/612.2

СЕМАНТИЧНА СТРУКТУРА СКЛАДНИХ ІМЕННИКІВ З МЕТАФОРИЧНИМ КОМПОНЕНТОМ (НА МАТЕРІАЛІ СУЧАСНОЇ НІМЕЦЬКОЇ МОВИ)

У статті на матеріалі субстантивних композитів сучасної німецької мови аналізується їх семантична структура та семний склад. Досліджено структуру значення композитів з метафоричним першим, другим та обома конститuentами. Встановлюється механізм метафори та семна динаміка у метафорі. З'ясовано головні чинники, які впливають на процес метафоризації компонента складного іменника.

Ключові слова: ядра сема, периферійна сема, диференційна сема, композит, метафора.

Одночасно з розвитком суспільства, для задоволення його вимог, змінюється та розширюється й мова, що супроводжується появою у ній нових змістів та форм [Русанівський 1988]. Семантична деривація якісно збагачує словниковий склад мови, а метафоричні слова віддзеркалюють не лише фактичну сторону подій у суспільстві, а і його настрої, переживання, духовний розвиток та загалом менталітет окремого народу. Тому й у лінгвістичній свідомості метафора поступово перетворилась із звичайного поетичного засобу на засіб повсякденного життя людини, „фундаментальну ознаку мови” [Степанов 1985: 229], спосіб мислення людини. Дискусійними залишаються проблеми пояснення механізму метафори та семна динаміка у метафорі. У нашій статті ми пропонуємо вивчення цього питання на матеріалі складних іменників сучасної німецької мови.

У сучасному мовознавстві існує багато робіт, які містять аналіз метафоричного значення слова (Н. Арутюнова, В. Гак, С. Мезенін, В. Телія, Ю. Караулов). Метафора була об'єктом дослідження багатьох українських мовознавців, зокрема, В. Вовк, С. Єрмоленко, М. Лабашука, О. Потєбні, А. Тараненка. У сучасному українському мовознавстві домінує погляд на метафору як на художній засіб, цей феномен аналізують насамперед на матеріалі художньої літератури, про що свідчить значна кількість новітніх досліджень, зокрема, дисертаційних (Н. Варич, Т. Єщенко, Т. Кіс, Л. Кравець, Т. Матвєєва, О. Тищенко). В окремих працях з'ясовано роль метафори в науковому тексті (Г. Дядюра, Н. Зелінська, Н. Непийвода, О. Чуєшкова). Метафору розглядають також як спосіб творення мовної картини світу (Н. Лобур, О. Федик).

Об'єктом нашого дослідження постають складні слова з метафоричним компонентом у сучасній німецькій мові. Предметом є семантична структура субстантивних композитів та їх семний склад. Матеріалом для аналізу послужила вибірка композитів з метафоричним компонентом із таких друкованих періодичних видань мови оригіналу, як „Der Spiegel“, „Focus“ та „Deutschland“ за період від 1999 року по 2009 рік.

Метою цієї статті є вивчити структуру значення композитів з метафоричним першим, другим та обома конститuentами та встановити шляхом компонентного аналізу їх семний склад. До основних завдань слід віднести виявлення семантичних множників (сем) складних іменників та з'ясування головних чинників, які впливають на процес метафоризації одного з компонентів. Актуальність цього дослідження характеризується недостатнім рівнем аналізу семантики складних слів, які відзначаються метафоризацією одного з їх складників або цілого комплексу у сучасній німецькій мові.

Питання метафоризації конститuentів складних іменників німецької мови потребує також і опису формування їх лексичного значення. Значення слова в сучасній лінгвістиці трактується, як структура, що складається з кількох ієрархічно пов'язаних між собою субструктур, конститuentами якого є семантика, прагматика та синтактика. У логічному аспекті семантична структура слова складається з денотата, сигніфіката й конотата [Селіванова 2008: 86]. Ми маємо на меті дати характеристику семному складу композита, а тому у нашому дослідженні важливе місце посідають денотат та конотат. Це зумовлено тим фактом, що сема як елементарний компонент значення слова, що слугує його найменшою розрізнявальною рисою, об'єктивно притаманна денотату та конотату [Гак 1971: 78].

Численні класифікації сем демонструють загальні принципи семної структури денотата, де розрізняються ядерні та периферійні семи, гіпосеми, диференційні, опорні семи, контекстуальні або okazionalні семи. Спірним питанням залишається статус відтінків конотата та його сем. Так, В. Шаховський розмежовує логіко-предметні й емотивні семи, або конотеми [Шаховський 1987: 85]. Останні є семами саме конотата.

Ми враховуємо, що лексичне значення композитів здійснюється за допомогою семних процесів у межах семантичної структури компонентів-конкретизаторів та перегрупування певних сем. Актуалізуються як ядерні, так і периферійні семи твірних основ, які у сформованій семній структурі закріплюються та перетворюються на ядерні, а не актуалізована ядерна сема компонентів-конкретизаторів відходить до периферії. Прикладом актуалізації ядерної семи твірного слова є композит *Zitronenfalter* „лимонниця” (метелик сімейства Білянок), де метелик порівнюється з лимоном за кольором, а сема „кислий” повністю нейтралізується, тобто у цьому слові ми спостерігаємо подібність за кольором, а не за смаком. У складному іменникові *Mandelaugen* „мигдалеподібні очі” актуалізується периферійна сема слова „мигдаль”. Тут очі порівнюються з мигдалем за формою, а не смаком – ядерною семою.

В основі утворення складних іменників, які ми аналізуємо, лежить метафора. При метафоризації відбувається порушення семантичного узгодження між словами, а в нашому випадку, між компонентами складного слова, яке компенсується семною динамікою. Семна динаміка у випадках метафоризації проявляється усуненням інтегральної семи (архісеми), ряду диференційних або актуалізацією диференційної семи чи оказіональної як інтегральної семи.

Метафора кваліфікувалася як фігура мовлення на підставі порівняння ще у працях Аристотеля. Так, механізм творення метафори може відбуватися за рахунок перенесення за подібністю двох речей, або двох думок про них. Композит *Ärmelkanal* „протока Ла-Манш” позначає канал, що своєю формою та функцією прилягання до головної водного шляху – Атлантичного океану – у якості дотичного нагадує рукав, має метафоричний компонент *Ärmel* „рукав”, який уособлює подібність думок й уявлень про предмети порівняння. Композит *Apfelbäckchen* „щічки як яблука” із значенням круглих червоних щічок, переважно дитячих, з метафоризованим компонентом *Apfel* ґрунтується на схожості образів двох предметів.

Отже, порівняння чогось із чимось у метафорі відбувається за допомогою застосування механізму сприйняття людиною відчуття схожості. Семантичний посередник між вихідним та метафоричним значеннями (семантичний реалізатор метафори) є ознакою, яка задає область подібності між основним та допоміжним суб'єктами у метафоричній номінації. Так, наприклад, основним суб'єктом метафори *Zitrone* „лимон” (у композиті *Zitronenfalter* „лимонниця”) є змістовий компонент „жовтий”, допоміжним суб'єктом – змістовий компонент „фрукт”, семантичним посередником метафоризації виступає „колір”.

Семантичний реалізатор метафоризації складається з однієї семи або сукупності сем, які у вихідному значенні метафоризованого слова відносяться до сфери конотації, а в метафоричному значенні входять в його денотативний зміст як ядерні, диференційні семи і виступають базою для змістових перетворень у метафоризації. Так, потенційна сема „дурість” для номінативного значення слова *Hase* „заєць” стає ядерною в метафоричному композиті *Hasenhirn* „дурна, нерозумна людина”. Семантичний реалізатор метафоричної номінації виконує функцію предмета кваліфікації, відображаючи складну, здвоєну структуру кваліфікації у певній метафорі.

Таким чином метафоричне складне слово здатне фіксувати факт встановлення схожості між безпосередньо незв'язаними предметами і явищами навколишнього світу. Предмети навколишнього світу (натурфакти, артефакти, особи) переосмислюються на основі виявлення між ними певної схожості.

Залежно від метафоризації ознаки, базису або цілого комплексу ми підрозділяємо субстантивні композити на три підгрупи: з метафоричним першим, другим та обома компонентами.

Складні іменники з метафоричним першим компонентом часто можна перефразувати у німецькій мові у більш довгі чи короткі конструкції з „wie” – „як” та „gleich D sein” – „бути схожим на щось або когось”, наприклад, *Apfelbäckchen sind die Bäckchen, die so rot und rund wie Apfel sind*, або у підрядні речення порівняння із сполучником „als ob” – „нібито”, наприклад, *die Bäckchen sind so rot und rund, als ob sie die Äpfel wären*. Останній приклад перефразування композита яскраво демонструє мисленеву операцію фіктивного, неістинного позначення шляхом поєднання двох думок про різні предмети шляхом виокремлення певного суміжного поняття. Тому не випадково, Н. Арутюнова наголошувала на тому, що „людина не стільки відкриває схожість, скільки створює її”, а „особливості сенсорних механізмів та їхня взаємодія із психікою дають змогу людині зіставляти те, що не можна зіставити, і порівнювати те, що не можна порівняти” [Арутюнова 1990: 9].

Конкретизатором у складному слові, який характеризує предмет чи особу через порівняння, виступає перший компонент. Він детермінує другий компонент, який у свою чергу є відповідальним за класову категоризацію і вказує на більш загальне родове поняття складного слова. Граматична основа та семантичне ядро складних іменників, які виражають поняття подібності, збігаються – вони закріплені за другим компонентом. Спираючись на ці твердження, ми визначаємо складні метафоричні іменники на позначення об'єкта через його порівняння з іншим об'єктом із першим метафоричним компонентом, як ті, що експліцитно виражають поняття подібності та є детермінативними, ендосентричними композитами з моделлю, де В (другий компонент) виявляє схожість з А (перший компонент), напр., *Apfelbäckchen* „щічки як яблука” – „*Bäckchen wie Apfel*”. Проте інтерпретоване у попередньому тлумаченні слово несе конкретну інформацію щодо актуалізації певної семи в слові *Apfel* „яблуко”, а саме – колір та форма.

Наведемо інші приклади складних іменників, які відзначаються метафоризованою ономасіологічною ознакою та ономасіологічним базисом, що вживається у своєму прямому значенні. Основне загальне родове поняття в цих композитах передає, як і зазвичай у детермінативних складних іменниках, другий компонент.

Композит *Kopfbahnhof* із першим метафоризованим компонентом *Kopf* „голова” виявляє подібність за функцією, роллю і перекладається як „головна станція”. У цьому прикладі відбувається актуалізація периферійної семи „важливість, вага” і згасання ядерної семи „форма”, тому що головна станція не обов’язково має бути круглою.

У композиті *Sackgasse* „глухий кут” із метафоричним компонентом *Sack* „торба” неможливо безпосередньо знайти підгрунтя подібності торби та глухого кута. В такому випадку, щоб пояснити створену у мові аналогію, нам потрібно відтворити відповідний ланцюг асоціацій. Як приклад можемо уявити торбу, яка міцно зв’язана мотузкою, а тому все, що в ній знаходиться, не має виходу назовні, якщо її не розв’язати, а отже, коли ми потрапляємо у глухий кут, то там також не має іншого виходу, ніж той, яким ми туди потрапили, як і у випадку з торбою. Тут знаходить свою реалізацію потенційна сема „безвихідь”, яка з’являється у слові „торба”, якщо її зв’язати.

Метафорична деривація може стати причиною виникнення у першого компонента метафоричного значення, яке не було йому властиве поза межами конкретного складного слова. Цьому сприяють такі фактори: 1) актуалізація у твірному слові периферійних сем; 2) поєднання слів різнопланової семантики. Прикладом може стати слово із заниженою оцінною характеристикою *Kanisterkopf* „дурна, нерозумна людина”. Другий компонент слова *Kopf* „голова” порівнюється з каністрою, де актуалізується не властива цьому слову поза контекстом сема „порожній”. Актуалізація в семній структурі компонента-конкретизатора периферійних сем та поєднання його з іменником „голова” сприяли появі у слова „каністра” переносного значення – „щось порожнє, грубе, обмежене”.

У складному іменнику *Schmutzliteratur* „бульварна, або порнографічна література” перший метафоризований компонент *Schmutz* „бруд” хоча й актуалізує ядерну сему „якість” у композиті, проте також у переносному значенні і служить на позначення чогось брудного, а саме, негідного або невартого. Проте на відміну від попереднього прикладу це переносне значення було властиве слову *Schmutz* „бруд” не лише у межах цього складного слова.

Компонент-конкретизатор у складному іменнику *Bärenhunger* „вовчий апетит” з першим метафоричним конституентом *Bären* „ведмідь” також уживається у переносному значенні, а порівняння в цьому випадку вказує на більш високий ступінь відчуття, вираженого у другому конституенті. Використання в контексті певного слова викликано необхідністю більш точної передачі ступеня якості.

Це засвідчує, що компонентами-конкретизаторами у метафоричній деривації можуть виступати слова не лише в прямому, але й у переносному значенні.

При вивченні ролі структурних моделей складних іменників було виявлено, що складні метафоричні іменники, які виражають поняття подібності, можуть мати компонентом-конкретизатором (ономасіологічною ознакою) іменник (*Gipfeltreffen* „зустріч на високому рівні”), прикметник (*Schwarzarbeit* „нелегальна діяльність”) або дієслово (*Kuscheltier* „м’яка іграшка”), залежно від чого вони можуть порівнюватися з ознакою (якщо перший компонент іменник або прикметник) або з дією (якщо перший компонент дієслово).

Композити з другим метафоричним компонентом, тобто метафоричним базисом, наприклад, *Beifallssturm* „буря аплодисментів”, *Informationsflut* „потік інформації” та *Kostenlawine* „велика кількість витрат” є компаративно еноцентричними. Вони так, як і складні іменники з першим метафоричним компонентом, позначають об’єкт через його порівняння з іншим об’єктом й експліцитно виражають поняття подібності та є детермінативними композитами. Проте вони мають модель, де А (перший компонент) схожий на В (другий компонент), напр., *Beifallssturm* „буря аплодисментів” – *Beifall wie Sturm* „оплески, як буря”. У цьому прикладі відбувається актуалізація периферійної семи слова *Sturm* „буря” – „шум”.

Компонент-конкретизатор цих слів вживається у своєму прямому значенні й обмежує референційну базу другого метафоричного компонента. Із семантичної точки зору домінують мотивація першого компонента. В таких композитах основне загальне родові понятійне значення несе перший компонент – ономасіологічна ознака, а не другий – ономасіологічний базис, що є незвичним для субстантивних композитів. Проте композити з метафоризованим другим компонентом не передають „роль” визначати загальне родові понятійне значення першому компоненту, якщо у межах композита реалізується диференційна чи потенційна сема першого неметафоризованого компонента. Так, у композиті *Ölpest* „шар мазуту (переважно у водоймах)” реалізується не категоріальна сема *Öl* „олія” – „речовина”, а потенційна сема – „якість”, яка характерна для нафти – „брудна, чорна”. Такі композити позначаються певними семантичними відношеннями між конституентами складного слова.

Композити з метафоризованим другим компонентом здатні виявляти й інші семантично-структурні моделі, напр., *Ölpest* „шар мазуту” – „*Pest (meth.), die durch Öl verursacht wurde*”. Це тлумачення складного слова відповідає формулі, де А (перший компонент) є причиною для виникнення В (другий компонент).

Серед композитів із метафоризованим ономасіологічним базисом можна виділити велику кількість слів, де джерелом метафоризації виступає тварина, напр., *Bücherwurm* „людина, яка постійно заглиблена у читання книжок”, *Filmhase* „людина, яка захоплюється фільмами”, *Pechvogel* „невдаха”, *Spaßvogel* „жартівник”, *Schmutzfink* „нечупара”, *Unglücksrabe* „невдаха” або предмет, напр., *Geldsack* „мішок з грошима (про багату людину)”, *Glückspilz* „щасливчик”, *Jammerlappen* „нікчема”, а мішенню – позначення особи. Й хоча такі слова

тягнуть до утворення цілісної семантики, проте в них можна простежити часткову мотивацію першого компонента. Другий метафоризований компонент наведених слів у прикладах реалізує потенційну сему вихідного слова і вживається в таких комбінаціях на позначення особи з експресивною оцінкою. Джерело метафоризації вищезазначених слів відчувається мовцями більше на інтуїтивному рівні, ніж воно виражається експліцитно.

Композити на зразок *Gehirnprothese* „калькулятор” та *Fuchsschwanz* „ножівка” мають обидва метафоризовані компоненти, тобто метафоризований комплекс, і характеризуються повною цілісністю значення, завдяки чому їх можна протиставити простим слова *Gehirnprothese* – *Rechner*, *Fuchsschwanz* – *Säge*. Такі слова визначаються як компаративно екзоцентричні, це означає, що їм властиве порівняння з іншим об’єктом дійсності, проте предмет, або явище, які вони позначають не знаходять свого відображення у слові. Ці складні іменники переважно існують у мові паралельно й у прямому значенні без метафоризації компонентів, напр., *Fuchsschwanz* – „хвіст лисиці”, а композит *Gehirnprothese* – „протез для мозку”, хоча й не існує у дійсності, проте це слово утворене за аналогією *Beinprothese* „протез для ноги” і з розвитком медицини та появою відповідної реалії може мати своє місце у лексичному складі мови.

Осмислення мотивації складного слова з метафоричним комплексом дозволяє простежити, що жоден з компонентів такого композита не є мотивованим твірним словом. У таких випадках значення складного метафоричного слова мотивоване прямим значенням цього ж композита. Аналіз досліджуваного матеріалу дає підстави визначити природу мотивації в актах композиції як таку, що зумовлена формою мотивації своєрідної розгорнутої номіналізації внутрішнього „мікроконтексту” структурно-складних номінативів [Полужин 1997: 5], а поява у складного слова переносного значення свідчить вияв у нього нової мотивації та іншого варіанта семантичної інтерпретації композита. Так, метафоризоване складне слово, як і будь-яка метафора, характеризується перенесенням за схожістю, проте, напр., компоненти слова ножівка (*Fuchsschwanz*) не мають схожості, яка б відповідала моделям А (перший компонент) схожий на В (другий компонент), чи В схожий на А, тому що їх схожість лежить поза словом. Таким чином вони утворені за моделлю, де А + В схоже на С (інший об’єкт чи явище дійсності, що знаходиться поза словом). У прикладі *Fuchsschwanz* „ножівка” актуалізується ядерна сема цілого складного слова – „форма” хвоста лисиці, яка нагадує ножівку.

Інший приклад метафоризованого композита – *Gehirnprothese* „калькулятор” – залучає семи обох компонентів до утворення цілісної семантики слова. Так, у композиті *Gehirnprothese* „калькулятор” ані мозок не схожий на протез, ані протез – на мозок, але своєю функцією калькулятор, може бути схожим на мозок (актуалізація семи слова „мозок”), проте відрізняється від нього семою „штучність”, яка властива компоненту „протез”. Значення „калькулятор” також лежить поза словом.

Простежується певна закономірність виникнення, закріплення та варіювання конотативних сем у метафоричній деривації, а також сполучуваність денотативних і конотативних елементів складного іменника. В семантичній структурі композита конотативні семи в цілому домінують.

Складні слова з метафоричним комплексом характеризуються високим ступенем експресивності, проте й метафоризація хоча б одного компонента композита також несе конотативне забарвлення.

Конотація одного з компонентів складного іменника впливає на все значення новоутвореного слова, наприклад, складне слово *Bärenhunger* „вовчий апетит”, яке складається з двох простих слів, перше з яких метафоризоване і здійснює вплив на все значення слова, можна представити в такому вигляді: А (перший компонент) К + В (другий компонент) = С К, де С – сума значень двох, актуалізованих у цьому композиті, сем, а К – конотативна сема.

На нашу думку, поява конотативної оцінної семи в композиті *Bärenhunger* „вовчий апетит” відбувається тому, що вона присутня в семній структурі слова *Bär* „ведмідь” і знаходиться на периферії. У поєднанні слова з іншим іменником відбувається актуалізація цієї семи.

При наявності конотативної семи у ядерній семній структурі компонента-конкретизатора він поєднується як з денотативними (*Bärenhunger* „вовчий апетит”), так і з конотативними (*Hasenhirn* „дурна, нерозумна людина”) семними структурами другого компоненту. В обох випадках конотативна сема першого конститuenta є домінуютьною.

Що стосується семантики компонентів складних слів, які виявляють схожість, то ми дослідили різні ономазіологічні класи та прийшли до висновку, що вони вирізняються певною специфікою у виборі об’єкта порівняння при метафоричній деривації. Так, в основу найменування при метафоричному словотворі може бути покладена схожість із тваринами (*Fuchsschwanz* „ножівка”), рослинами (*Löwenzahn* „кульбаба”), абстрактними поняттями (*Höhepunkt* „кульмінаційний пункт”), особами (*Tochterfirma* „дочірня фірма”), частинами тіла (*Triebkopf* „автомобіль-тягач”), атрибутами (*Meeresspiegel* „рівень моря”), умовами діяльності особи (*Plaudertasche* „базика”), які характеризують її за певних умов.

Отже, в основі метафоризації лежить конкретна ознака, яку можна логічно виділити й позначити, або певне загальне подібне уявлення, яке справляють порівнювані предмети, а також цілий набір ознак, інколи досить різнопланових. Аналіз показує, що конотативна сема присутня у всіх складних композитах із метафоричним компонентом, якщо не в складі ядерних сем структури твірної основи, то в складі периферійних. А тому, ми можемо стверджувати, що семантичне розширення словникового складу є потужним джерелом

якісної зміни, збагачення та розвитку словникового складу будь-якої мови за рахунок утворення нового значення, яке має, зазвичай, конотативний характер.

Аналіз фактичного матеріалу на підставі семної динаміки засвідчив, що при метафоризації компонента, який входить до складного слова, відбувається згасання інтегральної семи у структурі значення слова, яка поступається місцем диференційній чи потенційній семам. Компоненти композита з одним метафоричним базисом чи ознакою мають своє власне лексичне значення, яке включає комплекс супровідних конотативних, оцінних та експресивних сем, які можуть актуалізуватися в результаті створення складної одиниці. Екзоцентричні композити з метафоризованим комплексом створюють цілісну семантику слова, характеризуються „новою мотивацією” та виявляють схожість з об’єктом, що лежить поза межами лексичного значення компонентів складного слова. Невід’ємною характеристикою останніх слів є їх експресивність. Пояснюється це тим, що чуттєвий, здебільшого асоціативний образ, який був створений у процесі виникнення такої метафори-композита, відзначається абстрагованістю та значним переосмисленням дійсності.

У перспективі дослідження семної структури композитів дозволить більш прозоро виявити їх умотивованість, формування їх семантики та досконало вивчити спектр лексичного, словотвірного та категоріального значення складних одиниць.

Література

Арутюнова 1990: Арутюнова, Н. Д. Метафора и дискурс [Текст] / Н. Д. Арутюнова // Теория метафоры / Н.Д. Арутюновой, М.А. Журиной (ред.). – М.: Прогресс, 1990. – С. 5 – 32.

Гак 1971: Гак, В. Г. Семантическая структура слова как компонент семантической структуры высказывания [Текст] / В. Г. Гак // Семантическая структура слова. Психолингвистические исследования. – М.: Наука, 1971. – С. 78 – 95.

Полюжин 1999: Полюжин, М. М. Функціональний і когнітивний аспекти англійського словотворення [Текст] / М. М. Полюжин. – Ужгород: Закарпаття, 1999. – 239 с.

Русанівський 1988: Русанівський, В. М. Структура лексичної і граматичної семантики [Текст] / В. М. Русанівський. – К.: Наукова думка, 1988. – 240 с.

Селіванова 2008: Селіванова, О. О. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми: підручник [Текст] / О. О. Селіванова. – Полтава: Довкілля-К, 2008. – 712 с.

Степанов 1985: Степанов, Ю. С. В трехмерном пространстве языка: Семиотические проблемы лингвистики, философии, искусства [Текст] / Ю. С. Степанов. – М.: Наука, 1985. – 336 с.

Телия 1988: Телия, В. Н. Метафоризация и ее роль в создании языковой картины мира [Текст] / В.Н. Телия // Роль человеческого фактора в языке. Язык и картина мира. – М.: Наука, 1988. – С. 173 – 205.

Шаховский 2004: Шаховский, В. И. Категоризация эмоций в лексико-семантической системе языка [Текст] / В.И. Шаховский. – Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 2004. – 230 с.

В статье на материале субстантивных композитов современного немецкого языка анализируется их семантическая структура и семный состав. Исследована структура значения композитов с метафорическим первым, вторым и обоими конституентами. Определён механизм метафоры и семная динамика в метафоре. Выяснены главные причины, которые влияют на процесс метафоризации компонента сложного существительного.

Ключевые слова: ядерная сема, периферийная сема, дифференциальная сема, композит, метафора.

The article deals with the analysis of the semantic structure of the substantive compounds of Modern German. The semantic structure of substantive compounds with the first, second constituent and the both constituents is established. The mechanism of metaphor and the dynamics of semes in a metaphor are determined. The basic causes, which influence on the process of the metaphorisation of the compound's constituent are ascertained

Keywords: core seme, peripheral seme, differential seme, compound, metaphor.

Надійшла до редакції 22 січня 2010 року.

Ольга Ткачук

ББК Ш 141.64-312

УДК 811.163.42'373.43'199/20':070:654.1+004

ПИТОМІ НЕОЛОГІЗМИ У ХОРВАТСЬКІЙ МОВІ (НА МАТЕРІАЛІ МОВИ ЗАСОБІВ МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ 90-Х РОКІВ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ)

У статті на матеріалі мови хорватських засобів масової інформації розглядаються головні сфери функціонування неологізмів питомого походження, способи творення питомих новотворів, проводиться

© Ткачук О.Б., 2010

класифікація нової питомої лексики з огляду на функцію, яку вона виконує у хорватській мові, і джерело її походження.

Ключові слова: питомий неологізм, новотвір, актуалізована лексема, нуризм.

Однією з головних ознак лексико-семантичних змін у мові є поява та функціонування нових одиниць – слів, словосполучень чи значень, які з'являються у мові як віддзеркалення суспільно-політичних змін у житті носіїв цієї мови. Причини появи нового слова можуть бути різноманітними, але основними з них, за визначенням хорватської дослідниці В. Мухвич-Димановськи, є:

- 1) поява нових понять/предметів/явищ, яким треба дати назву;
- 2) нові назви, що додаються до вже існуючих:
 - а) експресивні назви – здрібнілі, вульгарні, евфемістичні, жартівливі тощо;
 - б) стилістичні – жаргон, формальні/неформальні, різні реєстри;
 - в) прагматичні чинники – мовна економія, естетичні причини, модні тенденції тощо.
- 3) історичні, політичні та інші [Muhvić-Dimanovski 2002: 4].

Динаміку розвитку лексичного складу хорватської мови кінця ХХ – початку ХХІ століття значною мірою визначають екстралінгвальні чинники, серед яких здобуття Хорватією незалежності, демократизація всіх галузей суспільного життя, офіційний статус хорватської мови, припинення цензури, зміни в соціально-економічній та політичній структурі суспільства. Крім того, важливим фактором суспільних, а разом з тим і мовних змін сьогодні можна вважати інтеграцію Хорватії у міжнародну спільноту та формування глобального інформаційного, культурного та економічно-політичного простору. Зазначені процеси активно сприяють міграції лексики, особливо англійського (американського) походження, у інші мови та зумовлюють масові входження англіцизмів у хорватську мову, що становить, на думку хорватських лінгвістів, велику загрозу для хорватської мови та культури загалом: «Поки ми будемо мости у одному напрямі, передусім з англосаксонською культурою, руйнуємо мости з власною» [Ivanjek 2007: 16]. З огляду на це хорватська влада проводить мовну політику, спрямовану на захист державної мови від надмірного впливу іншомовних елементів, що сприяє розширенню сфери та частоти вживання питомої лексики у сучасній хорватській мові.

Проблемам неологізмів у хорватській мові присвячено низку праць хорватських лінгвістів. Найповніший аналіз неолексем 80-х – поч. 90-х років ХХ століття здійснив мовознавець Р. Филипович, який зосередив основну увагу на нових словах англійського походження [Filipović 1999]. Дослідниця В. Мухвич-Димановськи у монографії «Neologizmi. Problemi teorije i primjene» розглядає теоретичні питання походження, функціонування та класифікації неологізмів у різних європейських мовах [Muhvić-Dimanovski 2002]. Проблеми адаптації неологізмів англійського походження в хорватській мові присвячені дослідження А. Ніколич-Гойт [Nikolić-Gojč 2002-2004], Л. Сочанац [Sočanac 2003], Ж. Фінк-Арсовськи [Fink-Arsovski 1994] та ін. При такій кількості досліджень неологізмів поза увагою мовознавців залишилося питання функціонування у хорватській мові нових лексичних одиниць питомого походження. Серед розвідок у цій сфері можемо навести хіба дослідження мовознавця М. Самарджії [Samardžija 2000], праці академіка С. Бабича, який вже багато років у своїх як публіцистичних, так і наукових статтях досліджує способи творення питомої, у тому числі і нової, лексики, пропонує способи та засоби боротьби з масовим входженням англіцизмів у хорватську мову [Babić 1995; 1998], а також дослідження В. Мухвич-Димановськи, яка у своїй монографії оглядово проаналізувала деякі неологізми хорватського походження та навела їх приклади [Muhvić-Dimanovski 2002: 49-50].

Недостатня дослідженість цієї теми у хорватському мовознавстві і визначає актуальність даної статті.

Мета нашої статті – виявити основні групи нових лексичних одиниць питомого походження у хорватській мові, проаналізувати головні сфери їх функціонування та визначити способи творення питомих новотворів у хорватській мові.

Проведений аналіз лексичного матеріалу хорватських засобів масової інформації 90-х років ХХ – початку ХХІ століття виявив невелику кількість питомих неологізмів, що з'явилися в мові у межах зазначеного періоду. Дослідження показало, що основним джерелом поповнення хорватської лексики на межі ХХ і ХХІ століть усе ж є запозичення, а основними способами заміни іншомовних слів у хорватській мові – творення кальок та семантичні неологізми.

Проте в результаті проведеного аналізу мови сучасних хорватських мас-медіа ми можемо виділити дві групи нової питомої лексики, що функціонує у мові ЗМІ:

1. Новотвори – лексичні одиниці утворені з питомого мовного матеріалу за допомогою морфологічних та неморфологічних способів творення.

2. Актуалізовану лексику.

1. Питомі новотвори у хорватській мові становлять лише невелику частку нових слів, і їх використання у мові мас-медіа є доволі обмеженим. З огляду на те, яку функцію хорватські новотвори відіграють у мові, умовно поділяємо їх на дві групи:

1) новотвори, що виконують пряму номінативну функцію;

2) новотвори, що виконують у хорватській мові функцію заміни іншомовної лексики.

1) Питомі неологізми цієї групи виникли в мові як результат необхідності номінувати нові предмети, поняття та явища, які з'явилися/відбулися у межах досліджуваного періоду. Ці питомі новотвори почали

вживатися у хорватській мові в зв'язку з інтенсивним суспільно-політичними змінами, чимало яких Хорватія зазнала на межі XX і XXI століть (утворення незалежної держави, побудова нової демократичної моделі суспільства, створення багатопартійної системи, припинення цензури тощо). З таких перетворень великий вплив на динаміку розвитку лексичного складу хорватської мови мало формування нових державних установ, кожна з яких, відповідно, потребувала нової назви. У такій ситуації, звичайно, звертаються не до іншомовних джерел, а до питомого мовного матеріалу, оскільки потрібно знайти назву для нового поняття, яке відображає власне хорватські реалії і притаманне, зазвичай, лише одній мовній спільноті. Серед неологізмів такого типу найбільшу частку становлять лексичні одиниці із суспільно-політичної та соціально-економічної галузей. Зазначимо, що велика кількість таких лексичних одиниць – це аббревіатури, оскільки аббревіація з одного боку, є поширеним способом творення суспільно-політичних та соціально-економічних термінів, а з іншого, відображає у хорватській мові тенденцію до економії мовних засобів. Таким чином, до цього типу новотворів відносимо групи лексичних одиниць:

- Назви нових політичних партій, блоків, фракцій, організацій тощо: *HDZ (Hrvatska demokratska zajednica)*, *HNS (Hrvatska narodna stranka)*, *SDP (Socijaldemokratska partija)*, *HSL (Hrvatska socialnoliberalna stranka)*, *HSS (Hrvatska seljačka stranka)* та номени суб'єктів політики за партійною належністю: *SDP-ovac/ovka*, *HDZ-ovac/ovka*, *HSS-ovac/vka*:

“Čini se da **SDP-ovka** Mirijana Ferić-Vac ispala iz igre za ministra vanjskih poslova, jer budući premjer Račan traži dominantno političku, a ne dominantno stručnu osobu“ (Vjesnik, 24.01.2000);

“Inicijativu za postavljanje spomenika na tom mjestu pokrenuo je **HSS-ovac** Tomislav Viduka” (Vjesnik, 24.05.2007).

- Назви нових виконавчо-розпорядчих органів державного апарату: *MORH (Ministarstvo obrane Republike Hrvatske)*, *HRM (Hrvatska ratna mornarica)*, *HRZ (Hrvatsko ratno zrakoplovstvo)*, *HAZU (Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti)*, *MUP (Ministarstvo unutarnjih poslova)*:

“Dr. Stanimir Vuk-Pavlović profesor je biokemije i molekularne biologije na Medicinskom fakultetu američke klinike Mayo, dopisni je član **HAZU** i direktor Laboratorija za matične stanice Centra za zloćudne bolesti” (Jutarnji list, 01.04.2008).

- Назви нових суспільно-політичних процесів та явищ, яких зазнало хорватське суспільство. Вони (назви) утворені від прізвищ осіб з додаванням до твірної основи суфіксів – *izam* та – *acij(a)*: *tuđmanizam* ← *Tuđman* + *izam* – період правління президента Ф. Туджмана, термін включає в себе означення політичного курсу президента, *mesičizam* ← *Mesić* + *izam* – період правління та політичний курс С. Месича, *tuđmanizacija* ← *Tuđman* + *izacija* – процес поширення та панування політичного управління Ф. Туджмана:

“**Tuđmanizam** je duša Hrvatskog bloka“ (Vjesnik, 22.10.2002).

- Лексичні одиниці, що окреслюють економічну сторону буття хорватського суспільства: *JMBG (jedinstveni matični broj građana)*, *HFP (Hrvatski fond za privatizaciju)*, *HUP (Hrvatska udruga poslodavaca)*, *HGK (Hrvatska gospodarska komora)*, *REGOS (Središnji registar osiguranika)*:

“**HFP** ipak za otpis stotinu milijuna kuna dugova Vjesniku“ (Poslovni dnevnik, 05.01.2009).

- Новотвори – назви осіб та предметів, які функціонують насамперед у мовленні молоді на рівні жаргону, утворені від прикметників з допомогою суфікса – *njak*: *mirovnjak* ← *mirov(ni)* + *njak* – учасник Місії миру, *poslovnjak* ← *poslov(ni)* + *njak* – зайнята людина, *osobnjak* ← *osob(ni)* + *njak* – (osobna iskaznica) паспорт:

“Hrana će biti još skuplja, lijekovi također”, izjavio je drugi **poslovnjak** koji je također kupovao dolara i eure“ (Vjesnik, 17.01.2009).

2) Питомі новотвори другої групи у хорватській мові неповністю виконують свою пряму номінативну функцію, адже новий предмет/процес/явище попередньо отримав усталену в іншій мові назву. Вони є питомими відповідниками іншомовних елементів і виконують насамперед функцію захисту хорватської мови від надмірного впливу англійської (хорватський мовознавець Т. Ладан пропонує щодо таких лексем термін *zamjenbenice* [Ladan 2000: 19]). Більшість новітніх хорватських слів-відповідників – це кальки і семантичні неологізми, проте дослідження мови хорватських мас-медіа виявило функціонування неолексем, утворених за допомогою додавання питомих суфіксів до хорватських іменникових та дієслівних твірних основ: *limunika* ← *limun* + *ik(a)* (замість англ. *grejppfrut*), *straničnik* ← *stranic/č(a)* + *nik* (замість англ. *bookmark*), *uspješnica* ← *uspjeh(š)* + *nic(a)* (замість англ. *hit*, *bestseller*, позначає будь-який успішний мистецький твір чи витвір), *pričaonica* ← *priča(ti)* + *o* + *nic(a)* (замість англійського словосполучення *chat room*) тощо:

“Više od tisuće **straničnika** koje je Živana Horić godinama skupljala uz pomoć prijatelja i kolega iz Vjesnikovske kulturne rubrike bit će izloženo do 30. studenoga“ (Vjesnik 17.11.2007);

“Makedonski redatelj Aleksandar Popovski gledateljima je u Zagrebu najpoznatiji po predstavi “San Ivanjske noći”, višestruko nagrađivanoj **uspješnici** kazališta Gavella” (Jutarnji list, 03.02.2009);

“Ove ćemo jeseni ponovno moći uživati i u djelima “ženske literature”, jer su autorice hrvatskih literarnih **uspješnica** Arijana Čulina, Julijana Matanović, Vedrana Rudan i Rujana Jeger napisale nove knjige” (Vjesnik, 27.08.2003).

Особливістю питомих новотворів-відповідників у хорватській мові є те, що більшість з них мають конкретних авторів, адже такі лексичні одиниці здебільшого є результатом пуристичних намагань окремих хорватських мовознавців, насамперед академіка С. Бабича.

Найбільше нових питомих термінів ми виявили у галузі комп'ютерних та Інтернет-технологій. Мова сучасних хорватських засобів масової інформації засвідчує функціонування великої кількості питомих новотворів, у тому числі і синонімів, серед комп'ютерних термінів та паралельне вживання різних форм одного й того ж терміна, що спричинене насамперед відсутністю впорядкованої уніфікованої системи правил, які б нормували і визначали у хорватській мові вживання відповідних лексем. Хоча, на думку дослідниці М. Михалевич у публіцистичному стилі, особливо у його вільних жанрах, як зокрема, есе та фейлетон, синонімія необхідна, оскільки вона сприяє урізноманітненню оповіді [Mihaljević 2006: 43-44]. До цієї групи зараховуємо лексичні одиниці, утворені за допомогою додавання питомих суфіксів та префіксів до хорватських іменникових та дієслівних твірних основ. Суфіксальним способом утворені терміни: *očvrsje* ← *očvrs(nuti)* + *je* (замість англ. *hardver*), *dlanovnik* ← *dlan* + *ovnik* (замість англ. *netbook*); префіксальним способом утворена лексема *međusklop* ← *među* + *sklop* (замість англ. *interface*); префіксально-суфіксальним способом утворені терміни: *pretražnik* ← *pre* + *traž(iti)* + *nik*, *pretraživač* ← *pre* + *traživ(ati)* + *ač*, *preglednik* ← *pre* + *gled(ati)* + *nik* (замість англ. *browser*), *poslužitelj* ← *po* + *služi(ti)* + *telj*, *poslužnik* ← *po* + *služ(iti)* + *nik*, *posluživač* ← *po* + *služiv(ati)* + *ač* (замість англ. *server*), *predočnik* ← *pred* + *ok/č(o)* + *nik* (замість фр. *ekran*), тощо:

“HP je predstavio prvi visoko dostupan plošni **poslužitelj** otporan na greške, koji pruža ukupni trošak od bilo kojeg drugog poslužitelja u klasi” (Vjesnik, 23.06.2008).

2. Визнаючи за один з критеріїв визначення неологізму «відчуття невизначеності, свіжості слова, яке виникає у всіх мовців» [Калинин 1978: 116-117], до питомих неологізмів зараховуємо і актуалізовані (відроджені) слова. В українському мовознавстві досі не існує єдиного усталеного терміна на позначення таких слів. Їх називають відродженими [Шевельов 1991: 72-76], реактивованими [Мацько 2000: 17], внутрішніми входженнями [Мазурик 2002: 13;], ревіталізованими [Капуш 2000: 9] та актуалізованими словами [Струганець 2002: 53-57]. У хорватському мовознавстві для номінації цієї категорії слів вживаються терміни *oživljenje* [Butković 2008: 108], *uvedenice* [Lučić 2007: 338] тощо. У нашій статті для позначення цієї категорії слів будемо використовувати термін актуалізована та відроджена лексика.

Новизна таких лексичних одиниць викликана лише тим, що вони протягом доволі тривалого періоду не вживалися в мові хорватських засобів масової інформації, оскільки були витіснені на її периферію з ідеологічних, політичних чи інших причин, а тому почали сприйматися більшістю сучасних мовців як нові. Сьогодні ці лексеми знову займають своє місце в ядрі лексико-семантичної системи сучасної хорватської мови, про що можемо судити насамперед з мови сучасних мас-медіа, які дедалі активніше розширюють сферу вживання актуалізованої лексики. Серед головних причин відродження питомих слів у хорватській мові можемо назвати потребу замінити сербізми та інтернаціоналізми власне хорватською лексикою, багатозначні терміни однозначними, необхідність розвитку власної терміносистеми.

Ці явища властиві для хорватської мовної ситуації з огляду на те, що від 1918 року з утворенням Королівства Сербів, Хорватів і Словенців (далі – Королівство Югославія), політичне керівництво країни проводило курс уніфікації мов даних народів. Ця тенденція припинила діяти в квітні 1941 року з утворенням Незалежної Держави Хорватії (існувала до 1945 року). Тенденція до уніфікації мов згодом мала місце і в Соціалістичній Федеративній Республіці Югославії.

Мовну політику влади НДХ визначали передусім пуристичні прагнення. Подекуди вони були необґрунтованими, оскільки чимало попередньо засвоєних у хорватській мові лексем, запозичених з інших мов, замінили на штучні, утворені з питомих мовного матеріалу новотвори (напр., *tramvaj* – *munjovoz*, *radio* – *krugoval* тощо), а чималу кількість питомих хорватської лексики відкинули як слова сербського походження. Проте наявні і позитивні сторони цієї мовної політики: чимало слів з пасивного фонду хорватської мови відродили і повернули до загальноживаної лексики вже після 1991 року.

Актуалізовану лексику хорватської мови поділяємо на дві групи:

1) традиційна питома хорватська лексика, яка мала поширення серед мовців-хорватів на всій території країни, але у період Соціалістичної Федеративної Республіки Югославії була замінена на «політично коректніші» на той час слова: інтернаціоналізми або сербізми, а подекуди й росіянізми для уніфікації двох мов – сербської і хорватської. Після 1991 року, коли Хорватія здобула незалежність, питомих хорватських слів були «реабілітовані» і знову повернулися на сторінки друкованих, а згодом електронних засобів масової інформації.

До таких актуалізованих лексем належить слово *glazba*, яке в часи Югославії було переважно замінене лексемою *muzika*, а також слова *gospodarstvo* (замість *ekonomija*), *ozračje* (замість *atmosfera*), *sustav* (замість *sistem*), *veleposlanstvo* (замість *ambasada*), *tajnik* (замість *sekretar*), *proračun* (замість *budget*), *povjerenstvo* (замість *komisija*) та ін.

“*Glazba* ne dluje količinom, nego strpljenjem, unutrañje glazbeno govorenje ne zasniva se na tematskom radu, nego na zasebnom harmonijskom – melodijskom emotivnom ocrtavanju pojedinih scena” (Vijenac br.301, 29.09.2005);

“Do 2010. imat ćemo najbolji obrazovni **sustav** u regiji” (Vjesnik, 06.10.2001).

“*Veleposlanici* Europske unije ocijenili su rad Državnog izbornog **povjerenstva** stručnim i potpuno transparentnim” (Vjesnik, 29.12.1999).

Принагідно зазначимо, що інтенсивне функціонування актуалізованих лексичних одиниць та розширення сфери їхнього вживання у мові хорватських мас-медіа не виключає використання у мові сучасних ЗМІ слів-інтернаціоналізмів, які часто можуть вживатися в одній статті чи навіть реченні одночасно з питомим хорватським відповідником, що урізноманітнює публіцистичне мовлення і дозволяє уникнути повторів. Як приклад наведемо матеріали польського мовознавця М. Червінського, які він подає у статті «Hrvatska leksička norma u jeziku medija na primjerima. Statički pristup»:

“Najveći broj putnika inozemstva ove je godine bio iz Njemačke, njih 29 posto, a iz te se zemlje zrakoplovi letjeli iz četiri gradova, potom sljedi 14 posto putnika iz Velike Britanije iz koje su zrakoplovi u dubrovačku zračnu luku letjeli sa šest aerodroma” (Nacional, br. 320, 02.01.2002) [Czerwinski 2000: 111-119].

“Millerova vlada zahtjeva znatnu redukciju visokih kamatnih stopa, koje smatra jednim od glavnih razloga usporavanja gospodarskog rasta, što je pak dovelo do manjka novca u državnom budžetu i velikih proračunskih problema” (Vjesnik, 03.01.2002).

2) До другої групи актуалізованої лексики зараховуємо питомі слова, які вживаються в хорватській мові з XIX століття, але з часом вони були витіснені іншими лексемами (тут значну роль відіграли як внутрішньо-, так і зовнішньолінгвальні чинники). Отже, ці слова почали дедалі рідше вживатися у хорватській мові. За часів НДХ з огляду на мовну політику, спрямовану передусім на відродження всього національного, велика кількість таких лексем (разом із новоствореною лексикою) повертається до ядра хорватської лексико-семантичної системи. Проте відродженими ці лексеми були недовго через вступ Хорватії 1945 року до Соціалістичної Федеративної Республіки Югославії. Після 1991 року ця лексика знову повертається до хорватського загальнонаціонального мовного фонду, але сприймається більшістю мовців як цілком нова або як лексика, утворена за часів НДХ (а це подекуди викликає негативне сприйняття серед багатьох мовців). За словами хорватського мовознавця М. Самарджі, остання думка є помилковою, адже більшість таких слів має багатовікову історію. Як приклад наведемо слово *poglavnik*, що з'явилося в хорватській мові майже чотириста років тому. Вживалося воно ще в XVI столітті Ф. Вранчичем, який переклав ним латинське слово «*princeps*» [Samardžija 2000: 32]. У сучасній хорватській мові лексема *poglavnik* вживається лише зі значенням «назва лідера руху усташів у НДХ» [Anić 2006: 1074] і є негативно маркованою:

“Nakon što je **poglavnik** NDH svoje preostale trupe u raspadu usmjerio prema i još tada jedinom mogućem i preostalom izlasku iz klopke (...), na tom izlazu za nuždu stvorio se zaista vražji kovitlac” (Vjesnik, 16.05.2000).

Мова хорватських засобів масової інформації досліджуваного періоду засвідчує також випадки ономазації даної лексеми:

“Dodatno svjetlo na taj “parapsihološki” fenomen baca i činjenica da se Maršal i **Poglavnik** nisu ukazivali, na primjer, radnicima Željezare Sisak, ili nekog drugog poduzeća, u komu je plaća misaoni pojam” (Vjesnik, 28.11.2002).

До групи актуалізованої лексики належить військова термінологія: *časnik* (замість *oficir*), *prijavak* (замість *raport*), *satnik* (замість *kapetan*), *bitnica* (замість *baterija*), *bojnik* (замість *major*), *vježbovnik* (замість *vojnički priručnik*); і суспільно-політична лексика: *uljudba* (замість *civilizacija*), *promičba* (замість *propaganda*) чи *promidžba* – фонетичний спосіб написання цього слова нормативний у період НДХ відповідно до правопису 1944 року. Нами зафіксоване паралельне вживання двох форм лексеми у тій самій статті:

“[Turističke agencije] dodaju kako se to moglo i očekivati i s obzirom na svekolike ovogodišnje aktivnosti i **promidžbu**”;

“I to je vrlo značajna **promičba** hrvatskog turizma u svijetu, ponajprije u europskim zemljama, odakle u Dalmaciju dolazi i najviše gostiju” (Vjesnik, 19.05.2002)

“Točno 20 sati po planu je **prijavak**” (Vjesnik, 07.10.2005);

“Svugdje je bilo potrebno steći povjerenje da bi se prijateljstvom postigla **uljudba**” (Vjesnik, 27.02.1999);

“Umirovljeni **satnik** pucao u bivšeg policajca zbog kredita” (Vjesnik, 30.01.2008).

Отже, лексичні одиниці питомого походження становлять певну частину неологізмів, що функціонують у мові хорватських мас-медіа кінця XX – початку XXI століть. Першу групу питомих неолексем формують слова-новотвори з прямою номінативною функцією (*tuđmanizam*, *HSLŠ*, *NDH*) та слова-відповідники до іншомовних слів та словосполучень (*straničnik*, *dlanovnik*). Найпродуктивнішими способами творення нових лексем у хорватській мові є суфіксальний (*uspješnica*), префіксально-суфіксальний (*preglednik*) способи та аббревіація (*HRZ*, *HRM*). Друга група лексики питомого походження – це актуалізовані слова (*uljudba*, *satnik*, *proračun*), які з різних внутрі- чи позамовних причин тривалий час не вживалися у хорватській мові, а в наш час повертаються у широкий вжиток, зокрема і в засобах масової інформації. Більшість мовців сприймає ці слова як нові, що, незважаючи на їх тривалу наявність у хорватській мові, дозволяє залучити ці лексеми до неологізмів. Найінтенсивніше у межах досліджуваного періоду новою лексикою поповнюються, згідно з нашими спостереженнями, суспільно-політична (*mesiciizam*, *HDZ*), соціально-економічна (*REGOS*, *HUP*) та військова (*časnik*, *prijavak*) сфери.

Література

- Калинин 1978: Калинин, А. В. Лексика русского языка: учеб. пособ. для студентов ВУЗов, обучающихся по специальности “Журналистика” [Текст] / А. В. Калинин. – М.: Изд-во МГУ, 1978. – 232 с.
- Капуш 2000: Капуш, А. В. Еволюційні процеси в німецькій лексиці суспільно-політичного змісту (на матеріалі періодичних видань 80-х – 90-х років) [Текст]: автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.04 / Київський державний лінгвістичний ун-т. – Київ, 2000. – 20 с.
- Мазурик 2002: Мазурик, Д. В. Інноваційні процеси в лексиці сучасної української літературної мови (90-ті роки ХХ ст.) [Текст]: автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.01/ Львівський національний ун-т. – Львів, 2002. – 19 с.
- Мацько 2000: Мацько, Л. І. Українська мова вкінці ХХ ст. (Зміни в лексиці) [Текст] / Л. І. Мацько // Дивослово. – 2000. – № 4. – С. 28-36. – Бібліогр.: с. 36.
- Струганець 2002: Струганець, Л. В. Процеси актуалізації та пасивізації лексико-семантичних засобів в українській літературній мові кінця ХХ століття [Текст] / Л. В. Струганець // Слово. Стиль. Норма: зб. наук. пр. / Н. М. Сологуб (відп. ред). – Київ, 2002. – С. 53-57. – Бібліогр.: с. 57.
- Шевельов 1990: Шевельов, Ю. В. У довгій черзі: проблеми реабілітації [Текст] / Ю. В. Шевельов // Сучасність – 1990. – №12. – С. 72-76. – Бібліогр.: с. 76.
- Аніч 2003: Аніч, V. Veliki rječnik hrvatskoga jezika [Text] / V. Anić. – Zagreb: Novi liber, 2006. – 1882 s. – ISBN 953-6045-24-9.
- Babić 1998: Babić, S. Hrvatske zamjene za bookmarkeri ili Leseziechen [Text] / S. Babić // Jezik. – 1998. – № 46/2,2. – S. 77-80.
- Babić 1995: Babić, S. O najboljoj riječi u 1994. godini [Text] / S. Babić // Jezik. – 1995. – № 42/5. – S. 138-146.
- Butković 2008: Butković, L. Metodički model obradbe vremenske raslojenosti leksika [Text] / L. Butković // Život i škola. – 2008. – № 19. – S. 105-110. – Bibliogr.: s. 110.
- Czerwinski 2000: Czerwinski, M. Usporedba adaptacije nekih anglicizama u hrvatskome i poljskom jeziku [Text] / M. Czerwinski // Fluminensia. – 2000. – №1-2. – S. 79-86. – Bibliogr.: s. 86.
- Ivanjek 2007: Ivanjek, Ž. Jezični puristi u strahu pred navalom anglicizama [Text] / Ž. Ivanjek // Jutarnji list, 01.05.2007. – S. 16.
- Filipović 1990: Filipović, R. Anglicizmi u hrvatskom ili srpskom jeziku: porijeklo, razvoj, značenje [Text] / R. Filipović. – Zagreb: Školska knjiga, 1990. – 156 s.
- Fink-Arsovski 1994: Fink-Arsovski, Ž. O jednom tipu sekundarne adaptacije anglicizama u hrvatskom jeziku [Text] / Ž. Fink-Arsovski // Strani jezici. – 1994. – № 23(3/4). – S. 63-75. – Bibliogr.: s. 75.
- Ladan 2009: Ladan, T. Riječi. Značenje, uporaba, podrijetlo [Text] / T. Ladan. – Zagreb: Novela media, 2009. – 1291 s. – ISBN 978-953-305-001-0.
- Lučić 2007: Lučić, R. Uvest ću još koju riječ i ozdravit će duša tvoja [Text] / R. Lučić // Jezik i identiteti / J. Granić (ured.). – Split, 2007. – S. 337-347. – Bibliogr.: s. 346-347.
- Mihaljević 2006: Mihaljević, M. Hrvatsko i englesko računalno nazivlje [Text] / M. Mihaljević // Jezik. – 2006. – № 53. – C. 41-50. – Bibliogr.: s. 50.
- Muhvić-Dimanovski 2002: Muhvić-Dimanovski, V. Neologizmi. Problemi teorije i primjene [Text] / V. Muhvić-Dimanovski. – Zagreb: FF Press, 2002. – 133 s. – ISBN:953175240-0.
- Nikolić-Hoyt 2004: Nikolić-Hoyt, A. Semantička adaptacija engleskih posuđenica u hrvatskom jeziku [Text] / A. Nikolić-Hoyt // Filologija. – 2003-2004. – № 41. – S. 169-184. – Bibliogr.: s. 183-184.
- Samardžija 2000: Samardžija, M. Jezikoslovni razgovori [Text] / M. Samardžija. – Vinkovci: Riječ, 2000. – 120 s. – ISBN 953-6537-12-5.
- Sočanac 2003: Sočanac, L. Engleski kao globalni jezik danas [Text] / L. Sočanac // Riječ: časopis za filologiju. – 2003. – № 9,1. – S. 82-88. – Bibliogr.: s. 88.
- Turk, Opašić 2008: Turk, M., Opašić, M. Linguistic Borrowing and Purism in the Croatian language [Text] / M. Turk, M. Opašić // Suvremena lingvistika. – 2008. – № 65. – S. 73-88. – Bibliogr.: S. 85-87.

В статье на материале языка средств массовой информации рассматриваются основные сферы функционирования неологизмов исконного происхождения, способы образования исконных новообразований,

проводится классификация новой исконной лексики в зависимости от ее функции в хорватском языке и от источника происхождения слова.

Ключевые слова: исконный неологизм, новообразование, актуализированная лексика, пуризм.

The article, based on the language of Croatian mass-media, is aimed to analyze the main spheres of native neologisms' functioning in Croatian language, methods of native words formation. Much attention in the article is devoted to the classification of native neologisms according to their function in Croatian language and source of origin.

Keywords: native neologism, new formation, actualization of lexics, purism.

Надійшла до редакції 20 січня 2010 року.

РОЗДІЛ V. СЛОВОТВІР: НАПРЯМИ, АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Астафьева Марина

ББК Ш143.21:Ш171.11-211

УДК 811.111'373.61:811.581

КОМБИНАТОРНЫЙ АСПЕКТ И СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЬНАЯ ПРОДУКТИВНОСТЬ
КИТАЙСКИХ ЗАИМСТВОВАНИЙ В АМЕРИКАНСКОМ ВАРИАНТЕ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

Встановлено закономірності словотворчої продуктивності та комбінаторики китайських запозичень в американському варіанті англійської мови. Водночас простежено ступінь валентності запозичень на фактичному матеріалі, а також частотність використання похідних, ідіом, сленгізмів.

Ключові слова: деривати, валентність, атрибутивна функція, сленгізми, ідіоми.

В отечественной и зарубежной лингвистике тема заимствований является объектом исследования многих ученых. Одни авторы изучают причины, пути проникновения и источники заимствований [Багана, Безрукова, Тарасова 2008; Уфимцева 2002; Нещименко 2002; Clyne 2003; Cannon 1996; Cannon 1987]; функционирование и степень освоения иноязычной лексики, ее ассимиляцию [Багинская 2003; Кохан 2008; Каданцева 2007; Максимова 2004]; динамику национально-культурной составляющей семантики «инокультурной» лексики и взаимовлияние языков и культур [Кохан 2008; Дамдинова 2007]. Другие ученые дают комплексное описание иноязычной лексики [Володина 2007; Дахокова 1997]. Некоторые работы посвящены изучению экзотизмов [Богданов 2006; Воронкова 2006; Виноградова, Феоклистова 2000; Васильев 1998], иноязычных вкраплений («иносистемных явлений») [Большакова 2008; Копрева 2006].

Немало работ посвящено развитию словарного состава английского языка за счет неологизмов [Багиян 2003; Зацный, Пахомова, Зацная 2004; Зацный 1997, 1990]. Изучением восточноазиатских заимствований в английском языке занимались в основном зарубежные ученые: исследуется хронология восточных заимствований, проблема их продуктивности в языке [Богаченко 2003, Cannon 1996]; составлены словари китайских, японских заимствований в английском языке [Evans 1997, Cannon 1996; Lafayette De Mente 2004]; внимание фокусируется также на опосредованном переводе восточноазиатских заимствований с английского языка на русский [Прошина 2001]. Н.Н. Быховец рассматривает адаптацию восточных слов, наряду с заимствованиями из других языков, к нормам английского языка [Быховец 1989]. Недостаточно исследован вопрос о словообразовательной продуктивности и комбинаторном аспекте китайских заимствований. Таким образом, цель данной статьи – установить закономерности словообразовательной продуктивности и комбинаторики китайских заимствований. Для достижения поставленной цели необходимо проследить степень валентности заимствований на фактическом материале, а также частотность использования производных, идиом, сленгизмов.

Заимствования из китайского языка входили в английский язык с одним значением в определенном контексте. Большая часть заимствований из китайского языка имеет одно значение, лишь несколько единиц развили свою семантику.

Для образования дериватов от заимствований из китайского языка используются средства английского языка: конверсия и суффиксация. Для образования существительных используются суффиксы **-er** *kowtOWER*, **-ism** *Taoism, japanism*, **-ist** *Taoist*, **-ite** *kaolinite*, **-ish** *Japlish*, **-ology** *Japanology*, **-tion** *kaolinization*. Прилагательные образуются с помощью суффиксов **-ese** *Pekingese, Chinese, Japanese*, **-less** *tealess, ketchupless*, **-ic** *typhonic*, **-ed** *yenned, shanghaiED*. Глаголы образуются с помощью суффикса **-ize** *japanize, kaolinize*; отглагольные существительные образуются с помощью суффикса **-ing** *shanghaiing, chin-chinning, kowtOWing, japanning*.

Путем конверсии от существительных образуются глаголы и прилагательные. Например, *cumshaw* – 1. сущ. *подарок, выражение благодарности, взятка*; 2. гл. *дарить подарок, давать взятку*. От существительного *japan* – японский лак было образовано прилагательное – *имеющий свойства лака/относящийся к данному виду лака*. От глаголов образуются существительные и междометия. Так, глагол *kowtow*, имеющий значение 1. *низко кланяться*, функционирует и в виде существительного – *низкий поклон*. От данного заимствования путем суффиксации образовалось производное *kowtOWER* (сущ.) В прессе функционирует и заимствование, и его производное:

Republicans are the party of government screw-ups, kowtowers to large corporations and the rich, handmaidens of the financial ruling class (NYTimes January 29, 2009).

От существительного *chin-chin* (*вежливая церемонная речь, болтовня*) методом конверсии был образован глагол (*болтать*), а от него междометие (*в приветствиях, тостах*).

Известно, что любое заимствование, усвоенное языком, соотносится с определенными единицами в тексте, приобретает «валентность», потенциальную сочетаемость в языке [Новиков 1982: 94]. Валентность является одной из важнейших структурных характеристик заимствований: она фиксирует типовую сочетаемость данной единицы с другими, а также всю дистрибуцию этой единицы, то есть совокупность всех

контекстов, в которых данная единица может встречаться. Многие заимствования употребляются в атрибутивной функции. Например, в английском языке функционируют словосочетания со словом *litchi*, которое используется в атрибутивной функции:

Experts usually say LIE-chee rather than LEE-chee, favoring the Cantonese pronunciation over the Mandarin one. "Lychee" is also a common variant spelling, and "litchi nut" often refers to the dried version of the fruit commonly sold in Chinese groceries, alongside tea soaked in litchi juice, honey from litchi blossoms and litchi-flavored soda (NYTimes June5, 1996).

Лексема *ketchup* также может использоваться в атрибутивной функции, устойчивых словосочетаниях:

The Ketchup Wars Continue (NYTimes, March 26, 2008)

"Happily, my predecessors at the College of the City of New York had invented the ketchup sandwich (NYTimes May 14, 1984).

As soon as I observed the woman approaching with a cloth to assist my wife, I recognized the wallet- and purse-snatching ketchup caper you reported in Times Square (NYTimes February 1, 1990).

Словосочетание *ketchup caper (old ketchup game)* в данном примере – мелкое воровство, мошенничество, когда жертве незаметно намазывают одежду соусом, предлагают помощь и незаметно вытаскивают бумажник.

Об интеграции слова *tea* в язык свидетельствует сочетаемость с другими словами, а также то, что это слово является частью фразеологизмов. Лексикографические источники приводят следующие фразеологические обороты: *one's cup of tea – интересующий предмет; not for all the tea in China – ни за какие деньги (австралийский английский, старомодный оборот, 1800); tempest in a teacup/teapot/storm in a teacup – буря в стакане воды*. В словаре американского сленга ABC of Dirty English *tea-cake – детские ягодицы, teacups – женская грудь большого размера, лифчик большого размера, tea-hound – дамский угодник, женоподобный мужчина, tea-head – любитель травки [ABC of Dirty English 2006: 295]. The Online Slang Dictionary приводит еще один сленгизм – *ass over tea kettle – вверх тормашками*. В прессе встречается выражение *to read tea leaves – гадать, угадывать*:*

"Reading tea leaves" used to be the term for what China-watchers based in Hong Kong and abroad had to do in the three decades following the communist takeover of the mainland. The regime in Beijing eventually loosened up some, but next-door North Korea remains as secretive as ever - a country whose foreign analysts are limited to (more or less educated) guesswork (Asia Times Online March 3, 2000).

Словари приводят множество словосочетаний со словом *tea*: *tea caddy, tea chest, tea clam, tea garden, tea service, tea set, tea taster, tea urn, tea bag, tea bread, tea ball, tea cake, Russian tea, tea rose, tea shop, tea table, tea towel, tea tray, tea tree, tea wagon, Oswego tea, tea cart, tea party, tea gown, tea dance, high tea, green tea, hybrid tea rose, cambric tea, black tea, Mormon tea, Labrador tea, New Jersey tea, tea biscuit, tea break, tea berry, tea pot, tea pou, tea of heaven, tea room, tea time [Merriam Webster Online Dictionary 2009; Random House Webster's Unabridged 2001: 1949]*.

Лексема *Japan* имеет ряд производных форм – *japanner, Japanese, japanesque, japonaiserie, Japlish, Japanology, japonica* и т.д. Кроме того, данные слова могут являться составляющими устойчивых словосочетаний (*Japanese Stream, Japan cedar*). В газетах достаточно частотны производные формы:

This Friday evening at 9, local Savoyards should be prepared to shout hurrah or to shake in their shoes as PBS broadcasts Jonathan Miller's radically reinterpreted, de-Japanned version of "The Mikado," staged originally for the English National Opera in 1986. (In the New York City area, Channel 13 will broadcast the show at 10 P.M.) (NYTimes, October 23, 1988).

Некоторые заимствования используются чаще в виде словосочетаний. Например, слово *Peking* чаще всего используется в различных словосочетаниях: *Peking opera, Peking man, Peking duck (Beijin duck)*.

Заимствование *hoppo*, имеющее два значения, формирует словосочетание *hoppo men – китайские таможенники*. Данное заимствование характерно только для Китая, поэтому в прессе США употребляется редко.

Словосочетание *Joss stick (китайские благовония)* впервые зафиксировано словарями в 1883 г. В современной прессе чаще встречается словосочетания *joss stick, Joss house*.

True, the 1964 record is among the first he goes to for "refuge and reassurance" when "the scent of freedom that leaped out at me from rock 'n' roll" has faded like the smoke from yesterday's joss stick (NYTimes, December 2, 2007).

That night I lit a joss stick and candle and prayed for my child to come back to me (NYTimes, June 16, 2002).

The altars, looking like the worn stones of ancient Mayan sites, were covered with tiny palm-leaf decorations and bristling with joss sticks (NYTimes, February 18, 1990).

Следует отметить, что помимо собственно заимствований в американский вариант английского языка вошли сленгизмы и идиомы с негативной коннотацией. Довольно часто в состав идиом и фразеологизмов включены слова *China, Chinese (Chin)*. Данные лексемы также образуют словосочетания (*China's Silk Road, Chinese silk traders, Chinese parsley*).

Например, идиома *Chinaman's chance/ ghost of a chance – малейший шанс, ничтожный шанс* – часто имеет негативный, оскорбительный смысл. Первая идиома датируется 1800 г., когда многие китайские

иммигранты приехали в Калифорнию и устраивались на низкооплачиваемую работу. Вторым вариантом обыгрывает значение *ghost* как тень, незначительный человек (о китайцах, середина 1800-х гг.) К данной идиоме имеются синонимы: *fat chance*; *not an earthly chance* (ни малейшей надежды, и думать нечего). В основном в современной прессе используются синонимы, а идиома *Chinaman's chance* встречалась в газетах до 1980-90 гг. (NYTimes):

In many cases," she said, "store brands will either be as good as national brands or there won't be a chinaman's chance of telling the difference (NYTimes, August 9, 1973).

Идиома *Chinese puzzle* используется в двух значениях: 1. *вопрос, ставящий в тупик, головоломка, загадка*; 2. *нечто запутанное, приводящее в замешательство*. Как показывает анализ прессы данная лексема употребляется в заголовках и статьях, которые посвящены Китаю, а именно чему-то запутанному и непонятному американцам. Например, под заголовками *Chinese puzzle* (NYTimes, May 21, 2000) – статья о торговле США с Китаем; (NYTimes, March 14, 1994) – диалог США и Китая о реформе прав человека; (NYTimes, November 16, 1997) – политическая система Китая и ее реформа.

Untangling the Chinese Puzzle (NYTimes, March 11, 1997)

Идиоматическое выражение *Chinaman on one's back* имеет два значения: 1. *наркотическая зависимость*; 2. *синдром отмены наркотика*. Данное выражение имеет синоним *monkey on one's back*, что обыгрывает стереотипное представление об азиатах.

The chances are that he will stay with his first love, the needle, and that the habit will lose the glorious drive and tingle that it had at first, and become the chinaman on his back who drives him like a slave to get more money to buy more junk [Maurer 2003: 163].

Сленгизм *Chinese compliment* означает *притворное уважение, почтение; скрытое оскорбление*. Данный сленгизм, вероятно, основан на стереотипном убеждении, что все азиаты – подхалимы и лицемеры. Идиома *Chinese overtime* теперь относится не только к китайским рабочим и означает *любые сверхурочные без повышения почасовой оплаты труда*:

I work in Virginia and am paid chinese overtime. Below are the job responsibilities of our store manager and rental manager. I am a rental manager and am wondering if you see anything in my job description that would validate them paying me chinese overtime [forum Labor Law Talk].

Сленгизм *chin music* означает *трен, болтовня, сплетни* и часто встречается в прессе в словосочетании *to make chin music* – *пустословить, распускать сплетни*.

That "chinless" business would be mere chin music if it weren't accompanied by a little self-reflection: "I refused to ... / comprehend" (NYTimes, December 10, 2006).

Perhaps someone can explain why it is so difficult for us to see what is before our eyes, let alone to do what is required. We appear to be "fiddlin" and making "chin music" even as the Earth begins to become combustible from human-driven activities (NYTimes, August 20, 2008).

Словосочетание *Chinese sory* (*точная копия, включая все ошибки*) несет в себе стереотипное представление о китайцах как о неграмотных людях. Лексема *Chinese wall* приобрела второе стереотипное значение – *непреодолимый барьер, препятствие*.

Guided by decades of court rulings, Federal regulatory attention and tradition, those firms erect a "Chinese wall," a combination of physical and procedural barriers to insure that their investment bankers don't share private client information with the firm's traders, who could profit from the inside knowledge (NYTimes, April 19, 1992).

So when Japanese securities firms, deeply embarrassed by a torrent of insider-trading cases, rushed to build a "Chinese Wall" between their retail sales forces and their corporate finance departments last summer, it seemed reasonable to assume that Japan had done it again (NYTimes, September 25, 1988).

Сленгизм *hubba hubba* – *выражение одобрения, восхищения*, использовался американскими солдатами во время Второй мировой войны при виде красивой девушки. Происхождение данного слова неизвестно, хотя предполагают, что оно пришло из китайского языка. В современной прессе используется довольно редко, иногда в атрибутивной функции:

This climate of chilly lust, with its army of hubba-hubba businessmen (Eugene Levy of "SCTV" fame plays one of them), *grows a tad tedious before the end ...* (NYTimes, March 22, 1997)

Сленгизм *Chinese money* (*funny money*) означает *девальвированную валюту, фальшивые деньги, любую иностранную валюту*. Тем не менее, в прессе выражение *Chinese money* часто означает валюту Китая (заем):

But in a global economy, the transfer of Chinese money to America was a market phenomenon that would take years, even a decade, to work itself out (NYTimes, December 25, 2008).

Clinton Says Chinese Money Did Not Influence U.S. Policy (NYTimes, May 18, 1998)

Следует отметить появление таких выражений как *Chinese fire drill*, *Chinese tour*, *China syndrome*, *Chinese restaurant syndrome*. Выражение *Chinese restaurant syndrome* (*синдром китайского ресторана*) означает – *головная боль и другие симптомы, появляющиеся после приема блюд китайской кухни, которые содержат глутамат*. В прессе функционирует синоним *MSG* (*Monosodium glutamate*) *symptom complex*:

It called Chinese-restaurant syndrome "MSG symptom complex" and said it could include headaches; numbness or a burning sensation in the back, neck and arms; nausea; chest pains, and palpitations (NYTimes , October 18, 1995).

China syndrome – гипотетическая опасность расплавления ядерного реактора, при этом в шутку утверждается, что реактор, расплавившийся в США, может прожечь Землю насквозь, до Китая. Данное словосочетание приобрело еще одно значение – *политическое регулирование масс-медиа*.

Итак, заимствования из китайского языка образовывали дериваты средствами английского языка: конверсией и суффиксацией. Такие лексемы, как *tea, Japan, China, Chinese, ketchup*, показали высокую степень «валентности». Мы выделяем особую группу устойчивых словосочетаний, идиом и сленгизмов, в состав которых входят компоненты *Chinese, China*. Иллюстративный материал показывает, что в американских СМИ данные явления довольно распространены и сочетания заимствований с английскими лексемами встречаются иногда чаще, чем само заимствованное слово. Перспективным направлением исследования является углубленное изучение китайских заимствований в устойчивых выражениях, ре-заимствований из китайского языка, сленгизмов и калек-гибридов.

Литература

Багана, Безрукова, Тарасова 2008: Багана, Ж., Безрукова, А.Н., Тарасова, М.В. Об отношении заимствования и интерференции [Текст] / Ж. Багана, А.Н. Безрукова, М.В. Тарасова // Вестник РУДН, Серия Лингвистика. – М., 2008. – №1. – С. 22-26.

Багинская: Багинская, И.Н. К проблеме ассимиляции заимствований [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.isuct.ru/shcherba/trud/baginskaya.htm. – Название с экрана.

Багиян 2003: Багиян, М.Б. Заимствования в современном английском языке [Текст] / М.Б. Багиян. – М.: Изд-во Дипломатической Академии МИД России, 2003. – 57 с.

Богаченко 2003: Богаченко, Н. Г. История восточноазиатских заимствований в английском языке (на материале Большого Оксфордского словаря) [Электронный ресурс]: дис... канд. филол. наук: 10.02.04. – Электрон. дан. (1 файл). – Владивосток, 2003. – 270с. – Режим доступа: www.diss.rsl.ru/diss/03/0763/030763041.pdf. – Название с экрана.

Богданов 2006: Богданов, К.А. О крокодилах в России. Очерки из истории заимствований и экзотизмов [Текст] / К.А. Богданов. – М.: Новое литературное обозрение, 2006. – 352 с.

Большакова 2008: Большакова, Т.И. Стилистические функции иноязычных вкраплений в речи персонажей в романе В. Аксенова «Новый сладостный стиль» [Текст] / Т.И. Большакова // Вестник ВГУ. Серия: Филология. Журналистика, 2008. – №2. – с. 21-23.

Быховец 1989: Быховец Н.Н. Лексические заимствование среди английских неологизмов [Текст] / Н.Н. Быховец // Языковые ситуации и взаимодействия языков / Ю.А. Жлуктенко (ред.). – К.: Наукова думка, 1989. – С. 133-146.

Васильев 1998: Васильев, А.Д. Об изучении экзотизмов в лингвокультурологическом аспекте [Текст] /; А.В. Павловская (ред.) // Россия и Запад: диалог культур. – Вып. 6. – М., 1998. – С. 137-146.

Виноградова, Феоклистова 2000: Виноградова, Е.В., Феоклистова, В.М. Сопоставление семантических структур экзотизмов (на материале русского, английского, французского и немецкого языков) [Текст]/ Е.В. Виноградова, В.М. Феоклистова // Язык образования и образование языка: Материалы международной научной конференции. – В. Новгород, 2000. – С. 135-138.

Володина 2007: Володина, Е.Г. Лексические заимствования из английского языка в современном турецком языке [Текст]: автореф. дис...канд. филол. наук: 10.02.22 / Московский гос. ун-т им. М.В. Ломоносова. – М., 2007. – 28 с.

Воронкова 2006: Воронкова, И.С. О понятиях «экзотизмы» и «варваризмы» [Электронный ресурс] // Вестник Воронежского государственного университета. Серия: Лингвистика и межкультурная коммуникация, 2006. – №2. – Режим доступа: www.vestnik.vsu.ru/pdf/lingvo/2006/02/voronkova_rus.pdf. – Название с экрана.

Дамдинова 2007: Дамдинова, Б.В. Китайские заимствования в монгольских языках [Текст]: автореф. дис... канд. филол. наук: 10.02.22/ БНЦ СО РАН. – Улан-Удэ: Изд-во БГУ, 2007. – 21 с.

Дахокова 1997: Дахокова, М.Г. К проблеме иноязычных заимствований: Обзор научной литературы [Текст] / М.Г. Дахокова // Актуальные вопросы английской филологии. – Пятигорск, 1997. – С. 44-54.

Зацный 1990: Зацный, Ю.А. Обогащение словарного состава английского языка в 80-е годы [Текст] / Ю.А. Зацный. – К.: УМК ВО, 1990. – 88 с.

Зацный, Пахомова, Зацна 2004: Зацный, Ю.А., Пахомова, Т.О., Зацна, В.Ю. Соціолінгвістичні аспекти вивчення словникового складу сучасної англійської мови: Навчальний посібник [Текст] / Ю.А. Зацный, Т.О. Пахомова, В.Ю. Зацна. – Запоріжжя: ЗДУ, 2004. – 284 с.

Зацный 1997: Зацный, Ю.А. Неологізми англійської мови 80-90рр [Текст] / Ю.А. Зацный. – Запоріжжя. РА «Тандем - У», 1997. – 306 с.

Каданцева 2007: Каданцева, Г.И. Ассимиляция англо-американских заимствований в немецкой фразеологии [Текст] / Г.И. Каданцева// Вестник Ставропольского государственного университета. Серия: Филологические науки. – Вып.50, 2007. – С. 165-170.

Копрева 2006: Копрева, Л.Г. Иноязычные вкрапления в региональной пресс-рекламе [Электронный ресурс] // Политематический сетевой электронный научный журнал Кубанского государственного аграрного университета. Серия: Филологические науки. – октябрь 2006. – № 22 (06). – Режим доступа: www.ej.kubagro.ru. – Название с экрана.

Кохан 2008: Кохан, Н.А. Динамика национально-культурной составляющей семантики в процессе ассимиляции [Текст]: автореф. дис...канд. филол. наук: 10.02.04/ Нижегородский гос. лингвистический ун-т им. Н.А. Добролюбова. – Нижний Новгород, 2008. – 20 с.

Максимова 2004: Максимова, Т.В. Заимствования в контексте лингвокультур: англо-русские параллели [Текст] / Т.В. Максимова // Культура народов Причерноморья. – Том 49(1). – Раздел 2. Межкультурная коммуникация и коммуникативная лингвистика. – Таврический национальный университет им. В.И. Вернадского, 2004. – С. 100-103.

Нещименко 2002: Нещименко, Г. П. Заимствования как проявление культурно-языковых контактов и их функционирование в языке-реципиенте [Текст] / Г.П. Нещименко // Встречи этнических культур в зеркале языка (в сопоставительном лингвокультурном аспекте)/ Научный совет по истории мир. к-ры. – М.: «Наука», 2002. –с. 121-151.

Прошина 2001: Прошина, З. Г. Английский язык и культура народов Восточной Азии [Текст] / З. Г. Прошина. – Владивосток: Изд-во Дальневост. ун-та, 2001. – 476 с.

Уфимцева 2002: Уфимцева, Н. В. Культура и проблема заимствования [Текст] / Н.В. Уфимцева // Встречи этнических культур в зеркале языка (в сопоставительном лингвокультурном аспекте) / Научный совет по истории мир. к-ры. – М.: «Наука», 2002. –с. 152-172.

Cannon 1987: Cannon, G. Dimensions of Chinese borrowings in English [Text] / G. Cannon // Journal of English Linguistics. – 1987. – № 2. – pp. 200-206.

Clyne 2003: Clyne, M. Dynamics of language contact: English and immigrant languages [Text] / M. Clyne. – Cambridge: Cambridge University Press, 2003. – 282 p.

Maurer 2003: Maurer, D. W. Whiz Mob: A Correlation of the Technical Argot of Pickpockets with Their Behavior Pattern [Text] / D.W. Maurer. – New York: Rowman & Littlefield Publishers, 2003. – 222 p.

Источники

Кудрявцев, Куропаткин: Кудрявцев, А.Ю., Куропаткин, Г.Д. ABC of Dirty English: Foreigner's Guide (Англо-русский словарь табуированной лексики и эвфемизмов) [Текст] / А.Ю. Кудрявцев, Г.Д. Куропаткин. – М.: АСТ; Мн.: Харвест, 2006. – 384с. – 3000 экз. – ISBN 5-17-034187-3 (АСТ).

Новиков 1982: Новиков, Л.А. Семантика русского языка [Текст] / Л.А. Новиков. – М.: Высш.шк., 1982. – 256с.

Asia Times Online 2009: Asia Times Online [Electronic resource]. – Mode of access: www.url: atimes.com. – Last access: 2009. – Title from the screen.

Cannon 1996: Cannon G. The Japanese contributions to the English language: an historical dictionary [Text] / G. Cannon, N. Warren, assoc. ed. – Wiesbaden: Harrassowitz, 1996. – 257 p.

Evans 1997: Evans, T.M. A Dictionary of Japanese loanword [Text] / T. M. Evans. – New York: Greenwood Press, 1997. – 248 p.

Lafayette De Mente 2004: Lafayette De Mente, B. Japan's Cultural Code Words: 233 Key Terms That Explain the Attitudes and Behavior of the Japanese [Text] / B. Lafayette De Mente. – Boston (Mass.); Rutland (Vt); Tokyo: Tuttle Publishing, 2004. – 316 p.

Merriam-Webster Online Dictionary 2009: Merriam-Webster Online Dictionary [Electronic resource]. – Mode of access: WWW.URL: www.Merriam-Webster.com. – Last access: 2009. – Title from the screen.

Random House Webster's Unabridged Dictionary 2001: Random House Webster's Unabridged Dictionary [Text]: Random House Webster's Unabridged Dictionary. – New York, Toronto, London, Sydney, Auckland: Random House Reference, 2001. – 2230 p. – ISBN 0-375-42599-3.

The New York Times 2009: The New York Times [Electronic resource]. – Mode of access: WWW.URL: www.nytimes.com. – Last access: 2009. – Title from the screen.

Forum Labor Law Talk 2009: Forum Labor Law Talk [Electronic resource]. – Mode of access: WWW.URL: www.laborlawtalk.com/archive/index.php/t-2018.html 02-06-2005. – Last access: 2009. – Title from the screen.

Установлены закономерности словообразовательной активности и комбинаторики китайских заимствований в американском варианте английского языка. Вместе с тем прослежена степень валентности заимствований на фактическом материале, а также частотность использования производных, идиом, сленгизмов.

Ключевые слова: дериваты, валентность, атрибутивная функция, сленгизмы, идиомы.

Regular occurrence of derivational and combinatorial activity of the Chinese borrowings in American English is determined. At the same time the degree of borrowing valence, frequency of derivatives, idioms and slang units are analyzed.

Keywords: derivatives, valence, attributive function, slang units, idioms.

Надійшла до редакції 18 січня 2010 року.

ББК 81.411.4-211

УДК 811.161.2'373.611

ЧИННИКИ СЛОВОТВОРЧОЇ ПОВЕДІНКИ НАЗВ ЗНАРЯДЬ ПРАЦІ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

У пропонованій розвідці проаналізовано чинники словотворчої поведінки назв знарядь праці у сучасній українській мові. З'ясовано, що на словотворчу спроможність назв знарядь праці впливають лінгвальні та екстралінгвальні чинники. Певні чинники пов'язані з високою продуктивністю твірного, а деякі, навпаки, сповільнюють утворення дериватів.

Ключові слова: чинники, словотворча поведінка, назви знарядь праці, твірне слово, дериват.

На сучасному етапі розвитку мовознавства особливо актуальними є дослідження, які спрямовані в русло основоцентричної дериватології, «дослідження словотвору на основоцентричних засадах, в яких за відправну точку аналізу береться твірна основа, твірне слово, мотиваційне судження, яке містить твірне слово у функції предиката чи його частини» [Грещук 2009: 17].

Предметом нашого аналізу основоцентричної дериватології є українські назви знарядь праці, які входять в лексичну систему української мови як певні лексико-семантичні групи (ЛСГ) слів. Знаряддя праці поділяються на 2 підгрупи [Валюх 2005: 186-187]. До першої підгрупи належать непохідні найменування найпростіших інструментів та знарядь дії, а до другої – деривати віддієслівного походження з інструментальним значенням, які називають сучасні, засоби виробництва, пристрої, машини та механізми, що замінюють працю людини. І оскільки аналіз словотворчої спроможності певної групи лексем передбачає визначення низки чинників, які впливають на реалізацію дериваційного потенціалу твірних слів, то актуальним є дослідження чинників словотворчої активності аналізованого класу лексем. Беручи до уваги семантичні характеристики досліджуваних твірних, їх структурні і функціональні параметри, ставимо за мету визначити домінуючі чинники, які впливають на словотворчу спроможність аналізованої групи твірних.

Такими для назв знарядь праці є:

- лексична семантика;
- символічність значень;
- стилістична маркованість;
- синонімічність;
- структурна складність, похідність / непохідність;
- системне заміщення (йдеться про надлишковість деривата за умови, що від іншого твірного утворений дериват з іншим формантом, але тим самим значенням або його місце в лексичній системі мови заступає спільнофункціональна мовна одиниця несловотвірної структури).

Лексична семантика. Можливий набір та кількість потенційних дериватів перш за все залежить від належності твірному субстантиву до певної ЛСГ і характеру лексичної семантики назв знарядь праці.

Серед аналізованих іменників найбільшу кількість похідних продукують назви сільськогосподарських знарядь праці та назви знарядь побутового (хатнього) користування: *голка* (*голючка*, *голкар*, *голковий*, *голчаній*, *голкоподібний*, *голчастий* (у 1 знач.), *голчастий* (у 2 знач.)), *граблі* (*грабельки*, *граблики*, *грабляр*, *грабилно*, *граблина*, *граблице* *грабельний*, *граблиций* (розм.)), *лопата* (*лопатка*, *лопаточка*, *лопатник*, *лопатилно*, *лопатний*, *лопатити*), *мітла* (*мітлище*, *мітляр*, *мітлище*, *мітлиця*, *мітловий*, *мітлоподібний*, *мітластий*); *плуг* (*плужок*, *плугар*, *плугатар*, *плугатир*, *передплужник*, *плуговий*, *плужний*, *плужити*, *плуганити*), *серп* (*серпик*, *серпок* (*серпочок*), *серпій*, *серпень*, *серповий*, *серпастий*, *серповидний*, *серпоподібний*), *сито*¹ (*ситечко*, *ситко*, *ситце*, *ситар*, *ситник*¹, *ситник*, *ситковий*, *ситний*², *ситовий*, *ситоподібний*), *сокира* (*сокирка*, *сокирчина*, *сокирисько*, *сокиряка*, *сокирник*, *сокирище*, *сокирки*, *сокирний*, *сокирячий*), *шило* (*шильце*, *шильник*², *шилодзьобка* (*шилодзьоб*), *шилохвіст*, *шильник*, *шильний*, *шилоподібний*, *шилуватий*, *шильчастий*).

Символічність твірних лексем. Символічного змісту набувають в українців назви засобів виробництва, передовсім ті, які використовуються у хліборобській праці, назви предметів побуту. Так, наприклад, іменник *коса* в загальноєвропейській традиції символізує смерть, загибель, а стара жінка з косою є уособленням наближення смерті. Коса для українського селянина завжди була і є засобом праці. «Слово-поняття *коса* сприймається як символ невтомної праці, трудівництва, віри в силу людських рук. О. Довженко писав: Але, як і кожна людина, він [дядько Самійло] мав свій талант і знайшов себе в ньому. Він був косар. Він був такий великий косар, що сусіди забули навіть його прізвище і звали його Самійло-косар, а то й просто Косар. Орудював він *косою*, як добрий маляр пензлем, – легко і вправно. Коли б його пустили з *косою* просто, він окосив би всю земну кулю, аби тільки була добра трава та хліб і паша» [Кононенко 1996:183-184].

У поезіях, де йде мова про визвольний рух, боротьбу, слово *коса* використовується як символ власної гідності. Лексема *плуг* сприймається українцями як символ оновлення, символ роботящих рук, життєдайності.

Символічні компоненти семантики мотивуючого слова корелюють зі словотворчою здатністю. Так, продуктивність твірного *коса* сягає 6 дериватів (*кіска, кісочка, косище, кісся, кісний, косити*), твірного *плуг* – 10 дериватів (*плужок, плугар, плугатар, плугатир, передплужник, електроплуг, плуговий, плужний, плужити, плуганити*).

Стилістична маркованість. Стилістичне маркування назв знарядь праці здебільшого спричиняє обмеження їх словотвірних можливостей. Належність твірного “до класу рідковживаних, застарілих, розмовних, вульгарних та ін. зумовлює його обмежене вживання, а звідси – послаблення словотвірних можливостей, ступінь реалізації яких залежить від потреб спілкування” [Колібаба 2005: 155].

Серед різноманітних назв знарядь праці засвідчено чимало стилістично маркованих слів, які характеризуються низькою (а то й нульовою) словотворчою спроможністю. Таких лексем нараховується 124. Найбільше зафіксовано спеціальних іменників (із позначкою *спец.*), численними є діалектні утворення та лексеми, які вживаються в технічній галузі та в розмовно-побутовому мовленні. Наприклад: *рискаль, бук* (у 2 знач.), *конопатка, скісок, штик*² (у 1 знач.), *обушок, клепач* (у 2 знач.), *балда, вершляг, толок, дзюбак, оскард(-а), сокирянка, бартка, обтискач, кантівка, клевець, топір, набивач, шарошка, шевер, перетискач, протяжка, прогонка, прошивень, прошивка, цинубель, шліхтик, пасатижі, гембель, горбач, пил(ь)ник, перко, свердель, свідер, полірувальник*², *полір, затискувач, затискач, зацемлювач, відкрутка, різцетримач, різалка, розвертка, гибель, згребло, мітовка, протичка, рамат, щіть, скребло, відливало, колодач, костура, поварка, пательня, покрасич, поривач, полоник, решетина, ступир, тижбїр, тискавка, колодій, чесалка, писало, кресиво, побивач, позивачка, терасувальник, проколка, копито цизорик* та ін.

Більшість із наведених слів дериваційно непродуктивні. Серед стилістично забарвлених назв знарядь праці найбільш продуктивними є іменник *топір* (історизм (у 1 знач.), діалектизм (у 2 знач.)) (*топірець* (*топорець*¹), *топірчик, топорисько, топорище*) та архаїчна лексема *рало* (*ральце, ралиця, ралити*).

У лексикографічних працях української мови чимало назв знарядь праці засвідчені із позначками *спец., гірн., мед., текст., мех.* та ін. Такі лексеми є дериваційно непродуктивними або їхня продуктивність виявляється поодинокими дериватами, пор.: *желонка* (гірн.) – *желонник*, *конопатка* (спец.) – 0 дериватів, *купиноріз* (с.г.) – 0 дериватів, *кутник* (тех.) – 0 дериватів, *переставка* (мисл.) – 0 дериватів, *перко* (спец.) – 0 дериватів, *піддирка* (гірн.) – 0 дериватів, *чесалка* (текст.) – 0 дериватів та ін.

Із великої кількості назв знарядь праці із назв первісних знарядь словник фіксує лексеми *диба, кельт*², *різець, рубило* та *скребло*. Ці назви є словотворчо інертними. Словотворча непродуктивність аналізованих найменувань зумовлена відсутністю денотатів. Первісними, давніми є знаряддя *дрюк* та *палиця*. Але, на відміну від архаїчних знарядь *диба, кельт*², *різець, рубило* та *скребло*, ці назви й досі існують у практичній життєдіяльності мовців, що й зумовлює дериваційну спроможність твірних (*дрюк* – *дрюччя, палиця* – *палічка, паліччя, палічний*). Часова поява знарядь праці відбилася і на словотвірній спроможності назв сільськогосподарських ручних знарядь та сільськогосподарських назв механізованих. Більш продуктивними є назви ручних знарядь. Механізовані знаряддя з'явилися значно пізніше, з удосконаленням техніки, що й вплинуло на розвиток похідних.

Синонімічність аналізованих твірних. Окрім вище аналізованих характеристик твірного, на його словотворчу спроможність впливає також наявність чи відсутність синонімів до назв знарядь праці. Зазвичай у синонімічному ряді твірних словотворчу продуктивність виявляє домінантна лексична одиниця синонімічного ряду, інші є малопродуктивними або зовсім не продукують похідних.

Так, серед назв ручних інструментів *барда, бартка, сокира, тесак, топір* найбільшою продуктивністю характеризується субстантив *сокира* (*сокирка, сокирчина, сокирисько, сокиряка, сокирник, сокирище, сокирки, сокирний, сокирячий*). Від іменника *топір* утворено деривати *топірець* (*топорець*¹), *топірчик, топорисько, топорище*. Решта твірних лексем не зреалізували дериваційний потенціал. При аналізі синонімічного ряду *колій, колодач, костура, наваха, ніж, цизорик* продуктивним є лише твірне *ніж* (*ножик* (*ножичок*), *ножака, ножище, ножисько, ножар, електроніж, ножовий*). Схожі відношення виявляються при аналізі інших синонімічних рядів: *кочерга* (*кочережка, кочержилно, кочережник*), *коцюба* (0 дериватів), *покрасич* (0 дериватів), *поривач* (0 дериватів); *мітла* (*мітлище, мітляр, мітлище, мітлиця, мітловий, мітлоподібний, мітластий*), *віник* (*віничок*), *деркач*² (*деркачик*), *мітелка* (*мітелочка, мітличка, мітелковий*), *мітовка* (0 дериватів); *вудка* (*вудочка, вудлище, вудкар*), *донка* (0 дериватів), *перевія* (0 дериватів) та ін.

Структурна складність, похідність / непохідність. Дослідження словотвірних парадигм (СП) назв знарядь праці підтвердило загальну тенденцію, згідно з якою чим простіша лексема за своєю будовою, структурою, тим активніше вона залучається до процесів творення слів. Складні слова характеризуються низькою словотворчою здатністю. Абсолютна більшість із аналізованих твірних лексем, зокрема, *бурякокомбайн, бурякокопач, бурякомийка, бурякорізка, бурякопідіймач, валкоутворювач, газонокосарка, електроплуг* та ін., є словотворчо непродуктивні.

Із структурною складністю твірних лексем тісно пов'язаний параметр “похідності / непохідності” аналізованих субстантивів. При цьому спостерігається така закономірність: словотворчо непохідні твірні слова на позначення знарядь праці становлять основу їх бази словотворення в сучасній українській мові, а похідні

твірні – периферію, пор.: *чапля* – *чаплильно*, *чаплийка*; *шарошка* – *шарошечний*, *шарошковий* та ін., але *льономолотарка* – 0 дериватів, *льоносівалка* – 0 дериватів та ін.

Системне заміщення. Серед назв знарядь праці небагато лексем, які називають один і той же предмет. Із таких лексем – назв знарядь праці продуктивними є переважно лише один – два деривати: *байбара* – 0 дериватів, *батіг* – *батіжок*, *батожилно*, *батожистий*, *батожити*; *батура* – 0 дериватів, *бич* – *бичувати*, *гаранник* – 0 дериватів, *малахай* – 0 дериватів, *пуга* – 0 дериватів; *коцюба* – 0 дериватів, *кочерга* – *кочережка*, *кочержилно*, *кочережник*; *покрасич* – 0 дериватів, *поривач* – 0 дериватів та ін., хоча зустрічаються такі пари іменників, у яких утворюються деривати від двох назв. Оскільки від твірного *батіг* утворені похідні *батіжок*, *батожилно*, *батожистий*, *батожити*, то надлишковим в лексичній системі були, наприклад, *байбарачок*, *байбаристий*, *байбарити* і т.д. Не можна очікувати дериватів із значенням “діяти за допомогою того, що названо твірним” від таких назв знарядь праці, як *гаранник*, *малахай*, *пуга*, оскільки із вказаною семантикою утворений дериват від іменника *бич* – *бичувати*. Із таким СЗ не утворюється дериват *лопатити* від *лопата*, бо є похідне *копати*; *лопатор*, пор. *плугатор*, бо є *копач*.

Важливими чинниками, які визначають словотворчу поведінку аналізованого класу слів, є позамовні чинники, зокрема антропоцентричний, тобто важливість того чи іншого денотата у господарсько-практичній діяльності та життєдіяльності людини. У межах окресленої групи лексики можна виокремити цілий ряд твірних слів, які вказують на важливі для людини знаряддя, які використовуються найчастіше (*коса*, *лопата*, *плуг*, *сапа* та ін.).

Українці – споконвічні хлібороби, ратаї, тому й особливе значення для нас мають інструменти та знаряддя, які полегшують працю під час сільськогосподарських робіт. Назви таких знарядь є високопродуктивними. Продуктивними є й ті знаряддя праці, які використовуються в побуті: для прибирання, готування їжі та ін. Наприклад, *голка* (*голючка*, *голкар*, *голковий*, *голчаний*, *голкоподібний*, *голчастий* (у 1 знач.), *голчастий* (у 2 знач.)), *граблі* – *грабельки*, *граблики*, *грабляр*, *грабилно*, *граблина*, *граблище* *грабельний*, *граблистий* (розм.); *лопата* – *лопатка*, *лопаточка*, *лопатник*, *лопатилно*, *лопатний*, *лопатити*; *мітла* – *мітлище*, *мітляр*, *мітлище*, *мітлиця*, *мітловий*, *мітлоподібний*, *мітластий*; *плуг* – *плужок*, *плугар*, *плугатар*, *плугатир*, *передплужник*, *плуговий*, *плужний*, *плужити*, *плуганити*; *серп* – *серпик*, *серпок* (*серпочок*), *серпій*, *серпень*, *серповий*, *серпастий*, *серповидний*, *серпоподібний*; *сито*¹ – *ситечко*, *ситко*, *ситце*, *ситар*, *ситник*¹, *ситник*, *ситковий*, *ситний*², *ситовий*, *ситоподібний*; *сокира* – *сокирка*, *сокирчина*, *сокирисько*, *сокиряка*, *сокирник*, *сокирище*, *сокирки*, *сокирний*, *сокирячий*; *ціп*¹ – *ціпок*, *ціпов'яз*, *ціпивно*, *ціпильно*, *ціпина*; *шило* – *шильце*, *шильник*², *шилодзьобка* (*шилодзьоб*), *шилохвіст*, *шильник*, *шильний*, *шилоподібний*, *шилуватий*, *шильчастий* та ін.

Натомість твірні, денотати яких менш важливі для пересічного мовця (скажімо, інструменти вузького функціонального призначення, назви апаратів, приладів, пристроїв тощо) є малопродуктивними або й словотворчо інертними. Наприклад, не утворюють дериватів такі лексеми, як *флюгер*, *форсунка*, *чесалка* та ін.

Таким чином, важливість назв знарядь праці у господарстві та життєдіяльності людини позитивно відбивається на словотворчій спроможності аналізованих груп твірних: «антропоцентризм з його орієнтацією на пізнання людини як творця мовленнєво-мисленнєвої діяльності через мовні чинники яскраво виявляє себе у словотворенні» [Грещук 2009: 24].

Важливість тих чи інших предметів у житті мовця репрезентована, як свідчать дослідники, частотою вживання в мовленні лексем, які їх називають. Так, В. Грещук стверджує: “У комунікативних потребах відображається значущість слів у практичній діяльності людини, а вона, в свою чергу, корелює з частотою використання слів у мовленні. Ймовірність появи похідного на базі твірного більша в того слова, частотність якого вища” [Грещук 1995: 11]. Тому при аналізі дериваційної здатності твірних різних класів слів, а, зокрема, назв знарядь праці, необхідно звертати увагу на частотність твірного, яка позначається на комунікативних потребах мовця. Однак частотний словник української мови [Частотний словник української художньої прози 1981] фіксує частотність вживання лексем тільки у художніх текстах, не беручи до уваги різні технічні, анатомічні та хімічні посібники та довідники, тому потрібно використовувати дані цього словника з відповідними поправками. Наприклад, для іменника *сапа* частотність становить 22, його СП формується 5 дериватами (*сапка*, *сапочка*, *сапилно*, *сапати*, *сапувати*), частотність для твірного *батіг* – 27, СП формується 4 дериватами (*батіжок*, *батожилно*, *батожистий*, *батожити*).

Таким чином, чинники, які впливають на дериваційний потенціал твірних слів, об'єктивуються в СП, а спроможності словотворчого потенціалу твірного визначають тип СП. Серед таких чинників виділяємо лінгвальні (сюди належать різноманітні лексико-граматичні категорії, які властиві аналізованим твірним, особливості стилістичного функціонування, структурна складність та похідність / непохідність аналізованих назв знарядь праці, частин тіла та металів) та екстралінгвальні, які пов'язані із важливістю у господарсько-практичній діяльності людини.

Дослідження показало, що є певні фактори, які пов'язані із високою продуктивністю твірного (лексична семантика, непохідність, господарсько-практичне використання). Деякі із чинників, навпаки, сповільнюють утворення дериватів, позначаються на низькому дериваційному потенціалі (стилістична маркованість, неможливість сполучування основ лексем з певними афіксами, структурна складність твірної лексеми,

надлишковість деривата). Але дериваційна здатність аналізованих назв знярядь праці не обмежується впливом проаналізованих чинників, тому в подальшому є необхідним їх доповнення.

Література

- Валюх 2005: Валюх, З.О. Словотвірна парадигматика іменника в українській мові [Текст] / З. Валюх. – К. – Полтава: АСМІ, 2005. – 356 с. – Бібліогр.: с. 316-345. – ISBN 966-7653-15-0.
- ВТСУМ 2003: Великий тлумачний словник української мови / В.Т. Бусел (Уклад. і голов. ред.) – К. – Ірпінь: ВТФ «Перун», 2003. – 1440 с.
- Грещук 1995: Грещук, В. В. Український відприкметниковий словотвір [Текст] / В.В. Грещук – Івано-Франківськ: Плай, 1995. – 208 с. – Бібліогр.: с. 170-180. – ISBN 5-7763-4292-9.
- Грещук 2009: Грещук, В. Студії з українського мовознавства: Вибрані праці [Текст] / Р. Бачкур (Упор.) – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2009. – 520 с. – ISBN 978-966-428-099-7.
- Колібаба 2005: Колібаба, Л.М. Асиметрія словотвірних співвідношень багатозначних дієслів та іменникових девербативів [Текст] / Л.М. Колібаба. – К.: Інститут української мови НАН України, 2005. – 349 с.
- Кононенко 1996: Кононенко, В.І. Символи української мови [Текст] / В.І. Кононенко. – Івано-Франківськ: Плай, 1996. – 272 с.
- Словник української мови 1970-1980: Словник української мови: В 11-ти т. / І.К. Білодід (голова ред. кол.). – К.: Наукова думка, 1970-1980.
- Частотний словник української художньої прози 1981: Частотний словник сучасної української художньої прози: В 2-х т. – К.: Наук. думка, 1981. – Т.1. – 864 с.; Т.2. – 856 с.

В предложенном исследовании сделан анализ факторов словообразовательного поведения названий орудий труда в современном украинском языке. Выяснено, что на словообразовательные возможности названий орудий труда влияют языковые и внеязыковые факторы. Некоторые факторы связаны с высокой продуктивностью производного, а остальные, наоборот, умедляют образование производящего.

Ключевые слова: факторы, словообразовательное поведение, названия орудий труда, производящее слово, производное.

In the article the main factors derivational conduct of instruments nominations in the modern Ukrainian language are analyzed. It is specified that the derivational ability of instruments nominations are influenced by lingual and extra lingual factors. Some factors are characterized by the high productivity of formative, and some of them slow the formation of derivatives.

Key words: factors, derivational conduct, instruments nominations, formative, derivate.

Надійшла до редакції 22 січня 2010 року.

Ольга Лапшина

ББК 81.411.2-211

УДК 81'373.611.161.1

СЛОЖНЫЕ ИМЕНА СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫЕ СО ЗНАЧЕНИЕМ ПОДОБИЯ: СТРУКТУРА И СЕМАНТИКА

У статті розглядаються основні структурні моделі творення складних слів зі значенням подібності, описуються логічні схеми порівняння, відображені в словотвірній структурі складних дериватів.

Ключові слова: подібність, логічна схема порівняння, предмет порівняння, образ порівняння, показник порівняння.

Одним из наиболее перспективных направлений современной лингвистики является функциональная грамматика. В основе ее лежит исследование языка со стороны означаемого, путь от функций к средствам их выражения, от значения к форме его реализации в языке. Как отмечает А. В. Бондарко, такое направление анализа «соответствует точке зрения говорящего» [Бондарко 1984: 6]. В центре внимания функциональной грамматики находится изучение функционально-семантических категорий и полей, охватывающих все уровни языка.

Одной из наименее изученных функционально-семантических категорий является категория подобия. Несмотря на высокий интерес русистов и украинистов к данной проблемной области ([Акимова, Берков 1996; Неверова 2001; Прокопчук 2000; Шаповалова 1998; Щепка 2008]), функционально-семантическое поле подобия в восточнославянских языках все еще недостаточно описано.

Категория подобия реализуется на разных уровнях языка: синтаксическом, морфологическом, лексическом и словообразовательном. Деривационные средства выражения семантики подобия стали объектом изучения таких лингвистов, как С. Ю. Адливанкин [Адливанкин 1974], Е. К. Безпояско и К. Г. Городенская

[Безпояско, Городенська 1987], Е. А. Карпиловская [Карпіловська 2004], И. Г. Милославский [Милославский 1977], А. А. Тараненко [Тараненко 1981], Н. А. Янко-Триницкая [Янко-Триницкая 1975], и др. Вместе с тем до сих пор нет исследований, представляющих словообразовательный уровень функционально-семантического поля подобия как систему.

Среди деривационных средств выражения значения подобия в русском языке в наименьшей степени изучены имена существительные, в частности сложные субстантивы. Элементы анализа композитов и юкстапозитов, части которых связаны отношениями подобия, можно найти в работах Э. Бенвениста [Бенвенист 1974: 243–244], Н. Ф. Клименко [Клименко 1984: 95–135], М. В. Костроминой [Костромина 1992: 10]. Наиболее подробно сложные субстантивы со значением подобия описываются в статьях А. В. Петрова [Петров 2007; Петров 2009]. Однако комплексно сложные существительные данной семантики еще не исследовались.

Цель статьи – выделить основные структурные модели образования сложных слов со значением подобия, а также логические схемы сравнения, отраженные в их словообразовательной структуре.

Материалом исследования послужили общеупотребительные существительные со значением подобия, зафиксированные в толковых словарях русского языка, терминологическая лексика, неологизмы и окказиональные образования.

Отношения подобия как в логике, так и в языке устанавливаются путем логической операции сравнения. С этим связан тот факт, что все языковые средства выражения подобия в той или иной мере отражают логическую схему сравнения. В. М. Огольцев выделяет следующие элементы языкового сравнения: предмет сравнения *A* (то, что сравнивается), образ сравнения *B* (то, с чем сравнивается) и признак, положенный в основание сравнения, *C*. В языковом сравнении также присутствует формальный показатель сравнительных отношений *m*, указывающий на факт уподобления первого члена сравнения второму [Огольцев 1978: 34]. Помимо этого языковое сравнение иногда может включать элементы, каким-либо образом распространяющие или уточняющие, предмет *A* и образ *B* сравнения. В. М. Огольцев предлагает обозначать их соответственно символами α и β .

В формальной структуре производных слов отражены не все логические элементы сравнения. Как правило, производящая основа в деривате называет образ сравнения *B*, а формант – показатель *m*, остальные элементы представлены имплицитно, обычно они отражены в словарной дефиниции или метаязыковом контексте. Например: *конусовидный* «имеющий вид (m/C) конуса (*B*), похожий (*m*) на конус (*B*)» (МАС) ← *конус* (*B*) + *-видн(ый)* (*m*); *перистый* «2. Напоминающий (*m*) по форме (*C*) перья (*B*), удлиненный, с неровными, как бы надрезанными краями (*C*)» (МАС) ← *перо* (*B*) + *-ист(ый)* (*m*); *лимонка* «1. Сорту груш (*A*), по форме (*C*) похожих (*m*) на лимон (*B*)» (МАС) ← *лимон* (*B*) + *-к(a)* (*m*); *индигоид* «*Спец.* Химическое вещество (*A*), подобное (*m*) индиго (*B*)» (БАС) ← *индиго* (*B*) + *-оид* (*m*) и т. д. Однако для сложных существительных характерно большее разнообразие отраженных в структуре производного логических схем.

Компоненты сложных слов могут называть различные элементы логической схемы сравнения, в зависимости от этого мы выделяем структурно-семантические типы производных.

Наибольшее разнообразие структурно-семантических типов наблюдается среди композитов.

1. Первая основа композита называет образ сравнения *B*, вторая – показатель сравнения *m*. Опорные компоненты в дериватах данного типа приближаются по обобщенности значения к аффиксу (в частности суффиксу), поэтому можно говорить об определенной суффиксализации опорного компонента.

Среди композитов с опорным компонентом – показателем сравнения различаются два структурных подтипа: со связанным опорным компонентом и со свободным. К первому типу относятся дериваты с опорной основой *-видк(a)* и с заимствованным постпозитивным компонентом *-морф-* (*-морфизм*), ко второму – производные с конечной основой *-заменитель*. Логическая схема сравнения, представленная в структуре дериватов, выглядит следующим образом: *антропоморфизм* («Уподобление (*m*) человеку (*B*), наделение (*m*) человеческими (*B*) психическими свойствами (*C*) предметов и явлений неживой природы, небесных тел, животных и мифических существ (*A*)» (БСЭ)) ← *антропо-* (*B*) + *-морфизм* (*m*); *кровезаменители* («...средства (*A*), применяемые с лечебной целью вместо (*m*) переливания крови (*B*)» (БСЭ)) ← *кровь* (*B*) + *-заменитель* (*m*); *сердцевидка* («Морской моллюск (*A*) в раковине, напоминающий (*m*) по форме (*C*) сердце (*B*)» (БСЭ)) ← *сердце* (*B*) + *-видк(a)* (*m*).

Постпозитивный компонент *-морфизм* представляет собой сочетание заимствованного корня *-морф-* и суффикса *-изм*. В качестве первой основы в словах данной модели используются заимствованные корни, большинство из которых активно употребляется в русском языке: *антропоморфизм*, *зооморфизм*, *ихтиоморфизм*, *техноморфизм*, *социоморфизм*, *фитоморфизм*, *орнитоморфизм*, *теоморфизм* и др. Модель служит преимущественно для производства неузуальных единиц, часто имеющих терминологический характер и использующихся в таких сферах, как философия, религиоведение, культурология, психология, дизайн.

Вторая основа *-морф-* композитов данной группы восходит к греческому корню *morphē* – «форма», а следовательно, указывает на признак сравнения. Вместе с тем вследствие обобщения значения постпозитивного компонента и суффиксализации он приобретает функцию показателя сравнения, значение формы при этом часто утрачивается, сравнение может происходить по другим признакам. Например: «*Антропоморфизм примитивного сознания прежде всего является социоморфизмом и логоморфизмом, поскольку переносятся (*m*)*

вовне черты деятельности (С) общества и общественного сознания (В)» (Левада 1965). В данном примере подобие устанавливается на основании сравнения по действию.

Постпозитивный компонент *-видк(а, и)*, использующийся для образования биологических терминов (*листовидки, металлоидки, ореховидки, плетевидки, челновидки, шаровидка* и др.), также формально указывает на основание сравнения (внешний вид), функционально же он представляет собой показатель сравнения. Так, А. В. Петров отмечает: «В производных модели на *-видк(а, и)* ... элемент С совпадает с элементом *т* – показателем сравнения, которым является постпозитивная основа композита. Элемент С в производных данной модели выступает в виде общего “намека” – “по внешнему виду напоминающий то, что названо препозитивной основой”» [Петров 2009: 117].

Композиты со второй основой *-заменитель(и)* (*кожзаменитель, сахарозаменители, плазмозаменители, алмазозаменитель, кофезаменители, жирозаменители, резинозаменители, счастьезаменитель, верозаменитель, надеждозаменитель* и др.) по большей части представляют собой неологизмы и окказиональные образования.

Способность опорного компонента выступать в функции показателя сравнения базируется на семантике производящего слова *заменитель* – «материал, продукт и т. п., который по каким-либо своим свойствам может заменить другой» (МАС). Значение второй основы предопределяет элемент С: сравнение, как правило, происходит по признаку функции предмета. Так, *алмазозаменитель* – это искусственный материал (А), использующийся для резки стекла (С), как и (*т*) алмаз (В); *стеклозаменители* – прозрачные синтетические материалы (А), которые могут выполнять функцию (С) стекла (В); *сахарозаменители* – вещества (А), употребляющиеся для придания пищевым продуктам сладкого вкуса (С) вместо (*т*) сахара (В).

2. Первая основа композита называет образ сравнения В, вторая – предмет сравнения А либо уточняющие их логические элементы. Большая часть сложных субстантивов данного типа принадлежит к области биологической терминологии и обозначает виды и более обширные группы растений и животных: *акулохвост, булавоус, веслоног, власоглав, звездлодник, землеройкокрот, змеелистик, зубецгруд, кинжалозуб* и др. В пределах данного типа можно выделить два подтипа композитов.

А) Словообразовательное значение композитов первого подтипа можно сформулировать так: «предмет, у которого N_2 как N_1 / часть N_1 », например: *бутылконос* – млекопитающее семейства кляворылов, у которого *рыло* как *бутылка*; *веерокрылка* – бабочка, у которой *крылья* как *веер*; *веслоносы* – семейство рыб, у которых *нос (рыло)* как *весло*.

Специфика композитов данной модели состоит в том, что элемент А и денотат производного не совпадают: предметом сравнения А выступает не весь обозначаемый предмет, а только его часть. Таким образом, денотат композита указывает на элемент α , распространяющий предмет сравнения. В свою очередь первая основа указывает на образ сравнения В либо предмет, частью которого является элемент В, то есть распространяющий компонент β . Например: *вилорог* (антилопа (α) с рогами (А), разветвленными (С), как (*т*) вилы (В)) ← *вилы* (В) + *рога* (А); *нитекрылка* (бабочка (α) с задними крыльями (А), тонкими, (С) как (*т*) нити (В)) ← *нить* (В) + *крыло* (А); *подковонос* (летучая мышь (α) с носом (А), по форме (С) напоминающим (*т*) подкову (В)) ← *подкова* (В) + *нос* (А); *китоглав* (птица (α) с головой (А), похожей (*т*) на голову (В) кита (β) ← *кит* (β) + *голова* (А); *попугаеклювы* (птицы (α) с клювом (А), похожим (*т*) на клюв (В) попугая (β) ← *попугай* (β) + *клюв* (А) и т. д.

Опорный компонент дериватов называет часть животного или растительного организма. Описанный тип является наиболее распространенным среди композитов.

Б) Словообразовательное значение производных можно сформулировать как «предмет, входящий в класс N_2 и подобный N_1 ». Специфика данной группы состоит в том, что предметом сравнения А является денотат производной единицы, а опорный компонент указывает на класс предметов, к которому принадлежит денотат (распространяющий элемент α). Первая основа композита называет образ сравнения В. Например: *кротоземлеройка* (животное, принадлежащее к семейству землероек (α) и внешне (С) похожее (*т*) на крота (В)) ← *крот* (В) + *землеройка* (α); *землеройкокрот* (животное семейства кротов (α), похожее (*т*) на землеройку (В)) ← *землеройка* (В) + *крот* (α); *червезмеи* (животные, относящиеся к подотряду змей (α) и внешне (С) похожие (*т*) на червей (В)) ← *червь* (В) + *змея* (α); *шишкогриб* – гриб (α), по форме и окраске (С) похожий (*т*) на шишку (В) ← *шишка* (В) + *гриб* (α) и т. д.

3. Для третьего типа композитов характерно словообразовательное значение «предмет, похожий на N_1 и N_2 ». Таким образом, обе основы композита называют образ сравнения – элементы B_1 и B_2 . Композиты данного типа – преимущественно биологические термины. Например: *овцебык* («парнокопытное животное семейства полорогих (А) с признаками (С/*т*) барана (B_1) и быка (B_2)») ← *овца* (B_1) + *бык* (B_2); *оленебык* (род антилоп (А), имеющих некоторые свойства (С/*т*) оленя (B_1) и быка (B_2)) ← *олень* (B_1) + *бык* (B_2); *скупбредуки* (род рыб (А), внешне (С) похожих (*т*) на скупбрий (B_1) и шук (B_2)) ← *скупбрия* (B_1) + *шук* (B_2) и др. Н. Ф. Клименко отмечает, что основы композитов данного типа связаны сочинительными отношениями [Клименко 1984: 126].

4. Основы композитов четвертого типа также называют элементы логической схемы сравнения, относящиеся к группе образа сравнения В. Однако отношения между основами не сочинительные, а

подчинительные, дериваты мотивируются атрибутивным словосочетанием. Словообразовательное значение композитов – «предмет, подобный N_2N_{1gen} ». Логическую схему формальной структуры производных можно описать формулой « $\beta + B$ », где B – образ сравнения, а β – распространяющий его элемент, указывающий на принадлежность определенному предмету. Например: *зайцехвостник* (род растений семейства злаков (α), соцветие (A) которого похоже (m) на заячий (β) хвост (B) (хвост зайца)) ← *заячий* (β) + *хвост* (B) или *заяц* (β) + *хвост* (B); *козлотородник* (род растений семейства сложноцветных (α), перистый хохолок (A) на плодах которого похож (m) на бороду (B) козла (β) (козлиную бороду)) ← *козлиный* (β) + *борода* (B) или *козел* (β) + *борода* (B); *лисохвост* (травя семейства злаков (α), соцветие (A) которой напоминает (m) лисий (β) хвост (B) (хвост лисы)) ← *лисий* + (β) *хвост* (B) или *лиса* (β) + *хвост* (B) и т. д.

Менее разнообразны логические схемы сравнения у юкстапозитов.

Принято считать, что основы юкстапозитов подобия называют образ A и предмет B сравнения (см. [Костромина 1992: 10]). Так, например, *луна-рыба* – это рыба, имеющая сходство с луной, *лягушка-помидор* – лягушка, напоминающая помидор, *еж-рыба* – рыба, похожая на ежа. Вместе с тем *еж-рыба* – это не любая рыба, сходство которой с ежом устанавливается в определенной речевой ситуации, а рыба конкретного вида, для которой признак подобия является постоянным и которая, собственно, и является денотатом лексемы *еж-рыба*. Именно денотат производного слова является предметом сравнения A для слов данной группы. В свою очередь главный компонент юкстапозита указывает на класс, более широкую группу, к которой принадлежит предмет сравнения, то есть находится с ним в родо-видовых отношениях: так, виды *еж-рыба*, *пила-рыба*, *рыба-ананас*, *лапша-рыба* относятся к надклассу рыб, *камбала-червонец* – к отряду камбалообразных, *скат-бабочка* – к надотряду скатов и т. д. Таким образом, данный элемент распространяет предмет сравнения A и обозначается символом α .

Приведем несколько примеров: *рак-богомол* («*Squilla mantis* (A), один из видов отряда ротоногих ракообразных (α); назван так за некоторое сходство (m) с насекомыми богомолами (B)» (БСЭ)) ← *рак* (α) + *богомол* (B); *сабля-рыба* («*Trichiurus japonicus* (A), рыба (α) семейства волосохвостов. Тело голое, удлиненное, серебристое (C) (напоминает (m) саблю (B) – отсюда название)» (БСЭ)) ← *сабля* (B) + *рыба* (α); *птица-секретарь* («*Sagittarius serpentarius* (A), хищная птица (α) семейства Sagittariidae. Перья на голове напоминают (m) гусиные перья за ухом писца (B)» (БСЭ)) ← *птица* (α) + *секретарь* (B).

Позиции компонентов в юкстапозитах со значением подобия не являются фиксированными. В то же время для преобладающего большинства дериватов характерна препозиция главного элемента α . Важно отметить, что в юкстапозитах, зафиксированных в толковых словарях русского языка, определяемый компонент, как правило, находится в постпозиции: *еж-рыба*, *игла-рыба*, *луна-рыба*, *меч-рыба*, *молот-рыба*, *пила-рыба*, *ремень-рыба*, что может свидетельствовать о перестановке элементов вследствие полного освоения слова лексической системой языка.

Помимо описанного выше типа среди юкстапозитов выделяется преимущественно окказиональная модель, в которой первый компонент сложного слова называет показатель сравнения m , а второй – образ сравнения B . Это слова с препозитивным компонентом *эрзац*: *эрзац-кофе*, *эрзац-хлеб*, *эрзац-колбаса*, *эрзац-алмаз*, *эрзац-масло* и *эрзац-культура*, *эрзац-искусство*, *эрзац-счастье* и др. Отношения между частями юкстапозита атрибутивные. Способность компонента *эрзац* выступать в функции показателя сравнения базируется на значении производящего слова *эрзац* «неполноценный заменитель чего-либо; суррогат» (МАС). Данный тип юкстапозитов по значению близок к композитам с постпозитивным компонентом *-заменитель*.

Таким образом, в словообразовательной структуре сложных дериватов отображаются различные элементы логической схемы языкового сравнения. Компоненты сложного слова могут называть образ и показатель сравнения: « $B + m$ » (*зооморфизм*, *кожзаменитель*, *сердцевидки*) и « $m + B$ » (*эрзац-кофе*); образ и предмет сравнения либо распространяющие его элементы: « $B + A/\alpha$ » (*китоглав*, *булавоус*, *шишкогриб*, *пила-рыба*) и « $\alpha + B$ » (*лягушка-помидор*); два образа сравнения: « $B_1 + B_2$ » (*оленебык*); образ сравнения и распространяющий его элемент: « $\beta + B$ » (*лисохвост*).

Литература

- Адливанкин 1974: Адливанкин, С. Ю. Из истории прилагательных подобия в русском языке [Текст] / С. Ю. Адливанкин // Проблемы структуры слова и предложения. – Пермь, 1974. – С. 88-93.
- Акимова, Берков 1996: Акимова, Т. Г., Берков, В. П., Бондарко, А. В., Военкова, М. Д., Гиро-Вебер, М. Теория функциональной грамматики. Качественность. Количественность [Текст] / РАН. Институт лингвистических исследований / А. В. Бондарко (отв. ред.). – СПб. : Наука, 1996. – 264с. – Библиогр.: с. 246-254. – ISBN 5-02-028108-5.
- Безпояско, Городенська 1987: Безпояско, О. К., Городенська, К. Г. Морфеміка сучасної української мови [Текст] / О. К. Безпояско, К. Г. Городенська. – К. : Наукова думка, 1987. – 212с. – Бібліогр.: с. 207-210.
- Бенвенист 1974: Бенвенист, Э. Общая лингвистика [Текст] / Ю. Н. Караулов и др. (пер. с фр.); Ю. С. Степанов (ред., вступ. ст., коммент.). – М. : Прогресс, 1974. – 448с. – (Языковеды мира). – Библиогр.: с. 399-406.

- Бондарко 1984: Бондарко, А. В. Функциональная грамматика [Текст] / А. В. Бондарко. – Л.: Наука, 1984. – 136с.
- Карпіловська 2004: Карпіловська, Є. А. Конкурування варіантних номінацій як вияв тенденцій розвитку лексику: регулятори рівноваги [Текст] / Є. А. Карпіловська // Функціонально-комунікативні аспекти граматики і тексту. Зб. наук. пр., присвяч. ювілею Загнітка А. П. – Донецьк : ДонГУ, 2004. – С. 122-132. – Бібліогр.: с. 132.
- Клименко 1984: Клименко, Н. Ф. Словотворча структура і семантика складних слів у сучасній українській мові [Текст] / Н. Ф. Клименко. – К. : Наукова думка, 1984. – 252 с. – Бібліогр.: с. 245-250.
- Костромина 1992: Костромина, М. В. Биномы в русском языке [Текст] : автореф. дис... канд. филол. наук : 10.02.01 / РАН. Институт русского языка. – М., 1992. – 23с.
- Милославский 1977: Милославский, И. Г. О словообразовательном значении «подобия» в русском языке [Текст] / И. Г. Милославский // Русский язык в школе. – 1977. – № 6. – С. 90-92.
- Неверова 2001: Неверова, В. С. Функционирование компаративных структур в интенсифицированном высказывании (на материале французского языка) [Текст] / В. С. Неверова // Теоретические проблемы функциональной грамматики: Материалы Всероссийской научной конференции (Санкт-Петербург, 26-28 сентября 2001 г.). – СПб. : Наука, 2001. – С. 223-226. – Библиогр.: с. 226.
- Огольцев 1978: Огольцев В. М. Устойчивые сравнения в системе русской фразеологии [Текст] / В. М. Огольцев. – Л. : Издательство Ленинградского университета, 1978. – 160с.
- Петров 2009: Петров, А. В. Логические схемы сравнения в сложных именах существительных со значением подобия [Текст] / А. В. Петров // Актуальные проблемы современного словообразования». – Кемерово : ИНТ, 2009. – С. 113-118. – Библиогр.: с. 118.
- Петров 2007: Петров, О. В. Складні слова зі значенням подібності у російській мові [Текст] / О. В. Петров // Вісник Прикарпатського національного університету. Філологія. Вип. XV–XVIII. – Івано-Франківськ, 2007. – С. 242-244. – Бібліогр.: с. 244.
- Прокопчук 2000: Прокопчук, Л. В. Категорія порівняння та її вираження в структурі простого речення [Текст] : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / НАН України; Інститут української мови. – К., 2000. – 18с.
- Тараненко 1981: Тараненко, О. О. Граматико-семантичні процеси на основі відношень подібності (метафора і аналогія) [Текст] / О. О. Тараненко // Мовознавство. – 1981. – № 6. – С. 15-23. – Бібліогр.: с. 23.
- Шаповалова 1998: Шаповалова, Н. П. Функціонально-семантичний статус порівняльних конструкцій у сучасній українській мові [Текст] : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Дніпропетровський держ. ун-т. – Д., 1998. – 16с.
- Щепка 2008: Щепка, О. А. Функціонально-семантичне поле компаративності [Текст] : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Таврійський національний ун-т ім. В. І. Вернадського. – Сімферополь, 2008. – 20с.
- Янко-Триницкая 1975: Янко-Триницкая, Н. А. Членимость слов типа *ножка, ручка* [Текст] / Н.А. Янко-Триницкая // Развитие современного русского языка. 1972. Словообразование. Членимость слова. – М. : Наука, 1975. – С. 175-185.

Источники и их сокращения

- БАС: Словарь современного русского литературного языка [Текст]: В 17 т. / В. И. Чернышев (гл. ред.). – Т. 1-17. – М.-Л.: Издательство Академии Наук СССР, 1950-1965.
- БСЭ: Большая советская энциклопедия [Текст]: В 30 т. / А. М. Прохоров (ред.). – 3-е изд., испр. и доп. – Т. 1-30. – М.: Советская энциклопедия, 1969-1979.
- Левада 1965: Левада, Ю.А. Социальная природа религии [Текст] / Ю. А. Левада. – М.: Наука, 1965. – 263с.
- МАС: Словарь русского языка [Текст]: В 4-х т. / А.П. Евгеньева (гл. ред.). – 3-е изд., стер. – Т. 1-4. – М. : Русский язык, 1985-1988.

В статье рассматриваются основные структурные модели образования сложных имен существительных со значением подобия, описываются логические схемы сравнения, отраженные в словообразовательной структуре сложных дериватов.

Ключевые слова: подобие, логическая схема сравнения, предмет сравнения, образ сравнения, показатель сравнения.

In the article main structural models of formation of compound nouns with meaning of similarity are considered, logical schemes of comparison in derivational structure of compound derivatives are described.

Keywords: similarity, logical scheme of comparison, subject of comparison, object of comparison, index of comparison.

Надійшла до редакції 19 січня 2010 року.

РОЗДІЛ VI. ПРОБЛЕМИ ЛІНГВІСТИКИ ТЕКСТУ, ДИСКУРСОЛОГІЇ, ДИСКУРС-АНАЛІЗУ

Вікторія Андрущенко

ББК Ш81.432.1-2=811.111+81'42

УДК 81'42

**ФУНКЦІЙНІ ВИЯВИ КОГЕЗІЙНОЇ ЗВ'ЯЗНОСТІ ЯК ЗМІСТОВО-СЕМАНТИЧНОЇ
КАТЕГОРІЇ ХУДОЖНЬОТЕКСТОВОЇ СТРУКТУРИ
(на матеріалі роману Дж. Лондона „Мартін Іден”)**

Висвітлено текстотвірний потенціал категорійної зв'язності в семантичному аспекті, виявлено та проаналізовано корелятивні форми співвідношення засобів реалізації категорії зв'язності зі смисловими внутрішньотекстовими міжреченневими відношеннями в горизонтальній і вертикальній внутрішній художньотекстовій структурі як визначальні чинники формування змістово-тематичного тла текстового цілого.

Ключові слова: когезійна зв'язність, внутрішньотекстові міжреченневі синтаксичні зв'язки, смислові відношення, художньотекстова структура.

Специфіка дослідження й аналізу формально-структурних та змістово-семантичних відношень у внутрішньотекстових структурах з поглядом на текст як на певну категорійну рівнево-структурну та смислово-семантичну величину, сформовану засобами реалізації корелятивного співвідношення внутрішньотекстових міжреченневих синтаксичних зв'язків та смислових відношень, забезпечених засобами вияву категорії зв'язності, дає змогу дослідити особливості когезійного компонування компонентів художнього цілого в текстовому утворенні в рамках закономірностей надфразної єдності. Дослідження проблеми текстових відношень у смислово-семантичному аспекті неодноразово знаходило висвітлення в наукових працях таких мовознавців як І.Р. Гальперін, Т. ван Дейк, В. Дреслер, А.П. Загнітко, О.І. Москальська, Т.В. Радзівська, О.А. Реферовська, О.О. Селіванова, Г.Я. Солганик та інші. Водночас реалізовані спроби нашарування лише формально-структурних засобів вияву категорії когезії в структурі текстового утворення таки не формують чіткого й однозначного уявлення про текст як, безумовно, змістово-цілісну, тематично інтегровану та структурно організовану систему. Отже, **метою** дослідження постає необхідність простеження корелятивних форм співвідношення функційних виявів формально-типологічних та змістово-семантичних засобів реалізації когезійної зв'язності як смислово-семантичної категорії художньотекстового утворення. Аналіз проблеми показав, що для досягнення сформульованої мети необхідно вирішити такі **завдання**: 1) дослідити характерні особливості функційної ролі категорійної зв'язності як змістово-семантичного чинника організації художньотекстової смислово-системної структури; 2) простежити та класифікувати корелятивні форми засобів реалізації категорійної зв'язності співвідношенням інтегрованого вияву внутрішньотекстових синтаксичних міжреченневих зв'язків і смислових відношень як способів когезійно-цілісного компонування компонентів художньотекстової єдності. **Новизна** аналізу полягає в тому, що вперше кваліфіковано типологію форм функційних виявів змістово-семантичної категорійної зв'язності засобами корелятивної реалізації внутрішньотекстових синтаксичних міжреченневих зв'язків і смислових відношень у внутрішній германській художньотекстовій структурі – романі Дж. Лондона „Мартін Іден”.

Дослідження та вияв засобів реалізації категорійної зв'язності в складному синтаксичному цілому на формально-граматичному рівні дає змогу простежити між реченнями в структурі текстового утворення певні смислові відношення на тематико-семантичному рівні, що забезпечує змістова зв'язність – когерентність. Актуалізація функційних структурно-граматичних засобів реалізації когезійної зв'язності виявом **ланцюгового, паралельного та інтегративного** внутрішньотекстових синтаксичних зв'язків (відповідно: використання вказівно-замінювальних слів, лексичного повтору елементів, вживання родо-видових понять (гіпонімів), лінійного синонімічного (топікального) повтору і под.; синтаксичного (лексичного) паралелізму, співвідношення видо-часових форм дієслів-присудків, анафоричних та паралельних риторичних питань, неповноти синтаксичних конструкцій і т. д.; сполучників та аналітичних словосполук і под. [Загнітко 2001]) встановлює корелятивне співвідношення зі смисловими міжреченневими відношеннями в межах художньотекстової структури. Найбільш поширеними формально-граматичними засобами когезійного компонування художньотекстового системного цілого, що становлять семантико-тематичне тло тексту, постають: регулярна повторюваність спільних тематичних ключових слів; синонімічний та лексичний повтори як носії теми; явище прономіналізації; референції відповідних слів у масштабі надфразної єдності; ланцюгові ряди дієслів, числівників, прислівників та сполучників [Москальська 1981: 17-20].

А.П. Загнітко зазначає, що в тексті між реченнями постають смислові відношення, засобом організації яких виступають заявлені синтаксичні міжреченневі зв'язки, а найбільше – **інтегративно-кумулятивний та коаліційно-імпліцитний** внутрішньотекстові міжреченневі зв'язки [Загнітко 2006: 134]. Ці зв'язки, корелюючи зі смисловими відношеннями між реченнями в межах надфразної єдності, утворюють певну прагматичну

парадигму текстового утворення, що дозволяє дослідити його змістово-структурну цілісність, семантико-тематичну єдність та інтегративно-організаційну системність.

Відповідно до визначених різновидів синтаксичних зв'язків науковець пропонує таку класифікацію типів міжреченневих смислових відношень у межах складного синтаксичного цілого (надфразної єдності): **інформаційні, пояснювально-мотивувальні, аргументаційні та коментувальні, концептуально-парадигматичні, асоціативно-образні** смислові відношення [Загнітко 2001: 485-486].

Інформаційні смислові відношення, корелюючи з *ланцюговим* зв'язком, забезпечують розширення або пояснення смислу слів опорного речення або останнього загалом, встановлюючи смислову цілісність текстового утворення: *But the most radical change of all, and the one that pleased her most, was the change in his speech. Not only did he speak more correctly, but he spoke more easily, and there were many new words in his vocabulary* [Лондон 1980: 80] (смислово-інтегрована єдність текстового утворення в межах складного синтаксичного цілого забезпечується поясненням фразової єдності *the change in his speech* препозитивної реченнєвої структури деталізованими компонентами постпозитивного речення *speak more correctly, spoke more easily, many new words in his vocabulary*); *Also, he had a tonic effect upon her. She was studying hard at the university, and it seemed to strengthen her to emerge from the dusty books and have the fresh sea-breeze of his personality blow upon her* [Лондон 1980: 70] (змістова цілісність надфразної єдності забезпечується розгортанням семантико-тематичного наповнення опорного речення текстового утворення компонентами постопорної реченнєвої структури).

Пояснювально-мотивувальні міжреченнєві відношення, корелюючи з *інтегративно-кумулятивним* та *коаліційно-імпліцитним* зв'язками, характеризуються супровідним смисловим відтінком попередніх речень, забезпечуючи смислову та тематичну єдність поєднаних речень: *Along with his humbleness, because he knew so little, there arose a conviction of power. He felt a sharp gradation between himself and his shipmates, and was wise enough to realize that the difference lay in potentiality rather than achievement* [Лондон 1980: 75]; *He was filled with disgust at himself. He had loosed the guard upon his tongue and talked about things that were not nice* [Лондон 1980: 24]; *He left the alcove in despair. From every side the books seemed to press upon him and crush him. He had never dreamed that the fund of human knowledge bulked so big* [Лондон 1980: 46] (постпозитивні реченнєві структури, пояснюючи та мотивуючи причинно-емоційний зміст попередніх речень, забезпечують семантико-смислові відношення відповідної конотації в межах надфразної єдності).

На особливу увагу заслуговує розгляд **концептуально-парадигматичних** смислових відношень, основу яких складає одне з речень складного синтаксичного цілого, що виступає опорним щодо інших, становлячи концепт усього тексту: *And then, in splendor and glory, came the great idea. He would write. He would be one of the eyes through which the world saw, one of the ears through which it heard, one of the hearts through which it felt. He would write – everything – poetry and prose, fiction and description, and plays like Shakespeare. There was career and the way to win to Ruth* [Лондон 1980: 76] (реченнєві структури, що укладають початок та кінець надфразної єдності, виступають опорними щодо інших, становлячи поняттєво-інтегрований концепт текстового цілого); *He had starved for love all his life. His nature craved love. It was an organic demand of his being* [Лондон 1980: 20] (опорна реченнєва структура надфразної єдності постає наскрізною в компонуванні тематико-парадигматичної сутності текстового утворення, розкриваючи внутрішні мотивації та інстинктивні прагнення головного героя).

Особливий статус належить **асоціативно-образним** смисловим міжреченнєвим відношенням, що передбачають розгортання текстового смислового тла на основі асоціацій, уявлень, що в своїй основі підкріплені асоціативно-цільовими словами, словами-образами, словами-темами, словами-символами тощо: *And then he turned and saw the girl. He likened her to a pale gold flower upon a slender stem. No, she was a spirit, a divinity, a goddess; such sublimated beauty was not of the earth* [Лондон 1980: 11] (смислові відношення в межах поєднаних речень реалізуються засобом перифразування прямого найменування *the girl* препозитивного речення асоціативними словами *a pale gold flower upon a slender stem, a spirit, a divinity, a goddess, sublimated beauty* постпозитивної реченнєвої структури з метою емоційно-урочистого піднесення образу жінки); *He was a harp; all life that he had known and that was his consciousness was the strings; and the flood of music was a wind that poured against those strings and set them vibrating with memories and dreams. He did not merely feel. Sensation invested itself in form and color and radiance, and what his imagination dared, it objectified in some sublimated and magic way* [Лондон 1980: 28] (змістово-цілісне інтегрування текстової структури забезпечується викладом у межах поєднаних речень асоціативно-цільових слів-образів задля простеження паралелей витонченості почуттів, сутності прагнень та пошуків головного героя з наведеним музичним інструментом за ознаками схожості).

Аргументаційні та коментувальні смислові відношення реалізуються у формі речення, що наслідує попереднє як аргумент, пояснення або коментування певних подій, фактів, явищ тощо. Аргументаційні відношення співвідносяться з *інтегративно-кумулятивним* зв'язком, що відтворюється в умовах актуалізації протиставлення. Коментувальним відношенням властиве розширення ємно-інформаційного тла попередньої реченнєвої структури через покликання на неї відповідними засобами постпозитивного речення типу вказівного займенника *it (this, that)*. Залежно від смислового навантаження займенникового слова *it* постпозитивного речення, що ґрунтується на віднесеності до компонентів препозитивної реченнєвої структури, відповідно

постають відношення *дистантності* та *контактності*, в яких перебуває слово *it* щодо реченневих компонентів:

- відношення дистантності (слово *it* та його еквівалентні відповідники *this*, *that* постпозитивної реченневої структури узагальнюють або пояснюють смислове навантаження препозитивного речення):

She read Browning aloud to him, and was often puzzled by the strange interpretations he gave to mooted passages. It was beyond her to realize that, out of his experience of men and women and life, his interpretations were far more frequently correct than hers [Лондон 1980: 69]; *Poverty, to Ruth, was a word signifying a not-nice condition of existence. That was her total knowledge on the subject* [Лондон 1980: 189];

- відношення контактності (здебільшого репрезентовано структурною формулою: *it (this, that) + присудок* (частіше інфінітивно-дієслівна зв'язка *to be*) + підмет (частіше – повторюваний додаток) препозитивної реченневої структури):

He did not ride, nor own a wheel, but if Ruth rode, it was up to him to begin, was his decision; and when he said good night, he stopped in at a cycle store on his way home and spent forty dollars for a wheel. It was more than a month's hard-earned wages, and it reduced his stock of money amazingly [Лондон 1980: 84]; *So the matter rested. Within the family it was accepted that Ruth and Martin were engaged, but no announcement was made. The family did not think it would ever be necessary* [Лондон 1980: 171] (вказівні слова займенникового типу *it, that* у відповідній формі щодо залежного слова відсилають до контексту препозитивного речення, розширюючи його смислове тло, коментуючи або пояснюючи наявні події, предмети, явища тощо). *He began comparing himself with the students. He grew conscious of the muscled mechanism of his body, and felt confident that he was physically their master. But their heads were filled with knowledge that enabled them to talk her talk, – the thought depressed him* [Лондон 1980: 32]; *He told her of what he had been doing, and of his plan to write for a livelihood, and of going on with his studies. But he was disappointed at her lack of approval. She did not think much of his plan* [Лондон 1980: 81] (постпозитивні речення з актуалізацією протиставлення, підкріпленого сполучником *but*, посилюють смислове навантаження препозитивних реченневих структур, коментуючи та аргументуючи дії, поведінку, вчинки, прагнення головного героя та певні події його життя).

Таким чином, проаналізувавши типологію форм функційних виявів змістово-семантичної категорійної зв'язності засобами корелятивної реалізації внутрішньотекстових синтаксичних міжреченневих зв'язків і смислових відношень у межах надфразної єдності на матеріалі вельми оригінального англійського письменника Дж. Лондона, доходимо висновку, що найбільш частотно виявленою в наявній внутрішній художньотекстовій структурі постає корелятивна форма співвідношення *інформаційних* (розширення або пояснення ємності слів опорного речення або останнього загалом) смислових відношень з *ланцюговим* (вираження одного з компонентів препозитивної реченневої структури у постпозитивній вказівно-замінювальним словом типу *he (she, it), this (these), that (those)*) внутрішньотекстовим синтаксичним зв'язком, яка і розкриває концептуально-смислове тло тексту, забезпечуючи змістово-тематичну єдність та семантико-інтегровану цілісність когезійного компонування компонентів внутрішньої художньотекстової структурної системи одночасно в горизонтальному та вертикальному вимірах. Простеження, виокремлення та порівняльний аналіз корелятивних форм співвідношення засобів реалізації когезійної зв'язності як змістово-семантичної категорії в різномовних художніх текстових структурах тематико-синхронного виміру на горизонтальному і вертикальному текстових рівнях постає однією з актуальних проблем лінгвістики тексту та вимагає подальшого ґрунтовного аналізу заявленої проблеми та раціональних підходів до її наукового обґрунтування.

Література

- Загнітко 2006: Загнітко, А.П. Лінгвістика тексту: Теорія і практикум [Текст] / А.П. Загнітко. – Донецьк: ООО „Юго-Восток” Лтд, 2006. – 289 с.
- Загнітко 2001: Загнітко, А.П. Теоретична граматики української мови. Синтаксис [Текст]: монографія / А.П. Загнітко. – Донецьк: ДонНУ, 2001. – 662 с.
- Лондон 1980: Лондон, Д. Мартин Иден [роман на англ. яз.] [Текст] / Дж. Лондон. – К.: Дніпро, 1980. – 367 с.
- Москальская 1981: Москальская, О.И. Грамматика текста [Текст]: учеб. пособие / О.И. Москальская. – М.: Высшая школа, 1981. – 183 с.
- Москальчук 2003: Москальчук, Г.Г. Структура текста как синергетический процесс [Текст] / Г.Г. Москальчук. – М.: Едиториал УРСС, 2003. – 296 с.
- Селіванова 2008: Селіванова, О.О. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми [Текст]: підручник / О.О. Селіванова. – Полтава: Довкілля. – К, 2008. – 712 с.
- Скрипка 1987: Скрипка, Н.Ф. Про „пунктирну” зв'язність тексту [Текст] / Н.Ф. Скрипка // Мовознавство. – 1987. – № 1. – С. 61-63.
- Cipollone 1994: Cipollone, N. Linear Order, Hierarchical Structure, and Ambiguity [Text] / Nick Cipollone // Language Files. – USA, 1994. – P. 170-175.
- Johnson 2001: Johnson, K. Coherence and Cohesion [Text] / Keith Johnson, Helen Johnson // Applied Linguistics. – USA, 2001. – P. 55-57.

Освещен текстообразующий потенциал категориальной связности в семантическом аспекте, выявлены и проанализированы коррелятивные формы соотношения способов реализации категории связности со смысловыми внутритекстовыми отношениями в пределах сверхфразового единства в горизонтальной и вертикальной внутренней художественнотекстовой структуре как определяющие факторы организации смысло-тематического поля текстового целого.

Ключевые слова: когезийная связность, внутритекстовые межпредложенческие синтаксические связи, смысловые отношения, художественнотекстовая структура.

Text-forming potential of the categorized coherence due to the semantic aspect is highlighted, correlative forms of the means of the coherence category realization with the sense-informative intra-textual interlinear relations in the horizontal and vertical belles-lettres style intra-textual structure as the main factors of the semantic-thematic field formation of the text unity are discovered and analyzed.

Key words: cohesive coherence, intra-textual interlinear syntactic links, sense-informative relations, belles-lettres style text unity.

Надійшла до редакції 18 січня 2010 року.

Свєнєнїя Богатирьова

ББК Ш141.4-7Р

УДК 32:811.111'272

ПОЛІТИЧНІ ДЕБАТИ ЯК ТИП АРГУМЕНТАТИВНОГО ПОЛІТИЧНОГО ДИСКУРСУ

Розглянуті питання виділення політичного дискурсу як різновиду дискурсу та визначення політичних дебатів як типу аргументативного політичного дискурсу, окреслено особливості класифікації типів дискурсу у взаємозв'язку з проблемою виділення функціональних стилів і стильового варіювання мови та з точки зору виявлення конститутивних ознак політичного дискурсу, визначено особливості політичних дебатів як чітко структурованого і спеціально організованого публічного обміну думками між двома сторонами з актуальної теми.

Ключові слова: політичний дискурс, політичні дебати, функціональний стиль, теорія аргументації, теорія конфронтації.

Стаття присвячена аналізу політичного дискурсу як класифікаційної одиниці дискурсу та визначенню диференційних ознак політичних дебатів як підтипу аргументативного політичного дискурсу.

Дане дослідження проводиться у рамках аналізу дискурсу як одного з найбільш **актуальних** напрямків сучасної лінгвістики, що найбільш повно відбиває принцип антропоцентризму у лінгвістичних студіях.

Дискурс розглядався у роботах І.С. Шевченко [Шевченко 2005], Е.Г. Різель [Ризель 1975], яка наголошує на вирішальній ролі поняття зразка на сучасному етапі розвитку дискусії з питань опису і класифікації типів тексту; А.Д. Белової, класифікація типів дискурсу якої базується на урахуванні сфери функціонування та характеру комунікації [Белова 1997], а також П.В. Зернецького [Зернецкий 1992], В.В. Красних [Красных 2003], Н.Н. Миронової [Миронова 1997], дослідження яких були розглянуті при написанні даної роботи.

Політичні дебати як різновид публічної дискусії, реалізацію мовленнєвої інтеракції в контексті міжособистісних та соціальних відносин аналізували у своїх роботах О.С. Фоменко [Фоменко 1998], П.В. Зернецький [Зернецкий 2000], В.А. Ущина [Ущина 2003], проте недостатньо уваги приділялося аналізу взаємовідносин поняття політичного дискурсу та поняття політичних дебатів як його різновиду, а також простеженню ієрархії дискурс – політичний дискурс – політичні дебати. Аналізу саме цих питань присвячена дана робота.

Об'єктом роботи є політичний дискурс, а **предметом** – політичні дебати як підтип аргументативного політичного дискурсу.

Метою роботи є встановлення особливостей політичного дискурсу як різновиду дискурсу, окреслення політичних дебатів як типу аргументативного політичного дискурсу та визначення їх ключових характеристик.

Досягнення даної мети передбачає вирішення наступних завдань:

- окреслити засади класифікації типів дискурсу та виділення політичного дискурсу як його різновиду;
- розглянути політичний дискурс як таксономічну одиницю вищого рівня відносно предмета дослідження;
- визначити політичні дебати як тип аргументативного політичного дискурсу.

Мовленнєва діяльність інформаційної ери характеризується складною, багаторівневою структурою як змісту, так і засобів її вираження. Центральною одиницею мовленнєвої діяльності є дискурс – комунікативно завершений її відтинок з єдиною темою і певною адресною спрямованістю [Зернецкий 1992: 17 – 18].

© Богатирьова С.В., 2010

Термін «дискурс» не отримав однозначного визначення у сучасній лінгвістиці. Як зауважує І.С. Шевченко, дискурс одночасно розглядають як мовне явище – мовну одиницю, більшу ніж речення – текст, і як мовленнєве явище – функціонування мовних одиниць, усне мовлення, мовленнєве спілкування взагалі (як у письмовій, так і усній формі) [Шевченко 2005: 12].

Ідентифікація різних типів дискурсу невіддільна від проблеми виділення функціональних стилів і стильового варіювання мови залежно від його вживання в різних комунікативних сферах.

Сьогодні до критеріїв виділення типів дискурсу сучасні лінгвісти відносять ті, що пов'язані з категоріями дискурсу (адресатністю, ситуативністю, інформативністю, інтенціональністю, його стратегіями й тактиками) та можуть бути розрізнені у термінах семіотичної моделі – формальних, функціональних, змістових критеріїв [Шевченко, Морозова 2003: 235]. Це означає, що увесь загал дискурсу можна логічно розділити за певними критеріями, на підставі яких виділяються ті чи інші типи й підтипи дискурсу.

На сучасному етапі розвитку дискусії з питань опису і класифікації типів тексту вирішальну роль грає поняття зразка. Тип тексту формується під впливом текстоутворюючих факторів, закладених у структурі комунікативно-прагматичної ситуації, і залежить від організації певної соціокомунікативної сфери (дискурсу), яку він представляє. Зразки тексту є схемами для виробництва і/або сприйняття (розуміння) тексту. Володіючи комплексом знань побудови і розуміння текстів, учасники комунікації можуть інтуїтивно співвіднести конкретний екземпляр тексту з певним типом тексту. Процес співвіднесення може бути прискорений наявністю в тексті певних сигналів (організаційні принципи тексту, його структура, типові вирази і т.д.) [Діденко 2001: 14].

При цьому перед дослідниками встає проблема визначення таких термінів, як "стиль", "жанр", "дискурс", "текст" та співвідношення між ними. Так, А.Д. Белова вважає, що класифікація типів дискурсу можлива лише з урахуванням сфери функціонування та характеру комунікації [Белова 1997: 95]. Функціональні стилі склалися у результаті свідомої цілеспрямованої діяльності мовного колективу, перед яким з'явилася необхідність адекватного використання мови стосовно різних специфічних сфер людської діяльності. Функціональні стилі характеризуються особливою системністю, що сформувалася протягом тривалого часу в численних зразках письмової мови.

Види дискурсу співвідносяться з функціональними стилями за сферами комунікації й частково характером комунікації, а різновиди дискурсу більшою мірою відповідають жанрам, причому усі вони матеріалізуються у тексті.

Відповідно до цього А.Д. Белова пропонує дві таксономії типів дискурсу:

- за сферами комунікації: академічний, бізнес-дискурс, дипломатичний, політичний, педагогічний, рекламний, релігійний, риторичний, сімейного спілкування, медичний, психотерапевтичний, юридичний, ергодичний, інтернет-дискурс.

- за характером комунікації: спонтанний, підготовлений, офіційний, неофіційний, чоловічий, жіночий, дитячий, підлітковий, людей похилого віку, аргументативний, конфліктний, авторитарний, лайливий.

Н.Н. Миронова, крім того, виділяє за сферами комунікації поетичний, естетичний, науковий, критичний, педагогічний та юридичний дискурс [Миронова 1997: 52-59].

П.В. Зернецький, виділяючи на базі сфери комунікації (функціонування), або, як зазначає вчений, за соціально-ситуативним параметром, такі підтипи дискурсу, як політичний, адміністративний, юридичний, військовий, релігійний, медичний, діловий, рекламний, педагогічний, спортивний, науковий, електронний (інтернет-дискурс), медійний дискурс (засобів масової інформації), розрізняє також на базі різних загальних настанов, комунікативних принципів певні елементарні типи дискурсу – аргументативний (переговори, обмін думками), конфліктний (лайка, сварка, бійка тощо) та гармонійний (унісон) – та протиставляє їм комбіновані типи дискурсу, в яких використовуються дві, три або чотири сили мовленнєвого впливу, що функціонують у чотирьохвимірному просторі мовленнєвої діяльності. До комбінованих дискурсів належать: аргументативно-мотиваційний, аргументаційно-акумуляючий, аргументативно-прагматичний, мотиваційно-акумуляючий, мотиваційно-прагматичний та прагматико-акумуляючий дискурси, що використовують набори двох сил мовленнєвого впливу, аргументативно-мотиваційно-прагматичний, аргументативно-прагматико-акумуляючий, мотиваційно-прагматико-акумуляючий, в котрих задіяні по три сили мовленнєвого впливу, і, нарешті, аргументативно-мотиваційно-прагматико-акумуляючий дискурс, що в тій чи іншій мірі використовує всі координати чотирьохвимірного простору мовленнєвої діяльності. Комунікативна сила останнього є просторово-часовою інтеграцією всіх перерахованих сил мовленнєвого впливу [Зернецький 2000: 197].

Отже, виділення політичного дискурсу відбувається власне за критерієм сфери комунікації, тобто, у широкому сенсі, політичний дискурс можна визначити як дискурс, який реалізується у соціальній сфері політики. Спектр політичних текстів, що можна віднести до політичного дискурсу, дуже широкий, проте спільним у них є те, що всі вони є формою для представлення суспільству політичних цілей відповідно до основної мети політики – одержання і збереження влади [Шевченко 2005: 58]. За характером комунікації політичний дискурс відноситься до офіційного. З точки зору реалізації комунікативних принципів окремі підтипи політичного дискурсу можуть являти собою різновиди як елементарного, так і комбінованого дискурсу.

В.В. Красних вважає, що на статус типу дискурсу можуть претендувати лише національні дискурси (наприклад, російський, англійський, іспанський та ін.), а вищенаведені різновиди не є окремими типами (в

точному значенні) дискурсу, а лише деякими модифікаціями останнього, певним чином "адаптованими" відповідно до тієї сфери, в якій дискурс функціонує" [Красных 2003: 14]. Треба зауважити, що, незважаючи на те, що політичний дискурс не підпадає під дану класифікацію, він формується на основі національної мови, яка використовується політиками, партіями або владними структурами для досягнення найрізноманітніших цілей:

- встановлення суспільного консенсусу;
- прийняття і обґрунтування певних політичних та соціально-ідеологічних стратегій в умовах множинних суспільних інтересів плюралінгвістичного суспільства;
- підтримання або руйнування "статусу кво";
- "промовання умів", нав'язування масовій свідомості тієї або іншої ідеологічної думки [Лук'янець 2002: 22].

За критерієм форми дискурсу виділяють усний і письмовий типи дискурсу; за видом мовлення – монологічний або діалогічний. На основі протиставлення спілкування, зорієнтованого на індивіда або на його статусну роль (адресатний критерій) виділяється персональний (побутовий) тип дискурсу, у рамках якого виділяють повсякденний (тематично обмежений, збіднений за своїми лінгвальними засобами) та буттєвий (як такий різновид, що слугує художньо-філософському обміну суттєвими змістами у ході пізнання світу) дискурс [Карасик 2002: 277], та інституційний тип дискурсу, в якому адресатом та/або адресантом виступають суспільні інститути, або людина, чия роль зумовлена її статусом представника такого інституту; він же обмежує й набір ситуації спілкування. Інституціональний дискурс характеризується чіткою структурою, має максимум мовленнєвих обмежень, відносно фіксовану зміну комунікативних ролей, меншу обумовленість безпосереднім контекстом, має бути приматом глобальної організації, й переслідує небагато цілей, які зазвичай мають бути глобального характеру [Дейк ван 1989: 173].

Політичний дискурс реалізується як в усній, так і в письмовій формі. До усної форми політичного дискурсу можна віднести публічні виступи політиків, їхні виступи на радіо, телебаченні, інтерв'ю, прес-конференції, парламентські дебати, теле- та радіоновини. До письмової форми політичного дискурсу традиційно відносять різноманітні документи – договори, протоколи, угоди, рубрики політичних новин у пресі, політичні плакати та листівки [Шевченко 2005: 13]. За видом мовлення політичний дискурс може відноситися як до монологічного, так і до діалогічного типу дискурсу. Проте з точки зору протиставлення зорієнтованості на індивіда або на його статусну роль, політичний дискурс являє собою яскравий приклад інституційного дискурсу, що передусім проявляється у характерній для політичного дискурсу соціальності мови, яка реалізується у мовному оформленні соціально-вагомих подій та особливостях адресантно-адресатної конфігурації, коли адресатом виявляється соціум [Шевченко 2005: 74]. На політичний дискурс впливають позамовні фактори ідеологічного змісту – фактори свідомого впливу на мову (ідеологія, пропаганда, ідеологічне осмислення мовних одиниць, лексикон та мовлення політиків), макросоціальні (масова комунікація) та мікросоціальні фактори (феміністський рух, боротьба представників етнічних меншин за свої права) [Фоменко 1998: 10].

Проаналізувавши різні класифікації дискурсу, можемо зробити висновок, що виділення об'єкту даного дослідження – політичного дискурсу – відбувається за ознакою сфери комунікації (функціонування). При цьому за характером комунікації політичний дискурс відноситься до офіційного типу дискурсу, з точки зору протиставлення зорієнтованості на індивіда або на його статусну роль – до інституційного типу дискурсу.

Отже, під політичним дискурсом розуміємо зв'язаний текст, зумовлений ситуацією політичного спілкування у сукупності з прагматичними, соціологічними, психологічними та іншими факторами [Лук'янець 2002: 25], характерною ознакою якого є офіційність та інституціональність.

Політичний дискурс є багатожанровим. Кожний тип дискурсу має свій, тільки йому притаманний набір жанрів – сукупність готових форм, де відбувається людська мова у типових ситуаціях.

Політичний дискурс передбачає перебіг процесу комунікації на двох рівнях: на рівні прямої інтеракції між політичними діячами та на рівні непрямого спілкування політичних діячів із публікою.

Роздвоєння політичної комунікації дозволяє виділити езотеричний політичний дискурс як форму внутрішньої професійної комунікації та екзотеричний політичний дискурс, який скеровано на створення суспільної думки та впливу на неї.

Як підтип політичного дискурсу політичні дебати являють собою екзотеричний політичний дискурс, що реалізується в усній формі.

При визначенні тексту політичних дебатів виходимо із розуміння тексту як самостійного мовленнєвого продукту, сукупності висловлювань, що об'єднані темою, цілями та авторством. Тексти політичних дебатів розуміємо у широкому сенсі як сукупність усіх мовленнєвих актів у політичних дискусіях, а також правил публічної політики, які оформилися згідно існуючих традицій та отримали перевірку досвідом.

О.С. Фоменко розглядає політичні дебати як чітко структурований і спеціально організований публічний обмін думками між двома сторонами з актуальної теми; різновид публічної дискусії, спрямованої на переконання третьої сторони, у якому вербальні і невербальні засоби, що використовуються учасниками дебатів, мають на меті отримання певного результату – сформувати у слухачів позитивне враження від власної позиції. Отже, політичні дебати є процесом соціальної взаємодії за допомогою повідомлень, який стосується

державного управління і здійснення влади у суспільстві. Власне, у сучасних демократичних суспільствах процес політичної комунікації майже весь реалізується через засоби масової інформації [Фоменко 1998: 10-12].

Як зауважує В.А. Ущина, суттєвою ознакою політичних дебатів є персуазивність, яка проявляється у тій чи іншій моделі мовленнєвої, інтеракціональної та стратегічної персуазивної поведінки політиків в конвенційно-інституційних умовах публічного політичного дискурсу [Ущина 2003: 6]. За визначенням О.С. Іссерс, персуазивний дискурс являє собою такий дискурс, у якому наявна свідомо спроба комунікантів впливати на безпосереднього реципієнта, або на третіх осіб [Іссерс 2002: 172].

Інституційність, характерна для політичного дискурсу взагалі, проявляється у політичних дебатах у наступних ознаках:

- 1) структурованість – для дебатів характерною є наявність стадії початку та завершення;
- 2) обмежений час тривалості;
- 3) прескриптивність зміни комунікативних ролей – під час дебатів ведучий вирішує, кому із учасників дебатів виступати наступним;
- 4) низку мовно-мовленнєвих обмежень – під час дебатів забороняється вживати образливі слова та словосполучення, що є некоректними або образливими для опонента.

На думку вчених, важливу роль у дебатах відіграє їхня стратегічна організація, що пов'язано з тим фактом, що мовлення не є самостійним, а підпорядковується певній діяльності. О.М. Леонтьєв виходить з того факту, що всі учасники мовленнєвої взаємодії здійснюють сумісну діяльність та регулюють поведінку один одного [Леонтьєв 1975: 289].

Проте ключовою конститутивною ознакою політичного дебатів є аргументативність: оскільки головною особливістю політичних дебатів є спрямованість на масову аудиторію з метою створення необхідних поглядів, оцінок, інтерпретацій, на перший план виходить функція маніпулювання суспільною свідомістю, яке дозволяє здійснювати керування поведінкою людей у необхідному для суб'єктів влади напрямі та здійснюється за допомогою аргументації [Ущина 2003].

Таким чином, проаналізувавши політичний дискурс як тип дискурсу та політичні дебати як підтип політичного дискурсу, можемо зробити висновок, що виділення політичного дискурсу відбувається за ознакою сфери комунікації (функціонування); під політичним дискурсом розуміємо зв'язаний текст, зумовлений ситуацією політичного спілкування у сукупності з прагматичними, соціологічними, психологічними та іншими факторами, характерною ознакою якого є офіційність та інституціональність; політичні дебати являють собою чітко структурований і спеціально організований інституціональний підтип екзотеричного аргументативного політичного дискурсу, що передбачає публічний обмін думками між двома сторонами, який спрямовано на переконання третьої сторони та має на меті отримання певного результату, що досягається за допомогою реалізації певних комунікативних стратегій. Щодо перспективи подальших досліджень, плідним є аналіз цільових установок комунікантів у політичних дебатах.

Література

- Белова 1997: Белова, А.Д. Лингвистические аспекты аргументации. [Текст] / А.Д. Белова – К. : Астрей, 1997. – 304 с. – Библиогр.: с. 283-300. – 800 пр. – ISBN 966-581-455-9.
- Дейк ван 1989: ван Дейк, Т.А. Язык. Познание. Коммуникация: Пер. с англ. [Текст] / В.В. Петров (сост.), В.И. Гарасимов (ред.). – М.: Прогресс, 1989. – 310 с. – Библиогр.: с. 307-310. – 1500 пр. – ISBN 5-80157-202-3.
- Діденко 2001: Діденко, М.О. Політичний виступ як тип тексту (на матеріалі виступів німецьких політичних діячів кінця 20 століття) 2001 года. [Текст]: автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.04 / Одес. нац. ун-т ім. І.І.Мечникова. – Одеса, 2001. – 19 с.
- Зернецкий 1992: Зернецкий, П.В. Речевое общение на английском языке. [Текст] / П.В. Зернецкий – К.: Лыбидь, 1992. – с. 17-18. – Библиогр.: с. 18.
- Зернецкий 2000: Зернецкий, П.В. Коммуникационные стратегии: классификационный аспект [Текст] / П.В. Зернецкий // Методология исследования политического дискурса: Актуальные проблемы содержательного анализа общественно-политических текстов. – Минск: БГУ, 2000. – с. 194-198. – Библиогр.: с. 198.
- Карасик 2002: Карасик, В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. [Текст] / В.И. Карасик – Волгоград: Перемена, 2002. – 477 с. – Библиогр.: с. 458-477. – 250 прим. – ISBN: 5-88234-552-2.
- Красных 2003: Красных, В.В. "Свой" среди "чужих": миф или реальность? [Текст] / В.В. Красных – М.: ИТДГК "Гнозис", 2003. – 375 с. – Библиогр.: с. 363-375. – 2000 пр. – ISBN 5-94244-004-2.
- Леонтьев 1975: Леонтьев, А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. [Текст] / А.Н. Леонтьев. – М.: Политиздат, 1975. – 430 с. – Библиогр.: с. 334-345. – 1200 пр. – ISBN 5-89357-153-3.
- Лук'янець 2002: Лук'янець, В.Ф. Філософія дискурсу [Текст] / В.Ф. Лук'янець // Вісник НАН УКР. – 2002. – №12. – С.22-28. – Библиогр.: с. 27-28.
- Миронова 1997: Миронова, Н.Н. Оценочный дискурс: Проблемы семантического анализа [Текст] / Н.Н. Миронова // Изв. АН СЛЯ. – 1997. – Т. 56. – № 4. – С. 52-59. – Библиогр.: с. 59.
- Ризель 1975: Ризель, Э.Г. К вопросу об иерархии стилистических систем и основных текстологических категорий [Текст] / Э.Г. Ризель // Иностранные языки в школе, 1975. – № 6. – С. 8-15. – Библиогр.: с. 14-15.

Ущина 2003: Ущина, В.А. Соціолінгвістична категорія домінантності та її реалізація в англomовному політичному дискурсі [Текст] : автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.04 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2003. – 19 с.

Фоменко 1998: Фоменко, О.С. Лінгвістичний аналіз сучасного політичного дискурсу США (90-ті роки ХХ століття) 1998 года. [Текст]: автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.04 / Київ. ун-т ім. Т.Шевченка. – К., 1998. – 18 с.

Фоменко 1998: Фоменко, О.С. Політичний дискурс демократичного суспільства [Текст] / О.С. Фоменко // Вісник Київського університету. – Іноземна філологія. 1998. – Випуск 27. – С.10-12. – Бібліогр.: с. 12.

Шевченко 2005: Шевченко, І.С. Когнітивно-комунікативна парадигма і аналіз дискурсу [Текст] // Дискурс як когнітивно-комунікативний феномен / І.С. Шевченко (ред.). – Харків: Константа, 2005. – С. 9-20. – Бібліогр.: с. 20.

Шевченко, Морозова 2003: Шевченко, І.С., Морозова, Е.И. Дискурс как мыслекоммуникативное образование [Текст] / И.С. Шевченко, Е.И. Морозова // Вісник ХНУ. – Сер. Романо-германська філологія. – 2003. – № 586. – С. 33-38. – Бібліогр.: с. 38.

Рассмотрены вопросы выделения политического дискурса как разновидности дискурса и определение политических дебатов как типа аргументативного политического дискурса; очерчены особенности классификации типов дискурса во взаимосвязи с проблемой выделения функциональных стилей и стилиевого варьирования языка и с точки зрения выявления конститутивных признаков политического дискурса; определены особенности политических дебатов как четко структурированного и специально организованного публичного обмена мнениями между двумя сторонами по актуальной теме.

Ключевые слова: политический дискурс, политические дебаты, функциональный стиль, теория аргументации, теория конфронтации.

The issue of defining a political discourse as a type of discourse and political debates as a type of a political discourse of argumentation is analysed; the peculiarities of types of discourse classification in interrelation with the problem of stylistic variety of speech and functional styles differentiation are determined from the point of view of constitutive features of political discourse determination; the peculiarities of political debates as a distinctly structured and specially organized public exchange of views among two parties on the relevant topic are defined.

Keywords: political discourse, political debates, functional style, argumentation theory, confrontation theory.

Надійшла до редакції 25 січня 2010 року.

Юлія Волянська

ББК Ш1Г(0)6+Ш10*50

УДК 81'42:81-11

ТИПОЛОГІЧНІ РІЗНОВИДИ ПОВТОРУ В СУЧАСНІЙ ЛІНГВІСТИЧНІЙ ДУМЦІ

У статті простежено еволюцію лінгвістичних поглядів на художній повтор та його кваліфікаційні ознаки. Запропоновано основні критерії укладання типології повтору й подано власну типологію повтору з урахуванням структурно-стилістичного критерію, особливостей мовного вираження, специфіки лінеарності, семантичного наповнення, точності відтворювання мовних одиниць, функційних різновидів, психолінгвістичного критерію, експлікації, частотності вживання в тексті тощо.

Ключові слова: повтор, типологія повтору, стилістична фігура.

У сучасній лінгвістичній думці повтор справедливо вважається багатоаспектним, складним і різнофункційним явищем. За останні десятиліття у вітчизняній науці накопичено досить ємний матеріал у галузі дослідження повтору, що потребує осмислення та певного узагальнення. До цього часу, незважаючи на стабільну цікавість до проблеми повтору, варто відзначити недостатню розробленість питання про розуміння його як одного із елементів ідіостилю поета або стилістичного прийому в межах конкретного періоду в літературі.

Варто зазначити, що для встановлення типології повтору важливим постає врахування ємної кількості критеріїв (структурних, функційних, семантичних, стилістичних тощо).

Метою статті постає аналіз наявних на сьогодні класифікаційних параметрів ітерацій і встановлення типології повтору. Усе це зумовлює необхідність розв'язання таких завдань: 1) простежити еволюцію лінгвістичних поглядів на художній повтор; 2) типологізувати повтор з урахуванням структурного, стилістичного, функційного, семантичного, психолінгвістичного тощо критеріїв.

Зупинимось детальніше на системі типів і видів повтору, запропонованих мовознавцями. Традиційно повтори поділяються:

- 1) відповідно до мовного рівня – на фонетичні, лексичні, синтаксичні, граматичні тощо;
- 2) залежно від точності відтворювання мовних одиниць – на повні та часткові;
- 3) відповідно до функцій у мові – на композиційні (анафора, епіфора, паралелізм, хіазм тощо), номінативно-експресивні;
- 4) за місцем розташування повторюваних компонентів – на контактні, сумісні, дистантні;

5) залежно від семантично-стилістичного призначення повтори поділяються на: а) ті, що вживаються для виділення, підкреслення в тексті певного слова, для обігрування певних лексем або значень; б) такі, що передають семантику роздумів, сумнівів, вагань мовця; в) ті, які вживаються для вираження інтенсивності вияву позначуваної ознаки, дії, почуття, великої кількості і под. Такі повтори можуть виражати граматичне значення, але в українській мові вони не граматикалізовані. Повтор може зреалізуватися в явищах ампліфікації, плеоназму, тавтології тощо [Тараненко 2004: 496].

Кожне наступне вживання тієї самої лексеми сприяє нарощенню смислів, тобто розвитку особливості, релевантної тільки для певного тексту семантичної структури повторюваного слова, яка на відміну від словниково запрограмованої характеризується індивідуальністю і не може бути відтвореною у своїй цілісності в інших текстах, що й засвідчує її контекстуальну закріпленість. Це в першу чергу торкається слів ключових і тематичних, специфіка яких відображена в їхніх назвах: вони позначають поняття вузлові для сюжетно-тематичного руху твору [Загнітко 2001: 447].

І.В. Соколова зауважує, що повтор має вплив на реалізацію прагматико-комунікативної настанови мовця, і пропонує дослідження повтору на фоно-морфологічному та лексико-синтаксичному рівнях, а також як ізоморфного явища у міжрівневій взаємодії [Соколова 2002]. С.Є. Балашова стверджує, що повтор як художній прийом наділений особливими можливостями для виділення основної думки, посилення емоційності, побудови тексту, тому використання цього прийому митцями слова стає предметом подальшого вивчення його функційних можливостей [Балашова 2008: 8]. Дослідниця пропонує тривірневу організацію системи повторів, що ґрунтується на лінгвістичному підході: звукові, словесно-образні й сюжетні повтори. З-поміж словесно-образних повторів, уживаних у художньому мовленні, С.Є. Балашова виокремлює такі різновиди: 1) повтор, що служить для посилення емоційно-експресивної виразності мовлення; 2) повтор портретних деталей; 3) повтор епітета; 4) повтор найчастотніших способів психофізичної характеристики персонажу. Сюжетні ж повтори в роботі переважно зосереджено в межах повтору ситуації (наприклад, ситуації вибору, ситуації подолання труднощів, ситуації протистояння людей тощо).

З.П. Куликова пропонує класифікацію повтору, що ґрунтується на протиставленні двох його різновидів – експліцитного та прихованого. До експліцитного, або матеріально вираженого, належать фонетичний, словотвірний, лексичний, синтаксичний повтор. Прихований, або матеріально не виражений, повтор передбачає повторення основної семантики слів. Це повтор семантичний, що будується на неодноразовому вживанні слів, пов'язаних синонімічними, антонімічними, гіперо-гіпонімічними відношеннями, відношеннями семантичної похідності та несумісності [Куликова 2007: 4]. Щодо функційних особливостей уживання повтору, то спостереження З.П. Куликової зводяться до висновків, що в поетичних текстах повтор, окрім постійних функцій посилення й актуалізації семантики ключового поняття або висловлення загалом, виконує такі функції: функцію гармонізації вірша, зображально-виражальну (експресивну), ритмо- та римоутворювальну, композиційну, смислоутворювальну, бере участь в передачі нової інформації, виступає як засіб мовної гри [Куликова 2007: 5].

А.Ф. Папіна вибудовує систему типів та видів повтору в художніх текстах з урахуванням мовних рівнів і закономірностей їхнього вияву. Для аналізу повторів опорних, ключових рядів тексту дослідниця виділяє такі типи: 1. Повтори спільнокореневих слів із найменшими змінами семантики, але з можливостями позиційних змін. До цього типу А.Ф. Папіна зараховує три види: 1) точний, або повний повтор; 2) парадигматичний повтор; 3) дериваційний повтор (змінює спосіб творення слів); 2. Повтори з нерівнорядністю лексико-семантичною й позиційною: 1) синонімічний повтор; 2) антонімічний повтор; 3) перифрастичний повтор; 4) гіпонімічний повтор; 5) омонімічний та неонімічний повтор; 6) паронімічний повтор; 7) семантичний повтор; 3. Повтори граматичні в тексті з послідовним і паралельним зв'язком: 1) анафоричний займенниковий повтор; 2) граматичний повтор засобів вираження кожної з п'яти категорій: учасників комунікативного акту, учасників подій, події, часу (і виду), простору й оцінки (раціональної та ірраціональної, аксіологічної). Ірраціональна (аксіологічна) оцінка користується також і звуковим повтором (звуковим символізмом) [Папіна 2002: 61-62].

Ліричні повтори В.М. Жирмунський поділяє на: 1) простий повтор слів; 2) повтор кореня з варіацією форми; 3) анафора, або єдинопочаток, що часто супроводжується ритміко-синтаксичним паралелізмом; 4) синтаксичний повтор; 5) повтор лейтмотивів; 6) внутрішній, або смисловий повтор («синонімічна варіація»); 7) тавтологічний повтор [Жирмунський 1996].

А.П. Загнітко, звертаючи увагу на реалізацію повтору в тексті, зупиняється на таких його основних функційних і класифікаційних типах [Загнітко 2006: 203-206]: 1. На звуковому рівні організації вірша повтор окремих елементів або їхніх сполук увиразнює ліричну емоцію, «виступає текстотворчим засобом, який концентрує навколо себе всі інші компоненти» [Загнітко 2001: 440]; 2. На лексичному рівні повтори представлені чи не найбагатше – як на рівні автосемантичної, так і на рівні синсемантичної лексики, причому відбувається накладання типології повторів на граматичному рівні (морфології і синтаксису). Повтори на

власне-лексичному рівні реалізуються в абсолютних повторах, синонімічних, омонімічних, антонімічних, а також в паронимазії; 3. На морфологічному рівні (актуалізується повтор тієї чи іншої граматичної форми слова, повтор твірної основи, коли зміст увиразнюється парадигмою граматичних форм); 4. Перехід до актуалізації повторів на синтаксичному рівні відбувається через полісиндетон – повтор сполучників.

У дослідженні Т.В. Жук за основу прийнято класифікацію повторів за характером їхньої структурної організації. За цим критерієм дослідниця виділяє: а) простий контактний повтор, який може бути виражений двочленним або тричленним сполученням слів, що виражають емоційно-оцінну тональність висловлюваного; б) розширений повтор – повторення мовної одиниці з конотаціями, які доповнюють чи розширюють її зміст; в) кільцевий повтор – повторення мовної одиниці на початку і в кінці оповіді; г) повтор-підхоплення – повторення кінцевого елемента одного висловлювання на початку другого висловлювання; г) ланцюжковий повтор – повторення мовних одиниць однієї за одною. Щодо структурної організації авторка пропонує розрізняти такі види лексичних повторів: контактний / дистантний, концентрований / перманентний. Відповідно до розуміння лексичного повтору як поліфункційного засобу семантичного зв'язку тексту Т.В. Жук виокремлює такі види: а) номінаційно-ланцюжковий повтор; б) тотожний лексичний повтор; в) синонімічний повтор; г) антонімічний повтор [Жук 2005: 8-9].

За місцем розташування повторюваних компонентів у тексті, або за лінійністю, доцільно виділяти такі типи повтору: 1) контактний повтор – це повторення слів, фраз тощо, розташованих поруч; 2) сумісний повтор – це відтворення слів, словосполучень та ін., розташованих поруч, але таких, що входять у різні словосполучення або речення. Основна мета його – виконання синтаксичної функції поширення слова, підвищення емоційно-сислової значущості окремої лексеми та под.; 3) дистантний повтор – це відтворення слів, синтаксичних конструкцій і под., віддалених одне від одного словом, групою слів, реченням, а іноді – цілим текстовим уривком.

Для встановлення типології повтору важливим буде також встановити функційні різновиди повтору. З-поміж основних функцій повтору І.В. Соколова виділяє такі: інтегративна, інформативна, акумулятивна, акцентувальна, оцінна, топікова. У роботі «Прагматико-комунікативні характеристики категорії повтору в текстах-анонсах» дослідниця зауважує, що функційне навантаження повтору, його структурно-семантичні характеристики та кількісні параметри визначаються прагматичною настановою тексту [Соколова 2002: 4].

Отже, для встановлення цілісної типології повтору, на наш погляд, до наявних на сьогодні класифікаційних параметрів повтору варто додати ще такі: 1) психолінгвістичний критерій, згідно з яким повтори доцільно поділяти на: а) нормативні (такі, що не порушують норм літературної мови); б) патологічні (зумовлені порушенням мовлення, наприклад, заїканням); 2) специфіку мовного вираження: а) внутрішньомовні повтори, або одномовні (такі, що характеризуються повтором лінгвістичних одиниць в межах однієї мови), б) білінгвальні, або двомовні, (повтори, зумовлені впливом білінгвізму), в) міжмовні (повтор лексем із різних мов, які в перекладі позначають одне й те саме поняття), наприклад, міжмовний повтор українського слова *чашка* та французького *la tasse*: *Запашний, міцнозварений фарс / У байдужості чашку наллє / Il a mis le café dans la tasse / Il a mis le sucre dans le café au lait...* (М. Соколян «Dejeuner du matin»).

Отже, враховуючи структурно-стилістичний критерій, особливості мовного вираження, специфіку лінійності, семантичне наповнення, точність відтворення мовних одиниць, функційні різновиди, психолінгвістичний критерій, експлікацію, частотність уживання в тексті, пропонуємо таку типологію повтору:

I. За структурно-стилістичним критерієм (за виявом у межах художніх тропів, стилістичних фігур):

I.1. Ітеративні повтори: епаналепса, епанастрофа, анафора, епіфора, цикл (кільце, кільцевий анадиплозис, анепіфора), рефрен, симплока, ампліфікація.

I.2. Фонетичні: алітерація, асонанс, рима (односкладова / двоскладова / дактилічна; точна / неточна), паронимазія, анномінація, поліптот, ономатопоєа (ономатопоєа, звуконаслідування); музика поетичного слова.

I.3. Синтаксичні: паралелізм, хіазм, полісиндетон.

I.4. Емфатичні: градація (ступенювання), епексегеза, дієреза.

I.5. Патетичні: епанортоза.

II. За мовним рівнем:

II.1. Фонетичні: алітерація, асонанс, артикуляційно-асоціативний повтор.

II.2. Лексичні: синонімічний, антонімічний, перифрастичний, гіпонімічний, омонімічний (повтор омографів, омоформ), неонімічний, паронімічний, оказіональний (індивідуально-авторський), тавтологія.

II.3. Словотвірні: дериваційний, парадигматичний.

II.4. Морфологічні: повтор самостійних частин мови (іменниковий, прикметниковий, займенниковий, прислівниковий, числівниковий, дієслівний, дієприкметниковий, дієприслівниковий), повтор несамостійних частин мови (прийменниковий, сполучниковий, повтор часток), вигуківий.

II.5. Синтаксичні: анафоричний предметно-займенниковий; анафоричний займенниково-займенниковий; непредметно-прономінальний; анафоричний повтор із замінниками-скріпами – займенниковими прислівниками; катафоричний; антиципація; повтор суб'єктної синтаксеми; повтор предикатної синтаксеми; повтор об'єктних та обставинних поширювачів; дублювання синтаксичних структу; повтори, що змінюють свою синтаксичну функцію в реченні; повтор словосполучень; повтор речень тощо.

III. За точністю відтворення мовних одиниць:

- III.1. Повні (точні).
- III.2. Неповні (часткові).
- IV. Відповідно до функцій у мові:
 - IV.1. Композиційні.
 - IV.2. Емоційно-експресивні.
 - IV.3. Ритмоутворювальні.
 - IV.4. Римоутворювальні.
 - IV.5. Смыслоутворювальні.
 - IV.6. Засіб мовної гри.
 - IV.7. Засіб утримання вертикальної лінійної зв'язаності частин складного синтаксичного цілого, засіб творення когезії в тексті.
 - IV.8. Засіб творення ланцюгового синтаксичного зв'язку.
 - IV.9. Засіб формування конекторних рядів усіх п'яти глобальних категорій тексту.
 - IV.10. Актуалізація семантики ключового поняття або висловлення загалом.
 - IV.11. Функція гармонізації вірша.
 - IV.12. Реалізація прагматико-комунікативної настанови мовця.
- V. За лінеарністю (за місцем розташування повторюваних компонентів):
 - V.1. Контактні.
 - V.2. Сумісні.
 - V.3. Дистантні.
- VI. За семантикою:
 - VI.1. Повтор, що передає семантику роздумів, сумнівів, вагань мовця.
 - VI.2. Повтор, який позначає інтенсивність вияву позначуваної ознаки, дії, почуття, великої кількості і под.
 - VI.3. Повтор лейтмотивів.
 - VI.4. Сюжетний повтор.
 - VI.5. Інтертекстуальний повтор тощо.
- VII. За психолінгвістичним критерієм:
 - VII.1. Нормативні повтори.
 - VII.2. Патологічні повтори.
- VIII. За специфікою мовного вираження:
 - VIII.1. Внутрішньомовні (одномовні).
 - VIII.2. Білінгвальні.
 - VIII.3. Міжмовні.
- IX. За експліцитністю (виявом у творі):
 - IX.1. Імпліцитні.
 - IX.2. Експліцитні.
- X. За частотністю вживання в тексті:
 - X.1. Концентрований повтор.
 - X.2. Перманентний повтор.

Підсумовуючи результати спостережень, відзначимо, що повторення слів – це лише один зі способів загального прагнення емоційного мовлення до нагнітання однорідних і водночас різних за силою експресивних засобів. Пропонована стаття може слугувати матеріалом для встановлення стилістичного навантаження повтору в художньому мовленні, для аналізу ідіостилу окремих митців слова.

Література

- Балашова С.Е. Виды и функции повторов в творчестве М.А. Шолохова [Текст] / С.Е. Балашова: Автореф. дис... канд. филол. наук: 10.01.01 / Моск. гос. гуманитар. ун-т им. М.А. Шолохова. – Москва, 2008. – 20 с.
- Жирмунский В.М. Введение в литературоведение [Текст] / В.М. Жирмунский: Курс лекций / Санкт-Петербургский гос. ун-т / З.И. Плавский (ред.), В.В. Жирмунская (ред.). – СПб., 1996. – 440 с. – ISBN 5-288-01445-0.
- Жук Т.В. Лексичний та синтаксичний повтор в українській народній творчості (на матеріалі українських народних казок) / Т.В. Жук: Автореф. дис... канд. филол. наук: 10.02.01 [Текст] / Тетяна Василівна Жук; Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. – К., 2005. – 18 с. – укр.
- Загнітко А.П. Теоретична граматики української мови. Синтаксис [Текст] / А.П. Загнітко. – Донецьк: ДонНУ, 2001. – 662 с. – Бібліогр.: с. 553-613. – ISBN 966-7277-90-9.
- Загнітко А.П. Лінгвістика тексту: Теорія і практикум. Науково-навчальний посібник [Текст] / А.П. Загнітко. – Донецьк: ДонНУ, 2006. – 289 с. – Бібліогр.: с. 260-288. – ISBN 966-639-272-2.
- Куликова З.П. Повтор как средство экспрессивности и гармонизации поэтических текстов М. Цветаевой и Р.М. Рильке [Текст] / З.П. Куликова: Автореф. дис... канд. филол. наук: 10.02.19 / Педагогический институт ФГОУ ВПО «Южный федеральный университет». – Ростов-на-Дону, 2007. – 21 с.

Маліновський Е.Ф. Типи простого контактного повтору в сучасній англійській мові [Текст] / Е.Ф. Маліновський // Вісн. Житомир. держ. ун-ту ім. І. Франка. – 2004. – № 17. – С. 178-180. – Бібліогр.: 6 назв. – укр.

Папина А.Ф. Текст: его единицы и глобальные категории [Текст] / А.Ф. Папина: Учебник для студентов-журналистов и филологов. – М.: Едиториал УРСС, 2002. – 368 с. – Библиогр.: в конце разделов. – ISBN 5-354-00062-9.

Соколова І.В. Прагматико-комунікативні характеристики категорії повтору в текстах-анонсах [Текст] / І.В. Соколова: Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.04 / Харківський національний ун-т ім. В.Н. Каразіна. – Харків, 2002. – 19 с.

Тараненко О.О. Повтор [Текст] / О.О. Тараненко // Українська мова: Енциклопедія / Редкол.: В.М. Русанівський, О.О. Тараненко, М.П. Зяблюк та ін. – 2-ге вид., випр. і доп. – К.: Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М.П. Бажана, 2004. – С. 496.

В статье прослежена эволюция лингвистических взглядов на художественный повтор и его квалификационные признаки. Предложены основные критерии составления типологии повтора и предложена собственная типология повтора с учётом структурно-стилистического критерия, особенностей языкового выражения, специфики линейности, семантического наполнения, точности воспроизведения языковых единиц, функциональных разновидностей, психолингвистического критерия, экспликации, частоты употребления в тексте и др.

Ключевые слова: повтор, типология повтора, стилистическая фигура.

In the article the evolution of linguistics views to artistic repetition and qualifying signs of the repetition are traced. The basic criteria of compilation of the typology of repetition and the own typology of repetition, taking into account structurally-stylistic criterion, features of linguistic expression, specific of linearity, semantic filling, accuracy of reproduction of linguistic units, functional varieties, psycholinguistic criterion, explication, the frequency of use in text is given.

Key words: repetition, tipology of repetition, stylistic figure.

Надійшла до редакції 14 січня 2010 року.

Любомира Гнатюк

ББК 81.2 Ук — 7
УДК 811.161.2'371

ПРАГМАТИЧНІ Й ФУНКЦІОНАЛЬНО-КОМУНІКАТИВНІ ОСОБЛИВОСТІ ІРОНІЇ ЯК ЗАСОБУ МІЖОСОБИСТІСНОГО СПІЛКУВАННЯ

У статті розглянуто іронію як лінгвістичне явище в структурі прагматики міжособистісного спілкування. Окреслюються функціонально-комунікативні особливості іронічних висловлень, розмежовується іронія як лінгвістичне явище та іронія як стилістичний прийом.

Ключові слова: іронія, опосередковані ілюкції, пресупозиція, максима такту, міжособистісне спілкування.

Функціонально-прагматична модель спілкування передбачає вибір мовленнєвих засобів з наявного фонду для вираження своєї думки найбільш чітко, красиво, вдало для досягнення найбільшого запланованого прагматичного результату. Саме з цією метою, як це прийнято вважати у сучасній прагматично налаштованій лінгвістиці, адресант часто уникає прямих висловлень, надаючи перевагу мовленнєвим актам з дещо завуальованим значенням: виражає свій комунікативний намір нечітко, залишаючи слухачеві право вибору, для “пом’якшення прохань, питань і зауважень або для того, щоб сказати адресату неприємне, уникнувши неприємних наслідків для себе” [Арутюнова 1981: 332]. Дослідники опосередкованих ілюкцій справедливо вважають, що “непрямий мовленнєвий акт може бути комунікативно значно гнучкішим і дієвішим, аніж прямий. У певних ситуаціях буквальный мовленнєвий акт може виявлятися недостатньо сильним для досягнення комунікативних цілей, і внаслідок цього в намір мовця входить творення іншого – небуквального мовленнєвого акту” [Бацевич 2004: 55]. Так, скажімо, вислів “Я піду від тебе не пізніше сьомої години”, може бути сприйнятий у відповідних умовах як обіцянка, попередження, погроза, передбачення. У кожному випадку в поєднанні з тією чи іншою ілюкутивною силою буде виражати інший зміст і, таким чином, ми будемо мати справу з різними ілюкутивними актами” [Струк 1992: 8].

Невизначеність, двоїстість сприйняття найбільшою мірою притаманні природі іронії.

Іронія – явище наскрізь прагматичне. Вона являє собою неординарний спосіб формулювання висловлення, в якому має місце “узгодження реплік за їх ілюкутивною функцією, умовами успішності

мовленнєвого акту, пресупозиціями, імплікатурами дискурсу” [Падучева 1982: 305], в якому пряме та імпліцитне значення суттєво відрізняються, і, як наслідок, справжній зміст висловлення завжди вгадується адресатом з підтексту.

Прагматичне явище іронії належить чи не до найскладніших і найменш досліджених у ситуаціях повсякденного спілкування. Річ у тім, що донедавна іронія розглядалася лише як стилістичний прийом. Іронія вперше була застосована в ранній грецькій комедії до постаті Ейрона, який виступав повною протилежністю іншого героя, зарозумілого Алазона. Ейрон як позитивний герой постійно тріумфував над підступним Алазоном завдяки вмінню застосувати іронію. У період античності іронія сприймалася як явище негативне. Іронічна двоїстість була немила грекам хоча б тому, що заперечувала основні філософсько-естетичні постулати про гармонію змісту і форми. Суперечливе іронічне висловлення руйнувало гармонію змісту і форми і тому породжувало прикрий дисонанс. Сократівська іронія була скерована проти співрозмовника. Згодом цей тип іронії, залишаючись структурно на зразок сократівської, стає стилістичним прийомом у художній літературі, спрямованим на критику негативних явищ дійсності [Розин 1970: 448].

Сучасні теорії іронії успадкували сутність давніх, особливо такий атрибут іронії як почуття вищості мовця відносно співрозмовника, а пізніше відносно явища дійсності, в якому проявляється протиріччя. У літературознавстві іронія міцно утвердилася як стилістичний прийом, який ґрунтується на протиставленні прямих і переносних значень слова, тобто на одночасній реалізації двох лексичних значень висловлення – прямого, словникового та імпліцитного, контекстуального.

Таке звужене розуміння іронії як літературного прийому знаходить своє відображення як у працях літературознавців, так і в енциклопедіях, літературних зокрема, вітчизняних і зарубіжних. Вітчизняними літературознавцями іронія розглядається як стилістичний засіб: художній троп, який виражає глузливо-критичне ставлення митця до предмета зображення, коли висловлення набуває у контексті протилежного значення, “іронія – таке вираження насмішки, коли зовнішня форма її протилежна внутрішньому значенню” [Абрамович 1979: 161], “іронія залишається прихованою насмішкою, де прихований зміст є запереченням буквального” [Дземидок 1974: 102], “іронія – це вживання слів для позначення протилежного тому, що мається на увазі” [Кнох 1961: 9].

В енциклопедичних визначеннях іронія розглядається як “іносказання, що виражає насмішку чи лукавність, коли слово чи твердження набуває в контексті мовлення значення протилежного буквальному змісту” [Розин 1970: 447], або як “спосіб усного чи письмового вираження думки, при якому значення літературне є протилежне значенню, яке мав на увазі мовець, і метою якого була насмішка, гумор чи сарказм; це літературний прийом, завдяки якому події чи ситуації виглядають протилежними тому, чого очікувалось. Причому особиста оцінка автора обов’язково присутня, хоч не завжди відкрито” [New Webster’s Dictionary and Theasaurus of the English Language 1993: 511].

В останні десятиліття, змінюється підхід до іронії, що виявляється у розмежуванні двох понять: іронії як засобу, стилістичного прийому, і іронії як результату, *іронії-ефекту*, що ґрунтується на іронічному смислі, який створюється низкою різнорівневих засобів мови. Багато сучасних дослідників усвідомлюють, що іронію не можна обмежувати лише відносинами протилежності, а необхідне більш глибоке вивчення цього складного явища. Саме цим викликані спроби відмежувати *іронію-ефект* від іронії як стилістичного прийому. Іронія як стилістичний засіб розглядається лише як один із способів створення іронічного змісту на протигагу *іронії-ефекту*, в якій вбачають “всі випадки виникнення різкої невідповідності між буквальним значенням фрази, речення, всього висловлювання з їх значенням, що витікає з контексту” [Казанская 1980: 47]. Керуючись саме таким підходом, В. Походня відзначає, що для “більшості серйозних письменників, поетів, романістів, драматургів, іронія зараз набагато рідше виявляється стилістичним чи драматичним прийомом, який вони можуть застосовувати на власний розсуд: набагато частіше це спосіб мислення, що непомітно виник як загальна тенденція нашого часу” [Походня 1989: 4].

Однак, попри вагомий дослідження прагматики іронії в працях сучасних дослідників, зокрема, Ф. Бацевича (здійснив класифікацію комунікативних девіацій, пов’язаних з використанням іронії в мовленнєвій діяльності) [Основи комунікативної девіатології], Т. Космеди (розглянула іронію як носія аксіологічного значення з метою вираження негативної оцінки у структурі речення [Аксіологічні аспекти прагмалінгвістики], С. Походні (запропонувала схему реалізації іронічного смислу в тексті) [Языковые виды и средства реализации иронии], Дж. Ліча (впровадив *принцип іронії* в умовах інтерперсональної комунікації) [Принципи прагматики] *та ін.*, все ж і надалі іронія продовжує сприйматися як явище негативне, як-от: “насмішка, глузування, прихований глум” [Українська мова: Енциклопедія 2000: 214], чи окреслення *принципу іронії* (Дж. Ліч) таким, що паразитує на принципах спілкування: *принципі кооперації* та *принципі ввічливості*. На думку британського вченого, *принцип іронії* “дає можливість мовцеві вести себе неввічливо, хоча зовні видається, що він чинить ввічливо” [Leech 1983: 142].

Тому потреба системного аналізу іронії як засобу міжособистісного спілкування з позицій піднесення ефективності інтерперсональної комунікації вмотивовує **актуальність нашого дослідження**. У зверненні уваги на прагматичні й функціонально-комунікативні параметри *іронії-ефекту* полягає **новизна**, а **практична вагомість** запропонованої роботи визначається безпосереднім зв’язком результатів дослідження із піднесенням ефективності міжособистісного спілкування. **Теоретичне значення** дослідження окреслюється тим, що

отримані результати сприяють глибшому розумінню прагматичних і функціонально-комунікативних чинників у спілкуванні.

Мета дослідження – розглянути іронію як один із способів світосприймання носія прагматичного значення з метою піднесення ефективності у спілкуванні окреслює виконання таких конкретних **завдань**: розкрити суть *іронії-ефекту*, виявити відмінності між іронією та іншими формами комічного, проаналізувати механізм реалізації іронічного змісту у ситуаціях повсякденного спілкування, оцінити вплив іронічних висловлень на досягнення запланованого результату.

Невизначеність, двоїстість сприйняття дуже притаманні природі іронії, адже вона саме для того й вживається, щоб завуалювати справжній намір мовця, зробити його нечітким, відкритим для різних інтерпретацій, що дає змогу комунікантові висловити свою оцінку щодо того чи іншого явища дійсності, не кажучи цього вголос. Така властивість *іронії-ефекту*, з одного боку, виключає можливість співбесідника захищатися, що попереджує будь-які комунікативні девіації. З іншого боку, мовцю залишається право коли завгодно *відступити* від первинного наміру, що також сприяє успішній реалізації комунікативного акту.

Іронічні висловлення мають особливо високий ступінь прагматичної невизначеності, “коли задається така ситуація, за якої виникає повний незбіг між пропозиційним змістом висловлювання і його мовленнєвим змістом” [Космеда 2000: 3]. Наприклад, у ситуації, коли когось сповіщають, що у нього вкрали автомобіль, а він реагує словами *Саме цього я власне хотів!* або коли всі друзі по черзі відмовляють допомогти, а хтось вигукує щось на зразок *Які в мене хороші друзі!* (нещирість може бути більшою чи меншою мірою очевидна), виступає грубе порушення максим спілкування: кількості, доречності, манери, а ще частіше максими якості.

Співрозмовник, висловлюючи іронічні репліки на зразок вищенаведених, насправді може мати на увазі щось зовсім протилежне тому, що звучить, як-от: *Це саме те, чого я не хотів!* або *Які в мене погані друзі!* Протиріччя – висловлення суті шляхом свідомого її заперечення, яке передається через різницю між планом вираження і планом змісту, лежить в основі прагматичної сутності іронії. Іншою характерною рисою цього наскрізь прагматичного явища є почуття вищості мовця відносно предмета мовлення, в якому проявляється протиріччя. Іронія – явище глибоко суб’єктивне: у свідомості іроніста з’являється нова оцінка явища, нова якість, що ґрунтується на яскраво усвідомленій невідповідності експліцитного плану вираження і імпліцитного плану змісту. Експліцитний план вираження приховує підтекстову роздвоєність, існування іншого глибинного прагматичного значення і це, своєю чергою, дає змогу мовцю відсторонитися від предмета чи явища і тим самим втілити в підтексті суб’єктивно-оцінну модальність. Сучасні дослідники іронії відзначають: “У випадку іронії між узуальним та okazіональним значенням виникають відносини невідповідності, протиріччя, що породжує суб’єктивно-оцінну модальність. Створення іронічного смислу викликано інтенцією автора виразити свій стосуюнок до дійсності непрямым, опосередкованим шляхом; відсторонитися від ситуації, поглянути на неї з боку, тобто оцінити ситуацію, формально не роблячи цього” [Походня 1989: 112].

Аксіологічний потенціал породжується реакцією суб’єкта на спостережувані події. Дослідниця Н. Арутюнова наголошує “на особливій ролі мовця чийми інтересами і поглядами зумовлена оцінка, яка позбавлена параметру об’єктивної істинності” [Арутюнова 1988: 51].

Отже, невідповідність між змістом висловлення і його формою, а також авторська оцінка щодо предмета іронізування є неодмінними атрибутами внутрішньої прагматичної сутності іронії.

Обмежуючи іронію – стилістичний прийом лише відношеннями протилежності, що означає одночасну реалізацію двох протилежних лексичних значень, словникового і контекстуального, літературознавці, як вітчизняні, так і західні, протягом довгого часу розглядають іронію, разом з іншими літературними прийомами, такими, як гумор, жарт, сатира, кепкування, сарказм тощо, в групі комічного. Літературознавець Б. Дземідок, вирізняючи характерною рисою комізму протиріччя між явищем і очікуваннями слухача, виділяє дві форми комічного – гумор і сатиру [Дземидок 1974: 87-88]. Інший літературознавець Л. Тимофеев окреслює гумор як заперечення часткового, другорядного, а сатиру як заперечення загального і основного, знову ж таки вказуючи на відношення протилежності. Зараховуючи іронію до сатири, різницю між гумором та сатирою вчений вбачає в емоційному ставленні мовця до висміюваного предмета чи явища і посиленню критики. У гуморі мовець, як підкреслює Л. Тимофеев, симпатизує явищу чи предмету, хоч й вказує на певні недоліки. Однак, якщо недоліків є вже надто багато, що перешкоджає адресанту симпатизувати, авторська оцінка “мусить прибрати вже суворіший характер і змушує перейти до сатири”. Учений виокремлює два типи іронічних висловлень: власне іронію і сарказм (*зла іронія*). Розглядаючи іронію в групі комічного, Л. Тимофеев звертає увагу на агресивність іронії у порівнянні, наприклад, з добродушним гумором: “Гумор, то жарт. Іронія – то вже насмішка” [Тимофеев 1966: 386-387]. У сучасного дослідника В. Передерія теж вказується на те, що “коли іронічна насмішка стає злостью, знущальною, її називають сарказмом” [Передерій 1979: 439].

Механізм створення іронічного змісту характеризується наявністю *прихованого значення*, яке вступає в протиріччя з буквальним значенням висловлень. Іронія, на нашу думку, сприяє реалізації висловлень з підтекстом *прихованої насмішки* і слугує певною мірою піднесенню ефективності міжособистісного спілкування. З іншого боку, наявність протиріччя у змісті в ситуаціях жарту, кепкування чи відкритого глузування виражається *відкрито* і не створює жодного іронічного змісту, а створює швидше гумористичний ефект, прикладом чого є ситуація, описана нижче.

Через село Гомін-Цибулю проїжджала якась велика військова частина. Солдати чомусь зупинились біля

школи, з якої саме на перерву повибігали діти, щоб подивитися на здоровенних військових собак. Вийшла подивитись і Килина. Рудобровий старшина несподівано зачіпає Килину, виявляючи бажання поглузувати з неї. Він називає дівчину своєю нареченою і обіцяє приїхати в Гомін-Цибулю свататися до неї після служби в армії.

Старшина: *Слухай, ти мені подобається, то я у вашу Гомін - Цибулю приїду після армії свататись.*

Килина: *Приїжджай.*

Старшина: *А щоб тебе не вкрали до мого приїзду, то лишу тобі цього пса. Хай стереже тебе.*

Килина: *Мене й без пса ніхто не вкраде.*

Старшина: *А ти не зарікайся, все може бути. Вовком звати його. Вовк приболів у дорозі, ти й доглянь. Хай стереже мою наречену. Може, в неї очуняє, бо в нас однаково здохне* (Гуцало Євген “Дівчата на виданні”).

Розмова між старшиною і Килиною сприймається як глузування. Про те, що це є саме так, свідчать пресупозиції комунікативного акту: старшина, випадково проїжджаючи селом зі своєю частиною, зачіпає Килину, а собаку залишає тільки тому, що той прихворів і може здохнути в дорозі. Старшина звертається до лейтенанта: *Віддати! Хай стереже мою наречену. Може в неї очуняє, бо в нас однаково здохне.*

Підтекст глузування створюється через відкрите протиріччя між тим, що мовець висловлює, і тим, що насправді відбувається: *“молоденький, пухкогубий лейтенантик, і не глянувши на Килину, махнув рукою, дозволяючи: мовляв, хай бере, хоч не нам доведеться закопувати в землю”*.

У вищенаведеній ситуації добродушне глузування старшини сприймається як невічливе і занадто фамільярне в стосунках до незнайомої людини, тому що дистанція, дозволена максимою такту, порушена.

Інший випадок ілюструє порушення елементарних правил міжособистісної комунікації через вживання сарказму (*злосливого глузування*).

Персонаж повісті Івана Франка “Перехресні стежки” Валеріан Стальський злосливо глузує зі своєї дружини Регіни. Ось фрагмент їхньої розмови.

Регіна: *Слухай, Валеріане, се не може так далі бути.*

Стальський: *Що таке?*

Регіна: *Ти знаєш що. Або я твоя жінка, або ні.*

Стальський: *Ну, і що з того?*

Регіна: *Мусиш відправити Орисю.*

Стальський: *Мушу? Не бачу того мусу.*

Регіна: *Я не можу з нею жити в однім помешканні.*

Стальський: *Ти й не жиєш. Ти жиєш у покою, а вона в кухні.*

Регіна: *Я не можу терпіти, щоб вона довше була в кухні.*

Стальський: *Зле варить?*

Регіна: *Одної хвили не стерплю, щоб обік мене жила в домі наложниця могого мужа.*

Стальський: *Ну, ну! Наложниця! Пощо зараз таке погане слово? Хіба вона наложниця? Служниця, та й годі. Кому яке діло до того, яку службу сповняє вона?*

Комунікант (Стальський) грубо глузує зі своєї дружини. Байдуже вдаючи, що не розуміє, що трапилось на зразок *Що таке?, Ну, і що з того?,* суб’єкт спілкування порушує максимум якості. А цинічні питання *Зле варить?, Кому яке діло до того, яку службу сповняє вона?* свідчать про грубе порушення мовцем моральних норм у стосунку до близької людини, і тим самим – максимум такту.

Отже, кепкування чи злосливе відкрите глузування, в яких насмішка є очевидною, порушують елементарні етикетні норми і тому не сприяють увічливому спілкуванню.

Іронія сприяє реалізації висловлень з підтекстом прихованої насмішки і слугує певною мірою піднесенню ефективності міжособистісної комунікації. Ще Аристотель звертав увагу на те, що людині, добре вихованій, більше личить іронія, ніж блазнювання; людина, яка іронізує, жартує, щоб бавити саму себе, блазень – щоб бавити інших [цит. за: Łaguna 1984, Розин 1970].

Прикладом цього може слугувати описана нижче ситуація.

Доктору Рафаловичу, персонажу повісті Івана Франка “Перехресні стежки”, хочеться якнайшвидше позбутися товариства набридливого співрозмовника Стальського, котрого “балакання псувало йому пообідній гумор”. З цією метою мовець (Рафалович) застосовує непрямі іллокуції, іронію, зокрема. Простежмо їхню розмову.

Рафалович: *Але я не хотів би забирати вам час.*

Стальський: *Але ж прошу! Що мені з ним робити! Додому не хочеться йти, а канцелярія не втече.*

Рафалович: *Значить і ви кавалер, коли вас не тягне додому?*

Стальський: *О, не вгадали! Я жонатий, уже десять літ. Але моя жінка ге-ге-ге – уцивілізована настільки, що не скаже мені нічого.*

Рафалович: *То, певно, її тут нема, виїхала десь на село?*

Стальський: *Ні, пане, сидить дома.*

Рафалович: *Ну, то, може німа, – вибачайте, що так скажу.*

Стальський: *Ні, не німа.*

Рафалович: *Ну, в такім разі се якась ідеальна жінка. Перший раз чую про жінку, котра може нічого не сказати мужеві, коли не прийде в пору на обід.*

На шляху досягнення поставленої комунікативної мети – позбутися набридливого співрозмовника, адвокат Рафалович застосовує передусім загальновідоме прагматичне кліше *не хотів би забирати вам час з іллокутивним змістом хочу закінчити розмову*. Для більш тактовного співбесідника, ніж Стальський, застосування згаданого ввічливого кліше у формі непрямой іллокуції було б більше ніж достатньо, щоб зрозуміти іллокутивну силу висловлення і водночас комунікативний намір адресанта. Та у випадку офіціала так не сталося. Це змушує меценаса Рафаловича конкретизувати свій первинний намір більш радикально.

Іронічний підтекст реплік мовця (Рафаловича) на зразок *і ви кавалер, коли вас не тягне додому; певно її тут нема, виїхала десь на село; то, може, німа; се якась ідеальна жінка* тощо підсилюється в міру того, як слухач (Стальський) вперто не хоче розуміти “між рядків” комунікативної інтенції інтерлокутора. Вибраною комунікативною стратегією із застосуванням непрямих іллокуцій та іронічного підтексту адресант (Рафалович) досягає поставленої мети, про що свідчить перлокутивний ефект комунікативного акту, виражений висловлюванням *попрощався зі Стальським і пішов до свого готелю*.

У наведеній ситуації можна говорити про застосування мовцем (Рафаловичем) комунікативної тактики етикетного, неконфліктного спілкування. Дотримуючись максими такту комунікант відкрито не демонструє бажання позбутися товариства набридливого співрозмовника, а докладає зусиль приховати свій комунікативний намір. У такий спосіб, висловлюючи свої відчуття в завуальованій формі (непрямі іллокуції, іронія), адресант не ризикує поспувати своїх стосунків з адресатом.

Про ефективність застосування іронії у ситуаціях міжособистісного спілкування свідчить ще один приклад.

Сергій, персонаж драматичного твору О. Коломійця “Убий лева”, виходить ненадовго, щоб купити щось повечеряти. Його приятель Володя залишається сам. Коли Сергій через деякий час повертається, то він здивовано-спантеличено спостерігає інтимну сцену: Володя обіймає та цілує Надійку. Знайомлячись із Сергійком, Надійка представляється дружиною Володі. Сергій розгублюється на хвилину, а потім, щоб якось вийти з незручної ситуації, починає іронізувати: “Дуже приємно! Виходив від холостяка, а повернувся за п’ятнадцять хвилин у сім’ю! Уже й розписався, і весілля відбулося за якихось п’ятнадцять хвилин! Можна внести в книгу рекордів! Таке й гномику не під силу.”

Іронічність ситуації підсилює імпліцитна інформація, пов’язана з пресупозицією згаданого комунікативного акту: саме перед приходом Надійки Володя з Сергієм, обговорюючи питання одруження, доходять спільного висновку, що їм ще варто зачекати:

Сергій: *Ти добився квартири – може, надумав одружуватися?*

Володя: *Як і ти – зачекаю.*

Раптова зміна Володиного рішення відбувається в момент кількахвилинної відсутності Сергійка, коли в кімнату несподівано заходить Надійка і заявляє: *“Я, Володю, надумала нікуди вже від тебе не їхати, будемо одружуватися. Будемо?”*

Розгублений Володя погоджується: *“Будемо”* (дотримання комунікантом максими згоди).

Важко уявити собі кращий етичний вихід із ситуації, що склалася, ніж той, запропонований інтерлокутором (Сергійком): дотримуючись максими такту, ховає свою спантеличеність у формі іронічних висловлень на зразок *Виходив від холостяка, а повернувся у сім’ю; уже й розписався, і весілля відбулося; Таке й гномику не під силу* тощо.

Цікавою є наявна в межах наведеного комунікативного акту імпліцитна інформація, виражена висловлюванням *Таке й гномику не під силу*, пов’язана передусім з мікропресупозицією (ситуативною), прагматичний зміст якої відсилає до попередніх розмов приятелів. Прагматична пресупозиція висловлення *гномик* пояснює вживання його в значенні *впливова особа*. Відсутність прагматичної пресупозиції або ігнорування її перетворювало б повідомлення Сергійка *Таке й гномику не під силу* на недоречне.

Отже, недостатня інформативність непрямих іллокуцій могла б призводити до комунікативних девіацій. Як справедливо відзначають лінгвісти, натяк як опосередкована форма інформування є комунікативно невдалим, якщо у висловлюваннях, “що формують натяк, відсутня необхідна в умовах конкретної комунікативної ситуації інформація для розпізнавання адресатом інтенцій (іллокутивних сил) мовця або розуміння змісту, який останній хоче передати” [Бацевич 2000: 170-171].

У проаналізованих ситуаціях прихований зміст іронічних висловлень не зводиться тільки до заперечення буквального змісту, як це традиційно розглядалося у літературознавстві. Іронічний зміст проаналізованих іллокуцій створюється не так через протиставлення, як завдяки *невідповідності* між прямим змістом висловлень і їх справжніми прихованими значеннями. *Невідповідність* більше відповідає природі іронії, ніж *протилежність*, де прихований зміст не завжди є запереченням буквального.

Проаналізований ілюстративний матеріал засвідчує, що у випадках – чи то добродушного кепкування, чи злосливого глузування – насмішка є очевидною, що є грубим порушенням максими такту. Глузування порушує норми ефективного міжособистісного спілкування, а *принцип іронії* сприяє у більшості випадків реалізації вдалих комунікативних активів.

Ще один важливий аспект цієї проблеми. Ми не можемо погодитися з традиційним визначенням літературознавцями сарказму: “коли іронічна насмішка стає злою, знущальною, її називають сарказмом” [Передерій 1979: 439], або сарказм – “зла іронія, в’їдливе, нещадне, злосливе іронізування” [Тимофеев 1966:

310], а розглядаємо цю форму неввічливої мовленнєвої поведінки як *злосливе глузування*, тому що брутальна насмішка у висловленнях сарказму є відкритою, а не прихованою. Крім того, “сарказм завжди нещадний, сатиричний, тоді як іронія засвоює м’які умиротворюючі тона” [Розин 1970: 447].

Таким чином, *іронія-ефект* сприяє етикетній неконфліктній мовленнєвій поведінці. Такий підхід щодо іронічних висловлень у світлі непрямих іллокуцій та стратегічної двозначності з метою виявлення ввічливості, хоч і не є чимось зовсім новим, бо сягає своїми коренями епохи античності (ще Аристотель радив іронічний спосіб висловлювання, притаманний добре вихованій людині [цит за: Łaguna 1984, Розин 1970]), ще не знайшов достатнього відображення в сучасній лінгвістичній літературі. Переоцінка явища іронії згідно з функціонально-прагматичною моделлю спілкування ще чекає на своє глибоке дослідження. У сучасній прагматично налаштованій лінгвістиці виникає потреба дослідити власне мовленнєві механізми природи іронії, інтерпретуючи її як комунікативний засіб приховання адресантом первинного наміру, який дає змогу мовцю, з одного боку, стати осторонь оцінюваного явища, з іншого боку, виразити суб’єктивно-оцінну модальність у формі непрямих іллокуцій, що попереджує невдачі у спілкуванні і сприяє успішності комунікативних актів.

Література

- Абрамович 1979: Абрамович, Г. Л. Введение в литературоведение [Текст] / Г.Л. Абрамович. – М.: Наука, 1979. – 352 с.
- Арутюнова 1988: Арутюнова, Н. Д. Типы языковых значений. Оценка. Событие. Факт [Текст] / Н.Д. Арутюнова. – М.: Наука, 1988. – 340 с.
- Арутюнова 1981: Арутюнова, Н.Д. Фактор адресата [Текст] / Н.Д.Арутюнова // Изв. АН СССР.СЛЯ. – 1981.– № 4. – С. 356-367.
- Бацевич 2000: Бацевич, Ф.С. Девіації, пов’язані з комунікативною компетенцією мовців [Текст] // Ф.С. Бацевич Основи комунікативної девіатології. – Львів: ЛНУ ім. І.Франка, 2000. – С. 144-204.
- Бацевич 2003: Бацевич, Ф.С. Нариси з комунікативної лінгвістики [Текст] / Ф.С. Бацевич. – Львів, 2003. – 277 с.
- Бацевич 2004: Бацевич, Ф.С. Основи комунікативної лінгвістики [Текст] / Ф.С. Бацевич. – К.: Академія, 2004. – 344 с.
- Вандервекен 1990: Вандервекен, Д. Небуквальные речевые акты [Текст] / Д. Вандервекен // Концептуализация и смысл. – Новосибирск, 1990. – С. 31-61.
- Вежбицкая 1986: Вежбицкая, А. Речевые акты [Текст] / А. Вежбицкая // Новое в зарубежной лингвистике. – М.: Прогресс, 1986. – Вып. 16. – С. 251-275.
- Гак 1998: Гак, В.Г. От ситуации к высказыванию [Текст] / В.Г. Гак Языковые преобразования. – М.: Языки русской культуры, 1998. – С. 199-263.
- Дземидок 1974: Дземидок, Б.О. О комическом [Текст] / Б.О. Дземидок. – М.: Просвещение, 1974. – 124 с.
- Загнітко 2002: Загнітко, А.П. Актуальні проблеми сучасної української лінгвістики [Текст] / А.П. Загнітко. – Донецьк: Вид-во Донецьк. Ун-ту, 2002. – 45 с.
- Загнітко 2006: Загнітко А.П. Лінгвістика тексту: Теорія і практикум: Наук.-навч.посіб [Текст] / А.П. Загнітко. – Донецьк: ДонНУ, 2006. – 289 с.
- Загнітко 1997: Загнітко, А.П. Текст як лінгвістична категорія [Текст] / А.П. Загнітко (укл.) // Лінгвістичні студії: Зб. наук. праць. – 1997. – Вип.3. – С. 106-133.
- Загнітко 2007: Загнітко, А.П. Сучасні лінгвістичні теорії: Монографія [Текст] / А.П. Загнітко. – Вид. 2-ге, випр. і доп. – Донецьк: ТОВ “Юго-Восток, Лтд”, 2007. – 219 с.
- Казанская 1980: Казанская, Г.П. Некоторые стилистические приемы создания эффекта иронии в портретных характеристиках романа С.Ричардсона “Клариса Гарлоу” [Текст] / Г.П. Казанская // Вопросы стилистики английского языка. – М., 1980. – Вып. 155. – С. 47-52.
- Космеда 2000: Космеда, Т.А. Аксиологічні аспекти прагмалінгвістики: формування і розвиток категорії оцінки [Текст] / Т.А. Космеда. – Львів, 2000. – 349 с.
- Падучева 1982: Падучева, Е.В. Прагматические аспекты связности диалога [Текст] / Е.В. Падучева // Изв. АН СССР СЛЯ. – 1982. – №4. – С. 305-313.
- Передерій 1979: Передерій, В.Ф. Іронія в естетичі [Текст] // Українська Радянська Енциклопедія. – 2-е видання. – К.: Гол. ред. укр. рад. енцикл., 1979. –Т.4. – С. 439.
- Походня 1989: Походня, В.Н. Языковые средства выражения иронии [Текст] / В.Н. Походня. – К.: Наук. думка, 1989. – 124 с.
- Розин 1970: Розин, Н.П. Ирония [Текст] / БСЭ. – 3-е изд. – М., 1970. – Т.10. – С. 447-448.
- Струк 1992: Струк, Т.М. Взаємовідношення семантичної та прагматичної структур висловлювання [Текст] / Т.М. Струк // Иноземна філологія. – Львів, 1992. – Вип. 103. – С. 3-8.
- Тимофеев 1966: Тимофеев, Л.И. Основы теории литературы [Текст] / В.Н. Походня. – М.: Просвещение, 1966. – 478 с.
- Українська мова: Енциклопедія 2000: Українська мова: Енциклопедія [Текст] / Ред. В.М. Русанівський, О.О. Тараненко, М.П. Зяблюк та ін. – К.: Укр.енцикл., 2000. – 752 с.

- Knox 1961: Knox, N. The Word "Irony" and its Context [Text] / Knox N. – Durham (N.C.): Duke University Press, 1961. – 258 p.
- Łaguna 1984: Łaguna, P. Ironia jako postawa i jako wyraz (z zagadnień teoretycznych ironii) [Text] / Łaguna P. – Kraków: Wydawnictwo Literackie Kraków-Wrocław, 1984. – 91 s.
- Leech 1983: Leech, G. Principles of Pragmatics [Text] / G. Leech – London: Longman, 1983. – 250 p.
- New Webster's Dictionary and Thesaurus of the English Language [Text] – Danbury: Lexicon Publications, Inc., 1993. – 1284 p.
- Searle 1975: Searle, J. Indirect Speech Acts [Text] / J. Searle // Syntax and Semantics. Speech Acts. Ed. by P. Cole and J. Morgan. – New York: Academic Press, 1975. – Vol.3 – P. 59-82.
- Tanaka 1996: Tanaka, N. The Pragmatics of Uncertainty [Text] / N. Tanaka // Pragmatics and Language Learning. Ed. Bouton L. – 1996. – № 7. – P. 119-141.

Джерела

- Гуцало 1996: Гуцало, Є. Твори в п'яти томах: Повісті [Текст] / Є. Гуцало. – К.: Дніпро, 1996. – Т.2. – 461 с.
- Коломієць 1985: Коломієць О. Убий лева! Сторінки буття [Текст] / О. Коломієць. – К.: Мистецтво, 1985. – 52 с.
- Франко 1979: Франко І. Перехресні стежки [Текст] / І. Франко Зібрання творів: У 50-томах. – Т. 20. Повісті та оповідання. – К.: Наук. думка, 1979. – 482 с.

В статье рассмотрена ирония как лингвистическое явление в структуре прагматики межличностного общения. Очерчиваются функционально-коммуникативные особенности иронических высказываний, разграничиваются ирония как лингвистическое явление и ирония как стилистический приём.

Ключевые слова: ирония, опосредствованные иллокуции, пресуппозиция, максима такта, межличностное общение.

The article is focused on the indirectness as the strategy of interpersonal communication and on the role of such a traditional stylistic device as irony in the hinting strategy. Moreover, a distinction between irony as the linguistic phenomenon and as a stylistic device has been suggested.

Key words: irony, indirect illocution, presupposition, Tact Maxim, interpersonal communication.

Надійшла до редакції 21 січня 2010 року.

Юрій Дорофеев

ББК А45=81-923

УДК 81'42: 81'37

ФУНКЦИОНАЛЬНАЯ ОБУСЛОВЛЕННОСТЬ МОДИФИЦИРОВАННЫХ ФОРМ И ЗНАЧЕНИЙ ЯЗЫКОВЫХ ЕДИНИЦ В ТЕКСТЕ

У статті розглядаються процеси утворення оказіональних одиниць у текстах продуктивної семантики з погляду функціональної обумовленості мовленнєвої діяльності людини. Доводиться необхідність враховувати роль структурних та семантичних особливостей окремих одиниць у процесах репрезентації і категоризації індивідуального досвіду носіїв мови.

Ключові слова: текст, антропоцентризм, досвід, семантична аномалія.

В последние десятилетия развитие языкознания «было отмечено вполне определённым переключением внимания многих лингвистов с вопросов, касающихся того, «как устроен язык», на выяснение того, «как он функционирует» [Булыгина, Шмелев 1997: 244]. Поэтому тезис о том, что именно в деятельности человека «следует искать источник возникновения средств производства языка» [Звегинцев 2008: 158], сегодня не подвергается сомнению. Когда говорят о творческой деятельности, основанной на языке, то «имеют в виду прежде всего способность человека каждый раз заново порождать завершённое оригинальное высказывание из стандартных строевых элементов» [Караулов 2006: 240]. Однако, как отмечает Ю.Н. Караулов, «По мере формирования языковой личности и овладения языком происходит усиление лексикализации, т.е. становится прецедентным, а значит, предсказуемым грамматическое поведение каждого слова, и ослабление грамматикализации, т.е. ограничение возможностей к свободной комбинаторике» [Караулов 2006: 160]. Таким образом, творческое начало при организации всегда обусловлено навыками использования языковых средств, их упорядочения в рамках текста, но овладение языком предполагает усвоение некоторых конвенциональных приемов построения речи, что значительно ограничивает проявление речетворчества.

Текст как система, следовательно, может рассматриваться двояко: с одной стороны, как реализация конвенциональной по своей сути языковой системы, а с другой, как отражение фактов объективной

действительности в сознании того, кто продуцирует текст. Во втором случае объектом изучения становится интенциональное использование языковых единиц в речи, поскольку каждый говорящий с необходимостью обращается к приемам, которые позволяют преодолеть «автоматическое» использование языковых средств: «Значение говорящего принято противопоставлять конвенциональному значению как отходящее от некоторых общепринятых в данном языковом сообществе норм и правил интерпретации знаков» [Кравченко 2001: 129]. При этом следует учитывать, что «Грамматические единицы, так же как и лексические, могут участвовать в стремлении говорящего преодолевать стандартизованность языковых конструкций» [Ремчукова 2005: 54]. Эта необходимость преодоления языковой традиции вызвана потребностью зафиксировать в тексте опыт, не имеющий узуального выражения в языковой картине мира.

В связи с этим **целью** работы является анализ функциональной и прагматической обусловленности процессов преобразования форм и значений языковых единиц в тексте, который рассматривается как средство отражения авторского видения мира.

Достижение этой цели предполагает решение следующих **задач**:

- охарактеризовать текст как средство трансляции индивидуального опыта;
- выявить собственно лингвистические механизмы передачи интенциональных значений;
- определить особенности возникновения семантических аномалий.

Прежде всего следует обратить внимание на тот факт, что в нашей работе различаются тексты непродуктивной семантики и тексты продуктивной семантики [Брудный 1998: 257]. Организация первых подчиняется устоявшимся нормам и не выходит за рамки узуса. Эта особенность свидетельствует о приспособленности отдельного вида речи к процессу человеческого общения, а соблюдение норм обеспечивает адекватное восприятие текстов и, следовательно, является залогом успешной реализации намерений говорящего. Отступления от норм выражения для данного типа текстов нежелательны. Однако содержание текстов продуктивной семантики (особенно художественных текстов) часто требует для своего выражения использования неконвенциональных структур, которые не могут рассматриваться как нарушение правил. Нередко продуцирование парадоксального по своей сути высказывания входит в намерения говорящего. Следовательно, подобные случаи ненормативного использования языковых средств выполняют определённые функции в тексте и отражают интенции говорящего/пишущего. Ведь «Мир может быть понят только через посредство неповторимо конкретного индивидуального опыта» [Брудный 1998: 129], а конвенциональные языковые средства далеко не всегда позволяют выразить индивидуальное видение мира в полной мере, и человек говорящий вынужден искать формы, которые будут соответствовать его замыслу. И поскольку каждый текст содержит в себе новое знание о мире, то выражение этого знания может быть достигнуто только путем различных формальных и семантических модификаций общеупотребительных единиц.

Объектом нашего исследования являются тексты продуктивной семантики и мы попытаемся рассмотреть возникающие в них грамматические и лексические окказионализмы в аспекте отражения ими индивидуального авторского опыта, поскольку, по нашему мнению, появление подобных новообразований реализует механизм приспособления языка к нуждам говорящего.

Тексты продуктивной семантики, как правило, строятся на основе различных семантических аномалий, форма выражения которых бывает весьма различной. При этом необходимо указать, что образование семантической аномалии предполагает не просто использование окказиональных слов, но прежде всего особенности сочетания языковых единиц (морфем, слов, словосочетаний и др.): «*Слишком поздно пытаться тебя придумать назад*» (И.Кормильцев); «*Колесницегонитель спит, Колесница стоит*» (В.Бутусов). И здесь очень важной оказывается близость грамматики и лексики, отмеченная Ю.Н. Карауловым (см. выше), поскольку «Характеристика каждой единицы определяется взаимообусловленностью ее **формы, значения и функции**» [Золотова 2001: 108]. Также необходимо подчеркнуть, что «и лексическое, и грамматическое значения имеют единую гносеологическую природу, которая обнаруживается в соотносительности планов содержания единиц лексики и грамматики с внеязыковой действительностью» [Алефиренко 2005: 211].

По словам Б.М. Гаспарова, «всякий акт употребления языка – будь то произведение высокой ценности или мимолетная реплика в разговоре – представляет собой частицу непрерывно движущегося потока человеческого опыта» [Гаспаров 1996: 9]. Н.А. Рудяков пишет: «сущность языка состоит в том, что он выражает не только деятельность мысли – понятия, суждения, но еще и представления, заключающие в себе чувственно-волевое отношение к понятиям и суждениям» [Рудяков 1993: 11]. Эти утверждения приобретают принципиальное значение в процессе анализа соотношения между формой и содержанием текста, поскольку становится ясно, что текст представляет собой не непосредственное отражение действительности, он выражает субъективное отношение автора к миру, явлениям, фактам, представлениям и т.д. Поэтому, если в языке, в его лексических и грамматических значениях, в той или иной степени фиксируются результаты человеческого познания, имеющие социальное значение, то следует рассматривать тексты как средство трансляции индивидуального опыта, который представляет, по мнению автора высказывания, определенную ценность (о двух разновидностях знания см. [Кравченко 2004: 16]).

Наиболее распространено убеждение, что индивидуальность текста проявляется в «языковой игре – креативной языковой деятельности говорящего, проявляющейся в необычном (нестандартном, нетривиальном) употреблении языковых средств или их индивидуальном создании для достижения определенных стиливых

эффектов (иронии, комизма, балагурства, острословия)» [Шелякин 2005: 276]. Однако Е.Н. Ремчукова отмечает, что «массовые инновации, в основе которых лежит важнейшее свойство эпохи – усиление личностного, творческого начала» [Ремчукова 2005: 41] являются характерной чертой прозы и поэзии постмодернизма и поэтому закономерным является то, что в современной литературе широко используются различные авторские новообразования, отражающие индивидуальное осмысление фактов и явлений окружающего мира. В основе семантической и грамматической окказиональности лежат типичные языковые механизмы, и те и другие реализуют потенциальные возможности языковой системы.

Как правило, окказиональные единицы рассматривают с точки зрения экспрессивной и эмоционально-образной, что иногда приводит к одностороннему истолкованию их содержания. А ведь экспрессивность текста не сводится к использованию тех или иных слов или конструкций. М.М. Бахтин отмечал: «В разных сферах речевого общения экспрессивный момент имеет разное значение и разную степень силы, но есть он повсюду: абсолютно нейтральное высказывание невозможно» [Бахтин 2000: 279], указывая, что экспрессивный момент – это субъективное эмоционально-оценивающее отношение говорящего к предметно-смысловому содержанию своего высказывания. Таким образом, отбор изображаемых фактов действительности и весь языковой материал, используемый для создания текста, связаны с экспрессивностью авторской мысли. А употребление неконвенциональных средств выражения преследует прежде всего цель выразить новое содержание, которое не согласуется со знаниями о предмете изображения и потому пока что не нашло отражения в языковой картине мира: «*Тем временем происходит далееследующее в нижеизложенной последовательности: бодрение, умывание, одевание*» (В.Бутусов), «*какая горькая память – память о том, о том, что будет потом*» (И.Кормильцев).

Ю.М. Лотман, обсуждая особенности структуры художественных текстов, писал: «Никаких языковых неожиданностей в нормальном акте говорения не должно быть. В поэзии дело обстоит иначе – самый ее строй информативен и все время должен ощущаться как неавтоматический» [Лотман 1972: 127]. Поэтому «выполнять функцию «хороших стихов» в той или иной системе культуры могут лишь тексты высоко для нее информативные. А это подразумевает конфликт с читательским ожиданием, напряжение, борьбу и в конечном итоге навязывание читателю какой-то более значимой, чем привычная ему, художественной системы» [Лотман 1972: 130]. Как нам представляется, одним из способов деавтоматизации читательского восприятия и являются окказиональные образования, заставляющие читателя увидеть предмет изображения в новом свете: «*А вы видели когда-нибудь огнепады?; «Блины из воздухорослей и вотерброды – это очень полезная и питательная пища»; «У нее сегодня занятия по преодолению незримых препятствий. Воздухореография, одним словом»*» (В.Бутусов).

Бесспорно, в этих примерах обращают на себя внимание окказиональные номинативные единицы, поэтому нередко наблюдается тенденция рассматривать именно лексикон языковой личности как наиболее ясное из возможных руководств к пониманию речемыслительной деятельности человека. Однако, наблюдения над использованием неконвенциональных языковых единиц в текстах продуктивной семантики приводят нас к выводу, что в основе своей подобные явления возникают на основе необычного соотношения морфем или слов, то есть вследствие возникновения своеобразных синтагматических и парадигматических связей, которые и мы и рассматриваем как семантические аномалии, поскольку синтагматика и парадигматика рассматривают «не только сочетаемостные свойства языковых единиц, но и преобразования, которым они подвергаются при соединении» [Шелякин 2005: 160]. Так, в предложениях «*Кровать выгибается пружинистым мостиком во всю свою железную стая и издает свежесжатый восторженный симфонический клич*» (В.Бутусов); «*тьень ко мне повернулась спиной, тень уже не танцует со мной*» (И.Кормильцев) слова *свежесжатый, симфонический клич, тень* приобретают новое значение благодаря расширению их семантической валентности.

Таким образом, появление нового смысла в тексте представляет собой результат соотносительности языковых единиц между собой и их отношение к общему языковому опыту: В частности, «Креативные возможности, скрытые в самой грамматической единице языка, как правило, основаны на нарушении грамматической нормы, что создает эффект формы обновленной, неожиданной» [Ремчукова 2005: 310]. Поэтому, когда мы встречаем предложение «*Люди с пишущими стиральными швейными электронными машинками машинами машинищами*» (И.Кормильцев), мы соотносим его структуру с принципами организации рядов однородных и неоднородных определений и видим, что здесь нарушены связи между определениями и определяемыми словами (все определения относятся и к машинкам, и к машинам, и к машинищам), вследствие чего формируется образ громоздких механизмов, окружающих человека.

Важно отметить, что такое «нарушение нормы» не является чем-то маргинальным по отношению к системе языка, поскольку и образование новых слов, и установление новых связей между формами слов подчиняются общим языковым механизмам, что и обуславливает возможность их понимания реципиентом: «*Затворившиеся рукописцы, стиснув зубы, с хрустом разминают затекшие кончики перьев»*», «*Эхолов ставит свой высокомерный сапог на внутреннюю часть кольца»*, «*Она делает длинный пuffed и отодвигает от себя обсуудренный творожный кекс*» (В.Бутусов).

В подобных случаях наблюдается процесс борьбы между представлением автора о предмете изображения и необходимостью выразить это представление. Ведь «Знание само по себе внеграмматично, амодально и синкретично по отношению к предмету и действию (его или над ним), значение же всегда

опосредовано грамматикой, отягощено частеречными, категориальными, модальными ограничениями, на нем лежит печать межзнаковых отношений» [Караулов 2006: 209]. Помимо этого следует учитывать тот факт, что «Образ, вызываемый тем или иным выражением в представлении того или иного говорящего субъекта, отражает индивидуальный жизненный опыт и уникальные перцептивные способности именно этой личности и никогда не бывает тождественен тому образу, который это же выражение вызовет в сознании любого другого говорящего субъекта» [Гаспаров 1996: 284]. Поэтому автор с неизбежностью должен учитывать тот фон, на котором воспринимается его произведения, и возможную степень отклонения от известных читателю способов выражения, чтобы текст не утрачивал в глазах воспринимающего связности (как, например, в некоторых произведениях футуристов и сюрреалистов), был доступен восприятию и обладал смыслом.

В качестве примера подобных образований можно привести следующие: «*Назревающие скульптурности безропствуют в ожидании прикосновения уверенной хозяйской руки*», «*Живет он в эмоционариуме, где преимущественно спит*», «*Верика наблюдает за плавучими берегами, сидя по плечи в теплой воде где-то между Странглией и Мямликой*» (В.Бутусов). В этих предложениях встречается ряд слов, которых нет в словарях, однако понимание данных фраз (в том числе и неизвестных слов) не вызывает у нас больших трудностей. Происходит это, прежде всего, благодаря продуктивности морфем, использованных автором (суффиксы, - *ость*, - *ств*, префикс *без-*), или прозрачности мотивирующих основ (*страна* + *Англия*, *мямить* + *-суффикс -к-*).

Ю.М. Лотман определял поэтический текст как «мощный и глубоко диалектический механизм поиска истины, истолкования окружающего мира и ориентировки в нем» [Лотман 1972: 131]. Исходя из этого положения, характеризующего прагматическую направленность текста, мы полагаем возможным рассматривать текст как систему, функцией которой является воздействие на картину мира реципиента, которое «может быть осуществлено только путем преобразования значений слов или словосочетаний» [Рудяков, Дорофеев 2007: 35]. Поэтому все неконвенциональные сочетания языковых единиц в тексте имеют своей целью противопоставление авторского отношения к предмету изображения общепринятому представлению о нем [Рудяков 1993: 21]: «*Если ты хочешь – сделай белой мою тень*», «*Любовь – это газ без цвета и запаха*» (И.Кормильцев). И здесь вновь становится явным процесс взаимодействия формальных и содержательных характеристик языковых единиц, подвергающихся переосмыслению: вследствие того, что грамматическая подсистема выражает «наиболее общие и существенные свойства и отношения событий, а также интерпретацию их говорящим, его коммуникативные установки и тем самым организует из слов сообщения о событиях» [Шелякин 2005: 148-149], лексическое значение подвергается значительным модификациям, и, следовательно, появление новой семантики, является следствием выбранной автором формы.

На основании изложенных наблюдений можно сделать следующие выводы.

Антропоцентрический подход к многообразным модификациям языковых единиц в текстах позволяет выявить закономерности развития языковой системы в процессе ее реализации в речевой деятельности. Творческая реализация в текстах разных жанров и стилей креативного потенциала подсистем языка свидетельствует о том, что «живой язык нельзя заковать в кандалы академических предписаний и запретить ему развиваться, породить новые явления, отвечающие потребностям общества» [Звегинцев 2008: 25].

Однако необходимость выражения в тексте своего индивидуального опыта восприятия и концептуализации мира не означает абсолютного произвола, поскольку языковые единицы, соотносятся с реальной действительностью и отражают общую и социально значимую для носителей языка. Поэтому выбор тех или иных языковых средств и форм их организации в единое целое обусловлен функциональной направленностью текста, который должен быть доступен восприятию реципиента и при этом отражать новое представление о предмете изображения.

Таким образом, специфика текста определяется интенциональным использованием общеязыковых средств с целью создания семантических аномалий, позволяющих автору выразить свое индивидуальное видение мира. Собственно лингвистический механизм создания семантической аномалии заключается в одновременном преобразовании форм и значений ряда языковых единиц, включенных в текст. Подобные модификации могут приводить и к появлению окказиональных образований, функция которых – преодоление автоматизма восприятия текста реципиентом. Предмет изображения предстает в непривычном виде, вследствие этого возникает конфликт с представлениями читателя, и в конечном итоге становится возможным преобразование фрагмента читательской картины мира.

Литература

Алефиренко 2005: Алефиренко, Н.Ф. Спорные проблемы семантики: Монография [Текст] / Н.Ф. Алефиренко. – М.: Гнозис, 2005. – 326 с. – 1500 экз. – ISBN 5-7333-0164-3.

Бахтин 2000: Бахтин, М.М. Проблема речевых жанров [Текст] / М.М. Бахтин // Автор и герой: к философским основам гуманитарных наук. – СПб.: Азбука, 2000. – С. 249-298. – 7000 экз. – ISBN 5-267-00272-0.

Брудный 1998: Брудный, А.А. Психологическая герменевтика [Текст] / А.А. Брудный. – М: Изд-во «Лабиринт», 1998. – 336 с. – Библиогр.: с. 325-330. – 1000 экз. – ISBN 5-87604-044-4.

- Булыгина, Шмелёв 1997: Булыгина, Т.В., Шмелёв, А.Д. Языковая концептуализация мира (на материале русской грамматики) [Текст] / Т.В. Булыгина, А.Д. Шмелёв. – М.: Школа «Языки русской культуры», 1997. – 576 с. – 1000 экз. – ISBN: 5-88766-051-1.
- Гаспаров 1996: Гаспаров, Б. М. Язык, память, образ. Лингвистика языкового существования [Текст] / Б.М. Гаспаров. – М.: «Новое литературное обозрение», 1996. – 352 с. – 2000 экз. – ISBN 5-86793-020-3.
- Звегинцев 2008: Звегинцев, В.А. Мысли о лингвистике [Текст] / В.А. Звегинцев / Предисл. В.М. Алпатов. Изд. 2-е. – М.: Издательство ЛКИ, 2008. – 336 с. – (Из лингвистического наследия В.А. Звегинцева). – Библиогр.: с.327-334. – 2000 экз. – ISBN 978-5-382-00641-3.
- Золотова 2001: Золотова, Г.А. Грамматика как наука о человеке [Текст] / Г.А. Золотова // Русский язык в научном освещении. – 2001. – №1. – С.107-113. – Библиогр.: с.113.
- Караулов 2006: Караулов, Ю.Н. Русский язык и языковая личность [Текст] / Ю.Н. Караулов. – М.: КомКнига, 2006. – 264 с. – 2000 экз. – ISBN 5-484-00509-4.
- Кравченко 2001: Кравченко, А.В. Знак, значение, знание. Очерк когнитивной философии языка [Текст] / А.В. Кравченко. – Иркутск: Издание ОГУП «Иркутская областная типография № 1», 2001. – 261 с. – Библиогр.: с. 241-261. – 2000 экз. – ISBN 5-7971-0100-9.
- Кравченко 2004: Кравченко, А.В. Язык и восприятие: Когнитивные аспекты языковой категоризации [Текст] / А.В. Кравченко. – Иркутск: Изд. Иркут. гос. Ун-та, 2004 – 206 с. – Библиогр.: с. 184-201. – 500 экз. – ISBN 5-7430-0412-9.
- Лотман 1972: Лотман, Ю.М. Анализ поэтического текста. Структура стиха [Текст] / Ю.М. Лотман. – Л.: Просвещение, 1972. – 350 с. – 5000 экз.
- Ремчукова 2005: Ремчукова, Е.Н. Креативный потенциал русской грамматики [Текст] / Е.Н. Ремчукова. – М.: Изд-во РУДН, 2005. – 329 с. – Библиогр.: с. 315-325. – 500 экз. – ISBN 5-209-01802-4.
- Рудяков, Дорофеев 2007: Рудяков, А.Н., Дорофеев, Ю.В. Homo textus: человек в паутине текстов, или учебник чтения для умеющих читать [Текст] / А.Н. Рудяков, Ю.В. Дорофеев. – Симферополь: мсп «Ната», 2007. – 176 с. – Библиогр.: с. 167-173. – 1000 экз. – ISBN 978-966-8926-35-8.
- Рудяков 1993: Рудяков, Н.А. Поэтика, стилистика художественного произведения [Текст] / Н.А. Рудяков. – Симферополь: Таврия, 1993. – 146 с. – Библиогр.: с. 139-141. – 300 экз. – ISBN 5-7780-0676-6.
- Шелякин 2005: Шелякин, М.А. Язык и человек: К проблеме мотивированности языковой системы: учебн. Пособие [Текст] / М.А. Шелякин. – М.: Флинта: Наука, 2005. – 296 с. – Библиогр.: с. 286-290. – 1000 экз. – ISBN 5-89349-829-1.

В статье рассматриваются процессы образования окказиональных единиц в текстах продуктивной семантики с точки зрения функциональной обусловленности речевой деятельности человека. Обосновывается необходимость учитывать роль структурных и семантических особенностей отдельных единиц в процессах репрезентации и категоризации индивидуального опыта носителей языка.

Ключевые слова: текст, антропоцентризм, опыт, семантическая аномалия.

In article processes of formation of occasional units in texts productive semantics from the point of view of functional conditionality of speech activity of the person are considered. Necessity to consider a role of structural and semantic features of separate units in processes representation and categorisation of individual experience of speakers.

Keywords: text, anthropocentrism, experience, semantic anomaly.

Надійшла до редакції 27 січня 2010 року.

Ганна Пасько

ББК Ш 81.432.1-7

УДК 811.11+81'42

МОВЛЕННЕВИЙ ЖАНР ЗАГАДКИ: СТИЛІСТИЧНИЙ АСПЕКТ (НА МАТЕРІАЛІ АНГЛІЙСЬКОЇ МОВИ)

У статті увагу зосереджено на основних засобах творення мовленнєвого жанру загадки в межах художнього стилю, зокрема розглянуто випадки вживання тропів та фігур мови. Прокоментовано вияв художньої сутності загадки через її діалогічну будову.

Ключові слова: загадка, денотат, мовленнєвий жанр, художній стиль.

За визначенням О. Селіванової, мовленнєвий жанр характеризується «певним тематичним змістом, композиційною структурою, відбором фонетичних, лексико-фразеологічних, граматичних, стилістичних засобів й інтенційно-прагматичними особливостями» [Селіванова 2006: 356]. Об'єктом уваги пропонованої статті постає одна з цих невід'ємних конститутивних характеристик мовленнєвого жанру загадки, а саме – стилетвірні засоби його організації.

Взаємозв'язок мовленнєвих жанрів та функціональних стилів завжди привертав увагу дослідників (Т. Винокур, М. Кожина, Н. Орлова, Г. Солганик, В. Салимовський), про що свідчить виокремлення у мовознавстві окремого стилістичного підходу до тлумачення природи мовленнєвого жанру [Бацевич 2006]. Один з фундаторів теорії мовленнєвих жанрів М. Бахтін чи не найпершим відмітив нерозривність понять жанру і стилю. Щодо цього дослідник зазначає: «По суті мовні, або функціональні, стилі є не що інше, як жанрові стилі певних сфер людської діяльності і спілкування. У кожній сфері побутують і застосовуються свої жанри, які відповідають специфічним умовам даної сфери; цим жанрам і відповідають певні стилі» [Бахтін 1986].

У сучасній вітчизняній лінгвістичній науці загадка ще не поставала предметом спеціального вивчення з погляду стилістики, хоча деякі аспекти цієї проблеми порушуються у працях мовознавців. Зокрема, О. Селіванова [Селіванова 2004] дослідила метафоричне шифрування і тактику гіперболізації на матеріалі української народної загадки, Н. Захарова [Захарова 2009], визначаючи лінгвокультурологічний статус українських і німецьких народних загадок, описує моделі метафоричного та метонімічного переносу значення, а А. Мамедова [Мамедова 2008] подає перелік стилістичних прийомів німецької народної загадки в рамках її лінгвопоетичної специфіки. Проте стилістичні засоби творення саме англійської загадки не є дослідженими, чим зумовлена актуальність порушеної проблеми.

Метою статті є опис мовленнєвого жанру загадки в стилістичному аспекті, що передбачає вирішенні таких завдань:

- довести належність мовленнєвого жанру загадки до художнього стилю;
- простежити специфіку вияву стилетвірних засобів творення образності в структурі англійської загадки як мовленнєвого жанру.

Як твердить Ф. Бацевич, «жанр формується у межах конкретного функціонального стилю; останній задає основні координати мовленнєвого жанру» [Бацевич 2005: 102]. Визначаючи стилістичну специфіку мовленнєвого жанру загадки, слід зазначити, що С.Я. Єрмоленко розглядає фольклорне мовлення у своїй цілісності як різновид художнього стилю [Єрмоленко 1987], П.М. Попов відносить загадку до «художнього виду народної творчості» і додає, що «своїм оформленням загадки, як і прислів'я, займають проміжне місце між поезією і прозою, однак, ближчі до поезії» [Попов 1958: 326-327]. Такої думки дотримується і О.М. Казарцева, яка виділяє загадку з-поміж жанрів художнього мовлення [Казарцева 2001: 370]. Отже, цілком очевидно, що мовленнєвий жанр загадки формується в художньому стилі під безпосереднім впливом його стилетвірних засобів, що постають чинником «емоційно-образного впливу на читача або слухача» [Солганик 2000: 196].

С.Г. Лазутін справедливо вважає, що вживання певних видів тропів у тих чи інших жанрах зумовлюване їхньою відповідністю специфічним особливостям цих жанрів у способі художнього відображення явищ реальної дійсності. Водночас дослідник наголошує на тому, що саме метафора є «улюбленим» стилістичним засобом жанру загадки, адже «метафора в загадках характеризує специфіку їхнього змісту і форми, складає основу їхньої стилістичної і композиційної організації, визначає самі творчі принципи художнього відображення дійсності» [Лазутин 1989: 93-94].

О.О. Селіванова до принципів метафоричного шифрування у структурі загадки відносить антропоморфізм (аналогізація статусів людини чи частин її тіла з денотатом відгадки), зооморфізм (аналогізація номінацій представників тваринного світу з відгадкою) та побутоцентризм (аналогізація назв предметів повсякденного побуту з відгадкою) [Селіванова 2004: 209-210]. Ми дещо розширимо цю класифікацію, додавши до неї флороморфізм, або фітоморфізм (аналогізація назв рослинного світу з денотатом-відгадкою).

Проілюструємо це на таких прикладах:

– **антропоморфізм:** *What kind of teeth cannot bite?(The teeth of a comb); Two sisters fair and bright always running, never meet (The Sun and the Moon); A golden girl sits in the darkness, but her hair hangs out in the sunlight. Do you know her? (A carrot); This old granny has only one eye And a long thing tail that dances behind; Whenever she dances on the cloth A bit of her tail is left in it (A needle and a thread); There came a poultry-maid in a red coat to count the poultry (A fox);*

– **зооморфізм:** *Thirty two white horses upon a red hill, Now they tramp, now they champ, Now they stand still (The teeth and gums); A one-eyed dragon with a long tail. It has been in and out of many beautiful clothes, and seen many good tailors (A needle and a thread);*

– **побутоцентризм:** *Two deep wells. Full by day, empty at night (High boots); Two shafts behind the ears, two wheels in front of the eyes, And a little saddle on the nose (Spectacles); It's a golden sieve with many black houses in it (The sunflower); There hangs a sieve, made by no man's hands (A web); The doors are open in the morning but shut at night. If you look into them, you see yourself inside (Eyes); What is it, that resembles a cart, but has no wheels and leaves no tracks behind it? (A boat);*

– **флороморфізм (фітоморфізм):** *This tree has thousands of leaves. It grows bigger and bigger without any branches, without any root (A haystack); A thick forest which grows as fast as it is cut down (Hair).*

Нерідко у створенні загадок застосовується прийом «виключення»: *Clean, but not water; Sticky, but not tar; White, but not snow; Sweet, but not honey. What is it? (Milk); It is not a brush, but has leaves; It is not a shirt, but is sewn together; It has no tongue, but tells a tale (A book).*

Окрім метафори, з металогічної лексики [Абрамович, Чікарьова 2004] в загадці зустрічаються такі тропи:

– **метонімія**: *What plate can't you eat off? (An empty one); On a sunny day I have one. And you have one too, And the oak in the field And the fish in the sea also have one (A shadow).*

Ю. Соколов зазначає, що для художньої семантики загадок властивим є вживання власних імен як загальних (принцип метонімії) [Соколов 1941: 219]: *Our little John Has a wooden shirt on And a long sharp nose. He leaves his mark Wherever he goes (A pencil); Little Nancy Etticote, In a red petticoat With a red nose; The longer she stands, the shorter she grows (A candle);*

– **порівняння**: *I sit in a tree, round as a ball, red as blood, sweet as honey (A cherry); As soft as silk, as white as milk, As bitter as gall; A thick wall and a green coat covers me all (A walnut);*

– **епітети**: *Furry and purry With long whickers (A cat); A little old woman with twelve children: some short, some long, some cold, some hot. What is it? (A year);*

– **персоніфікація**: *Nature requires five, Custom gives seven, Laziness takes nine, And sloth takes eleven (Hours of sleep); Water frowns at it. Trees shake their heads at it. Flowers bow to it. Clouds run away from it (The wind);*

– **гіпербола**: *A blue sheet which covers the whole world. What is it? (The sky);*

– **амфіболія**: *What kind of cake tastes awful? (A cake of soap); What can you serve, but never eat? (A tennis ball).*

Яскравості стилю мовленнєвого жанру загадки додають такі фігури мови:

– **полісиндетон**: *Two geese before a goose, and two geese behind a goose and one goose in the middle. How many geese in all? (Three);*

– **асиндетон** (важливою стилістичною ознакою загадки є лаконічна, стисла, сконденсована форма її мовної маніфестації, внаслідок чого у структурі загадки ця фігура мови характеризується частотним виявом): *In spring you're glad to see me, In summer I keep you cool, In autumn I give you food, In winter I keep you warm (An apple-tree); It takes off a piece of its clothing each day, By the end of the year it has nothing left to wear (A calendar); Hick-a-more, Hack-a-more, On the kitchen floor; All the horses, all the men, Couldn't drive Hick-a-more, Hack-a-more, Off the kitchen floor (Sunshine);*

– **хіазм** (знаходить свій вияв як в описовій частині загадки, так і у структурі денотата-відгадки): *What is it which works when it plays, and plays when it works? (A fountain); What is the difference between a schoolmaster and an engine-driver? (One minds the train and the other trains the mind); What is the difference between a soldier and a young girl? (One powders the face, the other faces powder);*

– **каламбур**: *When is frosty weather like poesy? (When there is rime on the hedges – Гра слів: однакове звучання – 1. rime [raim] – іній; 2. rhyme [raim] – рима); What musical instrument will you not believe? (A lyre – Гра слів: однакове звучання – 1. lyre [laɪə] – ліра; 2. liar [laɪə] – брехун);*

– **парадокс**: *It is very small and light but you won't be able to lift it by its tail. What is it? (A ball of wool);*

– **анафора**: *We are twins, We walk together, We never part, We make a pair for ever (Boots or shoes);*

– **градація**: *There is a little green house; And in the little green house There is a little brown house; And in the little brown house There is a little yellow house; And in the little yellow house There is a little white house; And in the little white house There is a white little heart (A nut); I went to the wood and got it; I sat down and looked at it; The more I looked at it, The less I liked it; And brought it home because I Could not help it (A thorn);*

– **алюзія** (є досить рідкісним явищем для цього мовленнєвого жанру): *Where was Solomon's temple? (At the side of Solomon's head).*

Певної стильової окраси додає використання **ідіом**: *When it is the worst weather for rats and hares? (When it rains cats and dogs – «дощ лє як з відра»).*

Особливого динамізму описовій частині загадки додає і «мовна економія» – **еліптичність**: *By day – a hoop, At night – a snake (A belt); Head of iron, tail of wood (An axe).*

Також до стилетвірних чинників творення мовленнєвого жанру загадки слід віднести її діалогійну будову: описова частина, яка містить імпліцитно чи експліцитно виражене запитання, та відповідь-денотат, що корелює із власним образом, закодованим в описовій частині. Саме завдяки цій діалогійності в інформативно-імперативному мовленнєвому жанрі загадки чітко простежується «звернена» сутність художнього мовлення, що «включає в себе зміст, який автор має намір повідомити адресату, і вольовий намір (вплив на думки і почуття), який він при цьому прагне реалізувати» [Казарцева 2001: 369]: *What can you see with your eyes shut? (A dream).*

М. Бахтін наголошував на тому, що мовленнєві жанри, як і будь-які висловлювання, здатні відображати індивідуальний стиль їхніх творців. Найсприятливішими для відображення індивідуального стилю їхніх авторів-мовців М. Бахтін вважав зокрема жанри художньої літератури, оскільки «тут індивідуальний стиль прямо входить до самого завдання висловлювання, є одним з визначальних завдань його» [Бахтін 1986: 254].

«Координати» мовленнєвого жанру загадки продикувані нормами художнього стилю, який у зображенні дійсності тяжіє до яскравості, образності. Тим не менш, оскільки «народження» цього мовленнєвого жанру відбувалось за участі колективного автора, ми не знайдемо в ньому вираження ознак індивідуально-авторського стилю, але можемо простежити вияв тих загальнотипологічних художніх ознак загадки, які вербалізують мовну картину світу її колективного творця, у цьому разі – англійської національної спільноти.

Отже, для англійської загадки характерним є широкий спектр металогічної лексики та різноманіття фігур мови, однак провідна роль у конструюванні художнього відбиття реальної дійсності належить метафорі. Вплив художнього стилю на формування мовленнєвого жанру загадки простежується і в таких її загальнотипологічних рисах, як лаконічність, стислість, діалогійність.

Безперечно, порушена проблема вимагає подальшого ґрунтовного дослідження, адже відкритим залишається питання зіставного вивчення мовленнєвого жанру загадки у різноструктурних мовах для визначення спільних і відмінних тенденцій його стилістичної номінації.

Література

- Абрамович, Чікарьова 2004: Абрамович, С.Д., Чікарьова, М.Ю. Мовленнєва комунікація [Текст]: підручник / С.Д. Абрамович, М.Ю. Чікарьова. – К.: Центр навчальної літератури, 2004. – 472 с.
- Бахтин 1986: Бахтин, М.М. Проблема речевих жанрів [Текст] / М.М. Бахтин // Естетика словесного творчества / С.Г. Бочаров (сост.). – 2-е изд. – М.: Искусство, 1986. – С. 250-296.
- Бацевич 2006: Бацевич, Ф.С. Вступ до лінгвістичної генології [Текст]: навчальний посібник / Ф.С. Бацевич. – К.: Вид. ц. «Академія», 2006. – 248 с.
- Бацевич 2005: Бацевич, Ф.С. Лінгвістична генологія: проблеми і перспективи [Текст] / Ф.С. Бацевич. – Львів: ПАІС, 2005. – 264 с.
- Єрмоленко 1987: Єрмоленко, С.Я. Фольклор і літературна мова [Текст] / С.Я. Єрмоленко. – К.: Наукова думка, 1987. – 247 с.
- Захарова 2009: Захарова, Н.В. Лінгвокультурологічні особливості українських і німецьких народних загадок: структура, семантика, прагматика [Текст]: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.17 / Н.В. Захарова. – К., 2009. – 20 с.
- Казарцева 2001: Казарцева, О.М. Культура речевого общения: теория и практика обучения [Текст]: учебное пособие / О.М. Казарцева. – М.: Флинта: Наука, 2001. – 496 с.
- Лазутин 1989: Лазутин, С.Г. Метафоры в загадках [Текст] / Лазутин С.Г. // Поэтика русского фольклора. – М.: Высш. шк., 1989. – С. 93-105.
- Остин 1986: Остин, Дж. Л. Слово как действие [Текст] / Дж.Л. Остин // Новое в зарубежной лингвистике. – Вып. 17. – М.: Прогресс, 1986. – С. 22-129.
- Попов 1958: Попов, П.М. Загадки [Текст] / П.М. Попов Українська народна поетична творчість. – К.: Рад. шк., 1958. – Т. 1. Дожовтневий період. – С. 313-330.
- Селіванова 2004: Селіванова, О. Дискурс української загадки [Текст] / О. Селіванова // Нариси з української фразеології (психокогнітивний та етнокультурний аспект): монографія. – К. – Черкаси: Брама, 2004. – С. 202-219.
- Селіванова 2006: Селіванова, О. Сучасна лінгвістика [Текст]: термінологічна енциклопедія / О. Селіванова. – Полтава: Довкілля – К, 2006. – 716 с.
- Соколов 1941: Соколов, Ю.М. Русский фольклор [Текст] / М.Ю. Соколов. – М.: Учпедгиз, 1941. – 558 с.
- Солганик 2000: Солганик, Г.Я. Стилистика текста [Текст] / Г.Я. Солганик. – М.: Флинта: Наука, 2000. – 256 с.
- Мамедова 2008: Мамедова, А.І. Когнітивно-семантична і комунікативно-функціональна організація німецької народної загадки [Текст]: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.04 / А.І. Мамедова. – Донецьк, 2008. – 21с.

Джерела

- Соловьева 1963: Соловьева, Т.А. 300 загадок на английском языке для школьников [Текст] / Т.А. Соловьева. – М.: Государственное учебно-педагогическое издательство Министерства Просвещения РСФСР, 1963. – 48 с.
- Collis 1996: Collis, H. 101 American English Riddles [Electronic resource] / H. Collis. – Lincolnwood (Chicago), Illinois: McGraw Hill, 1996. – 144 p. – Mode of access: http://mirknig.com/knigi/nauka_ucheba/1181259598-101-zagadka-na-amerikanskom-variante-anglijskogo.html. – Title from the screen.

В статтє внимание сосредоточено на основных способах образования речевого жанра загадки в рамках художественного стиля, в частности рассмотрены случаи употребления тропов и фигур языка. Прокомментировано выражение художественной сущности загадки через ее диалогическое строение.

Ключевые слова: загадка, денотат, речевой жанр, художественный стиль.

In the article attention is focused on the main means of forming of the speech genre riddle within the frame of the belles-lettres style, in particular the cases of usage of tropes and speech figures are considered. The manifestation of the belles-lettres nature of riddle through its dialogical structure is commented.

Keywords: riddle, denotation, speech genre, belles-lettres style.

Надійшла до редакції 7 грудня 2009 року.

ББК 81.2УКР-3

УДК 81'373.49: 81'42

ЗАЙМЕННИК ЯК ЧИННИК ЕВФЕМІЗМІВ У СУЧАСНИХ ПОЛІТИЧНИХ РЕКЛАМНИХ ТЕКСТАХ

Ця стаття присвячена розгляду використання евфемізмів у рекламних політичних гаслах у період передвиборчої кампанії президентських перегонів України в 2009-2010 роках. Головний акцент зроблено на ролі займенникової заміни у номінації політичних суб'єктів як одного з найпоширеніших способів утворення евфемізмів у сучасній політичній рекламі.

Ключові слова: агітація, агітаційні тексти, евфемізми, займенник, контекст, політичний дискурс, політична реклама, рекламні гасла.

Наближення періоду президентських та парламентських перегонів у країні вимагає більшої політкреативності у транслюванні ідей, поглядів, переконань, цінностей задля підтримки іміджевого статусу суб'єкта політичної гри. Потреба в оновленні, постійному зростанні, вимагає від політичних гравців нової риторики, тому активність використання евфемістичних корелятивів, особливо в агітаційній частині, зростає. Політична реклама є невід'ємним елементом передвиборчих агітаційних кампаній, одним з джерел електоральної інформації, і тому сьогодні зростає інтерес дослідників до еволюційних процесів політичного рекламного продукту. Продуктом ж рекламної діяльності є слогани, які відображають усю сутність політичної комунікації. У свою чергу рекламна комунікація є однією з найпоширеніших сфер, яка надає перевагу саме евфемістичним заміникам, а не прямій номінації.

Актуальність нашої роботи зумовлена загальною тенденцією сучасної лінгвістики до дослідження рекламної комунікації в рамках політичної як відображення реального стану рівня політичної культури, змісту та якості соціальних цінностей, а також типів відносин між учасниками політичного процесу, і з іншого боку, сфера політичної реклами є більше об'єктом дослідження політологів, соціологів, журналістів, менше лінгвістів [Біденко; Почепцов 2001; Томская 2003; Шумицька 2008]. Ця стаття покликана частково заповнити лакуну у лінгвістичних дослідженнях особливостей української політичної реклами на прикладі агітаційних текстів кандидатів на пост Президента України.

Об'єктом аналізу стала найпоширеніша політична реклама президентської виборчої кампанії. Мета дослідження – лінгвістичний аналіз комунікаційного аспекту політичних рекламних гасел.

Загальновідомо – ефективна реклама розпочинається з вдало підбраного слова. На думку політологів (А. Біденко, К. Бондаренко, В. Фесенко), найкраще це реалізовано в агітаційній рекламі партії БЮТ. Влітку 2009 року бігборди зі слоганом *Вона працює* заповнили населені пункти та дорожні шляхи України. Хто така *Вона* нація здогадалася відразу: займенник 3 особи, жіночого роду в ролі евфемізму та й пізнана колористика блоку відразу вказувала на чинного Прем'єр-міністра України Ю.В. Тимошенко. Очевидно, що увагу електорату, й так втомленого від політичних баталій, міг привернути лише подібний елемент інтриги: *Вони заважають / вона працює; Вони руйнують / вона працює; Вони обіцяють / вона працює; Вони балакають / вона працює; Вони зраджують / вона працює; Вони блокують / вона працює* тощо. У вирі тодішньої політичної боротьби в країні (на тлі постійного блокування трибуни Верховної Ради, взаємного звинувачення та приниження) неважко було й здогадатися хто такі *Вони* – цікавий цей образ своєю узагальненістю – це можуть бути усі опозиційні сили до чинного прем'єра, які, інтерпретуючи політичні гасла, не допомагають, а заважають їй працювати у нелегких кризових умовах. Таким чином, за безлад ніхто конкретний не відповідає. В цьому й полягає особливість займенникової заміни: на відміну від інших повнозначних слів займенники не називають, а лише вказують на значення, яке може бути конкретизоване через контекст. А контекст подій очевидно натякає на неузгодженість дій Верховної Ради, Секретаріату Президента, Національного банку з *Нею*, яка попри все працює, що значно підсилює емоційні настрої електорату, для якого ментально характерне поблагливе ставлення до жінки.

Не складна для сприйняття та усвідомлення реклама Ю. Тимошенко вже підсвідомо викликала зацікавлення, подаючи її без візуального наповнення та текстової належності. Сама Ю. Тимошенко назвала таку рекламу соціальною: *“Це не передвиборча реклама. Це соціальна реклама”*, хоча й виразила задоволення у пізнаваності її приналежності (Ю. Тимошенко, 5 канал; 05.08.09 р.). За її словами, основна мета такої реклами – підтримка духу населення країни. Звичайно, у часи наближення президентських перегонів, легко вбачається під евфемізмом *соціальна реклама* – політична (агітаційна), коментар чому дав Президент України В. Ющенко: *“... розумію, що люди, які так рекламують себе, солодко будуть спекулювати тим, що це соціальна реклама. Що це не політична реклама, що вони не збираються бути президентами, це так при нагоді вони хочуть сказати про свої заслуги і мрії щодо майбутнього України. Очевидно, що мова йде про політичну рекламу ...”* (Прес-конференція Президента України В. Ющенка від 30.09.09 р.; Перший Національний). З іншого боку, якщо взяти до уваги слова віце-спікера М. Томенка, що *“Реклама Вони руйнують / вона працює тощо – це не тільки реклама на підтримку Прем'єр-міністра України Юлії Тимошенко, яка працює сьогодні на*

подолання кризи, це реклама на підтримку кожної української жінки, яка в сьогоденних непростих умовах утримує на собі свою родину” (Електронний ресурс журн. *Кореспондент* від 15.08.09 р.), то можна говорити про свідоме, цілеспрямоване використання гендерних концептів для залучення жіночої частини електорату, яка складає значну частину всіх виборців.

Серія наступних плакатів лише з висловом *Вона працює* та відсутнім ко-текстом (попереднім компонентом дискурсу) провокували підготовлену свідомість електорату постановкою питання – чим можуть займатися *Вони*, або що може відбуватися поки *Вона працює*. Творчо це відбилось розлогим асоціативним рядом в опозиційній рекламі, яка використала за основу той же прийом: *Все пропало / Вона працює; Вона працює / Кремлю звітує; Вона працює / обіцянками годує; Не працюй / Вона працює* тощо. Реклами такого типу знайшли своє означення – вірусні. На думку деяких журналістів, “...такі сюжети масово породжують пародії, обговорення, карикатури... завдяки ефекту “сніжного кому” вартість рекламної кампанії знижується – суспільство безоплатно обговорює нові сюжети ...” [Біденко]. Існує й інша думка (П. Жук, Ю. Шведа), що саме через подібні саркастичні плакати Блок Ю. Тимошенко вдався пізніше до переформатування гасел задля нівелювання негативу.

Після своєрідного звітування про виконану роботу, яке не лише відобразило чутливість до контексту соціальної ситуації, а й пов’язало проголошені здобутки з авторами гасел (“*Всупереч кризі пенсії без затримок*”, “*Антикризова стратегія для аграріїв / рекордний врожай*”, “*Створено стратегічний запас зерна / Україна з хлібом*”, “*Антикризова стратегія для будівельників / житло будується*”, “*Закрито гральний бізнес*” тощо) особливістю стратегії агітаційних плакатів БЮТу стало проведення аналогії між *Вона* і *Україна*, а саме *Вона – це Україна*. Безсумнівно, що коло тих, хто така *Вона* і як *Вона працює*, можна розширити. Така аналогія формує новий гендерний порядок, апелюючи до культурних українських архетипів (*Україна-ненька*), і поряд з тим політичний фігурант набуває нового іміджевого статусу.

Як наслідок популярні плакати БЮТ породили цілий ряд прикладів для наслідування. Слова М. Томенка про те, що найближчим часом з’являться на носіях зовнішньої реклами перефразовані гасла команди БЮТ, стали реальністю (Електронний ресурс журн. *Кореспондент* від 15.08.09 р.). Чергову загадку подала виборцям політична реклама, оформлена у національних кольорах з підкресленим червоною смужкою текстом, імпліцитний характер якої спровокував численні питання її приналежності: *Тільки він служитиме людям вірою і правдою!; Тільки йому можна довірити нашу долю!; Тільки він гідний бути нашим президентом!; Тільки він вартий вашої уваги!; Тільки йому можна довірити країну!* тощо. Звичайно, розшифрувати подібну політичну рекламу набагато важче ніж попередню, не завжди правильно її й можна проінтерпретувати, оскільки потенційних кандидатів чоловічої статі на пост президента значно більше, ніж жіночої – загалом символи прочитувались не вдало. Лише після детального аналізу колористики партій, проведення аналогії та й стилістики виконання можна пригадати *Країні потрібен Литвин!* Вдаючись саме до такої форми, Народна партія акцентувала увагу саме на *Ньому – Він* як єдиного гідного поміж усіх на протизагугу *Йй – Вона*. Окрім вищенаведених прикладів в українському політичному дискурсі ми вже спостерігали займенникове закамфльоване означення чогось нового під визначенням блоку *Ми*, очолюваного спікером В. Литвином, яку газета *Україна молода* проінтерпретувала так: *це “Ми, кучмісти* (Україна молода № 198 від 25.10.2005). У рамках цієї ж передвиборчої кампанії бігборди з серією “*Тільки Він ...*” було прокоментовано як “*Він – це український народ*”, що не є досить вдалим, адже таке мавпування гасел БЮТу (*Вона – це Україна*) є підсвідомим визнанням лідерства наслідувальної реклами. Згодом нас поінформували гаслом: *Тільки Литвин гідний бути президентом!*, яке і підтвердило приналежність серії текстів блоку В. Литвина.

До іронічного наслідування гасел БЮТ вдалася й кандидат у президенти Інна Богословська. Гасла *Я переможу / Вона відпочине* на білому тлі з її зображенням саркастично відбивають ставлення до плакатів *Вона працює*, завойовуючи при цьому саме симпатії опозиційного до чинного прем’єра електорату. Спостерігаємо протиставлення двох жіночих іпостасей у претензіях на політика-жінку номер один.

Подібні засоби вторинної номінації наявні й у інших претендентів на пост глави держави. Реклама *У них – влада? У них – гроші? Але ж нас – більше! Ми у своїй, Богом даній країні!* Всеукраїнського об’єднання “Свобода” теж наслідувала тенденції непрямої займенникової номінації. Кожен по-своєму зрозуміє, хто такі *Вони* і *Кого* більше, викликає здивування хіба що знак питання, коли мова йде про власників влади та грошей. Але характерна для цієї сили радикальність закликає до рішучої боротьби з невідомими *Ними*. І знову, як бачимо, все та ж займенникова значеннева специфіка виявляє своєрідну узагальненість та абстрактність, яка продовжена і в пізнішій політичній рекламі О.Тягнибока: *А з нашого боку Тягнибок!*

Така боротьба політичних рекламних гасел викликала шквал емоцій у майбутніх виборців. *Вона* (реклама) проникла практично у всі сфери життя, навіть комерційна реклама почала послуговуватися політичними текстами: реклама мобільного зв’язку: *Кожного другого дня Він (Дід Мороз) приходиться для того щоб подарувати подарунки (МТС-пакети)*. Згодом стилістично-нейтральне *Вона працює* перетворилось в емоційно-виразне: *Абонентське обслуговування комп’ютерної техніки в офісі лише з нами / Вона працює*; реклама пральної машинки Zanussi: *Вона працює / Лише за 2999 гривень / Вона працюватиме лише для Вас*; відеореклама пігулок Но-шпи, оформлена у біло-червоних кольорах: *вона працює і я можу піклуватись про інших / вона працює і ми можемо побути вдвох / вона працює і мені все вдасться – всього дві пігулки но-шти від*

болю та спазмів. Ношна – просто працює; оголошення при відкритті кав'ярні у Житомирі: *Вона працює / Вона – це кав'ярня*.

В інформаційному просторі слово *Вона* легалізувалось на позначення конкретного політичного фігуранта – чинного Прем'єр-міністра країни (*Якщо виграє Вона – Ви всі програєте* (з виступу В. Ющенко на святкуванні річниці Помаранчевої революції від 22.11.09 р.; Перший Національний); *Коли ми зрозуміємо, що Україна – це Ми, а не Вона – тоді все буде у нас гаразд* (Г. Герман; 20.12.09 р.; Перший Національний). На провідних українських каналах ми чули: *Воно* прийшло під ЦВК й попросилось у президенти (5 канал, телеканал “1+1”; 05.11.09 р.). Як з'ясувалось, громадська ініціатива “Чорний комітет” принесла під стіни виборчої комісії опудало з іменем *Воно*, яке на думку активістів є уособленням української політики. Представник “Чорного комітету” Богдан Тицький заявив: “Немає різниці між тим, хто буде президентом – Він, Вона чи Воно. Адже від зміни імен в цій країні просто нічого не зміниться” – маючи на увазі те, що потрібно змінювати систему влади в країні. Така реакція є свідченням того, що запропонована політична реклама скоріше віднесена до іміджевих матеріалів, аніж до аргументованого спонукання майбутніх виборців проголосувати за певного кандидата на пост Президента України.

У калейдоскопі політичних рекламних гасел окремі бігборди перекликалися за сутністю наповнення. Агітаційні плакати А. Гриценка “*Влада повинна працювати*”, що з'явилися одними з перших улітку, позиціонували його як лідера, що примусить гілки влади працювати. Цілком зрозуміла ідея, однак пізніше ми стали свідками того, що *Вона* – влада, за її ж визначенням, *працює*, незважаючи на те, що їй *заважають*. І в такому суголоссі гасел, реклама А. Гриценка дещо працювала на іміджевий статус гасел БЮТ. Ще одна реклама А. Гриценка *Ворог їхньої держави!* використала все той же популярний у країні займенниковий принцип вторинної номінації.

Твоя думка важлива! / *Почую кожного* закликає українців до діалогу В. Янукович. Виконані в традиційних для Партії регіонів кольорах, борди демонструють солідного лідера та пропонують зателефонувати й розповісти про власні негаразди. (*Він*) *Почує кожного!* – основний месидж виборчої кампанії 2009 року Партії Регіонів. Така комунікація позиціонує себе не як масова, а як індивідуальна, настанова на особистісну комунікацію створює ілюзію близькості до кожного окремого виборця, апелюючи до громадянської ініціативи, а звідси й обов'язку, що є характерним і для реклами БЮТу *Україна переможе / Україна – це ти!* Чергова реклама ПР перекликалась з гаслами того ж БЮТу: *Вона переможе / Вона – це Україна! (БЮТ)* – можна продовжити – бо *Україна для людей! (ПР)*, що відображає відсутність суттєвих відмінностей у намаганнях політиків. Згадаймо: “*В мене є надія, що українська нація почне читати не тільки те, що написано на рекламі, а саме головне те, що між рядками цієї реклами*” (Прес-конференція Президента України В. Ющенко від 30.09.09 р.; Перший Національний).

Загалом сучасна виборча рекламна кампанія у частиномовному аспекті перетворилась на боротьбу займенників: активність фігурування окремих політичних суб'єктів в українському інформаційному просторі була настільки висока, що вона потребувала редукованої референції, в нашому випадку займенникової. Зевфемізовані вислови сприяли певному оновленню політичних фігурантів, які постали перед нами в образі *Вона, Він* тощо. Агітаційні займенникові тексти, які не мають свого постійного лексичного значення та залежні від контексту, не лише привернули увагу майбутнього електорату, а й задали елемент інтриги, формуючи скоріше іміджеві образи в більшій своїй частині та відволікаючи увагу виборців від основного – програмних засад кандидатів, що лише підтвердило млявість виборчої кампанії, яка була позбавлена змістовних ідей, заяв, месиджів.

Наша стаття є лише складовою майбутнього комплексного дослідження явища евфемії у сучасному українському політичному дискурсі. Розвідки у цьому напрямі сприятимуть не лише розвінчуванню евфемізмів у поданій інформаційній реальності, але й віддзеркалюватимуть ті основні орієнтири, що підлягають маскуванню, та водночас висвітлюватимуть національні особливості евфемізації політичного мовлення.

Література

Біденко: Біденко А. Політична реклама атакує [Електронний ресурс] / А. Біденко – Режим доступу: http://www.pravda.com.ua/news_print/2009/9/4/100920.htm. – Назва з екрана.

Вихованець, Городенська 2004: Вихованець, І.Р., Городенська, К.Г. Теоретична морфологія української мови [Текст] / І.Р. Вихованець (ред.). – К.: Унів. вид-во “Пульсари”, 2004. – 400с. – (Академічна граматики української мови). – Бібліогр.: с. 391-398. – 2000 пр. – ISBN 966-7671-60-7.

Москвин 2001: Москвин, В.П. Эвфемизмы: системные связи, функции и способы образования [Текст] // В.П. Москвин // Вопросы языкознания. – 2001. – №3. – С.58-70.

Почепцов 2001: Почепцов, Г.Г. Теорія комунікації [Електронний ресурс] / Г.Г. Почепцов. – Режим доступу: <http://yanko.lib.ru/books/betweenall/pochepcov-theory-of-com.htm>. – Назва з екрана.

Томская 2003: Томская М.В. Гендерный аспект рекламы (на материале социальных рекламных текстов) [Електронний ресурс] // Летняя школа “Общество и гендер” / М.В. Томская. – Рязань. – 2003. – Режим доступа: <http://www.gender-cent.ryazan.ru/tomskaya.htm>. – Название с экрана.

Фоменко 1998: Фоменко, О.С. Лінгвістичний аналіз сучасного політичного дискурсу США (90-ті роки ХХ століття) [Текст]: автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.04 – германські мови / О.С. Фоменко. – К., 1998. – 18 с.

Шейгал 2004: Шейгал, Е.И. Семиотика политического дискурса [Текст] / Е.И. Шейгал. – М.: ИТДГК “Гнозис”, 2004. – 326 с.

Шумицька 2008: Шумицька, Г. Особливості української телевізійної політичної реклами: основні прийоми впливу на цільову аудиторію (на прикладі рекламних сюжетів 2006-2007 років) [Електронний ресурс] / Г. Шумицька // Вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія. – 2008. – Випуск 19. – Режим доступу: <http://www.google.com/search?hl=ru&lr=&client=safari&rls=en&q=політична+реклама+філологія&start=10&sa=N>. – Назва з екрана.

Эта статья посвящена рассмотрению использования эвфемизмов в рекламных политических лозунгах в период предвыборной президентской кампании Украины в 2009-2010 г. Главный акцент сделано на роли местоименной замены номинаций политических субъектов как одному самых распространенных средств эвфемизации в политической коммуникации.

Ключевые слова: агитация, агитационные тексты, эвфемизмы, контекст, местоимение, политическая реклама, рекламные лозунги.

This article deals with use of euphemisms in period of Ukrainian election in 2009-2010. The greatest attention is paid to the most use pronominal replacement in political advertisements.

Keywords: advertising texts, agitation, agitation texts, context, euphemisms, political advertisements, pronoun.

Надійшла до редакції 21 січня 2010 року.

Олександр Рогожкин

ББК 83.7я73 Р 59

УДК 808.5(075.8)

ФІЛОСОФСЬКИЙ ДИСКУРС РИТОРИКИ

У статті автор розглядає проблему взаємозв'язку переконуючого мовлення і учнівства в контексті філософського вчення Емпедокла. Встановивши, що з самого початку свого становлення риторика визначалася через послідовний універсалізм, проникнення в усі сфери й охоплення всіх галузей людського знання, автор доходить висновку, що принцип антропоцентризму стає головним принципом давньогрецької філософії, стимулює розвиток риторики в її цілісному взаємозв'язку із схоластикою.

Ключові слова: антропологія, дискурс, мислення, мовлення, онтологія, риторика, синтез, схоластика, учнівство, цілісність.

Дискурс – (лат. *discursus* – міркування).

1. Сукупність висловлювань, які стосуються певної проблематики; міркування задля встановлення істини.
2. Ораторська промова; дискурсивний – який здійснюється шляхом логічних міркувань [Сучасний 2006: 204].

Слова, як і люди, народжуються, живуть і мають свою долю. Особливо ті слова, які у своєму розвитку набувають статусу загальнолюдських понять і наукових термінів. Без загальнолюдських понять і наукових термінів неможливе ніяке “формалізоване мислення” [Аверинцев 2004: 7], тобто – ніяка наука. У свою чергу, без усталених понять, без загальноприйнятих наукових категорій, змістовних визначень і базових термінів неможливе ніяке учнівство. Дослідження витоків формування різних наукових теорій, учень, особливо в античній філософії, є надзвичайно актуальним, адже погляди античних мислителів суттєво вплинули на становлення багатьох сучасних наук.

Мета статті – розглянути взаємозв'язок переконуючого мовлення і учнівства в контексті філософського вчення Емпедокла, визначити чинники розвитку давньогрецької риторики в її цілісному взаємозв'язку із схоластикою.

Уміння говорити з людьми задля досягнення раніше запланованого результату з античних часів називалося **rhētorikḗ** – риторика, а формалізована мисленнева діяльність із дотриманням усіх академічних правил виховання і навчання визначалася як **scholasticus** – схоластика.

Доля цих понять досить драматична, а в останні два – два з половиною століття навіть трагічна. Риторикою сучасні політики, державні діячі, пересічні громадяни і навіть науковці-філологи називають і свідоме марнослів'я, і оманливі політичні гасла, і цинічний популізм чиновників, і відверто нещирі обіцянки кандидатів на державні посади всіх рівнів, починаючи з найвищого. Схоластиці в цьому сенсі поталанило ще

менше. Як схоластику визначають і панівний напрям в ідеалістичній філософії Середньовіччя, і формальні знання, відірвані від життя і практики, і мертву, суху науку, і безплідне мудрування, і навіть начотництво [Сучасний 2006, с. 686].

Слово *rhētoricé* походить від давньогрецького “*rhētor*”, тобто той, хто промовляє, промовець, оратор. У своїй історії риторика як наука і як навчальна дисципліна пройшла тривалий шлях розвитку і становлення, який і до сьогодні не є завершеним. Сам термін *rhētoriké* ніколи не мав однозначного визначення. Риторика від самих своїх витоків була дуже суперечливою. Творче теоретичне її начало жорстко стримувалося догматом постійно створюваного канону [Авеличев 1986: 14]. Теорія стрімко поривалася до розвитку, нормативність вимагала статичності. Теорія риторики від давнини до сьогодення йшла шляхом необмеженого розширення свого предмету, нормативність тяжіла до непорушної стабільності того кола понять і термінів, яке складалося віками. Теорія риторики намагалася визначити саму себе через послідовний універсалізм, проникнення в усі сфери і охоплення всіх галузей людського знання, риторичний канон утверджував себе в галузі створення і класифікації образних та логічних засобів мовлення. Два суперечливі начала риторики зумовили виникнення, а згодом і паралельний розвиток двох основних риторичних традицій, які співіснували з часів греко-латинської античності, пройшли через усе Середньовіччя, встояли в епоху Відродження, набули певного розвитку під час панування класицистичних теорій словесної творчості, підпали під критичне осмислення теоретиків романтизму і розцвіли буйним цвітом у модерні часи.

Античність як тип мовленнєвої культури в різних своїх варіантах постійно демонструвала прагнення до тотожності думки і слова, необхідність мислення про світ речей і явищ, в якому живе людина, і адекватного відтворення цілісної картини цього світу мовними засобами. У свою чергу таке прагнення породжувало неабияке різноманіття риторичних теорій і риторичних шкіл: від натурфілософських до метафізичних, від Емпедокла до софістів, від Сократа до Аристотеля, від Цицерона до Квінтіліана.

Першим філософом, хто спробував усвідомити світ як органічну єдність усіх його складових, висловити цю єдність і навчити цій єдності інших, на наш погляд, був Емпедокл. Буття для нього – не тільки Космос, впорядкований людським знанням, але і той первородний Хаос, який не можливо знищити появою найдосконалішої наукової теорії. Людина поєднує в собі безсистемність Хаосу і прагнення до космічного порядку. Незнання – це Хаос. Знання – це Космос. Хаос не скасовує існування Космосу. Космос не відмінняє існування Хаосу. Одночасно Хаос не існує без Космосу, Космос без Хаосу неможливий. Від Хаосу до Космосу шлях один: усвідомлення Хаосу й Космосу в їхній **органічній єдності**. І настановити людину на цей шлях, навчити її і повести за собою покликаний тільки той, хто сам прагне вищого знання:

110. Якщо, в мої повчання увірувавши серцем, ти будеш
Чистою думкою їх споглядати прихильно, уважно,
То, безсумнівно, вони все життя тобі будуть опорою,
Безліч також і других ти знайдеш із них цінних здобутків;
5. Тому що вони витікають одне із другого згідно

3 якістю кожного [Сёмущкин 1985: 181-185] (тут і далі переклад автора – О.Р.).

Безумовно, порівняння Емпедокла охопити всі явища навколишнього світу однією думкою, представити його різноманітність як єдність, навчити людей цілісному світосприйманню не вписувалося в чіткі формули досократівської натурфілософії. Саме тому, за словами А.В. Сёмущкіна, про нього “склалося дві думки, різних за характером, але схожих за своєю несправедливістю” [Сёмущкин 1985: 16]. Його філософські теорії науковцями пізніших епох тлумачаться або як бездумний еkleктизм [Маковельский 1914: 114], або як завершений і типовий античний механіцизм [Дынник 1936: 118].

Стосовно еkleктизму – дійсно, у вченні Емпедокла зустрічаються певні протиріччя, що кваліфікується деякими дослідниками його творчості як спроба поєднати діаметрально протилежні філософські установки. Але, скоріше за все, за словами О.Ф. Лосева, ці протиріччя “існують лише в голові самих дослідників” [Лосев 1963: 403]. Гегель, який дуже критично ставився до Емпедокла, зрозумів, що за так званою еkleктикою філософа стоїть стійкий потяг до **синтезу філософського знання**: “Емпедоклове поняття синтезу не втратило свого значення до наших часів” [Гегель 1932: 275].

Що стосується звинувачення в бездумному механічному складанні різних філософських теорій до купи, то така методика розумового пошуку взагалі не властива філософському язичництву. Це ознака філософії і філософів християнських часів.

Справа в тому, що філософія Емпедокла – не зовсім філософія з її потягом до чітких дефініцій та її вимогами чіткого визначення “істинного знання”. Філософські поеми Емпедокла – це перш за все **літературні твори** зі всіма, властивими цьому жанру, складовими: міфологією, метафорикою, гіперболічними образами, парадоксальними порівняннями, повчальними інтонаціями і моралізаторськими висновками. Філософське слово Емпедокла не є зверненням виключно до себе самого, воно, виходячи із душі філософа, орієнтоване на слухачів, на публіку, воно **публічне**. Тому саме Аристотель характеризує Емпедокла як віршотворця, який філософствує, як софіста, “котрому нічого сказати”, як поета-філософа, який “неконкретним багатословієм морочить людям голову” [Аристотель 1983: 157]. Гегель зауважує, що Емпедокл у своїх поемах “більше поетичний, ніж виразно філософський” [Гегель 1932: 275].

І Гегель, і Аристотель, і більш пізні теоретики сприймали філософські студії Емпедокла у світлі особистих переконань щодо призначення філософії. Для них філософія – це перш за все теорія, змогляд, зверхпочуттєве ширяння розуму, спрямоване на категоріальне визначення об'єктів, не доступних конкретно-чуттєвому мисленню. Але значення й оригінальність Емпедокла саме й полягає в пошуках нових шляхів філософського служіння, в спробі “утвердити філософське слово в якості повноправної Музи поряд із дев'ятьма іншими, зробити з нього спосіб творчо-діяльнісного, морально-художньо-світоглядного перетворення універсуму” [Сёмушкин 1985: 21]. За вкрай ваговитим стилем цієї цитати скрите те, що майже повно характеризує філософсько-риторичне слово Емпедокла, його спрямованість на пошуки саме в філософії **засобу міжлюдського взаємопорозуміння на основі спілкування**.

Як тільки таке завдання було поставлене, саме по собі питання про сутність буття, питання, обов'язкове і головне для досократівських натурфілософів, стало необов'язковим для Емпедокла. Для нього неважливо, що є першоосною всього суцього, вода чи вогонь, чи повітря. Буття для нього – це не об'єкт пізнання, а морально-естетичний і релігійний імпульс, буття у нього гуманізоване, мисляче, таке, що відчуває, і таке, що спілкується з людиною. У протилежність натурфілософській, споглядальній традиції Емпедокл спрямовує філософію в іншому напрямку. Філософія не повинна бути суто раціоналістичним мудруванням про буття, мудруванням майстрів і вчителів думки, філософія повинна бути загальнодоступним способом переживання людиною своєї космічної і особистої долі, свого вселенського й земного призначення. Можливо, саме ця обставина, тобто життєспрямованість світогляду Емпедокла, пояснює високу оцінку, яку дав його філософії Ф. Ніцше: “Немає суджень більш цінних для всіх майбутніх епох, як ті, котрі були висловлені Емпедоклом...” [Ніцше 1905: 271].

Філософське новаторство Емпедокла в тому і полягає, що у нього традиційна натурфілософія наповнюється людським змістом. Він зробив спробу антропологічно, через усвідомлення людиною сенсу особистого існування, подолати абстрактну досократівську натурфілософію і метафізику природи. **Онтологія** як вчення про першооснови буття постає в його роздумах як вчення про людину, **антропологія**. Тим самим Емпедокл угадує наперед світоглядний синтез Сократа і Платона – синтез космогонії і антропології, синтез морально-людської суб'єктивності і природної позалюдської об'єктивності [Long 1942: 142 – 158]:

Якщо ж до іншого пориватися будеш невпинно,
У чому скорбот нескінченних і темряви витік, –
Швидко покинуть тебе швидкоплинні здобутки,
До милого лона природи назад повернутись з бажанням.
10. Тож знай, що у всьому є доля і розуму, й думки.

Природа і людина у філософії Емпедокла є самоцінними. Але природа втілює свою самоцінність в людині дещо механічно, так само, як і в рослині, і в камені, і в будь-якій іншій тварині. Серед усього багатоманіття природних явищ і створень усвідомлювати цю самоцінність може тільки людина. Тільки людина своєю думкою може охопити всю різнобарвність природних речей і явищ і виразити її в слові. Тільки висловлена думка відтворює і перетворює природу, наповнює її сенсом і духом, надає їй краси, цілісності, доцільності й моральності. Самоцінність природи поза людським словом – ніщо, вона позбавлена людського змісту. Людина ж, яка втілює в собі цю самоцінність, усвідомлює її і може виразити, здатна принести багато корисного:

Зілля пізнаєш, якими недуги і дряхлість врачують,
Тільки тобі одному це усе я відкрити збираюсь.
Вітрів, що спокій залишили, й лють ти утримати зможеш,
Ті, що на землю спрямовані, пажиті гублять нещадно;
5. Якщо ж побажаш – зворотнє їх знову спорудиш
дихання. Похмурої після негоди доставиш бажану погоду,
У літню ж посуху зелень жити викличеш зливу:
Хлине потоками влага з ефірного неба на землю.
Навіть померлого мужа повернеш з чертогів Аїда.

Емпедокл, вихований у традиціях піфагорійської риторичної школи, не протиставляв свої ідеї іншим риторичним вченням, але він не створив і своєї системи виховання і навчання. Традиційної школи, тієї самої scholasticé Емпедокла не існує. Але його учнівство, яке пройшло в закритій, майже таємній атмосфері піфагорійської доктрини нерозповсюдження здобутих знань, сформувало парадоксальне прагнення до ролі реформатора і пророка. А.В. Сьомушкін з цього приводу зауважив, що якщо Емпедокл і піфагорієць, “то якийсь особливий, нетиповий” [Сьомушкін 1985: 42 – 43]. Усупереч етиці піфагорійської школи він і сам не мовчить, і повчає інших не мовчати, а говорити, спілкуватися. І своїми промовами, своїм мовленням навчає людей.

Характерним прикладом такого, як сказали б сьогоденні педагоги – **включеного учнівства**, може бути випадок, про який розповів історик Тімей. Один державний муж запросив Емпедокла на бучний бенкет. Гості давно зібралися, але вино їм не подавали. Усі мовчали і не наважувалися виказати свого невдоволення пихатому можновладцю. І тільки Емпедокл обурився і почав вимагати пояснень. З'ясувалося, що хазяїн палацу чекає на якусь поважну персону з міської ради. Як тільки очікуваний з'явився і хазяїн оголосив його розпорядником бенкету, одразу ж з'явилося і вино. Емпедокл звинуватив і хазяїна, і його високого гостя в прагненні до узурпації влади і в тиранічному заколоті, призвав обох “заколотників” до суду, виступив з

обвинувальними промовами, довів їхню вину і добився смертного вироку щодо обох [Диоген Лаэртский 1979: 350].

З того часу вплив Емпедокла на політичні і судові рішення був беззаперечним. Його промови мали силу державних постанов. Внаслідок його судових промов з міста виганяють тих, хто розтратив державне майно, згодом він виступає за розпуск урядової ради, і її розпускають. Громадяни навіть запропонували Емпедоклові стати їхнім царем. Але він відмовився. Для нього царювання було вже замало. Народ його боготворив, і він уявив себе рівним богам. Людський поголос ставив його поруч з Піфагором, який розумів мову природи, з Епіменідом Критським – особистим співрозмовником Зевса, Абарисом Гіпербореїським, який умів робити себе невагомим. Сам філософ настільки увірував у силу свого слова і в ці чутки, що почав навчати своїх прибічників воскресінню з мертвих.

Отже, Емпедокл виростає на грецькому філософському підґрунті. У його філософських поемах “Про природу” і “Очищення” є елементи всіх давньогрецьких вчень, від якої б філософської школи вони не походили: від міфології чи точного знання, від метафізики чи натурфілософії, від матеріалізму чи ідеалізму. Він не віддає переваги жодному існуючому вченню. Навпаки, він намагається об’єднати в межах одного світогляду несумісні теорії. Але несумісні вони тільки з погляду сталої філософської традиції.

“Істина в словах, які я промовляю”, – це гасло Емпедокла, яке не позбавлене надмірного самоутвердження, спрямоване на переконання слухачів у тому, що саме філософ-ритор, саме публічний оратор несе в своїх промовах істину. Учні, якими є всі люди, суспільство, повинні слухати оратора і вірити йому так, “як нібито вони почули голос божества” [Long 1942: 182]. При цьому метафорика вислову підкреслює зміст, робить його більш доступним для адекватного сприйняття. Поетична форма філософських ідей стверджує стійку конструктивну думку: філософ-ритор у своєму слові примирює протилежні судження на основі єдності людського знання. Усі філософські спори в кінцевому результаті повинні утверджувати ідею цілісності філософського світосприйняття, ідею єдності навколишнього світу і людського знання про цей світ. Так **риторика стає невід’ємною частиною філософії, а схоластика утверджується в якості спеціальних засобів і принципів мовлення, зорієнтованого на аудиторію.**

Натовпи йдуть за мною, про щастя запитують часто:
Жадають одні віщування, інші з них хочуть почути
Мудреє слово моє – від усяких хвороб закляття,
Тому що давно ці всі люди скуті тяжкою недугою.

Але до чого говорю про це я, неначе про щось надвелике,
І чи не вище я смертних, тліну підвладних людей?

Увірувавши в те, що його слово – це слово пророка, Емпедокл поставив себе між богами і людьми, але ближче до богів. У його поемі “Очищення” є персонаж, в якому вгадується великий майстер думки і слова, великий вчитель і провидець:

Був серед них чоловік – муж нечисленних пізнань,
Цих незліченних багатств один нероздільний володар;
В мудрості рівно у всякій був превеликий іскусник,
Так що коли він пробуджував розум всевидючий, гострий,
Кожную річ у вселеній міг без зусилля узріти,
Хоч і на десять, на двадцять вона відстоїть поколінь.

Невідомо, кого мав на увазі автор. На думку Тімея, Емпедокл відтворив образ самого Піфагора, на думку Д. Барнета – міфічного Орфея [Burnet 1963: 431]. Та як би там не було, із контексту стає зрозумілим, що автор саме цього персонажа хоче наслідувати у його ясновидінні і месіанстві. Ми більше схилиємося до думки Д. Барнета. Піфагор хоч і великий філософ і вчитель, але він не рівний з богами, він – людина. Орфей – вірець грецького пророцького богослужіння. Він – не людина, він – магічний співець, який силою свого мистецтва пробуджує до життя навіть світ неживих істот і предметів. Емпедокл, наслідуючи цю якість орфічного мистецтва, з одного боку продовжує традицію морально-естетичного вчителювання, а з іншого – змінює предмет, на який це мистецтво спрямоване. Предмет його словесного мистецтва – не каміння й дерева і навіть не тіні померлих. Його предмет і об’єкт – це живі людські душі, які потребують **очищення через навчання**. Навчання ж, та сама схоластика, можливе тільки в процесі мовлення і завдяки процесу мовлення, тобто – в діалозі. І не важливо, розмовляє людина сама з собою чи з іншими людьми. Спроможність особистості формулювати і ставити запитання, шукати логічні відповіді на них і є, за Емпедоклом, основою всього, що існує, і основою всього, що не існує, але зароджується в якості можливого в процесі людської мисленнево-мовленнєвої діяльності.

Епоху давньогрецької цивілізації, у яку мислив і діяв Емпедокл, науковці визначають як епоху стабільної життєстверджуючої класики. Пошуки натурфілософів щодо першооснови всього сущого і визначення як такої першооснови води (купець з Мілету Фалес), апейрону-безкінечного (Анаксимандр), повітря (Анаксімен), числової гармонії (Піфагор), вогню (Геракліт), буття (елеати Ксенофан, Парменід, Зенон), атому (Левкіпп і Демокріт), – усі ці суперечливі визначення пояснюються, по-перше, одним нестримним потягом до кінцевого осмислення і прояснення якісної різноманітності світу. А, по-друге, пошуком такої мисленнєвої субстанції, в

межах якої було б можливим об'єднання загального й одиничного, суспільного й одноосібного, держави, яка народжувалася, і людини, яка ставала творцем цієї держави і законотворцем, громадянином.

Отже, натурфілософські знання і пояснення на фоні нових суспільних реалій стають неусталеними, нестійкими, такими, що вже не заслуговують на довіру. Жодна теорія першооснови всього суцього не пояснювала таких новітніх явищ, якими були зіткнення в процесі гармонізації державних та особистісних інтересів, боротьба політичних партій, захист громадянських прав тощо. Саме такі реалії зумовили поворот філософської думки від світу, який оточував людину, до світу людини. Принцип, згідно з яким людина вважається центром Космосу, першоосновою всього суцього і найвищою мірою всього, тобто **принцип антропоцентризму**, стає головним принципом давньогрецької класичної філософії і надзвичайно стимулює розвиток риторики в її тісному взаємозв'язку із схоластиком. У цьому сенсі Емпедокл вперше в історії філософської думки не тільки поставив питання про необхідність осмислення всього різноманіття навколишнього світу, а й спробував втілити це різноманіття у своєму повчаючому слові.

Подальше всебічне вивчення філософського доробку Емпедокла має важливе значення для дослідження історії становлення риторичної науки, адже саме за Емпедоклом, за його методом цілісності світу і думки про світ, цілісності мисленнєвої і мовленнєвої діяльності людини Сократ буде будувати свої діалоги, Платон спробує сформулювати теорію про світ реального та ідеального буття, Аристотель побудує теорію силогізмів і напише першу в історії філософії книгу під назвою "Риторика", а Квінтіліан сформулює початкові положення педагогіки, основані на повчаючому та переконуючому мовленні.

Література

- Авеличев 1986: Авеличев, А.К. Возвращение риторики [Текст] / А.К. Авеличев // Общая риторика. – М.: Наука, 1986. – 620 с.
- Аверинцев 2004: Аверинцев, С.С. Образ античности [Текст] / С.С. Аверинцев. – СПб.: Азбука-классика, 2004. – 480 с. – ISBN 5-352-00742-1.
- Аристотель 1983: Аристотель. Соч. в 4-х томах [Текст] / Аристотель. – Т.3. – М.: Мысль, 1983. – 765 с.
- Гегель 1932: Гегель, Г.В.Ф. Сочинения в 12-ти томах [Текст] / Г.В.Ф. Гегель. – Т. IX. – М.: Мысль, 1932. – 680 с.
- Диоген Лаэртский 1979: Диоген Лаэртский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов [Текст] / Диоген Лаэртский. – М.: Мысль, 1979. – 620 с. – (Философское наследие).
- Дынник 1936: Дынник, М. А. Очерк истории философии классической Греции [Текст] / М.А. Дынник. – М., 1936. – 480 с.
- Лосев 1963: Лосев, А.Ф. История античной эстетики [Текст] / А.Ф. Лосев. – М.: Мысль, 1963. – 528 с.
- Маковельский 1914: Маковельский, А. Досократики [Текст] / А. Маковельский. – Казань, 1914. – 214 с.
- Ницше 1905: Ницше, Ф. Несвоевременные размышления [Текст] / Ф. Ницше. – М., 1905. – 390 с.
- Потебня 1913: Потебня, А.А. Мысль и язык [Текст] / А.А. Потебня. – Харьков: Типография Харьковского университета, 1913. – 500 с.
- Сёмушкин 1985: Сёмушкин, А.В. Эмпедокл: [Текст] / А.В. Сёмушкин. – М.: Мысль, 1985. – 191 с. – (монография).
- Сучасний 2006: Сучасний тлумачний словник української мови: 50 000 слів [Текст] / В.В. Дубічинський (ред.). – Харків: ВД „Школа“, 2006. – 832 с.
- Burnet 1963: Burnet, J. Early Greek Philosophy [Text] / J. Burnet. – London, 1963. – 630 p.
- Diels 1906: Diels, H. Die Fragmente der Vorsokratiker [Text] / H. Diels. – Berlin: Sweite Auflage, 1906. – 392 p.
- Long 1942: Long, H.S. The Unity of Empedokle's Thought [Text] / H.S. Long // American Journal of Philosophy. – 1942. – vol. 70. – P. 321-330.

В статті автор розглядає проблему взаємозв'язку переконливої мови і учнівства в контексті філософського вчення Емпедокла. Виявив, що з самого початку свого становлення риторика визначалася за допомогою послідовного універсализму, проникнення во всі сфери людського знання, автор приходив до висновку, що принцип антропоцентризму стає основним принципом давньогрецької філософії, стимулює розвиток риторики в її цілостній взаємозв'язку со схоластиком.

Ключові слова: антропологія, дискурс, мислення, мовлення, онтологія, риторика, синтез, схоластика, учнівство, цілісність.

The author deals with the problem of persuading speech and apprenticeship in the context of Empedokle's philosophy. Having cleared up that rhetoric has been determined by the successive universalism, penetration into all the spheres of human knowledge, the author has come to the conclusion that the principle of anthropocentrism is becoming the basic principle of the ancient Greek philosophy from the very beginning, stimulating the development of rhetoric in its complex connection with scholasticism.

Keywords: anthropology, discourse, thought, allocution, ontology, rhetoric, synthesis, scholasticism, apprenticeship, integrity.

Надійшла до редакції 11 грудня 2009 року.

ЗАКОНОМІРНОСТІ ГРАДУЮВАННЯ АКСІОЛОГІЧНИХ ЗНАЧЕНЬ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО ПОЛІТИЧНОГО ДИСКУРСУ

Статтю присвячено класифікації крайніх та проміжних виявів оцінного значення у межах ідеологічно маркованих номінацій сучасного українського політичного дискурсу. Обрано оптимальний тип аксіологічної шкали для врахування таких виявів.

Ключові слова: політичний дискурс, категорія оцінки, оцінне значення слова, аксіологічна шкала.

Особистісно-прагматична інтерпретація навколишнього світу передбачає свідоме ставлення суб'єкта оцінювання до чого- / кого-небудь за принципом “це добре” або “це погано”, при цьому вияви “доброго” і “поганого” у свідомості мовця-суб'єкта порівнюються і протиставляються. “У багатьох загальних судженнях відношення між ситуаціями, які порівнюють, інтерпретується в душі антиномії, принципової несумісності...” [Арутюнова 1988: 277]. Таку оцінну бінарність демонструють ціннісні плани різних сфер життя людини: релігійної, культурної, соціальної, суспільно-політичної. Ми звернули увагу на аксіологічне “наповнення” останньої з огляду на активну розбудову в сучасній українстиці проблем вивчення мовних механізмів впливу на громадську свідомість, побудови нових ідеологічних, політичних та культурних парадигм. Дискурс політики характеризується різноманітністю оцінок – від аксіологічної гіперболізації меліоративного чи пейоративного плану до оцінної нейтральної, “нульової” реєстру, у межах якого позитивне чи негативне значення сприймається лише на когнітивному рівні. На сьогодні очевидно є потреба класифікації оцінних значень, властивих українському політикуму, та виявлення закономірностей їхнього градування. Це дозволить усвідомити принципи аксіологічної організації сучасного політичного дискурсу, необхідні для розуміння механізму формування громадської думки, чим і зумовлена актуальність дослідження.

Мета роботи – розгляд оцінних значень, релевантних для сучасного українського політичного дискурсу, та особливостей їх градування. Вважаємо необхідним здійснення класифікації типів аксіологічної семантики мови політикуму, спроби обрання оптимального способу унаочнення її градуальності в ракурсі оцінювання різних ідеологічних понять, значущих для когнітивної свідомості сучасних українців: *Президент, уряд, народ* та ін. Матеріалом для аналізу слугують ідеологічно марковані номінації, зафіксовані в українськомовних масових соціально-політичних виданнях різного ідейного спрямування: часопису “Критика”, газет “Урядовий кур'єр”, “Нація і держава”, “Шлях перемоги”, “Комуніст”, “Товариш” та ін., передвиборчих гаслах, рекламі, програмах, виступах політиків, їхніх працях, інтернет-ресурсах.

Підрунтям мовної категоризації дійсності в оцінному аспекті є бінарні протиставлення, так звані **аксіологічні моделі**. Ці будови “імітують онтологічний та оцінний план висловлення і мають бінарні опозиції, елементи яких можуть перебувати у відношеннях протиставлення, зіставлення тощо” [Брага 2002: 7]. Вихідною, базовою вважається модель „добре – погано”, що була закладена ще в міфологічній свідомості людства і протягом довгого часу зазнавала багатьох трансформацій залежно від соціокультурних традицій народу, які були властиві йому в певному часовому відрізку історії. У наш час вона продовжує варіюватися у зв'язку з багатогранністю і стрімкою динамікою сучасного світу, що породжує велику кількість лінгвофілософських концепцій, суб'єктивних поглядів і переконань для осмислення його явищ. Серед численних варіацій обговорюваної моделі найбільш поширеними називають “багато – мало”, “добре – погано”, “своє – чуже”, “ближній – далекий”, “подароване – куплене”, “праця – лінощі”, “мир – сварка”, “чесний – нечесний спосіб досягнення добробуту”, “приємний – неприємний”, “солодкий – гіркий”, “розумний – дурний”, “щедрість – скупість”, “вдячність – невдячність”, “честь – приниження”, “доброта – злість”, “щастя – нещастя”, “престижне – непрестижне”, “живе – мертво”, “вчасне – невчасне”, “дружба – ворожнеча” [Арутюнова 1988: 288-291]. Для дискурсу будь-якої сфери життя характерна своя аксіологічна модель, що ж до політичного дискурсу, то тут базовим виступає протиставлення **“своє” (добре) – “чуже” (погано)**: якщо те, що відбувається, не належить до системи ідейних цінностей певного угруповання чи особи, то такі події однозначно оцінюватимуться як негативні, якщо ж політична реальність відповідає системі політичних переконань угруповання чи особи, що створюють текст, то події отримають позитивне трактування (більш детально про це див. [Куценко 2005]).

Якщо “добре” і “погано” становлять крайні точки оцінювання (аксіологічна поляризація), то розташовані між ними значення (так звана “проміжна зона”, “третій світ” [Арутюнова 1988: 278]) також є оцінними, однак характеризуються меншим ступенем емоційно-експресивної “насиченості”. У будь-якій, навіть незначній, якості об'єкта може відбиватися ціннісний параметр, який, однак, важко кваліфікувати як суто позитивний (+) чи суто негативний (–), пор.: *розумний (+) – нерозумний (+–) і недурний (+–) – дурний (–)*. Приклади нюансованого мовного вираження оцінки демонструє й дискурс сучасного українського політикуму. Наприклад, на позначення членів та прихильників Соціалістичної партії України позитивно оцінними є

рятівники України, герої, справжні патріоти, негативнооцінними – відМОРОЖені (гра слів: натяк на лідера партії О.О.Мороза), поплічники комуняк та ін. Названі дисфемізми з гіперболізованою політичною оцінкою легко кваліфікувати як крайній вияв категорії “свого” та “чужого”. Між тим матеріал свідчить, що номінації на позначення згаданої політичної сили не обмежуються лише меліоративами та пейоративами з високим аксіологічним ступенем інтенсифікації, експлікованою оцінкою, а й включають у себе такі назви, як *морозівці, соціалісти, гравці на політичному полі, осередок лівих сил* тощо (оцінне значення – нейтральне); функціонують також і лексеми з низьким або помірним ступенем вияву оцінної семантики: *партія професіоналів, серйозні політики, свідки демократії* або *крайці друзі чиновників, бюрократи* й под.

Чітка поляризація “свого” (+) й “чужого” (–) як граничних точок вияву оцінки (максимально меліоративна та максимальна пейоративна) викликає потребу аналізу та упорядкування розташованих між цими “полюсами” значень, які мають різний ступінь унявнення аксіологічної семантики. Відчуваючи обмеженість розвідок, присвячених тільки “крайнім” виявам оцінки, учені намагаються систематизувати, класифікувати значення з урахуванням різної міри її вираження. У цьому плані найбільш виправданим показує себе метод “шкалювання”, тобто побудови логічних ланцюжків-осей “де в центрі будуть перебувати... показники мовленнєвих виявів (дій, висловлень) з нейтральною або нульовою оцінкою, а по краях позитивні (наприклад, справа) і негативні (зліва) мовленнєві висловлення суб’єкта-мовця” [Романов 2001: 98].

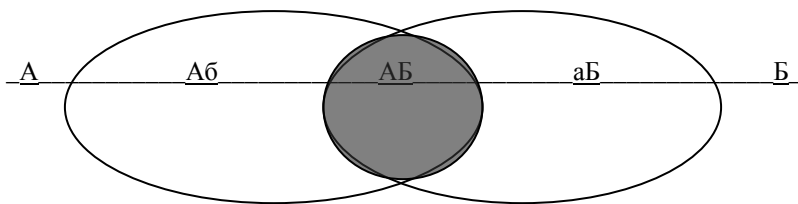
Таким чином, з поняттям “аксіологічна (оцінна) модель” в аксіології тісно пов’язане поняття “аксіологічна (оцінна) шкала” – градування аксіологічних значень, які стосуються певної ознаки об’єкта (класу об’єктів), за принципом “позитивна – нейтральна – негативна оцінка”, причому останнє з цих понять включає в себе ознаки першого з діаметрально протилежним їх виявом (краї осі).

У лінгвістиці запропоновано різні типи аксіологічних шкал, будова яких може ґрунтуватися на базових цінностях людини (наприклад, М.Шеллер, а слідом і Дж.Тишнер пропонують вибудовувати оцінні значення за ієрархією цінностей: нижній рівень – “задоволення”, наступний “життя – здоров’я”, далі – духовні цінності й останній, найвищий, рівень – абсолютні цінності, які можна узагальнити поняттям “святий”). Про це говорить О.Л. Бессонова, яка обрала таку структуру як базове поняття для своєї роботи [Бессонова 2002: 34], оскільки працює в аспекті когнітивно-гендерного підходу до мовної реалізації категорії оцінки і для дослідження якої названі бінарні протиставлення є істотними.

Найбільш прототипічною є оцінна шкала (у Н.Д.Арутюнової це поняття має назву “скалярно-антонімічний комплекс” [Арутюнова 1988: 231]) з полюсами “добре – погано”, оскільки, як уже зазначалося, ця бінарна опозиція характеризується фундаментальним характером. Саме шкала з полюсами “добре – погано” репрезентує найвищий рівень абстракції, оскільки може охоплювати всі варіанти, які випливають з неї, і цю опозицію можна вважати такою, що характеризується високим ступенем узагальнення:

“погано” (–) нейтральний регістр (+ –) “добре” (+)

Аксіологи пропонують вважати зону нейтральної оцінки на аксіологічній шкалі зоною синкретизму, оскільки оцінка є конкретною, а виведення аксіологічно нейтрального значення виникає на базі його розуміння одночасно і в позитивному, і в негативному ключі. Так, Т.А. Космеда показує, як на шкалі перехідності відбувається накладання зон позитивного й негативного полів у “нульовій” точці АБ [Космеда 2000: 95]:

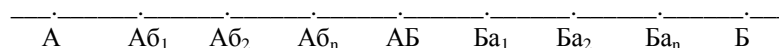
Ядерними складниками аксіологічної (оцінної) шкали за такого трактування є зони суто позитивної (А) і суто негативної (Б) оцінки; периферійними зонами виступають наближена до нейтральної позитивна оцінка (Аб) і наближена до нейтральної негативна оцінка (Ба); проміжною є зона АБ як результат взаємоперетину полів. Бачимо, що зона нейтральної оцінки АБ виникає в результаті суміщення зон А та Б аксіологічної шкали, тобто зумовлена як позитивною, так і негативною оцінкою.

Згадане вище розшарування відтінків аксіологічних значень у семантиці мовних одиниць, що обслуговують сферу політичного життя країни, зумовлює необхідність вибору типу аксіологічної шкали, придатної для градування оцінних змістів саме ідеологічно маркованої лексики. На думку М.Р.Желтухіної [2004: 290], пласт політичної лексики можна поділити на а) оцінно-нейтральні лексеми: *демократи, ліберали*; б) політичні пейоративи: *диктатор, екстреміст, расист*; в) політичні номінації з гіперболізацією пейоративної ознаки: *окупанти, контрреволюція, шабаш* (як бачимо, дослідниця у своїй класифікації враховує ступінь відхилення нейтрального значення лише в бік негативнооцінної семантики). Її розподіл свідчить: статус оцінно навантажених надається лексемам, семантично похідним від ключових політичних понять (*Президент, влада,*

Росія тощо), самі ж ці поняття оцінними не вважаються. Хоча в таких одиницях за відсутності яскравої експлікації оцінних змістів наявна позатекстова оцінка, яка базується на ідеологічній заданості сприйняття інформації адресатом на когнітивному рівні, однак надалі в роботі вони вважатимуться аксіологічно нейтральними через домінування денотативного макрокомпонента їхнього значення над конотативним.

Отже, серед ідеологічно маркованих номінацій (як лексем, так і конструкцій) на позначення політичних реалій, процесів та осіб можна вирізнити назви, що характеризуються гіперболізованим виявом позитивнооцінного змісту, назви з максимально пейоративною семантикою та нейтральні назви (виразна позитивна оцінка (+ +) – аксіологічно нейтральне значення (0) – виразна негативна оцінка (– –)). Більш складною проблемою є позиціонування проміжних аксіологічних значень у цьому ланцюжку. Одноставність мовознавців, у колі інтересів яких перебуває питання градації одиниць різних мовних рівнів, обмежується виділенням трьох точок: 1) найвища міра вираження певного значення, ознаки; 2) середня (нейтральна) норма вираження значення, ознаки; 3) мінімальний ступінь вираження цих категорій. Деякі з дослідників у своїй роботі ураховують тільки ці позиції (Н.М.Попова, І.В.Холявко, О.В.Шаповал та ін.), вважаючи їх універсальними й оперуючи поняттями “позитивне значення” та “негативне значення” без урахування варіантів їх вияву.

Що ж до проміжних позицій, то тут погляди вчених різняться. В аксіологічній шкалі, запропонованій В.В. Бабайцевою (вона говорить про градування оцінних значень в цілому, не схиляючись до лексики певної сфери вжитку), використаний принцип виділення максимальної кількості проміжних точок, оскільки, на її думку, у ній є можливим показати градуальний характер оцінок сучасного українського політичного дискурсу [Бабайцева 1979: 30-31]:

де А – це максимальний ступінь вияву позитивної оцінки, В – це максимальний ступінь вияву негативної оцінки, Ab_1 , Ab_2 , Ab_n – периферійні значення позитивної оцінки (позитивно-нейтральна); Ba_1 , Ba_2 , Ba_n – периферійні значення негативної оцінки (негативно-нейтральна); АВ – зона проміжних явищ оцінки (нейтральна).

Запропонований підхід передбачає довільну кількість проміжних значень між граничною точкою максимального вияву ознаки та точкою середнього вияву ознаки (точка відліку – наростання – збільшення – великий ступінь, наблизений до максимального... – найбільший ступінь), а також між граничною точкою мінімального вияву ознаки та точкою середнього вияву ознаки (точка відліку – відхід від норми до мінімалізації – зменшення – малий ступінь, наблизений до мінімального... – найменший ступінь) і має багато прибічників. “Відповідно до граничного квантора шкали виділяються граничні та неграничні динамічні індикатори. Граничні індикатори позначають рух ознаки, який прагне або досягає межі – максимально / мінімально можливого ступеня”, – стверджує Т.В. Подуфалова [Подуфалова 2007: 8]. Статичні ж індикатори, на думку дослідниці, фіксують одноступеневу градацію, представляючи фіксовані градуальні концепти. Таким чином, відповідно до середнього квантора шкали (середньої норми ознаки) розмежовуються статичні індикатори вище середнього ступеня та індикатори нижче середнього ступеня. Досліджуючи функціонально-семантичне поле оцінки, подібне “розшарування” пропонує й І.В. Онищенко: “Ядро ФСП оцінки складається з власне ядра та навколоядерного простору, об’єднаних семантичною домінантою *хороший / поганий*” [Онищенко 2005: 7], із тією різницею, що найвища міра вираження названої категорії для дослідниці – не крайні точки шкали, а центр, ядро аксіологічного поля, від якого концентричними колами “розходяться” значення з меншим ступенем вияву позитивнооцінного та негативнооцінного значень: у роботі виділене власне ядро поля оцінки, навколоядерний простір (також з різною мірою оцінювання) та периферійні компоненти ФСП, причому, серед останніх учена розрізняє ближню периферію та далеку периферію. У науковій літературі ми зустріли спробу розмежування ступеня вияву ознаки й серед шару лексики з нейтральним значенням. Н.М. Кислицина, аналізуючи аксіологічний потенціал прикметників зі значенням позитивної оцінки, здійснила каталогізацію семем з урахуванням елемента змісту “міра оцінки”, у якій не обмежується встановленням індексу семем у лексемах з максимально та мінімально позитивнооцінною семантикою, а намагається визначити й індекс у рамках середнього вияву ознаки [Кислицина 2002: 8-9].

Нашою метою є обрання найбільш оптимального типу аксіологічної шкали, який би враховував особливості ідеологічної оцінки як такої, що функціонує у сфері сучасного українського політичного дискурсу. На нашу думку, неможливо враховувати лише найвищий, нейтральний та найнижчий ступені оцінювання, оскільки ідеологічно марковані одиниці показують більше варіантів аксіологічного статусу. Водночас обрання типу шкали, що включає велику кількість проміжних позицій між крайніми точками, може спричинити проблему чіткого віднесення певної номінації до конкретної позиції, а також становити причину надмірного суб’єктивізму у кваліфікації науковцем цієї номінації.

Саме тому нам імпонує погляд Л.М. Пелепейченко на перехідність у межах різнорівневих мовних одиниць, яку дослідниця інтерпретує як “властивість мовних одиниць виявляти різні комбінації ознак з більшим чи меншим ступенем вираженості доцентрових і відцентрових тенденцій відповідного рівня мови, системи чи підсистеми” [Пелепейченко 1996: 12]. За співвіднесеністю денотативно-сигніфікативного (Д-С) та

конотативного (К) компонентів вона виділила такі типи значень: 1) значення, у яких головним є Д-С компонент; 2) значення, у яких К компонент є дещо посиленням; 3) значення, у яких Д-С та К компоненти однаково представлені як у ядерній, так і в периферійній частині; 4) значення, у яких головним є К компонент, хоч слабо представлений і Д-С; 5) значення, у ядерній частині яких представлений тільки К компонент. Відповідно в роботі окреслена симетрична шкала комбінації ознак (А – номінація, Б – оцінка, В – емоції, експресія) [Пелепейченко 1996: 14]:

АБ/в/ – АБ/В/– АБВ – В/АБ/ – В/аб/

До п'ятикомпонентної не “подрібненої” занадто осі схиляємося й ми (орієнтуючись лише на вираження категорії оцінки), оскільки вона не “громіздка”, легко сприймається й дозволяє врахувати весь аксіологічний потенціал номінацій українського політикуму. В оцінному плані ідеологічно марковані лексеми сучасного політичного дискурсу можна поділити на:

1. Ідеологічні поняття, яким властива позатекстова оцінка, тобто аксіологічно нейтральні (вони виконують суто номінативну функцію): *Україна, спікер, державний службовець, влада, уряд* і под.

2. Політичні меліоративи (номінації, що вже мають позитивне аксіологічне забарвлення, проте не втратили зв'язок із нейтральним значенням): *патріот, відродження, лідер* та ін.

3. Політичні пейоративи (номінації, що вже мають негативне аксіологічне забарвлення, проте не втратили зв'язок із нейтральним значенням): *олігарх, клан, екстреміст* та ін.

4. Лексеми з гіперболізованою меліоративною семантикою: *герой, богиня, Месія, донецький діамант* і под.

5. Політичні дисфемізми з виразно пейоративним значенням: *Пахан, казнокради, азіатчина* (щодо політики Росії) тощо.

Цей розподіл яскраво ілюструє градуальність аксіологічних змістів сучасного українського політичного дискурсу, за якої бінарність абстрактної опозиції “позитивне – негативне” розмивається і набуває вигляду “більша – менша – найменша позитивна / негативна ознака” [Мінчак 2005: 270] і дає підстави для обрання такого типу шкали оцінок:

А (+) АБ (+0) АБ (0) Ба (0-) Б (-)

де А (+) – виразно позитивне оцінне значення, АБ (+0) – позитивно-нейтральне оцінне значення, АБ (0) – нейтральний зміст, Ба (0-) – негативно-нейтральна семантика, Б (-) – гіперболізована негативна семантика.

Слід зауважити, що “поштовх” до виникнення ідеологічно забарвлених номінацій дають слова, віднесені до першого типу (позатекстова оцінка). У сучасному українському політичному дискурсі найбільш часто об'єктами оцінювання на сьогодні є *Україна, Президент України, чинний політичний устрій (політика влади), провадні політики, представник лівих, представник правих, український народ, політика Росії, Верховна Рада, політика Радянського Союзу, українська мова, події листопада-січня 2004-2005 років («Помаранчева» революція), населення Східної України, населення Західної України*. Серед політиків – *Ю.В. Тимошенко, В.Ф. Янукович, В.А. Ющенко, П.М. Симоненко*, серед партій – *Блок Юлії Тимошенко, Комуністична партія України, Партія регіонів України, “Наша Україна” (Народний союз «Наша Україна» – НУНС)*. В українському політичному дискурсі кожне ключове поняття “обростає” семантичними корелятами, якими є всі інші різновиди ідеологічно маркованих лексем. Наприклад, об'єкт оцінювання з позатекстовою оцінкою РОСІЙСЬКИЙ НАРОД має такий спектр реалізаторів: політичні меліоративи *брат, помічник* тощо; лексеми з чіткою меліоративною семантикою *рятівник, благословенні небом*; оцінно-нейтральні назви *сусіди, громадяни Росії, населення РФ*; політичні пейоративи “*населеніє*”, “*єдинокровніє*”, *московити*; лексеми з гіперболізованою пейоративною семантикою *хижаки, кацапи, п'яниці, носії зразків світового нахабства* та ін. Отже, аксіологічна вісь, об'єднана поняттям РОСІЙСЬКИЙ НАРОД, виглядатиме так:

А – *благословенні небом, рятівник*;

АБ – *брат, друзі (навіки, справжні, стратегічні), помічник*;

АБ – *громадяни Росії, населення РФ, росіяни, сини Росії, слов'яни, сусіди*;

Ба – “*єдинокровніє*”, *москалі, московити, народність, “населеніє”, різнокольорові* (натяк на російський прапор), *угро-фіни, улюбленці Симоненка та Януковича*;

Б – *азіопці, випадок маразму, виплодки режиму, ворог №1, грубіяни, кацапи, нахаби, носії зразків світового нахабства, пацюки, путінське плем'я, п'яниці, раб Путіна, сарана, склерозники, хижаки*.

“Найбільш великий простір у макрополі ОЦІНКА займає ЛСП **ПОГАНІЙ**. Воно найбільш актуальне й активне...” [Столярова 1988: 188], “...негативні конотативні поля кількісно більш могутні, ніж позитивні поля, тому точки + і – несиметричні” [Бессонова 2002: 33], – слушно зауважують учені. При розгляді наведеної вище шкали одразу помітною є її несиметричність – явна кількісна перевага негативнооцінних номінацій. Матеріал свідчить про значне превалювання пейоративної лексики над меліоративною, і це є особливістю українського політичного дискурсу (й інших видів дискурсу, де наявні позитивнооцінні та негативнооцінні значення). “В мові сучасної публіцистики дедалі більшого поширення набувають експресивні слова, що надають висловленню виразності, образності, емоційної забарвленості. Стилістично знижена лексика, яка використовується в газетних текстах, ... являє собою в основному експресивну лексику **негативної оцінки**,

включаючи вульгарну, лайливу лексику” [Коваленко 2003: 11]. Отже, асиметрія в бік номінацій негативнооцінного змісту – релевантна ознака аксіологічних ланцюжків, побудованих на основі понять суспільно-політичної сфери життя.

Таким чином, дискурс політики характеризується різноманітністю оцінок – від аксіологічної гіперболізації меліоративного чи пейоративного плану до оцінно нейтрального, “нульового” регістру, у межах якого позитивне чи негативне значення сприймається лише на когнітивному рівні. Очевидною є потреба класифікації оцінних значень (ключових понять), властивих українському політикуму, та виявлення закономірностей їхнього градування. Центром організації аксіологічного плану будь-якого повідомлення виступає модель “добре” – “погано”, яка в політичному дискурсі представлена як “своє” – “чуже”. Учені пропонують різні типи аксіологічних шкал для градування оцінної семантики, проте для характеристики різноступеневаності градації оцінки саме політичного дискурсу найбільш ефективною є, на наш погляд, п’ятикомпонентна шкала, запропонована Л.М. Пелепейченко. Нейтральний регістр складають ключові політичні поняття, позитивнооцінні та негативнооцінні – їхні семантичні реалізатори. Надалі важливим ми вважаємо встановлення способу опису матеріалу, який урахував би не тільки об’єкти, але й суб’єкти мови політики, визначав би точки «перетину» в оцінюванні останніми різних понять і явищ сучасного українського політикуму.

Література

- Арутюнова 1988: Арутюнова, Н.Д. Типы языковых значений: Оценка. Событие. Факт [Текст] / Н.Д. Арутюнова – М. : Наука, 1988. – 341 с.
- Бабайцева 1979: Бабайцева, В.В. Русский язык: синтаксис и пунктуация [Текст] / В.В. Бабайцева – М. : Просвещение, 1979. – 269 с.
- Бессонова 2002: Бессонова, О.Л. Оцінний тезаурус англійської мови: когнітивно-гендерні аспекти [Текст] / О.Л. Бессонова. – Донецьк : ДонНУ, 2002. – 362 с.
- Брага 2002: Брага, І.І. Мовна репрезентація образу держави у пресі України (кінець 1970-х – початок 2000-х років) [Текст] : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / НАН України. Ін-т мовознавства ім. О.О.Потебні – К., 2002. – 20 с.
- Желтухина 2004: Желтухина, М.Р. Суггестивные психотехнологии в языке СМИ и избирательная кампания [Текст] / М.Р. Желтухина // Наукові записки Луганського національного педагогічного університету. Серія “Філологічні науки” : Зб. наук. праць. Вип. 5. – Луганськ : Альма-матер, 2004. – Т.1. – С.265-304.
- Кислицина 2002: Кислицина, Н.М. Прикметники зі значенням узагальненої позитивної оцінки як фрагмент мовної картини світу (на матеріалі російської, української та англійської мов) [Текст] : автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.17 / Київ. нац. лінгв. ун-т. – К., 2002. – 20 с.
- Коваленко 2003: Коваленко, Б.О. Стилiстично знижена лексика в мові сучасної української публіцистики [Текст] : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Ін-т мовознавства ім. О.О.Потебні. – К., 2003. – 19 с.
- Космеда 2000: Космеда, Т.А. Аксіологічні аспекти прагмалінгвістики: формування і розвиток категорії оцінки [Текст] / Т.А. Космеда. – Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2000. – 350 с.
- Куценко 2005: Куценко, В. Особливості реалізації аксіологічної моделі “своє” – “чуже” в сучасному українському політичному дискурсі [Текст] / В. Куценко // Лінгвістичні студії : Зб. наук. праць. Випуск 13 / Укл. : Анатолій Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк : ДонНУ, 2005. – С. 331-336.
- Мінчак 2005: Мінчак, Г.Б. Семантичний процес вторинної ідеологізації ідеологічно забарвлених номінативних одиниць у мові сучасної української публіцистики [Текст] / Г.Б. Мінчак // Лексико-грамматические инновации в современных славянских языках. Материалы II Международной научной конференции 14-15 апреля 2005 года. – Днепропетровск : Пороги, 2005. – С.269-272.
- Онищенко 2005: Онищенко, І.В. Категорія оцінки та засоби її вираження в публіцистичних та інформаційних текстах [Текст] : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Дніпропетр. нац. ун-т. – Дніпропетровськ, 2005. – 20 с.
- Пелепейченко 1996: Пелепейченко, Л.М. Перехідність значень слів та фразеосполучень [Текст] : автореф. дис. ... докт. філол. наук : 10.02.02 / Ін-т мовознавства ім. О.О.Потебні. – К., 1996. – 48 с.
- Подуфалова 2007: Подуфалова, Т.В. Когнітивно-семантичні та функціональні особливості градації в російській мові [Текст] : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.02 / Харк. нац. пед. ун-т ім. Г.С. Сковороди. – Х., 2007. – 20 с.
- Романов 2001: Романов, А.А. Оценка как способ фиксации и интерпретации конфликтных форм речевого общения (на материале речевой дискурсии политика) [Текст] / А.А. Романов // Текст. Versus. Дискурс : проблемы понимания и интерпретации. – Москва – Тверь : Ин-т языкознания РАН, 2001. – С.96-105.
- Столярова 1988: Столярова, Э.А. Лексико-семантическое поле оценки в разговорной речи [Текст] / Э.А. Столярова // Словарные категории. – М. : Наука, 1988. – С.186-191.

Стаття посвящена класифікації проявлених степенів оціночного значення в межах ідеологічно маркированих номінацій сучасного українського політичного дискурсу. Обрано оптимальний тип аксіологічної шкали для урахування таких проявлених.

Ключевые слова: аксиологическая шкала, оценка, политический дискурс.

The article is devoted to the classification of manifestations of extent valued meanings ideological vocabulary of modern Ukrainian political discourse. Author choose suitable type of valued scale.

Keywords: political discourse, valued meaning, valued scale.

Надійшла до редакції 29 січня 2010 року.

Марія Шведова

ББК Ш12=141.1-32

УДК 811.161.2'37

ОБРАЗНІ СТЕРЕОТИПИ СПРИЙНЯТТЯ ЧАСУ В ІДІОСТИЛІ О. ЗАБУЖКО (НА МАТЕРІАЛІ ЗБІРКИ ВИБРАНИХ ПОЕЗІЙ „ДРУГА СПРОБА”)

Досліджено образне осмислення часу в поезії О. Забужко. Встановлено залежність авторських метафор на позначення часу від образних стереотипів, наявних у мові. Вказано спосіб розкриття поетичного образу на тлі мовного (та етнокультурного) стереотипу відповідно до того, як відбувається його сприйняття носієм мови.

Ключові слова: образний стереотип, ідіостиль.

Однією з сучасних лінгвістичних проблем є дослідження ідіостилів. Теорія стереотипів дає можливість по-новому поглянути на особливості об'єктивації індивідуального світосприйняття письменника в його художньому мовленні, співвіднести їх із загальномовною традицією шляхом порівняння індивідуально-авторських метафор із образними стереотипами української мови. Метою цієї статті становить виявлення особливостей існування загальномовних стереотипів у межах ідіолекту українського поета Оксани Забужко.

Стереотип у мові як частина етнокультурного образного стереотипу є умовним способом представлення певного явища дійсності за допомогою певних історично визначених мовних засобів. Термін *стереотип* увів до наукового обігу американський соціолог У. Ліппман, який писав, що „реальне навколишнє середовище є надто об'ємним, надто складним і надто швидкоплинним для безпосереднього сприйняття. Ми не здатні реагувати на всі його тонкощі, розмаїтість, безліч змін та сполучень, які в ньому представлені. І хоча ми вимушені діяти саме в цьому середовищі, нам доводиться реконструювати його за простішою моделлю, щоб справитися з ним” [цит. за: Прохоров 2003, с. 68]. Сприйняття й усвідомлення людиною різних явищ дійсності відбувається за допомогою спрощення, схематизації, узагальнення їх, тобто стереотипізації. Стереотипи – це історично усталені в межах культури умовні образи, картинки, які представляють у свідомості людини певні явища дійсності.

О. О. Потебня вважав таке створення значення на основі конкретного образу особливістю міфологічного та поетичного мислення (міфологічне мислення цілком ототожнює означуване з образом, яким його визначають, у поетичному мисленні образ є суб'єктивним засобом для вираження значення, метафорою); „стрибок від образу до значення” в поетичному мисленні, за О. О. Потебнею, полегшується „звичкою думки”, яка сформувалась ще в міфологічному світогляді давньої людини [Потебня 1976, с. 421].

Аналіз мовного матеріалу показує, що образні стереотипи справді є невід'ємною рисою поетичного мовлення й стереотип у поезії – це не готовий штамп, а питомий інструмент поетичного мислення, який завдяки своїм культурним зв'язкам надає виразності та значущості поетичному образу.

Образні стереотипи сприйняття часу ґрунтуються на архаїчних образних уявленнях про дійсність, які протягом історії набували нових рис, але зберігали при тому давню образну основу („час – простір”, „час – шлях”, „час – річка”, „час – людина” тощо). У ході аналізу поезії О. Забужко увагу було зосереджено на авторському образному осмисленні часу, на тому, як об'єктивуються та співіснують у метафорах О. Забужко відомі мовні стереотипи сприйняття часу. Із поетичної збірки О. Забужко „Друга спроба” (2009) шляхом наскрізної вибірки було вилучено 134 метафори, які складають базу цієї статті.

Відомо, що витоком найдавніших уявлень про час є досвід опанування простору. Когнітивні структури простору й часу в свідомості людини дуже тісно пов'язані між собою. Природно, що в українській мові поширене **стереотипне уподібнення часу до простору**; цей стереотип живе в мові настільки глибоко, що його вираження можна побачити не лише в лексиці й фразеології (*далекі часи, недалекий час, найближчим часом, часовий проміжок*), але й у граматиці (у вживанні прийменників, словотвірних одиниць та відмінкових форм із просторовим значенням на позначення часу: *у, через, о, біля, на часі, міжчасся* тощо). Цей образ часу використав у О. Забужко: *Буде зима. Буде не знаю що. Снів / Гулом солодким наскрізно нитимуть кості... / І добіжиш до кінця не заповнених мною днів, / І зрозумієш, що час — усього лиш повторений простір* («*Два трансатлантичні сонети*»).

Просторові метафори часу в поезії О. Забужко часто виражають незвичний плин часу (порушення

перебігу подій) через образи природних потрясінь, порушення простору: *Од такого знаття / Землетрусом іде життя, / І з-під стіп / Возняний вибухає сніп...* («Од такої тоски...»). *В цім розваленім часі, весною, в приморському місті / (Де ніхто не вважа на часи, а лише — на сезони), / Що за щемна розрада — ефіристий дух гостролисту...* («Крим. Ялта. Прощання з імперією»). *Мовчанка. О так! Впізнаю тебе, мить розставання <...> не ґрунт під ногами — це час розколовся між нами, / і в тріщину ринули води, розмивши лице. / О, як нас розводять! <...> Це ми розминулись в тісній напівтемній ясині — / кімнатці, рознятій на різні часові пласти* («Розмова»).

Із стереотипом сприйняття часу на зразок простору тісно пов'язаний **стереотип сприйняття часу в образі шляху (життєвого шляху)**, він відрізняється активністю спостерігача, який ніби рухається крізь час у певному напрямку (часом, роками). Таке образне осмислення часу зустрічається в поезії О. Забужко найчастіше (17,2 % проаналізованих контекстів): *Наростаючий звук? / Наперед? / Вдовж століття?* («Портрет К. М. Грушевської в юності»). *Хай хто хоче, той плаче. Я — весело зіплюю зуби: / Надто довго вертіло мене колищатком і шрубом / По таких жолобах! — що тепер тільки й маю за честь / Пригадати, як щоразу, на доторк кліщів пласкогубих, / Я споркала, зірвавши різьбу, некрасиво і грубо, — / І котилася в бік опівнічних своїх перехресть!* («Крим. Ялта. Прощання з імперією»). *Мов дзеркальце заднього огляду, образ дитинства / Рукою направ — і наведений промінь схопи: / Доріжками парку, де свіжо, де вошко, де тінисто, / Вгрузаєш у ринь...* («Мов дзеркальце заднього огляду, образ дитинства»). *Ілюзорніє час, і — ривком — ілюзорніє близькість: / Просто зсув календарний, чи скручений-в-безвість маршрут?..* («Жовтень»).

Оригінальною рисою реалізації стереотипу сприйняття часу в образі шляху в поезії О. Забужко є варіант представлення часу в образі підземного тунелю (3 % контекстів): *Роз-пни! Роз-пни!* — *рветься рев із п'ятми горлянок, / гоготить, як в метро, по підземнім тунелю віків / (стук «вагонзаків» по стиках рейок!) — / і відлунує з другого боку: «Зіг — хайль! Зіг — хайль!»* («Диптих 2008 року»). Це подружжя навпроти колишеться згідно, плече до плеча, / *О повіках однаково склеплених, як у недужної курки / (Від обвислости варт в підборіддях — одутлість м'яча, / Що спустивсь одним здихом, проколений, — навіть не муркнув). / Пообіддя, сієста — чи спека — стоїть нагорі: / Не з безсонної ночі їзда, не з любовної змори, / Не втулившись у себе навзаєм аж так, що візьми розірви — / То заточиться світ, і убійнику зробиться сором! — / Висисаючий душу, хиткий, монотонний маршрут, / Вічне поруч-спання з тими самими сірими снами, / Вічна станція Нуд, скільки їдь, — вічна станція-Тут — / До кінцевої, котра постійно присутня між нами...* («У вагоні метро»). *Та ворухить губами жаба в телевізні / (Там — акваріум водоплавних і земноводних...), / Вимикають майбутнє. Лишаються жовті вогні — / І, як довгий тунель, не кінчається вічне сьогодні* («Сезон безнадії»). О. Забужко уподібнює до підземного тунелю час, який проходить марно, без значущих подій, без розвитку. В одній із поезій авторка вживає цей стереотип щодо власного життя, підсилюючи його іншим традиційним поетичним мотивом — ув'язнення поета в часі: *Тож повних тридцять сім — підстава поради, / Що у такі незгірші земний мотайло строк: / Що, риючи вперед, наосліп, мов кротиха, / Вколючена у твань чи вдарена під дих, / Вихлипую свій текст — між видихом і вдихом, / І значить, бережу / когось із молодих...* («Ad hominem»).

Поряд із образами простору осмислення часу відбувалося також через образи руху. Зокрема існує давній **стереотип сприйняття часу в образі руху істоти або предмету, що іде (біжить, проходить тощо) у певному напрямку повз спостерігача**. Так, в українській мові для вираження ідеї руху часу вживають слова: *близько, підходить, прийшов, минув*. У стереотипному образі сприйняття часу як предмету або істоти, що проходить повз людину, роль людини, спостерігача, як правило, пасивна й залежна. Це можна побачити й у поезії О. Забужко: *Стало тихо довкруг — лиш вугілля димками курилось, / І чекала я в страсі, аж довга хвилина мине...* («Осінь»). *Первинний — страх. Він — батько всіх убивств. / Ним цілий світ просякнуто, як потом. / Холодні пальці в нігтях голубих / Патрон останній відкладуть на потім, / А «потім» — ось, воно уже отут!* («Самозубче дерево»). *Господи, пам'яте! Як вберегти і ввібрати / Цю пекучу минушість, це все, що — не раз, і не два?! / Бо крізь станцію «Я» пролітають навзрид всі любові і втрати, / Ну а душі — на те вони й душі: / Встають, як прим'ята трава. («Тьмарилось світу в очах од падалиць-слив...»).* *Там — за тим поворотом — куди зараз / зверне автобус — у третьому тисячолітті — нас просто — нема.* («Автостоп. Молитва кінця часів»). *І знов мене косять безсонні ночі, / як площу, по котрій проходить армія...* («Диптих 2008 року»). Названий стереотип реалізується й тоді, коли зображуваний час несе людину або примушує її рухатися вперед: *Ви, що ставали кожен раз / Все під нові й нові знамена, / Не потрапляєте у час, / Немов ногою у стремена. / Ото, їй-богу, сміх і гріх: / Весь вік прошарпались, як віжки, — / А час, диви, пристав до тих, / Хто сам собою дивав пішки.* («Ви, що ставали кожен раз...»). Тричі О. Забужко показує час, що переслідує, гонить, нападає на людину: *І я уже — згорю, не згорю — / Одна з живих, оплавлена свіча! — / А ніч навпереріз, як вовча згряя, / По вулицях, будинках і очах!..* («Лиш крок ступи, поглянь — а слід вже стерся...»). *Та через гони літ, на повороті, / Благатимеш у долі лиш одно: / Дощем навипиньках увійти в ворота / І — пошепки — поплакати в вікно...* («Відлопотих дощами за ворота...»). *Історіє, суко, / ти знову хапаєш мене за горло, / ти знову витрушуєш з мене душу...* («Диптих 2008 року»).

Важливе місце в поезії О. Забужко посідає властиве для міфологічного та поетичного світобачення **антропоморфне уявлення часу**. О. Забужко надає часові окремі фізичні риси або стани людини: *Хотілось Вам придумати ім'я, / Щоб освітити цей незрячий вечір / Не-вашим іменем...* («Надворі дощ, а я без парасольки...»). *Лугом ішла весна, / Акварель у руках тримала* («Весняна акварель»). *О смертельний наш вік! / Хто, як юністю,*

ним перехворів, / Той довіку вчуватиме руку його на плечі, <...> Моє хворе століття, моє голомозе століття! / Як беззучно і швидко тебе до шпиталю внесуть!.. («Голосом вісімдесятих»). О братіє і дружино! / Я ж дрижала ще дрозжем пожежним... / Ви в'язали ту ніч за коси, як в'язали за коси нас! («Полон Рогніди»). Століття конає («Початки демонології»). Де нижніх міст розсипані суцвіття, / Де, як борлак, здригається століття / В кільці чужих і рідних україн, — / І я встаю, залізуючи рани... («Середземноморське літо-2003»). Ти чуєш, як вітри біжать по водах? / І дух доби — тяжкий, несвіжий подих / Із гнилозубих електронних дір — / Женуть на мене в цифровім режимі... («Середземноморське літо-2003»). Урвалася ніч, наче віддих хапливий, коротка / («В наскрізнім промінні холодного, злого світланку»).

Сприйняття часу відбувається за допомогою стереотипного образу потоку (води або повітря): час тече, протікає, пливає; плин часу. Цей стереотип посідає вагомe місце в поезії О. Забужко: *І тоді / хай не іменнями — датами наших народжень / Розітнемo віки, що нахлинуть, важучі й нові... («Голосом вісімдесятих»). Час — це крововилив / У межі простору: його нема, покіль / Ніщо не відбувається («Закавказзя: автом через гори»). Кружляє зола — мов натрушено чорного цвіття, / Впадає у виток, обвившись круг себе, двадцять століття — / Це рік вісімнадцятий?! / А чи злиття високосне / Посудин сполучених — кривних епох смертоносних?.. («Самозубче дерево»). Світ, де все склалося так, як мало скластися, — / Якби не вітер, той скажений вітер, / Що вирвався із коридорів часу / І все на цьому світі переплутав... («В якомусь світі я була з тобою...»). І вийшла осінь, синьозуба, як циганка, / Окрилена пожежним мерехтінням, / І тасувала нам усі літа, / Що на шмалькому протязі віків / Були порозлітались («В якомусь світі я була з тобою...»). Люди в осінь підуть, і вона попливе їм назустріч — / Наче музика («Небо-земля-небо»). ...А губи ламаються, й дробиться, кришиться простір, / А дні налітають, а дні стугоняють, як вокзал... («...А музика щемна в крові розгалузила стебла...»).*

Своєрідною модифікацією стереотипу сприйняття часу в образі потоку в поезії О. Забужко є вираження часу в образі застиглого потоку, рідини, що не тече: *Ну що ж — консервуймо натхнення, як фрукти на зиму! / (Газдівське пожевлення наше зумисне і бжогe: / Крізь скло нетутешности нас споглядає незримо / Морожена слива — чи око забитого бога?) / Це час застигає — як кров у безвиході тіла... («Листопад»). Бо над суворий льодостав / Віків, що й нам сяга по груди, / Рим — все ж стоїть, як і стояв, / А варвар — варваром і буде. («Читаючи історію»). І, крізь зміну учень і пророків (як тягнеться вік цей!), / Крізь примари каплиць і катівень, крізь місиво темних століть, / Тут реальний — один: той, хто вдосвіта тричі відрікся, — / А уже на полудне звернуло, а він все стоїть і стоїть... («Коментар до дій св. Апостолів»). І, націлившись в завтра осклілі промерзлі очиська, / Я кричу вам усім, мов морзянкою б'ю по стіні: / Напишіть, о прошу, напишіть / Це своє найпрекрасніше в світі, / Мов губи, закушене місто, / У густому столітті відлите, як у бурштині! («Голосом вісімдесятих»). У трьох останніх контекстах в образі рідини, що не тече, зображено історичний час або теперішній, який сприймається як майбутня історія. Час, що минув, традиційно уявляється таким, що утікає вниз, у безодню, з якої немає вороття (канути у вічність). У поетичному світобаченні О. Забужко минулі часи не згинули, а знаходяться поруч, становлять культурне оточення людини, людина тримає їх у своїй свідомості, і минуле через неї становить частку сучасної дійсності: *І схитнулася я, і взялась мені шкура морозом, / І посипались попелом коси в жертвовний вогонь... / І хотіла я знати: пощо мені вділено розум, / Цей — аж репає череп — гранітний тягар межи скронь? / Одбери! — заблагала. — О, дай мені очі стулити, / О пощо мені, смертній, такого тяжкого хреста? / О пощо проступають крізь шкуру солоні століття / Й колобродять у крові, як віруси, хворі міста?... («Осінь»).**

Стереотипне сприйняття плинущу часу як прядіння (висотування) нитки, тkania тканини та под. О. Забужко використовує традиційно і досить часто (6,7 % контекстів): *І цупким, наче нить основи / Крізь віки однієї сім'ї, / Невразливим — пронесли слово / І внизали в легені мої... («Рядок з автобіографії»). О жорстоке століття, закроєне з воєн і боєнь! (Голосом вісімдесятих). Крик — наче камінь, пущений в спину: / — Оксана! — і вимкнувся шемріт юрби, / І час закрутився назад, як спінінг, / Й помчала вулиця назустріч тобі! («Зустріч»).*

Стереотипне сприйняття часу в образі книги також характерне для поезії О. Забужко (7,5 % контекстів): *І відчуєши, як вслід твоєму руху (сколихнутий ним) / вповзає невидимий ластик, стираючи сказане / (разом із тим, хто таке сказав) / із твоєї кімнати, з твого життя — / за поріг, за грань, кучерявими порохами, — / і залишаєшся сам на сам / з проступаючою білиною / чистого аркуша, / ковтаючи слинку («Ars critica»). За роком рік громадить стоси й стоси / Не — списаних — пожежних сторінок... («Пам'яті „проклятих поетів“»). Гірчить повітря тминова шкоринка — / А в пальцях, ледь підважена, тремтить / І б'ється, вириваючись, сторінка / Нових народніх зваг і лихоліть! (Вільнюс: зима напередодні). Але була зима — й моє життя, / мов мапа контурна, розпластане лежало, / подобою незнаної держави («Трицятна зима»).*

О. Забужко вживає стереотип сприйняття часу в образі майна, що розтрачується: *Наш час із дірвх кишень, як гроші, / Порозтрушувавсь — не зібрать («Монолог Офелії»). Можна роки, як совість, пропити... («Це не ваша печаль...»). Зокрема характерним для авторки традиційним варіантом цього стереотипу є образ вогню свічки, що згорає (5,2 % контекстів): *Ти [свічка] грала — віртуозно. Боже мій, / сказала я своїй бездарній тіні, / мені б отак — хоч кілька літ піоряд! / А то лиш знай чаджу, збавляю гнота / за роком рік — ні світла, ні тепла, / все пахаю: що злет — то й присідання / (чи — припадання): хто б сказав — краду / себе у Бога! («Автопортрет зі свічкою»). Рік вигоряс, підпалений з двох кінців / Чистим, як спирт, невгасимим вогнем спіткання («Два трансатлантичні сонети»).**

Кількість стереотипних образів часу, що були найчастіше вжиті в аналізованій збірці О. Забужко, така: шлях – 17,2 %, потік води, повітря, а також застигла рідина – 14,2 %, простір – 8,2 %, книга – 7,5 %, людина – 7,5 %, нитка або тканина – 6,7 %, предмет або істота, що рухається у певному напрямку – 6,7 %, вогонь свічки – 5,2 %, цінне майно, що розтрачується – 3,7 %.

Для поезії О. Забужко характерним є поєднання кількох стереотипних образів у одному тексті (такими є 20 % вибраних нами цитат, що порівняно дуже багато): *Це не ваша печаль, / З ким я завтрашній день відкоркую, / Вал яких вечорів мені вірші, мов гальку, наніс...* («Це не ваша печаль...») – час в образі ресурсу, що розтрачується (день – пляшка вина) та час в образі потоку; *Я — вухо їх жалям, я — око їхнім снам, / Я — той резервуар, в який, на цівку стислі, / З їх вистеклих життів, дочерпаних до дна, / Спливають і дзюрчать гіркі таємні смисли, / Не вгадані ніким — лиш видні їм самим / В глухім передчутті скінченности дороги, / На в'їздові з коліс останньої зими / (Останньої весни) — під рамку некролога... / О скільки їх в мені, як олово, тяжких / Обірваних життів, ворухитись ї бугриться, — / Прогорнутих всіма — й закритих, мов книжки, / Яких вже не знімуть з найдальшої полиці! («Роковані на смерть ідуть мені навстріч...»)) – на позначення часу вжито послідовно образи ресурсу, що розтрачується, шляху, нитки, книги.*

Таке нанизування стереотипів нехарактерне для міфологічного осмислення часу й указує на виразно поетичний характер текстів О. Забужко. Авторка вільно модифікує традиційні стереотипи, кілька характерних метафор часу О. Забужко створені шляхом заперечення визначальних рис традиційного стереотипного образу: потік – що не тече, шлях – який не веде нікуди, книга – з пустими сторінками, людина – хвора або вмираюча. Виразність цих образів полягає в тому, що вони становлять приховану антитезу до традиційних образних стереотипів сприйняття часу.

У поетичному світогляді О. Забужко переважає негативне емоційне сприйняття часу. Час зображується ворожим до людини (час – ув'язнення, час – переслідувач, нападник) або неблагополучним (порушений простір, темний тоннель, застиглий потік, сторінки без тексту, хвора людина).

Таким чином, застосування теорії стереотипів до аналізу ідіостилу письменника сприяло отриманню важливих результатів. Поетичний образ сприймається носієм мови обов'язково лише на тлі мовного (та етнокультурного) стереотипу. Порівняння індивідуально-авторських метафор на позначення часу в поезії О. Забужко з мовними стереотипами сприйняття часу дало можливість встановити залежність поетичних метафор від стереотипних образів, наявних у мові, та виділити в порівнянні з мовними стереотипами риси авторського поетичного світогляду. Ця розвідка показує важливу роль образних стереотипів як інструмента поетичного мислення, її методика може бути застосована для подальших досліджень ідіостилів.

Література

- Бартми́нский 2005: Бартми́нский, Е. Языковой образ мира: очерки по этнолингвистике [Текст] / Е. Бартми́нский. – М. : Индрик, 2005. – 528 с. – 500 пр. – ISBN 5-85759-347-6.
- Забужко 2009: Забужко, О. Друга спроба: Вибране [Текст] / О. Забужко. – [2-е вид., виправл. і доп.]. – К. : Факт, 2009. – 432 с.
- Павлович 1995: Павлович, Н. В. Язык образов. Парадигмы образов в русском поэтическом языке [Текст] / Н. В. Павлович. – М.: РАН, Ин-т русского языка, 1995. – 491 с. – 1000 пр. – ISBN 5-87232-030-2.
- Потебня 1976: Потебня, А. А. Эстетика и поэтика [Текст] / А. А. Потебня. – М. : Искусство, 1976. – 614 с. – 20000 пр.
- Прохоров 2003: Прохоров, Ю. Е. Национальные социокультурные стереотипы речевого общения и их роль в обучении русскому языку иностранцев [Текст] / Ю. Е. Прохоров. – М. : Едиториал УРСС, 2003. – 224 с.
- Снитко 1990: Снитко, Е. С. Внутренняя форма номинативных единиц [Текст] / Е. С. Снитко. – Львов : Свит, 1990. – 188 с. – 200 пр. – ISBN 5-11-000927-9.
- Теория метафоры 1990: Теория метафоры [Текст] / Вступ. ст. и сост. Н. Д. Арутюновой; общ. ред. Н. Д. Арутюновой и М. А. Журиной. – М. : Прогресс, 1990. – 512 с. – 11440 пр. – ISBN 5-01-001599-4.
- Шведова 2008: Шведова, М. О. Вербалізація образних стереотипів сприйняття часу в російській мові [Текст] : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.02 / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – К., 2008. – 19 с.

Стаття посвячена дослідженню образного осмислення часу в поезії О. Забужко в порівнянні з загальноязыковими образними стереотипами сприйняття часу.

Ключевые слова: образный стереотип, идиостиль.

The article is devoted to the research of figurative time perception in O. Zabuzhko's poetry in comparison with the Ukrainian language figurative stereotypes of time perception.

Keywords: figurative stereotype, idiostyle.

Надійшла до редакції 27 січня 2010 року.

РОЗДІЛ VII. ОСОБЛИВОСТІ ГОВОРІВ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ
ТА ПРОБЛЕМИ СОЦІОЛІНГВІСТИКИ

Надія Загнітко

ББК Ш 12=411.4*671
УДК 801.311

НАЗВИ СТРАВ З ВАРЕНОГО ТІСТА В ДОНЕЦЬКИХ ГОВІРКАХ

Стаття продовжує цикл публікацій автора про особливості назв їжі в говірках Донеччини. Подається структурно-семантичний аналіз однієї лексичної мікрогрупи назв їжі – назв страв з вареного тіста, уживаних у донецьких говірках. Докладно розглядається специфіка зазначеного сегмента лексики харчування в новостворених східностепових говірках.

Ключові слова: діалект, донецькі говірки, моделювання, сема, лексема.

Діалектна лексика на позначення їжі вже була предметом спеціальних досліджень в українському мовознавстві. Ці роботи виконані переважно на матеріалі старожитніх українських говорів (праці Є.Д. Турчин, З. Бичка, З. Ганудель, Е. Гоци та ін.). Однак лексика харчування новостворених українських говорів до цього часу залишається недослідженою. Вивчення різних тематичних груп лексики (у т. ч. назв їжі) говорів “територій пізнього заселення є важливим, оскільки відображає своєрідність перебігу еволюційних процесів на лексичному рівні..., дає можливість не тільки докладніше вивчити лексику окремих діалектів, але й подолати нерівномірність дослідження українського діалектного континууму” [Клименко 2001: 1].

Системний аналіз назв будь-якої тематичної групи лексики (ТГЛ) передбачає передусім з’ясування структурно-семантичних особливостей досліджуваних номенів та встановлення їх просторової поведінки. При цьому важливо розглядати аналізовану ТГЛ як багатопланову систему, до складу якої входять лексико-семантичні групи різних типів, кожна з яких розпадається на більші або менші лексико-семантичні парадигми. Так, у межах ТГЛ їжі виділяємо назви їжі рослинного походження, назви їжі тваринного походження та ін. Серед назв рослинного походження виокремлюємо назви крупів і страв з них, назви з овочів і фруктів, назви страв з борошна. У цій роботі розглянемо лише одну лексико-семантичну мікрогрупу назв їжі – назви страв, приготовлених з вареного тіста.

Назви страв з борошна в досліджуваних говірках охоплюють назви більш загальні, які відбивають диференціацію номенів на позначення страв з борошна за способом їх приготування, і спеціальні, які виникли в результаті диференціації лексики в межах назв страв, приготовлених певним способом, за рядом диференційних ознак (ДО). Кожна група назв страв з борошна за конкретним способом їх приготування утворює окрему лексико-семантичну мікрогрупу, пов’язану узагальненим поняттям про спосіб приготування таких видів їжі. “Для української народної кулінарії, як і для кулінарії багатьох слов’янських народів, властиве приготування страв, передусім, за допомогою варіння, тушкування і меншою мірою смаження, випікання” [Артюх 1977: 30]. Одним з найпоширеніших способів приготування страв з борошна було варіння. Тому в межах лексики на позначення страв з борошна, уживаних в українських східностепових говірках, чи не найбільшу групу утворюють назви варених страв з борошна. Крім назв кашоподібних варених борошняних страв (*лемішка, мамалига, соломаха*), у донецьких говірках дотепер активно вживаються й назви інших видів вареної їжі, приготовленої з борошна. Так, окрему лексичну мікрогрупу утворюють номени, що позначають страви з вареного тіста: *зат’їрка, галушки, локшина, вареники* тощо.

Однією з популярних варених страв з борошна в Україні здавна вважається *зат’їрка* [Артюх 1977: 22; Українська мінувшина 1994: 86; Культура і побут 1993: 139]. Ця страва готувалася з крутого підсоленого пшеничного тіста, яке ретельно розтирали з борошном у посуді доти, поки не утворювалися кульки розміром з горошину або квасолину, а потім їх засипали в окріп або кипляче молоко. Після того, як вони спливали затірка вважалася готовою. Найпоширенішою назвою цієї страви в східностепових говірках є лексема *зат’їрка* (С-В НА, Нелепівка, Сп-мих Ол, М, С, Кр Кр, Ул Кр, Ур ВН, М Ст, Петр В, Зач В, Стмл ВН, Ст Ш, Кост, Шевч ВН, Пр Арт, Гродівка, Некр Ол, Єг В, Різн Арт, Мик В, Н-мих М, Св В, Пр НА, Кост М, Бил Сл, Корсунь, Сів, Н-дон ВН, Гл Ст, Р Т, Прох В, Олекс ВН, Нескучне, Андр ВН, А Амв). Порівняймо: *у нас варіли зат’їрку / в міську насипали мук’ / молоко / соліли / вби^еваїеш йайц’ / і треш рукамі в мук’і / м’ожно і в молоко’і варіт’ / тод’і це мол’ішна зат’їрка //* (С-В НА). У частині східностепових говірок уживається варіант лексеми *зат’їрка* з твердим *т* та голосним *и* в середині слова – *затирка* (Нмір ВН, Зл В, Мих Ол, Окт В, Ст Ол, П-2 Ол, Курах, М Амв). Цікаво, що більшість населених пунктів, у яких функціонує назва *затирка*, заселялися вихідцями з Чернігівщини. А тому й не дивно, що в польських українських говірках також знаходимо варіант *затирка*, правда, з дещо іншою семантичною структурою – порівняймо: *затирка* “галушки, що готуються з рідкого тіста, яке набирається ложкою і опускається в окріп” [Лисенко 1972: 81]. Серед інших спорадичних назв такого виду

страви, уживаних в донецьких говірках, зустрічаються лексеми *зати́рґха* (Міч Т, Біл Д, ЧЯ Арт, Бил Сл), *колоту́ха* (В В).

Іншою, не менш популярною стравою з вареного тіста, у донецьких говірках здавна були *галушкі* – порівняймо: *йак спита́йу було́ / шо згото́вит' / так хлѡ́ц'и вс'ігда́ крича́т' / за́т'ірку́ або́ галушкі́ // (С) галушкі́ робі́ли так / вода́ заки́піт' / карто́шечку́ кіда́йем / кіда́йем зажа́рку і на му́ц'і м'ісім к'істо́ / к'істо́ м'ісім на йайе́чку / а не́ма́ йайе́чка / на кис'л'ачко́в'і або́ молочко́в'і / зам'ісі́ли к'істо́ / а тод'і др'ібне́н'ко рве́мо і кіда́йемо у бу́л'йо́н галушкі́ // (Кост М). Найбільш уживаною назвою на позначення страви у вигляді різаних або рваних шматочків прісного тіста, відварених на воді або на молоці, у цій частині українського діалектного континууму є назва *галушкі* з акцентуаційним варіантом *галу́шки*, причому варіант *галу́шки* також характеризується значним ареалом у досліджуваних говірках. Порівняймо: *галушкі́* – Шевч ВН, Гродівка, Некр Ол, Н-мих М, Корсунь, Березове, Окт В, Кост, С, Кр Кр, Стмл ВН, Петр В, Ул Кр, Сп-мих Ол, Новоукр, Гр Кр, Верх Яс, Є М, Сів, Олен В, Н-дон ВН, Нескучне, М Амв, Пр Арт, Мик В, Бл Амв, Олекс ВН, П-2 Ол, Нмір ВН, Ол-Ор Ш, Серд Ш, Прох В, *галу́шки* – Зап Т, Нелепівка, Єг В, В В, Ст Ол, Св В, Пр НА, Ст Ш, Рівнопіль, Зач В, Серд Ш, Кум Ст, Олекс В, Стародубівка, Гл Ст, Стмі ВН, Андр ВН, Міч Т, М Ст, С-В НА, Олекс ВН.*

Для частини донецьких говірок релевантною є опозиція сем “різани шматочки прісного тіста” : “рвани шматочки прісного тіста”, у якій перша сема-опозит репрезентована лексемою *галушкі́* (Стмл ВН, Серд Ш, М Амв), а друга – назвами *рва́н'ц'і* (Серд Ш, М Амв, Бл Амв), *рва́ники* (Стмл ВН), *рва́н'і галушкі́* (Стмл ВН). Порівняймо: *на моло́ц'і м'іс'ут' / а хот' і на вод'і / а потѡ́м рвут' йіх / рва́ни'ми назіе́ва́йут' галушка́ми / це рва́н'і галушкі́ // (Стмл ВН) йес'т' галушкі́ / а йес'т' рва́н'ц'і / йак ло́же'чку́ би́реш і кіда́йеш / це галушкі́ / а йак круте́н'ко зам'іси́ш / а тод'і рвеш т'істо́ і кіда́йеш / це рва́н'ц'і // (Бл Амв)*

Для деяких досліджуваних говірок в аналізованій лексичній мікрогрупі можна виділити ще одну лексико-семантичну парадигму назв страв з вареного тіста: на основі ДО “спосіб приготування”. Так, галушки можна готувати з напіврідкого тіста, яке набирається ложкою й опускається в окріп (інший спосіб з однаковим кінцевим результатом – на пару) або кидаючи шматочки круто змішаного тіста в окріп. У першому випадку галушки виходять пухкі, м'які, тануть у роті, в іншому – тугі, але все одно приємні на смак. Тому в деяких східностепових говірках назви цієї страви є додатково маркованими за ДО “спосіб приготування”. Маніфестантами семи “з рідкого тіста” є лексеми *галушкі́* – Олекс ВН, С, Бл Амв, Нмір ВН, *галу́шки* – Міч Т, М Ст, С-В НА, Андр ВН, а сема “з крутого тіста” репрезентована лексемами *кл'ѡ́чки* – Олекс ВН, Бл Амв, Міч Т, М Ст, С-В НА, *кл'ѡ́чки* – С, Різн Арт, Нмір ВН. У ряді східностепових говірок назви *галу́шки* і *кл'ѡ́чки* (*кл'ѡ́чки*) не є репрезентантами сем-опозитів, оскільки номінують страву зі шматочками вареного тіста, приготувану будь-яким способом. Для таких говірок ця додаткова ДО є нерелевантною. У цих говірках назви *галушкі́* і *кл'ѡ́чки* (Пр Арт, Мик В, А Амв), *галушкі́* і *кл'ѡ́чки* (Ол-Ор Ш, Прох В, Серд Ш), *галу́шки* і *кле́чки* (П-2 Ол) є дублетно-синонімічними назвами однієї реалії. У частині говірок Донеччини номен *кл'ѡ́чки* є єдиним на позначення страви зі шматочків прісного тіста, відварених на воді або молоці – порівняймо: *кл'ѡ́чки* “галушки” – Н-гр Волод, Мих Ол, М Ст, Біл Д, Бил Сл, Курах, ЧЯ Арт, Р Т.

Однотипною із затіркою та галушками є ще одна страва з тіста – *ло́кшина*. Виріб із прісного пшеничного тіста у вигляді тонких висушених смужок у східностепових говірках називається : *лапша́* – Прох В, М Амв, Некр Ол, Н-гр Волод, Нелепівка, Зап Т, Ст Ол, Н-мих М, Пр НА, Березове, Ст Ш, М Ст, Зач В, Нмір ВН, Ул Кр, Сп-мих Ол, С-В НА, Бл Амв, Ур ВН, Олен В, Ол-Ор Ш, Макс М, Курах, Самс Т, ЧЯ Арт, А Амв; *лопша́* – Ямп КЛ, *ло́кшина* – П-2 Ол, Корсунь, Кост, Серд Ш, Сів, Бл Амв, Олекс В, Стмі ВН, Гл Ст, Нескучне, *лапша́* і *ло́кшина* – Гродівка, Різн Арт, Міч Т, Рівнопіль, Н-2 Яс, Серд Ш, Біл Д, Бил Сл, Р Т, Олекс ВН; *ло́кша* – Єг В, В В, Св В, Мих Ол, Кр Кр, Стмл ВН, Петр В, С, Є М, Новоукр; *лапша́* і *ло́кша* – Мик В, Окт В, М, Гр Кр, Н-дон ВН, Андр ВН. Так, найбільш поширеною назвою страви з прісного пшеничного тіста у вигляді тонких висушених смужок у донецьких говірках є лексема *лапша́*, що, очевидно, почала активно функціонувати в українських говірках під впливом російських – порівняймо: рос. *лапша́* “изделие из пшеничной муки в виде узких тонких полосок теста” [Ожегов 1989, с.338]. Одним із найважливіших чинників у розвитку лексичної системи східностепових говірок “є контактування з російською мовою, літературною і діалектною, що пояснюється: а) характером заселення території аналізованого району (частина переселенців була вихідцями з колишніх російських губерній), б) впливом російської мови як мови міжнаціонального спілкування, в) сучасними українсько-російськими міждіалектними взаємовпливами (східностепові говірки межують з російськими)” [Омельченко 1982: 101]. Номен *лапша́* й дотепер поширений в багатьох українських говірках. Порівняймо: *дл'а лапш'і м'іс'ут' т'істо на йайц'ах / м'іс'ут' / а то'д'і р'іжж'ут' / а то'д'і су́шат' / то́нко раска́туйе́ц':а / скла́дуйе́ц':а гармо́шеч'ко'й і р'іжи'ц':а то́н'ін'ко // (Гр Кр) з лапшо́йу можна суп ва́рит' / а мо́жна мо́лошине // (Нелепівка).*

У говірці н.п. С-В НА функціонує й похідний номен від назви *лапша́* – *лапше́вник* “бабка з локшини”. Порівняймо: *лапше́вник / це така́ / йак зап'іка́нка з ве'рмише́л'і / на́да одва́рит' / на друшл'ак од'кі́нут' / йайц'ів накі́дат' / посолі́т' і в духѡ́вку // (С-В НА).*

Отже, лексичними маніфестантами семими “виріб із прісного пшеничного тіста у вигляді тонких висушених смужок” у донецьких говірках є назви *лапша́*, *ло́кшина*, *ло́кша*, рідко – *лопша́*. У випадку з номеном *лопша́* спостерігаємо явище гіперизму в системі голосних східностепових говірок. Очевидно, таке “окання” розвинулось в умовах, коли мовці “хибно ототожнюють етимологічно неоднорідні ряди звуків і уніфікують їх

за певним поширеним зразком” [Шарпило 1956: 59]. У цьому випадку, як справедливо зазначає Б.А. Шарпило, з’ясування природи згаданого явища вимагає деяких відомостей про історичні умови розвитку досліджуваних говорів [Шарпило 1956: 61]. Оскільки історія заселення цього району дає можливість передбачати утворення тут гетерогенних говірок з різнодіалектною основою [Фроляк 2002: 142], то цілком умотивованим видається виникнення гіперичного явища “окання”, яке сформувалося внаслідок відштовхування від “акання”, поширеного в деяких “акаючих говірках” на півночі Донецької області та в окремих слобожанських говірках, що є сусідніми для досліджуваних.

До страв, приготованих з вареного тіста, належить і страва з невеликих варених виробів, зліплених з прісного тіста й начинених сиром, картоплею, капустою, ягодами тощо. Семема “борошняні варені виробі, зліплені з тіста, з начинкою” репрезентована в східноstepових говірках однотипно – лексемою *варéні^еки*. Різниця в номінації видів страви зумовлена лише відмінностями в назвах начинки: *варéні^еки з сiром* – А Амв, Андр ВН, Біл Д, Бл Амв, Времівка, Верх Яс, Гр Кр, Гродівка, Єг В, Є М, Зап Т, Зач В, Зв А, Зл В, Кост, Корсунь, Кост М, Кр Кр, Кум Ст, Курах, М, Макс М, Мик В, М Ст, Мих Ол, Міч Т, Некр Ол, Нескучне, Нмйр ВН, Нов КЛ, Новоукр, Окт В, Олекс В, Олекс ВН, Ол-Ор Ш, Олен В, Петр В, Покр Арт, Пр Арт, Пр НА, Прох, Рівнопіль, Різн Арт, С, Св В, С-В НА, Сів, Сп-мих Ол, Стародубівка, Стмй ВН, Ст Ш, Ст Ол, Ур ВН, Ул Кр, Ч Сл, ЧЯ Арт, Шевч ВН, Ямп КЛ, *варéні^еки з твóрогом* “вареники із сиром” – Нов КЛ, Ямп КЛ, ЗК КЛ, Різн Арт, Сів, Пр Арт, Бил Сл, Тет Сл, Ч Сл, Покр Арт, П-2 Ол, Некр Ол, Гр Кр, Нелепівка, Гродівка, Н-2 Яс, Серд Ш, Бл Амв, М Амв, Ол-Ор Ш, Р Т, А Амв, Ст Ш, Кум Ст, Міч Т, Зап Т, Самс Т, Н-гр Волод, Зач В, Рівнопіль, Зл В, Св В, Прох В, Окт В, Березове, Олекс В, Олен В, Мик В, М Ст, Петр В, Н-дон ВН, Стмл ВН, Стмй ВН, Ур ВН, Олекс ВН, Андр ВН, Шевч ВН, Кр Кр, М, Макс М, Новоукр, Н-мих М; *варéні^еки з вишн’ами*, *варéні^еки з йáгодами* “вареники з вишнями”, *варéні^еки з картóшкою*, *варéні^еки з картóшеч’кою* – в усіх східноstepових говірках, *варéні^еки з капúстою* – в усіх східноstepових говірках. Серед особливостей східноstepових назв борошняних варених виробів, зліплених з тіста, з начинкою, є наявність у складі описових номінативних конструкцій семантичного діалектизму *йáгоди* “вишні”, поширеного в переважній більшості східноstepових говірок. Крім того, у багатьох досліджуваних говірках активно вживаною є назва *варéники с твóрогом*, що розвинулась, очевидно, також під впливом сусідніх російських говірок, про що свідчить лексичний компонент *творог*. У назвах *варéники з картóшкою*, *варéники з картóшеч’кою* спостерігаємо словотвірні діалектні риси – функціонування словотвірного діалектизму *картóшка* та демінутива *картóшеч’ка*, уживаних в усіх східноstepових говірках. Отже, особливості назв борошняних варених виробів з начинкою, зліплених з тіста, у донецьких говірках детерміновані специфікою номінації начинки, а потім відповідно й виробу з такою начинкою.

Перехідною формою борошняних страв з вареного тіста від галушок, локшини до вареників можна вважати *вар’аніц’і* – порівняймо укр. літ. *варéніц’і*, *варяніц’і* “виготовлений для вареників, розкачаний як коржик шматочок тіста, що його іноді варять і без начинки” [ВТС СУМ 2001: 75]. Лексична реалізація цієї семи в східноstepових говірках також є однотипною. Відмінністю є лише той компонент у семантичній структурі цієї назви, що вона завжди була додатком до вареників. Л.Ф. Артюх зазначає, що *вар’аніц’і* “варили переважно в піст або навесні, коли запаси продуктів істотно зменшувались” [Артюх 1982: 23]. У говірках Донеччини назва *вар’аніц’і* вживається на позначення такого ж самого виробу з крутого тіста, порізаного на шматки й розкачаного (без начинки), як і на всій території України, однак мотивація приготування такої страви відрізняється. Так, *вар’аніц’і* на Донеччині готували частіше як додаток до вареників: коли залишалося тісто, а начинка вже вся була використана, господині з цих залишків тіста ліпили *вар’аніц’і*, що були ласощами для дітей, оскільки відрізнялися від решти приготовленої страви. Порівняймо: *вар’аніц’і од’ел’но не^е варіли / а коли оставалос’а т’істо од варéник’ів с картóше^ечкою чи с сiром / тод’і кiдали вар’аніц’і // (С)*

Таким чином, лексико-семантична мікрогрупа назв страв з вареного тіста в східноstepових говірках Донеччини не відрізняється розмаїттям лексичного репертуару, що зумовлено структурою реалемного плану: основна частина проаналізованих лексем є назвами однотипних реалій і відома всім іншим українським говорам та українській літературній мові. Однак у говірках Донеччини наявні діалектні номени, що характеризуються рядом лексичних, семантичних, фонетичних, словотворчих особливостей. У цьому плані показовими, на наш погляд, є назви *лопiа́*, *лапiа́*, *лóкшиа*, *лапiше́вник*, *варéники с твóрогом*, *варéники з картóшеч’кою*, *варéні^еки з йáгодами*. На особливу увагу заслуговують лексичні маніфестанти опозиції сем “різані шматочки прісного тіста” : “рвані шматочки прісного тіста” – *галушкí* : *рвáн’ц’і*, *рвáники*, *рвáн’і галушкí*. Для повної характеристики зазначеного сегмента лексики харчування, уживаної в східноstepових українських говірках, необхідно дослідити кожну групу назв страв з борошна за конкретним способом їх приготування, що утворюють окремі лексико-семантичні мікрогрупи, пов’язані узагальненим поняттям про спосіб приготування таких видів їжі: назви варених страв з борошна, назви смажених страв з борошна, назви печених страв з борошна. Тільки за умови аналізу всіх зазначених лексико-семантичних мікрогруп назв їжі можна мати цілісне уявлення про специфіку назв досліджуваної ЛСГ (а значить і ТГЛ їжі) в донецьких говірках і покрити одну з лакун у вивченні лексики новостворених українських говорів.

Література

- Артюх 1977 : Артюх, Л.Ф. Українська народна кулінарія: Історико-етнографічне дослідження [Текст] / Л.Ф. Артюх – К.: Наук. думка, 1977. – 155 с. – Бібліогр.: с. 3-149. – 10000 пр.
- Артюх 1982 : Артюх, Л.Ф. Народне харчування українців та росіян північно-східних районів України [Текст] / Л.Ф. Артюх – К.: Наук. думка, 1982. – 111 с. – Бібліогр.: с. 3-104. – 1000 пр.
- Клименко 2001: Клименко, Н.Б. Назви одягу в східностепових говірках Донеччини [Текст]: автореф. дис. ... канд. філол. наук / Донецький національний університет. – Донецьк, 2001. – 19 с.
- Культура і побут 1993 : Культура і побут населення України: Навч. посібник [Текст] / В.І. Наулко (кер.). – К.: Либідь, 1993. – 288 с. – Бібліогр.: с. 278-280. – ISBN 5-325-00304-6.
- Омельченко 1982 : Омельченко, З.Л. Взаємодія лексики східностепових говорів України з лексикою російської мови [Текст] / З.Л. Омельченко // Лексика української мови в її зв'язках з сусідніми слов'янськими і неслов'янськими мовами: Тези доп. –Ужгород: Вид-во Ужгород. ун-ту, 1982. – С. 100-102.
- Українська минувшина 1994 : Українська минувшина. Ілюстрований етнографічний довідник [Текст] / А. Пономарьов (кер.) – К.: Либідь, 1994. – 645 с. – Бібліогр.: с. 238-239. – ISBN 5-325-00592-8.
- Фроляк 2002 : Фроляк, Л.Д. До питання про типологію говірок діалектної суміжності степового і слобожанського говорів [Текст] / Л.Д. Фроляк // Лінгвістичні дослідження: Зб. наук. пр. – Харків: «ОВС» ХДПУ ім. Г. Сковороди, 2002. – С. 141-148. – Бібліогр.: с. 148.
- Шарпило 1956 : Шарпило, Б.А. До питання про історичну природу деяких гіперичних явищ в говорах південно-східного наріччя української мови [Текст] / Б.А. Шарпило // Наукові записки Ворошиловградського державного педагогічного інституту ім. Т.Г.Шевченка. – Вип. 5. – Філологічна серія. – Ворошиловград, 1956. – С.59-67. – Бібліогр.: с. 67.

Джерела

- ВТС СУМ 2001: Великий тлумачний словник сучасної української літературної мови [Текст] / В.Т. Бусел (уклад. і гол. ред.). – К., Ірпінь: ВТФ “Перун”, 2001. – 1440 с. – ISBN 966-569-013-2.
- Лисенко 1972: Лисенко, П.С. Словник поліських говорів [Текст] / П.С. Лисенко. – К.: Наук. думка, 1972. – 260 с. – 2200 пр.
- Ожегов 1989: Ожегов, С. И. Словарь русского языка [Текст] / С.И. Ожегов / Н.Ю. Шведова (ред.). – М.: Рус. яз., 1989. – 750 с. – ISBN 5-200-00313-X.

Список умовних скорочень обстежених населених пунктів Донецької області

А Амв – с. Артемівка Амвросіївського району, **Андр ВН** – с. Андріївка Великоновосілківського району, **Біл Д** – с. Білецьке Добропільського району, **Березове** – с. Березове Мар'їнського району, **Бил Сл** – с. Билбасівка Слов'янського району, **Бл Амв** – с. Благодатне Амвросіївського району, **В В** – с. Володимирівка Волноваського району, **Времівка** – с. Времівка Великоновосілківського району, **Верх Яс** – с. Верхньоторецьке Ясинуватського району, **Гл Ст** – с. Глинки Старобешівського району, **Гр Кр** – с. Гришине Красноармійського району, **Гродівка** – с. Гродівка Красноармійського району, **Єг В** – с. Єгорівка Волноваського району, **Є М** – с. Єлизаветівка Мар'їнського району, **Зап Т** – с. Запорожець Тельманівського району, **Зач В** – с. Зачатівка Волноваського району, **Зв А** – с. Званівка Артемівського району, **Зл В** – с. Златоустівка Волноваського району, **ЗК КЛ** – с. Зелений Клин Краснолиманського району, **Кост** – м. Костянтинівна, **Корсунь** – с. Корсунь м. Єнакієвого, **Кост М** – с. Костянтинівка Мар'їнського району, **Кр Кр** – с. Красне Красноармійського району, **Кум Ст** – с. Кумачеве Старобешівського району, **Курах** – м. Курахово Мар'їнського району, **М** – м. Мар'їнка, **М Амв** – с. Металіст Амвросіївського району, **Макс М** – с. Максимільянівка Мар'їнського району, **Мик В** – с. Микільське Волноваського району, **М Ст** – с. Мар'ївка Старобешівського району, **Мих Ол** – с. Михайлівка Олександрівського району, **Міч Т** – с. Мічурине Тельманівського району, **Н-2 Яс** – с. Новоселівка-2 Ясинуватського району, **НА В** – с. Новоандріївка Волноваського району, **Некр Ол** – с. Некременне Олександрівського району, **Нелепівка** – с. Нелепівка м. Дзержинська, **Нескучне** – с. Нескучне Великоновосілківського району, **Н-гр Волод** – с. Новогригорівка Володарського району, **Н-дон ВН** – с. Новодонецьке Великоновосілківського району, **Нмір ВН** – с. Новомайорське Великоновосілківського району, **Н-мих М** – с. Новомихайлівка Мар'їнського району, **Нов КЛ** – с. Новоселівка Краснолиманського району, **Новоукр** – с. Новоукраїнка Мар'їнського району, **Окт В** – с. Октябрське Волноваського району, **Олекс В** – с. Олександрівка Волноваського району, **Олекс ВН** – с. Олексіївка Великоновосілківського району, **Ол-Ор Ш** – с. Олексієво-Орлівка Шахтарського району, **Олен В** – с. Оленівка Волноваського району, **Петр В** – с. Петрівське Волноваського району, **П-2 Ол** – с. Петрівка-2 Олександрівського району, **Покр Арт** – с. Покровське Артемівського району, **Пр Арт** – с. Переїзне Артемівського району, **Пр НА** – с. Приморське Новоазовського району, **Прох В** – с. Прохорівка Новоазовського району, **Р Т** – с. Розсіпне м. Тореза, **Рівнопіль** – с. Рівнопіль Волноваського району, **Різн Арт** – с. Різниківка Артемівського району, **С** – м. Селидове, **Самс Т** – с. Самсонове Тельманівського району, **Св В** – с. Свободне Волноваського району, **С-В НА** – с. Седово-Василівка Новоазовського району, **Серд Ш** – с. Сердите Шахтарського району, **Сів** – м. Сіверськ Артемівського району, **Сп-мих Ол** – с. Спасько-Михайлівка Олександрівського району, **Стародубівка** – с. Стародубівка Першотравневого району, **Стмй ВН** – с. Старомайорське Великоновосілківського району,

Стмл ВН – с. Старомлинівка Великоновосілківського району, Ст Ш – с. Степанівка Шахтарського району, Ст Ол – с. Степанівка Олександрівського району, Тет Сл – с. Тетянівка Слов'янського району, Ур ВН – с. Урожайне Великоновосілківського району, Ул Кр – с. Улянівка Красноармійського району, Ч Сл – с. Черкаське Слов'янського району, ЧЯ Арт – с. Часів Яр Артемівського району, Шевч ВН – с. Шевченко Великоновосілківського району, Ямп КЛ – с. Ямпіль Краснолиманського району.

Статья посвящена анализу особенностей названий еды из варёного теста в восточнестепных говорах Донетчины; в ней рассмотрены структурно-семантические особенности одной лексической микрогруппы лексики питания – названий еды из варёного теста, которые употребляются в донецких говорах. В статье подробно описана специфика указанного сегмента лексики питания на материале украинских говоров Донецкой области.

Ключевые слова: диалект, донецкие говоры, моделирование, сема, лексема.

The paper presents the attempt of structural and semantic analysis of the names of dishes of boiled dough in eastern local dialects of the Donetsk region. The lexical features of the names of dishes of boiled dough is considered in detail on the lexical local dialects' material.

Keywords: dialect, local dialects of the Donetsk region, modelling, lexeme, seme.

Надійшла до редакції 19 січня 2010 року.

Наталія Клименко

ББК Ш 12=411.4*671

УДК 801.311

НАЗВИ ОДЯГУ ДЛЯ НІГ У СХІДНОСТЕПОВИХ УКРАЇНСЬКИХ ГОВІРКАХ

У статті здійснено структурно-семантичний аналіз однієї лексико-семантичної групи – назв одягу для ніг, що дозволяє виявити їх лексичний репертуар у донецьких говірках, особливості семантичної структури, специфіку функціонування; встановлено просторову поведінку аналізованої лексики в східностепових говірках.

Ключові слова: наддіалектна модель, сема, семантична структура слова, варіативність, українські східностепові говірки.

Українська діалектологія на сучасному етапі розвитку характеризується посиленою увагою до лексичного складу українських говорів. Триває активна робота над збиранням і систематизацією діалектного лексичного матеріалу, що проводиться “у річищі реалізації... комплексної Програми, спрямованої на створення Лексичного атласу української мови і Словника українських народних говорів. Програмою, за якою збирається лексика українських говірок, передбачено широкомасштабне вивчення народної термінології різноманітних тематичних груп” [Свтушок 1992: 3-4]. Вивчення словникового складу різних тематичних груп лексики (ТГЛ) всіх говіркових масивів є невідкладним завданням діалектної лексикології, без вирішення якого не можна говорити про системне дослідження лексики. Причому вичерпну інформацію про досліджуване діалектне явище дає “лише розгляд мовних одиниць говірок як складових парадигми (чи кількох парадигм), мікросистем різної величини та як елемента дво- чи багатокомпонентного ареального протиставлення” [Гриценко 1984: 22].

Беручи за основу структурно-семантичний аналіз лексики, в українській діалектології на матеріалі різних говорів, здійснені дослідження сільськогосподарської лексики (П.Ю. Гриценко, М.В. Никончук); ботанічної (І.В. Сабадош, Л.Д. Фроляк); обрядової (В.Д. Дроботенко, М.М. Бігусяк, І. Магрицька) та інших ТГЛ. Значну увагу приділено дослідженню побутової лексики: назв житлових приміщень та їх частин (К.Д. Глуховцева); назв меблів (Г.І.Мартінова, К.Д.Глуховцева); назв одягу (Й.Ф. Бабій, Н.І. Пашкова, Л.Г. Анісімова, Н.Б. Клименко). Предметом цього дослідження є структурно-семантичні особливості назв одягу східностепових говірок Донеччини, які будуть розглянуті на прикладі одного сегмента ТГЛ одягу – назв одягу для ніг.

Репертуар назв одягу для ніг у досліджуваних говірках включає як давні, так і інноваційні номени на позначення жіночого й чоловічого одягу для ніг, пошитого з різного матеріалу, різноманітної гами кольорів, виготовленого за певним кроєм. Однак домінантною диференційною ознакою (ДО), яка організовує структурно й семантично всі лексеми, що можна віднести до цієї лексико-семантичної групи, є ДО “стать носія одягу”.

Жіночий різновид одягу для ніг може бути двох типів: “вив’язаний одяг для ніг без штанців” і “вив’язаний разом із штанцями одяг для ніг”. Ці дві семантичні групи вступають у відношення опозиції, що є релевантною для всіх східностепових говірок. Дистрибуцію такої опозиції сем можна простежити в таблиці, яка передає наддіалектну модель назв жіночого одягу для ніг (табл. 1).

Модель номінативного поля семи “жіночий одяг для ніг”

Номер моделі	“Жіночий одяг для ніг”		Говірки
	“без штанців”	“із штанцями”	
1	чу́лки	колго́ти	28,30,32,35,38,39,41,44, 50,53,65,71,72,80,86,87,99,101
2	чулки́	колго́ти	9-11,12,20,22,46,49,51, 52,55,56,58,62,63,85,66- 70,74,75,77,79,81,84,88,89,9 2,93,96-98,60,14,34, 36,61,105,106,104,100,17,21,2 5,45,48,54,107-109
3	чу́лки // панчо́хи	колго́тки	102
4	чулки́ // панчо́хи	колго́ти	59,95
5	чулки́ // п'інчо́хи	колго́ти	57
6	чу́л ки	колго́ти	26,24
7	чу́л ки	колго́тки	3,4,33,6,1,15,16,18,23, 37,42,43,90,91,103
8	чулки́	колго́тки	5,7,8,13,31
9	чулки́	колго́тки // колготкі́	19
10	чу́лки // чулки́	колго́ти	27,73,83
11	чу́л ки	колготкі́	29,76
12	чу́лки // чулки́	колготі́	40
13	чулки́	колготі́	47
14	чу́лки	колготкі́	78
15	чулки́ // панчо́хи	колго́ти // колготкі́	82
16	чулки́ // чу́лки // панчо́хи	колго́ти // колготкі́	110
17	чу л кі́ // чулки́	колготкі́	67

Найбільш поширеними в східностепових говірках є такі лексичні репрезентанти аналізованої опозиції сем: чу́лки : колго́ти, чулки́ : колго́ти, чу́лки : колго́тки. Чимала кількість моделей протиставлення зумовлюється значною акцентуаційною та словотворчою варіативністю лексем, що функціонують у східностепових говірках. Про таку варіативність лексики в новостворених українських говірках неодноразово йшлося в роботах дослідників цих говорів [Сагаровський 1985; Фроляк 2000; Клименко 2002; Загнітко 2008].

Крім того, назви панчо́х утворюють ще мікропарадигму репрезентантів опозицій сем “панчо́хи з бавовняної тканини” : “панчо́хи з фельдиперсової тканини” : “панчо́хи з капронової тканини”, що реалізуються в досліджуваних говірках таким чином – про́с т і чу́лки : фел’дипе́рсов’і чу́лки : капро́нов’і чу́лки – 28,44,71,72,76,80,86,101; про́с т і чу́лки : хв’і́л’іпе́рсов’і чу́лки : капро́нов’і чу́лки – 27,35,41,42,37-39; про́с т і чу́лки : ф’і́л’д’іпе́рсов’і чу́лки : капро́нов’і чу́лки – 34; про́с т і чу́лки : фел’дипе́рсов’і чу́лки : капро́нов’і чу́лки – 103,62,40,87; про́с т і чу́лки : ф’і́л’д’іпе́рсов’і чу́лки : капро́нов’і чу́лки – 94; про́с т і чу́лки : ф’і́л’д’іп’е́рсов’і чу́лки : капро́нов’і чу́лки – 49,58-60,89,97,98; про́с т і чу́лки : ф’і́л’д’іп’е́рсов’і чу́лки : капро́нов’і чу́лки – 51,52,55,57,96,104-106,2; про́с т і чу́лки : ф’і́л’д’іп’е́рсов’і чу́лки : капро́нов’і чу́лки – 56,83; про́с т і чу́лки : ф’і́л’д’іп’е́рсов’і чу́лки : капро́нов’і чу́лки – 68,69,73,109; про́с т і чу́лки : фел’дипе́рсов’і чу́лки : капро́нов’і чу́лки – 67,108,74, 75,77,79,81,85,88,92,93; про́с т і чу́лки : ф’і́л’іп’е́рсов’і чу́лки : капро́нов’і чу́лки – 1,17,32, 36,45; про́с т і чу́лки : ф’і́л’д’іп’е́рсов’і чу́лки : капро́нов’і чу́лки – 10,53,54,61,99; про́с т і чу́лки : ф’і́л’д’іпе́рсов’і чу́лки : капро́нов’і чу́лки – 5,66,13; про́с т і чу́лки : фел’дипе́рсов’і чу́лки : капро́нов’і чу́лки / чу́лки – 24,26; про́с т і чу́лки : фел’дипе́рсов’і чу́лки : капро́нов’і чу́лки – 3,4,14-16,18,21,23,33,48,64,78,90,102,107; про́с т і чу́лки : ф’і́л’д’іпе́рсов’і чу́лки : капро́нов’і чу́лки – 6,9; про́с т і чу́лки : ф’і́л’іпе́рсов’і чу́лки : капро́нов’і чу́лки – 7,8,31; про́с т і чу́лки : фел’дипе́рсов’і чу́лки : капро́нов’і чу́лки – 11,12,20,30,46,47,50, 63,82,84,95,100,19,110,22; про́с т і чу́лки : хв’і́л’д’іпе́рсов’і чу́лки : капро́нов’і чу́лки – 25,43,91; про́с т і чу л кі́ : фел’дипе́рсов’і чу л кі́ : капро́нов’і чу л кі́ – 67.

Реалізація ДО “колір” дозволяє диференціювати східностепові говірки за лексичними маніфестантами семи “панчо́хи світлобрунатного кольору” : т’і́л’есн’і чу́лки – 3,4,6,33,1,32,44, 48,50,28,29,30,37-39,42,43,76, 91,101,71-73,80,86,99,87; т’і́л’есн’і чу́лки – 5,10-13,100,45-49,51-55,57,106,59,63,21,94,40,19,20,22,66,70,105,97, 98,74,75,79,82-85,92,95,110,89,88; т’і́л’есн’і чу́лки – 56,58,31,2,7-9,23,90,61,78,96,104,77,81; т’і́л’есн’і чу́лки –

65,26,24; *m'él'n'i čulki* – 35,41; *m'íl'íc'n'i čulki* – 109, *m'ílés'n'i čul'ki* – 67, *m'ílés'n'i čulki* // *m'íl'és'n'i čulki* – 14,15,64; *m'ílés'n'i čulki* // *m'ílés'n'i čulki* – 73.

Аналіз назв одягу для ніг за ДО “матеріал” чи “колір” у східностепових говірках виявляє значну кількість фонетичних (у тому числі й акцентуаційних) варіантів. Цією рисою такі лексико-семантичні мікропарадигми близькі до інших назв одягу, наприклад, найменувань рукавиць за ДО “матеріал, з якого виготовлено одяг”. Однак, для аналізованих номенів у досліджуваних говірках характерне функціонування обмеженої кількості дублетно-синонімічних назв, що свідчить про гомогенну основу досліджуваних номінацій. Так, назва *панчо́хи* зустрічається лише в деяких говірках Донеччини як абсолютний синонім до назви *чулки*. Низька функціональна активність свідчить про перехід цієї номінації до пасивного словника сучасних донецьких говірок – пор. також з н.-над. назвою *чу́лка* “панчоха” [Чабаненко IV: 222]. Отже, у східностепових говірках сема “жіночий одяг для ніг без штанців” регулярно реалізується лексемою *чулки* (<тюрк. *tşulga, tşulga* “чулок” [Фасмер IV: 380]) або описовою номінативною конструкцією, до складу якої обов'язково входить загальна назва *чулки*. Назва *панчо́хи* (через польське й словацьке посередництво запозичена з німецької мови; нім. *Büschschuh* “в'язаний черевик; легке, в'язане шнурками аж до колін селянське взуття” [ЕСУМ IV: с.280]) є спорадичною або й невластивою зовсім.

Подібне явище спостерігаємо і в інших мікропарадигмах назв одягу для ніг. Так, у східностепових говірках регулярно є лексична реалізація семи “короткі панчохи” – *носкі́*, відома всім говіркам Донеччини, за винятком говірок н.п. 81,77,72,66,78,13,23, де вживається варіант *но́скі́* (порівняймо етимологію: носок <нос – рос. діал. *вершо́к* “чулок, носок” [Фасмер III: 85]). Говірки названих вище населених пунктів є або говірками моногенного типу з північноукраїнською основою, або гетерогенними говірками, утвореними одночасним змішуванням або поступовим накладанням кількох говірок різного походження, одна з яких найчастіше є континуантом північноукраїнської материнської говірки [Фроляк 1999: 100].

Значно менший ареал утворює назва *шкарпéтки* (М.Фасмер тлумачить українське *шкарпéтки* як похідне від пол. *szkarpetka* <італ. *scarpetta* “башмачок” [Фасмер IV: 447]), що вживається, як правило, паралельно з лексемою *носкі́* – 2,21,48,24,40,37,39,42,41,70,65,67,101, 71,76,80, 88,82,59, і зрідка самостійно – 35,97 (картосхема 1). А в говірці, позначеній на картосхемі 1 цифрою 1 уживаються три паралельні назви (синоніми-дублети): *шкарпéтки* // *носкі́* // *карпéтки* (пор. дон. рос. *карпéтки* “1) шерстяные носки; 2) мужские шерстяные носки без пяток; 3) валенки с короткими голенищами в виде бот; 4) шерстяные вязаные туфли” [СРДГ II: 51]).

Отже, хоча розглянуті лексико-семантичні мікропарадигми назв одягу для ніг і характеризуються співіснуванням в досліджуваних говірках декількох назв на позначення однієї реалії, але їх значно менше, ніж в інших лексико-семантичних мікрогрупах.

Серед лексем, які можуть позначати як жіночий, так і чоловічий одяг для ніг, слід назвати інновацію *го́л'фи* – поширену в більшості досліджуваних говірок (*го́л'хви* – 3, 4, 33, 38, 39, 35, 41, 65, 70, 108, 101, 34, 24, 26, 76, 80, 85, 92, 99, 104, 82, 83, 87, 89), яка вживається на позначення “коротких панчо́х до колін”. Англійське запозичення *гол'ф* потрапило до словникового складу обстежених говірок, очевидно, з літературної мови й фонетично адаптувалось до традиційної вимови приголосних у східностепових говірках. Такий незначний для говірок Донеччини ареал фонетичного варіанта *го́л'хви*, очевидно, детермінується значно ширшим використанням аналізованої лексеми в мовленні молодшого покоління та ознакою більш пізнього запозичення.

Чи не найдавнішою в аналізованій лексико-семантичній групі назв одягу можна вважати номінацію шматка тканини, яким обмотують ногу перед взуванням – пор.: *оноу́чі* *Fussfetzen*. “В Жебю носе онучі крашені...” [Верхратський 1877, с.44]; ст.-сл. *оноу́шта* <**onutja* [Фасмер, III: 142]; псл. **onutja*, очевидно, префіксальне похідне від дієслівної основи **outei* < іє. **eu/ou-* “надягати” [ЕСУМ, IV: 194]. Назва *оно́уча* відома східностеповим говіркам як: *оно́уча* – 1-6,11,14,15,17-22,24,26-44,47,50,51,57,59-71,73-76,82,85-88,91,93-98,100-105,107,109; *ану́ча* – 72,77,81,89,64,78,90,23,13; *оно́учка* – 13,70 – і поширена на всій території Донеччини (картосхема 2), як і протягом усього українського діалектного континууму: гуц. *оно́уча* // *уну́ча* “шматок тканини, яким обмотують ногу перед взуванням” [Гуцульські говірки: 139]; поліс. *оно́уча* “1) ганчірка для миття підлоги; 2) ганчірка, якою користуються на кухні; 3) кусок полотна чи сукна для обмотування ніг під деяке взуття (переважно під чоботи)” [Лисенко: 144], бойк. *оно́учка* “полотно, яким обвивають ноги; взуття з овечої вовни” [Онишкевич, II: 20].

Не менш поширеною назвою зазначеної реалії в східностепових говірках є лексема *порт'я́нка* – 7,8,10,45,46,9,12,48,52,53,55,106,58,56,92,99,83,110, яка нерідко виступає лексичним дублетом номена *оно́уча* – 1,31,32,100,44,50,59,107,63,34,94,40,39,37,42,73,104,105,96,82,87 (картосхема 2), утворена на основі назви матеріалу, з якого виготовлялася, і є такою ж давньою, як і *оно́уча* [Фасмер, III: 334-336]. У поліських діалектах теж досить поширеною є лексема *порт'я́нка*, але з семантикою дещо відмінною від східностепових говірок – пор. поліс. “1) кусок бавовняної матерії домашнього виробу; 2) рідк. бавовняна хустка” [Лисенко: 169].

У центральних східностепових говірках використовується ще одна назва аналізованого типу одягу для ніг – *обмо́тка* – 27,108,63,36,25,54,49,32,101,79,80,84, в основі творення якої, очевидно, лежить мотиваційна ознака “спосіб носіння (одягання)”.

У багатьох досліджуваних говірках назви *обм'отка*, *порт'анка*, *он'уча* вживаються паралельно, що характеризує донецькі говірки як типові новостворені українські говірки. Так, В.С. Ващенко зазначав, що відмінною рисою новостворених говорів є “наявність у них численних і різноманітних паралельних форм. Паралельні форми виступають живим і активним фактором у діалектному мовленні. При цьому вони здебільшого не розмежовуються за територіальною ознакою, а виступають у говірці одного й того ж населеного пункту, часто в мовленні однієї й тієї ж особи як молодшого, так і старшого віку, не розрізняючись значенням або функціями” [Ващенко, 1960: 122].

Отже, назви одягу для ніг у досліджуваних говірках становлять структурне ціле. Ці лексеми об'єднують спільні кореляції, що відбивають диференціацію реалій за статтю носія одягу, матеріалом, кольором, призначенням, способом носіння. Лексико-семантична група назв одягу для ніг складається з давніх та інноваційних номінацій, функціональне навантаження яких часто однакове (*чулки*, *гол'фи*). Ця лексика в донецьких говірках характеризується такими ознаками: багато фонетичних, (у тому числі акцентуаційних), словотворчих варіантів лексем, відомих не тільки східностеповим говіркам, а й іншим українським говорам; майже відсутня семантична спеціалізація загальноживаних номенів; широко використовуються загальні назви для номінацій окремих реалій аналізованої лексико-семантичної парадигми. Специфіка лексико-семантичної групи назв одягу для ніг полягає швидше в частоті (іноді й регулярності) вживання паралельних назв, які є абсолютними синонімами; в ускладненні структурної організації лексико-семантичної групи назв одягу для ніг, що зумовлене різноплановістю денотатів, особливостями призначення одягу, впливом ДО “стать носія одягу”.

Фрагментарність опису аналізованої ТГЛ в українському діалектному континуумі детермінує необхідність системного аналізу кожної ЛСГ назв одягу в східностепових говірках Донеччини.

Індекс обстежених населених пунктів Донецької області

1. М-Качкари Новоазовського району
2. Козацьке Новоазовського району
3. Старченкове Володарського району
4. Зелений Яр Володарського району
5. Федорівка Володарського району
6. Комишувате Першотравневого району
7. Мангуш Першотравневого району
8. Червоне Першотравневого району
9. Новоселівка Тельманівського району
10. Греково-Олександрівка Тельманівського району
11. Краснопілля Старобешівського району
12. Хлібодарівка Волноваського району
13. Златоустівка Волноваського району
14. Степне Волноваського району
15. Петрівське Волноваського району
16. Сторівка Волноваського району
17. Микільське Волноваського району
18. Благодатне Волноваського району
19. Ольгинка Волноваського району
20. Новотроїцьке Волноваського району
21. Оленівка Волноваського району
22. Миколаївка Волноваського району
23. Свободне Волноваського району
24. Олександринка Волноваського району
25. Павлівка Мар'їнського району
26. Новоукраїнка Мар'їнського району
27. Успенівка Мар'їнського району
28. Катеринівка Мар'їнського району
29. Антонівка Мар'їнського району
30. Новомихайлівка Мар'їнського району
31. Безіменне Новоазовського району
32. Хомутове Новоазовського району
33. Українка Володарського району
34. м. Красногорівка Мар'їнського району
35. Олексіївка Великоновосілівського району
36. Олександрівка Мар'їнського району
37. Іскра Великоновосілівського району
38. Вільне поле Великоновосілівського району
39. Шевченко Великоновосілівського району
40. Велика Новосілка
41. Андріївка Великоновосілівського району
42. Зелений Гай Великоновосілівського району
43. Новопетрівка Великоновосілівського району
44. Петрівське Старобешівського району
45. Кумачеве Старобешівського району
46. Глинки Старобешівського району
47. Новозар'ївка Старобешівського району
48. Новоселівка Старобешівського району
49. Благодатне Амвросіївського району
50. Грабське Амвросіївського району
51. Артемівка Амвросіївського району
52. Лисиче Амвросіївського району
53. Василівка Амвросіївського району
54. Кленівка Амвросіївського району
55. Дмитрівка Шахтарського району
56. Сердите Шахтарського району
57. Андріївка м. Сніжного
58. Вільховчик Шахтарського району
59. Зуївка м. Харцизька
60. Петровське Єнакіївського району
61. Кобилівка м. Вуглегорська
62. Шахова Ясинуватського району
63. Опитне Ясинуватського району
64. Первомайське Ясинуватського району
65. Срібне Красноармійського району
66. Красне Красноармійського району
67. Селидове
68. Петрівка Красноармійського району
69. Михайлівка Красноармійського району
70. Удачне Красноармійського району
71. Сергіївка Красноармійського району
72. Гришине Красноармійського району
73. Воздвиженка Красноармійського району
74. Вірівка Добропільського району
75. Добропілля Добропільського району
76. Золотий Колодязь Добропільського району
77. Спасько-Михайлівка Олександрівського району
78. Старомихайлівка Мар'їнського району
79. Громова Балка Олександрівського району
80. Михайлівка Олександрівського району
81. Іверське Олександрівського району
82. Званівка Артемівського району
83. Сіверськ Артемівського району
84. Никифорівка Артемівського району
85. Привілля Слов'янського району
86. Сергіївка Слов'янського району
87. Дробишеве Краснолиманського району
88. Рідкодуб Краснолиманського району
89. Новоселівка Краснолиманського району
90. Кирилівка Волноваського району
91. Вільне Волноваського району
92. Хрестище Слов'янського району
93. Райгородок Слов'янського району
94. Нескучне Великоновосілівського району
95. Роздолівка Артемівського району
96. Красне Артемівського району
97. Русин Яр Костянтинівського району
98. Олександрівка-Калинове Костянтинівського району
99. Віролобівка Костянтинівського району
100. Первомайське Тельманівського району
101. Кам'янка Добропільського району
102. Платонівка м. Волновахи
103. Мар'їнка
104. Кліщіївка Артемівського району
105. Микитівка м. Горлівки
106. Дібрівка Шахтарського району
107. м. Ясинувата
108. Роя Мар'їнського району
109. Миколаївка Красноармійського району
110. Ярова Краснолиманського району

Умовні скорочення

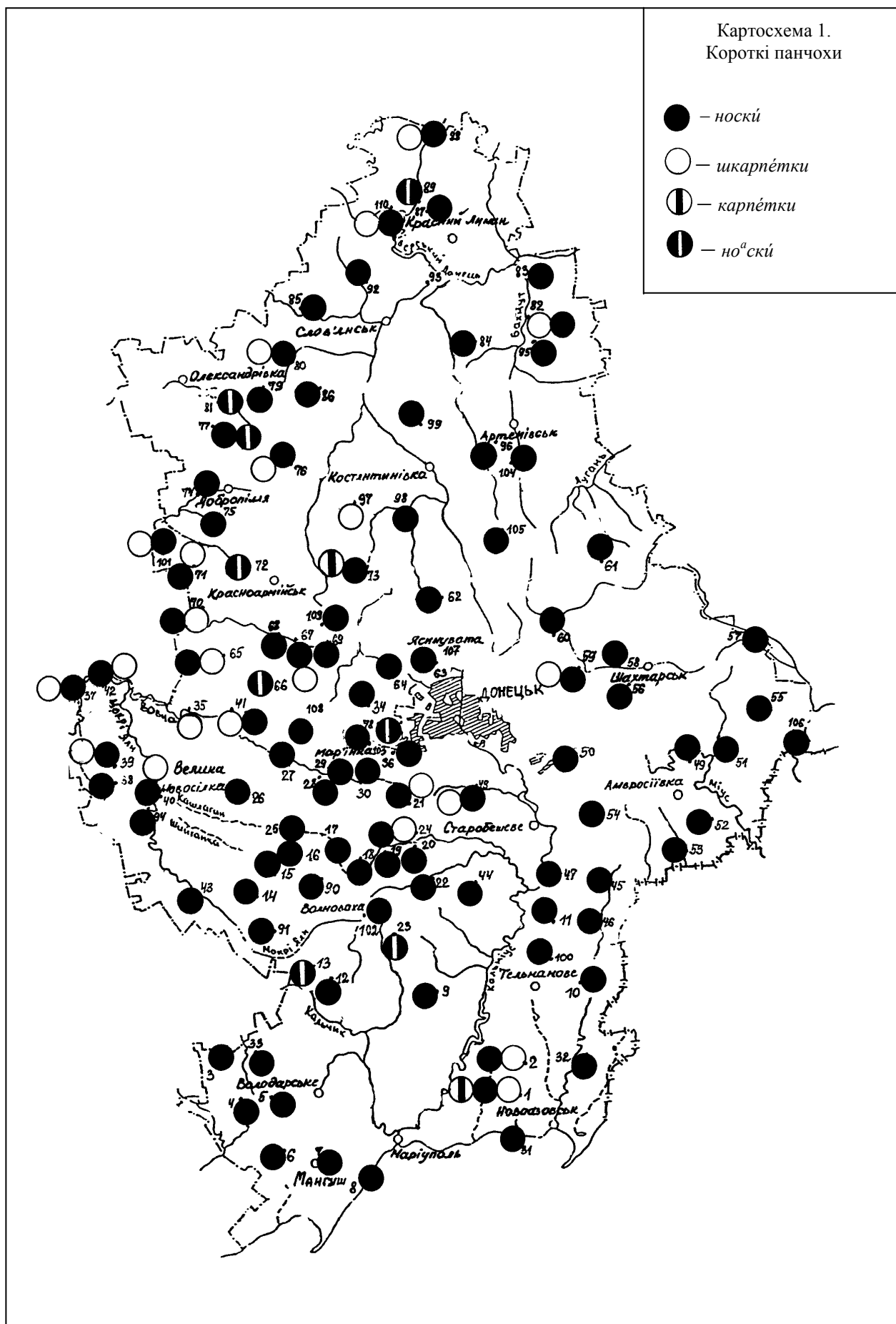
бойк.	– бойківське	пол.	– польське
гуц.	– гуцульське	поліс.	– поліське
нім.	– німецьке	полт.	– полтавське
діал.	– діалектне	пор.	– порівняйте
дон.	– донське	псл.	– праслов'янське
закарп.	– закарпатське	рос.	– російське
запоріз.	– запорізьке	ст.-сл.	– старослов'янське
іє.	– індо-європейське	сх.-слоб.	– східнослобожанське
італ.	– італійське	сх.-степ.	– східностепове
н.-над.	– нижньонадніпрянське	черніг.	– чернігівське
		тюрк.	– тюркське

Література

- Ващенко 1960: Ващенко, В.С. До загальної характеристики процесу змін у полтавських говорах [Текст] / В.С. Ващенко // Середньонадніпрянські говори. – К.: Вид-во АН УРСР, 1960. – С. 122-143. – Бібліогр.: с. 143.
- Гриценко 1980: Гриценко, П.Ю. Структурна організація назв свійських тварин [Текст] / П.Ю. Гриценко // Мовознавство. – 1980. – С. 48-58. – Бібліогр.: с. 58.
- Гриценко 1984: Гриценко, П.Ю. Дослідження лексики українських говорів [Текст] / П.Ю. Гриценко // Мовознавство. – 1984. – С. 22-30. – Бібліогр.: с. 30.
- Євтушок 1992: Євтушок, О.М. Про стан і деякі аспекти вивчення діалектної лексики [Текст] / О.М. Євтушок // Українська мова і література в школі. – 1992. – №2. – С. 3-5. – Бібліогр.: с. 5.
- Загнітко 2008: Загнітко, Н.Г. Лексика на позначення часу споживання їжі в українських східностепових говірках [Текст] / Н.Г. Загнітко // Науковий часопис Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова. – Серія 10. – Проблеми граматики і лексикології української мови: Зб. наук. пр. – Вип. 3. – Кн. 2. – К., 2007. – С. 95-100. – Бібліогр.: с. 100.
- Клименко 2002: Клименко, Н.Б. Назви частин одягу та його доповнень у східностепових говірках Донеччини [Текст] / Н.Б. Клименко // Лінгвістичні студії. Зб. наук. пр. – Вип.10. – Донецьк: ДонНУ, 2002. – С.197-205. – Бібліогр.: с. 205.
- Сагаровський 1985: Сагаровський, А.А. Позасистемні чинники і реалізація діалектних рис у багатоконтактних українських говорах Белгородщини [Текст] / А.А. Сагаровський // Вісник Харківського університету. – №272. – 1985. – С. 85-91. – Бібліогр.: с. 91.
- Фроляк 1999: Фроляк, Л.Д. Типологія українських говірок території пізнього заселення (на матеріалі говірок Донеччини) [Текст] / Л.Д. Фроляк // Вісник Луганського державного педагогічного університету ім. Тараса Шевченка: Філологічні науки. – Вип. 10. – Луганськ, 1999. – С. 99-104. – Бібліогр.: с. 104.
- Фроляк 2000: Фроляк, Л.Д. Реалізація фонем /o/ як типологічна ознака говірок Донеччини [Текст] // Лінгвістичні студії. Зб. наук. пр. – Вип. 6. – Донецьк: Вид-во ДонДУ, 2000. – С. 240-244. – Бібліогр.: с. 244.

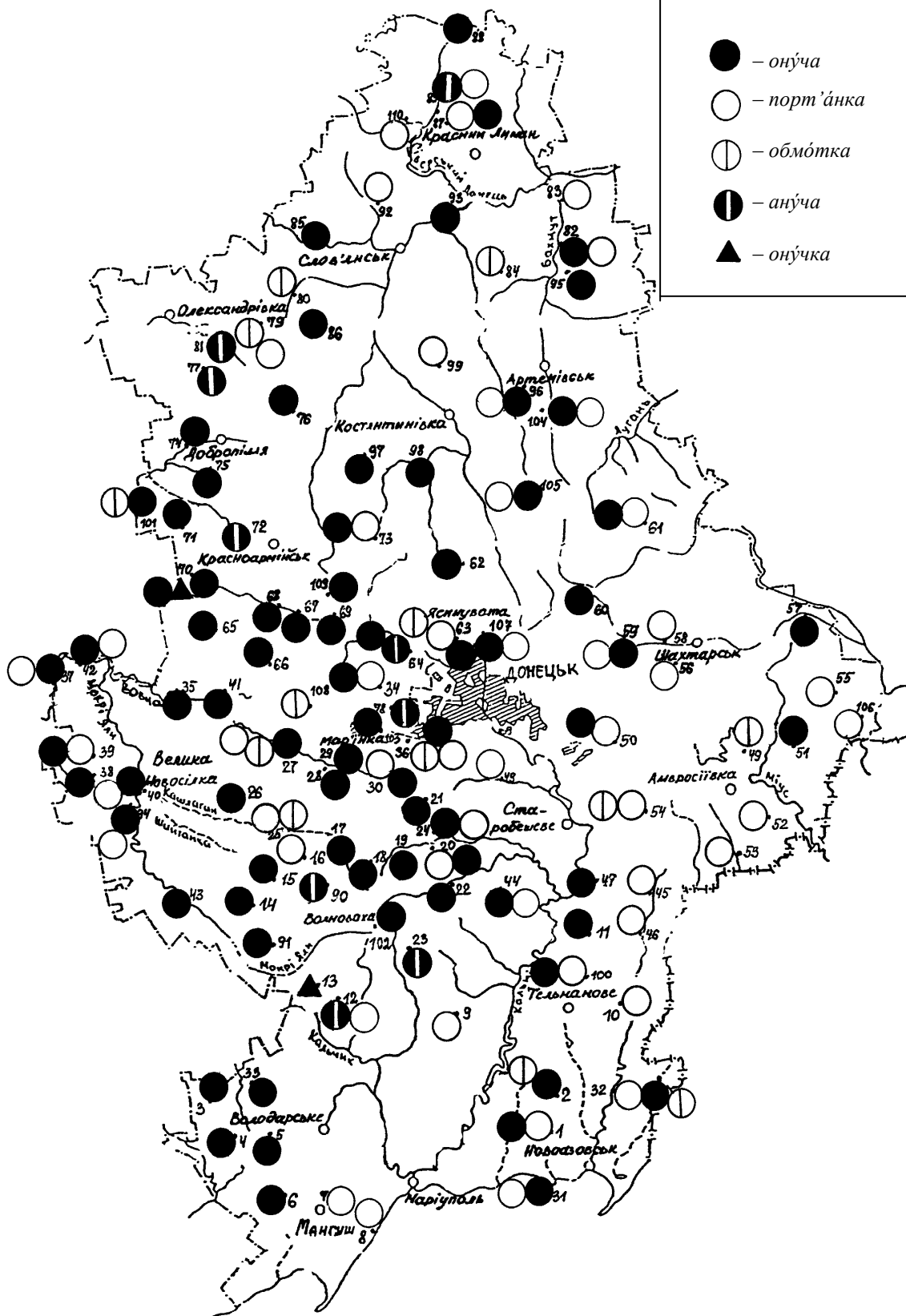
Джерела

- Верхратський 1877: Верхратський, І. Знадоба до словаря южноруського [Текст] / І. Верхратський. – Львів, 1877. – 88 с.
- Гуцульські говірки 1997: Гуцульські говірки. Короткий словник [Текст] – Львів: Вид-во Ін-ту українознавства ім. І. Крип'якевича, 1997. – 232 с.
- ЕСУМ: Етимологічний словник української мови: У 7 т. [Текст] / О.С. Мельничука (ред.). – К.: Наук. думка, 1983-2006. – Т.1-5.
- Лисенко 1972: Лисенко, П.С. Словник поліських говорів [Текст] / П.С. Лисенко. – К.: Наук. думка, 1972. – 260 с.
- Онишкевич 1984: Онишкевич, М.Й. Словник бойківських говірок: В 2-х ч [Текст] / М.Й. Онишкевич. – К.: Наук. думка, 1984.
- СРДГ: Словарь русских донских говоров: В 3-х т. – Р н [Текст] /Д: Изд-во Ростов. ун-та, 1975. – Т.1-3.
- Фасмер: Фасмер, М. Этимологический словарь русского языка [Текст] // Перев. с нем. и доп. О.Н. Трубачева. – М.: Прогресс, 1964-1973. – Т.1-4.
- Чабаненко 1992: Чабаненко, В.А. Словник говірок Нижньої Наддніпрянщини [Текст] / В.А. Чабаненко. – Запоріжжя: Вид-во ЗДУ, 1992. – Т.1-4.

Картосхема 2.
Шматок тканини, яким обмотують ноги перед взуванням

- – онуча
- – порт'янка
- ◐ – обмотка
- ◑ – ануча
- ▲ – онучка

В работе проведен структурно-семантический анализ одной лексико-семантической группы названий – одежды, предназначенной для ношения на ногах: детально рассмотрены лексический репертуар этой группы слов, особенности семантической структуры анализированных наименований, специфика их функционирования; определена ареальная характеристика в восточностепных украинских говорах.

Ключевые слова: наддиалектная модель, сема, семантическая структура слова, вариативность, украинские восточностепные говоры.

The paper presents the attempt of the structural and semantic analysis of the names of clothes for legs in Ukrainian Eastern – Stepps dialects of Donetsk region.

Key words: super dialectal model, seme, semantic structure of a word, variety, Ukrainian Eastern – Stepps dialects.

Надійшла до редакції 15 січня 2010 року.

Ірина Николів

ББК Ш141.64-5+Ш141.14-5

УДК [811.163.42+811.161.2]’276.2’276.45’282

СЛЕНГ ТА СУМІЖНІ З НИМ ПОНЯТТЯ З ПОГЛЯДУ ХОРВАТСЬКИХ ТА УКРАЇНСЬКИХ ЛІНГВІСТІВ

Сленг як тип ненормативного мовлення тісно пов'язаний з іншими соціальними діалектами. У статті розглядаються погляди деяких хорватських та українських мовознавців на «сленг», а також на суміжні з ним поняття «арго» та «жаргон». Крім поданих термінів, до уваги береться хорватська назва «шатра». Зроблено спробу розмежувати вищезгадані поняття.

Ключові слова: сленг, арго, жаргон, «шатровачкі», ненормативне мовлення, соціальні діалекти.

Сленг – одне з неоднозначних у мовознавстві явищ. Як арго та жаргон, він є одним із соціальних діалектів. Дослідженням соціальних діалектів у Хорватії та Україні почали активніше займатися недавно. Їх уважали мовою низів та кримінальних елементів, бо ненормативну лексику використовують у своєму мовленні лише неосвічені, некультурні чи невиховані люди. Отже, вивчати мовлення таких людей уважалося недоречним. Ці стереотипні погляди не відповідають дійсності. Сленг, як і інші соціальні діалекти, існував завжди, його використовували не лише люди «нижчих прошарків».

Із розвитком людства, змінами у політичному та суспільному житті, демократизацією суспільства, свободою слова, поширенням інформаційних технологій спостерігаємо значне проникнення соціальних діалектів у розмовну мову. Мовознавці починають активніше цікавитися ненормативним мовленням як лінгвістичним явищем, воно стає об'єктом дослідження психологів та соціологів. В українському мовознавстві соціальні діалекти досліджували: Л. Ставицька, О. Горбач, Л. Масенко. Серед хорватських дослідників зазначимо Т. Сабляка, Л. Тепеш, М. Стоїча, Б. Павловські, А. Халоню, Д. Коланович. Крім науковців, соціальними діалектами цікавляться і звичайні мовці, які використовують у повсякденному спілкуванні не лише літературне мовлення.

Навряд чи в лінгвістиці існує ще одне таке нечітко й неоднозначно визначене явище, як сленг [Балабін 2002: 12]. З огляду на це мета нашої статті – розглянути різні визначення поняття «сленг» та пов'язані з ним поняття, дослідити міркування вчених щодо них. Ми також намагалися дослідити за допомогою мережі Інтернет рівень обізнаності хорватів із соціальними діалектами та їхню думку про них.

У мовознавстві до цього часу існує невизначеність щодо термінів, які використовуються для позначення нестандартизованого мовлення. Досліджуючи зазначений шар мови, вчені зазначають, що „терміни перетинаються, розкривають одне й те саме поняття з різних поглядів, включають один одного, іноді метонімічно та метафорично переносячи один на інший“ [Керпатенко 2009: 60]. У лінгвістичній термінології знаходимо кілька термінів для позначення ненормативного мовлення. Найпоширеніші з них – «арго», «жаргон» та «сленг». Невизначеність полягає насамперед у тому, що ці терміни важко розмежувати між собою. Це питання доволі складне для вирішення, його торкалася низка лінгвістів, кожен з яких висловлює та обстоює власну думку. Подекуди ці міркування заплутані, неясні та суперечливі, тому проблема розмежування цих термінів досі залишається відкритою. Окрім «арго», «жаргону» та «сленгу» існують інші назви, які окреслюють ненормативне мовлення. Термін «кент» характерний для англійського мовознавства, трапляється і в дослідженнях мовознавців інших країн, у тому числі серед хорватських. Хорватська лінгвістика використовує

© Николів І.І., 2010

ще один термін на позначення нестандартної лексики – «шатковачкі» (*šatrovački*) або «шатра» (*šatra*)¹. Назва походить від слова «*šator*», що в перекладі на українську означає шатро (намет). Хорватський дослідник Т. Сабляк пише, що спочатку такий тип мовлення був характерний для ромів, які проживали у наметах. З цим автор пов'язує виникнення даного терміна [Sabljak 2002]. Укладачі Хорватського енциклопедичного словника трактують «шатровачкі» як «мову (говірку), якою розмовляють роми...», хоча при визначеннях термінів «арго», «жаргон» та «сленг» «шатровачкі» подають його як синонім до кожного з них. У словнику є такі тлумачення даних термінів: «Сленг – мовлення закритих соціальних кіл, яке розуміє лише одна група мовців; «нижчий» мовний варіант у межах однієї мови, у якому значення слів відрізняються від загальноприйнятих семантичних значень; шатровачкі, жаргон, арго. Арго – особливий тип мови визначеної соціальної групи; шатровачкі, жаргон, сленг. Жаргон – 1) мовлення ширшого соціального кола, яке характеризується виразами, значеннями та синтагмами, які не належать до мовного стандарту і норми; 2) мовлення вужчого професійного кола; мова певної професії, яка розвинулася спонтанно, незалежно від офіційної термінології галузі, особлива через те, що словам, взятим з розмовної мови, присвоюються нові значення, які часто є незрозумілими за межами даної професії; 3) перен. будь-яке малозрозуміле і неправильне мовлення» [Jojić, Matasović та ін. 2002]. Як видно, автори словника вважають ці терміни синонімами, але найдетальніше пояснюють значення саме поняття «жаргон». Подібно робить і Б. Клаіч, автор словника іншомовних слів, проте більшу увагу він приділяє поняттю «сленг», визначаючи його як «мову окремих груп людей (професій, інтересів), яку лише вони розуміють; використовують звичайні і всім зрозумілі слова, але надають їм переносного значення» тоді як у статті про жаргон він лише зазначає: «те, що й арго; порівн. сленг, кент, шатра» [Klaić 2004]. Б. Клаіч продовжує синонімічний ряд і додає до нього ще термін «кент». Цього терміна ми не знаходимо в «Хорватському енциклопедичному словнику», у «Словнику хорватської мови» В. Анича, де ми також не натрапили і на пояснення понять «сленг» та «арго». В. Анич у своєму словнику говорить лише про жаргон і шатру [Anić 2006].

Розглянемо також словникові статті, присвячені ненормативним типам мовлення, у «Словнику хорватської мови» за редакцією Ю. Шонс: «Арго – мовлення однієї соціальної групи, яке не розуміють інші групи; сленг, шатра, жаргон. Сленг – мова соціального шару в межах мови, яка характеризується тим, що слова отримують відмінні значення від тих, які вони мають у мові; шатра. Шатровачкі (*šatrovački*) – особлива мова декласованих соціальних груп; сленг, арго. Жаргон – мовлення вужчої соціальної групи, що відрізняється від літературної мови чи місцевої говірки; арго» [Šonje 2000]. Хорватські лексикографічні праці лише підтверджують невизначеність у термінології, присвяченій цим поняттям. Виникає думка, можливо, ці терміни не варто розмежовувати, а можливо, вони – синоніми. Якщо так, то постає низка запитань: «Чи потрібні хорватському мовознавству чотири терміни на позначення одного і того ж поняття?» «Чи їх можна вважати повними синонімами, чи лише частковими?» «Який з термінів вживається частіше і чому?» тощо. До цього повернемося дещо пізніше, а зараз розглянемо, які визначення сленгу пропонують українські лексикографи.

«Український Радянський Енциклопедичний словник» подає таке визначення сленгу: «Сленг (англ. *slang*) – 1. Інтердіалектна, напівдіалектна мова певних соціальних прошарків чи професійних груп (напр., сленг моряків, художників). Іноді сленг називають жаргоном або арго. 2. Слова чи вирази, характерні для людей певних професій або соціальних прошарків. Термін «сленг» вживається переважно в зарубіжному мовознавстві». Чотиритомний тлумачний словник української мови дає таку дефініцію: «1) розмовний варіант професійного мовлення; жаргон. 2) жаргонні слова або вирази, характерні для мовлення людей певних професій або соціальних прошарків, які, проникаючи в літературну мову, набувають помітно емоційно-експресивного забарвлення» [Яременко, Сліпушко 1998], таке ж визначення знаходимо і у «Словнику української мови» [Словник української мови: в 11 т. 1978]. У словнику лінгвістичних термінів читаємо: «Сленг [англ. *slang* – жаргон] – жаргонні слова та вирази, характерні для мовлення людей певних професій (моряків, художників) або соціальних прошарків» [Пустовіт та ін. 2000]. Майже ідентичне до цього визначення подає автор словника іншомовних слів, указуючи лише на емоційно-експресивне забарвлення сленгу [Ганич, Олійник 1985]. Отже, українські лексикографічні статті, присвячені цим поняттям, суттєво не відрізняються від хорватських. Не випадково, що за таких обставин багато дослідників або використовують поняття «сленг», «арго», «жаргон» як синоніми, або не вважають за потрібне уточнювати їх, що призводить до ще більших непорозумінь [Балабін 2002: 32]. Проте робити висновки лише на основі словникових статей не варто. Розглянемо також думки щодо цього лінгвістів, які детальніше досліджували сленг чи інші соціальні діалекти й спробуймо зрозуміти, чи відрізняються різні типи неформального мовлення між собою і якщо так, то чим.

У цьому контексті нам імпує міркування В. Балабіна, який стверджує, що «слід розрізняти «термінологічне» та «нетермінологічне» визначення понять арго – жаргон – сленг. За нетермінологічним визначенням всі ці терміни – синоніми» [Балабін 2002: 36]. У нашому випадку до цього синонімічного ряду додаємо ще «*šatrovački*» («шатровачкі»). Погоджуємося також з думкою вченого про те, що ці поняття можна

¹ У зв'язку з відсутністю в українській мові відповідника, який би був адекватним до даного терміна, передаємо його так, як він звучить у мові оригіналу, беручи у лапки.

сприймати у широкому й вузькому розумінні. У широкому – кожен з термінів «арго», «жаргон», «сленг», «шатровачкі» позначає ненормативне мовлення певних соціальних чи об'єднаних певними інтересами груп. У вузькому значенні – «це лексико-фразеологічні одиниці, що обслуговують дані типи мовлення» [Балабін 2002: 36]. Подібну думку висловлює й український жаргонолог Л. Ставицька, яка зазначає: «...у розширеному вживанні «жаргон» адекватний не тільки «сленгу», а й також терміноряду «загальний жаргон» – «жаргонізована лексика» – «жаргонна лексика» – «жаргонізована розмовна мова» та ін.» [Ставицька 2005: 40].

Отже, розглянемо «вужче» або «термінологічне» значення цих термінів. Оскільки існує три терміни, то певна відмінність між ними повинна існувати. Уважаємо не випадковим, що відповідні терміни найчастіше з'являються у такій послідовності: арго – жаргон – сленг. Тому при пошуках відмінностей між ними легше знайти різницю між арго та сленгом, оскільки між ними є так звана «перехідна ланка» – жаргон. Складніше обґрунтувати відмінності між парами арго – жаргон та жаргон – сленг, межі між якими дуже розмиті, можливо навіть доволі умовні. Ще більше запитань виникає, коли починаємо розглядати структуру жаргону та сленгу, оскільки тоді виникають дедалі нові й нові суперечності. У нашій статті не будемо розглядати цього питання, оскільки при спробах розмежування термінів «арго», «жаргон», «сленг» поділяємо думку Л. Ставицької, яка одну з основних відмінностей між цими соціальними діалектами вбачає в ступені відкритості лексики [Ставицька 2005]. Арго – найзакритіша лексична підсистема. Лексика арго «служить не стільки для викладення, скільки для приховування фактів. Найбільш характерним для арго є організація за принципом антимови, щоб бути незрозумілим для необізнаних» [Балабін 2002]. Подібну думку висловлює А. Іщук, який, з погляду втаємниченої природи, виділяє два види соціолектів: «з одного боку, сленг та технічний жаргон, а з іншого – арго. Різниця між ними проявляється у наявності чи відсутності фактору секретності. Метою «професіоналізмів» та сленгових виразів є не приховування інформації, навіть якщо така лексика є іноді дещо важкою для сприйняття – це, однак, відбувається не тому, що ми маємо на меті свідомо приховати певну інформацію, а через те, що засіб комунікації є відносно менше відомим та розповсюдженим. Арго, з іншого боку, має на меті саме приховування інформації від непосвячених учасників комунікативного процесу протягом цього процесу» [Іщук 2009: 50]. Жаргон, перебуваючи між арго та сленгом, є напіввідкритою лексичною підсистемою. Сленг – майже відкрита лексична підсистема. Як твердить Л. Ставицька, «до свого складу сленг інкорпорує арго, групові та інші соціальні жаргонізми, не кодифіковану розмовну мову, вульгаризми, неологізми, чужомовні запозичення, територіальні діалектизми» [Ставицька 2005: 42].

З огляду на зазначене вище, вважаємо, що вживання термінів «арго», «жаргон» або «сленг» повинно вказувати на специфіку лексики, яку вони позначають. Переглядаючи праці, присвячені соціальним діалектам, натрапляємо на різні поєднання цих термінів, наприклад: молодіжний сленг і молодіжний жаргон, кримінальний жаргон і кримінальне арго, спортивний жаргон і спортивний сленг, злочинське арго і злочинський жаргон та інші. Уважаємо ці вирази адекватними, якщо вони позначають лексику відповідно до терміна, який використаний на її позначення. Тобто, враховуючи ступінь відкритості лексики, під спортивним жаргоном маємо на увазі лексику, яку розуміють і вживають лише спортсмени або спеціалісти з галузі спорту. А якщо говоримо про спортивний сленг, то сюди відносимо лексику, яка перейшла у сленг з жаргону, але є зрозумілою широкому колу людей. Однак рідко або майже неможливо натрапити на утворення на зразок «злочинський сленг», оскільки «герметичність даної соціальної спільноти принципово унеможливорює застосування терміна «сленг» як кваліфікативної ознаки її мови» [Ставицька 2005: 44].

Звернемося до хорватського терміна «šatrovački» («шатровачкі»). Як ми вже зазначили вище, автори словників вважають його синонімом до термінів «арго», «жаргон» та «сленг». Оскільки ми шукаємо відмінності між цими термінами, спробуємо визначити, якому з них є найближчим термін «шатровачкі». Т. Сабляк у передмові до свого словника наводить терміни, які використовуються на позначення неформального мовлення в різних країнах, і зазначає, що в хорватській лінгвістиці є термін «шатровачкі». Учений диференціює терміни «жаргон» та «шатровачкі» і зазначає, що жаргон є ширшим поняттям та включає в себе «шатровачкі». Таким чином, «шатровачкі» («šatrovački») – це лише частина лексичної маси жаргону, яка відповідає мовленню молодіжних субкультур та угруповань [Sabljak 2002]. Якщо жаргон включає лексику «шатри», то в певних випадках можемо вживати ці терміни як синоніми? Проте автор наводить приклади, коли одні лексеми мають різні значення у жаргоні та в «шатрі». Чи правомірно у цьому випадку вважати «шатровачкі» синонімом до «арго»? Арго найчастіше пов'язують із декласованими соціальними групами, чого не можемо сказати про «шатровачкі». Т. Сабляк указує на певні особливості «шатри» та на шляхи її утворення, які, на нашу думку, властиві також жаргону. Як бачимо, суперечностей доволі багато. Переглядаючи нечисленні праці хорватських дослідників, присвячених соціальним діалектам, натрапляємо на поєднання цих термінів. В. Водинелич називає свою статтю «Шатровачкі жаргон» («Šatrovački žargon»), таку ж назву має і стаття В. Комнленовича. Р. Ухлик опублікував статтю «Циганізми у шатровачкому арго та подібних говірках» («Ciganizmi u šatrovački žargonu i u sličnim govoritima»). Отже, проблема розмежування «шатри» та інших соціальних діалектів є складною та водночас цікавою для лінгвіста, тому, на нашу думку, потребує окремого, детальнішого розгляду, чого не можна зробити детально в межах однієї статті.

Читаючи праці хорватських дослідників, присвячені соціальним діалектам, доходимо висновку, що найчастіше терміни «арго», «жаргон», «сленг», «шатровачкі» вживаються в широкому значенні, тобто як

синоніми. Автори не вдаються до роздумів про їх розмежування через складність цієї проблеми або не вважають за потрібне їх розмежовувати.

Питаннями, які пов'язані з ненормативним мовленням, цікавляться не лише лінгвісти, психологи та соціологи, а й пересічні хорвати, які використовують соціальні діалекти у своєму мовленні. Ми уважаємо, що, досліджуючи типи мовлення, які безпосередньо пов'язані із живим спілкуванням, варто довідатися думки про соціальні діалекти не лише мовознавців, а й простих мовців.

У сучасному світі одним із найпоширеніших способів спілкування та обміну думками є всевітня мережа Інтернет. Саме тому ми використали Інтернет, щоб дізнатися, чи цікавляться хорвати ненормативними варіантами мови та що вони про них знають. Із різних форм спілкування у всевітній мережі ми обрали форуми та блоги тому, що для них характерне розділення обговорюваних тем і можливість спілкування не в реальному часі. Це спонукає до серйозніших обговорень, оскільки надає тому, хто відповідає, більше часу на обдумування відповіді. Блоги та форуми є джерелами, де можна знайти численні приклади використання сленгу, оскільки при переписуванні використовується розмовна мова, яка часто насичена ненормативними елементами. Крім цього, на форумах та блогах можна почерпнути цікаві думки та ідеї, там піднімають доволі цікаві питання та теми для обговорення, а дописувачами часто є високоосвічені люди. Нас передовсім цікавили ті форуми та блоги, де піднімалися та обговорювалися теми, пов'язані із соціальними діалектами. Як звучать ці теми або як вони сформульовані? Зазначимо, що доволі часто такі теми виникають випадково: дехто з дописувачів не знає значення певного слова і просить допомоги «колег» по блогу чи форуму, це слово виявляється жаргонізмом, і так виникає тема для розмови чи навіть дискусії.

Ми довідалися, що більшість дописувачів знають, що жаргон, арго та сленг – це неформальні варіанти мови, тобто подібно до лінгвістів ставлять ці терміни в один синонімічний ряд. Незважаючи на це, ми натрапляли і на дискусії, що стосувалися відмінностей між цими термінами. Під час роботи ми часто натрапляли на думки, згідно з якими жаргон – це лише мова людей, об'єднаних спільною професією, сленг у такому випадку найчастіше пов'язують із мовленням молоді та молодіжних субкультур. Як приклад арго переважно наводять мовлення злочинців, злодіїв, наркоманів. У мережі Інтернет при обговоренні неформального мовлення, натрапляємо і на термін «šatrovački» («шатровачкі»). Частина дописувачів диференціює «шатровачкі» від інших соціальних діалектів і зазначає, що слова з «шатри» утворені способом перестановки складів, тобто за допомогою метатези. Інші уважають, що «шатровачкі» – застарілий термін, який позначав ту саму лексику, на позначення якої зараз використовуємо термін «сленг». На одному з форумів тема «шатри», а точніше питання походження цього типу мовлення викликала дискусію. Одні з дописувачів обстоювали думку, що «шатровачкі» вперше почали використовувати в Загребі (Хорватія), інші, що у Белграді (Сербія) та Сараєво (Боснія). У всіх цих країнах, які є пов'язаними своєю історією, існував, або досі існує «шатровачкі». Звичайно, дискусія не завершилася, дослідження такого питання потребує ретельного вивчення. Якщо «шатровачкі» походить від ромів, то припускаємо, що він міг виникнути паралельно у всіх цих країнах, оскільки роми проживали у різних частинах колишньої Югославії. Цікавим є той факт, що відвідувачі форумів наводять приклади поезії написаної цим типом мовлення та авторів, які його використовують. Отже, бачимо, що пересічні хорвати володіють певними знаннями про соціальні діалекти. Вони цікавляться та обмінюються думками з приводу ненормативного мовлення.

Завершуючи, зазначимо, що сленг, як лінгвістичне явище, привертає увагу багатьох лінгвістів, але у мовознавстві досі немає чіткого розмежування між ним та іншими соціальними діалектами. Розглянувши у статті різні визначення сленгу, а також пов'язаних з ним понять (арго, жаргону, «шатровачкі»), ми спробували відокремити його від інших типів ненормативного мовлення, основну відмінність між якими вбачаємо у ступені відкритості або закритості лексичної підсистеми. Розглянувши матеріали в мережі Інтернет, можемо стверджувати, що пересічні хорвати цікавляться типами ненормативного мовлення та мають певні знання про них.

Література

- Балабін 2002: Балабін, В. В. Сучасний американський військовий сленг як проблема перекладу: монографія [Текст] / В. В. Балабін. – К.: Логос, 2002. – 313 с. – ISBN 966-581-364-1. – Бібліогр.: с. 145-162.
- Ганич, Олійник 1985: Ганич, Д. І., Олійник, І. С. Словник лінгвістичних термінів [Текст] / Д. І. Ганич. – К.: Вища школа, 1985. – 360 с.
- Іщук 2009: Іщук, А. А. Соціолекти як лінгвістичне відображення соціальної реальності [Текст] / А. А. Іщук // Науковий часопис університету імені М. П. Драгоманова. – Вип.3. – 2009. – С. 50-54. – Бібліогр.: с. 54.
- Керпатенко 2009: Керпатенко, Ю. В. Комп'ютерний інтержаргон в умовах глобалізації [Текст] / Ю. В. Керпатенко // Науковий часопис університету імені М. П. Драгоманова. – Вип.3. – 2009. – С. 59-63. – Бібліогр.: с. 62-63.
- Пустовіт та ін. 2000: Словник іншомовних слів: 23000 слів та термінологічних сполучень [Текст] / Л.О. Пустовіт (уклад.). – К.: Довіра, 2000. – 1018 с. – ISBN 966-507-049-5.

Словник української мови: в 11т.: Словник української мови: в 11т. [Текст] / І.К. Білодід (ред.). – К.: Наукова думка, 1978. – Т. 9. – 916 с.

Ставицька 2005: Ставицька, Л. Арго, жаргон, сленг: Соц. диференціація укр. мови [Текст] / Л. Ставицька. – К.: Критика, 2005. – 464 с. – Бібліогр.: 426-449. – ISBN 966-7679-63-3.

Український Радянський Енциклопедичний словник: Український Радянський Енциклопедичний словник в 3 т. [Текст] / А.В. Кудрицький (ред.). – К.: Голов. ред. УРЕ, 1987. – Т.3. – 734 с.

Яременко, Сліпушко 1998: Новий тлумачний словник української мови: У 4 т.: Для студ. вищих та серед. навч. закл. [Текст] / В. Яременко, О. Сліпушко (уклад.). – К.: Аконт, 1998. – Т. 4. – 944с. – ISBN 966-7173-02-X.

Anić 2006: Anić, V. Rječnik hrvatskoga jezika [Text] / V. Anić. – Zagreb: Novi Liber, 2006. – 1882 s. – ISBN 953-6045-24-9.

Jojić, Matasović 2002: Jojić, L., Matasović, R. Hrvatski enciklopedijski rječnik [Text] / L. Jojić, R. Matasović. – Zagreb: EPH: Novi Liber, 2002. – 1583 s. – ISBN 953-6045-28-1.

Klaić 2004: Klaić, B. Rječnik stranih riječi [Text] / B. Klaić. – Zagreb: Nakladni zavod MH, 2004. – 1456 s. – ISBN 86-401-0038-1.

Sabljak 2002: Sabljak, T. Rječnik hrvatkoga žargona [Text] / T. Sabljak. – Zagreb: V.B.Z., 2001. – 376 s. – ISBN 953-201-122-6.

Šonje 2000: Šonje, J. Rječnik hrvatskoga jezika [Text] / J. Šonje. – Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža i Školska knjiga, 2000. – 1450 s. – ISBN 953-6036-64-9.

Інтернет ресурси

<http://www.forum.hr/showthread.php?t=358673>

<http://www.forum.hr/showthread.php?t=21433>

<http://forum.ffzg.hr/viewtopic.php?t=59571&sid=4217a583eb5ca20178b22d907e6c3507>

<http://www.shatro.net/page.php?4>

<http://www.leksikon-yu-mitologije.net/read.php?id=301>

<http://vukajlija.com/satrovacki>

<http://www.croportal.net/forum/upoznavanje-i-druzenje/internet-slang-u-svakodnevnom-zivotu-34297/>

<http://www.sbonline.net/forum/showthread.php?t=5710>

Сленг как тип ненормативной речи тесно связан с другими социальными диалектами. В статье рассматриваются взгляды хорватских и украинских языковедов на «сленг», а также смежные с ним понятия «арго» и «жаргон». Кроме данных терминов, во внимание берется хорватское название «шатра». Сделана попытка разграничить вышеуказанные понятия.

Ключевые слова: сленг, арго, жаргон, «шатровачки», ненормативная речь, социальные диалекты.

Slang as a type of informal speech is closely connected with other social dialects. The article analyzes opinions of some Croatian and Ukrainian linguists of the notion of slang and related with it notions jargon and argot. Apart from presented notions in the article is given Croatian notion “shatra”. There was made an attempt to bound previously mentioned notions in the article.

Key words: slang, argot, jargon, „shatrovachki“, informal speech, social dialects.

Надійшла до редакції 19 січня 2010 року.

Олена Юсікова

УДК 811.161.2:81'282–112+342.415

ББК 81.2Укр.–1

Ю89

ПИТАННЯ ІСТОРИЧНОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКИХ ДИФТОНГІЧНИХ ВОКАЛІВ ТА ЙОГО МІСЦЕ В УКРАЇНСЬКІЙ ДІАЛЕКТНІЙ ФОНОЛОГІЇ

*Різні наукові течії породжують різні погляди на проблему статусу українських дифтонгічних вокалів, які нині збереглися в українських північних говорах лише в наголошеній позиції на місці *о, *е у новозакритих складах. Питання поліських дифтонгів було поставлене Ю.В. Шевельовим у центр концепції загальослов'янського і східнослов'янського розвитку альтернативі. І нині ця теорія отримує свій подальший розвиток у працях з української діалектної фонології, підтверджена матеріалами діалектних текстів та історичних пам'яток.*

Ключові слова: діалектна фонологія, дифтонгічний вокал, концепція розвитку альтернативі, рефлексія давніх голосних.

© Юсікова О.В., 2010

Доробок українських діалектологів, починаючи з першої половини ХХ століття, переконливо свідчить про вирішальну роль фонетичних і фонематичних особливостей української діалектної мови для розв'язання проблем диференціації українського діалектного простору. Це питання не має остаточного вирішення в українській діалектології і сьогодні. Мета статті – прослідкувати історію становлення поглядів на проблему українських дифтонгічних вокалів в українському мовознавстві і її значення для розвитку концепції східнослов'янської альтернативі, а також диференціації українського діалектного простору. У дослідженні ставимо завдання окреслити сучасний стан вивчення питання та роль діалектних даних у його вирішенні.

Ще на зорі розвитку української діалектної фонології в багатьох працях у центрі дослідження фонетичної системи української діалектної мови залишалась проблема поділу українського діалектного континууму на основі відмінностей у рефлексії давніх голосних. Послідовно у працях класиків української діалектології (К.П. Михальчука [Шевельов 1994], О.Б. Курило [Курило 1924, 1925, 1928], В.М. Ганцова [Ганцов 1923: 80–144]), а також у працях В.М. Шевельова [Шевельов 2002], Ф.Т. Жилка [Жилко 1966], А.М. Залеського [Залеський 1985: 53, 61] другої половини ХХ століття простежуємо думку про вирішальну роль акцентної моделі для творення фонетичної системи північних українських говорів, на протигагу південним, зокрема й у питанні творення та функціонування дифтонгічних вокалів, про значення різних типів фонологічних систем українських діалектів загалом для диференціації українського діалектного континууму й визначення найхарактерніших рис українських говорів на фонетичному рівні.

Прикладом традиційного підходу до розробки питання дифтонгічних вокалів в українській діалектології є праці Л.А. Булаховського [Булаховський 1946: 100–128], М.А. Жовтобрюха, В.М. Русанівського, В.Г. Скляренка [Жовтобрюх, Русанівський, Скляренко 1979: 65–329, 276–277], В.В. Німчука [Німчук 1994], Г.П. Півторака [Півторак 1978: 31–40; 1998: 3–14], Г.Ф. Шила [Шило 1970: 62–71] та ін. Учені послідовно відстоювали можливість дифтонгічного розвитку рефлексів давніх голосних як наслідок дії замінного подовження після занепаду редукованих на всій українській території (а значить відсутність особливих шляхів розвитку північних українських говорів у порівнянні з південно-західними та південними) [Німчук 1994]. Але, говорячи про перезвук а – е, що безпосередньо пов'язаний з трансформацією давніх голосних у закритих складах, В.В. Німчук, зокрема, відзначає, що це явище у південно-західному діалектному континуумі не залежить від наголошуваності [Німчук 1994: 30–31]. Як відомо, у північному діалектному континуумі таку залежність від наголосу явищ перезвуку підтверджують історичні пам'ятки, а також численні записи з західнополіських говірок.

Отже, різні наукові течії у вирішенні цього питання породжують і різні погляди на проблему статусу українських дифтонгічних вокалів, які нині збереглися в українських північних говорах лише в наголошеній позиції на місці *о, *е в новозакритих складах. Слід зазначити, що першим, хто пояснював виникнення українського і з давніх о, е через стадію дифтонгізації, був О.О. Потебня [Брахнов 1953: 69]. Критично поглянути на обов'язковість дифтонгічної стадії в постанні і з о, е змусила праця С.Й. Смаль-Стоцького [Смаль-Стоцький 1927-1928: 32]. На думку Ю.В. Шевельова, саме С.Й. Смаль-Стоцький та Т. Лер-Сплавінський були першими, хто відкидав і подовження, і дифтонгізацію як стадії загальноукраїнської еволюції о та е [Шевельов 2002: 422]. Продовжили розробку цієї проблематики В.М. Ганцов [Ганцов 1923: 80–144] і О.Б. Курило [Курило 1924]. В.М. Ганцов, загалом не відмовляючись від теорії загальноукраїнського подовження та загальноукраїнської дифтонгізації, наголошував на відмінному трактуванні голосних у ненаголошених складах у північних та південних діалектах. Так, учений, зокрема, показав, що о та е перед складами зі слабкими ерами найімовірніше зазнали змін іще до занепаду ерів, відзначив можливість двох різних шляхів розвитку цих о та е, одного – в південноукраїнських діалектах (без дифтонгів), другого – в північноукраїнських (з дифтонгами) [Шевельов 2002: 6]. О.Б. Курило підтримала новий підхід, учена дійшла висновку, що в південноукраїнських говорах ніколи не могло бути ні подовження, ні дифтонгізації голосних.

Л. Коць-Григорчук загалом поділяла погляди, згідно з якими у північній і південній частинах українського діалектного континууму представлені різні акцентні моделі розвитку вокалізму, при чому у північних говорах акцентуація подовжила голосні, що спричинило акустичне увиразнення спочатку неусвідомлених перехідних звуків, поступово подовжений звук змінив свій первісний акустичний характер, стаючи з однобарвного двобарвним. Новостворені елементи набирали поступово інформативного характеру, і з монофтонгів поставали дифтонги [Коць-Григорчук 2002: 27].

Слід відзначити думку В.В. Німчука, який наголосив на тому, що південно-західний ареал не був першовогнищем розвитку і – *о, *е через стадію дифтонгів. „Впадає в око той факт, що в великій частині правобережних і майже в усіх лівобережних говірках приголосні ж, д, н, с, з перед і – *о м'які, тоді як у сусідніх південно-західних говорах – тверді. Якби ікання прийшло з заходу, слід би й тут чекати відповідних твердих приголосних” [Німчук 1994: 40–41]. Але в той же час прибічники теорії замінного подовження поділяли думку В.М. Ганцова про те, що термін “дифтонг” до певної міри умовний, що мова йде про один складний голосний звук. Отже, на нашу думку, палітра так званої дифтонгічної фонеми могла бути близькою до монофтонгічної вимови або дуже широкою, що саме по собі відкидає думку про однакові умови трансформації її у голосний і, або збереження дифтонгічності голосного.

У цьому ключі слід наголосити на значимості праці В.М. Шевельова “Історична фонологія української

мови” [Шевельов 2002] для утвердження концептуальних положень розвитку української діалектної мови від давнини до сьогодення, і зокрема, для розв’язання питання поліських дифтонгів. Саме це питання було поставлене Ю.В. Шевельовим у центр концепції загальослов’янського і східнослов’янського розвитку альтернативі. Так, спираючись на своє бачення функціонування рефлексів давнього **ě** і давніх **o**, **e** – від праслав’янської доби до наших днів, учений наголошував на відмінних шляхах розвитку українських півночі й півдня, а значить і на особливій ролі поліських дифтонгічних вокалів. Ю.В. Шевельов зазначив, що дослідників “спокушає” перспектива представлення лінії розвитку **ě** в усіх слов’янських мовах шляхом поступового звуження через різні стадії функціонування фонем **a**, **e** до **i** [Шевельов 2002: 261]. І, зважаючи на типовість для північноукраїнського континууму дифтонгічного рефлексу давнього **ě**, наголошує на відмінній лінії еволюції української діалектної мови, яка йшла шляхом дифтонгізації [Шевельов 2002: 261]. Прибічниками цієї концепції Ю.В. Шевельов вважає також О.І. Соболевського, О.О. Шахматова, В. Ягича, до неї після певних вагань і перегляду своїх поглядів пристав, на думку автора, і І.М. Зілинський [Зілинський 1924: 67].

Саме Ю.В. Шевельов піднімає питання не лише еволюції вокальної системи діалектної мови на тлі інших слов’янських мов, але й питання своєрідності цієї еволюції. “Жодна з-поміж суміжних слов’янських мов (чи діалектів) не мала аналогічного розвитку”, – стверджує автор [Шевельов 2002: 263].

Слід зазначити, що серед прибічників теорії замінного подовження багато вчених пов’язували це явище з трансформацією давніх часокількісних розрізень голосних і тим самим заперечували “прямолінійне”, за твердженням Т.В. Назарової [Назарова 1972] розуміння послідовності зв’язку між занепадом редукованих і заміним подовженням. Як відомо, в українському мовознавстві дифтонг потрактовано як складний голосний звук неоднорідного творення. Прибічники теорії замінного подовження вважали так зване явище монофтонгізації дифтонгів з давніх ***o**, ***e** однією з найважливіших диференційних рис української фонетики загалом, що спричинило відповідні чергування голосних **e – i**, **o – i**. Велика увага була звернена й на питання першочерговості розвитку ікавізму, що проливає світло на механізми перебігу замінного подовження і дифтонгізації. Підставами для розвитку концепції замінного подовження, на думку Ю.В. Шевельова, була низка разючих “збіжностей” [Шевельов 2002: 932] альтернантів **o** та **e** у південно та північноукраїнському наріччях. Так, до цих “збіжностей” автор зараховує подібність звуків **y**, що походить з **o**, у південній смугі північних говірок і **y**, що походить з **o**, в гуцульських говірках; **и**, що походить з **o**, на Берестейщині і **и**, що чергується з **o**, в центральній частині Закарпаття, **и**, що походить з **o**, на півночі Сумської області та **и**, що походить з **o**, в частині лемківських і закарпатських говірок, транслітерацію рефлекса **o** на Берестейщині як **i** [Шевельов 2002: 932]. Ще більше “збіжностей”, як пише автор, серед альтернатив **e** та **ě**. Учений звертає увагу на суттєву відмінність шляхів розвитку цієї, на перший погляд, схожої, але генетично відмінної альтернативи на півночі і півдні [Шевельов 2002: 263]. На різну рефлексію ***o**, ***e** у північних і південно-західних говорах вплинули не послідовність заміни, а різні часокількісні відношення. Ця концепція знайшла свій розвиток в українському мовознавстві у працях А.М. Залеського. Учений зазначає, що у північних говорах споконвічна довгота голосних утрималась у всіх позиціях або ще до занепаду редукованих, або в час їх занепаду, а новонабута із замінного подовження могла виступати і в наголошених, і в ненаголошених складах; в північних поліських говорах споконвічна довгота втратилась лише в ненаголошених складах і продовжувала зберігатись в наголошених, унаслідок чого постала нова модель акцентуаційно-ритмічної структури слова, яка допускала існування довготи тільки під наголосом [Залеський 1985: 59, 62]. Сьогодні цю концепцію підтримує дослідник фонетичної системи Полісся В.М. Мойсієнко [Мойсієнко 2006: 174]. Вивчаючи поліські пам’ятки XVI–XVII століть, учений прийшов до висновку, що дифтонгічні звуки не відображають первинного (найдавнішого) етапу переходу ***o**, ***e** в **i**, тобто дослідник піддає сумніву концепцію витворення українських дифтонгів внаслідок замінного подовження давніх голосних у закритих складах, що є класичною, прийнятою в українському мовознавстві версією розвитку зазначених рефлексів.

Досі немає однастайності у трактуванні причин акцентних відмінностей півночі і півдня українського діалектного простору. На думку В.М. Мойсієнка, причини такого поділу слід шукати в позамовних факторах. Але беззастережними залишаються факти фонетичної диференціації рефлексів давніх голосних на основі різних просодичних моделей у північно і південноукраїнському діалектних континуумах.

В усіх протоукраїнських діалектах, на думку Ю.В. Шевельова, з давнього **ě** розвинувся дифтонг **ie**, який зберігся (під наголосом) лише на Поліссі, але перейшов в **e** в південно-західному наріччі й імовірно також на Київщині [Шевельов 2002: 263]. Звук **e** у складах перед слабким **ь** змінювався на дифтонг у північних районах України (приблизно на Середньому та Східному Поліссі) і на півдні – у монофтонг, представлений у системі давньоукраїнської мови; причому в деяких говірках (“мабуть, південно-західних”) – в усіх позиціях, у решті – тільки під наголосом [Шевельов 2002: 419]. Звук **o** зазнав зміни перед складом зі слабким **ь** і **ь**, у цій позиції перейшов у південних діалектах у закритий голосний **o**, тим часом як у північних діалектах у дифтонг **yo**. Дифтонг зберігся під наголосом у багатьох північноукраїнських говірках (і в південній частині Білорусії) [Шевельов 2002: 406]. Згідно з цією точкою зору, звук **ě** зазнав дифтонгізації в усіх позиціях, але далі зберіг дифтонгічну вимову тільки в наголошених складах [Шевельов 2002: 402].

Такий підхід є на сьогодні, на нашу думку, найбільш обґрунтованим і переконливим, він дає можливість на концептуальному рівні узагальнено вирішити питання українських дифтонгічних вокалів, на базі ґрунтовних історико-порівняльних спостережень крізь призму конкретних мовних явищ дати відповідь на питання генези

поліських дифтонгів, його центральної ролі у вирішенні проблем східнослов'янського й загальнослов'янського розвитку альтернатив. Перспективою подальших досліджень у цьому напрямі є розвиток теорії української альтернатив у працях з української діалектної фонології, підтвердження її положень матеріалами діалектних текстів та історичних пам'яток.

Література

- Брахнов 1953: Брахнов, В.М. О.О. Потєбня – діалектолог [Текст] / В.М. Брахнов // Діалектологічний бюлетень. – К.: ВАН СРСР, 1953. – Вип. IV. – С. 64-71. – Бібліогр.: с. 71.
- Булаховський 1946: Булаховський, Л.А. З історичних коментарів до української мови. Голосні повного творення [Текст] / Л.А. Булаховський // Наукові записки Київського університету. – К.: Видавництво Київського університету, 1946. – № 5. – Вип. 1. – С. 100-128. – Бібліогр.: с. 128.
- Ганцов 1923: Ганцов, В.М. Діалектологічна класифікація українських говорів (з картою) [Текст] / В.М. Ганцов – К.: Українська Академія наук, 1923. – С. 19 / Окрема відбитка з “Записок Історико-філологічного Відділу”. – 1923. – Кн. 4. – С. 80-144. – Бібліогр.: с. 144.
- Жилко 1966: Жилко, Ф.Т. Нариси з діалектології української мови [Текст] / Т.В. Баймут (ред.). – К.: Рад. шк., 1966. – 307 с. – Бібліогр.: с. 304. – 6500 пр.
- Жовтобрюх, Русанівський, Скляренко 1979: Жовтобрюх, М.А., Русанівський, В.М., Скляренко, В.Г. Історія української мови. Фонетика [Текст] / В.В. Німчук (відп. ред.), М.А. Жовтобрюх (ред.), В.М. Русанівський (ред.) – К.: Наук. думка, 1979. – 368 с. – Бібліогр.: с. 351-364. – 4400 пр.
- Залеський 1988: Залеський, А.М. Замінне подовження голосних в українській мові [Текст] / А.М. Залеський // Мовознавство. – 1988. – № 2. – С. 58-64. – Бібліогр.: с. 64.
- Залеський 1985: Залеський, А.М. Функціональний статус шиплячих у говорах північного наріччя української мови [Текст] / А.М. Залеський // Структурні рівні українських говорів. – К.: Наук. думка, 1985. – С. 52-75. – Бібліогр.: с. 75.
- Зілинський 1924: Зілинський, І.М. До питання про діалектологічну класифікацію українських говорів [Текст] / І.М. Зілинський // Ювілейний збірник Наукового товариства ім. Шевченка. – Львів: Видавництво НТШ, 1925. – 19 с. – Бібліогр.: с. 17.
- Коць-Григорчук 2002: Коць-Григорчук, Л. Лінгвістично-географічне дослідження українського діалектного простору [Текст] / О. Захарків (реценз.), П.Ю. Гриценко (передмова). – Наукове товариство ім. Шевченка. – Філологічна секція. – Мовознавча секція. – Нью-Йорк. Львів: Видавництво НТШ у Нью-Йорку, 2002. – 268 с. – Бібліогр. с. 248-266. – ISBN – 966-7055-56-0.
- Курило 1924: Курило, О.Б. Фонетичні та деякі морфологічні особливості села Хоробричі давніше Городнянського повіту, тепер Сновської округи на Чернігівщині [Текст] / О.Б. Курило // Всеукраїнська академія наук. – Збірник історико-філологічного відділу. – № 21. – Праці етнографічної комісії. – К.: З друкарні ВАН, 1924. – 111 с. – Бібліогр.: с. 109. – 1200 пр.
- Курило 1925: Курило, О.Б. До характеристики процесу монофтонгізації чернігівських дифтонгічних звуків [Текст] / О.Б. Курило // Відбиток журналу “Україна”. – 1925. – Кн. 5. – С. 14-37. – Бібліогр.: с. 37.
- Курило 1928: Курило, О.Б. Спроба пояснити процес зміни о,е в нових закритих складах у південній групі українських діалектів [Текст] / О.Б. Курило // Історико-філологічний відділ всеукраїнської академії наук. – Збірник № 80. – Постійна комісія історії української мови за головуванням Аг. Кримського. – Вип. 2. – К.: З друкарні ВАН, 1928. – 88 с. – Бібліогр.: с. 86. – 800 пр.
- Мойсієнко 2006: Мойсієнко, В.М. Фонетична система українських поліських говорів у XVI–XVII ст. [Текст] / В.В. Німчук (відп. ред.). – Житомир: Видавництво ЖДУ ім. І.Франка, 2006. – 448 с. – Бібліогр.: с. 404-446. – 300 пр. – ISBN 966-8456-60-2.
- Назарова 1970: Назарова, Т.В. Характеристика українського волинсько-полеського вокалізма [Текст] / Т.В. Назарова // Общеславянський лінгвістический атлас. Матеріали и исследования. 1970. – М.: Видавництво “Наука”, 1972. – С. 40-64. – Бібліогр.: с. 64.
- Німчук 1994: Німчук, В.В. Проблеми українського діалектогенезу [Текст] / В.В. Німчук // Проблеми сучасної ареології. – К.: Наук. думка, 1994. – С. 25-47. – Бібліогр.: 44-47.
- Півторак 1998: Півторак, Г.П. Занепад зредукованих ъ, ь і його вплив на формування систем слов'янських мов [Текст] / Г.П. Півторак // Мовознавство, 1998. – № 2-3. – С. 3-14. – Бібліогр.: с. 14.
- Півторак 1978: Півторак, Г.П. До питання про українсько-білоруську мовну взаємодію [Текст] / Г.П. Півторак // Мовознавство. – 1978. – № 3. – С. 31-40. – Бібліогр.: с. 40.
- Смаль-Стоцький 1927-1928: Смаль-Стоцький, С. Поліські змішані говори і поліські дифтонги [Текст] / С. Смаль-Стоцький // Slavia. – Praha. – 1927-1928. – Roč 6. – S. 32.
- Шевельов 2002: Шевельов, Ю.В. Історична фонологія української мови [Текст] / Л. Ушкалов (ред.). – Харків: Видавництво “Акта”, 2002. – 1058 с. – Бібліогр.: с. 1001-1006. – ISBN 966-7021-62-9, ISBN 966-7021-34-3-серія.
- Шевельов 1994: Шевельов, Ю.В. Про генезис у діалектологічній концепції К. Михальчука [Текст] / Ю.В. Шевельов // Проблеми сучасної ареології. – К.: Наук. думка. – 1994. – С. 11-19. – Бібліогр.: с. 19.

Розділ VII. ОСОБЛИВОСТІ ГОВОРІВ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ТА ПРОБЛЕМИ СОЦІОЛІНГВІСТИКИ

Шило 1970: Шило, Г.Ф. Поліські дифтонги й монофтонги в історичному та лінгвогеографічному висвітленні (говори на захід від річки Льви) [Текст] / Г.Ф. Шило // Праці XIII Республіканської діалектологічної наради. – К.: ВАН УРСР, 1970. – С. 62–71. – Бібліогр.: с. 71.

*Разные научные течения порождают разные взгляды на проблему статуса украинских дифтонгичных вокалов, которые ныне сохранились в украинских северных говорах лишь в ударной позиции на месте давних *o, *e в новозакрытых слогах. Вопрос полесских дифтонгов был поставлен Ю.В. Шевельовым в центр концепции общеславянского и восточнославянского развития альтернации. И ныне эта теория получила свое дальнейшее развитие в трудах по украинской диалектной фонологии, подтверждена материалами украинских диалектных текстов и исторических памятников.*

Ключевые слова: диалектная фонология, дифтонгический вокал, концепция развития альтернации, рефлексация давних гласных.

*Different scientific schools generate different views on the problem of status of the Ukrainian diphthongs vocals, now surviving in the Ukrainian Northern dialect only in the emphasizes position on the spot of the old *o, *e in the new close syllables. Shewelov put the problem of the marshy scrubs diphthongs in center of the conception of the Slavonic and the Eastern Slavonic alternation of vowels. Now this theory got further development in the works of the Ukrainian dialectal phonology, were confirmed in the Ukrainian dialects materials and literary monuments.*

Key words: dialectal phonology, diphthongs vocal, conception of the development of the alternation of sounds.

Надійшла до редакції 22 січня 2010 року.

РОЗДІЛ VIII. ПРОБЛЕМИ ОНОМАСТИКИ

Лариса Лісова

ББК 81.411.1–314

УДК 811.161.2' 373.232.1

ПРИЗВИЩА ГОРОХІВЩИНИ, ПОХІДНІ ВІД НАЗВ ТВАРИН

Стаття присвячена дослідженню прізвищ Горохівщини, похідних від назв тварин (птахів, комах, плазунів, риб). Проаналізовано основні семантичні групи прізвищ.

Ключові слова: антропонім, апелятив, прізвище, назви рослин, мотиви номінації.

Прізвища, в яких відображені лексеми апелятивного походження, відтворюють побут, вірування, культуру й духовний світ українців. Їх було утворено шляхом метафоричного перенесення реалій дійсності на особу. Саме в них відображені різні уподобання, а також ставлення людини до життя. Ці назви за походженням – індивідуальні прізвиська, що були дані особі в різні періоди її життя і за різних обставин. Більшість із них своїм корінням сягає ще праслов'янської доби, навіть інколи праіндоевропейської, і належить до традиційного народного побутового іменника відапелятивних власних імен, які давали за якимись забобонними мотивами новонародженим дітям як у дохристиянські часи, так і після прийняття християнства (паралельно з церковними іменами) аж до XVIII ст. [Кравченко 2004: 30]. Мотиви таких найменувань були різними, вони могли містити бажальну, охоронну семантику. У плані якихось добрих побажань як нехрещені власні імена вживалися різні назви звірів, що були об'єктом полювання, могли використовуватися як символи мисливського щастя [Худаш 1977: 174].

Переважає більшість прізвищ походить від назв тих істот, які часто виступають у фольклорі, у народній фразеології як персоніфіковані постійні символи певних властивостей, ознак. Причина саме такого відображення фауни у прізвищах захована ще у давніх принципах номінації, у вірі в магічну силу імені, у вірі в те, що звірі і птахи передають свої властивості найменованій особі. Цікаво й те, що серед “тваринних” прізвищ на Закарпатті майже всі походять від назв місцевих істот і зовсім відсутні назви істот далеких країв, зокрема назви екзотів [Чучка 2008: 424]. Про давність цих вірувань свідчить і те, що зображення тварин – ведмедя, бика, корови, вівці, барана – дуже часто трапляються на предметах побуту трипільської культури. Поетична творчість слов'ян була максимально наближеною до життєвих реалій і в поетичній формі відбивала прагнення до єднання з навколишнім середовищем. Священними вважалися різні птахи й тварини, зокрема: зозуля (провісниця майбутнього), голуб (символ кохання), ластівка (доля людини), ворони (святенні птахи), сова (символ смерті та п'ятери). Багатьом птахам приписувався дар пророцтва [див.: Бокань, Польовий 2002: 27].

Лексеми, мотивовані назвами тварин, часто виконували функцію вуличних прізвищ, їх носії могли отримати її вже у дорослому віці за певних побутових обставин. Зрозуміло, тепер неможливо встановити причини виникнення кожного з цих онімів: чи він з'явився первісно як некалендарне ім'я, чи виник унаслідок якихось подій як прізвисько, близьке або тотожне язичницькому імені.

Як слушно зауважує О. Марочкіна, основна проблема при дослідженні слов'янських автохтонних імен відапелятивного походження полягає в розмежуванні відапелятивних слов'янських автохтонних імен від прізвищ [Марочкіна 2007: 518]. На вагомості язичницьких імен як основ для творення відапелятивних прізвищ наголошено у ґрунтовних монографічних працях Л. М. Худаша, П. П. Чучки, Л. О. Кравченко, статтях Ю. М. Новикової, О. В. Цехмистренко та ін. Дослідниця І. Д. Фаріон аналогічні прізвища розглядає у складі онімів, що постали з дохристиянських імен, зазначаючи, що панівним був відстрашувально-захисний мотив номінації, хоча можливий і міфологічно-тотемічний вплив назв певних звірів [Фаріон 2001: 17]. М. О. Демчук, досліджуючи слов'янські автохтонні особові імена в побуті українців XIV-XVII ст., вказує на те, що головним критерієм віднесення українських антропонімів до відапелятивних особових власних імен, а не до вуличних прізвищ, є їх загальнослов'янське поширення. Важливим доповненням до вищезгаданого критерію є вживання більшості антропонімічних утворень такого типу в ролі особових власних імен і в інших слов'янських народів [Демчук 1988: 163].

Вагомим здобутком сучасної антропонімії є аналіз неособових відапелятивних прізвищ Закарпаття (П. П. Чучка), Прикарпатської Львівщини (І. Д. Фаріон), Розточчя (О. Марочкіна), Лубенщини (Л. О. Кравченко), Дніпровського Припоріжжя (В. О. Горпинич, І. А. Корнієнко) та ін. Але ця група відапелятивних прізвищ Волині, зокрема Горохівщини, стала об'єктом наукового дослідження вперше. Вивчення антропонімії регіону доповнить загальне уявлення про систему відапелятивних прізвищ України на сучасному етапі та в її історичному розвитку.

Мета дослідження – встановлення лексико-семантичної бази прізвищ Горохівщини, мотивованих назвами тварин – передбачає розв'язання таких завдань, як фіксація прізвищ, встановлення допрізвищевої семантики антропонімів, визначення місця неособових відапелятивних онімів у прізвищевій системі регіону, аналіз значень твірних основ прізвищ, похідних від назв тварин. Об'єктом аналізу стали прізвища міст

Берестечка, Горохова та 36 сіл Горохівського району. Назвами тварин мотивовані 416 прізвищ, що становить 6,88 % антропонімів Горохівщини.

Найчисленніша група прізвищ, похідних від назв диких птахів (47,8 %). Ці антропоніми первісно функціонували як язичницькі імена, що виникли внаслідок пантеїстичного світогляду наших предків. Вони часто виступають у фольклорі персоніфіковано, як символ або були первісно простими іменами бажального характеру, чи такими, що відлякували [Панцьо 1995: 54]. Так, люди здавна передавали із покоління в покоління віру в те, що лелека приносить щастя тій оселі, де він збудував своє гніздо. Її господар вважався шанованим у селі чоловіком. Якщо лелеки вилітають із двору несподівано і не повертаються в гнізда, то буде пожежа або двір опустіє [Спадщина 2003: 302]. До того ж, саме лелека «мав повноваження» приносити нащадків. Вшановуючи цього хранителя роду, сімейного вогнища та домівки, маючи намір догодити божеству, давні українці називали дітей *Буслами*, *Боюнами*, *Лелеками*. Подібні значення мали й інші назви птахів, наприклад, *Зозуля* як покровителька нелегкої жіночої долі, що постає в образах нещасливої в сімейному житті або самотньої жінки, часто вдови, *Соловей* як символ таланту, зокрема співучості, тощо.

В основах прізвищ трапляються лексеми літературної мови: *Буслюк* < Бусол < *бусол* 'великий перелітний птах із довгим прямим дзьобом і довгими ногами, лелека, чорногуз' [СТС 2006: 85], *Воронич*, *Воронка*, *Ворончук* < *ворона* 'хижий птах із чорним або сірим пір'ям, що живе на деревах поблизу населених пунктів' [СУМ 1970-1980: 1, 740], *Галка* < *галка* 'птах родини Воронові із чорним блискучим пір'ям' [СТС 2006: 178], *Голуб* < *голуб* 'птах ряду Голубоподібні із різнобарвним пір'ям та великим волом' [СТС 2006: 204], *Горобець* < *горобець* 'маленький сірий птах, який живе перев. поблизу житла людини' [СТС 2006: 208], *Деркач* < *деркач* 'невеликий перелітний птах з жовтувато-бурым оперенням, який відзначається характерним скрипучим криком; стертий віник' [СУМ 1970-1980: 2, 252], *Дрозд*, *Дрозда* < *дрізд* = *дрозд* 'невеликий співучий птах, що живе в лісах, гніздиться на деревах, кущах, землі' [СУМ 1970-1980: 2, 418], *Журавель* < *журавель* 'великий перелітний птах ряду Голінасті з довгими ногами, шиєю і прямим гострим дзьобом; живе на лісових та степових болотах' [СТС 2006: 306], *Зозуля* < *зозуля* 'корисний перелітний птах-самка з світло-сірим чи бурувато-сірим оперенням; поширений у Європі і Азії; кладе яйця в чужі гнізда; живиться комахами, зокрема волохатою гусінню' [СУМ 1970-1980: 3, 678], *Кобець* < *кобець* 'назва хижого птаха' [Редько 1966: 478], *Крук* < *крук* 'великий хижий птах із блискучим чорно-синім пір'ям, що живе подалі від осель (переважно в лісі); ворон' [СУМ 1970-1980: 4, 372]; 'назва звичаю, за яким здебільшого на маслянку співають пісню про крукання журавля і про крука' [ЕСУМ 1982-1989: 3, 109], *Кулик* < *кулик* 'невеликий болотяний птах з довгими ногами та довгим дзьобом' [СУМ 1970-1980: 4, 390-391]; 'варений коржик з гречаного борошна; слимак' [ЕСУМ 1982-1989: 3, 132-133], *Плісков* < від назви птаха *плиска* (кличку *Плиско* в Карпатах дають свійським тваринам рябої масті) [Чучка 2005: 456], *Пугач*, *Пугачук* < *пугач* 'хижий нічний птах ряду Совоподібні, що живиться дрібними гризунами' [СТС 2006: 741], *Синиця* < *синиця* 'маленька співуча пташка з різнобарвним оперенням ряду горобцеподібних' [СУМ 1970-1980: 9, 182], *Сойка* < *сойка* 'лісовий перелітний птах родини Воронові з рудувато-сірим пір'ям' [СТС 2006: 814], *Сокол*, *Соколиць* < *сокіл* 'хижий птах родини Соколіні з міцним гачкуватим дзьобом, кривими кігтями, довгими гострими крилами' [СТС 2006: 815], *Соловей*, *Соловейчук* < *соловей* 'маленький перелітний птах родини Горобині із сірим оперенням, самець якого чудово співає' [СТС 2006: 815], *Сорока*, *Сорочук* < *сорока* 'лісовий птах родини воронових з довгим хвостом і чорно-білим пір'ям, що видає характерні звуки – скрекотіння' [СУМ 1970-1980: 9, 463], *Тетеренко* < *Тетеря* < *тетеря* '1. Великий птах ряду Курячі з чорним (у самиці – пістрявим) оперенням. 2. Страва з борошна або пшона' [СТС 2006: 855], *Чайка* < *чайка* 'морський водоплавний птах родини сивкових; перев. наземний денний птах ряду сивкоподібних, що селяться на узбережжі річок, озер, зрідка живе також у чагарниках та лісах; бойовий довбаний човен запорізьких козаків з вітрилами та веслами, обшитий зовні дошками або очеретом для кращої плавучості й захисту від ворога' [СУМ 1970-1980: 11, 264-265], *Чиж*, *Чижик*, *Чижук* < *чиж* 'невеликий співучий птах родини в'юркових' [СУМ 1970-1980: 11, 322], *Шпак* < *шпак* 'невеликий перелітний співучий птах ряду горобиних з коротким хвостом, прямим дзьобом і великими крильми' [СУМ 1970-1980: 11, 513], діалектизми: *Косов* < *Кос* < від діалектної назви співочого птаха *кіс* (род. *коса*) – 'дрізд чорний' без переходу голосного [о] в [і] чи в [у] у закритому складі [Чучка 2005: 289], *Шуляк*, *Удод*. Прізвище композитної будови *Жовтобрюх*, імовірно, походить від назви маленької із жовтим черевцем пташечки ряду Горобцеподібні (у говірках Горохівщини – *жовтобрюшки*), хоча, можливо, і від *жовтобрюх* 'велика неотруйна змія із жовтим черевом, жовточеревий полоз' [СТС 2006: 304].

Метафоричне значення деяких із вказаних назв птахів протягом століть настільки усталилося, що його можна встановити без жодних труднощів, воно стало переносним значенням неособового апелятива, надаючи йому відтінку особовості, персональності. *Ворончук* < *Ворон* < *ворон* 'перен. не уважна людина, роззява' [СТС 2006: 162], *Голуб* < *голуб* 'перен. пестливе називання чоловіка (у звертанні)' [СТС 2006: 204], *Сорока* < *сорока* 'перен. надмірно балакуча людина, перев. жінка' [СТС 2006: 816], *Тетеренко* < *Тетеря* < *тетеря* 'перен., розм. нерозумна або вайлувата людина' [СТС 2006: 855]. Інші, "менш прозорі" прізвища мали найрізноманітнішу мотивацію. Окрім первісної функції імені, такі оніми могли вказувати на зовнішній вигляд, наприклад, на зріст (*Журавель* – на високу людину, *Синиця*, *Чиж* – навпаки), характер, стосунки з іншими людьми (*Шуляк*), зберігали пам'ять про якусь ситуацію тощо. Значну частину антропонімів цієї групи

становлять російські прізвища, які функціонують переважно у містах та великих селах (м. Берестечко, с. Кутрів, Мерва, Перемиль, Скобелка). Ці оніми також залучаємо до вивчення, оскільки семантику їх основ унаслідок близькості мов визначити неважко: *Воробйов, Воронов, Голубов, Дроздов, Лебедев, Орлов, Скворцов, Соколов, Сорокін*, а також русифіковане *Воробій*.

Кількісно менша група прізвищ, мотивованих лексемами на позначення свійських тварин (21,6 %). Серед них умовно можна виокремити прізвища із прозорою мотивацією номінування (їх функціонування як дохристиянських імен мало ймовірно, оскільки це оніми первісно зневажливого характеру, “підтекст” називання зрозумілий, загальновідомий, часто навіть образливий). Це такі прізвища, як *Баран, Баранкевич, Баранов, Баранось, Баранчук* < Баран < *баран* ‘розм. дурна, вперта людина’ [СТС 2006: 48], *Козел, Козленко, Козлов, Козлюк, Козюк* < *козел* ‘перен. людина, на яку звальюють чужу провину’ [СТС 2006: 405]. *Цап < цап* ‘перен., знев. чоловік з неприємною зовнішністю і фальшивим тонким голосом’ [СТС 2006: 934], *Кабан, Кабанцев* < *кабан* ‘розм.’ товстий неповороткий чоловік’ [СТС 2006: 375]. До прізвищ цієї підгрупи відносимо й антрополоксему *Телиця*, яку Ю.К.Редько класифікує як таку, що характеризує людину за її розумовими здібностями (семантично близьку до прізвищ *Немудрий, Тупиця, Тупичка*) [Редько 1966: 73].

Іншу підгрупу складають оніми, причину називання якими неможливо визначити однозначно, лише інколи піддається з’ясуванню риса, яку намагалися виділити в людині за допомогою прізвиська. У прізвищах *Бугаєнко, Бугай, Бугайчук* < *бугай* ‘племінний бик’; ‘сильний і кремезний чоловік’ [Словарь 1907-1909: I, 105] можливе зіставлення із діалектним *бугай* ‘пристаркуватий парубок’ [Аркушин 2000: 1, 35] (ці прізвища, як і лексеми *Жеребець, Жеребцов, Керда* < *кердаль, керда* ‘кнур’ [ЕСУМ 1982-1989: 2, 424], *Козут, Півень*, можуть указувати на чоловіка, який занадто упадає коло жінок, пор. лемківське *козут* ‘бабій’ [Панцьо 1995: 54], прізвиська *Бугай* у с. Мерва, *Півник* у с. Борисковичі, *Пітух* у с. Скригове із аналогічним значенням, а також закарпатське прізвисько *Козутик* із мотивацією ‘рано почав залицятися до дівчат: на 16 році батьки вже змушені були женити сина’ [Чучка 2008: 186]). В антропонімах *Козій* < *козій* ‘назва вола з рогами, які розходяться в різні боки і кінці яких закручені’ [Словарь 1907-1909: II, 266], *Волик* < *Віл < віл* ‘кастрований бик, якого використовують як тяглову силу’ [СТС 2006: 150], *Біловолов* < *білий віл* такою ознакою могла бути особлива працелюбність; щодо останнього прізвища, то можливий інший мотив – першоносій міг володіти волами білої масті. Прізвища *Бик, Бичков, Бичук* < *Бик < бик* ‘1. Велика свійська рогата тварина, самець корів. 2. Назва робочої тварини, віл’ [СТС 2006: 57], могли характеризувати людину за її зовнішністю, зокрема статуєю, зумовлюватися певною ситуацією. Мотивації у прізвищах *Киця, Котик, Котів, Котюга* можна встановити, враховуючи причини номінування у закарпатському прізвиську *Киця* ‘відзначається лінивою вдачею та улесливою мовою’ [Чучка 2008: 185], хоча вони могли утворитися й від язичницького імені, адже кіт вважався чистою твариною, доброю істотою, прихильною до людини, він був своєрідним уособленням магії, надприродної сили, що могло вплинути й на появу відповідного дохристиянського імені.

Серед прізвищ, утворених від назв домашніх тварин, виокремлюємо групу антропонімів, мотивованих назвами свійських птахів: *Гусак* (імовірно, вказувало на обмеженість, невдмливність і, водночас, самовпевненість, або на фізичні ознаки, наприклад, на довгу шию), *Качур, Ключко* < *Ключка* < від гуцульського апелятива *ключка* ‘квочка’ [Чучка 2005: 268] (квочкою могли назвати ліниву, неповоротку або огрядну людину), *Півень, Тютюра* < від дитячого апелятива *тютя* ‘курча, курка’ [Чучка 2005: 563], які, окрім прямого, мають яскраве переносне значення.

Антропоніми, похідні від назв диких тварин, охоплюють 10,4 % залучених до аналізу прізвищ. Лексеми *Вовк, Вовчок, Вовчук, Волков* похідні від демінутива некалендарного імені *Вовк*, яке функціонувало як захисне. Як зазначає М.Л. Худаш, *Вовк* – дуже поширена і тепер особова назва не тільки слов’янських, але й інших народів [Худаш 1977: 169]. *Вовк* у народі вважався сміливим, підступним і небезпечним звіром, за українськими віруваннями, він міг знищувати чортів. Мабуть, саме відважністю, здатністю викликати страх, нести загрозу приваблював він первісну людину, яка, називаючи дитину *Вовком*, хотіла наділити цими рисами і малюка або відлякати іменем злі сили.

Чимало прізвищ утворилося від лексеми *засць*: *Засць, Зайцев, Зайченко, Зайчук*. Інші прізвища цієї групи: *Бобрик* < *Бобер < бобер* ‘великий водяний (річковий) гризун з цінним хутром’ [СТС 2006: 67], *Крисевич, Крисюк* < *Криса < криса* ‘пацюк’ [ЕСУМ 1982-1989: 2, 94] *Лис, Лисиця, Лисичук* < *Лис < лис* ‘хижий ссавець родини Собачі з цінним рудим або сріблястим хутром та з довгим пухнастим хвостом’ [СТС 2006: 446], *Лось* < *лось* ‘велика тварина роду Оленячі із лопатоподібними рогами у самців’ [СТС 2006: 453], *Медведчук* < *Медвідь < медвідь, ведмідь* ‘великий хижий ссавець із масивним тілом, укритим густою шерстю’ [СТС 2006: 100], *Соболь* < *соболь* ‘невелика хижа тварина родини Куницеві із цінним, темно-коричневим або темно-бурим хутром’ [СТС 2006: 814], *Суслов* < від антропоніма *Сусел*, що з апелятива *сусел* ‘ховрах’ [Чучка 2005: 541], *Хом’як* (пор. *хом’як* ‘неповоротка людина’ [Словарь 1907-1909: IV, 409]) та ін.

Антропоосновні, мотивовані назвами комах (8,5 %), переважно вказують на тих представників фауни, які живуть у людських помешканнях (*Тараканець*) або дошкуляють людині (*Білан* < білан ‘шкідник садових і городніх культур – білий метелик з чорними жилками або плямами на крильцях’ [СУМ 1970-1980: 1, 180], *Комаров* < *Комар < комар* ‘двокрила кровосална комаха з тонким довгастим тільцем і хоботком’ [СТС 2006: 410], *Муха, Мушка* < *муха* ‘загальна назва дуже поширеної комахи ряду Двокрилі, що є переносником збудників заразних хвороб’ [СТС 2006: 496], *Хрущук* < *Хрущ < хрущ* ‘жук родини

Пластинчатовусі, який має рудувато-буре забарвлення; шкідник лісу і саду' [СТС 2006: 931]). Трапляються і нейтральні за емотивним забарвленням назви: *Жук* < *жук* 'комаха ряду Твердокрилі, у якої верхні передні крила захищають нижні прозорі крила' [СТС 2006: 306], *Мурашевич* < *Мураха* < *мураха* 'невелика комаха ряду Перетинчастокрилі' [СТС 2006: 495], *Цвіркун* < *цвіркун* 'комаха підряду Прямокрилі, що створює тріскучі звуки завдяки тертю крил; польова комаха цієї родини, коник' [СТС 2006: 934]. Аналогічні прізвиська могли мати різні мотивації. *Мухою*, наприклад, могли назвати витрішкувату чи смугляву або надокучливу, прискіпливу людину [див. Чирук 2009]. Похідними від назв комах можуть бути і прізвиська *Шваб*, *Сасовець* (пор. діал. назву комах *шваб* 'тарган' [Чучка 2008: 619], *сас* 'тарган' [Словарь 1907-1909: IV, 103]).

Менш численна група прізвиськ, утворених від назв риб (6,2 %). Це лексеми, похідні від родових (*Рибка* < *рибка* '1. Водяна хребетна тварина з непостійною температурою тіла, яка дихає жабрами і має плавці та шкіру, вкриту лускою. 2. Млява людина, яка позбавлена зовнішніх емоцій' [СТС 2006: 764]), та видових назв (*Карасьов* < *Карась* < *карась* 'невелика прісноводна риба родини Коропові мідно-червоного або сріблястого кольору' [СТС 2006: 385], *Краснопера* < *краснопера* = *червонопірка* 'річкова риба родини Коропові, що має червонясті плавці' [СТС 2006: 954], *Линюк* < *Лин* < *лин* 'прісноводна риба родини Коропові з товстим слизьким тілом' [СТС 2006: 445] *Селедець* < *оселедець* 'Промислова морська риба, яку вживають переважно у засоленому чи копченому вигляді' [СТС 2006: 611], *Сомов* < *Сом* < *сом* 'велика прісноводна риба без луски' [СТС 2006: 816]). Впадає в око те, що в основах більшості прізвиськ Горохівщини – назви прісноводних риб, що зумовлено відповідним географічним розташуванням Волині, зокрема південної її частини, де великі річки (як і, зрозуміло, моря) відсутні.

На назви плазунів та ракоподібних вказують основи прізвиськ *Жабчук* (можливо, це прізвисько мотивоване назвою населеного пункту, пор. с. Жабче Горохівського району), *П'явка*, *Рак*, *Ужик*. Жаба, уособлюючи в собі три стихії (воду, повітря, землю), за народними уявленнями могла приносити як добро, так і зло. Убивство жаби вважалося злочином, яким людина могла накликає біду на себе і своїх близьких. Водночас її остерегалися брати в руки, а в тому, що жаба перебігає дорогу або з'являється в хаті, вбачали погану прикмету. Жаба здавна використовувалася в замовляннях, ворожіннях як приворотний чи відворотний засіб, у народній медицині (для лікування наривів, лихоманки) [Спадщина 2003: 144]. Все це дає підстави стверджувати, що назва цієї тварини могла функціонувати як дохристиянське ім'я, хоча можливе і відпрізвиськове походження прізвиська. Як слушно зауважує П. П. Чучка, кличку *Жаба* дають малій істоті, яка вирізняється витрішеними очима або якимись особливостями ходи [Чучка 2005: 222]. Прізвисько *П'явка* могла отримати причіплива або паразитична, *Рак* – повільна або сором'язлива, схильна до червононіння людина. Антропонім *Ужик*, найімовірніше, походить від відповідного дохристиянського імені, оскільки вуж вважався охоронцем дому, своєрідним покровителем обійстя, який приносить багатство і щастя.

Отже, в основах антропонімів Горохівщини, похідних від назв тварин, найяскравіше відобразилися лексеми, утворені від назв диких птахів, свійських та диких тварин. Кількісно меншу групу становлять прізвиська, що постали від назв комах, плазунів, риб. Оніми, що вказують на назви тварин, первісно функціонували як дохристиянські імена і, закріпившись у пізніших родових прізвиськах, залишили свій слід у семантиці прізвиськ. Хоча можлива і безпосередня поява цих прізвиськ від прізвиськ різноманітної мотивації.

Подальше дослідження прізвиськ, мотивованих назвами тварин, передбачає розширення джерельної бази з метою створення цілісної семантичної та структурної картини цих антропонімів (як і прізвиськової системи в цілому) на території всієї Горохівщини, більш детальне та досконале вивчення прізвиськ, що вказують на назви тварин, із залученням нового матеріалу та врахуванням нових досліджень науковців.

Література

- Аркушин 2000: Аркушин, Г. Л. Словник західнополіських говірок: у 2 т [Текст] / Г.Л. Аркушин. – Луцьк: Вежа, 2000.
- Бокань, Польовий 2002: Бокань, В. А., Польовий, Л. П. Історія культури України [Текст] / В. А. Бокань, Л. П. Польовий. – К.: МАУП, 2002. – 256 с. – Бібліогр.: с. 245-249. – ISBN 966-608-223-3. – (Навчальний посібник).
- Демчук 1988: Демчук, М. О. Слов'янські автохтонні особові власні імена в побуті українців XIV-XVII ст. [Текст] / М. О. Демчук. – К.: Наук. думка, 1988. – 172 с. – Бібліогр. с. 165-170.
- ЕСУМ 1982-1989: Етимологічний словник української мови [Текст] / Р.В.Болдирев (уклад.). – К.: Наук. думка, 1982-1989. – Т. 1-4.
- Кравченко 2004: Кравченко, Л. О. Прізвиська Лубенщини [Текст] / Л. О. Кравченко. – К., 2004. – 198 с. – Бібліогр.: с. 128-141. – 500 пр. – ISBN 966-664-098-8.
- Марочкіна 2007: Марочкіна, О. Відапелятивні імена та пізніші індивідуальні прізвиська в основах прізвиськ Розточчя [Текст] / О. Марочкіна // Лінгвістичні студії: Збірник наук. праць. – Вип. 15– Донецьк: ДонНУ, 2007. – С. 518-522. – Бібліогр. с. 522.
- Панцьо 1995: Панцьо, С. Є. Антропонімія Лемківщини [Текст] / С.Є. Панцьо. – Тернопіль: Книжково-журнальне видавництво «Тернопіль», 1995. – 125 с. – Бібліогр.: с. 78-87.
- Редько 1966: Редько, Ю. К. Сучасні українські прізвиська [Текст] / Ю. К. Редько; АН Української РСР.– К.: Наук. думка, 1966. – 216 с. – Бібліогр.: с. 187-198.

Спадщина 2003: Спадщина: Історико-краєзнавчий календар на 2004 рік [Текст] / В. М. Мельниченко (автор-упорядник), В.І. Гук (ред.). – Черкаси: Монограф – К.: Новий друк, 2003. – 384 с.

СТС 2006: Сучасний тлумачний словник сучасної української мови: 65000 слів [Текст] / В.В. Дубічинський (ред.). – Харків : ВД «Школа», 2006. – 1008 с.

Словарь 1907-1909: Словарь укр. мови [Текст] / Б. Грінченко (упоряд. з дод. власн. матеріалу). – К., 1907-1909. – Т. 1-4.

СУМ 1970-1980: Словник української мови [Текст] / І. К. Білодід (ред.). – К.: Наук. думка, 1970-1980. – Т. 1-11.

Фаріон 2001: Фаріон, І. Д. Українські прізвищеві назви Прикарпатської Львівщини наприкінці XVIII – початок XIX століття (з етимологічним словником) [Текст] / І. Д. Фаріон. – Львів: Літопис, 2001. – 372 с. – Бібліогр. с. 361-370. – ISBN 966-7007-30-2.

Худаш 1977: Худаш, М. Л. З історії української антропонімії [Текст] / М. Л. Худаш. – К.: Наук. думка, 1977. – 236 с. – Бібліогр.: с. 203-211.

Чирук 2009: Чирук, Л. М. Назви комах як твірні основи західнополіських прізвищ [Текст] / Л. М. Чирук // *Studia Slavistica*. – Вип. 9: Ономастика. Антропоніміка. – Ужгород: Видавництво Олександри Гаркуші, 2009. – С.216-221.

Чучка 2008: Чучка, П. П. Антропонімія Закарпаття [Текст] / П. П. Чучка. – Ужгород : Папірус, 2008. – 671 с. – Бібліогр. с. 623-650. – 350 пр. – ISBN 978-966-96740-1-2.

Чучка 2005: Чучка, П. П. Прізвища закарпатських українців: історико-етимологічний словник: понад 11500 прізвищ [Текст] / П. П. Чучка. – Львів : Світ, 2005. – 704 с.

Статья посвящена исследованию фамилий Гороховщины, производных от названий животных (птиц, насекомых, пресмыкающихся, рыб). Исследуются основные семантические группы фамилий.

Ключевые слова: антропоним, апеллатив, фамилия, названия животных, мотивы номинации.

This article deals with proper names of Volin region originated from names of animals (birds, insects, reptiles, fish). Main semantic groups of surnames analysed in this research.

Keywords: anthroponym, appellative, surname, names of animals, motives of nomination.

Надійшла до редакції 20 січня 2010 року.

РОЗДІЛ ІХ. ПРИКЛАДНА ЛІНГВІСТИКА: НАПРЯМИ Й АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Дмитрий Воевудский, Алексей Кретов, Геннадий Селезнев

ББК 81.2
УДК 811.111**КВАНТИТАТИВНЫЕ ПОКАЗАТЕЛИ МНОГОЗНАЧНОСТИ
В НИДЕРЛАНДСКОМ, НЕМЕЦКОМ И АНГЛИЙСКОМ СЛОВАРЯХ**

У статті встановлено й зіставлено епідигматичний потенціал лексичних одиниць нідерландської, німецької й англійської мов, що ґрунтується на даних про багатозначність.

Ключові слова: епідигматика, епідигматична стратифікація, коефіцієнт багатозначності, нідерландська мова.

Одним из актуальных направлений современной системной лингвистики является параметрический анализ лексики, разработанный В.Т. Титовым [Титов, 2004: 6-17]. Одним из этапов анализа является эпидигматическая стратификация лексики.

В предлагаемой работе исследуются количественные показатели многозначности на примере трех западногерманских языков – нидерландского, немецкого и английского. Источниками исследования послужили так называемые «малые» двуязычные словари – Дренясова Т. Н., Миронов С. А. Карманный нидерландско-русский словарь (около 7000 слов); Ахманова О.С. Англо-русский словарь (краткий) (около 8000 слов); Липшиц О. Д. Краткий немецко-русский словарь (около 9000 слов).

Стандартный учет эпидигматического потенциала нидерландских слов, основанный на данных о многозначности, позволил получить следующие результаты:

Количество значений	Количество слов	Накопленное количество слов	Вес ранга
9	1	1	0,99986
8	1	2	0,99971
7	1	3	0,99957
6	6	9	0,99871
5	39	48	0,99309
4	104	152	0,97813
3	381	533	0,92331
2	1261	1794	0,74187
1	5156	6950	0,00000

В наглядном виде данная информация представлена на графике:

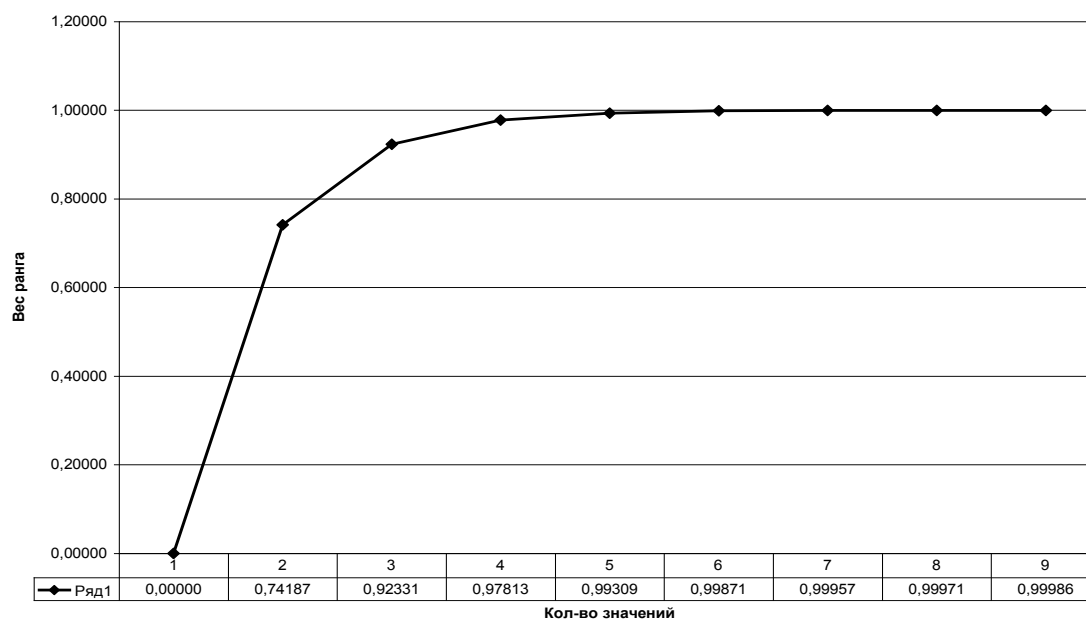

Рис. 1. Динамика Ф-веса в зависимости от числа значений в нидерландско-русском словаре.

Что касается английского языка, то его эпидигматический потенциал может быть представлен следующим образом:

Количество значений	Количество слов	Накопленное количество слов	Вес ранга
7	1	1	0,99988
6	3	4	0,99951
5	19	23	0,99719
4	73	96	0,98828
3	358	454	0,94458
2	1536	1990	0,75708
1	6203	8192	0,00000

В наглядном виде данная информация представлена на графике:

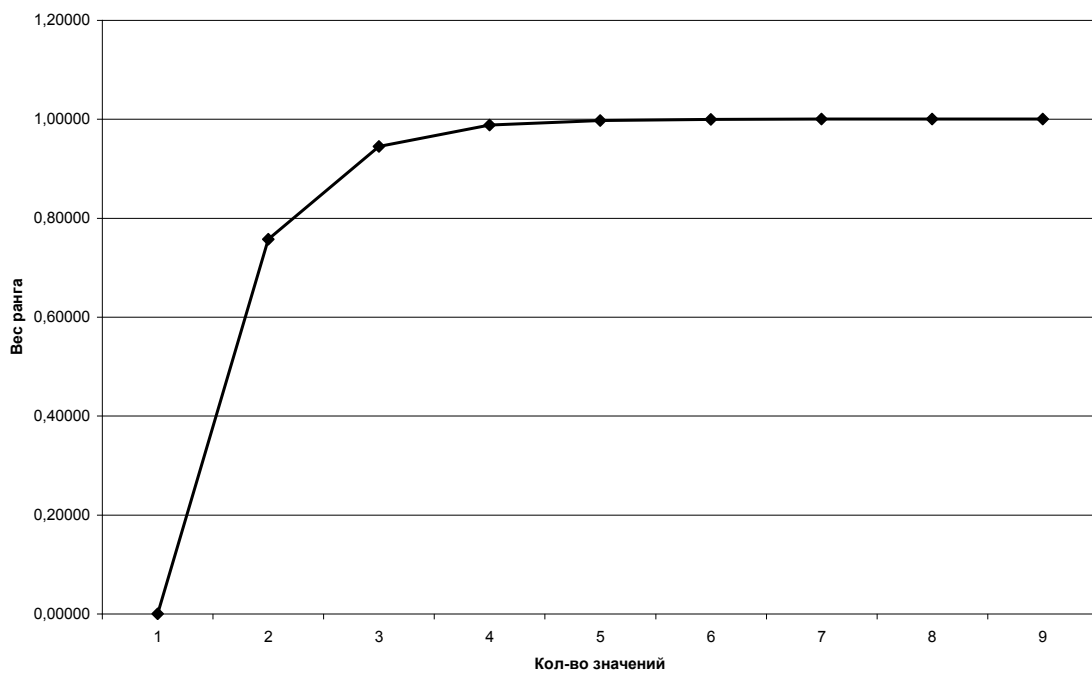

Рис. 2. Динамика Ф-веса в зависимости от числа значений в английском-русском словаре.

Эпидигматический потенциал немецкого языка может быть представлен следующим образом [Казакова 2008: 85]:

Количество значений	Количество слов	Накопленное количество слов	Вес ранга
8	2	2	0,99977
7	1	3	0,99966
6	1	4	0,99954
5	18	22	0,99749
4	62	84	0,99041
3	241	325	0,96289
2	1135	1460	0,83328
1	7297	8757	0,00000

В наглядном виде данная информация представлена на графике:

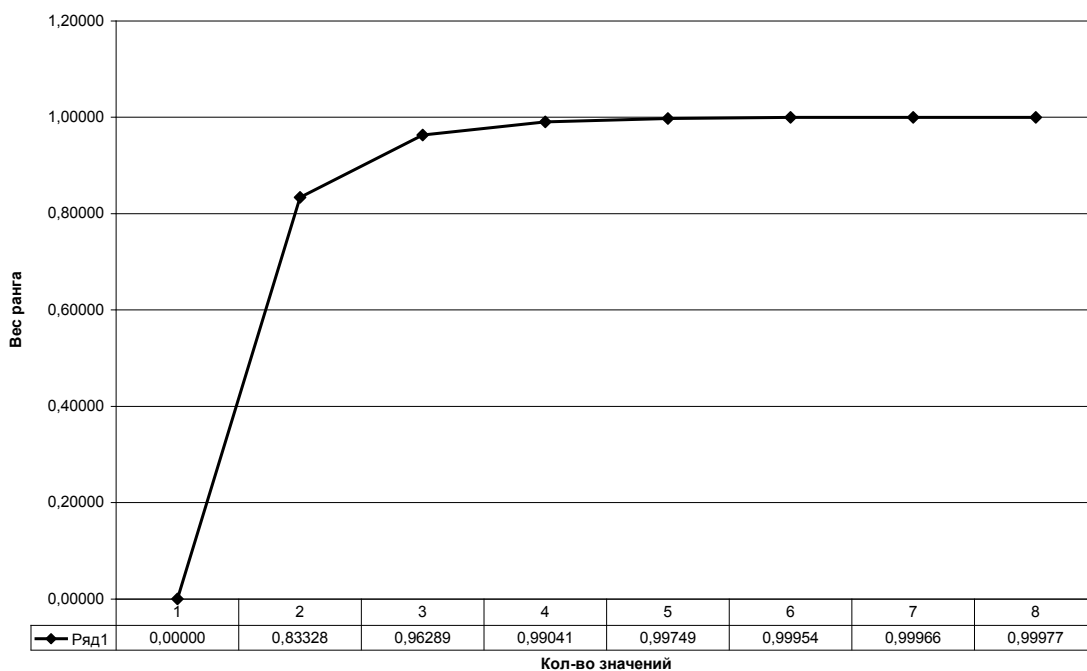

Рис. 3. Динамика Ф-веса в зависимости от числа значений в немецко-русском словаре.

Сравним графики английского, немецкого и нидерландского языков:

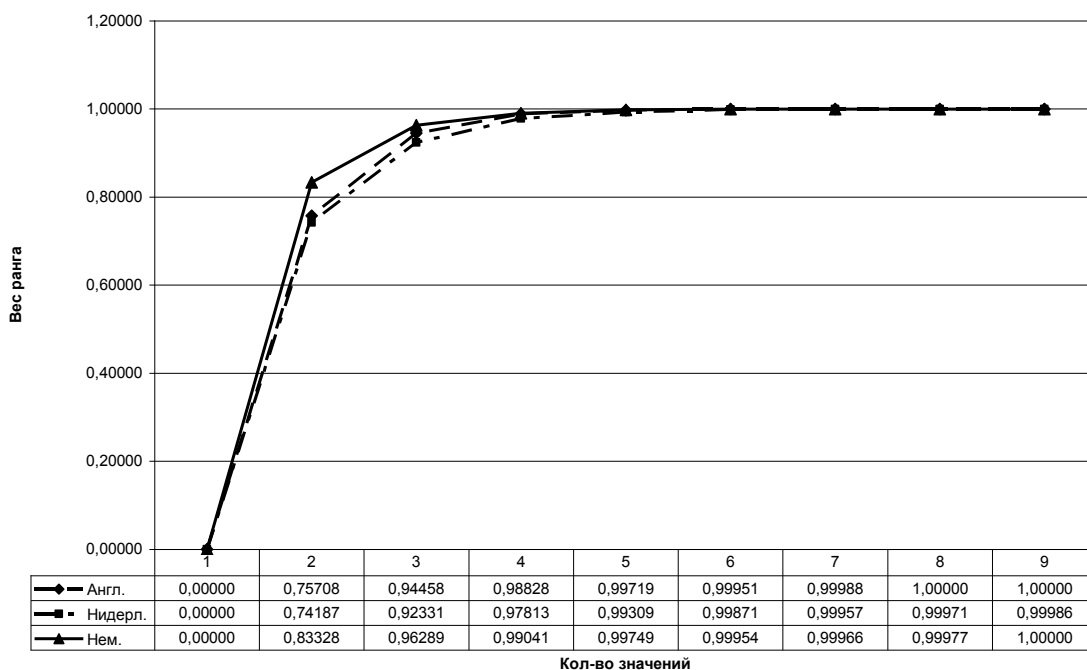

Рис. 4. Динамика Ф-веса в зависимости от числа значений в словарях западногерманских языков.

Теперь мы имеем все необходимое для вычисления коэффициента многозначности. Он представляет собой среднее количество значений, приходящихся на слово. Получается он делением суммарного количества значений на суммарное количество слов в словаре [Титов, 2002: 44]. Значения представлены на гистограмме:

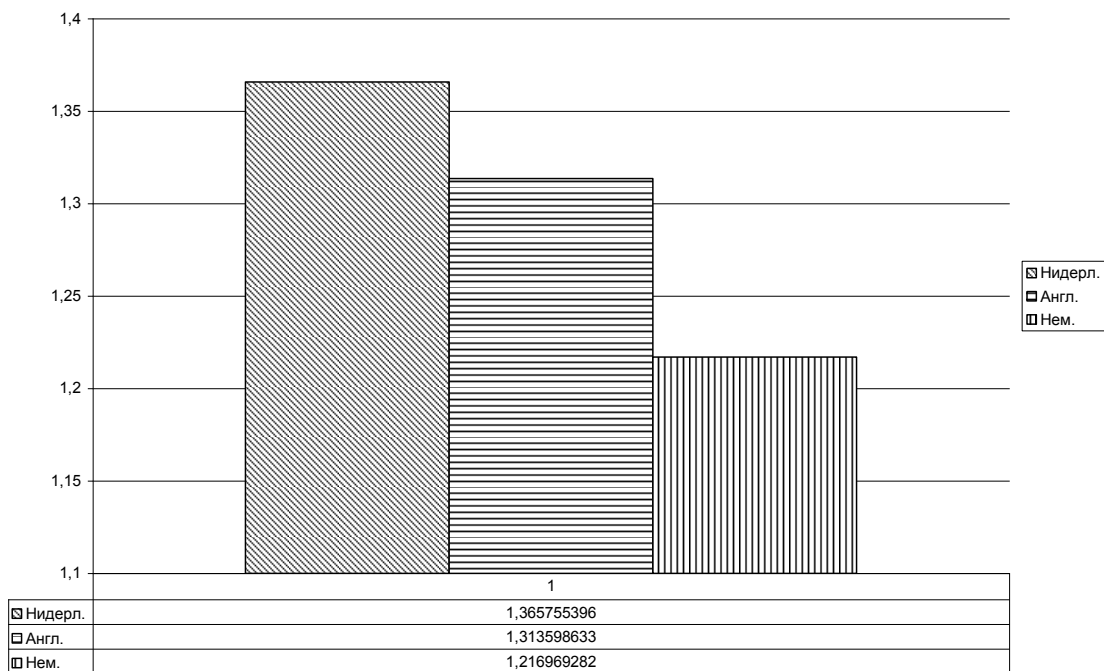

Рис. 5. Значения коэффициента многозначности в словарях западногерманских языков.

Таким образом, коэффициент многозначности нидерландского словаря равен 1,36576, немецкого – 1,21697, а английского – 1,31360, а Ф-вес приведен в нижеследующей таблице.

Кол-во значений слов	Ф-вес ранга в нидерландском	Ф-вес ранга в английском	Ф-вес ранга в немецком
9	0,99986	-	-
8	0,99971	-	0,99977
7	0,99957	0,99988	0,99966
6	0,99871	0,99951	0,99954
5	0,99309	0,99719	0,99749
4	0,97813	0,98828	0,99041
3	0,92331	0,94458	0,96289
2	0,74187	0,75708	0,83328
1	0,00000	0,00000	0,00000

Для увеличения достоверности аппроксимации для некоторых языков не принимались в расчет слова с самым большим числом значений или незначительно изменялось их количество (не более 3 слов для немецкого словаря, т.е. 0.034 % от объема словаря).

Значени й	Нидерландский		Английский		Немецкий	
	Данные	Корректировка	Данные	Корректировка	Данные	Корректировка
1	5156	5156	6203	6203	7297	7297
2	1261	1261	1536	1536	1135	1135
3	381	381	358	358	241	241
4	104	104	73	73	62	62
5	39	39	19	19	18	18
6	6	6	3	3	1	3
7	1	1	1	1	1	
8	1				2	
9	1					

Средствами EXCEL проводилась аппроксимация этих распределений. Наилучший результат достигается при аппроксимации данных экспоненциальным распределением вида

$$N_i = K \exp(-\alpha i), \text{ где}$$

N_i – количество слов в словаре с числом значений равным i , $i = 1, 2, \dots, n$;

α, K – подбираемые при аппроксимации показатель экспоненты и масштабный коэффициент.

Язык	K	α	Достоверность аппроксимации R^2 (%)
Нидерландский	2315 2	1.379 2	0.9913
Английский	2755 6	1.462 3	0.9994
Немецкий	2687 7	1.507 8	0.9960

На представленных диаграммах (Рис. 6-8) численные значения N_i представлены в логарифмической шкале.

**Распределение слов по числу значений в словаре
нидерландского языка**

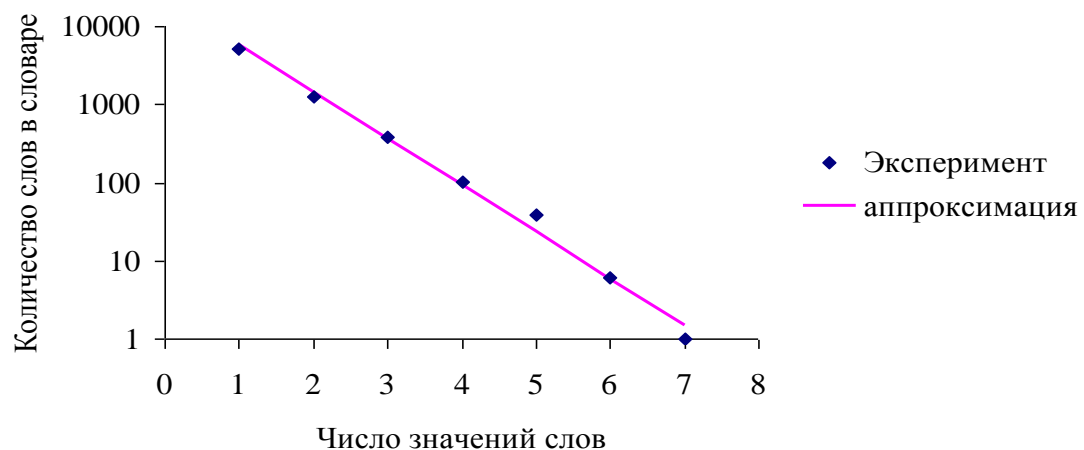

Рис. 6. Распределение слов по числу значений в нидерландско-русском словаре.

**Распределение слов по числу значений в словаре
английского языка**

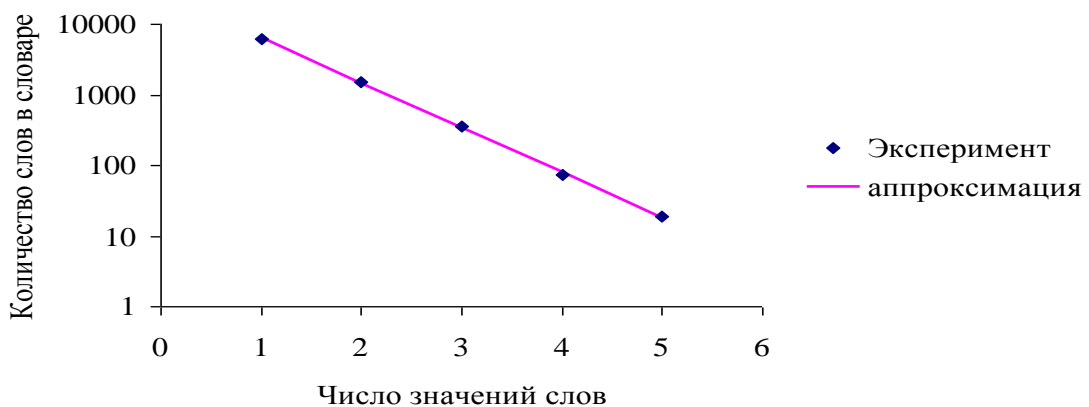

Рис. 7. Распределение слов по числу значений в английско-русском словаре.

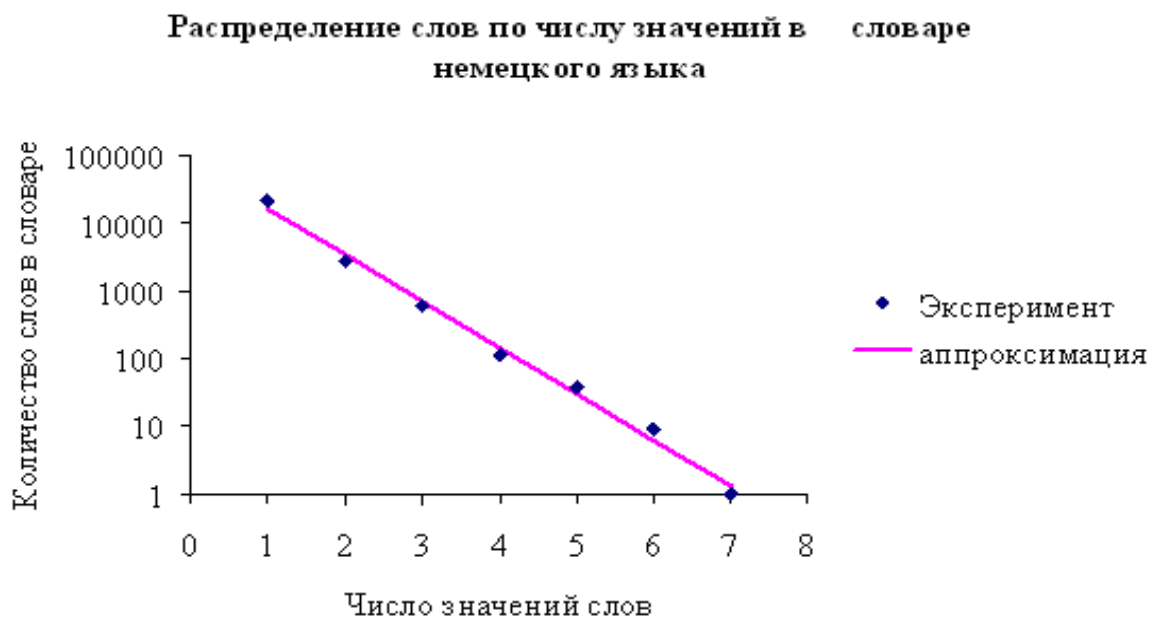

Рис. 8. Распределение слов по числу значений в немецко-русском словаре.

Поскольку коэффициент α не зависит от объёма словаря, а зависит от языка, он обладает типологической, а следовательно, и классифицирующей значимостью.

В этой связи интересно отметить зеркальную симметричность двух типологических показателей: коэффициента многозначности и коэффициента α (см. Рис.9).

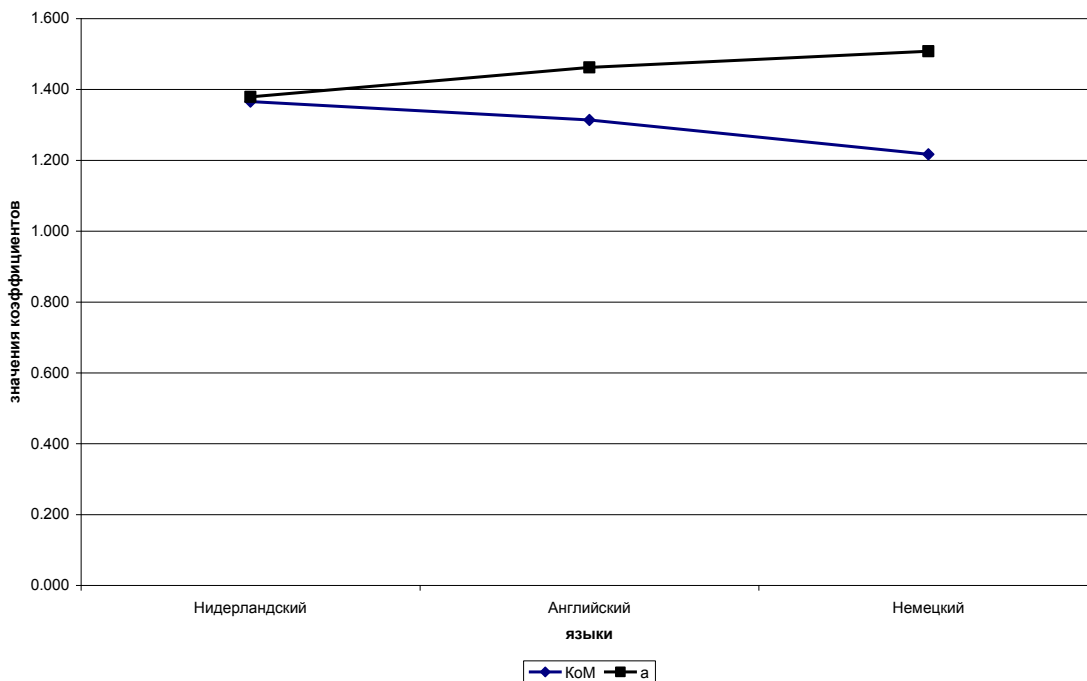

Рис. 9. Значения коэффициентов многозначности и α в западногерманских языках.

Как показывает Рис. 9, коэффициенты многозначности и α находятся в отношении зеркальной симметрии: минимальному значению коэффициента многозначности в английском словаре соответствует максимальное значение коэффициента α и наоборот.

Взаимодействие этих типологически значимых для характеристики лексико-семантических систем параметров представляется нетривиальным результатом предпринятого исследования.

Література

- Ахманова 1993: Ахманова, О. С. Англо-русский и русско-английский словарь (краткий) [Текст] / О.С. Ахманова, Е.А. Уилсон (ред.). – М.: Рус.яз., 1993. – 663 с. – 4000.00 пр. – ISBN 5-200-02044-1.
- Дренясова, Миронов 1977: Дренясова, Т. Н., Миронов, С. А. Карманный нидерландско-русский словарь. Около 7000 слов [Текст] / Т.Н. Дренясова, С.А. Миронов. – М.: Издательство “Русский язык”, 1977. – 392 с. – ISBN 5-200-02780-2: 48.00.
- Казакова 2008: Казакова, Т. А. Параметрический анализ немецкой лексики [Текст]: диссертация. канд. филологических наук: 10.02.04 / Воронеж. гос. ун-т. – Воронеж, 2008. – 187, 66 с.: ил. + автореферат (19 с.). – Библиогр.: с. 171-187. – На правах рукописи.
- Липшиц, Лоховиц 1986: Липшиц, О. Д., Лоховиц, А. Б. Краткий немецко-русский и русско-немецкий словарь [Текст] / О.Д. Липшиц, А. Б. Лоховиц. – М.: Рус. яз., 1986. – 616 с.
- Титов 2002: Титов, В.Т. Общая квантитативная лексикология романских языков [Текст] / В.Т. Титов. – Воронеж: Изд-во Воронеж. гос. ун-та, 2002. – 237 с. – ISBN 5-7455-1227-х.
- Титов 2004: Титов, В.Т. Частная квантитативная лексикология романских языков [Текст] / В.Т. Титов. – Воронеж: Изд-во Воронеж. гос. ун-та, 2004. – 549 с. – ISBN 5-9273-0739-6.

В данной работе проводится учет и сравнение эпидигматического потенциала лексических единиц нидерландского, немецкого и английского языков, основанный на данных о многозначности.

Ключевые слова: эпидигматика, эпидигматическая стратификация, коэффициент многозначности, нидерландский язык.

In this article the authors investigate and compare epidigmatic potential of lexemes in Dutch, German and English, based on data of their polysemy.

Keywords: epidigmatics, epidigmatic stratification, index of polysemy, Dutch.

Надійшла до редакції 18 січня 2010 року.

ББК Ш111с51
УДК 81'322

Ілля Данилюк

**ЛІНГВІСТИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ КОМП'ЮТЕРНИХ СИСТЕМ:
РЕГУЛЯРНІ ВИРАЗИ В MS WORD 2010**

У статті розглядаються прикладні аспекти використання регулярних виразів у поширеному текстовому редакторі компанії Microsoft. Наведено галузі застосування РВ у прикладній лінгвістиці, окреслено специфіку РВ у MS WORD 2010, наведено приклади автоматизації певних завдань та процедур роботи з текстом, а також описано можливість проведення окремих лінгвістичних досліджень (насамперед, квантитативних) філологами без глибокої технічної підготовки.

Ключові слова: регулярні вирази, текстовий процесор, пошук, заміна, спеціальний символ.

Використання спеціальних шаблонів для автоматичного чи автоматизованого опрацювання текстових даних є невід'ємним інструментом сучасних текстових процесорів та повсякденною практикою фахівців з розробки прикладного програмного забезпечення, лінгвістів, що опрацьовують мовні дані, численних користувачів мовнозорієнтованого ПЗ. Регулярні вирази (англ. regular expressions, скорочено Regexp, Regex) – це формальна мова пошуку й здійснення маніпуляцій з підрядками в тексті, що ґрунтується на використанні метасимволів (символів-джокерів, англ. wildcard characters) [Фридл 2001: 19]. За іншим визначенням, це форма стандартного запису текстових даних, що використовується в автоматах зі скінченною кількістю станів [Jurafsky 2009: 17].

По суті, РВ – це рядок-зразок (англ. pattern, також його називають «шаблоном», «маскою»), який складається із символів і метасимволів, що й задає правило пошуку.

Джерела регулярних виразів лежать у теорії автоматів і теорії формальних мов. Ці галузі вивчають обчислювальні моделі (автомати) і способи опису й класифікації формальних мов. У 1940-х рр. Уоррен Маккалок і Уолтер Піттс описали нервову систему, використовуючи простий автомат як модель нейрона. Математик Стівен Кліні пізніше описав ці моделі, використовуючи свою систему математичних позначень, яку назвав «регулярними множинами». Кен Томпсон вмонтував їх у редактор QED, а потім у редактор ed під UNIX. У складі цих та інших утиліт (редактор sed і фільтр grep), що постачалися у дистрибутивах UNIX, регулярні вирази зробили прорив в електронній обробці текстів наприкінці XX століття. Багато сучасних мов програмування мають вбудовану підтримку регулярних виразів: серед них Perl, Java, PHP, Javascript, мови платформи .NET Framework, Python та ін. [Смит 2006: 12-34].

Регулярні вирази використовуються численними текстовими процесорами, редакторами й утилітами для пошуку й підстановки тексту.

Регулярні вирази, якщо доповнити їх програмним кодом, можуть допомогти вирішувати такі завдання аналізу тексту:

- автоматичний морфологічний аналіз тексту (див. [Марчук 2000: 60-70; Карпіловська 2008: 126-137; Дарчук 2008: 13-95]);
- лематизація (див. [Марчук 2000: 87-89]);
- лінгвістичне дешифрування (див. [Марчук 2000: 49-55]);
- аналітико-синтетичне опрацювання документів (див. [Партико 2008: 103-122]);
- інформаційний пошук (див. [Волошин 2004: 43-64]);
- завдання обчислювальної лексикографії (див. [Волошин 2004: 331-342; Марчук 2000: 70-87; Перебийніс 2009: 188-206]);
- лінгвістичні квантитативні дослідження загалом (див. [Баранов 2003: 38-51]);
- завдання синтаксичного аналізу (див. [Марчук 2000: 111-125; Карпіловська 2008: 139-143; Дарчук 2008: 95-145]), що включають побудову й використання систем видобування інформації, які ґрунтуються на атрибутах (див. [Рассел 2006: 1121]).

Конкретнішими завданнями можна назвати, наприклад:

- сортування слів, знайдених у тексті;
- обчислення частотності використання слів;
- одержання доступу до довільних фрагментів тексту;
- статистичне вимірювання лексичної різноманітності мови;
- автоматична побудова графіка на основі видобутої з тексту інформації;
- знаходження загальних контекстів для різних слів;
- розпізнавання граматики мови програмування;
- організація підсвічування синтаксису мови програмування;
- ведення діалогу ЕОМ з користувачем тощо.

Таким чином, метою статті є описати й розробити рекомендації з правильного використання регулярних виразів в одному з найпопулярніших текстових редакторів – MS Word 2010. Реалізація мети передбачає виконання кількох завдань:

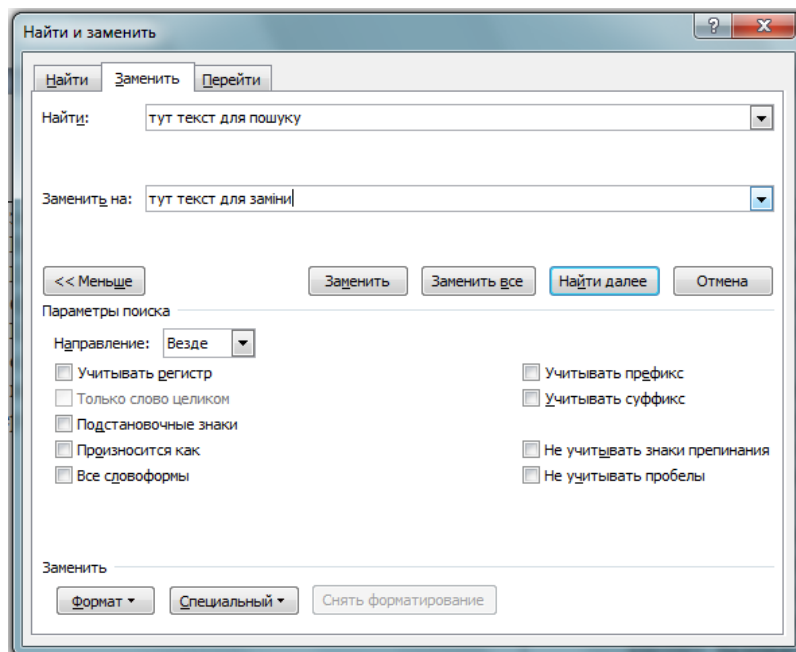
1. Описати специфіку роботи й режими РВ у текстовому редакторі MS Word 2010;
2. Класифікувати використовувані символи метамови РВ у MS Word 2010;
3. Продемонструвати приклади ефективного використання РВ у MS Word 2010.

Насамперед наведемо запропоновані текстовим редактором MS Word 2010 загальні алгоритми пошуку та заміни текстових даних (Таблиця 1).

Таблиця 1. Загальні алгоритми пошуку та заміни MS Word 2010

Алгоритм пошуку	Алгоритм заміни
<p>Можна швидко знайти усі входження зазначеного слова або фрази.</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. На вкладці Основне у групі Редагування клацніть елемент Знайти – Розширений пошук 2. У полі Знайти введіть текст, який потрібно знайти. 3. Виконайте одну з таких дій: 4. Щоб знайти кожне входження слова або фрази, виберіть команду Знайти далі. 5. Щоб знайти усі входження слова або фрази одночасно, натисніть кнопку Знайти всі і виберіть пункт Основний документ. <p>Щоб перервати процес пошуку, натисніть клавішу ESC.</p>	<p>Можна автоматично замінити слово або фразу на інше слово або фразу – наприклад, можна замінити <i>максимальний</i> на <i>найбільший</i>.</p> <p>У тексті заміни буде використано такий самий режим введення великих букв, що й у замінюваному тексті. Наприклад, якщо знайти слово ВР й замінити його на Верховна Рада, то отримаємо ВЕРХОВНА РАДА.</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. На вкладці Основне у групі Редагування клацніть елемент Замінити. 2. Відкрийте вкладку Заміна. 3. У полі Знайти введіть текст, який потрібно знайти. 4. У полі Замінити на введіть текст для заміни. 5. Виконайте одну з таких дій: 6. Щоб знайти наступне входження тексту, натисніть кнопку Знайти далі. 7. Щоб замінити наступне входження тексту, натисніть кнопку Замінити. Після натискання кнопки Замінити програма перейде до наступного входження тексту. 8. Щоб замінити всі входження тексту, натисніть кнопку Замінити все. <p>Щоб перервати процес заміни, натисніть клавішу ESC.</p>

Повний вигляд вікна пошуку та заміни представлено на малюнку 1 (відкривається після натискання кнопки **Більше**).

Малюнок 1. Вигляд вікна пошуку та заміни MS Word 2010

У найпростішому пошуку для української мови можна використовувати такі додаткові опції: пошук та заміна з урахуванням регістру (великих та малих букв – відповідне поле, де можна поставити прапорець), а також пошук та заміна введених символів як цілого слова (відповідне поле з прапорцем буде активним, якщо ввести текст без пробілів).

Не всі елементи тексту, насамперед, невидимі знаки форматування, можуть бути знайдені та опрацьовані у звичному режимі. Для їх пошуку та заміни використовується схожий алгоритм (Таблиця 2.):

Таблиця 2. Алгоритми пошуку та заміни спеціальних знаків MS Word 2010

Алгоритм пошуку та заміни спеціальних знаків	
1.	На вкладці Основне у групі Редагування клацніть елемент Знайти .
2.	Якщо кнопка Спеціальний не відображається, натисніть кнопку Додатково .
3.	Натисніть кнопку Спеціальний і виберіть потрібний елемент.
4.	Якщо потрібно замінити елемент, відкрийте вкладку Замінити й у полі Замінити на введіть заміник.
5.	Натисніть кнопку Знайти далі , Знайти все , Замінити або Замінити все .
Щоб перервати процес пошуку, натисніть клавішу ESC.	

У MS Word 2010 існують два типи спеціальних знаків – *спеціальні символи* й *символи підстановки*. Обидва типи зручно вводити в рядки пошуку й заміни, використовуючи кнопку **Спеціальний** у діалоговому вікні пошуку й заміни.

Спеціальними символами називають символи, яких немає на клавіатурі й/або які неможливо безпосередньо вписати в рядок пошуку або заміни. Наприклад: примусовий розрив рядка, м'який перенос, нерозривний пробіл тощо.

Якщо в діалоговому вікні пошуку й заміни задіяна опція **Символи підстановки** (англ. Use wildcards, рос. Подстановочные знаки), то стає можливим формувати складні умови пошуку. З їхньою допомогою можна задавати діапазони символів і вирази, що відповідають низці умов.

Деякі символи й знаки можна використовувати тільки в рядку пошуку (таблиці групи I), деякі – тільки в рядку заміни (таблиці групи II). Можливість використання інших залежить від того, чи увімкнена опція **Символи підстановки**. Наприклад, якщо ця опція увімкнена, буде знайдено лише точно вказаний у рядку пошуку текст – з урахуванням великих та малих літер, при цьому прапорці **Регістр** і **Лише цілі слова** повністю будуть недоступні (сірі), на позначення того, що параметри автоматично ввімкнено.

I.1. Спеціальні символи, які можна використовувати у рядку пошуку тільки в тому випадку, якщо опція **Символи підстановки** не увімкнена:

Таблиця 3.

Спец. символи	Що позначають
^p або ^13	Символ кінця абзацу (¶)
^?	Будь-який символ
^#	Будь-яка цифра
^\$	Будь-яка буква
^e	Кінцева виноска
^d	Поле
^f або ^2	Виноска
^19	Відкрита фігурна дужка (якщо відображаються коди полів)
^21	Відкрита фігурна дужка (якщо відображаються коди полів)
^b	Розрив розділу (секції) (===End of section===)
^w	Будь-яка кількість й будь-які комбінації звичайних та нерозривних пробілів, табуляцій і кінців абзацу
^u8195	Довгий пробіл (Юнікод)
^u8194	Короткий пробіл (Юнікод)
^Unnnn	Символ Юнікоду, де nnnn є кодом символу

І. 2. Спеціальні символи, використання яких у рядку пошуку не залежить від опції **Символи підстановки**:

Таблиця 4.

Спец. символи	Що позначають
^t або ^9	Символ табуляції (→)
^a або ^5	Коментар (примітка)
^nnn	ASCII символ з кодом nnn
^0nnn	ANSI символ з кодом nnn
^^	Символ
^g	Графіка
^n або ^14	Розрив колонки (стовпчика) (···Column Break···)
^l або ^11	Примусовий розрив рядка (↵)
^m	Ручний розрив сторінки (–Page Break–). Якщо опція Символи підстановки задіяна, то шукає й примусовий розрив сторінки, й розрив розділу.
^12	Розрив розділу або сторінки (під час заміни вставляє розрив сторінки)
^+	Довге тире (–). Символ з кодом 0151.
^=	Коротке тире (–). Символ з кодом 0150.
^s	Нерозривний пробіл
^~	Нерозривний дефіс
^-	М'який перенос (–)

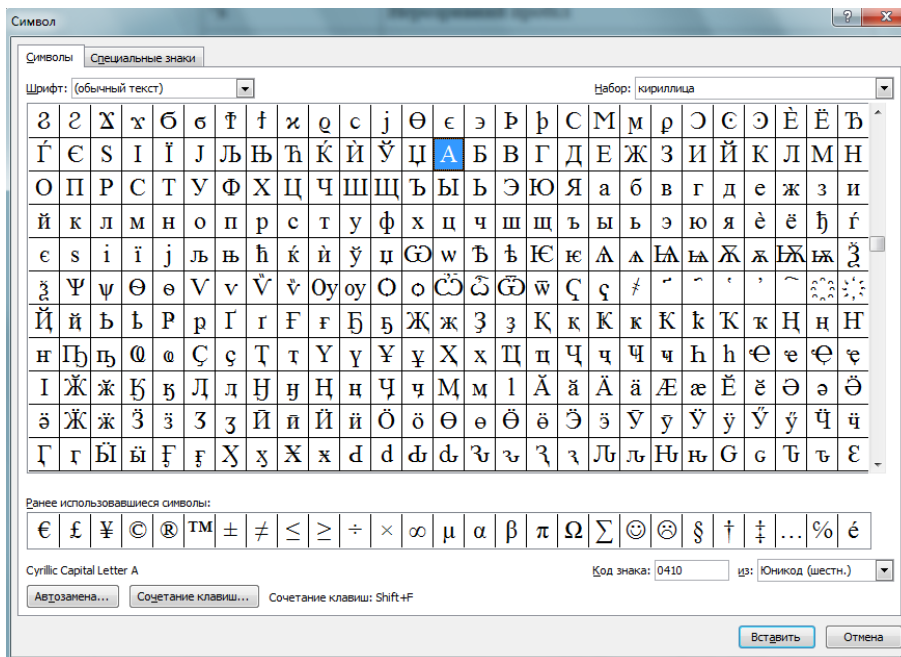
Розділ IX. ПРИКЛАДНА ЛІНГВІСТИКА: НАПРЯМИ Й АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

І.3. Символи підстановки, які можна використовувати у рядку пошуку тільки в тому випадку, якщо опція **Символи підстановки** увімкнена.

Таблиця 5.

Спец. знаки	Що позначають	Приклад рядка пошуку	Що знаходитиме
^13	Символ кінця абзацу (¶)	бік^13	бік¶
?	Один будь-який символ	б?к	бак, бік, бук, б5к, б¶к
*	Будь-яка кількість будь-яких символів	б*к	бик, бардак, білий.¶ полковник
[]	Один із вказаних символів	б[аоу] до	бак, бік, бук
[-]	Один символ з діапазону. Діапазон повинен бути вказаний у порядку зростання кодів символів. На малюнку 2 представлено частковий вигляд вікна таблиці символів, у якому видно, що українські літери <i>i, i, e, r</i> не входять до основного діапазону кирилических літер <i>а-я</i> .	[а-яієг]	Будь-яка маленька українська буква
		[А-ЯІЄГ]	Будь-яка велика українська буква
		[а-яієгА-ЯІЄГ]	Будь-яка українська буква (точно)
		[А-г]	Надлишковий спосіб запиту на пошук будь-якої української літери (у текстах, де використовуються й інші мови, знаходитиме, наприклад, <i>э, ё</i> тощо)
[0-9]	Будь-яка цифра		
[!]	Один будь-який символ, не зазначений після знаку оклику	б[!]к	бак, бик тощо, але не бик
[!x-z]	Один будь-який символ, що не входить до діапазону, вказаного після знаку оклику	[!а-я]к	Бік, Рік тощо, але не бік, рік
		[!0-9]	Будь-який символ крім цифр
{n}	Чітко n повторів попереднього символу або виразу. Виразом є все те, що взяте в круглі дужки. Вираз може складатися як з конкретних символів, так і містити спеціальні знаки.	10{3}	1000, але не 100, 10000
		10(20){2}	102020, але не 1020, 10202020
{n;} ¹	n і більше повторів попереднього символу або виразу	10{3;}	1000, 10000, 100000 тощо, але не 100
{n;m}	Від n до m повторів попереднього символу або виразу	10{3;4}	1000, 10000, але не 100, 100000
@	Нуль або більше повторів попереднього символу або виразу	10@	10, 100, 1000, 10000 і т.д.
<	Початок слова	<горо	город, гороскоп, але не загорожа
>	Кінець слова	ор>	трактор, лор, але не ораторія
\	Використовується для пошуку символів, визначених як символи підстановки	\?	?

¹ Крапка з комою в операторах {n;} і {n;m} — не просто розділовий знак, а так званий List separator (Роздільник елементів списку). У США це кома, в Україні — крапка з комою. Щоб довідатися, який символ виконує роль роздільника елементів списку у вашій конфігурації, скористайтеся шляхом: **Панель керування | Мова та регіональні стандарти | Розширені параметри | Числа | Роздільник елементів списку**.

Малюнок 2. Вікно таблиці символів MS Word 2010

II. 1. Спеціальні символи, використання яких у рядку заміни не залежить від опції **Символи підстановки**

Таблиця 6.

Спец. символи	Що позначають
^p або ^13	Символ кінця абзацу (¶)
^t	Символ табуляції (→)
^nnn	ASCII символ з кодом nnn
^0nnn	ANSI символ з кодом nnn
^c	Вміст буфера обміну
^&	Вміст рядка пошуку (або те, що знайдене)
^n або ^14	Розрив колонки (стовпчика)
^l або ^11	Примусовий розрив рядка (↵)
^m	Примусовий розрив сторінки
^+	Довге тире (–). Символ з кодом 0151.
^=	Коротке тире (—). Символ з кодом 0150.
^s	Нерозривний пробіл
^~	Нерозривний дефіс
^-	М'який перенос (¬)

II.2. Символи підстановки, які можна використовувати в рядку заміни тільки в тому випадку, якщо опція **Символи підстановки** увімкнена.

Таблиця 7.

Знаки	Що позначають
\n	Вираз номер n з рядка пошуку

У рядку пошуку виразом є все те, що взяте в круглі дужки (які в цьому випадку виступають спеціальними знакам). Вираз може складатися як з конкретних символів, так і містити символи підстановки або спеціальні символи. Порядок проходження виразів визначає їхню нумерацію.

Розділ ІХ. ПРИКЛАДНА ЛІНГВІСТИКА: НАПРЯМИ Й АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

У рядку заміни вирази подаються у вигляді: \n, де n – номер виразу в рядку пошуку. Наприклад:

Таблиця 8.

Рядок пошуку	Рядок заміни	Результат пошуку й заміни
(Іван)(ість)(грушу).	\3 \2\1	грушу їсть Іван.
	\1\3 прицмокуючи \2	Іван грушу прицмокуючи їсть.
	\1та Оля їдять \3	Іван та Оля їдять грушу.
	\1\2\3 та Оля \2\3	Іван їсть грушу та Оля їсть грушу.

Наведемо приклади поширених операцій пошуку та заміни із використанням регулярних виразів (опція Символи підстановки **увімкнена**):

Таблиця 9.

Рядок пошуку	Рядок заміни	Результат пошуку й заміни
([!^0013]^0013)([!^0013])	\1^0013\2	Вставка порожнього рядка між тими абзацами, між якими порожнього рядка не було.
(^0013){2;}	\1	Видалення порожніх рядків
^0032{2;}	^0009	Заміна двох або більше пробілів на табуляцію
^0032([.,:;! \?])	\1	Видалення пробілу перед розділовим знаком (.,:;! \?)
([0-9])^0032([0-9])	\1^s\2	Заміна звичайного пробілу між цифрами на нерозривний пробіл
([А-ЯІЄГ])^0032([А-ЯІЄГ])	\1^s\2	Заміна звичайного пробілу між великими українськими літерами, після першої з яких іде крапка, на нерозривний пробіл (виправлення ситуації, коли ініціали з прізвищем – <i>А. В. Голова</i> – розриває на два рядки)
-([0-9])	^0150\1	Заміна дефіса перед цифрою на мінус
\((([0-9])\)	[\1]	Заміна круглих дужок навколо цифри на квадратні
(<[0-9]@).([0-9]@>)	\1,\2	Десяткова крапка буде замінена на кому
<[А-ЯІЄГа-яієг]@>	^&	Кількість заміні свідчитиме, скільки українських слів є у тексті
<[А-z]@>	^&	Кількість заміні свідчитиме, скільки слів у тексті набрані латиницею
([! ,]) (зокрема) ([! ,])	\1, \2, \3	Виділяє комами, де потрібно, слово <i>зокрема</i>
Дмитр([а-яі]@>)	Петр\1	Заміна імені <i>Дмитро</i> на ім'я <i>Петро</i> відразу в усіх відмінках

Отже, використання РВ при роботі з текстовими процесорами, зокрема, MS Word 2010, дозволяє автоматизувати чималу кількість завдань та процедур роботи з текстом професійного копірайтера, перекладача тощо, а також уможливити проведення окремих лінгвістичних досліджень (насамперед, квантитативних) філологами без глибокої технічної підготовки. Перспективним видається створення базового набору РВ для MS Word 2010 з використанням макросів.

Література

1. Баранов 2003: Баранов, А. Н. Введение в прикладную лингвистику [Текст] / А. Н. Баранов. – М. : Едиториал УРСС, 2003. – 360 с.
2. Волошин 2004: Волошин, В. Г. Комп'ютерна лінгвістика : Навчальний посібник [Текст] / В. Г. Волошин. – Суми : ВТД «Університетська книга», 2004. – 382 с.
3. Дарчук 2008: Дарчук, Н.П. Комп'ютерна лінгвістика: Автоматичне опрацювання тексту [Текст] / Н.П. Дарчук. – К. : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2008. – 351 с.
4. Карпіловська 2008: Карпіловська, Є. А. Вступ до прикладної лінгвістики : комп'ютерна лінгвістика. Підручник [Текст] / Є. А. Карпіловська. – Донецьк : ТОВ «Юго-Восток, Лтд», 2006. – 188 с.

5. Марчук 2000: Марчук, Ю. Н. Основы компьютерной лингвистики [Текст] / Ю. Н. Марчук. – М. : Народный учитель, 2000. – 320 с.
6. Партико 2008: Партико, З.В. Прикладна і комп'ютерна лінгвістика: Вступ до спеціальності [Текст] / З.В. Партико. – Львів: Афіша, 2008. – 224 с.
7. Перебийніс 2009: Перебийніс В.І., Сорокін В.М. Традиційна та комп'ютерна лексикографія : Навчальний посібник [Текст] / В.І.Перебийніс. – К.: Вид. центр КНЛУ, 2009. – 218 с.
8. Рассел 2006: Рассел, С., Норвиг, П. Искусственный интеллект: современный подход [Текст] / Пер. с англ. – М. : Издательский дом "Вильямс", 2006. – 1408 с.
9. Смит 2006: Смит, Б. Методы и алгоритмы вычислений на строках (regex) = Computing Patterns in Strings [Текст] / Пер. с англ. – М. : Издательский дом "Вильямс", 2006. – 496 с.
10. Фридл 2001: Фридл, Дж. Регулярные выражения [Текст] / Дж. Фридл. – СПб : Питер, 2001. – 352 с.
11. Jurafsky 2009: Jurafsky, D., Martin, J. H. Speech and Language Processing: An Introduction to Natural Language Processing, Computational Linguistics, and Speech Recognition [Текст]. – Prentice Hall, 2009. – 988 p.

В статье рассматриваются прикладные аспекты использования регулярных выражений в распространенном текстовом редакторе компании Microsoft. Приведены области применения РЕ в прикладной лингвистике, очерчена специфика РЕ в MS WORD 2010, приведены примеры автоматизации определенных задач и процедур работы с текстом, а также описана возможность проведения отдельных лингвистических исследований (прежде всего, количественных) филологами без глубокой технической подготовки.

Ключевые слова: регулярные выражения, текстовый процессор, поиск, замена, специальный символ

The article discusses practical aspects of use of regular expressions in the text editor from Microsoft. An application field of RE in applied linguistics are mentioned, RE specifics is outlined in MS WORD 2010, some examples of automating certain tasks and procedures of the text proceeding are given and the possibility of some linguistic studies (primarily quantitative) for philologists without deep technical training is described.

Keywords: regular expressions, word processor, search, replace, special characters

Надійшла до редакції 23 січня 2010 року.

Светлана Дикарева, Олеся Чернявская

ББК 81.1-923

УДК 811.161.1.:81`33

ЯЗЫК ПРАВА В ИНТЕРНЕТ-КОММУНИКАЦИИ: КОГНИТИВНЫЕ И ПРАГМАТИЧЕСКИЕ ИЗМЕРЕНИЯ

У статті розглядається когнітивна і прагматична специфіка юридичної комунікації, аналізується, в яких Інтернет-ситуаціях використовуються правові знання на спеціалізованих Web-сайтах юридичної спрямованості українського сектора Інтернету.

Ключові слова: мова права, когнітивна прагматика, український сектор Інтернету.

Постановка задачи

Цель статьи состоит в анализе концепта **«право»** как когнитивной основы юридической коммуникации, исследовании прагматики речевых действий, которые презентуют правовые знания в Интернет-среде и систематизации Web-ресурсов юридической направленности украинского сектора Интернета (Ua-net).

В контексте социального регулирования концепт **«право»** представляет собой явление цивилизации и культуры, институциональное образование, имеющее общечеловеческую ценность. Культурный потенциал права заложен в особенности правовой материи. «Быть может, именно через право, – пишет С.С. Алексеев, – воплощается главное, что заложено в предназначении культуры, – потенциал накопленных духовных богатств, призванных и способных оградить и защитить человека от непреклонных демонических сил природы и общества» [Алексеев 1994: 58].

Теоретики правоведения различают объективное право и субъективное право. В юридической энциклопедии под редакцией М.Ю. Тихомирова [Тихомиров, Тихомирова 1997] отражены две противопоставленные дефиниции права — в объективном и субъективном смысле:

«ПРАВО (англ. law) – 1) в объективном смысле система общеобязательных, формально определенных норм, установленных и обеспечиваемых силой государства и направленных на регулирование поведения людей и их коллективов в соответствии с принятыми в данном обществе устоями социально-экономической, политической и духовной жизни (объективное право). <...>

2) в субъективном смысле предусмотренная (или не запрещенная) законом или иным правовым актом возможность лица обладать имущественным или неимущественным благом, действовать в определенной ситуации способом, установленной правовой нормой, или воздержаться от совершения соответствующего действия (субъективное право)» [Тихомиров, Тихомирова 1997: 341-342]

Дефиниция права как исторической категории представлена в Современной правовой энциклопедии [Сучасна права енциклопедія 2010]:

ПРАВО - система встановлених або санкціонованих народом чи державою загальнообов'язкових правил (норм) поведінки або діяльності, які виражають волю домінуючої в суспільстві частини населення, спрямованні на врегулювання суспільних відносин відповідно до цієї волі і дотримання яких забезпечується цілеспрямованою діяльністю держави. П., як і держава, - категорія історична. Воно виникає лише на певному етапі розвитку людства, водночас з виникненням держави, за допомогою якої економічно пануючий клас намагається зміцнити своє панування [Сучасна права енциклопедія 2010: 241].

Считается, что создание разветвленной системы правовых норм, которая оказала решающее влияние на становление права и развитие юридической мысли, принадлежит к числу самых выдающихся достижений римлян. История римского права начинается с законов XII таблиц, которые в середине V века до н.э. **письменно** закрепили правовые нормы и легли в основу дальнейшего развития законодательства [Алексеев 1994: 6].

Сегодня одним из основных каналов популяризации правового знания в обществе становится Интернет. Именно коммуникативное Интернет-пространство позволяет хранить и оперативно передавать большие объемы правовой информации и взаимодействовать с большим количеством виртуальных участников. В связи с этим **актуальность** приобретает лингвистический мониторинг юридических Интернет-ресурсов, изучение когнитивных установок создателей Web-ресурсов и прагматических составляющих информации. Далее рассматриваются когнитивные и прагматические измерения правовой коммуникации.

Когнитивное измерение правовой коммуникации

В парадигме современных наук о языке концепт «право» соотносится, прежде всего, с центральной категорией когнитивной лингвистики — *когницией*. Как отмечает Е.С. Кубрякова, когниция «ярко отражает сущность homo sapiens'a и его интеракцию, взаимодействие со средой, направленные на выживание человека, совершенствование его приспособления к природе, познание мира и т.п.» [Кубрякова, Демьянков, Панкрац, Лузина 1996: 81].

В широком значении термин «когниция» относится ко всем процессам, в ходе которых сенсорные данные, выступающие в качестве сигналов информации, трансформируются и преобразуются в виде ментальных репрезентаций разного типа – *образов, пропозиций, фреймов, сценариев, ментальных пространств и т.п.* Такого типа ментальные репрезентации как бы удерживаются в памяти человека для того, чтобы их можно было извлечь в процессе интеракции. При этом в качестве когнитивных рассматриваются не только процессы "высшего порядка" - мышление и речь, – но и процессы перцептуального опыта, происходящего в актах *простого соприкосновения с миром*.

В повседневной жизни право связывается с обыденными делами и заботами людей, с возникающим конфликтам между людьми и обращением к нормам урегулирования конфликтов. Таким образом, когниция правовой коммуникации выступает как процесс мышления, размышления и предпочтения, на основе которого осуществляется выбор речевого поведения в простых и сложных правовых ситуациях. В отличие от других социальных норм нормы права имеют **знаковую форму выражения** в виде законов, юридических прецедентов и иных официальных источников.

Прагматическое измерение правовой коммуникации

«В науці про мову проблеми прагматичного, комунікативного дослідження свого об'єкта виходять на перший план, вносячи суттєві корективи в дослідження об'єкта в цілому, розуміння співвідношення розділів наук, які цей об'єкт досліджують тощо» [Бацевич 2003: 59]. В процессе коммуникации выбор прагматики речевых действий (повелений, советов, рекомендаций, обещаний и т.п.) и языковых средств реализации этих действий зависит от коммуникативной цели (иллокуции) и ожидаемого коммуникативного эффекта (перлокуции). Прагматическая цель и предполагаемый коммуникативный эффект регулируется когнитивными сценариями, а также культурными, социальными и психологическими условиями общения [Дикарева 2004а].

Знаковая форма выражения права представляет собой разновидность речевых действий, по классификации Дж. Серля [Серль 1986]. Это асертивы, директивы, комиссивы, декларативы. Перспективным представляется когнитивное направление интеркультурной прагматики, учитывающее принцип релевантности и успешность речевых действий в межкультурной коммуникации [Moeshler 2004].

При анализе правовой коммуникации важно также различать источники права, тип речевого действия и режим правовой коммуникации (устный, письменный, устное воспроизведение письменного текста, электронный).

Юридические знания преподаются в университетах, юридических колледжах, других учебных заведениях для того, чтобы будущие судьи, адвокаты, нотариусы, все юридические работники лучше понимали **смысл законов**, увязывали их между собой и иными актами, могли делать на их основе правильные выводы, устраняя при этом возникающие коллизии, несогласованности.

Правовые предписания выражаются и реализуются в законах, судебных решениях, адвокатских документах, правовая деятельность связана, главным образом, с деятельностью законодателей, судей, нотариусов, других юридических работников. Однако с самых далеких времен общество стремилось познакомить с правовыми знаниями все общество.

Особенности взаимосвязи языка и права в настоящее время изучаются юридической (правовой) лингвистикой.

В различных странах мира, включая и Украину, проводятся активные исследования по различным направлениям юридической лингвистики: 1) лингвистическая экспертиза;

2) создание рекомендаций по разработке текстов законов и иных нормативно-правовых актов; 3) юридический перевод; 4) анализ юридического дискурса; 5) описание специфики юридического языкового мышления; 6) описание системы культурных концептов юридического дискурса; 7) юридическое терминоведение; 8) лингвистическая экспертиза юридических и неюридических текстов; 9) создание рекомендаций по разработке текстов законов и иных нормативно-правовых актов и др.

Достаточно полная информация об исследованиях в области юридической лингвистики во всем мире представлена на сайте Ассоциации лингвистов-экспертов и преподавателей «Лексис» <http://www.lexis-asu.narod.ru>. Например, в разделе «Научные работы по юрлингвистике» размещена статья Мушциной М.М. «О правовой лингвистике в Германии и Австрии» [Мушцинина 2004]. Автор указывает, что в соответствии с классификацией научно-исследовательской группы по изучению языка права Берлинско-Бранденбургской академии наук выделяются следующие важнейшие области исследования сферы языка и права:

1. Коммуникация в суде – языковое поведение сторон перед судом. Это широкое направление исследований включает, в частности, вопросы риторики, стилистики, лингвистики текста, а также различные языковые аспекты, например, социальные и диалектные различия в языковом поведении участников коммуникации;

2. Юридическая аргументация – способы и возможности выражения юридических аргументов средствами естественного языка с учётом его многозначности, вариантности и неопределённости. Юридическая логика рассматривается тем самым через спектр возможностей и свойств языка;

3. Судебная лингвистика – изучение и разработка в правовой практике технических приёмов расследования при помощи лингвистики и проч.;

4. Языковые нормы в праве – правовые предписания в отношении речи в суде, требования к юридическим переводам, вопросы языковых обозначений, например, в сфере права на имя, права торговых знаков и т.д.;

5. Правовая сила языковых действий – действительность законов и правовых норм, виды их языковой маркированности, а также частные случаи языковых действий, например, критерии инвективности и т.д.;

6. Критерии трактовки текстов – взаимодействие собственно языковых закономерностей и внеязыковых критериев, позволяющих уточнить значение текста, таких как правовая культура, коммуникативная ситуация, объём знаний участников коммуникации и т.д.;

7. Языковые требования к юридическим формулировкам, в частности, в связи с требованием понятности и однозначности. Систематическая разработка критериев соотношения языковой формы юридического текста и его понятности и однозначности.

Предложенная классификация исходит из **коммуникативного постулата**, что правовые понятия и нормы могут быть выражены только посредством языка. Таким образом, язык права должен быть, с одной стороны, единым, чтобы обеспечить единство внутри правовой системы. С другой стороны, он должен быть применим для различных целей, то есть в различных сферах юридической коммуникации.

Актуальность изучения лингвистических аспектов юридической коммуникации в сети Интернет подчеркивает Ю.Ф. Прайд в статье «Юридическая лингвистика в Украине: вчера, сегодня, завтра». Автор отмечает, что новые средства коммуникации наряду с происходящим процессом правовой гармонизации в Европейском Союзе и развитием торговли являются одним из факторов развития юридической лингвистики [Прайд 2003].

Систематизация Web-ресурсов юридической направленности

Рассмотрим основные типы Web-ресурсов правового Интернет-пространства Украины. Данный сектор Интернета представляет собой совокупность разнообразных ресурсов, объединённых общей юридической тематикой, в которой, на наш взгляд, можно выделить 4 основные группы:

- *порталы и сайты органов государственной власти;*
- *базы законодательства;*
- *правовые СМИ в сети Интернет;*
- *сайты юридических фирм и страницы известных юристов.*

По нашему мнению, официальные сайты и порталы органов государственной власти следует признать основными ресурсами правового сектора Интернет-пространства. Прагматическая функция создания данных ресурсов – информирование широкой аудитории Интернет-пользователей о деятельности данного органа власти/организации, когнитивная установка – предоставление быстрого и удобного доступа к официальным документам. Таким образом, данные ресурсы объединяют представительские и информационно-аналитические функции. По типу собственности данные ресурсы – государственные. Официальные сайты рассчитаны на широкую аудиторию.

На данных сайтах/порталах представлены в гипертекстовой форме официальные материалы и сведения о деятельности институтов власти, полные тексты законов и законопроектов, комментарии, анализ юридической

практики. Данные web-ресурсы содержат большие массивы нормативно-правовых документов. Например, на сайте «Верховная Рада Украины Официальный веб-сайт» представлена в гипертекстовой форме вся правовая база деятельности Верховной Рады и база законодательства Украины. Навигационная структура данных ресурсов характеризуется полнотой и информативностью.

Примеры официальных сайтов Украины:

[Верховная Рада Украины \(http://portal.rada.gov.ua/\)](http://portal.rada.gov.ua/)

[Кабинет Министров Украины \(http://www.kmu.gov.ua/\)](http://www.kmu.gov.ua/)

[Генеральная прокуратура Украины \(http://www.gpu.gov.ua/\)](http://www.gpu.gov.ua/)

[Верховный суд Украины \(http://www.scourt.gov.ua/\)](http://www.scourt.gov.ua/)

[Конституционный суд Украины \(http://www.scourt.gov.ua/\)](http://www.scourt.gov.ua/)

[Счетная палата Украины \(http://www.ombudsman.kiev.ua/\)](http://www.ombudsman.kiev.ua/)

Базы законодательства являются наиболее развитым и полезным участком правового сегмента Интернета Украины. Базы законодательства представляют собой огромный массив правовой информации в гипертекстовой форме. Основная задача баз законодательства – содействовать юридической грамотности общества. Эти базы данных созданы как государственными («Законопроекты Украины»), так и частными («Лига:Закон») структурами и содержат самую свежую и полную информацию о законодательстве Украины. По целевой направленности данные ресурсы являются информационными.

На данных web-сайтах представлены официальные документы в гипертекстовом формате, которые полностью соответствуют их печатным версиям; информационные сообщения, информационно-аналитические материалы.

Интерактивные средства включают форумы и гостевые книги.

Примеры баз законодательства Украины:

[Законодательство \(http://www.nau.kiev.ua/\)](http://www.nau.kiev.ua/)

[Законопроекты Украины \(http://www.rada.kiev.ua/zakpro/\)](http://www.rada.kiev.ua/zakpro/)

[Законодательство Украины для водителей \(http://law.autoua.net/\)](http://law.autoua.net/)

[Нормативная база "Законодательство Украины" \(http://www.lica.com.ua/\)](http://www.lica.com.ua/)

В Украине широко представлены различные виды Интернет-СМИ, в том числе и правового характера. Интернет-СМИ составляют особую группу правовых ресурсов. Основная часть правовых СМИ является интернет-версиями официальных печатных изданий. По типу собственности правовые СМИ подразделяются на государственные (например, «Урядовий кур'єр») и частные (например, «Юр.Газета»).

Правовые Интернет-СМИ рассчитаны на широкую аудиторию и несут информационно-аналитическую функцию. Данные web-ресурсы несут жанровые особенности традиционных информационно-аналитических материалов:

- Интервью
- Репортажи
- Рецензии
- Обзорные статьи

Кроме традиционных жанров СМИ можно выделить новые, присущие электронным СМИ жанры:

- Мониторинг публикаций в интернете
- Обзор интернет-сайтов.

Помимо информационно-аналитических материалов, на данных ресурсах присутствуют базы официальных документов, представленных в гипертекстовой форме.

Правовые Интернет-СМИ характеризуются высокой степенью интерактивности. Используются такие средства взаимодействия с адресатом информации, как опросы, форумы, гостевые книги.

Примеры правовых Интернет-СМИ Украины:

[Юр. газета \(http://www.yur-gazeta.com/\)](http://www.yur-gazeta.com/)

[Офіційний Вісник України \(http://www.gdo.kiev.ua/prod02.htm/\)](http://www.gdo.kiev.ua/prod02.htm/)

[Юридическая практика \(http://www.yurpractika.com/welcome.php\)](http://www.yurpractika.com/welcome.php)

[Урядовий кур'єр \(http://www.ukurier.gov.ua/\)](http://www.ukurier.gov.ua/)

Сайты юридических фирм и страницы известных юристов широко представлены в сети Интернет. По целевой направленности данные ресурсы – презентационные. На них представлены биографические данные, материалы о профессиональной деятельности фирм и частных юристов, области их специализации, координаты для связи. Помимо этого, на сайтах собраны материалы, посвященные различным правовым вопросам исходя из специализации организации или юриста. Большую ценность также представляют он-лайн консультации.

Данные web-ресурсы содержат тексты официальных документов и законов в гипертекстовом формате, информационные статьи и аналитические обзоры. Интерактивные средства представлены форумами, гостевыми книгами, опросами и on-line консультациями юристов по различным правовым вопросам.

Примеры сайтов юридических фирм и страниц известных юристов:

[Юристы Украины \(http://www.jurist.net.ua/\)](http://www.jurist.net.ua/)

[Дом юриста \(http://www.lawyer-house.com.ua/\)](http://www.lawyer-house.com.ua/)

Юридическая фирма «Правовой дом» (<http://www.pravadom.od.ua/>)

При проведении лингвистических исследований в информационном пространстве Интернета требуется систематизация и описание массива разнообразных электронных ресурсов. Принципы описания web-ресурсов по определенным параметрам, или *параметризация web-ресурсов*, были предложены С.С. Дикаревой [Дикарева 2002] и далее использованы в ряде работ самого автора и сотрудников Центра когнитивной и прикладной лингвистики ТНУ им. В.И. Вернадского и УИИФ НАН Украины.

Приведем пример параметризации Официального web-сайта Верховной Рады Украины (см. Таблица 1). Главную страницу сайта см. на рис. 1.

Таблица 1
Параметризация web-ресурса «Верховная Рада Украины Официальный веб-сайт»

Титульное название web-ресурса	Верховная Рада Украины Официальный веб-сайт
Интернет адрес (адреса)	http://portal.rada.gov.ua/
Тип ресурса	Портал
Год создания	1994
Автор (авторы) проекта	Апарат Верховної Ради України
Язык (языки) интерфейса	Украинский Русский Английский
Язык (языки) контента	Украинский (полная версия сайта) Русский (информация сайта представлена частично) Английский (информация сайта представлена частично)
Главное вертикальное меню	Головна сторінка Склад і структура Верховної Ради України Парламентаризм в Україні Законотворча діяльність Верховної Ради України Законодавство України Міжнародна діяльність Довідкова інформація Україна. Адміністративно-територіальний устрій Бібліотечно-бібліографічні ресурси Веб-сайти вищих органів державної влади в Україні Новини Статистика відвідувань
Главное горизонтальное меню	Конституція України Правова база діяльності Верховної Ради України Голова Верховної Ради України
Гипертекстовая организация	Система внутренних и внешних гиперссылок
Формы интерактива	Интерактивный опрос
Визуальные образы	Здание Верховной Рады Украины Зал заседаний Верховной Рады Украины Национальный герб Национальный флаг

Далее детально рассмотрим основные особенности лингвистического оформления навигационных компонентов данного web-ресурса. Как показывает результат анализа, в навигационном меню все интерфейсные элементы заявлены с самого начала. Информация сгруппирована и упорядочена в значимые части (разделы) и представляет собой трехуровневое меню. Например, раздел «*Законотворча діяльність Верховної Ради*» имеет имеет четыре пункта, которые, в свою очередь, подразделяются на несколько подпунктов меню:

Первый уровень меню: «Законотворча діяльність Верховної Ради»

Второй уровень меню: «Законопроекти»

Третий уровень меню «Законодавчі акти, прийняті на поточній сесії»

Базовые элементы интерфейса присутствуют на всех страницах сайта. При выборе таких пунктов главного меню, как «*Законодавство України*», «*Бібліотечно-бібліографічні ресурси*» пользователь переходит на другие, тематически связанные сайты Аппарата Верховной Рады Украины: на сайт «*Законодавство України*» и

«Верховная Рада Украины Библиотечно-библиографічні ресурси». Интерфейс web-сайта «Верховная Рада Украины Официальный веб-сайт» позволяет отображать его меню и контент на трех языках: на украинском, русском и английском, однако, следует отметить, что и интерфейс, и контент представлены на русском и английском языках лишь частично и в разных пропорциях. Например, главное вертикальное меню на украинском языке состоит из двенадцати пунктов, на русском языке – из четырех, на английском языке – из одиннадцати, а правовая база деятельности Верховной Рады Украины, полностью представленная на украинской версии сайта, лишь частично представлена на русском языке и совсем не представлена на английском языке.

В результате анализа употребления лексических средств в меню web-ресурса «Верховная Рада Украины Официальный веб-сайт» были выделены некоторые лингвистические особенности. В оформлении меню преобладают именные конструкции, однако, если традиционно в интерфейсе реализуется принцип краткости структуры меню, то пункты и подпункты данного меню характеризуются многокомпонентной структурой именных конструкций и могут содержать до восьми слов, например: «*Нормативно-правові акти з питань адміністративно-територіального устрою України*», «*Депутатські групи Верховної Ради України з міжпарламентських зв'язків із зарубіжними країнами*». Данная черта объясняется спецификой языка закона – стремлением к точности формулировок, отсутствию синонимии, использованию устойчивых словосочетаний с регламентированной сочетаемостью.

Далее рассмотрим некоторые лингвистические особенности информационного наполнения web-ресурса «Верховная Рада Украины Официальный веб-сайт». Информация, представленная на данном сайте, может быть разделена следующим образом:

- *Официальные документы Верховной Рады Украины и других органов государственной власти.* Данные массивы документов являются переведенными в электронную форму официальными текстами законов, актов, официальных документов и имеют гипертекстовую структуру. Во всех электронных текстах официальных документов имеются гиперссылки на связанные с ними и упоминаемые официальные документы, имеются гипертекстовые ссылки на карточку документа, его историю и публикации в печатных СМИ.

- *Новостная информация.* Информационные сообщения характеризуются краткостью представления и высокой информативностью. Рассматривая лексические особенности новостных сообщений, следует выделить обилие юридических терминов, например, *законопроект, парламент, акт, законодательство* и т.д. Отмечается отсутствие эмоциональной, оценочной, экспрессивной лексики.

- Внешние гиперссылки на сайты органов государственной власти, например, на сайт Кабинета Министров Украины «Урядовий портал», на сайт Высшего государственного суда Украины и т.д.

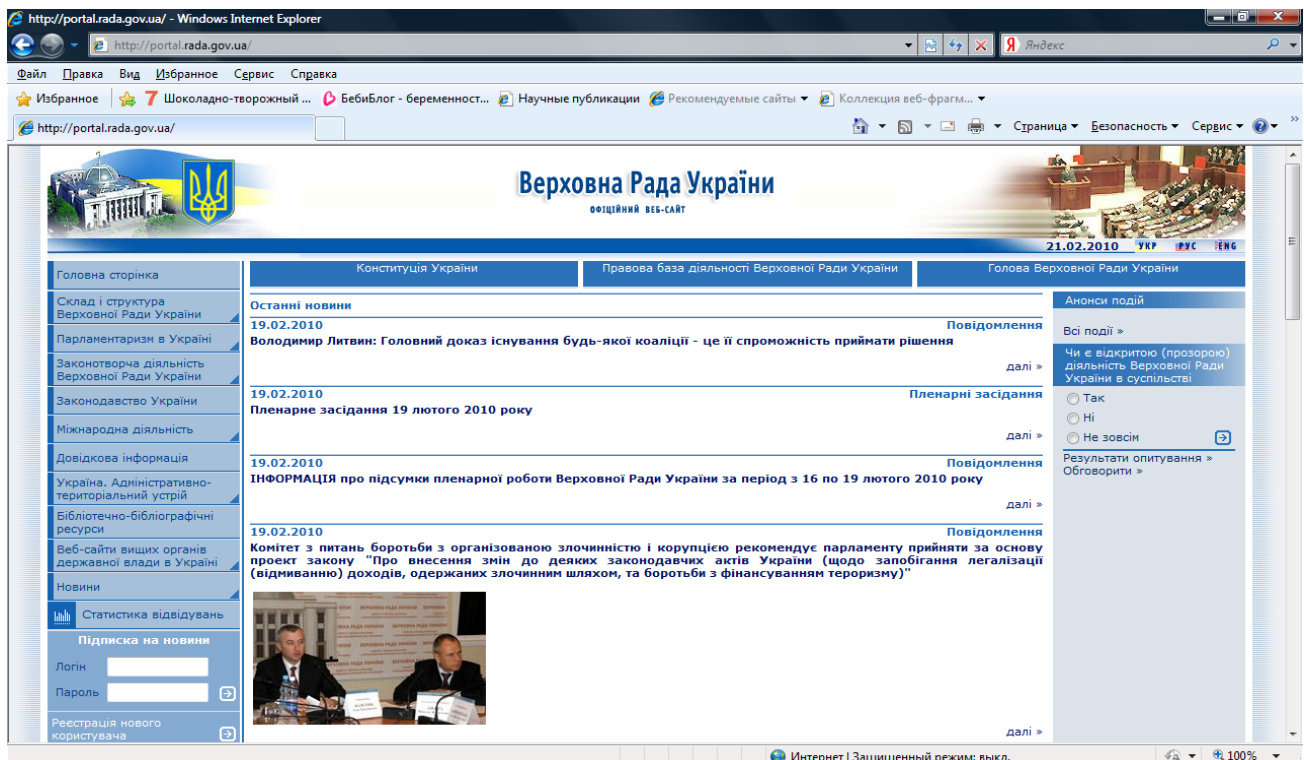

Рис. 1. Главная страница web-ресурса «Верховная Рада Украины Официальный веб-сайт»

Заключення

Укрепленію співпраці правоведення і лінгвістики значительно сприяє вимога суспільства створити зрозумілий людям мову правової комунікації. Когніція правової комунікації

представляет собой ментальный процесс, на основе которого выбирается прагматически корректное речевое поведение.

Современной информационной средой популяризации правового знания служит Интернет. К лингвистическому инструментарию юридических знаний относится:

1. концептуальный аппарат юридической науки;
2. терминология закона;
3. юридический язык практической юриспруденции.

Скоординированность языка права в юридической науке, терминологии закона и языка практической юриспруденции создают основу для успешной правовой коммуникации в сети Интернет. Создание базы параметризованных сайтов необходимо для удобства сопоставления лингвистического инструментария, поиска ресурсов с заданными внешними параметрами, создания специализированных корпусов электронных текстов и т.д.

Литература

Алексеев 1994: Алексеев, С.С. Теория права [Текст] / С. С. Алексеев. – М. : Изд-во БЕК, 1994. – 224 с. – ISBN 5-85639-9.

Бацевич 2003: Бацевич, Ф.С. Нариси з комунікативної лінгвістики [Текст] / Ф.С. Бацевич. – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2003. – 281 с. – ISBN 966-613-169-2.

Дикарева 2002: Дикарева, С.С. Межъязыковая коммуникация в сети Интернет [Текст] / С.С. Дикарева // Культура народов Причерноморья. – 2002. – № 34. – С. 18-24. – ISSN 1562-0808.

Дикарева 2004а: Дикарева, С.С. Когнитивное моделирование диалога: стереотипный сценарий и «борьба чувств» [Текст] / С.С. Дикарева // Система і структура східнослов'янських мов: До 60-річчя наукової і педагогічної діяльності професора М.Я. Брицина. – К. : Знання України. – 2004. – С. 202-209. – ISBN 966-7201-26-0.

Дикарева 2004б: Дикарева, С.С. Тенденции развития Web-коммуникации: ноогенез и электронная устная [текст] / С.С. Дикарева // Ученые записки ТНУ им. В.И.Вернадского. Сер.«Филология». – Т. 17(56). – № 1. – Симферополь: ТНУ им. В.И.Вернадского. – 2004. – С. 296-304. – ISBN 5-7763-9818-5.

Кубрякова, Демьянков, Панкрац, Лузина 1996: Кубрякова, Е.С., Демьянков, В.З., Панкрац, Ю.Г., Лузина Л.Г., Краткий словарь когнитивных терминов [Текст] / Е.С. Кубряковой (ред.). – М.: Изд-во МГУ, 1996. – 246 с. – ISBN 5-89042-018-6.

Мушнина 2004: Мушнина, М.М. О правовой лингвистике в Германии и Австрии [Электронный ресурс] / Научные работы по юрислингвистике. Режим доступа: <http://www.lexis-asu.narod.ru/other-works/index.html>. – Название с экрана.

Прайд 2002: Прайд, Ю. Юридическая лингвистика в Украине: вчера, сегодня, завтра [Текст] / Ю. Прайд // Юрислингвистика-5. – 2002. – № 5. – С. 31-40.

Серль 1986: Серль, Дж. Р. Классификация иллокутивных актов [Текст] / Дж.Р. Серль (пер. с англ. В.З. Демьянкова) // Новое в зарубежной лингвистике. – Вып. XVII. – М., 1986. – С. 170-194.

Сучасна правова енциклопедія 2010: Сучасна правова енциклопедія: Енциклопедія [Текст] / О.В. Зайчук (ред.). – К.: Юрінком Інтер, 2010. – 382 с. – ISBN 978-966-667-369-8.

Тихомиров, Тихомирова 1997: Тихомирова, Л.В., Тихомиров, М.Ю. Юридическая энциклопедия [Текст] / М.Ю. Тихомиров (ред.). – М. : Издание г-на Тихомирова М.Ю. – 1997. – 526 с. – ISBN 5-89194-004-3.

Чернявская 2007: Чернявская, О.Г. Лингвистические аспекты популяризации правового знания в сети Интернет [Текст] / О.Г. Чернявская // Прикладна лінгвістика та лінгвістичні технології: MegaLing-2007: 36. наук. пр. / НАН України. Укр. мовн.-інформ. фонд, Таврійськ. нац. ун-т ім.В. І. Вернадського. – К.: Довіра, 2007. – 345 с. – Укр., рос, англ. ISBN 978-966-507-219-5 – С. 373–392.

Юрислингвистика-1 1999: Юрислингвистика-1: Проблемы и перспективы: Межвуз. сб. науч. тр. / Н. Голев (ред.). – Барнаул.: изд-во Алт. ун-та, 1999. – Вып. 1. – 187 с. – ISBN 5-0079-0091-4.

Moeshler 2004: Moeshler, J. Intercultural Pragmatics: a cognitive approach [Eext] // Intercultural pragmatics. International Journal. – 2004 – Vol. 1-1, Mouton de Gruyter, Berlin-New-York. – P. 49-70.

Volk 2002: Volk, M. Using the Web as Corpus for Linguistic Research [Text] // Catcher of the Meaning. Festschrift for Prof. Haldur Oim on the occasion of his 60th birthday, Tartu, 2002. – P. 355-369. – ISBN 9985-4-0230-8.

В статье рассматриваются когнитивная и прагматическая специфика юридической коммуникации, анализируются, в каких Интернет-ситуациях используются правовые знания на специализированных Web-сайтах юридической направленности украинского сектора Интернета.

Ключевые слова: язык права, когнитивная прагматика, украинский сектор Интернета.

The article deals with cognitive and pragmatic specific character of legal communication. Different types of Internet- situations that need application of legal knowledge presented on specialized legal web-sites of the Ukrainian Internet-sector are analyzed.

Keywords: language of the law, cognitive pragmatics, the Ukrainian Internet-sector.

Надійшла до редакції 20 січня 2010 року.

Елена Долбилова, Алексей Кретов

ББК 81.2 Ром

УДК 812.16'33

ПАРАДИГМАТИЧЕСКАЯ СТРАТИФИКАЦИЯ КАТАЛАНСКОЙ ЛЕКСИКИ И АКСИОЛОГЕМЫ КАТАЛАНСКОЙ МЕНТАЛЬНОСТИ

Уперше досліджено розподіл каталанської лексики за числом синонімів, виділено парадигматичне ядро каталанської лексики. Виявлено значення, що мають максимальну цінність для носіїв каталанської мови. Запропоновано поняття аксіологеми, гіпераксіологеми, аксіосфери. Виділено найважливіші аксіологеми каталанської ментальності, досліджено та описано їх організацію.

Ключові слова: каталанська мова, параметричний аналіз лексики, синонімія, парадигматичне ядро лексики, аксіологеми.

Данное исследование является первым опытом применения параметрического анализа, разработанного В.Т. Титовым [Титов 2002; 2004], к материалу каталанской лексики. Цель данной статьи – выявить парадигматическое ядро каталанской лексико-семантической системы и предложить его содержательную интерпретацию.

Существенными для лексико-семантической системы признаются четыре параметра: 1) функциональный (длина слова); 2) эпидигматический (количество значений); 3) синтагматический (количество фразеологизмов); 4) парадигматический (максимальный размер синонимического ряда, в который входит данное слово).

Объектом исследования является каталанско-русский словарь [Bank et al. 1999], превращенный в базу данных, послужившую источником необходимой информации, предметом – синонимические отношения между словами в этом словаре.

В монографии В.Т. Титова парадигматическая стратификация лексики осуществлялась с опорой на частотность метаслов [Титов 2002]. Частота метаслов на всем корпусе словаря позволяет выделить метаслова с гиперонимической и синонимической функций.

Впоследствии В.Т. Титов и А.А. Кретов предложили позиционный метод парадигматического анализа лексики [Кретов, Титов 2006]. За позицию в дефиниции принимается порядковый номер метаслова в дефиниции: первое метаслово дефиниции занимает первую позицию, второе – вторую, третье – третью. Затем подсчитывается частота метаслова в первой позиции, в первых двух позициях, в первых трех позициях, вплоть до полного состава дефиниции.

Таким образом, для выделения парадигматического ядра словаря необходимо в отдельные строки собрать все значения всех слов и фразеологизмов словаря по принципу: одна строка – одна дефиниция и осуществить описанный выше позиционный анализ дефиниций. Слова, дефиниции которых совпали в первых трех позициях (тем более – совпали целиком), допустимо считать синонимами.

Следующим шагом в совершенствовании компьютерной стратификации лексики по парадигматическому параметру явились работы В. Т. Титова и А. А. Кретова в соавторстве с Н. В. Огарковой и автором этой статьи [Кретов и др. 2008; Огаркова и др. 2008]. Синонимические ряды строятся на основе отношений между множествами метаслов, входящих в дефиниции. Совпадение и включение этих множеств дают синонимы. В случае пересечения множеств синонимичными признаются лексемы, в дефинициях которых множества метаслов совпадают на половину и более. Работа с пересекающимися множествами проводилась в интерактивном режиме. Парадигматическая стратификация каталанского словаря представлена в таблице 1.

Таблица 1
Распределение каталанской лексики по числу синонимов

Синон.	Рядов	Накопл.	П-вес
15	1	1	1.000
13	2	3	1.000
11	1	4	1.000
10	3	7	1.000
9	10	17	0.999
8	9	26	0.999
7	20	46	0.998
6	43	89	0.996
5	117	206	0.992
4	252	458	0.982
3	768	1226	0.952
2	3408	4634	0.818
1	20774	25408	0.000

Как мы видим, системный вес лексических значений, объединяющих синонимические ряды, убывает по мере убывания их размерности. Эта зависимость представлена на Рис. 1.

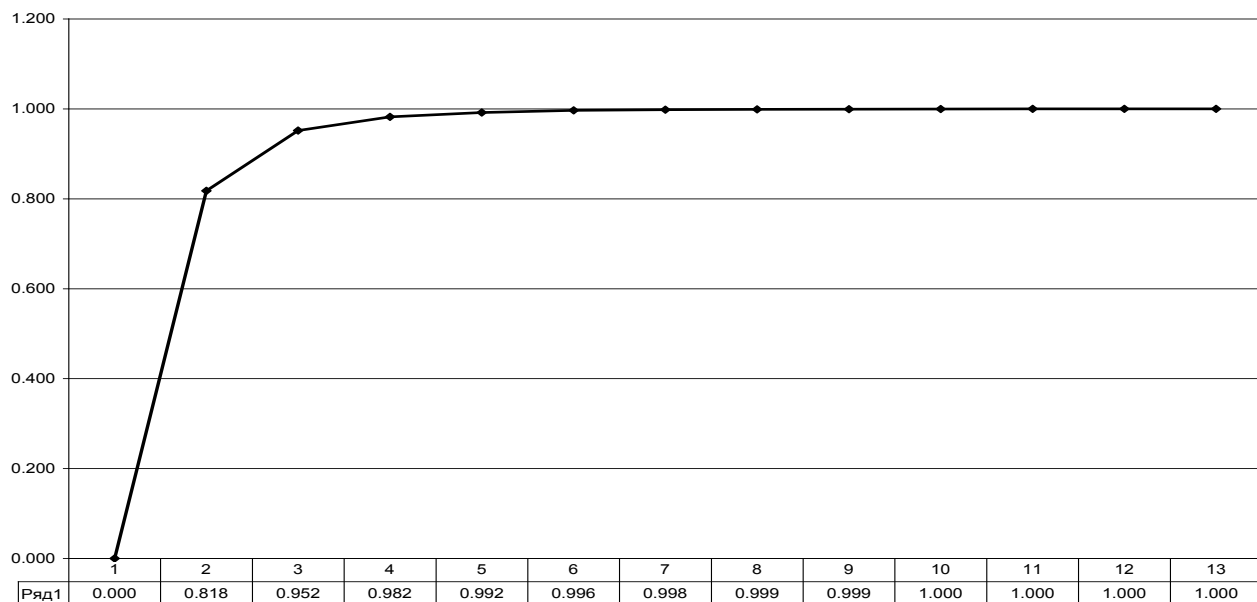

Рис. 1. Распределение каталанской лексики по парадигматическому весу

В трудах В. Т. Титова [Титов 2002; 2004] убедительно доказано, что чем важнее то или иное значение для носителей языка, тем больше синонимов оно имеет. Следовательно, размерность синонимического ряда указывает на относительную важность того или иного значения для носителей того или иного языка. Это свойство синонимических рядов мы и намерены использовать в дальнейшем, а пока рассмотрим максимальные по своим размерам синонимические ряды по данным словаря-источника.

Максимальные синонимические ряды в каталанском языке образуют следующие значения: ‘круг’ – 15: *acomboiar* 0,0008; *amanerat* 0,0008; *amanollar* 0,5854; *ametlla* 0,0008; *amplada* 0,0008; *cercle* 0,9388; *flotador* 0,5854; *passada* 0,9921; *roda* 0,8066; *rodona* 0,5854; *ronda* 0,9388; *rotllana* 0,0008; *rotlle* 0,9616; *tort* 0,9616; *volta* 0,9616; ‘вид’ – 13: *acensar* 0,0008; *amatar-se* 0,5854; *amortitzacio* 0,0008; *aspecte* 0,5854; *capa* 0,9749; *categoria* 0,8066; *fatxa* 0,0008; *fila* 0,8066; *modalitat* 0,0008; *presentacio* 0,8066; *semblanca* 0,8972; *sort* 0,9388; *vista* 0,9835; ‘поднимать’ – 13: *abellir* 0,0008; *aerosol* 0,0008; *aixecar* 0,9953; *alcar* 0,9964; *arborar* 0,9882; *arquejar* 0,8066; *elevant* 0,9882; *enlairar* 0,9616; *hissar* 0,5854; *llevar* 0,997; *muntar* 0,9941; *pujar* 0,9976; *redrecar* 0,8972; ‘принимать’ – 11: *abacial* 0,0008; *abracar* 0,9835; *acceptar* 0,0008; *acollir* 0,8066; *admetre* 0,5854; *adoptar* 0,8972; *anilar* 0,5854; *al-ludir* 0,5854; *encaixar* 0,9749; *prendre* 0,9989; *rebre* 0,8972; ‘вести’, ‘освободить’, ‘угол’ – 10; ‘быть’, ‘вход’, ‘доска’, ‘передавать’, ‘подниматься’, ‘снимать’, ‘собирает’, ‘спускать’, ‘ставить’, ‘удар’, – 9 и т.д.

Приведённые выше значения, по данным словаря-источника, относятся к наиболее важным значениям для носителей каталанского языка. Это даёт возможность выяснить, какие духовные ценности объективно присущи каталанской ментальности. Назовём систему ценностей, присущую народу, *аксиосферой*. Элементы аксиосферы назовём *аксиологемами*.

В поисках аксиологем, присущих каталанской ментальности, проанализируем приведённые выше значения.

Парадигматической доминантой каталанской лексики по данным словаря-источника является ‘круг’ – символ устойчивости, стабильности и в то же время замкнутости, что позволяет считать эти свойства аксиологемами ментальности каталанцев. К этому же множеству смыслов примыкают семемы ‘доска’, ‘удар’ и ‘быть’. При этом ‘круг’, ‘быть’ и ‘доска’ представляют утвердительную сторону каталанской аксиологемы «стабильность»: **taula** *f* стол. || доска. || список. || **mat** таблица. || полотно. || **pl jocs** ничья. || **teatr** подмостки; **taulell** *m* доска. || прилавок. || стойка; **bàscula** *f* весы. || доска; **batedor -a** *adj* бьющий, ударяющий; • *m* аппарат для взбивания. || лопатка. || взбивалка. || **agr** молотилка. || **mús** гриф. || **constr** притвор. || **f** доска; **cloenda** *f constr* перегородка, переборка. || заключение, вывод. || закрытие. || доска, планка. || **bot** перегородочка; **fusta** *f* дерево, лес, древесина. || бревно, брус, балка. || палка, полено, брусочек. || деревянная миска. || **mar** лёгкое гребное судно; **galera** *f mar* галера. || женская тюрьма. || крытая телега, фургон. || **gràf** наборная доска. || **zool** кровать [один её вид]; **llauna** *f* жесть. || консервная банка. || доска; **pissarra** *f min* шифер, сланец. || доска; **placa** *f* доска. || пластина, лист. || нагрудный знак. || доска. || **fotog** пластинка; **post** *m mil* пост, пункт; • *f* доска, пластина.

Семема ‘удар’ представляет отрицательную сторону каталанской аксиологемы «стабильность». О правилах интерпретации романских семем с максимальным парадигматическим весом см. в статье А.А.Кретова и В.Т.Титова [Кретов, Титов 2008], которой мы и руководствуемся.

Следующая каталанская аксиологема представлена семемами ‘вид’, ‘угол’, ‘вход’. С одной стороны, она является дополнительной к аксиологеме «стабильность», а которой мы выявили аспект «внутреннее, замкнутое, скрытое», т.к. вид – это прежде всего нечто явное, внешнее, открытое зрению. С другой стороны, ‘вид’ – это основа и способ упорядочения, классификации мира, и тогда вид связан с генезисом, происхождением вещей, обращаясь к внутреннему, сущностному, стабильному. Таким образом, ‘вид’ тесно связан с аксиологемой «стабильность» через оппозицию аксиологем “внешнее↔внутреннее”. Преобладание зрительного кода в представлении внешнего позволяет считать его маркированным членом оппозиции. Представление о богатстве смыслов, объединяемых каталанской аксиологемой «внешность» даёт следующий ряд слов и их значений: **aire** *m* воздух. *L'avió vola per l'aire* самолёт летит по воздуху. || ветер. || вид. манеры. || **mus** мотив, напев. || **fig** манера держать себя; **aparença** *f* внешность, облик, наружность. || **pl** внешний вид, внешние признаки; **aspecte** *m* вид, внешний вид; **caire** *m* ребро, грань, угол, край. || угол. || **aeron** угол. || **fig** вид, характер, аспект; **capa** *f* плащ, накидка. || вид. || слой. || плёнка. || слой краски. || **geol** пласт, слой; **cara** *f* лицо, физиономия, рожа, морда. || морда. || сторона. || поверхность, сторона. || **fig** вид, обличье, выглядеть. || лицевая сторона; **casta** *f* род. || порода, раса. || род, вид, класс, качество. || каста. || **fig** сословие; **categoria** *f filol* категория. || категория, разряд. || **gram** вид; **classe** *f* класс. *La lluita de classes* борьба классов. || класс. || класс, аудитория. || урок, занятия. *classe de matemàtiques* урок математики. || **bot zool** вид, класс, раздел; **color** *m* цвет. || **art** цвет, тон, краска || цвет. || **mus** колорит. || **fig** тон. || характер, оттенок. || вид, видимость; **espècie** *f* род, вид, разновидность. || вид, сорт; **estampa** *f* гравюра, эстамп. || **relig** фигура, образ. || **tecn** штамп. || **mar** зеркало. || **fig** вид, фигура; **exterior** *adj* внешний. || внешний, иностранный. || внешний, наружный, поверхностный. || **fig** поверхностный, внешний; • *m* улица. || [квартира, выходящая окнами на внешнюю сторону дома]. || заграница. || внешняя сторона, экстерьер. || вид, облик, наружность, внешность. || **pl cin** натурные съёмки; **família** *f* семья. || род, дом. || **bot zool** семейство, вид; **fatxa** *f fam* вид; **figura** *f* внешность, фигура, внешний вид, наружность, лицо, облик. || личность, фигура. || **lit** театр персонаж, герой. || **geom herald jocs** фигура. || **pl esport** фигуры, упражнения; **fila** *f* ряд, вереница, шеренга. || **mat** ряд. || вид; **físic -a** *adj* физический, материальный; • *m f* физик. || *m* внешность, внешний вид; **forma** *f* форма, вид, образ, внешность. || возможность, средство, способ, манера. || форма, вид. || колodka. || **gràf** печатная форма. || **esport** форма. || **pl** приличия, формы. || формы, виды, выражения.; **gènere** *m biol* род, вид. || сорт, вид, класс, тип. || **com** товар. | ткань, материал. || **gram** род. *genere masculí* мужской род. *genere femení* женский род. || **lit** жанр; **índole** *f* натура, природа, род, вид; **llel** *f* закон. || проба. || вид, сорт. || привязанность, любовь. || власть. || **fer la llei**

диктовать законы; **llinatge** *m* род, происхождение. || род, вид; **mena** *f min* руда. || вид, род, класс, модель. || **mar** толщина; **modalitat** *f* вид; **mode** *m* вид, образ, способ, приём. || **gram** наклонение. || **mús** тон, лад, строй; **paisatge** *m* пейзаж, вид; **pinta** *f* расчёска. || гребень. || пятно. || **jocs** крапинка. || **fig** вид, внешность; • **m** штука, мошенник; **planta** *f bot* растение, цветок. || ступня. || **constr** этаж. || основание, фундамент. || план, вид сверху. || фабрика, завод. || **esport** позиция. || виноградная лоза. || **agr** плантация. || **fig** вид, наружность; **port** *m mar* порт, гавань. || перевал. || **fig** убежище, приют. || перевоз. || манеры, внешний вид. **pl** оплата; **porta** *f constr* дверь. || вход. || дверца. || **geog** перевал, ущелье. || **fig** дверь; **presència** *f* присутствие, пребывание. || внешний вид, наружность; **presentació** *f* представление. || вид. || **med** положение; **semblança** *f* сходство, похожесть, подобие. || вид. || **geom** подобие. || **lit** биографический очерк; **semblant** *adj* похожий, схожий, подобный. || **geom** подобный; • **m** лицо, вид; **sort** *f* судьба, участь, доля, рок || жребий. || удача, везение. || вид. || **agr** участок; **vista** *f* зрение. || взгляд, взор. || пейзаж, ландшафт. || вид. || **fig** вид на [Ac]. || **dr** рассмотрение, разбор. || **art** вид. || **m f** таможенник.

Семема 'угол' допускает широкую интерпретацию; как утвердительную: «основа, узел конструкции», своего рода **pedra angular** «краеугольный камень», так и отрицательную: «острая фигура» – «**corn** *m* рог. || рожок. || рог, рожок. || остроконечный край. || угол. || клюв»; **punta** *f* остриё, наконечник, острый конец. || конец, кончик, край. || носок. || угол»; **bec** *m* anat клюв. || угол, уголок, край, краешек || носик. || зубчик», способная нарушить целостность и замкнутость объекта и тем самым представляющая для него такую же угрозу, как и 'удар'. ; Кроме того, 'угол' – сакральное место, находящееся на границе внешнего и внутреннего явного (видного) и сокровенного; 'угол' – это край, грань, рубеж, предел, граница: **caire** *m* ребро, грань, угол, край. || угол. || **aeron** угол. || **fig** вид, характер, аспект | направление, курс. || **al caire de l'abisme** *fig* на краю гибели; **canteu** *m* ребро, бок. || край, угол, конец. || горбушка. || обрез книги; **cantó** *m* ребро, угол. || сторона, угол, бок. || **geog** кантон. || **anar cadascú pel seu canto** идти своей дорогой. || **quatre cantons** перепутье; перекрёсток; **confi** *m* край, предел, граница, уголок.

Из этого значения естественным образом развивается значение внутренней части замкнутого пространства, укрытия, 'потайного места': **racó** *m* угол. || потайное место, тайник. || отдалённое место. || сбережения.

А то, что лежит в 'потайном месте' – 'сбережения', связано метонимическим переносом с семемой 'угол' > 'место (в углу = тайник) > то, что находится в этом месте (сбережения)'. Граница между внутренним и внешним пространством обозначена и семемой 'вход'. Ведь 'вход' – это всегда вход во что-то и в то же самое время выход из этого замкнутого пространства. 'Вход' – это всегда брешь в том, что образует внутреннее пространство. Это всегда нейтрализация оппозиции «внешнее ↔ внутреннее». Следовательно, 'вход' относится к смыслам-медиаторам, нейтрализующим оппозиции и объединяющим их в систему, то есть – к системообразующим смыслам. По аналогии с термином *гиперфонема*, обозначающим нейтрализацию противопоставленности двух фонем, назовём смыслы-медиаторы, в которых диалектически снимается противопоставленность двух аксиологем, *гипераксиологемой*.

Гипераксиологичность относительно оппозиции «внешнее ↔ внутреннее» сближает семемы 'угол' и 'вход'.

Однако семема 'вход' пусть косвенно, но связывает противочлены ещё одной оппозиции: 'вход' – это 'нечто неподвижное, обеспечивающее движение – ход'. Как видим, семема 'вход' обладаем высокой системообразующей способностью, связывая сразу две оппозиции: «внешнее ↔ внутреннее» и «неподвижное ↔ подвижное».

О богатстве смыслов, организованных семемой 'вход' свидетельствует следующая лексика: **boca** *f anat* рот. || осадок, вкус, привкус. || букет. || губы, рот. || рот, едок. || отверстие. || вход. || выход. || начало улицы. || рама. || рукав. || отверстие брючины. || устьем. || зев, пасть. || **mar** люк. || **mil** дуло. | жерло. || **a boca de canó** в упор; **entrada** *f* вход, заход, въезд. || вход. || право входа, вход, доступ. || заход. || слово. || зрители. || билет. || доход, поступление. || начало. || **mús** вступление. || **com** первый взнос; **gola** *f anat* горло, глотка, зев, гортань. || вход. **La gola d'una cova** вход в пещеру. || теснина. || латный нашейник. || гофрированный воротничок. || **arquít** карниз. || глотка, гортань. || **relig** чревоугодие. || **mil** укрепление. || **ficar-se a la gola del llop** *fig* <попасть> к волку в пасть. || **mentir per la gola** *fig* врать, как сивый мерин; **grau** *m geog* пролив. | вход. | порт. || степень, ступень || звание, чин. || класс. || **fis** градус. || **mat** степень. || **geom** угол; **ingrés** *m* вход, доступ. || приём, поступление. || **com** денежный вклад; **pas** *m* шаг. || шаг, походка. || след. || место, проход. || шаг, критический момент. || место, отрывок. || **mús** движение, па. || переход, переезд. || перелёт. **Ocell de pas** перелётная птица. || **geog** ущелье. || **mar** пролив, канал. || **fig** шаг, действие. | старание, хлопоты. || переезд; перекрёсток; **porta** *f constr* дверь. || вход. || дверца. || **geog** перевал, ущелье. || **fig** дверь || **ésser a les portes de la mort** *fig fam* быть на пороге смерти; быть при смерти; **portal** *m arquít* подъезд, портал, главный вход.

Примечательно, что семантика 'входа' в каталанском языке порождается либо естественными отверстиями человеческого тела и земли (**boca** *f anat* рот; **gola** *f anat* горло, глотка, зев, гортань; **grau** *m geog* пролив), либо семантической движением: **porta** *f constr* дверь (ср. **portar** *v* тг носить, нести); **pas** *m* шаг (ср. **prohibit el pas** вход запрещён); **ingrés** *m* вход, доступ; **entrada** *f* вход, заход, въезд.

Механизм перехода от семемы 'внутреннее' к семеме 'обладание, собственность' представляется нам так: внутреннее пространство может принадлежать человеку. То, что находится во 'внутреннем пространстве' данного человека, то и является его 'собственностью', тем он и 'обладает'. Что сокрыто в некоем внутреннем

пространстве, то и ‘сокровище’. Можно сказать определённое: само обладание выводится из значения внутреннего пространства: человек имеет то, что находится в его внутреннем пространстве. Следовательно, ‘обладать чем-то’ – значит, ‘иметь нечто в своём внутреннем пространстве’, а ‘собственность’ – то, что ‘находится в собственном внутреннем пространстве’

Порождаемое оппозицией «внешнее ↔ внутреннее» значение собственности, сокровища, богатства, естественным образом приводит нас ко второй аксиологеме каталанской ментальности – «обладанию (богатством)», представленного семемами ‘принимать; передавать; собирать’. Все эти значения объединены семей ‘обладание’: принимать – ‘начинать обладать’, передавать – ‘каузировать кого-то обладать’, собирать – ‘преумножать обладание’.

Следующий семантический кластер образуют семемы ‘поднимать; подниматься; снимать; спускать; ставить’ объединённые общей семей ‘в е р т и к а л ь : поднимать – ‘перемещать по в е р т и к а л и вверх, подниматься – перемещаться по в е р т и к а л и вверх’, спускать – ‘перемещать по в е р т и к а л и вниз’, снимать – ‘каузировать перемещение предмета, пребывавшего наверху, вниз по в е р т и к а л и , ставить – ‘приводить в в е р т и к а л ь н о е положение (об удлинённом предмете стабильной формы)’. Таким образом, ещё одной аксиологемой каталанской ментальности является « в е р т и к а л ь ». Разумеется, вертикаль осознаётся лишь в противопоставлении горизонтали. И действительно, среда обитания каталонцев состоит из горизонтали моря (и равнины) и вертикали Пиренеев. Показательно, что роль вертикали, как это показала В. В. Корнева [Корнева 2008], велика и в ментальности соседнего и родственного каталонцам испанского народа, среда обитания которого близка к среде обитания каталонцев. Следует отметить и то, что в большинстве семем ‘вертикаль’ связана с ‘движением’: даже в ‘ставить’ означает ‘перемещать из горизонтального положения в вертикальное’. Следовательно, аксиологема «вертикаль» не только противопоставлена «горизонталь», но и нейтральна (немаркирована) по отношению к оппозиции «движение ↔ неподвижность».

Ещё одна аксиологема каталанской ментальности представлена семемой ‘освобождать’ – ‘каузировать кого-л. быть свободным’ или просто ‘давать свободу кому-л.’. Таким образом, семема ‘освобождать’ свидетельствует о наличии в каталанском менталитете аксиологемы «свобода».

И, наконец, последний тип максимально важных для каталанского менталитета семем представлен семемой ‘вести’.

С одной стороны, сема ‘движение’, представленная в семеме ‘вести = направлять чьё-л. движение, указывать путь, направление движения’ противопоставляет её аксиологеме «стабильность», которая одним из аспектов равна «неподвижности». Так, в числе каталанских аксиологем выявляется оппозиция «подвижное ↔ неподвижное». Ср. отношение семем ‘вести’ (подвижное) ↔ ‘доска’ быть, (неподвижное).

Не менее, а скорее – даже более важной с аксиологической точки зрения в семеме ‘вести’ является имплицитная сема ‘лидерство’, представленная в дефинициях метасловами ‘за собой’. Ср. **arrossegar** v tr || fig <при>вести за собой. <. . .> *La guerra arrossega calamitats* война ведёт за собой бедствия; **comportar** v tr || <. . .> приводить <привести> за собой. *Això comportarà un desastre* это приведёт за собой настоящее бедствие; **importar** v tr <при>вести за собой, <. . .>. *Aquesta operació importa una despesa considerable* эта операция ведёт за собой значительный расход. ‘Лидерство’ – это атрибут властности: способность направлять движение других, управлять им. Это возвышает лидера как ведущего над ведомыми, что соответствует социальной проекции аксиологемы «вертикаль». Так, последней из выделенных нами, оказывается аксиологема «лидерство».

Изложенное выше обобщено в таблице 2.

Таблица 2
Представленность аксиологем каталанской ментальности в семемах максимальных синонимических рядов

Аксиологемы	Замкнутость	Красота	Собственность	Высота	Свобода	Лидерство
	Надёжность					
Семемы	круг	вид	принимать	поднимать	освобождать	вести
	доска	угол	передавать	подниматься		
	удар	вход	собирать	снимать		
	быть			спускать		
				ставить		

Подведём итоги. Как показывают данные каталанско-русского словаря [Bank et al. 1999] каталанскому менталитету свойственны следующие аксиологемы: «замкнутость (круг)», «надёжность (стабильность)», «собственность (обладание)», «высота (вертикаль)», «свобода» и «лидерство». При этом аксиосфера каталанского языка является не кучей, а системой аксиологем, организованных (и порождённых), в свою

очередь, системой оппозиций: «неподвижность ↔ движение», «внешнее ↔ внутреннее», «горизонталь ↔ вертикаль».

Особую роль в организации аксиосферы играют гипераксиологемы, в которых происходит диалектическое снятие противоречия, представленного семантической оппозицией.

Так, гипераксиологема «круг» (замкнутое пространство), соединяет в себе возможность движения (по кругу) с неподвижностью (без выхода за пределы круга, т.е. без перемещения). Кроме того, круг как замкнутая фигура, является гипераксиологемой оппозиции «внешнее ↔ внутреннее», обладая и тем, и другим. Двойная гипераксиологичность круга, связывающая воедино «подвижное ↔ неподвижное», «внешнее ↔ внутреннее», позволяет понять, отчего семема 'круг' оказывается доминантой каталанской парадигматики. Если принять во внимание, что обладание мыслится как пребывание чего-л. во внутреннем пространстве, а освобождение – как перемещение из внутреннего пространства вовне, то очевидно, что круг сводит воедино практически все горизонтальные координаты и в своей тотальности противопоставлен вертикали. Таким образом, оппозиция «горизонталь ↔ вертикаль» замыкает и венчает собой каталанскую аксиосферу.

Литература

Корнева 2008: Корнева, В.В. Наречия и параметры пространственной картины мира [Текст] / В.В. Корнева ; Воронежский государственный университет. – Воронеж, 2008. – 301 с. – Библиогр.: с. 268-300. – ISBN 978-5-9273-1298-6. – (Монография)

Кретов, Титов 2006: Кретов, А.А., Титов, В.Т. Алгоритм позиционного выявления синонимии [Текст] / А.А. Кретов, В. Т. Титов // Вестник ВГУ. Серия Системный анализ и информационные технологии. – 2006. – № 1. – С.62-65. – Библиогр.: с. 65.

Кретов, Титов 2008: Кретов, А. А., Титов, В. Т. Позиционный анализ парадигматики романско-русских словарей [Текст] // Проблемы компьютерной лингвистики: сборник научных трудов / А. А. Кретов (ред.). – Вып. 3. – Воронеж: Издательско-полиграфический центр Воронежского государственного университета, 2008, С.266-282. – Библиогр.: с. 281-282.

Кретов, Титов, Огаркова Долбилова, 2008: Кретов, А. А., Титов, В. Т., Огаркова, Н. В., Долбилова, Е. В. Структура и описание программного комплекса для проведения лексико-семантического анализа языка. [Текст] / А.А. Кретов, В.Т. Титов, Н.В. Огаркова, Е.В. Долбилова // Лінгвістичні студії. Зб. наук. праць. – Вип. 16. – Донецьк: Донецький національний університет, 2008. – С.393-400. – Библиогр.: с. 400.

Огаркова, Березовская, Кретов 2008: Огаркова, Н.В., Березовская, О.А., Кретов, А.А. Анализ характеристик словаря и структуры словарной статьи, необходимых для корректной работы блока разбора программного комплекса «Uni(версальный) CompLex/СПЛекСИс (Система для Проведения ЛЕКСико-Семантических Исследований)» [Текст] / Н.В. Огаркова, О.А. Березовская, А.А. Кретов // Проблемы компьютерной лингвистики. – Выпуск 3. – Воронеж, 2008, С. 159-173. – Библиогр.: с. 173.

Титов 2002: Титов, В. Т. Общая количественная лексикология романских языков [Текст] / В.Т. Титов. – Воронеж, 2002. – 240 с. – Библиогр.: с. 231-237. – ISBN 5-7466-1227-x.

Титов 2004: Титов, В. Т. Частная количественная лексикология романских языков [Текст] / В.Т. Титов. – Воронеж, 2004. – 552 с. – Библиогр.: с. 161-170. – ISBN 5-9273-0739-6.

Bank, Szmidi 1999: Bank, Svetlana (català-rus); Szmidi, Dorota & Zgustová, Monika (rus-català). Diccionari rus-català y català-rus [Text]. – Barcelona: Enciclopèdia Catalana, 1999. – 585 p. – ISBN: 84-412-0127-7.

Впервые исследовано распределение каталанской лексики по числу синонимов, выделено парадигматическое ядро каталанской лексики. Выявлены значения, обладающие максимальной ценностью для носителей каталанского языка. Предложены понятия аксиологемы, гипераксиологемы, аксиосферы. Выявлены важнейшие аксиологемы каталанской ментальности, исследована и описана их организация.

Ключевые слова: каталанский язык, параметрический анализ лексики, синонимия, парадигматическое ядро лексики, аксиологемы.

The paper introduces a pioneering effort to present the distribution of Catalan words according to the number of synonyms. As a result, the paradigmatic nucleus of Catalan vocabulary is defined, and the meanings which are most essential for Catalan speakers are disclosed. The paper proposes the concepts of axiologeme, hyperaxiologeme and axiosphere. Dominant Catalan axiologemes are singled out, and their structure is described.

Keywords: Catalan language, parametric analysis of vocabulary, synonymy, paradigmatic nucleus of Catalan vocabulary, axiologeme.

Надійшло до редакції 19 січня 2010 року.

ББК 81.1

УДК 811.16'33

КВАНТИТАТИВНАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА СЛАВЯНСКОЙ ФРАЗЕОЛОГИИ

Стаття присвячена синтагматичній стратифікації слов'янської лексики: розподілу слів за кількістю фразеологізмів, до яких вони входять. Виділено фразеологічне ядро слов'янських мов. Досліджено найбільш фразеологічно активні слова та значення у слов'янських мовах.

Ключові слова: слов'янські мови, параметричний аналіз лексики, фразеологія, синтагматичне ядро.

Синтагматический параметр является одним из системообразующих при выделении параметрического ядра лексики языка [Титов 2002, 2005]. При оценке синтагматики слова могут использоваться различные подходы: измерение богатства синтаксических связей слова, подсчет количества синтаксических конструкций, в которых реализуется определенный лексико-семантический вариант, определение количества различных синтаксических функций, соединяющих данное слово с другими. Применительно к материалу отдельно взятого языка, очевидно, каждый из этих способов возможен, но имея в распоряжении лексический материал нескольких языков, трудно оценить его по одному основанию, поэтому приходится прибегать к косвенным показателям синтагматической активности. По мнению В.Т. Титова, таким показателем может быть участие слова во фразеологически связанных сочетаниях, имеющих в заромбовой части словарной статьи [Титов, 2003]. Чем в большее число фразеосочетаний входит данное слово, тем больше его синтагматический вес.

Задача исследования – измерить синтагматическую активность слов в славянских языках. Заметим, что мы не претендуем на исследование славянской фразеологии, поскольку преследуем цель через свидетельства словарей косвенным образом оценить богатство лексико-семантической сочетаемости слов.

Для этого были собраны данные о количестве фразеологизмов, имеющих в заромбовой части словарной статьи двуязычных инославяно-русских словарей. Как показывает практика, малые словари зачастую весьма “скупо” используют заромбовую часть, поэтому для некоторых языков приходилось привлекать информацию из большого двуязычного или фразеологического словаря. Таким образом, источниками сбора материала для 14 славянских языков послужили следующие словари:

1. Благова, Цейтлин, Геродес, Панцера, Бауэрова 1994: Благова, Э., Цейтлин, Р.М., Геродес, С., Панцера, Л., Бауэрова, М. Старославянский словарь (по рукописям X – XI веков): около 10 000 слов [Текст] / Э. Благова, Р.М. Цейтлин, С.Геродес, Л. Панцера, М. Бауэрова. – М.: Рус.яз., 1994. – 842 с.

2. Трофимович 1974: Трофимович, К.К. Верхне-лужицко-русский словарь [Текст] / Ф. Михалка, П. Фёлькия (ред.). – М.: Рус.яз., Народное издательство „Домовина” Бауцен, 1974.

3. Гудков 2006: Гудков, В. П. Сербско-русский и русско-сербский словарь [Текст] / В.П. Гудков, С. Иванович. – М.: Рус. Яз.- Медиа, 2006. – 438 с.

4. Длуги, Раевский, Буравцева 1973: Длуги, Д.А., Раевский, Б.Г., Буравцева, Н.Р. Чешско-Русский Словарь: около 11 тыс.слов [Текст] / Д.А. Длуги, Б.Г. Раевский, Н.Р. Буравцева. – М.: «Советская энциклопедия», 1973.

5. Коллар, Доротьякова, Филкусова, Марушиакова 1982: Коллар, Д., Доротьякова, В., Филкусова, М., Марушиакова, Я. Карманный словацко-русский словарь: 10 000 слов [Текст]. Д. Коллар, В. Доротьякова, М. Филкусова, Я. Марушиакова. – М.: Русский язык, 1982.

6. Леонидова 1986: Леонидова, М.А. Карманный болгарско-русский словарь. Джебен болгарско-русски речник: 10.000 слов [Текст] / М.А. Леонидова. – М.: Русский язык, 1986 г. – 468 с.

7. Лепешаў 2008: Лепешаў, І.Я. Слоўнік фразеалагізмаў. У 2 т. [Текст] / І.Я. Лепешаў. – Мінск: Беларус. Энцыклапедыя імя П.Броўкі, 2008.

8. Македонско-русский словарь: свыше 40000 слов [Текст] / Р. П. Усиковой, Е. В. Верижниковой (ред.). – М.: Астрель-Аст, 2003.

9. Ожегов: Ожегов, С.И. Словарь русского языка [Электронный ресурс] / С.И. Ожегов. – Режим доступа: <http://www.ozhegov.org/>

10. Розвадовская 1963: Розвадовская, М.Ф. Польско-русский словарь: ок. 50000 слов и выражений [Текст] / М.Ф. Розвадовская. – М.: Гос. Изд-во иностранных и национальных словарей, 1963.

11. Толковый словарь русского языка 1935-1940: Толковый словарь русского языка в 4-х тт. [Электронный ресурс] / Д.Н. Ушаков (ред.). – М.: ОГИЗ, 1935-1940. – Режим доступа: <http://slovari.yandex.ru/dict/ushakov/>

12. Толовски, Иллич-Свитыч 1963: Толовски, Д., Иллич-Свитыч, В.М. Македонско-русский словарь: с приложением краткого грамматического справочника [Текст] / Д. Толовски, В.М. Иллич-Свитыч. – М., 1963.

13. Фразеологічний словник Української Мови 1993: Фразеологічний словник Української Мови в двох томах / В.М. Білоноженко (ред.). – К.: Наукова думка, 1993. – 984 с.,

14. Doruľa, Kačala, Marsinová 1989: Doruľa, J., Kačala, J., Marsinová, M. et all. Krátky slovník slovenského jazyka (okolo 50 000 slov) [Text] / J. Kačala, M. Pisárčiková (red.). – Bratislava: «Veda» – vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1989. – 588 s.

15. Polański, Sehnert 1967: Polański, K., Sehnert, J. Polabian-English Dictionary. The Hague [Text] / K. Polański, J. Sehnert. – Paris, 1967.

16. Ramułt, Stefan 1893: Ramułt, Stefan. Słownik języka pomorskiego czyli kaszubskiego. – Nacladem Akademii umiejętności. Sclad główny w księgarny spółki wydawniczej polskiej, 1893.

17. Sever, Plotnikova 2006: Sever, J., Plotnikova, O. S. Rusko-slovenski in slovensko-raski moderni slovar = Russko-slovenskij i slovensko-russkij sovremennij slovar' [Text] / J. Sever, O. S. Plotnikova. – Ljubljana: Cankarjeva založba, 2006. – (Zbirka Moderni slovarji).

18. Starosta, Manfred 1984: Starosta, Manfred. Dolnoserbško-němski slovník: šulski slovník dolnoserbškeje řečy [Text] / Starosta, Manfred. – Niedersorbisch-deutsches Wörterbuch. – Leipzig: Interdruck, 1984.

(Дефиниции словарей 15, 16, 18 были переведены на русский язык в целях обеспечения сопоставимости данных).

Нижче (таблицы 1-14) приводяться данніе о количествіе фразеосочетаний и слов, входящих в них для 14 славянских языков. В колонке С-вес таблиц указывается относительная величина синтагматического веса слова, вычисляемая по формуле:

$$Pr_i = \frac{\sum r - R_{1-i}}{\sum r}$$

где $\sum r$ – сумма единиц всех рангов, R_{1-i} – сумма единиц от первого до данного, а Pr_i – вес i -го ранга.

Таблица 1
Синтагматическая стратификация русского словаря

ФС	Слов	Накопл.	Ранг
30	1	1	0,99997
27	1	2	0,99995
26	2	4	0,99990
20	1	5	0,99987
19	1	6	0,99984
18	1	7	0,99982
17	2	9	0,99976
15	1	10	0,99974
14	5	15	0,99961
13	1	16	0,99958
12	2	18	0,99953
11	4	22	0,99942
10	8	30	0,99921
9	5	35	0,99908
8	10	45	0,99882
7	14	59	0,99846
6	24	83	0,99783
5	34	117	0,99694
4	70	187	0,99510
3	148	335	0,99123
2	356	691	0,98191
1	1476	2167	0,94326
0	36028	38195	0,00000

В русском языке наибольшую синтагматическую активность имеют слова *рука* (30), *голова* (27), *дело* (26), *ум* (26), *время* (20), *случай* (19), *честь* (18), *вид* (17), *живой* (17).

Таблица 2
Синтагматическая стратификация украинского словаря

ФС	Слов	Накопл.	С-парам.
137	1	1	0,99996
121	1	2	0,99991

Розділ ІХ. ПРИКЛАДНА ЛІНГВІСТИКА: НАПРЯМИ Й АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

97	1	3	0,99987
94	1	4	0,99983
93	1	5	0,99979
68	1	6	0,99974
67	1	7	0,99970
66	1	8	0,99966
51	1	9	0,99961
50	1	10	0,99957
45	1	11	0,99953
44	1	12	0,99948
42	1	13	0,99944
40	1	14	0,99940
33	1	15	0,99936
31	1	16	0,99931
27	1	17	0,99927
26	1	18	0,99923
23	1	19	0,99918
82	2	21	0,99910
41	2	23	0,99901
39	2	25	0,99893
37	2	27	0,99884
36	2	29	0,99875
35	2	31	0,99867
30	2	33	0,99858
21	2	35	0,99850
29	3	38	0,99837
25	3	41	0,99824
24	3	44	0,99811
22	3	47	0,99798
28	5	52	0,99777
20	5	57	0,99755
18	6	63	0,99729
19	7	70	0,99699
17	7	77	0,99669
13	7	84	0,99639
16	8	92	0,99605
14	8	100	0,99571
15	9	109	0,99532
10	12	121	0,99480
12	17	138	0,99407
11	19	157	0,99326
9	30	187	0,99197
8	34	221	0,99051
7	43	264	0,98866
6	67	331	0,98578
5	97	428	0,98162
4	139	567	0,97565
3	260	827	0,96448
2	571	1398	0,93996
1	1947	3345	0,85634
0	19939	23284	0,00000

В українском языке 137 фразеологизмов образует слово *давати* – давать, 121 фразеологизм существительное *око* – глаз, 97 – *рука* рука, 94 – *мати* иметь, 93 – *душа* душа, далее следуют слова *брати* – брать, *серце* – сердце, *бог* – бог.

Таблица 3
Синтагматическая стратификация белорусского словаря

ФС	Слов	Накопл.	С- парам.
226	1	1	0,99969
209	1	2	0,99938
201	1	3	0,99907
161	1	4	0,99876
146	1	5	0,99845
145	1	6	0,99814
128	1	7	0,99783
123	1	8	0,99752
109	2	10	0,99690
104	1	11	0,99659
98	1	12	0,99628
94	1	13	0,99597
93	1	14	0,99566
88	1	15	0,99535
79	1	16	0,99504
78	1	17	0,99473
74	1	18	0,99442
69	1	19	0,99411
57	1	20	0,99380
54	1	21	0,99349
53	1	22	0,99318
48	2	24	0,99256
53	2	26	0,99194
48	2	28	0,99132
47	1	29	0,99101
46	2	31	0,99039
45	1	32	0,99008
43	2	34	0,98946
42	2	36	0,98884
40	1	37	0,98853
39	1	38	0,98822
38	5	43	0,98667
37	1	44	0,98636
36	1	45	0,98605
35	1	46	0,98574
34	3	49	0,98481
33	3	52	0,98388
32	3	55	0,98295
31	1	56	0,98264
30	2	58	0,98202
29	3	61	0,98109
28	3	64	0,98016
27	6	70	0,97829
26	2	72	0,97767
25	3	75	0,97674
24	4	79	0,97550

Розділ ІХ. ПРИКЛАДНА ЛІНГВІСТИКА: НАПРЯМИ Й АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

23	1	80	0,97519
22	5	85	0,97364
21	6	91	0,97178
20	11	102	0,96837
19	6	108	0,96651
18	10	118	0,96341
17	9	127	0,96062
16	13	140	0,95659
15	8	148	0,95411
14	19	167	0,94822
13	18	185	0,94264
12	23	208	0,93550
11	34	242	0,92496
10	36	278	0,91380
9	43	321	0,90047
8	32	353	0,89054
7	69	422	0,86915
6	97	519	0,83907
5	119	638	0,80217
4	206	844	0,73829
3	293	1137	0,64744
2	664	1801	0,44155
1	1424	3225	0,00000

Столь подробные данные по белорусской фразеологии объясняются использованным источником – специальным словарем фразеологизмов в 2-х томах. Тем не менее лидируют соматизмы – слова со значением частей тела – *вока* – глаз, *рука* – рука и *галава* – голова.

Таблица 4
Синтагматическая стратификация болгарского словаря

ФС	Слов	Накопл.	С-вес
13	1	1	0,9999
11	3	4	0,9996
10	2	6	0,9993
9	1	7	0,9992
8	4	11	0,9988
7	13	24	0,9973
6	9	33	0,9963
5	27	60	0,9933
4	66	126	0,9859
3	154	280	0,9686
2	412	692	0,9224
1	1625	2317	0,7400
0	6596	8913	0,0000

В болгарском языке существительное *време* *с* – время имеет 13 фразеологизмов, далее глагол *правя* – делать, существительное *категория* – разряд, вес, глагол *имам* – иметь, владеть, существительное *билет* – билет, *вода* – вода.

Таблица 5
Синтагматическая стратификация сербского словаря

ФС	Слов	Накопл.	С-вес
10	1	1	0,99990
8	3	4	0,99959
7	1	5	0,99949
6	3	8	0,99918
5	3	11	0,99887
4	13	24	0,99754
3	49	73	0,99252
2	144	217	0,97775
1	811	1028	0,89461
0	8726	9754	0,00000

В сербском языке 10 фразеологизмов приходятся на долю предлога, а первое полнозначное слово со значением ряд образует 8 фразеологизмов. Среди лидеров оказываются также слова со значением рука и день.

Таблица 6
Синтагматическая стратификация старославянского словаря

ФС	Слов	Накопл.	С-вес
12	1	1	0,9999
11	1	2	0,9997
8	1	3	0,9996
7	3	6	0,9992
6	5	11	0,9986
5	5	16	0,9980
4	13	29	0,9964
3	44	73	0,9908
2	84	157	0,9803
1	610	767	0,9035
0	7184	7951	0,0000

В старославянском языке по синтагматическому параметру лидируют слова со значением *быть, время, мал* по 7 фразеологизмов у слов со значением *день, дорога, вид*.

Таблица 7
Синтагматическая стратификация македонского словаря

Фразеол.	Слов	Накопл.	С-вес
11	1	1	0,99997
10	0	1	0,99997
9	0	1	0,99997
8	2	3	0,99991
7	1	4	0,99987
6	6	10	0,99968
5	10	20	0,99937
4	8	28	0,99912
3	40	68	0,99785
2	65	133	0,99580
1	547	680	0,97851
0	30961	31641	0,00000

В македонском языке – *дава* – давать, отдавать (11 фразеологизмов) глава – голова и глагол *држи* – держать (входит в 8 фразеосочетаний), *ред* – очередь; порядок, распорядок; ряд. По 6 фразеологических сочетаний имеют следующие слова: глаголы *дојде* – дойти, доехать; настать; прийти, приехать, прибыть; оди – ехать, ездить; иди, ходить; проходить, простираться; прилагательное *друг* – другой, иной; существительные *крај* – конец; край, кромка; местность; окраина; *око* – глаз, *рака* – горсть.

Таблица 8
Синтагматическая стратификация словенского словаря

ФС	Слов	Накопл.	С-Вес
15	1	1	0,9999
14	1	2	0,9998
13	1	3	0,9998
10	1	4	0,9997
9	3	7	0,9995
8	3	10	0,9992
7	10	20	0,9984
6	10	30	0,9977
5	28	58	0,9955
4	63	121	0,9906
3	150	271	0,9789
2	534	805	0,9372
1	2047	2852	0,7775
0	9966	12818	0,0000

В словенском языке лидирует слово *leto* (год) – 15 фразеологизмов. На втором месте глагол *iti* – идти, ходить, далее следуют слова со значениями время и день.

Таблица 9
Синтагматическая стратификация польского словаря

ФС	Слов	Накопл.	С-парам.
26	1	1	0,9999
18	1	2	0,9998
13	1	3	0,9997
12	2	5	0,9995
10	2	7	0,9993
9	5	12	0,9988

8	3	15	0,9984
7	5	20	0,9979
6	8	28	0,9971
5	18	46	0,9952
4	27	73	0,9924
3	55	128	0,9867
2	113	241	0,9750
1	399	640	0,9337
0	9013	9653	0,0000

В польском языке: *czas* – время (26) *głowa* – голова (18), *góra* – гора (13).

Таблица 10
Синтагматическая стратификация словацкого словаря

ФС	Слов	Накопл.	С-вес
9	1	1	0,99991
7	1	2	0,99981
6	7	9	0,99916
5	17	26	0,99756
4	40	66	0,99381
3	111	177	0,98341
2	441	618	0,94206
1	1459	2077	0,80527
0	8589	10666	0,00000

В словацком языке слово со значением *иметь* входит в 9 фразеосочетаний, *день* – 7, по 6 и менее фразеосочетаний образуют слова *дать*, *вести*, *спрашивать*, *первый* и др.

Таблица 11
Синтагматическая стратификация чешского словаря

ФС	Слов	Накопл.	Вес ранга
17	1	1	0,9999
16	2	3	0,9997
14	1	4	0,9996
11	1	5	0,9996
10	2	7	0,9994
9	5	12	0,9989
8	6	18	0,9984
7	8	26	0,9977
6	10	36	0,9968
5	19	55	0,9951
4	42	97	0,9913
3	74	171	0,9847
2	146	317	0,9717
1	635	952	0,9150
0	10245	11197	0,0000

В чешском языке 17 фразеологизмов имеет слово *černý* – черный, далее 16 фразеологизмов *ruka* – рука и *čert* – черт, 14 – *brát* – брат, 11 – *dát* дать. Далее следуют слова со значением *ум*, *разум* и значением *частей тела* (*голова*, *нога*, *рот*, *лоб*).

Таблиця 12
Синтагматическая стратификация кашубского словаря

ФС	Слов	Накопл.	С-вес
9	2	2	0,99985
8	1	3	0,99977
7	2	5	0,99962
6	12	17	0,99870
5	35	52	0,99603
4	89	141	0,98924
3	465	606	0,95374
2	1687	2293	0,82498
1	5365	7658	0,41546
0	5443	13101	0,00000

В кашубском языке наибольшую синтагматическую активность имеет вежливое обращение к мужчине *rop*, далее следует слово со значением *большой, крупный*. Третью позицию занимает существительное *vid* яркость.

Таблиця 13
Синтагматическая стратификация верхнелужицкого словаря

ФС	Слов	Накопл.	С-Вес
66	1	1	0,99997
41	1	2	0,99994
36	2	4	0,99987
34	2	6	0,99981
28	1	7	0,99978
25	2	9	0,99972
23	1	10	0,99969
22	3	13	0,99959
19	2	15	0,99953
18	2	17	0,99947
17	1	18	0,99944
16	1	19	0,99940
15	1	20	0,99937
14	3	23	0,99928
13	6	29	0,99909
12	7	36	0,99887
11	10	46	0,99856
10	9	55	0,99828
9	16	71	0,99778
8	21	92	0,99712
7	34	126	0,99605
6	66	192	0,99399
5	103	295	0,99076
4	204	499	0,98437
3	403	902	0,97175
2	924	1826	0,94282
1	3146	4972	0,84429
0	26960	31932	0,00000

Из полнозначных слов в верхнелужицком языке максимальное количество фразеологизмов приходится на слово *woda* вода, далее располагаются существительные *woči* глаза и *hlowa* голова. Среди глаголов отмечается *buć* быть, существовать.

Таблица 14
Синтагматическая стратификация нижнелужицкого словаря

ФС	слов	накопл	С-вес
22	1	1	0,9999
17	1	2	0,9999
16	1	3	0,9998
15	1	4	0,9997
13	4	8	0,9995
12	2	10	0,9994
11	3	13	0,9992
10	5	18	0,9988
9	8	26	0,9983
8	9	35	0,9977
7	14	49	0,9968
6	29	78	0,9950
5	29	107	0,9931
4	75	182	0,9883
3	158	340	0,9781
2	399	739	0,9523
1	1369	2108	0,8639
0	13383	15491	0,0000

В нижнелужицком языке, как и во многих других славянских языках, синтагматически активны слова со значением *быть, час, рука, создавать, творить*.

Как показывает проведенное исследование наибольшую синтагматическую активность в славянских языках имеют слова со значением частей тела человека (глаз, голова, рука), времени и его отрезков (год, время, час), а также глаголы: бытийные (быть) и обладания (иметь, давать).

Кроме того, анализ материала показывает, что богатство связанной сочетаемости глаголов связано, как правило, с их грамматическими функциями или полисемией. Богатство же связанной сочетаемости существительных свидетельствует о фразеологически ключевых для данной лингвокультуры словах и обозначаемых ими понятиях. Для синтагматики так же, как и для парадигматики, следует учитывать словообразовательные и прочие варианты слов и не считать их разными лексико-семантическими инвариантами.

Слова с максимальным весом являются наиболее устойчивыми синтагматико-фразеологическими доминантами.

Таблица 15
Стратификация слов с максимальным синтагматическим весом в славянских языках

Лексема	Мак	Бел	Слвн	Укр	Рус	Чеш	Слвк	Серб	Пол	Болг	СтСл	Кашуб	нЛуж	вЛуж
Рука	1,000	1,000	0,996	1,000	1,000	1,000	0,998	0,999	0,999	0,996	0,980	0,954	0,999	0,999
Дать, давать	1,000	1,000	0,996	0,999	0,995	1,000	0,999	0,978	0,934	0,997	0,991	0,954	0,988	0,984
Иметь	0,979	0,997	1,000	0,930	0,982	0,915	1,000	0,978	0,987	0,999	0,904	0,999	0,999	0,999
Голова	1,000	1,000	0,998	1,000	1,000	0,999	0,805	0,895	1,000	0,922	0,904	0,996	0,997	0,999
Время	0,996	-	1,000	0,997	1,000	0,998	0,994	0,998	1,000	1,000	0,904	0,825	0,999	0,999
Глаз	1,000	1,000	0,979	1,000	0,999	0,998	0,983	0,993	-	0,922	0,904	0,825	0,997	0,999
Час	0,996	1,000	0,998	0,998	0,998	0,972	0,805	0,998	0,934	0,993	0,998	-	0,863	0,998
Ряд	1,000	-	0,991	0,986	0,982	-	0,983	1,000	0,975	0,993	0,904	0,999	0,997	0,998
Год	-	0,984	1,000	0,992	0,991	0,915	0,998	0,998	0,999	0,922	-	0,996	0,952	0,998
Быть	-	-	1,000	0,999	0,997	-	0,942	0,895	0,934	0,922	1,000	0,953	0,999	0,997

Посчитаємо суммарний синтагматический вес этих слов. Под суммарным синтагматическим весом понимается относительная величина, полученная в результате сложения параметрических весов, которые имеет это слово в анализируемых славянских словарях: рука 13,92, дать 13,815, иметь 13,668, голова 13,515, время 12,71, глаз 12,599, час 12,551, ряд 11,808, год 11,745, быть 10,638. Таким образом, синтагматической доминантой для славянских языков являются слова со значением 'рука'. На втором месте – глаголы со значением 'дать, давать'. На третьем – слова, имеющие значение 'иметь'.

Обратим внимание на то, какие же слова из этого списка вошли в малые ядра славянских словарей, отобранные по 4 параметрам [Кретов, Меркулова, 2007].

Больше всего слов имеется в ядре старославянского языка – 6 (слова со значениями 'быть', 'время', 'год', 'рука', 'голова', 'иметь'). Далее следует русский язык, в ядре которого 4 слова из данного списка (дать, час, быть, время).

Таким образом, результаты проведенного исследования в большей степени отражают количественный аспект славянской фразеологии, но, тем не менее, наталкивают на предположение, что ядро славянской фразеологии было заложено еще в старославянский период и унаследовано языками, имеющими преемственность письменной традиции.

Литература

Кретов, Меркулова 2007: Кретов, А.А., Меркулова, И.А. Количественные характеристики славянской лексики [Текст] / А.А. Кретов, И.А. Меркулова // Проблемы изучения живого русского слова на рубеже тысячелетий: мат-лы IV межд. науч.-практ. конф.: в 2 ч. – Ч. 1. – Воронеж: ВГПУ, 2007. – С. 58-73.

Титов 2002: Титов, В.Т. Общая количественная лексикология романских языков [Текст] / В.Т. Титов. – Воронеж: Изд-во Воронеж. гос. ун-та, 2002. – 240 с. – (Монография).

Титов 2003: Титов, В.Т. Синтагматическая характеристика славянской лексики: фразеология [Текст] / В.Т. Титов // Вестник ВГУ: лингвистика и межкультурная коммуникация. – 2003. – № 2. – С. 3-16.

Титов 2005: Титов, В.Т. Принципы количественной лексикологии (на примере романских языков) [Текст]: Автореф. ... докт. филол. наук. 10.02.20 – Сравнительно-историческое, типологическое и сопоставительное языковедение / В.Т. Титов. – Тверь, 2005. – 36 с.

Статья посвящена синтагматической стратификации славянской лексики: распределению слов по числу фразеологизмов, в которых они участвуют. Выделено фразеологическое ядро славянских языков. Исследованы наиболее фразеологически активные слова и значения славянских языков.

Ключевые слова: славянские языки, параметрический анализ лексики, фразеология, синтагматическое ядро.

The paper concerns a distribution of the Slavic lexis according to the number of idioms. Syntagmatic nucleus of the vocabulary of the Slavic languages is received. The most phraseologically important Slavic words and meanings are investigated.

Keywords: the Slavic languages, a parametric analysis of lexis, phraseology, a syntagmatic nucleus.

Надійшла до редакції 12 січня 2010 року.

Ганна Ситар, Інна Сахарук

ББК Ш 11р30-253.1

УДК 378.147

ДИСТАНЦІЙНІ УРОКИ З ДИСЦИПЛІНИ «ВСТУП ДО СПЕЦІАЛЬНОСТІ (ПРИКЛАДНОЇ ЛІНГВІСТИКИ)»: ПРИНЦИПИ СТВОРЕННЯ ТА СТРУКТУРА

У статті визначено структуру дистанційних уроків з дисципліни «Вступ до спеціальності (прикладної лінгвістики)». Розглянуто основні компоненти уроку на прикладі одного зі створених уроків – «Юридична лінгвістика».

Ключові слова: вправа, дистанційний курс, дистанційний урок, електронна лекція, тест, юридична лінгвістика.

Характерною рисою сучасного суспільства є бурхливий розвиток цифрових технологій, які входять майже в усі сфери життя. Інформатизація та комп'ютеризація торкнулися і вищої освіти. Одним із напрямів розвитку сучасних навчальних технологій є створення систем дистанційного навчання.

Дистанційною є форма навчання, яка характеризується використанням традиційних форм навчання із залученням новітніх інформаційних технологій [Кухаренко 2002: 5; Преподавание 2003: 31], що дає змогу надати студентам повний комплекс навчальних і довідкових матеріалів, забезпечити індивідуальний графік

опанування курсу, автоматизувати та забезпечити об'єктивність елементів контролю знань та вмінь студентів, посилити самостійну роботу відповідно до вимог кредитно-модульної системи [Положення 2004]. У зв'язку з цим створення дистанційних курсів з окремих дисциплін належить до актуальних завдань сучасної освіти.

Активне використання інформаційних і телекомунікаційних технологій дозволяє автоматизувати й технологізувати процес навчання загалом і його окремі компоненти, зокрема, забезпечити доступ до навчальних матеріалів незалежно від місцеперебування, стану здоров'я і соціального статусу студентів; підвищити швидкість оцінювання рівня знань, умінь, навичок і водночас абстрагуватись від симпатій або антипатій викладачів і студентів та ін. Наведені принципи реалізуються під час проектування та наповнення дистанційних курсів, основними компонентами яких є навчальні матеріали (дистанційні лекції або уроки, практикуми, довідники та ін.), наочності (презентації, схеми, таблиці і под.), елементи контролю (тести, робочі зошити, форуми, дискусії та ін.) та система зворотного зв'язку з викладачем [Уніфіковані вимоги 2008].

Мета пропонуваної статті – визначити структуру дистанційних уроків з дисципліни «Вступ до спеціальності (прикладної лінгвістики)», що викладається студентам першого курсу спеціальності «Прикладна лінгвістика» Донецького національного університету. Поставлена мета передбачає розв'язання таких завдань:

1) установити оптимальну структуру дистанційних уроків з урахуванням особливостей дисципліни «Вступ до спеціальності (прикладної лінгвістики)»;

2) розглянути влаштування основних компонентів дистанційних уроків.

Робоча версія дистанційного курсу розміщена на сервері Центру дистанційної освіти ДонНУ за адресою <http://dl.donnu.edu.ua>, вона захищена паролем і доступна тільки авторам, адміністраторам курсу і зареєстрованим студентам.

Новизна дослідження зумовлена тим, що дистанційні уроки з дисципліни «Вступ до спеціальності (прикладної лінгвістики)» для вищої школи створюються вперше.

Дистанційний (або електронний) урок – основна структурна одиниця дистанційного курсу, що включає комплекс навчальних матеріалів і дає змогу управляти навчальною діяльністю студента. На відміну від електронної лекції урок є керованою структурою, у межах якої навчальний матеріал розбивається на частини, його засвоєння контролюється питаннями та тестовими завданнями, правильні відповіді на які є обов'язковою умовою для переходу до наступної частини уроку та наступних тем курсу [Уніфіковані вимоги 2008].

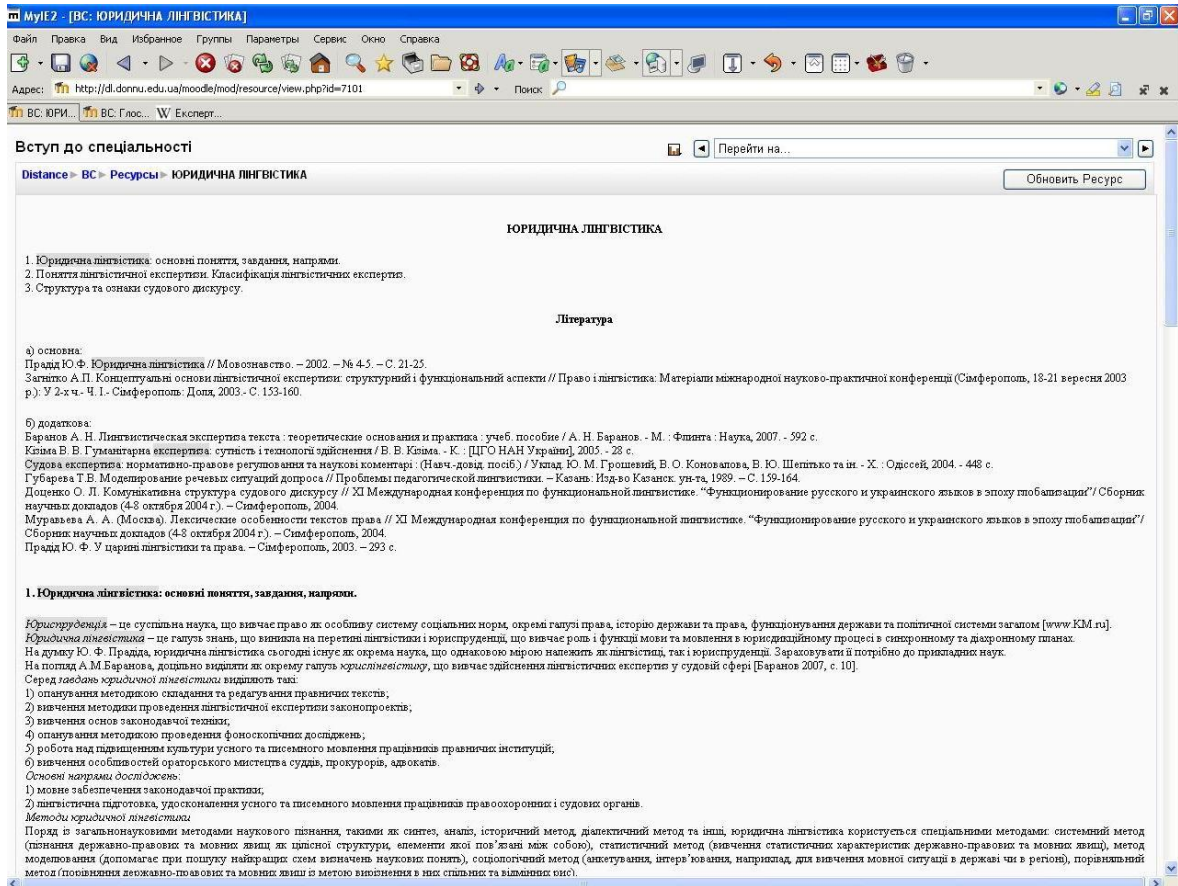
З огляду на специфіку викладання лінгвістичних дисциплін, під час опрацювання структури дистанційного курсу «Вступ до спеціальності (прикладної лінгвістики)», крім вивчення нормативних документів МОН та ДонНУ [Концепція 2000; Положення 2004; Уніфіковані вимоги 2008 та ін.], аналізу наукових публікацій та навчальних посібників з проблеми [Дистанционное 1998; Кухаренко 2002; Сараєв 2002; Ситар, Селіщев 2009; Шуневич 2006; Шуневич 2008 та ін.], ми спиралися на практичний досвід створення дистанційних курсів, присвячених вивченню мов і доступних у мережі Інтернет («Прикладна фонетика»: <http://dl.donnu.edu.ua>, «Language Link» (курс англійської мови): <http://ll.dli.com>, «Он-лайн курс німецької мови»: <http://www.studygerman.ru/>, «Он-лайн курс італійської мови»: <http://www.studyitalian.ru> та ін.). Усе це стало підґрунтям для визначення оптимальної структури дистанційного уроку, що включає такі складники:

- а) електронна лекція;
- б) комплекс вправ репродуктивного і продуктивного рівнів;
- в) система поточного контролю;
- г) термінологічний словник та інші довідкові матеріали.

Розглянемо влаштування цих компонентів на прикладі створеного уроку з теми «Юридична лінгвістика».

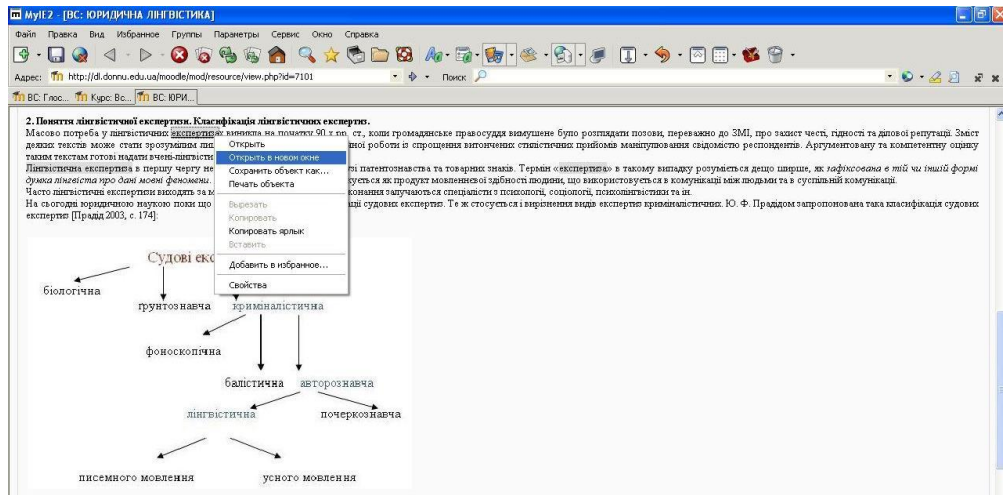
Електронна лекція – це «логічно побудований у текстовому вигляді виклад навчального матеріалу, що містить схеми, таблиці, малюнки, аудіо- та відеофайли, а також розгалужену систему гіпертекстових посилань, що пов'язують текст лекції з іншими уроками та зі словником основних термінів курсу» [Ситар, Селіщев 2010: 41]. Текст електронної лекції має бути чітко структурований відповідно до складеного плану, на початку лекції подається список рекомендованої літератури з поділом на обов'язкову та додаткову (див. мал. 1).

У розміщеній на сервері Центру дистанційної освіти ДонНУ лекції «Юридична лінгвістика» висвітлено питання, необхідні для ознайомлення студентів з юридичною лінгвістикою як галуззю, що виникла на перетині лінгвістики і юриспруденції. Юридична лінгвістика вивчає роль і функції мови та мовлення в юрисдикційному процесі в синхронному та діахронному аспектах [Баранов 2007; Губаєва 1995; Прадід 2006 та ін.]. У поданій лекції визначено поняття «юридична лінгвістика» та «юрислінгвістика», з'ясовано завдання та методи юридичної лінгвістики, виділено основні напрями досліджень у цій галузі. Особливу увагу звернуто на лінгвістичні експертизи, їх статус та класифікацію за різними критеріями (формальним параметром, кількістю експертів, об'єктом лінгвістичних експертиз, основними галузями застосування, обсягом аналізу, рівнем аналізу мови); установлено ознаки та структурні елементи судового дискурсу.

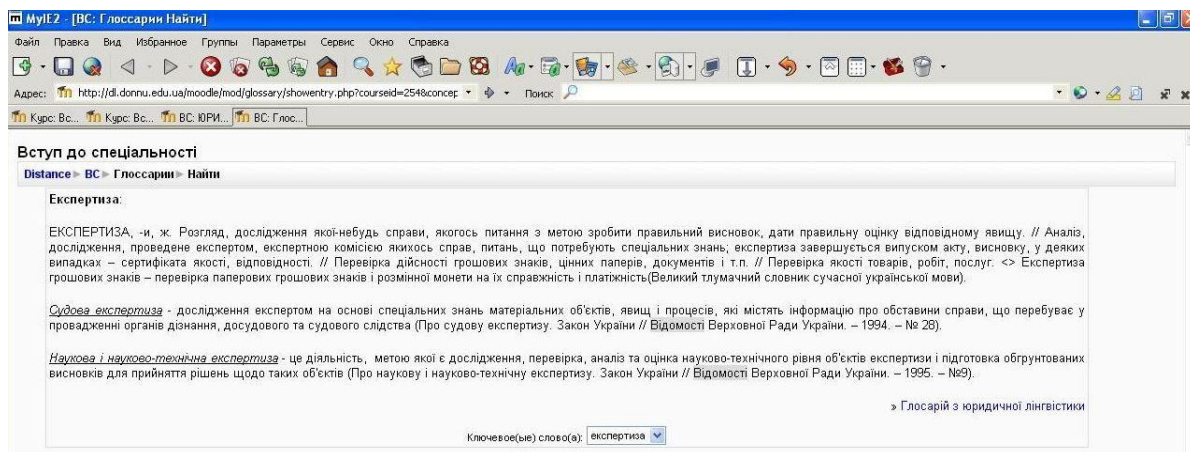

Мал. 1. Електронна лекція «Юридична лінгвістика» (фрагмент)

Основні терміни, що зустрічаються в тексті лекції, проіндексовано за допомогою гіперпосилань на глосарій, який охоплює тлумачення термінів юридичної лінгвістики та суміжних галузей знань (теорії права, дискурсології та ін.) (див. мал. 2 і 3). При індексації враховано парадигму слів-термінів, синонімічні та родові відношення.

Мал. 2. Приклад проіндексованого терміна в електронній лекції «Юридична лінгвістика»

Мал. 3. Глосарій з юридичної лінгвістики (фрагмент)

Закріплення отриманих знань, формування умінь і навичок відбуваються шляхом виконання комплексу вправ, що об'єднує тренувальні та творчі завдання, що відповідають репродуктивному та продуктивному рівням у класифікації М. І. Пентилюк. До репродуктивних дослідницьких завдань зараховує вправи, виконані з неодноразовим повторенням тих чи інших способів дій над мовним матеріалом або за зразком. Вправи, спрямовані на розвиток творчих здібностей учнів або студентів, належать до продуктивних [Методика 2009: 121].

Блок репродуктивних вправ з теми «Юридична лінгвістика» включає 5 електронних завдань, з-поміж яких диференційовано два типи за способом перевірки:

1) автоматичні вправи, виконання яких перевіряється автоматично, що передбачено можливостями серверної оболонки, наприклад:

Визначте пресупозиції у наведених фразах:

- а) *Ви ще досі не побували в нашому супермаркеті?*
- б) *Як вам вдається мати такий чудовий вигляд у вашому віці?*
- в) *Хто, крім Олени, виконав це завдання?*

2) автоматизовані вправи, результати виконання яких потребують перевірки викладачем через варіантність і розгорнутість, наприклад:

У поданому тексті виділіть ознаки судового дискурсу.

Суд апеляційної інстанції, залишаючи зазначене судові рішення без змін, в своїй ухвалі від 31.10.2006 р. зазначив наступне.

Як свідчать матеріали справи, заявник Л. звернувся до суду з вимогою про стягнення з боржника С. отриманих тим в борг грошових коштів, на підставі боргової розписки. При цьому, як вбачається з наданої заявником боргової розписки, С. зобов'язувався повернути отримані ним в борг кошти за першою вимогою позикодавця.

Разом із тим, як у самій заяві Л. про видачу судового наказу, так і в матеріалах справи відсутні будь-які дані про те, що останній звертався до боржника з вимогою про повернення йому позичених коштів. Тому в даному випадку вимога заявника про стягнення з боржника грошових коштів, хоча й ґрунтується на правочині, вчиненому в письмовій формі, однак не є безспірною, оскільки в силу ч. 2 ст. 1049 ЦК України не доведено, що настав строк повернення позики. У зв'язку з цим, заява не може бути задоволена виданням судового наказу без встановлення обставин, що мають істотне значення, шляхом дослідження необхідних доказів з урахуванням відповідних пояснень сторін по справі на загальних підставах, тобто в позовному провадженні ст. 50 КАС України, оскільки КАС не передбачає наказного провадження (Юридичний журнал. – 2007. – № 2).

До продуктивних належить така вправа:

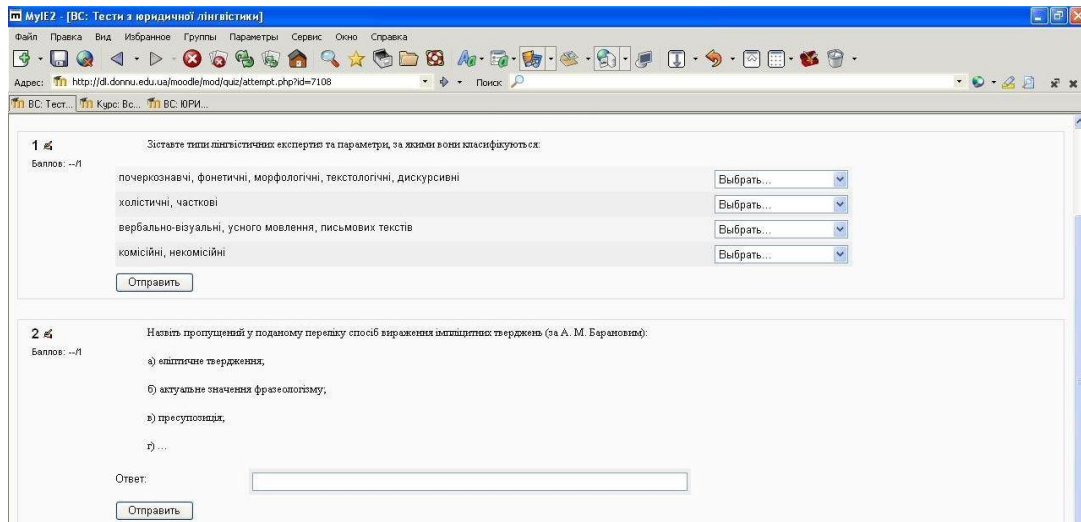
Подайте у вигляді одного з юридичних документів (протокол судового засідання, скарга, донос, вирок тощо) сюжет улюбленої кінострічки.

Усі завдання продуктивного рівня спроектовано як автоматизовані вправи (детальніше про розмежування автоматичних та автоматизованих вправ див.: [Ситар, Селіщев 2009]).

Згідно з «Положенням про дистанційне навчання», рекомендованою формою будь-якого (вхідного, поточного або підсумкового) контролю є тестування [Положення 2004]. Блок контролю дистанційного уроку включає питання для самоперевірки та тестові завдання для поточного контролю. У дистанційних уроках, створених у межах курсу «Вступ до спеціальності (прикладної лінгвістики)», передбачено тестові завдання семи типів (про типи тестів див.: [Коджа 2003; Ситар, Селіщев 2008]; укладені тести з різних тем курсу в паперовому вигляді див. [Ситар, Сахарук 2010]): альтернативні, тести множинного вибору, тести на з'ясування правильності, тести на відновлення пропущених частин, тести на встановлення відповідності,

Розділ ІХ. ПРИКЛАДНА ЛІНГВІСТИКА: НАПРЯМИ Й АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

надання самостійної відповіді на поставлене питання та тести на конструювання визначень основних понять. Зазначимо, що в модульному об'єктно-орієнтованому динамічному навчальному середовищі Moodle, використаному на сервері дистанційної освіти ДонНУ, передбачено завантаження п'яти з потрібних у межах нашої дисципліни різновидів тестових завдань. Попри це обмеження у створюваному дистанційному курсі вдалося реалізувати й інші типи тестів за рахунок залучення можливостей наявних форм і коректного введення варіантів відповідей. Так, тест на відновлення пропущеної частини може бути поданий у шаблоні, призначеному для відкритого тесту (див. завдання 2 на мал. 4) і под.

Мал. 4. Тестові завдання з теми «Юридична лінгвістика» (фрагмент)

Бал за виконаний тест виставляється автоматично, що забезпечує об'єктивність та швидкість оцінювання знань, вмінь і навичок. Оболонка надає студенту змогу побачити коментар до помилкових відповідей. Система контролю налаштована так, що перехід до наступного дистанційного уроку стає можливим тільки за умови правильної відповіді на всі тестові завдання.

Отже, електронний урок як головна структурна одиниця дистанційного курсу має забезпечувати студентів комплексом навчальних і довідкових матеріалів, достатнім для засвоєння відповідної теми. Необхідною умовою для реалізації цього завдання є опрацювання таких обов'язкових елементів уроку: електронна лекція; вправи репродуктивного і продуктивного рівнів; поточний контроль, реалізований у вигляді тестів і контрольних питань; термінологічний словник. Електронний урок «Юридична лінгвістика» створено саме за такою моделлю. Засвоєння навчального матеріалу з цієї теми передбачає обов'язковий аналіз і створення текстів, тому з-поміж усіх можливих завдань перевагу надано автоматизованим вправам, які перевіряє викладач-тьютор у зв'язку з можливою варіативністю їх виконання.

На наступних етапах дослідження передбачено створення дистанційних уроків з інших тем та апробацію дистанційного курсу під час вивчення студентами I курсу дисципліни «Вступ до спеціальності (прикладної лінгвістики)».

Література

Баранов 2007: Баранов, А. Н. Лингвистическая экспертиза текста : теория и практика : учеб. пособие [Текст] / А. Н. Баранов ; Ин-т рус. яз. им. В. В. Виноградова. – М. : Флинта : Наука, 2007. – 592 с. – Библиогр.: с. 556-566. – 3000 экз. – ISBN 978-5-9765-0083-9 (Флинта), ISBN 978-5-02-034561-4 (Наука).

Губаева 1995: Губаева, Т.В. Словесность в юриспруденции: Учебник для студ. вузов, обуч. по напр. и спец. "Юриспруденция" [Текст] / Т. В. Губаева. – Казань : Изд-во Казанского ун-та, 1995. – 304с. – ISBN 5-7464-1149-3.

Дистанционное 1998: Дистанционное обучение : Учеб. пособие для студентов пед. вузов / Е. С. Полат, М. В. Моисеева, А. Е. Петров и др. ; Под ред. Е. С. Полат. - М. : ВЛАДОС, 1998. - 192 с. – Библиогр. в конце разделов. – 10000 экз. – ISBN 5-691-00194-9.

Коджа 2003: Коджа, Т.І. Автоматизована система управління та контролю знань в процесі навчання [Текст] : Автореф. дис. ... канд. техн. наук: 05.13.06 / Одес. нац. політехн. ун-т. – Одеса, 2003. – 20 с.

Концепція 2000: Концепція розвитку дистанційної освіти в Україні. Затверджено Постановою МОН України 20.12.2000 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.osvita.org.ua/distance/pravo/00.html>. – Назва з екрана.

Кухаренко 2002: Кухаренко, В. М. Дистанційне навчання : Умови застосування : Дистанційний курс : Навч. посіб. для студ. вузів [Текст] / В. М. Кухаренко, О. В. Рибалко, Н. Г. Сиротенко ; За ред. В. М. Кухаренка. - 3-тє вид. - Х. : Торсінг, 2002. - 320 с. – Бібліогр.: с. 300-305. – 200 пр. – ISBN 966-7661-88-1.

Методика 2009: Методика навчання української мови в середніх освітніх закладах [Текст] : підруч. для студ. філол. ф-тів / за ред. М. Пентилюк ; [М.І. Пентилюк, О.М. Горошкіна, О.В. Караман та ін.]. – Київ : Ленвіт, 2009. – 399 с. – Бібліогр.: с.397-399. – ISBN 966-70-43-91-6.

Положення 2004: Положення про дистанційне навчання. Затверджено Наказом Міністерства освіти і науки України № 40 від 21.01.2004 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.osvita.org.ua/distance/pravo/03.html>. – Назва з екрана.

Прадід 2006: Прадід, Ю. Ф. У царині лінгвістики і права [Текст] / Ю. Ф. Прадід. – Сімферополь : Ельїньо, 2006. – 256 с. – Бібліогр.: в кінці розділів. – ISBN 966-7348-23-7.

Преподавание 2003: Преподавание в сети Интернет : Учеб. пособие для студентов вузов по пед. специальностям / [А. А. Андреев, С. Л. Каплан, В. Г. Кинелев и др.] ; Отв. ред. В. И. Солдаткин ; Некоммер. партнерство "Открытый ун-т" ; Рос. гос. ин-т открытого образования. - М. : Высш. шк., 2003. - 790,[1] с. – Библиогр.: с. 451-457. – 3000 экз. – ISBN 5-06-004715-6.

Сараев 2002: Сараев, А.Д. Информационные технологии в гуманитарном образовании [Електронний ресурс] / А. Д. Сараев // Культура народов Причерноморья. – 2002. – №36. – С. 188-192. – Бібліогр.: с. 192. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/Articles/Kultnar/knp36/knp36_188_192.pdf. – Назва з екрана.

Ситар, Сахарук 2010: Ситар, Г. В. Тестові завдання з курсу "Вступ до спеціальності" для студентів спеціальності 6.020303 "Прикладна лінгвістика" [Текст] : навч. посіб. / Г. В. Ситар, І. В. Сахарук ; Донецький нац. ун-т. – Донецьк : ДонНУ, 2010. – 45 с.

Ситар, Селіщев 2008: Ситар, Ганна, Селіщев, Ігор. Комп'ютерні тести з дисципліни «Прикладна фонетика» як система поточного і підсумкового контролю [Текст] / Г. Ситар, І. Селіщев // Лінгвістичні студії: Зб. наук. праць. Випуск 16 / Укл.: Анатолій Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк: ДонНУ, 2008. – С. 393-400. – Бібліогр.: с. 399-400.

Ситар, Селіщев 2009: Ситар, Г. В., Селіщев, І. І. Дистанційний урок як компонент дистанційного курсу «Прикладна фонетика» [Текст] / Г. В. Ситар, І. І. Селіщев // Наукова скарбниця освіти Донеччини. – 2009. – № 2. – С. 40-46. – Бібліогр.: с. 46.

Уніфіковані вимоги 2008: Уніфіковані вимоги до дистанційних курсів у Донецькому національному університеті від 26.05.2008 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dl.donnu.edu.ua/moodle/mod/resource/view.php?id=4809>. – Назва з екрана.

Шуневич 2006: Шуневич, Богдан. Організація дистанційного навчання іноземних мов в освітніх закладах України [Текст] / Б. І. Шуневич : Навчальний посібник / Університет "Львівський Ставропігійон". – Львів: Вид-во "Ставропігійон", 2006. – 206 с. – Бібліогр.: с. 181-192. – ISBN 978-966-2037-01-2.

Шуневич 2008: Шуневич, Б. І. Розвиток дистанційного навчання у вищій школі країн Європи та Північної Америки [Текст] : автореф. дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.01 / Б. І. Шуневич ; Акад. пед. наук України, Ін-т вищ. освіти. – К., 2008. – 36 с.

В статье определена структура дистанционных уроков по дисциплине «Введение в специальность (прикладную лингвистику)». Рассмотрено устройство их основных компонентов на примере одного из созданных уроков – «Юридическая лингвистика».

Ключевые слова: упражнение, дистанционный курс, дистанционный урок, электронная лекция, тест, юридическая лингвистика.

In the article the structure of distance lessons from the discipline «Introduction to discipline (Applied Linguistics)» are defined. The organization of major components of the lesson by example one of the generated lesson – «Juridical Linguistics» is considered.

Keywords: exercise, distance course, distance lessons, electrical lecture, test, juridical linguistics.

Надійшла до редакції 18 січня 2010 року.

Наталія Чейлитко

ББК Ш12=141.1-22

УДК 811.161.2'367.52

МОДЕЛЮВАННЯ СИНТАКСИЧНОЇ СТРУКТУРИ УКРАЇНСЬКОГО РЕЧЕННЯ В ТЕРМІНАХ ОРІЄНТОВАНОГО ГРАФА

Стаття присвячена проблемі вибору теоретичної моделі, яка стане основою синтаксично маркованого корпусу української мови. Розглянуто принципи моделювання синтаксичної структури речення в термінах дерева залежностей; визначено недоліки вказаної моделі та запропоновано шляхи їх подолання.

Ключові слова: корпус, синтаксична структура речення, дерево залежностей, граф.

© Чейлитко Н.Г., 2010

Формування корпусу текстів будь-якої мови має починатися зі з'ясування тих дослідницьких та / або навчальних завдань, які передбачається розв'язати на матеріалі створеного корпусу. Іншими словами, призначення корпусу визначає особливості його будови. Із наукового погляду корпус будь-якої мови необхідний насамперед для виявлення закономірностей функціонування мовних одиниць, що стає можливим лише у результаті послідовного аналізу великої кількості мовленнєвого матеріалу. Для української мови такого корпусу текстів досі не створено. Тому **актуальними** є ті наукові розвідки, які присвячені виробленню засад укладання корпусу української мови і – головне – їх апробації на українському мовленнєвому матеріалі.

Відповідно, дослідникові потрібно визначити репрезентативну вибірку текстів, які стануть основою майбутнього корпусу, оскільки цей фактор, а саме достатній обсяг вибірки, пропорційне представлення та однорідність підвбірок, належна паспортизація текстів тощо, є обов'язковою умовою достовірності наукових висновків, які будуть отримані в результаті дослідження певного мовного явища на матеріалі сформованого корпусу.

Поставлені пошукові завдання зумовлюють вибір лінгвістичних моделей, за допомогою яких у корпусі описуються мовні явища: фонетичні, морфологічні, синтаксичні, семантичні. Очевидно, модель, обрана науковцем для характеристики елементів тексту, має бути максимально формалізованою, спроможною пояснити всі можливі, навіть нетипові, мовленнєві прояви мовних одиниць. Тому корпус можна вважати важливим засобом верифікації різноманітних теорій.

Мета цієї статті полягає у представленні моделі, вибраної для формального опису синтаксичної будови мовленнєвих одиниць у складі корпусу української мови. **Об'єкт** дослідження становить синтаксична структура українського речення, а **предмет** – її формальний опис. **Новою** є запропонована методика відображення у корпусі української мови синтаксичної структури речення як орієнтованого графа.

У вітчизняній лінгвістиці склалася традиція представляти синтаксичну організацію речення за допомогою орієнтованого дерева залежностей (ДЗ), вузли якого відповідають словоформам речення, а гілки (ребра) марковані відповідно до типу синтаксичного зв'язку між словоформами. Таким чином, ДЗ відображає структуру речення як набір бінарних зв'язків підпорядкування між словоформами. Причому словоформою вважають послідовність буквених символів між двома пробілами (за іншою термінологією – це машинне слово або текстформа). Побудова ДЗ відповідає таким умовам:

1. Дерево повинно мати тільки одну вершину (рис. 1).
2. Кожній словоформі у реченні відповідає один вузол у ДЗ.
3. Ребро відповідає зв'язку між двома словоформами. Напрямок ребра – від словоформи, яка підпорядковує («хазяїн»), до словоформи, яка підпорядковується («слуга»).
4. Усі ребра є орієнтованими, тобто напрям ребер дерева наперед визначений: від вершини до вузлів, які розташовані в дереві рівнем нижче.
5. В один вузол може входити не більше одного ребра.
6. Дерево має бути зв'язним, тобто у дереві не може бути вузлів, не пов'язаних з іншими вузлами дерева.
7. У дереві не може бути циклів, тобто ребро не може входити у вузол, із якого воно виходить.
8. Вершиною дерева можуть виступати присудки простого двоскладного речення, головний член односкладного речення, присудок головної частини складнопідрядного речення.

Така інтерпретація синтаксичної структури речення ґрунтується на лінгвістичній моделі «Смисл ↔ Текст» І. О. Мельчука [Мельчук 1974].

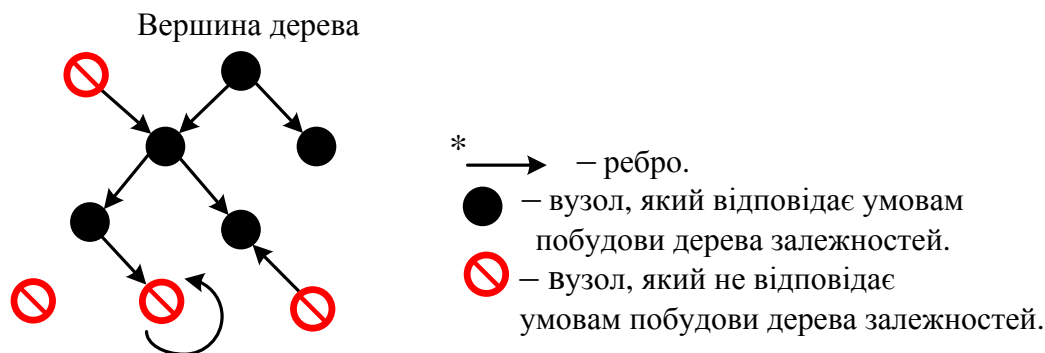

Рис. 1. Узагальнений вигляд дерева залежностей*

Досвід застосування дерева залежностей для корпусного представлення синтаксичної організації речення демонструє глибоко анотований корпус російської мови [Апресян 2005], створений на матеріалі сучасної російської прози, науково-популярних і суспільно-політичних статей та Інтернет-новин інформаційних агенцій (близько 20 тис. речень).

Нами було організовано експериментальний корпус текстів українських Інтернет-новин (близько 3 тис. речень), синтаксично розмічений у термінах дерева залежностей. На основі цього корпусу вдалося встановити закономірності реалізації синтаксичних зв'язків словоформ в українському реченні [Чейлітко 2007; Чейлітко 2007; Чейлітко, Галкін 2008; Чейлітко 2009; Чейлітко 2009]. Набутий досвід засвідчив доцільність репрезентації синтаксичної будови українського речення в термінах дерев залежностей і водночас указав на певні недоліки такого представлення.

1.Вузлом у дереві позначається словоформа як машинне слово (послідовність буквених символів від пробілу до пробілу), через що складові частини аналітичної лексеми розглядаються окремо (Ірина →Марківна →Попова). Щоб показати належність усіх складників до однієї лексеми, необхідно спеціально маркувати ребра між вузлами, які відповідають цим частинам.

2.У дереві залежностей неможливо відобразити зв'язок між словоформою та словосполученням (Єдиний ←(зважений коментар)).

3.Вимога зв'язності дерева, тобто відсутності вузлів, в які не входило б жодного ребра, змушує дослідника ігнорувати випадок, коли у реченні наявний еліпсис і, отже, має місце розрив синтаксичних зв'язків (Єдиний зважений та об'єктивний коментар – [еліпсис] Ірини Марківни Попової). Для того, щоб уникнути такого розриву, доводиться штучно запроваджувати нульовий вузол, який позначає невиражену словоформу, і тим забезпечити зв'язність усіх вузлів дерева (рис. 2 А).

4.Позначення у дереві лише підрядного зв'язку між словоформою-хазяїном і словоформою-слугою за допомогою орієнтованих вертикальних ребер не дає можливості адекватно показати сурядний – горизонтальний – зв'язок між рівноправними, незалежними одна від одної словоформами (зважений–та–об'єктивний коментар). Для відображення сурядного зв'язку між словоформами використовують спеціально запроваджений уявний вузол: сурядні словоформи підпорядковуються у дереві уявному вузлові (на рис. 2 А від уявного вузла залежать сурядні словоформи зважений, об'єктивний і сполучник сурядності та).

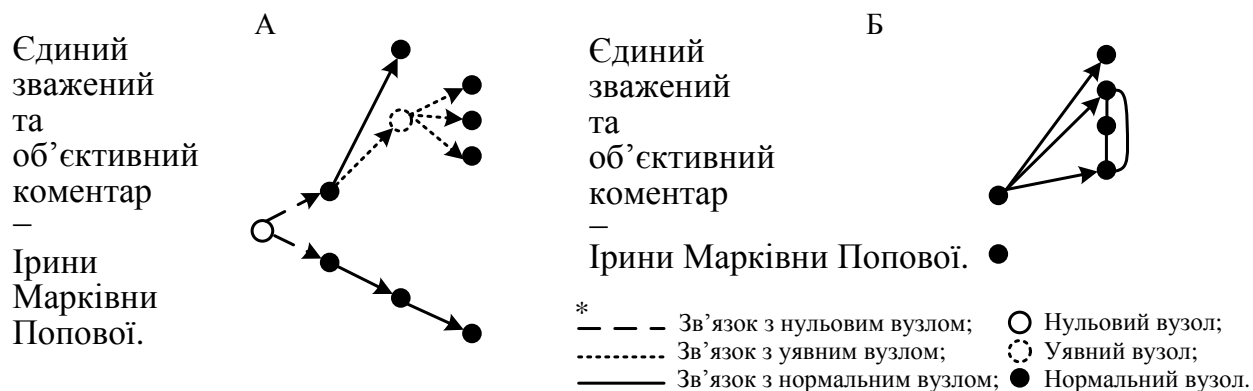

Рис. 2. Дерево залежностей для речення з аналітичною лексемою, сурядністю та еліпсисом*. Структуру речення представлено:

А – із залученням додаткових вузлів, Б – без залучення додаткових вузлів

5.Правило, за яким в один вузол входить два і більше ребер, унеможливує відображення зв'язків із дуплексивом – елементом речення, який підпорядковується двом членам речення (рис. 3: Серцем майдану залишається сцена).

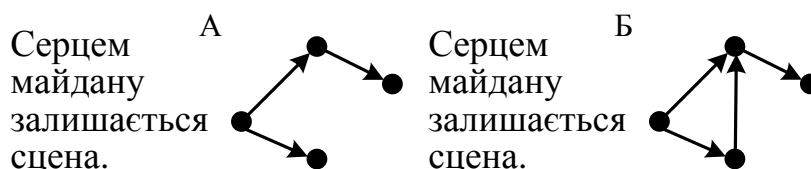

Рис. 3. Дерево залежностей для речення з дуплексивом. Подвійний зв'язок: А – не відображено, Б – відображено

Окрім цього, така ситуація позбавляє можливості показати зв'язки двох і більше сурядних словоформ з їхньою спільною залежною словоформою: *виваженість і толерантність людей* – словоформа *людей* одночасно підпорядковується двом сурядним словоформам *виваженість, толерантність*; відповідно, у вузол, який відповідає цій словоформі, мало б входити одразу два ребра (рис. 4). За спеціальною домовленістю спільний залежний компонент може підпорядковуватися у дереві уявному вузлові, який, окрім того, підпорядковує собі сурядні вузли (на рис. 4 А від уявного вузла залежить словоформа *людей*, а на рис. 5 А – словоформа *учасники*).

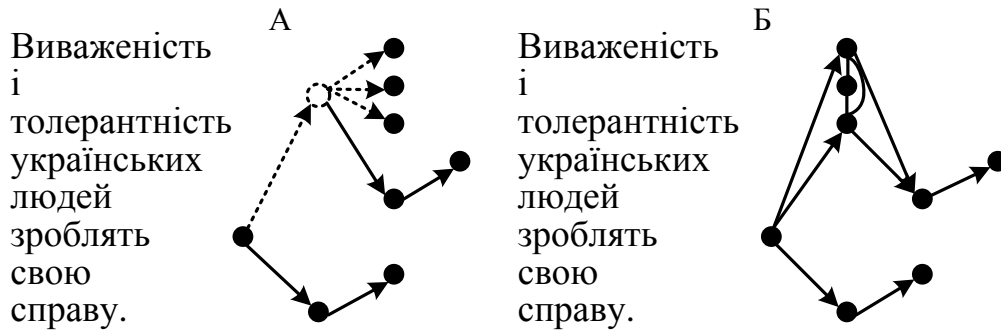

Рис. 4. Представлення зв'язку між сурядними словоформами та їхньою спільною залежною словоформою за допомогою уявного вузла (А) та без нього (Б)

6. Правило, за яким у дереві не може бути більше однієї вершини, спричиняє ситуацію, коли стає неможливим, без запровадження штучного уявного вузла, показати сурядність двох присудків: *учасники відходять–і–скандують* (рис. 5).

Таким чином, моделювання синтаксичної організації речення із застосуванням дерева залежностей наражається на традиційні проблеми синтаксису, що ускладнює адекватне представлення цих синтаксичних ситуацій.

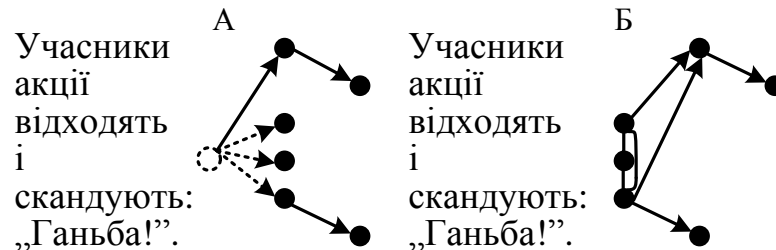

Рис. 5. Відображення сурядності присудків за допомогою уявного вузла (А) та без нього (Б)

Уведення до дерева службових вузлів (нульового та уявного), і, відповідно, вироблення додаткових правил (домовленостей) щодо побудови дерева, ускладнює як саму методику, так і структуру дерев, створених на основі цієї методики. Так, зокрема, запровадження уявного та нульового вузлів може спричинити збільшення рівнів у дереві: на рис. 2 А – висота дерева становить 4 рівні, а на рис. 2 Б – всього 2 рівні. Зважаючи на те, що висота є однією із найважливіших характеристик дерева, на яку спираються у процесі стилістичної діагностики текстів [Севбо 1981], штучне зростання цього параметра є украй небажаним.

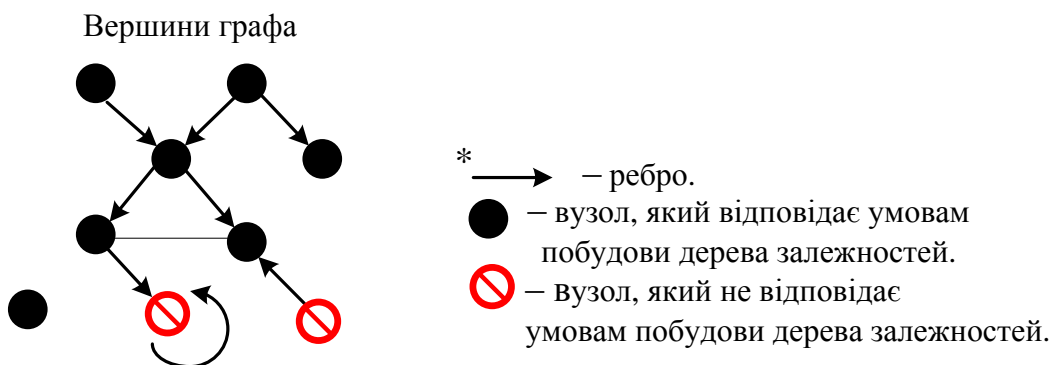

Рис. 6. Узагальнений вигляд графа для відображення синтаксичної структури речення*

На нашу думку, моделювання синтаксичної структури речення необхідно здійснювати за допомогою більш загальної моделі – графа, по відношенню до якого орієнтоване дерево залежностей є його підвидом – рис. 6). Це дасть можливість:

- позначати горизонтальними ребрами сурядний зв'язок між словоформами;
- показувати подвійний синтаксичний зв'язок (дулексив), запровадивши дозвіл на входження двох ребер в один вузол;
- визначати дві або більше вершини графа, які вказуватимуть на наявність сурядних присудків у реченні.

Репрезентація структури речення у вигляді графа більшою мірою відповідає природі реального речення. Окрім того, таке представлення значно спростить процедуру побудови графічної моделі речення, зробить її більш відкритою до автоматичного обчислення її якісних та кількісних параметрів.

Література

Апресян 2004 : Апресян, Ю. Д. Синтаксически и семантически аннотированный корпус русского языка: современное состояние и перспективы [Текст] / Ю. Д. Апресян, И. М. Богуславский, Б. Л. Иомдин и др. // Национальный корпус русского языка: 2003–2005. – М. : Индрик, 2005. – С. 193–214. – Библиогр.: с. 213–214.

Мельчук 1974 : Мельчук, И. А. Опыт теории лингвистических моделей «Смысл-Текст» [Текст] / И. А. Мельчук. – М. : Школа «Языки русской культуры», 1999. – 346 с. – (Язык, семиотика, культура). – ISBN 5-7859-0078-5.

Севбо 1981 : Севбо, И. П. Графическое представление синтаксических структур и стилистическая диагностика [Текст] / И. П. Севбо. – К. : Наукова думка, 1981. – 192 с.

Чейлитко 2007 : Чейлитко, Н. Антимонія лінійної та структурної організації речення : проблема формального опису [Текст] / Н. Чейлитко // Актуальні проблеми української лінгвістики : теорія і практика. – К. : ВПЦ «Київський університет», 2007. – Вип. 14. – С. 50–53. – Библиогр.: с. 53.

Чейлитко 2007 : Чейлитко, Н. Зона синтаксичних зв'язків словоформи як конструктивна одиниця речення [Текст] / Н. Чейлитко // Українське мовознавство : [міжвідомч. наук. зб.]. – К. : ВПЦ «Київський університет», 2007. – Вип. 37. – С. 71–75. – Библиогр.: с. 75.

Чейлитко, Галкін 2008 : Чейлитко, Н. Г., Галкін, А. В. Структурно-синтаксичне дослідження на основі методу аналізу зон зв'язків словоформ [Текст] / Н. Г. Чейлитко, А. В. Галкін // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. – 2008. – № 2. – С. 229–235. – Библиогр.: с. 235.

Чейлитко 2009 : Чейлитко Н. Г. Відображення синтаксичної та лексичної цілісності речення через зони зв'язків словоформ [Текст] : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Київський національний ун-т імені Тараса Шевченка. – К., 2009. – 20 с.

Чейлитко 2009 : Чейлитко, Н. Корпусне дослідження зон зв'язків словоформ в українському реченні [Текст] / Н. Чейлитко // Лінгвістичні студії : [зб. наук. праць]. – Донецьк, Вид-во ДонНУ, 2009. – Вип. 18. – С. 268–275. – Библиогр.: с. 275.

Статья посвящена проблеме выбора теоретической модели, которая станет основой синтаксически маркированного корпуса украинского языка. Рассмотрены принципы моделирования синтаксической структуры предложения в терминах дерева зависимостей; определены недостатки указанной модели и предложены пути их преодоления.

Ключевые слова: корпус, синтаксическая структура предложения, дерево зависимостей, граф.

The article is devoted to the problem of selecting a theoretical model for syntactically annotated corpora of the Ukrainian language. Principles of modeling syntactical sentence structure in terms of dependency tree are showed. The imperfections of the model are identified and ways to overcome them are proposed.

Keywords: corpora, syntactic structure of sentences, dependency tree, graph.

Надійшла до редакції 29 січня 2010 року.

Nataliya Hertsovska-Vaynahiy

ББК Ш12=432.1*9р30

УДК 811. 111-26

SUCCESS AS A RESULT AND IMPORTANT COMPONENT IN FOREIGN LANGUAGE TEACHING

У статті розроблено нові можливості поєднання лінгвістичного матеріалу з методикою викладання іноземної мови. Також розглянуто цілі Болонського процесу на теренах української системи освіти. Запропоновано лексичний матеріал, необхідний для розвитку успішної особистості студента, відібраний за допомогою комплексної методики вивчення концепту “успіх”.

Ключові слова: успіх, лінгвістика, методика викладання іноземної мови, семантика, лексема/лексична одиниця.

Education of the 21st century in the framework of Bologna process aims at forming a comprehensively developed personality based on humanism and respect towards other cultures and nations. Modern development of linguistics is closely connected with such fields of study as psychology, pedagogics, and methodology of a foreign language teaching.

Foreign language teaching has been the object of study for many years. The investigations connected with innovations in teacher development [Hulpa 2008], new methods, approaches and perspectives in foreign language

teaching [Andrusyak 2009, Yaroslavtceva 2008], learning strategies [Oroszova 2008] in language learning, the role of language and culture in multicultural communication [Kominarecova 2009] compel to define the notion of success in modern language teaching.

The aim of the article is to suggest the usage of special lexical material in methodology of teaching English which would stimulate the development of successful student's personality. To reach this aim it is necessary to fulfil the following tasks: 1. to formulate the goals of the Bolonian process for students and teachers; 2. to define the direction of modern Ukrainian pedagogics; 3. to give the definition of the notion "success"; 4. to suggest special lexical material to be used by teachers in the process of the English language teaching. 5. to show ties between linguistic material and its exact usage in foreign language teaching.

Modern Ukrainian higher education aims at joining the international Bologna process, the purpose of which is to create the European higher education area by making academic degree standards and quality assurance standards more comparable and compatible throughout Europe. It is named after the place it was proposed, the University of Bologna in the Italian city of Bologna, with the signing in 1999 the Bologna declaration by Ministers of Education from 29 European countries. This was opened up to other countries signatory to the European Cultural Convention of the Council of Europe; further governmental meetings have been held in Prague (2001), Berlin (2003), Bergen (2005), London (2007) and Leuven (2009).

Before signing the Bologna declaration, the *Magna Charta Universitatum* had been issued at the meeting of university rectors celebrating the 900th anniversary of the University of Bologna – and thus of (Western) European universities – in 1988.

It is a common misconception that the Bologna Process is an EU initiative. The Bologna Process currently has 46 participating countries. On 19th May 2005 Minister of Education and Science of Ukraine Stanislav Nikolayenko on behalf of Ukraine signed the Bologna Declaration in Bergen.

The general goals of Bologna process are:

- to facilitate mobility of students, graduates and higher educational staff;
- to prepare students for their future careers and lives as active citizens of democratic societies, and support their personal development;
- to offer broad access to high-quality higher education, based on democratic principles and academic freedom.

It should be noticed that Bologna process does not foresee the identical educational systems in all the countries; it is only aimed at strengthening the ties and improving mutual cooperation among various educational systems.

Mainly for Ukraine the implementing of Bologna reforms means that Universities grant lower Bachelor's degree (about 4 years) and higher Master's degree (about 6 years). Higher educational establishments should also pass to European Credit-Transfer System (ECTS), aiming at providing general intergovernmental procedure of estimating and comparing the students' results of study in different educational establishments. ECTS is based on the principle of various aspects of student's work estimation necessary for reaching the goals of curriculum. The job of the day-time department student is to attend the lectures, seminars, individual lessons, participation in projects, passing credits and exams.

Modern pedagogics touches upon the notion of success in two directions: the first is connected with the technology of successful teaching of children; the second is oriented towards programming of life success of adults. From the viewpoint of age psychology person's success much depends on positive upbringing; it means that reaching this aim in the mature age is subordinated to aiming at success from childhood, i.e. children who were raised in "successful" conditions, brought up by successful parents, define their aims and beliefs in its realization from their childhood have more chances to achieve success in future than those who lack any of the factors listed above. In pedagogics there exists a thought that only a successful teacher is able to teach a successful personality.

Thus, modern pedagogics is directs its attention at educating the successful teacher who is able to create proper conditions to educate successful students. The main keys to be a successful teacher are as follows: sense of humour, positive attitude, high expectations, consistency, fairness, flexibility; all these traits may help the mutual successful grows of teacher and students.

To understand the notion of a "successful student" we need to define it. Winston Churchill has once said that "Success is going from failure to failure without loss of enthusiasm".

All modern educational innovations are aimed at forming a successful personality, who is able to succeed in his or her future life. That is the general goal of implementation of Bolonian process in the framework of modern Ukrainian higher education. The growing role of the individual student's work, competition among the members of the educational process, motivation for reaching the highest level of specialists' training, the acknowledgement of Ukrainian diplomas abroad – all these factors might raise modern Ukrainian higher education to a new quality level. Due to the new standards, the successfulness of the students is evaluated by grades: A (excellent), B (very good), C (good), D (quite satisfactory), E (satisfactory), FX (unsatisfactory, with a chance to pass the credit again), F (unsatisfactory, without being able to pass the credit again).

However, Bolonian system foresees teachers' independence in modeling the educational process, which requires constant self-control, searching for new approaches, scientific innovations, etc. We suggest special language material to be used by teachers while communicating with students during lessons, which has been collected on the basis of complex methodology. The words denoting the concept of success have been taken from Oxford English Dictionary in

12 volumes [Oxford English Dictionary 1963]. The essence of this methodology lies in formulized presentation of the words' semantics which makes the study of the correlation between words and their meanings possible. This methodology has been elaborated by Professor M. Fabian in her study of etiquette in Ukrainian, English and Hungarian [Fabian 1998: 19].

Success in English denotes the achievement of the something desired. Better financial, social, private level is the result of this achievement. For the most people success presupposes hard work, effort and training, while luck comes with less or even without any endeavour. Success is as well a matter of time. It does not come immediately, time is an important component of which. Temporal nature of success is as well displayed in its fleeting character: a person may feel a success while reaching the goal, having attained it, the feeling may disappear. To be a success means to be independent financially, socially, professionally and privately. The social aspect of success may be closer to women who dare to win it strikingly.

Except the notion of luck, it is closely connected with *favour, grace, recognition, victory*; the listed units show the winning semantics of the concept under study. Lexemes *lot, turn, case* add the meaning of fortune. *Development, perfection, promotion* unite success with progress. Lexical units *feat, deed, challenge* add the colouring of contest. Words *happiness, felicity, delight* prove the emotional nature of success, while lexemes *education, training, maturity* – efficient one.

Students are to be encouraged to achieve success with the example of the people around, mainly their parents, teachers, outstanding people. In the teaching of English the main essence of success lies in the possibility of free communication, understanding of conversational phrases, fluent usage of them. We suggest certain practical tasks to be done at English lessons. In the following task the students are asked to choose the best suitable variant from the suggested:

- If you are having an argy-bargy, you're involved in:
 - a. An argument;
 - b. A war;
 - c. a scrumble for limited supply of goods.
 - d. a rush for the exit;
- If you catch your death, you:
 - a. Catch a cold;
 - b. Grad something dangerous;
 - c. learn you fate;
 - d. cheat death;
- Which of this refers to a small brown mark on a skin:
 - a. Heart spot;
 - b. Kidney spot;
 - c. liver spot;
 - d. brain spot;
- If you do something will-nilly, you do it:
 - a. Carefully;
 - b. Quickly;
 - c. wrongly;
 - d. superbly;
- A nitwit is a:
 - a. Bird;
 - b. Fish;
 - c. fool;
 - d. large sandwich;
- A pig in a poke is:
 - a. Something smelly;
 - b. Something ugly;
 - c. something huge;
 - d. something bought unseen;
- A loose dress designed to be worn by women in bed is:
 - a. Nightie;
 - b. Nightwear;
 - c. nightlife;
 - d. nightmare
- If you are in a doghouse, you are:
 - a. Resting;
 - b. Arguing;
 - c. getting ready to fight;
 - d. in disgrace.
- Someone which is very enthusiastic is said to be keen as:
 - a. A knife;
 - b. A whistle;
 - c. mustard;
 - d. ketchup.
- Someone who is a wet is:
 - a. Feeble;
 - b. Always frighten
 - c. strong swimmer;
 - d. drunk;
- The most publicized product in a company's range is its:
 - a. Flagship;
 - b. Warship;
 - c. object of worship;
 - d. ship's flag.
- If someone is wishy-washy, it's:
 - a. Clean;
 - b. Bland;
 - c. dirty;
 - d. overused.
- To have a pressing business:
 - a. To have something urgent to be done;
 - b. To be under somebody's pressure;

- Pay day:
 - a. The day to pay your debts.;
 - b. The day of the salary;
- To live in easy circumstances:
 - a. To have a nice accommodation;
 - b. To have enough money for good living;
- To live beyond one's means:
 - a. Not to think about tomorrow;
 - b. To earn less than you spend;
- Big cheese:
 - a. Tasty food;
 - b. Big boss;
- To be on the rocks:
 - a. Used about the ship near the shore;
 - b. To have no money;
- To go through mills:
 - a. To be experienced;
 - b. To pass a distant route;
- To give someone hell:
 - a. To make someone's life hard;
 - b. To say something bad of someone;
- To make both ends meet:
 - a. To find a relative;
 - b. To have a poor existence;
- Fast buck:
 - a. Easy money;
 - b. Bad luck;
- To butter up:
 - a. To flatter;
 - b. To cook;
- Brain drain:
 - a. When intelligent people of the country find better life abroad;
 - b. A brain disease;
- "Nil desperandum" means:
 - a. No score;
 - b. No parking;
 - c. Never despair;
- You put your shoulder to the wheel to:
 - a. Slow something down;
 - b. Speed something up;
 - c. Increase effort;
- Someone very enthusiastic is said to be keen as:
 - a. Mustard;
 - b. Ketchup;
 - c. A knife;
- Someone who is a wet is:
 - a. A strong swimmer;
 - b. Feeble;
 - c. Drunk;
- Elbow grease is:
 - a. Hard work;
 - b. Easy work;
 - c. Slippery behavior;
- If someone wants to give you a backhander, you would get a:
 - a. Punch;
 - b. Bribe;
 - c. Piece of gossip;
- A fat chance is:
 - a. A frequent event;
 - b. A very low possibility;

- c. A very high possibility;
- The ins and outs are:
 - a. The exits;
 - b. The ideas;
 - c. All the details;
- If in the USA you get a gig it means that you've got:
 - a. A new job;
 - b. A meal;
 - c. A nasty disease;
- If you needle someone you:
 - a. Amuse them;
 - b. Irritates them;
 - c. Anger them;
- Someone who is out of sorts is:
 - a. Mad;
 - b. Excited;
 - c. Slightly unwell;
- Someone with excellent eye-sight is said to have eyes like a:
 - a. Pigeon;
 - b. Hawk;
 - c. Bat;
- If a car in USA is a lemon, it is:
 - a. A yellow taxi;
 - b. Defective;
 - c. A gaz-guzzler;
- Something which is dodgy is:
 - a. Dubious;
 - b. Difficult to use;
 - c. Loud;
- An item going for a song is:
 - a. Very cheap;
 - b. Very expensive;
 - c. Very nice;
- A smash-and-grab is:
 - a. An abstract painting;
 - b. A meal of potatoes;
 - c. A robbery;
- Something which is the cat's pyjamas is:
 - a. The very best;
 - b. The very worst;
 - c. Impossible;
- If you are inebriated, you are said to be drunk as a:
 - a. Dog;
 - b. Bear;
 - c. Skunk [Vozna 2006].

The tests listed above help to improve the knowledge of conversational English of students, develop their interest towards the study of everyday English phrases and understand the native speech of Englishmen and Americans.

For a successful development of student's personality, the teacher of English should use the vocabulary, containing the words: *success, intention, regard, reach, winning, will, feat, improvement, honour, challenge, absoluteness, try, victory, hope, fame, diligence, courage, stimulus, optimism, emulation, conquest, struggle, effort, competition, achievement, well-being, prosperity, luck, affluence*. The usage of tests containing everyday vocabulary allows students to better understand language and culture of the native speakers of English.

So, to achieve success as a result of implementation of Bolonian system the teacher of English should develop students' abilities and talents, recognize their acknowledgements, define the goals, develop students' sense of dignity, improve their knowledge, respect their intentions and support them on their way to the top.

Thus, the investigation of linguistic data in the context of methodology of language teaching is considered to be perspective as it gives new possibilities to the development of students' and teachers' personality. Success as an inseparable part of everyday life penetrates into all spheres of life and it makes its study even more important.

Література

- Hulpa 2008: Hulpa, L. Fostering and Innovating Teacher Development: Practice, Reflection, Sharing [Text] / L. Hulpa // Сучасні дослідження з іноземної філології. Збірник наукових праць. Випуск 6. – Ужгород, 2008. – С. 659-664. – Бібліогр.: с. 664.
- Kominarecova 2009: Kominarecova, E. Role of Language and Culture in Multicultural communication [Text] / E. Kominarecova // Сучасні дослідження з іноземної філології. Збірник наукових праць. – Вип. 7. – Ужгород, 2009. – С. 567-571. – Бібліогр.: с. 571.
- Oroszova 2008: Oroszova, K. Learning Strategies in Language Learning [Text] / K. Oroszova // Сучасні дослідження з іноземної філології. Збірник наукових праць. – Вип. 6. – Ужгород, 2008. – С. 704-707. – Бібліогр.: с. 707.
- Oxford English Dictionary 1963: Oxford English Dictionary [Text]. – Oxford University Press, London, 1963.
- Андрусяк 2009: Андрусяк, І.В. Сучасна освіта: нові підходи і перспективи розвитку [Текст] / І.В. Андрусяк // Сучасні дослідження з іноземної філології. Збірник наукових праць. – Вип. 7. – Ужгород, 2009. – С. 541-548. – Бібліогр.: с. 548.
- Возна, Гапонів, Васильченко, Хоменко 2006: Возна, М.О., Гапонів, А.Б., Васильченко, О.Ю., Хоменко, Н.С. Англійська мова для перекладачів та філологів. II курс [Текст] / В.І. Карабан (ред.) – Вінниця: Нова книга, 2006. – 337с. – Бібліогр.: с. 336-337. – 2000 пр. – ISBN 996-382-001-2.
- Фабіан 1998: Фабіан, М.П. Етикетна лексика в українській, англійській та угорській мові [Текст] / М.П. Фабіан: Монографія – Ужгород: Інформаційно-видавниче агентство “ІВА”, 1998. – 255с. – Бібліогр.: с. 242-255. – 500пр. – ISBN 996-7400-01-0.
- Ярославцева 2008: Ярославцева, К.В. Нові методи викладання іноземних мов [Текст] / К.В. Ярославцева // Сучасні дослідження з іноземної філології. Збірник наукових праць. – Вип. 6. – Ужгород, 2008. – С. 700-704. – Бібліогр.: с. 704.

В статье разработаны новые возможности совмещения лингвистического материала с методикой преподавания иностранного языка. Также рассматриваются цели Болонского процесса в украинской системе образования. Предлагается лексический материал, необходимый для развития успешной личности студента, отобранный с помощью комплексной методики исследования концепта “успех”.

Ключевые слова: успех, языкознание, методика преподавания иностранного языка, семантика, лексема/лексическая единица.

New possibilities for using linguistic data in the context of methodology of language teaching have been elaborated in the article. The goals of the Bolonian process in the framework of Ukrainian educational system have been defined. The lexical material necessary to develop a successful student's personality has been suggested based on the complex methodology of the concept “success” study.

Keywords: success, linguistics, methodology of foreign language teaching, semantics, lexeme/lexical unit.

Надійшла до редакції 21 січня 2010 року.

РОЗДІЛ X. ІСТОРІЯ МОВИ

Олександр Білих

ББК 81.2 Ук

УДК 811.161.2 = 163.1

**ФОРМИ АОРИСТА У ЦЕРКОВНОСЛОВ'ЯНСЬКІЙ МОВІ УКРАЇНСЬКОЇ РЕДАКЦІЇ
КІНЦЯ XVI – XVII СТ.: ОСОБЛИВОСТІ ТВОРЕННЯ ТА ЗНАЧЕННЯ**

У статті на матеріалі стародруків розглянуто особливості творення та значення форм аориста у церковнослов'янській мові української редакції кінця XVI – XVII ст.

Ключові слова: церковнослов'янська мова української редакції, форми минулого часу, аорист.

Актуальність пропонованого дослідження зумовлена недостатньою вивченістю церковнослов'янської мови загалом та її української редакції зокрема. Хоча церковнослов'янська мова в Україні, особливо кінця XVI – XVII ст., посідала важливе місце і як мова церкви, і як один із засобів національно-визвольної боротьби [Русанівський 1985: 137] та активно впливала на мову українську. До того ж, у кінці XVI – XVII ст. завдяки кодифікації церковнослов'янської мови та розвитку книгодрукування Україна стала центром церковнослов'янської книжності, де вироблялися норми, що впливали на весь православний слов'янський світ [Толстой 1988: 61; Шимко 2007]. Тому детальне дослідження церковнослов'янської мови української редакції кінця XVI – XVII ст. потрібне не лише для всебічної характеристики історії української літературної мови, але й для створення повної картини розвитку інших слов'янських мов.

У зв'язку з цим метою пропонованої розвідки є з'ясування особливостей творення та значення форм аориста в церковнослов'янській мові української редакції кінця XVI – XVII ст. Матеріал для дослідження дібраний шляхом суцільного обстеження переважно із стародруків цього часу (список використаних джерел див. наприкінці статті). У великих за обсягом пам'ятках обстежених не весь текст, а вибірки обсягом у 500 повнозначних слів. Із *ОБ* обстежено 100 таких вибірок, із *ТрЦв*, *Тр* – по 50.

У розглянутому матеріалі форми аориста утворені майже завжди від інфінітивних основ як доконаного, так і, рідше, недоконаного видів. Зафіксовані лише форми сигматичного аориста (крім 2-ї і 3-ї ос. одн.), від основ на приголосний представлені переважно нові форми на *-охъ*. Виняток становить дієслово *ршн*, яке у старослов'янській мові мало переважно старі форми аориста (*рѣхъ*, *рѣшл*) [Вайан 1952: 266] і зберегло їх у церковнослов'янській мові. Тільки нові форми аориста, за винятком *рѣхъ*, засвідчені і граматиною М. Смотрицького [Німчук 1985: 119].

Далі подаємо характеристику творення форм аориста за особами, а також огляд особливостей їхнього значення.

Форми 1-ї ос. одн. тематичних дієслів у розглянутому матеріалі утворені за допомогою афіксів *-хъ* (від основ на голосний) та *-охъ* (від основ на приголосний): *чнѣтмѣхъ* *р(д)цѣмѣхъ* ... *сѣтворн(х)* *е* *ОБ* 8 зв.¹; *лзъ* *ко* *погл(х)* *козлнц(ъ)* *ОБ* 18 зв.; *лзъ* *же* *нлчхъ* *молчн* *бѣ* *Лим* 11 зв.; *что* *ми* *не* *вѣрѣши* *яко* *вѣстхъ* *нз(ъ)* *мѣтвнх(ъ)* *ТрЦв* 377; *звѣдѣнхъ* *якш* *овчл* *Тр* 757; *лз(ъ)* *же* ... *шѣдѣ* *нповѣдѣдхъ* *Пр(д)вномѣ* *пак(ст)* *тѣ* *ПКП* 75; *сѣ* *же* *зл(м)* *ко* *снлѣ* *прндохъ* *юрднлѣ* *ОБ* 15 (2); *мншгѣ* *кш* *скорѣхъ* ... *шѣрѣтохъ* *ПКП* 50 зв.; *ш* *сгрлѣ* *падохъ* *ПКП* 106.

Дієслова типу *мрѣтн* в 1-й ос. одн. мають афікс *-охъ*, як і дієслова на приголосний: *и* *воли* *моей* *умрохъ* *ЗапПМ* 175; *лз(ъ)* *же* ... *не* *трѣбн* *врѣчѣвнлѣ*, *нѣш* *дрѣвлѣ* *врѣмннм(ъ)* *всѣмѣ* *оумрох(ъ)* *ПКП* 249 зв.; *лзъ* *и* *гѣбон* *штрѣх(ъ)* *тѣло* *сгш* *ПКП* 209 зв. За спостереженням дослідників, такі форми аориста (*мрохъ* замість *мрѣхъ*) були особливістю церковнослов'янської мови східних слов'ян [Вайан 1952: 336].

Дієслово *ршн* в 1-й ос. одн. має як старі (*рѣхъ*), так і нові (*ршохъ*) форми: *рѣхъ* *ко* *да* *не* *оумрѣ* *сѣ* *рдн* *ОБ* 11 зв.; *лз(ъ)* *рѣхъ* *сѣмѣ* *Лим* 18; *рѣх(ъ)* *чи* *вшш(ш)* *сѣ* *мѣрѣ* *не* *калатнѣ* *высоки(х)* *ПКП* 270; *и* *ршохъ* *сѣ* *нпони* *мл* *ОБ* 10 зв.; *ршох(ъ)* *же* ... *ш* *чѣтн* *прѣвѣвнлѣ* ... *в(ъ)* ... *Монастырѣ* *ПКП* 270. Звертає на себе увагу те, що похідні від

¹Після скороченої назви джерела через кому подано номер аркуша або сторінки, звідки взятий приклад. Позначка *зв.* вказує на зворот аркуша. Цифра в дужках перед позначенням аркуша в *ОБ* вказує на номер рахунку. Аркуші першого й другого рахунку спеціально не позначаються. Цифра (2) після номера аркуша в *ОБ* вказує на праву колонку, ліва спеціально не позначається. Виносні літери подані в круглих дужках у рядку, таким же способом подаються *ъ* і *ь*, позначені в текстах надрядковими знаками. Цитати із перевидань подаються звичайним шрифтом курсивом.

рици дієслова у всіх випадках мають нову форму аориста: не пре(д)рекхоу(ъ) ли влмъ ТрЦв 39; шрекхоу(ъ)ла скверна ... вѣры Тр 95; сице вѣрую, ... якъ же предрекохъ ЗапПМ 139.

Форми аориста 1-ї ос. одн. нетематичного дієслова *быти*, а також у більшості випадків *дати*, утворені за допомогою афікса *-хъ*: є азъ бмхъ вѣра є ѿцемъ своимъ ОБ 10 (2); конми не съдржмхъ бмхъ злыми; Тр 310; ѡж(д)ъ бмхъ братїи мой ПКП 162 зв.; Н ре(ч) бѣ, є дахъ влмъ влжкѡ травѡ ОБ 1 зв.; изниъ тмквнцѡ дахъ єй Лим 10 зв.; Є свѣдѣтелство дахъ влм(ъ) ТрЦв 491; да(х) игѡ вѣ завѣ(т) вѣчннй ПКП 24 зв. Один раз (у *ЗапПМ*) зафіксована форма *дадохъ* від основи теперішнього часу: *азъ же... оскорбился, якъ толико пѣнезей ... за нь* (коня) *дадохъ*, ... *помолихся* ЗапПМ 72. У дієслова *мѣти* зафіксована лише нова форма *мдохъ*: *жнн ... мн даде ѿ дѣла* и *мдо(х)* ОБ 2; *нь врагъ ... прелсти мя и ядохъ* ЗапПМ 152; *николи же ... іще вѣ сладотѣ мдохъ*, *іако же нынѣ зрѣ* ПКП 61 зв.

У ході аналізу простих минулих часів церковнослов'янської мови певні труднощі виникають під час характеристики форм 1-ї ос. одн. і мн. від дієслів з інфінітивами на *-ати*. Річ у тому, що після стягнення показників імперфекта, зокрема після переходу *-лхъ*, *-лхъ* в *-лхъ*, *-лхъ*, форми аориста й імперфекта 1-ї ос. одн. і мн. таких дієслів втратили відмінності у фонетичному складі [Ист. грам. 1982: 31, 75], тому належність їх до аориста чи імперфекта можна визначити лише в контексті. Формами аориста вважаємо утворення, які позначають нетривалу чи обмежену в часі минулу дію: *невѣмъ іако же глаголахъ* гдѣ *сокрмхъ(ъ)* ПКП 221 зв.; є лнговѣн вѣхъ влжъ лобзхъ, іако ѡхождѡ ПКП 82; мы же нбждѣн оудержахомъ тѡ (лодію), и столдохомъ вѣсѣ днн ПКП 114 зв.

2-а і 3-я особи однини аориста представлені в розглянутому матеріалі, як і в старослов'янській мові, лише старими формами з нульовими закінченнями. Причому 2-а ос. засвідчена дуже невеликою кількістю уживань: азъ бо погла(х) козлнц(ъ) а тм не обрѣте ОБ 18 зв.; и тл (богородиця) гѣл ми: Єр(з)ми, пониже тм оукрали Цѣко(в) мон, и во(з)внчн Иконами, и азъ тл ѡкрмшѡ ПКП 253; гѣл єдинъ (сліпий) ко мрѡгомѡ: дрѡже, тм какѡ бмгѣ слѣпѣ Лим 53; Ты бо Дѣво, прятѣ вѣ утробѣ ... Бога, и родила еси ЗапПМ 163. Причиною цього є те, що 2-а й 3-я ос. одн. аориста були омонімічними, тому замість 2-ї ос. одн. аориста ще в старослов'янській мові часто використовувався перфект [Вайан 1952: 382]. У церковнослов'янській мові форми 2-ї ос. одн. аориста майже вийшли з ужитку. Така практика закріплена і граматикою М. Смотрицького, де замість форм 2-ї ос. одн. аориста в парадигмах подані форми на *-лъ*, *-ла*, *-ло* [Німчук 1985: 119]. У тих рідкісних випадках, коли ці форми все ж таки вживалися, при них були звертання, займенники або інші засоби, які вказували на 2-у ос., що видно і з наведених прикладів.

Форми 3-ї ос. одн. аориста є найчастотнішими з усіх зафіксованих форм минулого часу. Від основ на приголосний вони закінчувалися тематичним голосним *-с*: Н принне тѡки на ол(ъ)тарѣ ОБ 48 (2); ѡнде же мовїи ѿ лица флаонова ОБ 25 зв. (2); Н є вѣстникъ прїде кѣ їѡвѡ, и рече ємѡ ТрЦв 92; Претявл(ъ)шѡжннл ... кнлзн Владимирѡ ... Євѣчполкѣ, в Кїевѣ сѣде ПКП 5. Від основ на голосний у більшості випадків – відповідним голосним: не сѣтворншл, іако же повелѣ нмъ цѣ ОБ 25 (2); и прншл(ъ) братѣ ... в(ъ) євѣ, повѣда стлрцѡ іаже внѣдѣ, и прншнннл соборнѣи ... цѣкви Лим 15; є ... Мссїл Хѣ, авннл іакѡ Члкъ ТрЦв 553; чго радн вѣ Пшерахъ ... ѡцѣ ... Антѡнїй жнчн возлннн? ПКП 28 зв.

Дієслова із суфіксом *-нѡ*, як і в старослов'янській мові [Вайан 1952: 315], в аористі зберігають цей суфікс, якщо йому передує голосний: и помлнѡ вѣ аврлмн ОБ 8 (2); крѣпостѣ и лнговѣ Бѣїл, ... мншгнхъ ... прѣмннѡ ПКП 97. Якщо ж перед суфіксом знаходився приголосний, то суфікс міг зберігатися або ні: лвнннн(х) не прнкошнннл єй ОБ 8 зв.; Н поглавѣ оукннѡ їѡанна вѣ тѣмннн ЄвЛ 1644, 48 зв.; он(ъ) же толкнѡ вратѣ, и ... внїїде ПКП 66; Євѣчлннѣ же ... оужлннл, ... лбїи кѣ Плтрїлрхѡ погла Тр 802; тѡй влскѣ ѿ мртвнхъ ЄвЛ 1644, 47 зв.; и єл рнн(ъ) оумолчѣ ПКП 81.

Дієслова з коренем *жи-* (*жити*) форму 3-ї ос. одн. аориста утворюють переважно від основи *жив-*: Н пожннѣ млмннлѣ лѣтѣ рѣ ОБ 2 зв. (2); абїе же вѣ той часѣ ... юноша ... ожннѣ и ... глаголати начл ЗапПМ 112; словом(ъ) Бїлжнннлгѡ шжннѣ Шртвнн ПКП 208. Крім цього, зафіксована форма з основою *жи-*: Афанлїй мртвѣ шжн, и коспїл жнзн(ъ) горѣ ПКП 242 зв.

У старослов'янській мові окремі дієслова в 3-й ос. одн. аориста могли мати також закінчення *-тъ* [Вайан 1952: 257], яке збереглося (як *-тъ* або *-ть*) у церковнослов'янській мові [Вайан 1952: 258]. Зафіксоване воно і в

граматиці М. Смотрицького, де автор говорить: **Нѣкїи глїи ко третїемъ переходящегу лицу прїимлютъ /тъ, изряднѣи на /а, що кончаїиї: такъ га /или гать, ѿ глїа емлю: и игу сложнїнаа, взатъ /ѡтатъ /прїатъ: и про(ч) СмГр 249 [Німчук 1985:119].** Форми з таким закінченням (-ть або -тъ) представлені і в розглянутому матеріалі. Переважно це форми дієслова *начати* та дієслів із коренем -н-а. *Начати* (а також *зачати*) майже завжди характеризуються закінченням -ть: **ий начатъ гигантъ быти на земли ОБ 4 зв.; хъдъ глїти начатъ на Сїа Бжїи ТрЦв 658; по млтвѣ ..., начатъ(а) жїна простїрати к(а) немъ бїсѣдъ ПКП 70 зв.; жїзнь свою ... на земли скончи: и зачатъ на Пїси ... вѣчний живочъ ПКП 210 зв.** Із -тъ ця форма зафіксована нами лише у *ПКП*: **Блжннїиъ же Прохоръ ... собра в(а) келїи ... множитво пила ..., начатъ раздавати вѣм(а) ПКП 202 зв.**

Дієслова з коренем -н-а 3-ю ос. одн. аориста утворюють за допомогою -ть або -тъ. Причому в більшості обстежених пам'яток кількісно значно переважають утворення на -ть : **и простїръ рѣкъ свою (Ной) гать ѿ (голубку) ОБ 3 зв.; и прїатъ іосифъ рѣкъ ѡца своего ОБ 24; ѡатъ Гї неправды твоа ТрЦв 37; И тако ... конецъ прїатъ ... родъ Острозкихъ ЗапПМ 97; Прїатъ же стїраъ вѣхъ ПКП 18.** Разом із тим, у всіх обстежених пам'ятках зрідка трапляються і форми на -тъ, а в одній, у ЄвЛ 1644, вони навіть переважають: **ї издатъ (Бог) адма, и всїи его право рав пица ОБ 2 (2); Іосї(ф) же великїи оуклонїса грѣха, и цѣлом(а)рїи възпрїатъ ТрЦв 59; шн(а) же шн(а) гать врана ПКП 151 зв.; И възходъа Ії въ Іер(с)лїмъ, поатъ ... оучїки ЄвЛ 1644, 68 зв.; Аїї же Ії простїръ рѣкъ гать его ЄвЛ 1644, 50.** Закінчення -тъ в такого типу дієсловах, як відомо, є східнослов'янською особливістю [Німчук 1985: 119; Лопушанская 1985: 136]. Лише -тъ в цих формах рекомендоване і граматику М. Смотрицького.

Частина дієслів цієї групи в 3-й ос. одн. представлена паралельними формами на голосний. Насамперед це стосується дієслова *начати* (також *зачати*), зрідка трапляються форми на голосний і в дієслів із коренем -н-а: **взимъ ев(г)лїи нача чїти Лим 18 зв.; Он же нача вѣпїти ЗапПМ 51; нача Бгъ ... оумножити Чернорїзцо(в) ПКП 9; По сїмъ Свѣтополкъ ..., зата междубоїнъ вранъ ПКП 202; и полъ ревїкъ, и ем(с) емъ жїна ОБ 10 зв.; вѣтрь великїи възвяхъ ..., и ели въ рѣку ... не вверже ЗапПМ 121.**

Крім наведених форм, у розглянутому матеріалі зафіксовано також окремі аористні форми на -тъ від дієслів *жити*, *прижити*, *умрѣти*: **Поє же житъ по почопѣ лѣт(а), мї ... и оумрѣтъ ОБ 4 зв.; чѣм же и в(а) родъ хвали(м) естѣ (Іосиф), такъ цѣломъ(а)рїа, аще и чада прїжитъ ПКП 191.**

Кожне з нетематичних дієслів у 3-й ос. одн. аориста в розглянутому матеріалі має певні особливості. Дієслово *быти* та більшість його похідних характеризуються закінченням -сть: **И бысть въ днїа осмыи ОБ 48; Воїно время бысть в(а) том(а) же ... градѣ Лим 20 зв.; ѡзвннъ бысть адъ ТрЦв 237; аї рїкъ невидимъ бысть ПКП 18 зв.; Бж(с)твома же възвѣстїиць прїеметь Тр 104; Тогда събыт(а)са речїиое Іерїїмїа ЄвЛ 1644, 5 зв.** У старослов'янській мові *быти* та похідні в 3-й ос. одн. аориста могли мати, крім того, паралельні форми на голосний [Вайан 1952: 258]. У розглянутому матеріалі такі форми зафіксовані від слів *забыти* й *позбыти*: **твораше прїа вѣмъ отрокамъ своимъ, и злы стартїшнїицько ОБ 19 (2); Боларїнъ же злы еже шѣща ПКП 66; Град(а) не имѣа(ї) ... прп(а)бнѣгш, или его же имѣ по(з)ем, во запѣтїї прїходїтъ ПКП 34.** *Бы* уживається в обстежених пам'ятках лише у складі форм умовного способу.

Дієслово *дати* та його похідні в 3-й ос. одн. аориста представлені трьома різновидами форм: 1) формою на -с з основою теперішнього часу (*даде*), 2) із закінченням -сть (*дасть*), 3) з нульовим закінченням (*разда*). Найбільш частотними в розглянутому матеріалі є форми від основи *дад-*, вони, за нашими спостереженнями, переважають в усіх обстежених пам'ятках, крім *ОБ*, де частіше уживається різновид на -сть (-сть): **И поглъша лвра(м), ефрона и даде емъ сїеро ОБ 9 зв. (2); іа блг(а)тъ ѡшмѣ дадеа ТрЦв 346; іа вдаде себе въ ... сквернодѣїїцько Тр 803; И ... прїдаде и мѣнїтїмъ ЄвЛ 1644, 63 зв.; Аглїн(т) ... даде емъ ... земїа ПКП 169.** Достатньо великою кількістю уживань представлені також форми на -сть (-сть): **данъ ко дадеъ жрѣцїмъ фаронъ ОБ 23 зв.; Опшнїе сътворїи и даде(а) Фнїїкш(м) ТрЦв 6; воздѣв(а) рѣцѣ свои горѣ, прїдаде(а) дхъ в рѣцѣ Бжїи ПКП 205 зв.** Форми типу *дасть* і *даде* були, очевидно, рівноправними варіантами. Інколи вони вживаються поряд: **дарова емъ нѣкїа книги своа Пнма же книги продаде, и раздаде цѣнъ оубогимъ ПКП 174.** Найменш частотним є різновид із нульовим закінченням. Такою формою аориста в 3-й ос. одн. характеризуються в розглянутому матеріалі лише окремі

похідні від *дати* дієслова: *създа бо великій и красній монастырь* ЗапІМ 92; *созда* храмниѣ своѣ на камени ЄвЛ 1644, 21 зв.; *ѿ него же взимаши еже риза* ПКП 214; *Сѣца ... Антоній, ... егда пришеца ѿ стѣа Горы, абѣ вдала на трѣды копаніа* ПКП 26 зв.

Дієслово *вѣдѣти* в 3-й ос. одн. аориста представлено формами з нульовим закінченням: *Моши же его ... стола(т) и до нѣѣ ...*, *тламо нрѣже самѣ себе до рлмѣ ископа, ... егда время претавлініа своѣго оувѣдѣ* ПКП 199; *Той же стронте(а) ... ѡвѣдѣ* и *ино чѣдо* ПКП 69 зв. Дієслово *мѣти* представлено формами *мѣтѣ* і *мѣде*: и *принне емѣ і мѣтѣ* ОБ 12 (2); и *вчзе(м)ши ѿ плода его и мѣде* ОБ 2; *квашна же мѣнива не мѣде* ТрЦв 6.

Форми 1-ї ос. одн. аориста утворювалися за допомогою афіксів *-хомѣ* (від основ на голосний) та *-охомѣ* (від основ на приголосний): *оузрѣхо(м)* *яко вѣ гѣ е чокон* ОБ 11 зв. (2); *свѣтомя Дѣа просвѣтихомѣа* ТрЦв 730; *аще бо и согрѣшихомѣ, но не отступихомѣ отъ тебе* ЗапІМ 168; *Егда приплыхомѣ лодіи в(ѣ) Кланѣвѣ, се видѣхомѣ Црѣквѣ снѣ ..., вопросихомѣ(ѣ) же сѣвнхѣ тламо* ПКП 114 зв.; *пріидохомѣ прѣвѣе кѣпнчи пица* ОБ 21 (2); не *во(з)могахомѣ изгнати его* ЄвЛ 1644, 59; *копнши до полнощи, не возмогахомѣ шерити ... мощи* ПКП 88. Дієслово *рѣти* в 1-й ос. одн. представлено переважно старою формою: и *рѣхомѣ г(с)дне, есѣтѣ ны ѿца* ОБ 21 зв. (2); *Да вѣдѣтѣ польза ѡ нѣ же выше мало рѣхомѣ* ТрЦв 8 нн; *Мы же поклонившиа рѣхомѣ* ПКП 109. Зрідка трапляється також нова: *Мы же рихомѣ не можѣмѣ нти* ОБ 21 зв.; *ужасохомѣ вси и ... абѣ рекохомѣ* ЗапІМ 51.

Нетематичні дієслова цю форму утворюють за допомогою афікса *-хомѣ*, як і інші дієслова з основою на голосний: *побѣждни выхомѣ(ѣ) ѿ поганѣ* Лим 11 зв.; *Отрѣви выхомѣ(м) мнѣ* ПКП 26 зв.; *ѿ когѡ оувѣдѣхомѣ снѣ пѣтѣ* ПКП 96 зв.; *повиндѣвшиа, воли и силѣ Бжїи дѣхомѣа* ПКП 115.

У 2-й ос. мн. форми аориста мають закінчення *-сте* (після основ на голосний) та *-осте* (після основ на приголосний): не *вы поглатѣ ма сѣмо. но вѣ* ОБ 22; *его же вы за имя Его умучистѣ* ЗапІМ 129; *Н се влѣмѣ Нгѣмнѣ его же сами изволисте* ПКП 82; *свѣладати пѣтїи зѣмла пріидостѣ* ОБ 20 зв.; *елци кѡ ... вѣ Хр(с)та ... шлѣкостѣа: яго рѣди вѣ вѣмѣ Хр(с)тѣ ... послѣдовати влѣмѣ достонѣтѣ* ПКП 140 зв. Нетематичні дієслова не демонструють ніяких відмінностей і утворюють форми 2-ї ос. мн., як і інші дієслова з основою на голосний: *понеже прѣздни прѣвѣтѣ вѣѣ животѣ своѣ ... ѿнынѣ стонѣтѣ тѣ* ПКП 175; *Ивнѣмѣа Братѣ мой ѡутратїи, его же вы продасте жидомѣ* ПКП 238 зв.; *сѣрт(н) своѣа время оувѣдѣстѣ* ПКП 109 зв.

Аористні форми 3-ї ос. мн. утворені за допомогою закінчень *-ша* (від основ на голосний) та *-оша* (від основ на приголосний): *сѣтвориша свѣтѣ хлѣбннѣ* ОБ 25 (2); *кратїа ..., вохотѣша его во нгѣмнѣ поглатѣти* Лим 5 зв.; *шнїи же слышавше оудивѣшиаа* Тр 802; *Тогда вси наслѣдѣвшиа доковонїа, проглатѣшиа Бїа* ПКП 19 зв.; *Пріидоша же вси егѣпчлѣнѣ, кѣ іосифѣ* ОБ 23 (2); и *в(ѣ)вѣдоша н в(ѣ) монастыря* Лим 18 зв.; *Н абѣ вѣсѣм ... возниоша ѿ брѣга на горѣ все древо* ПКП 219 зв. У старослов'янській мові в 3-й ос. мн. аориста використовувалося закінчення із *-а* (*-ша*, *-оша*) [Вайан 1952: 256]. М. Смотрицький, характеризуючи у своїй граматиці дієслівні закінчення, в 3-й ос. мн. «преходящого» часу розрізняє *-ша* і *-ша* як показники відповідно чоловічого (середнього) й жіночого родів [Німчук 1985: 119]. У розглянутому матеріалі зафіксовані переважно закінчення *-ша*, в тому числі й при іменниках жін. роду: *Мнози дщѣра сѣлажаша богатѣтѣво* ПКП 36 зв.; *За него же написашаа невѣд(н)мо Нконы* ПКП 160 зв.; и *вѣстѣша рѣти многи* ПКП 200. Форми на *-ша* з обстежених пам'яток зрідка трапляється лише у *ТрЦв*, *Тр*, *ЗапІМ* та *ЄвЛ 1644*. При цьому лише окремі з них ужиті при іменниках жін. р.: *печатѣ вѣтѣци Іудѣомѣ(ѣ) выша* ТрЦв 449; *овѣстѣшаа кѡсти моа* Тр 60. У більшості ж випадків цього не спостерігаємо. До того ж, часто такі форми виступають поряд із формами на *-ша*: и не *звѣдѣстѣ все словѣа таже видѣшаа очн влши* ТрЦв 482; *По оувѣ іїа наказанїа ничѣо же оувѣстѣша* Тр 803; *Вѣ время онѡ ... ѡчїци ндоша вѣ Галлїи ... Н видѣвши егѡ, поклонѣшиаа емѣ, обїи же оувѣдѣмнѣшиаа* Тр 67.

У двоїні аорист у розглянутому матеріалі вживався порівняно рідко. Форми 1-ї ос. утворені за допомогою афікса *-ховѣ*: *Н видѣховѣ сонѣа оѣа єдїнон ноци* ОБ 19 зв.; *вѣ шемїи днѣ, глѣнѣа емѣ Антонї(н) сѣ Ѡкѡдѣїемѣ, и гїа: Млнховѣаа кѣ Бѣ ѡ тѣвѣ* ПКП 17 зв.; *проповѣдѣтѣа (два монахи) людемѣ(ѣ) ..., яко мы сам(н)*

написавъ Ікони чмл ПКП 165 зв. 2-а ос. не представлена. У 3-й форми аориста мають закінчення *-ста* (після основ на голосний) та *-оста* (після основ на приголосний). У старослов'янській мові ці форми характеризувалися переважно закінченнями на *-те* [Вайан 1952: 249]. Однак уже в пізніх старослов'янських пам'ятках почало з'являтися нове закінчення (*-ста, -оста*). У церковнослов'янській мові воно стало панівним і було узаконене граматикуою М. Смотрицького [Лиса 1982: 134]: *имюна и лавгий брата ікон(ъ)чмста овида* ОБ 24; *во єдин(ъ) же ѿ дній послеста оба Патриарха ррѣ(ъ) ко ррѣ(ъ) Лим 21; Оудуръ Стѣдичъ, и братъ егв Іоанфъ ... книгѣ Трїодъ написеста ОтрЦв 5 нн; Сїи ... оба доверѣ ... послѣжнеста в(ъ) печинїи Профуръ ПКП 231; Придоста два агїла въ годомъ ОБ 7 зв.; стѣрѣоста его два брата ЄвКп 1697, 25; И придоста к(ъ) немѣ два бѣгове ПКП 249 зв. Дієслово *рци* представлено як новою, так і старою формою: *ѡвѣщавъ же лаванъ, и владѣн(л) рквоста* ОБ 10 зв.; *мниси же чми (два) ничтоже рквоста* ПКП 164; *И придоста к(ъ) немѣ два бѣгове ..., и рѣста ємѣ* ПКП 149 зв.*

Крім того, зафіксовано декілька форм 3-ї ос. двоїни на *-стѣ*: *Онѣ же (дві жінки) їа слышавше, ... рѣстѣ ємѣ* Лим 19; *Онѣ же (дві жінки) распродаше все ..., во иночскїи образ(ъ) оудѣстѣла; и хизинѣ сотворивше ..., златвористѣла в(ъ) нїи* Лим 19 зв.; *Рѣстѣ твои сятвористѣ ма* Тр 755. Таке закінчення з'явилося під впливом форм двоїни іменників жіп. р. Зрідка воно вживалося ще у пам'ятках старослов'янської мови [Вайан 1951: 249].

Розглянутий матеріал свідчить про те, що форми двоїни аориста в церковнослов'янській мові аналізованого періоду вживалися не завжди послідовно. Зафіксовані випадки, коли при двох діючих особах використана форма 3-ї ос. мн.: *ї ндоша оба кѣпно, придоста на мѣсто* ОБ 9 (2); *Придоша ко мнѣ оба ... Третьякъ и жена его* ЗаПМ 113; *Шедша же оучника и сятворивша: како же повелѣ нма їѣ* ЄвЛ 1644, 70 зв.; *Прп(л)вний же Антвнїи и Оудвїї ... вопрошша Грїкѣ* ПКП 109; *Тогда кѣпно, стїи же и стр(с)тний хвалѣ воздѣша Бѣѣ* ПКП 198 зв.

Зібраний матеріал дозволяє також здійснити спостереження за особливостями значень форм аориста та їхнім зв'язком із значеннями видовими. З цього приводу в історії мовознавства висловлювалися різні думки. Загалом же науковці дотримуються погляду, запропонованого ще в XIX ст. [Потебня 1977: 185 – 186], відповідно до якого форми аориста в давніх слов'янських мовах самі по собі не надавали дієсловам значення доконаного виду, якщо цього значення не мали основи дієслів [Бунина 1959: 128 – 132; Генсьорський, Керницький 1957: 93; Шевелева 1984: 57]. Згодом, у ході розвитку категорії виду, видові значення, очевидно, почали закріплюватися за аористом (значення доконаного виду) та імперфектом (значення недоконаного виду) [Ист. грам. 1982: 191 – 192]. Однак цей процес був зупинений розвитком головної форми минулого часу на основі колишнього перфекта. Такий хід подій підтверджує, на нашу думку, і розглянутий матеріал. Переважна більшість аористних форм у ньому мають значення доконаного виду (див. вище наведені приклади). Часто саме такі форми використовуються при описі багатьох подій, які відбуваються одна за одною: *оудрѣвши же ковчигъ в лѣцѣ, посла рѣвнїи и вѣзлѣ и, и ѡвръзши видѣ отроча ..., и пощлди є дциъ фараона* ОБ 25 зв. (2); *свѣдѣла єдинъ ѡ срацинъ, и оудѣкнѣ главѣ старца, ... и се вnezапѣ велѣа птица прилетѣвши восхити срацина, и во(з)несе его высоко ..., и верже на земля, и падъ оумре срациннїи* ОБ 9 (2); Лим 12; *И се ... повелачнѣ Нѣо в(ъ)nezапѣ, и снїдѣ дож(л) вели(к), и члако чми рзвїйдошасѣ; и авїе дож(л)ъ прѣста и сїнѣ пакн воїа* ПКП 83 зв. Інколи форми аориста доконаного виду під впливом контексту могли позначати повторювані дії: *азѣ николи же ѡ кого что вѣзлѣ, понїже николи же ищѣлнхѣ сїлою мою, но Хѣю* ПКП 170.

Можливо, свідченням того, що в кінці XVI – XVII ст. форми аориста сприймалися насамперед як такі, що мають значення доконаного виду, є тлумачення дієслова *бысть* у словниках Л. Зизанія та П. Беринди: *бытъ, стлогол, бы(л)* ЗизЛекс 31; *бытъ: былъ, лко стлогол* БерЛекс 13.

Разом із тим, певна частина проаналізованих аористних форм мають основи недоконаного виду. В окремих випадках безпрефіксні дієслова такого типу в аористі позначають завершену дію і сприймаються як такі, що мають значення доконаного виду: *Тисѣща лѣтѣ прѣ(л) очима твоим(л) Г(с)ди такъ днѣ в(ъ)чрлшнїи, нже мнш ндѣ* ПКП 26; *Въ оутрїе же извозницѣ ..., чѣхаша на брегѣ хотѣще возити ... древо: и се ни єдинагв же свѣрѣтоша* ПКП 219 зв. Інколи при аористних формах з основами недоконаного виду в контексті є вказівки на обмеження дії в часі [див. також Генсьорський, Керницький 1957: 93; ГУМ Морф. 1978: 290; Шевелева 1984: 56]: *и крѣша его (отроча) три м(с)ци* ОБ 25 зв.; *и плакаса его єгвпчѣ є(л)мѣка(т) днїи* ТрЦв 3; *въ болѣзни же сей лотѣ семь днїи мучисъ* ЗаПМ 53; *Братѣа же искаша егв два днїи* ПКП 250. Однак у більшості випадків ці вказівки відсутні: *И прип(л) на вми вїнїмина ... плакаса о не(м). и вїнїмннѣ плакаса обми(м) вми его. и цѣлова вси братїи*

своѣ. и плакаша о нихъ ОБ 22 (2); и видѣвши его, молиша: ... да бы прише(л) ѿ прѣдѣля ихъ ЄвКП 1697 25 зв.; прѣймѣмъ въ оумъ ... єгѡ житїѣ, воспоминающе, какѡ брѣса съ мнромъ ПКП 25 зв.; Оудисїѣ дръ Бжїѣ имѣ совершенный ПКП 41 зв. Такі форми аориста позначають минулу дію без додаткових відтінків. В окремих випадках ці утворення виступають поряд із формами імперфекта: И прїѣдоша на гѣмно агладово ..., и плакаша тамо по немъ(ѣ) плачѣмъ великимъ зѣло, и плакахѹ по ѡци єго з дїѣи ОБ 24 зв. (2).

Зрідка значення недоконого виду мають аористні форми префіксальних дієслів: Пѣш мѣтвом и погтомъ изгона прелѣтнѣмъ рѣдъ сїѣ ПКП 13; Сїа исповѣда братїи самъ чѡѣ отрокѡв ПКП 61; не съ вѣром прїходихъ къ Прп(д)бнымъ ѡцемъ ПКП 162.

Таким чином, розглянутий матеріал дає підстави зробити наступні висновки.

1. Аорист у церковнослов'янській мові кінця XVI – XVII ст. був активно використовуваною дієслівною формою.

2. Аористні форми цього часу загалом зберегли ті особливості у побудові, які були характерні для них ще у старослов'янській мові. Разом із тим, тут можемо спостерігати деякі відмінності (-ть поряд із -тъ в 3-й ос. одн.; -ша, а не -ша в 3-й ос. мн.), які, очевидно, з'явилися в результаті впливу розмовного мовлення. Цей вплив проявляється також, на нашу думку, і в непослідовності вживання форм двоїни.

3. У переважній більшості випадків форми аориста в розглянутому матеріалі характеризуються значенням доконого виду. Однак зрідка трапляються форми, які, очевидно, зберегли давнє аористне значення, вони називають минулі дії без указівки на завершеність.

Література

Бунина 1959: Бунина, М.К. Система времен старославянского глагола [Текст] / М.К. Бунина. – М.: АН СССР, 1959. – 160 с.

Вайан 1952: Вайан, А. Руководство по старославянскому языку [Текст] / А. Вайан. – М.: Издательство иностр. литературы, 1952. – 446 с.

Генсьорський, Керницький 1957: Генсьорський, А.І., Керницький, І.М. Спостереження над формами аориста і імперфекта в староруських і староукраїнських пам'ятках [Текст] / А.І. Генсьорський, І.М. Керницький // Дослідження з мови та літератури. – Т. IV – К.: АН УРСР, 1957. – С. 92 – 101.

Ист. грам. 1962: Историческая грамматика русского языка. Морфология. Глагол. [Текст] / Р.И. Аванесов, В.В. Иванов (ред.). – М.: Наука, 1982. – 436 с.

ГУМ Мофология 1978: История української мови. Морфология. [Текст] / В.В. Німчук (відп. ред.) – К.: Наукова думка, 1978. – 539 с.

Лиса 1982: Лиса, Г.І. Категорія двоїни в “Граматичі” М.Смотрицького [Текст] / Г.І. Лиса // Східнослов'янські граматичі XVI – XVII ст. – К.: Наукова думка, 1982. – С. 132 – 135.

Лопушанская 1985: Лопушанская, С.П. Элемент -тъ (ть) в формах прошедшего времени древнерусского глагола [Текст] / С.П. Лопушанская // Восточные славяне. Языки, история, культура. – М.: Наука, 1985. – С. 135 – 142.

Німчук 1985: Німчук, В.В. Мовознавство на Україні в XIV – XVII ст. [Текст] / В.В. Німчук – К.: Наукова думка, 1985. – 223 с.

Потебня 1977: Потебня, А.А. Из записок по русской грамматике. [Текст] / А.А. Потебня – Т. IV. – Вып. II – Глагол – М.: Просвещение, 1977. – 406 с.

Русанівський 1985: Русанівський, В.М. Джерела розвитку східнослов'янських літературних мов. [Текст] / В.М. Русанівський – К.: Наукова думка, 1985. – 231 с.

Толстой 1988: История и структура славянских литературных языков. [Текст] / Н.И. Толстой – М.: Наука, 1988. – 239 с.

Шевелева 1984: Шевелева, М. Н. Функционирование временных форм в русской житийной и повествовательной литературе XV в. (формы прошедшего времени). [Текст] / М. Н. Шевелева // Вестник Московского ун-та. Серия 9. Филология. – 1984. – № 5. – С. 55 – 65.

Шимко 2007: Шимко, О.В. Вплив церковнослов'янської мови української редакції на московську книжно-писемну традицію [Текст] / О.В. Шимко // Мовознавство. – 2007. – № 2. – С. 26-36.

Список умовних скорочень назв використаних джерел

БерЛекс – Лексикон словеноросийский Памви Беринди. – Надрук. з вид. 1627 р. фотомехан. спос. (Підгот. тексту і вступ. стаття В.В. Німчука. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961).

ЗаПМ – Собственноручныя записки Петра Могилы // Архивъ Юго-Западной России, издаваемый комиссією для разбора древнихъ актовъ. – Часть I, томъ VII. – Киевъ, 1887. – С. 49 – 180.

ЗизГр – Зизаній Л. Граматика словенска. – Вільно, 1596. – 180 с. (Факс. перевид. К.: Наукова думка, 1980, підгот. В.В. Німчука).

ЗизЛекс – «Лексис» Лаврентія Зизанія. «Синоніма славеноросская» (Підгот. текстів пам'яток і вступ. статті В.В. Німчука. – К.: Наукова думка, 1964).

ЄвЛ 1644 – Євангеліон сирѣчь: Бѣговѣстїе Бѣгѣновинныхъ євангелїеѣ. – Львів, 1644 (друкарня братства). – [12], 412 арк. (стародрук).

ЄвКП 1697 – Євангелїи или Бѣговѣствованїе. – Київ, 1697 (друкарня лаври). – 438 арк. (стародрук)

Лим – Лімонарь. Сирѣчь, цвѣтнїкъ. – Київ, 1628 (друкарня Соболя). – 183 арк. (стародрук).

ОБ – Бивелїа сирѣчь книги вѣчѣлаго и новаго заветѣа. – Острог, 1581. – 628 арк. (стародрук).

ПКП – Патерїкъ или штечнїкъ пѣчирскїй. – Київ, 1661 (друкарня лаври). – 314 арк. (стародрук).

СмГр – Смотрицький М. Грамматїки славнїкїа правнїлоє Сунтагма ... Єв'є, 1619 (тип. Віленського братства). – 492 с. (Факс. перевид. К.: Наукова думка, 1979, підгот. В.В. Німчука).

Тр – Євѣлогїон лебо молитвоєлов, или трїеннїкъ. – Київ, 1646 (друкарня лаври). Ч. 1 – 860 с. (стародрук).

ТрЦв – Трїодон снїетѣ Трїпїснїц свѣтой великой Пѣтїдїсѣтнїцы. – Київ, 1631 (друкарня лаври). – [22], 828 с. (стародрук).

В статье на материале старопечатных изданий рассмотрены особенности образования и значения форм аориста в церковнославянском языке украинской редакции конца XVI – XVII ст.

Ключевые слова: украинская редакция церковнославянского языка, формы прошедшего времени, аорист.

The peculiarities of formation and meaning of aorist forms in the ukrainian edition of the Church Slavonic language as of XVI-XVII c.c. are observed in the article on the ground of black-letter publications.

Keywords: ukrainian edition of the Church Slavonic language, past tense forms, aorist.

Надійшла до редакції 18 січня 2010 року.

Елена Купченко

ББК Ш81.2Р
УДК 811.163

СЕМАНТИЧЕСКАЯ МНОГОПЛАНОВОСТЬ ЛЕКСЕМЫ **ОУМЪ** В АГИОГРАФИЧЕСКОМ ТЕКСТЕ (НА МАТЕРИАЛЕ ДРЕВНЕРУССКОГО ПЕРЕВОДА «ЖИТИЯ АНДРЕЯ ЮРОДИВОГО»)

*У статті проаналізовано семантичний потенціал лексеми **оумъ** у давньоруському тексті «Житія Андрія Юродивого», визначено провідну роль категорії розуму для агіографічної літератури. Антропологічний підхід до слова дозволяє провести реконструкцію мовної свідомості середньовічного книжника, система ідеалів та цінностей якого виявляє себе на всіх мовних рівнях.*

Ключові слова: семантика, значення, розум, агіографія.

Постановка проблеми. Проблема отражения мыслительной деятельности человека в языке связана с антропоцентрическим переворотом в лингвистике. Как утверждает А. Я. Гуревич, язык является ключом к познанию «многослойного мыслительного универсума» [Гуревич 1984: 50]. Е. В. Маслий считает язык необходимым условием порождения и развития культуры и, одновременно, средством ее формирования и существования [Маслий 2007: 354].

Средневековая культура, как и современная, развивалась в языковой оболочке. Т. И. Вендина полагает, что опора на языковые средства в анализе смысловых категорий позволит исследователю избежать субъективности в оценке культурных фактов и духовных ценностей средневековья [Вендина 2002: 6]. Для нашего исследования интерес представляет мироощущение древнерусского книжника, выраженное в категории разума.

В святоотеческой литературе традиционно развивалось учение о «стройном разуме» как духовно-нравственном состоянии человека, в котором достигается гармония между верой и логическим началом. Показательным в этом отношении является агіографіческий жанр (житія свѣтых), сформированный в Византии в середине IV в. и развивавшийся под влиянием евангельских рассказов, древнееврейского фольклора, эллинистического приключенческого романа, церковных поучений и античной биографии [Лоевская 2003: 122]. С принятием христианства каноны византийской литературы закрепились в Древней Руси.

Для изучения агіографіческого текста анализ категории разума приобретает особенное значение, поскольку выражает мировоззрение святого, а для юродивого – даже тип святости. В христианском дискурсе X

© Купченко О.А., 2010

- XI вв. само понятие юродивый определяется посредством категории разума: *ѡродивъ ѡрос* – «глупый, неразумный», а *ѡродити сѧ* – «лишаться рассудка» [Старославянский словарь 1994: 805]. Поэтому категория разума является основной, смыслообразующей, в житии юродивого и включает в себе всю парадоксальность этого подвига, в котором соединяется противоречие между Божественным разумом, истиной и поверхностным здравым смыслом и моральным законом.

Языкотворческая деятельность древнего русича фиксирует закономерности его мирозерцания на всех языковых уровнях, прежде всего на лексическом. Лексика является самой динамичной и выразительной сферой проявления языкового сознания.

Целью нашей статьи является исследование многообразия семантических употреблений лексики *оумъ* на материале древнерусского перевода «Жития Андрея Юродивого» [Молдован 2000: 159 - 335] (далее – ЖАЮ).

В современном русском языке значения лексики *ум* характеризуют мыслительную деятельность человека («сознание, мыслительная деятельность»), его интеллектуальные способности («способность человека мыслить, отражать объективную действительность в представлениях, понятиях, суждениях») и психическую деятельность («нормальное состояние рассудка, психическое здоровье») [Словарь современного русского языка 1964, т. 16: 287 - 288].

В начале ЖАЮ употребление лексики *оумъ* близко к общеязыковому: «разум, рассудок; способность размышлять; интеллектуальные способности». Это значение характеризует Андрея юродивого как рассудительного, способного к обучению и стремящегося к познанию человека: (30) *трѣзвъ же сын отрокъ оумомъ своимъ. въскорѣ изучисѧ псалтыри. и числомъ.и всемъ. кнкоже оумтъ кго велаше кмѣ*, что в дальнейшем противопоставлено его парадоксальному подвигу.

Таким образом, лексема *оумъ* как языковая реализация категории разума раскрывает перед нами первую антиномию: природный ум и безумное поведение. Следовательно, в житии изображено не природное безумие, а сознательно принятое юродство во Христе. «Юродивые, будучи истинно мудрыми людьми, приносили величайшую жертву – отказывались – отрешались от ума, когда деятельность их переходила во внешнюю жизнь» [Тальберг 2000: 188]. Стремление к поправлению собственного тщеславия и скрыванию своих добродетелей связано с традициями византийской аскетики.

Личные качества ученика Андрея юродивого – святого Епифана характеризуются лексемой *оумъ* в значении «мудрость; благоразумие»: (2290) *оумъ во его и медвеныи его разѡмъ украсили его сѣть*. Мышление средневекового человека носило дидактический характер, в связи с чем акцент в портрете святого Епифана делается на духовные качества. Значение лексики *оумъ* в данном контексте осмысливается в соответствии с нравственными категориями, понятиями «добра» и «зла».

Синонимический повтор лексем *оумъ* и *разѡмъ* создает смысловую параллель и формирует традиционные отношения в древнерусском тексте жития. Т. И. Вендина полагает, что понятия «ум» и «разум» в средневековом сознании практически не различались [Вендина 2002: 233]. Однако, на основании значений, которые даёт «Старославянский словарь», понятие «ум» может быть отнесено к процессам мыслительной деятельности человека, а понятие «разум» – не столько к человеку, сколько к абсолютному пониманию разума, философскому концепту [Старославянский словарь 1994: 738].

В описании внутреннего, духовного, состояния человека лексема *оумъ* в ЖАЮ приобретает значение «мысли (помыслы)»: (77) *веньць такѣ же вою имѡахѣ. такоже оумъ члвчскъ не можетъ нарещи*. С помощью лексем *оумъ*, *срѣце* и *дхъ* описывается внутренний мир человека, его духовный центр, средоточие его мыслей и чувств: (1383) *си же на оумѣ и на срѣцѣ своемъ рекъ; (1818) не могли оумъ его деръжати съ срѣцѣмъ; (912) стогахъ же забывсѧ. въ неизрѣннѣ зарю имѡа оумъ вшедша. ... клекаше срѣце мок радовашесѧ дхъ мон*.

В момент видения святым Андреем невещественного мира его состояние демонстрируется посредством идеи уподобления Богу (1181) *блжныи оумъ свои дѡа.иже по возѡ*. Идея подобия, схожести с Богом органически входила в языковое сознание средневекового человека, поэтому смысл нравственного развития средневековой личности состоял в движении к Богу и уподоблении ему.

Говоря о смысле жизни святого Андрея, её устремлённости, автор использует лексему *оумъ* в значении «замысел, намерение»: (1431) *авне приложисѧ оумъ его на приложение вжие*.

Одной из важнейших духовных ценностей средневековья является познание. Поскольку носителем абсолютного и истинного знания является только Бог, ценность знания определяется близостью к познанию самого Бога, пониманию добра и зла. В контексте (4571) лексема *оумъ* получает значение «богопознание; божественная премудрость»: *расѡуженье во оумъ есть стага дха*. Таким образом, в языковом сознании средневекового человека истинная премудрость неизменно связана с богопознанием.

Отметим, что употребление лексики *оумъ* в описанных значениях использовалось для характеристики личных качеств святого Андрея и его ученика, а также для описания духовного состояния самого юродивого в момент откровения. Однако в ЖАЮ лексема *оумъ* также употребляется по отношению к Творцу – в значении «Дух»: (1247) *оумъ есть оць. а слово снъ. а дхъ еже въ обою сѡщиа мысль; (2240) родивынсѧ исперва ѡ*

великаго оумѧ. Сочетание великѧ оумѧ Ф. Миклошич переводит как «Господь» [Словарь старославянского языка 2006: 659]. Божественный принцип средневековья был регулятивным принципом, определявшим жизнь каждого человека, для понимания мышления средневекового человека чрезвычайно важной являются номинация Бога.

С архетипом языкового сознания средневекового человека также связан метонимический перенос «человек – ум»: (1006) и възрѣвъ на страшною высоту онѧ. оустрашающаа всакого оумѧ. видихъ прѣтль страшенъ на въздусѣ висаща. Как мы видим, метонимия представляет здесь не столько языковой, сколько когнитивный процесс, в рамках которого человек оценивается прежде всего по его способности мыслить, рассуждать, следовать нравственным нормам, а также познавать своего Творца.

Следует отметить большое количество устойчивых сочетаний с лексемой оумѧ в древнерусском тексте жития. Лингвистами давно отмечено, что устойчивые сочетания оказывают влияние на появление новых значений лексемы.

По значению сочетания с лексемой оумѧ в ЖАЮ можно разделить на две части:

1) утверждающие разум: (818) тако вѣваше и доброта птенець тѣхъ. паки же и перваго птенца красота оужасаетъ ми срѣце. оумѧ мон въ кдино свираѧ («опомниться, прийти в себя») [Старославянский словарь 1994: 728]; приде ми на оумѧ («подумать, осознать, прийти в голову») [Старославянский словарь 1994: 728];

2) свидетельствующие о безумии: (1165) вѣшенъ нѣкто не въ своемъ оумѧ мимонды. часть нѣчто ѿ имѣнна моего оукрадѧ. оубѣжа; (2421) погубивъ свои оумѧ позоры дѣѧ стою тако («лишиться ума, потерять рассудок») [Старославянский словарь 1994: 728].

Если сочетания первой группы когерентно зависимы от текста, то элементы второй группы автономны по значению. Синонимичные им производные от лексемы оумѧ указывают на отношение окружающих к парадоксальному поведению святого: (184) тако безумна и вѣшена; (371) безумнаа кго словеса; (364) безумнымъ образомъ гше.

Вывод. Формирование смысловой структуры данной лексемы связано с развитием денотативной основы, метонимическим употреблением лексемы и с её фразеологизацией.

Семантическая многоплановость лексемы оумѧ в древнерусском тексте ЖАЮ формирует разветвлѣнную смысловую структуру. Можно выделить следующие значения лексемы оумѧ в ЖАЮ: 1) разум, рассудок; интеллектуальные способности; 2) мудрость, благоразумие; 3) мысли (помыслы); 4) замысел, намерение; 5) богопознание; божественная премудрость; 6) святой дух (как номинация Бога).

От обозначения мыслительной деятельности человека, оценки его психического состояния, значение лексемы в житии приводит нас к нравственным категориям добра, зла, идее богопознания и уподобления Богу и вершиной своей имеет номинацию самого Творца. Юродивый, заслуживший славу безумного на земле, обретает такой божественный дар как разум духовный и становится олицетворением божественной премудрости.

Значительная проработанность лексики жития, характеризующей человека как духовную и социальную личность, свидетельствует об интересе средневекового человека к своему внутреннему миру, духовной жизни и оценке собственной нравственности. Анализ семантических контекстов с лексемой оумѧ как одного из главных репрезентантов категории разума в тексте ЖАЮ показал, что в языковом сознании средневекового книжника человек понимается не как греховное по своей природе существо, но как разумная и творческая личность, образ и подобие своего Творца.

Перспективным представляется целостный анализ языковых репрезентантов категории разума в древнерусской агиографии.

Литература

Вендина 2002: Вендина, Т. И. Средневековый человек в зеркале старославянского языка [Текст] / Т.И. Вендина. - М.: «Индрик», 2002. – 336 с. – Библиогр.: с. 327–334.

Гуревич 1984: Гуревич, А. Я. Категории средневековой культуры [Текст] / А. Я. Гуревич. – М.: «Искусство», 1984. - 350 с. – Библиогр.: с. 327–334.

Лоевская 2003: Лоевская, М. М. Русская агиография в культурно-историческом контексте переходных эпох [Текст] / М.М. Лоевская // Вестник МГУ. – Серия 19. Лингвистика и межкультурная коммуникация. – 2003. - № 1. – С. 112-121.

Маслий 2007: Маслий, Е. В. Ценностная составляющая концепта «юродство» как самобытного феномена русской культуры [Текст] / Е.В. Маслий // Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. - Серия «Филология». – Т. 20 (59). – №1. – 2007. - С. 354 - 359.

Молдован 2000: Молдован, А. М. «Житие Андрея Юродивого» в славянской письменности [Текст] / А.М. Молдован. – М., 2000. – 760 с. - Библиогр.: с. 662 – 674.

Тальберг 2000: Тальберг, Н. История русской церкви [Текст] / Н. Тальберг. – М.: Изд-во Сретенского монастыря, 2004. – 924 с. – ISBN 5-7533-0311-0.

Словари

Словарь современного русского языка 1964: Словарь современного русского литературного языка. Т. 1 – 17. – М.: Изд-во АН СССР; Л.: Наука. Ленинградское отд-е, 1950–1965.

Словарь старославянского языка 2006: Словарь старославянского языка. – Т. 1 – 4. – СПб., 2006.

Старославянский словарь 1994: Старославянский словарь (по рукописям X - XI вв.) / Э. Благова, Р.М. Цейтлин, С. Геродес (ред.). – М., 1994.

В статье проанализирован семантико-функциональный потенциал лексемы оумъ в древнерусском переводе «Жития Андрей Юродивого», выявлено ключевое значение категории разума для агиографической литературы. Антропологический подход к слову позволяет провести реконструкцию языкового сознания средневекового человека, система идеалов и ценностей которого проявляет себя на всех языковых уровнях.

Ключевые слова: семантика, значение, разум, агиография.

The article is analysed the semantiko-functional potential of a lexeme оумъ, enter value of a category of Reason. The anthropological approach to a word allows to carry out reconstruction of language consciousness of the medieval person, which ideals and values proves at all language levels.

Keywords: semantica, reason, madness, agiography.

Надійшла до редакції 21 січня 2010 року.

Наталія Тома

ББК 81.2 Укр.

УДК 821.161.2' 33 : 2 – 287] ''16''

МОВНІ ОСОБЛИВОСТІ КАЗАННЯ ПЕТРА МОГИЛИ

«Крестъ Христа Спасителя и каждого человекъка»

У статті на прикладі писемної пам'ятки першої половини XVII ст., що належить Петрові Могили, розглядається мова казання як одного з видів ораторсько-проповідницької прози. Проповідь проаналізовано з погляду лексики, стилістики, синтаксису, словотвору. Лексичні особливості проповіді розглядаються на прикладі абстрактної лексики.

Ключові слова: абстрактна лексика, абстрактне значення, казання, тематична група.

Петро Могила, культурний і релігійний діяч, мислитель, проповідник, письменник, відомий в історії України першої половини XVII ст. – складного періоду становлення української державності та церкви, періоду українського бароко, характерними рисами якого було зародження церковно-ораторської та наукової діяльності.

П. Могила є автором релігійно-дидактичних і богослужбових праць: «Євангеліє учителное», «Євхологiон, альбо Молитвослов, или Требник», «Катихисис сирѣчь исповѣданіе православныя вѣры католическія и апостолскія церкви восточныя», полемічного твору «Литбос». Також йому належать казання, наприклад, «Крестъ Христа Спасителя и каждого человекъка» і «Розповіді про чудеса», пов'язані з мощами святих Києво-Печерської Лаври. Твори Петра Могили були важливим джерелом для укладання історичних словників Є. Тимченка та «Словника української мови XVI-першої половини XVII століття».

Дослідники розглядали постать митрополита в різних аспектах – як освітнього діяча, засновника вищої школи, організатора церковного життя, видавця книг, захисника української культури, письменника-публіциста і проповідника. Проте деякі сторони його діяльності, наукової спадщини ще не досліджені. Сказане стосується лінгвістичного аспекту оригінальних і перекладних творів.

Про особливості мови творів київського митрополита знаходимо відомості у біографів (С.Т. Голубев), дослідників давньої літератури (Л.В. Ушкалов), мовознавців (І.І. Огієнко, О.Т. Горбач), філософів (В.М. Нічик), статтях Г.М. Наєнко («Іншомовні елементи в мовотворчості П. Могили» та «Філософська проблематика «Требника» Петра Могили: термінологічний аспект».)

Тривають дискусії вчених щодо питання, якою мовою Петро Могила писав свої твори. На думку французького славіста А. Мартеля, у XVII ст. церковнослов'янська мова занепадає, а її місце займає польська. Проте дослідник не міг заперечити, що П. Могила намагався вживати мову, зрозумілу широким масам населення [Жуковський 1997: 21]. В іншому місці своєї праці цей самий автор зауважує, що Могила вживав мову, основа якої була церковнослов'янська, але більшість її елементів запозичені з тогочасних української і польської мов. Цією мовою були написані проповіді і панегірики, а також віршовані п'єси, надруковані в другій половині XVII ст. [Жуковський 1997: 21].

М. Костомаров вважав, що Петро Могила та його вихованці із Київської колегії працювали над розвитком руської мови і словесності, хоча в той час значно зміцнювали свої позиції латинська мова, грецька та польська. Мова творів вихованців Київської колегії того часу була досить віддалена від живої народної через

проникнення до неї елементів слов'янських, зокрема польських. Дослідник творчості П. Могили А. Жуковський стверджує, що після Петра Могили книжна українська мова почала потроху очищуватися від полонізмів [Жуковський 1997: 26].

Більшість дослідників доходять згоди в тому, що митрополит використовував переважно українську мову під час листування з братствами, писав цією мовою твори. Із 19 творів, що, як вважають дослідники, належать його перу, лише «Літос» написаний польською, решта – церковнослов'янською та українською мовами. У передмові до «Службника» (1629) сам Петро Могила зазначає, що в богослужбних книгах треба дотримуватись «орфографії й діалекту слов'янського». Українською мовою митрополит складає проповіді: у казанні **«Крестъ Христа Спасителя и каждого человека»** (1632) всі тексти Святого Письма він подав українською мовою [Жуковський 1997: 20].

Усе ж мова творів Петра Могили досліджена недостатньо. Зокрема, не вивченою залишається абстрактна лексика (релігійна, філософська, наукова та ін.), яку використовував автор у своїй творчості і яка є важливою частиною лексичного складу староукраїнської мови XVII ст. Її системний аналіз має стати важливим елементом висвітлення актуальних проблем українського мовознавства.

Мета цієї розвідки – виявити особливості розвитку абстрактної лексики на прикладі казання **«Крестъ Христа Спасителя и каждого человека»**, встановити деякі загальні тенденції розвитку української мови першої половини XVII століття.

Наявність абстрактної лексики характеризує високий рівень розвитку мислення. У ній реалізується система світоглядних цінностей, уявлень людини про світ, про себе, про ставлення до іншої людини, до добра і зла, тобто абстрактна лексика виражає інтелектуальну, духовну та емоційну діяльність людини. Проблеми співвідношення абстрактного і конкретного в мові та мисленні, здатність людини до абстрагування були об'єктами осмислення філософів та лінгвістів з античних часів і до сьогодні (Арістотель, І. Кант, Г. Гегель, Дж. Локк, К. Гельвецій, Д. Дідро, Ф.І. Буслаєв, С.А. Обнорський, І.І. Срезневський, П.Ф. Фортунатов, О.О. Шахматов).

Значну увагу вивченню абстрактної лексики приділяли такі відомі українські мовознавці як: О.О. Потебня, І.І. Ковалик, В.В. Німчук, Л.М. Полюга та інші дослідники [Полюга 1991: 8]. Становлення і формування української абстрактної лексики, на думку Л.М. Полюги, в цілому відбулось в XIV – першій половині XVII століття [Полюга 1991: 48]. Хоча абстрактна лексика української мови і була предметом дослідження багатьох мовознавців, проте доба кінця XVI – першої половини XVII століття висвітлена ще недостатньою мірою. Лише деякі явища розвитку абстрактної лексики цього періоду заторкнuto в академічному виданні «Історія української мови: Лексика і фразеологія» (1983) та монографії А.А. Бурячка (1983). Зокрема, в академічному виданні при описі лексики різних періодів схарактеризовано найважливіші семантичні групи абстрактної лексики – назви психічних відчуттів, рис характеру та їхнього зовнішнього вияву, назви процесів мислення, мовлення; лексику, що характеризує духовний світ людини, терміни, пов'язані з ремеслами, торгівлею, суспільно-політичну та економічну лексику. Проте недостатнє висвітлення одиниць цього лексичного пласту полягає насамперед у складності самої природи абстрактних слів, адже семантична структура їх широка і різноманітна, до того ж, вони мають лише їм властиві словотворчі засоби. Не викликає заперечення те, що категорія абстрактних слів є важливою з погляду становлення і розвитку лексичної системи староукраїнської мови першої половини XVII ст.

Вивчення слів з абстрактним значенням потрібне для висвітлення основних закономірностей системного розвитку терміноодиниць та термінологічної системи в цілому, яка пов'язується з процесами узагальнення або абстрагування. Аналіз абстрактних слів, що зафіксовані у творах Петра Могили, дасть змогу уточнити історію формування сучасних значень абстрактних слів, розкрити основні принципи розвитку цієї категорії лексики.

Як відомо, казання (казання – термін І.Огієнка) – вид ораторсько-проповідницької прози. За своїм змістовим наповненням казання є повчально-просвітницькими. Характерною рисою їх є часті покликання на Біблію та інші церковні книги. Оскільки казання є особливим видом прози, розрахованим на розуміння простих людей, то в ньому вживали ті книжні слова, що були загальнозрозумілими. Жанр казання зародився ще в епоху виникнення християнства. У III-IV ст. ст. змінилася сама форма проповіді, вона стала одним із видів ораторського мистецтва.

Основні структурні компоненти проповіді – роз'яснення (розкриває сенс того, що відбулося і відбувається, значення цієї події для кожного слухача) і моральні настанови (являють собою заклик до боротьби з гріхом, до наслідування Христа, удосконалення в добротності). Характерною особливістю проповіді є її подібність до бесіди (спочатку такою була форма храмової проповіді) та лекції (катехизаторська проповідь), але вона відмінна від цих жанрів передусім причетністю до особливого спілкування – релігійного. У казанні є адресати й адресанти. Адресантом є священник-проповідник, а адресатом – усі слухачі. Священник, який проповідує, говорить від імені Бога, Бог є одним із учасників релігійного дискурсу.

У проповіді **«Крестъ Христа Спасителя и каждого человека»** можна виділити значний шар абстрактної лексики, що охоплює різноманітні тематичні групи.

Найбільш численною є група **релігійних понять**: *благословенство, благочестіє, благодать, благо, блаженство, Богъ, Божія сила, бѣс, вѣра, воля Божія, грѣхъ пръвородный, духъ, душеполезно, душеспасително, мученичество, побожност, поклоненіє, послушенство, спасеніє, сповідь, церква.*

Група на позначення **етичної та естетичної сфери буття** людини є теж чималою: *безчестіє, вдячност, вина, добродійство, доброта, доброволне, доброхотне, досконаlostь, ласка, ласкавост, любовь, мука, милост, милосердіє, немилосердный, нещастье, пожадливорост, пыха, совѣсть, справедливорост, стыд, хвала, честь, щастье.*

Наступна група – слова на позначення **емоційного стану** людини: *боязнь, весолый, жаданіє, жаль, злост, нудност, отчаяніє, печалованіє, покой, покора, похот, прикрост, радост, скорбь, смуток, страсть, страх, туга, тяжарь, утьха, шаленство, шкода.*

Меншою мірою представлена сфера **психічної діяльності** людини: *безуміє, воля, гнѣвъ, забытност, марност, небезпеченство, несвѣдомост, память, сумнѣне, трудност*

Стан **розумової діяльності** позначають слова: *гадка, глупост, истина, мисль, мудрост, намисль, помысль, премудрост, размышленіє, розумѣне, разум, умысл.*

Риси характеру людини, її навички позначають такі слова-абстракти – *вдячност, вѣрност, зычливорост, льнивство, пилност, поволност, пожадливорост, сребролюбіє, стараніє, статечност, трѣпеніє, терпливорост.*

На позначення **фізичного існування** та фізичних станів і якостей людини маємо такі слова: *живот, моць, сила, тягота, тяжкост.*

Широко представлені у творі поняття, які стосуються **суспільного життя та стосунків між людьми**: *богатство, влада, виховання, достаток, збытки, згода, можност, неволя, недостаток, обьцоване, перешкода, повага, подвиг, пожиток, покора, помоч, поратованя, потреба, почест, праця, роскош, свобода, труд, ушанованіє.*

Серед **філософських термінів**, використаних у цьому казанні, маємо: *матерія, суть*. Наприклад, Якъ еденъ з пророковъ дивуючися пытаеть: «Гдѣ суть», мовячи) «княжата **тогосвѣтныи** и которыи владнуть бестіями земными, игры отпрауют птаками **повѣтрными**; которыи скарбятъ злото и сребро и въ нихъ уфають, а **нѣмашь** конца набывана ихъ; которыи робятъ сребро и стараються?» [Могила 1914: 417].

Лексика казання «**Крестъ Христа Спасителя и каждого человекъ**» представлена книжним різновидом літературної мови з великою кількістю церковнослов'янізмів. Абстрактна лексика – найбільш книжний вид слів, який найменше піддавався впливу живої народної мови. Тому **церковнослов'янізми** посідають значне місце серед абстрактних понять української лексики. Наприклад, *благо, благодарный, блуд, блужденіє, Богъ, грѣхъ, вѣра, глупост, доброта, жаданіє, жертва, истина, ласкавост, лѣнивство, милосердіє, мир, мисль, моленіє, молитва, мудрост, скорбь, совѣсть, страсть, страх.* У казанні наявна також власне **питома українська лексика**: *повага, праця, смуток, сум, щирост.*

Поряд із запозиченнями із церковнослов'янської мови в складі лексики проповіді поширені **грецизми** (*адъ, ангел, антихрист, апокалипсис, бѣс, литургия*) та **полонізми** (*барзій, влада, ведлуг, зезволити, лечь, малженство, обецный, тенкій, уставичне, утрапеня, уфност*).

Абстрактні лексеми вступають в **антонімічні відношення**: *воля – неволя, ворожнеча – згода, доброта – злост, мудрост – глупост, мука – наслажденіє, память – забытност, покора – гордост, радост – печаль, трѣпеніє – нетрѣпніє, щастье – нещастье, щедрота – пожадливорост.* Серед **синонімів** маємо: *бѣда – горе, печаль, скорбь, смуток, туга; гадка – мисль, намисль, помысль; милост – доброта, ласкавост, любовь, милосердіє; праця – труд, страх – боязнь, ярост – гнѣв, лют, страсть, шаленство.*

Як бачимо, у своєму творі поряд із уживанням книжної мови автор застосовував слова живої розмовної мови. Серед них трапляються слова як з абстрактним, так і з конкретним значенням. Наприклад: *голова, лькарство, личба, маєтност, меч, сребро, товариство, цент; прикметники: жадний, пильний, свіжий, слухний, убогий.* Саме ця мова була зрозумілою для широких верств населення, і саме вона визначала шляхи формування і розвитку української мови, яка згодом стала єдиною літературною.

На рівні **словотвору** у казанні зафіксовано перевагу префіксального способу творення лексем (*неволя, нещастье, розмышленіє, незбожний, безпечне*) та основоскладання, а також основоскладання із паралельною суфіксацією. Найбільш показовим прикладом основоскладання є слово церковнослов'янського походження *благо*, що означає «добро, щастя» та похідні від нього, утворені складанням основ: *благовѣріє, благодареніє, благодать, благоденствие, благодѣаніє, благоразуміє, благораствореніє, благородіє, благосердіє, благословеніє, благоутробіє, благоуханіє, благочестіє*, а також складні прикметники, скомпоновані з двох основ, що супроводжуються суфіксацією: *благовѣрный, благопохвальний, благопріятный, благоразумный, благословенный, благочестивый* та прислівник *благочестно*.

Стилістичні особливості казання співвідносяться з характерними рисами публіцистичного стилю. Це пов'язано з тим, що сфера вживання жанру проповіді – суспільна, як і у публіцистичному стилі. Крім того, проповідь світоглядно орієнтована – вона призначена в основному для формування релігійної свідомості. У казанні зrealізовано інформативну функцію та функцію впливу на слухача.

Риси публіцистичного стилю яскраво виражені на основних мовних рівнях: словотвірному (перевага префіксального способу творення, основоскладання), морфологічному (вживання архаїчних словоформ різних частин мови), лексичному (велика кількість церковнослов'янських, грецизмів) та синтаксичному (більшість субстантивних словосполучень, перевага складного речення). Здебільшого вживаються розповідні конструкції. Основний тип складного речення – складнопідрядне речення нерозчленованої структури.

Абстрактна лексика, що зафіксована у творах П. Могили, дає змогу зробити висновок щодо мовної концепції автора. В основі своєї мова – церковнослов'янська з елементами питомих українських слів, серед яких трапляються розмовні одиниці поряд із книжними. Також у ній багато запозичень із польської та грецької мов, що є відображенням загальної тенденції розвитку української мови XVII ст. Значний шар абстрактної лексики, використаний у казанні П. Могилою, свідчить про високий рівень розвитку української мови першої половини XVII ст.

Аналіз мови оригінальних та перекладних творів таких непересічних постатей, як П. Могила сприятиме узагальненню знань про лексичний склад української мови того часу, становлення і функціонування слів з абстрактним значенням.

Література

- Жуковський 1997: Жуковский, А.И. Петро Могила и питання єдності церков [Текст] / А.И. Жуковский. – К.: Мистецтво, 1997. – 304 с. – Бібліогр: с.205-219. – 5000 пр. – ISBN 966-577-020-9.
- Русанівський, Винник, Горобець, Карпова: 1983: Русанівський, В.М., Винник, В.О., Горобець, В.Й., Карпова, В.Л. Історія української мови: Лексика і фразеологія [Текст] / В.М. Русанівський, В.О. Винник, В.Й. Горобець, В.Л. Карпова. – К.: Наукова думка, 1983. – 743 с. – Бібліогр: с.718-739. – 2000 пр.
- Могила 1914: Могила, П. «Крестъ Христа Спасителя и каждого человека», проповідь, произнесенная 4 марта 1632 г. [Текст] // Архив Юго-Западной России, ч.1, т.VIII, вып.1. – Киев, 1914. – С.386-421.
- Німчук 1992: Німчук, В.В. Давньоруська спадщина в лексиці української мови [Текст] / В.В. Німчук. – К.: Наукова думка, 1992. – 414 с. – Бібліогр: с.377-384. – 480 пр. – ISBN 5-12-000639-6.
- Нічик 1997: Нічик, В.М. Петро Могила в духовній історії України [Текст] / В.М. Нічик. – К.: Український Центр духовної культури, 1997. – 328 с. – Бібліогр: с.268-277. – 1500 пр. – ISBN 5-7770-0700-7.
- Огієнко (Митрополит Іларіон) 1995: Огієно, І.І. Історія української літературної мови [Текст] / І. Огієнко. – К.: Либідь, 1995. – 296 с. – ISBN 5-325-00753-Х.
- Полюга 1991: Полюга, Л.М. Українська абстрактна лексика XIV – першої половини XVII ст [Текст] / Л.М. Полюга. – К.: Наукова думка, 1991. – 240 с. – Бібліогр: с.198-213. – 520 пр. – ISBN 5-12-002300-2.
- Словник староукраїнської мови XIV-XV століття 1978: Словник староукраїнської мови XIV-XV століття / Л.Л. Гумецька (авт.-укл.). – К.: Наукова думка, 1978 – Т. 2 – 591 с. – 9500 прим.
- Словник української мови XVI- першої половини XVII століття 1994: Словник української мови XVI-першої половини XVII століття / Д.Г. Гринчишин (уклад.). – НАН України. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів, 1994. – Випуск 2. – 151 с. – ISBN 5-7702-0521-0.
- Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV-XVIII століття 2002.: Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV-XVIII століття / В.В. Німчук, Г.І. Лиса (відп. ред.). – НАН України, Українська Вільна Академія Наук у США. – Київ-Нью-Йорк, 2002. – Книга 1 – 512 с. – 1000 пр. – ISBN 966-7252-25-6.

В статье на примере письменного источника первой половины XVII в., который принадлежит Петру Могиле, рассматривается язык проповеди как одного из видов ораторско-проповеднической прозы. Проповедь проанализирована с точки зрения лексики, стилистики, синтаксиса, словообразования. Лексические особенности проповеди рассмотрены более детально на примере абстрактной лексики.

Ключевые слова: абстрактная лексика, абстрактное значение, проповедь, тематическая группа.

In the article at the example of written monument of the first half of the 17th century, which is the work of Petro Mohyla, language of sermon is analyzed as one of the kind of oratorical and preacher prose. The sermon is analysed from lexical, stylistic, syntax and word-building views. Lexical peculiarities of this sermon (at the example of abstract vocabulary) are observed in detail.

Keywords: abstract vocabulary, abstract meaning, sermon, thematic group.

Надійшла до редакції 22 січня 2010 року.

РОЗДІЛ XI. ФОНЕТИКА І ФОНОЛОГІЯ

Євген Пилипенко

ББК 81.411.1-5 + 81.411.1-3

УДК 811.161.2'28 + 811.161.2'373

ВІДОБРАЖЕННЯ СИСТЕМИ КОНСОНАНТИЗМУ СЕРЕДНЬОНАДДНІПРЯНСЬКОГО ДІАЛЕКТУ У РАННІХ ПОВІСТЯХ ІВАНА НЕЧУЯ-ЛЕВИЦЬКОГО

На основі описового й порівняльного методів, аналізу лінгвальної інформації та лінгвогеографічних даних у статті простежено особливості відображення системи консонантизму носіїв середньонаддніпрянських говірок у мові рукописів ранніх повістей Івана Нечуя-Левицького "Чорні хмари" та "Причепи".

Ключові слова: фонема, звук, приголосний звук, система консонантизму, діалект, ідіолект.

Вивчення мовних особистостей письменників, які стояли у витоків формування сучасної української літературної мови, є однією з центральних проблем на сучасному етапі розвитку українського мовознавства. Це зумовлює актуальність дослідження мовотворчості видатного письменника, громадського діяча І. Нечуя-Левицького, важливою передумовою чого є встановлення співвідношення мови прозових творів митця слова з його питомим мовним повсякденням – середньонаддніпрянськими і вужче – рідними стеблівськими й сусідніми говірками.

Потреба докладного дослідження особливостей формування й функціонування ідіолекту письменника зумовлена також відсутністю достатньої наукової бази, присвяченої саме цій проблематиці. Творчість І. Нечуя-Левицького багатосторонньо вивчається науковцями й аналізується критиками, починаючи з другої половини XIX століття. Однак наявні дослідження переважно присвячені літературознавчим аспектам його художнього доробку, з'ясуванню його ролі у мовній дискусії кінця XIX - початку XX століть та у суспільно-політичному житті країни (О. Білецький, С. Браславський, В. Власенко, Р. Іванченко, Н. Крутікова, Р. Мішук, І. Приходько, М. Чернописький та інші). У науковому доробку, присвяченому ідіолекту І. Нечуя-Левицького, варто відзначити розвідки М. Богдан, Л. Мацько, Г. Іжакевич, яка, зокрема, у праці "Мова творів І. Нечуя-Левицького", що увійшла до курсу історії української літературної мови, робить спробу узагальнити особливості індивідуального функціонування мови митця слова [Іжакевич 1958]. Про відображення рис середньонаддніпрянського говору у мові творів І. Нечуя-Левицького йдеться у статті І. Матвіяса, надрукованої на сторінках журналу "Українська мова" [Матвіяс 2007].

Завдання дослідження — на основі аналізу мови рукописів ранніх творів І. Нечуя-Левицького ("Чорні хмари", "Причепи"), опрацювання записів мовлення корінних жителів батьківщини митця — селища Стеблів, зроблених у 2007-му році, лексикографічних матеріалів, поданих у "Атласі української мови", і досліджень з історії української мови та діалектології визначити особливості впливу на формування мовотворчості письменника системи консонантизму середньонаддніпрянського діалекту.

Відсутність епентичного [л] у позиції після губного перед *ʎ. Відзначаємо відсутність у творах митця слова епентичного [л] у позиції перед *ʎ. У І. Нечуя-Левицького читаємо: "За *здоров'я* наших непроханих *благодетелів!*" (Причепи 1868: арк. 8); "За *здоров'я* моїх... *школярів*" (Причепи 1868: арк. 12). Поява епентичного [л] фіксується діалектологами у лексемах "жаблячий", "черепляний", "здоров'я", "деревляний" та деяких інших. Ареали їх поширення зустрічаються переважно на західному порубіжжі середньонаддніпрянського діалекту. Чималий обшир охоплює частину населених пунктів у долинах річок Синюха, Гірський Тікич, пониззі Гнилого Тікича [Мартинова 2003: к. 29].

Не подибуємо у творах І. Нечуя-Левицького й випадків нейтралізації **протиставлення фонем [в] : [м]**. У рукописах митця слова чітко простежуємо характерну для більшості говірок Середньої Наддніпряниці сполуку [вн] у лексемах "рівний", "рівно": "Світле, повне її лице... стало в *рівні* з блідим, жовтим лицем її сусіда" (Причепи 1868: арк. 13); "О. Мойсей убрався в нову рясу з... матерії, котра стояла дубом... спадаючи *рівними*... хвалдами..." (Причепи 1868: арк. 24); "*Рівне* стукання маятника... тепло в хаті, тишина навкруги..." (Причепи 1868: арк. 48). Г. Мартинова виокремлює поодинокі випадки нейтралізації похідного з давнього *v нескладотворчого [ў] перед назальним [н]. Зустрічається це явище в окремих мікроареалах середньонаддніпрянського говору, переважно у західній його частині, на порубіжжі із східноподільськими говірками, а також у центральній зоні [Мартинова 2003: 205].

[мій] перед рефlekсами давнього *к. Формування ідіолекту І. Нечуя-Левицького відбувалося і в оточенні ще одного характерного для середньонаддніпрянських говірок явища паралельного вживання сполук [мій] та [мн'] перед рефlekсами давнього *к. Для творчості І. Нечуя-Левицького притаманне функціонування першої форми: "З широкого, *м'якого*... лоба лилися краплі поту" (Причепи 1868: арк. 15); "...и не так про его, як про его *сімью*" (Причепи 1868: арк. 47). Хоча можна стверджувати, що письменник був знайомий і з формою [мн'], однак, вважаючи її діалектною, уникав на письмі. На це, зокрема, вказують записи мовлення жителів

Стеблева і навколишніх населених пунктів, які чітко фіксують локалізоване вживання паралельних форм [мй] та [мн'] у стеблівській говірці з переважанням форми [мй] у сусідніх населених пунктах (Киданівка (Богуславський район), Моринці, Виграїв. Кірове, Гарбузин, Заріччя, Селище (Корсунь-Шевченківський) [Мартінова 2003: к. 29].

Звукосполука [мн'] зустрічається у майже всіх говорах української мови. Згідно з даними АУМ, поява епентичного [н'] після губного [м] перед похідними з давнього *к характерна переважно для південно-західного наріччя та суміжних з ним перехідних говірок. У північних діалектах більш поширена сполука [мй]. Натомість у південно-східних можливе їх паралельне вживання (АУМ 1: к. 91; АУМ 2: к. 76). На поширення сполук [мн'] та [мй] в середньонаддніпрянських говірках вказує чимало дослідників: В. Брахов [Брахов 1954: 75], В. Ващенко [Ващенко 1957: 57-59], А. Могила [Могила 1958: 169]. Г. Мартінова у докладному дослідженні попередників. Науковець у межах середньонаддніпрянського ареалу засвідчує два типи говірок. Перший (тип А) представлений звукосполучкою [мй]; [мн'] або взагалі відсутня, або зустрічається рідко. Говіркам другого типу (типу Б) притаманне паралельне вживання форм [мй] та [мн']. На думку дослідниці, звукосполука [мн'] у цих говірках є первинною. Поява ж паралельної сполуки [мй] стала наслідком впливу літературної мови [Мартінова 2003: 199-200]. Тип Б характерний для більшості ареалів середньонаддніпрянського мовного масиву та суміжних говірок. Тип А територіально охоплює південну Київщину, південно-західні й придніпровські райони Черкаської області, окремі говірки Полтавщини [Мартінова 2003: к. 29].

[хв], [п] на місці приголосного [ф]. Фіксується, хоча й непослідовно, у ранніх рукописах І. Нечуя-Левицького вживання літери ф, що підтверджує функціонування в ідіолекті письменника звука [ф] паралельно з характерними для середньонаддніпрянського діалектного типу звукосполучками [хв], [хв']. Використовує літеру ф митець слова як у запозиченнях, так і у лексемах, що укоренилися в давньоруську добу: "Як и наші матері, що и досі не вміють говорити по **французький**" (Чорні хмари 1871: арк. 65); "Дашкович довго дивився на стелю, на стіну, заставляю **шафами** с книжками..." (Чорні хмари 1871: арк. 65); "А ваше здоров'я! Спитав о. **Федор**" (Причепка 1868: арк. 16); "...в двір влетів старий здоровий **фаєтон**..." (Причепка 1868: арк. 24). Буквосполуку хв на позначення звукосполучки [хв] зустрічаємо у письменника у лексемах "хварбика", "охвицер", "хварба", деяких інших: "И повозка була повнісінька гостей — ...навіть **охвицерів** и німців кільки з сахарної **хварбика**" (Причепка 1868: арк. 25), "...віконниці помалёвані зеленою **хварбою**..." (Причепка 1868: арк. 51). Фіксуємо й вживання на місці [ф] приголосного [п]: "Ясь сів проти старої **граніні**... **Стара граніня** опанувала над ним и одвернула его ввагу..." (Причепка 1868: арк. 43).

Як зауважує Ю. Шевельов, звук [ф] є запозиченим українською мовою. Потрапив він як давній звук *f разом із іншомовними словами на початковій стадії формування української мовної окремішності у межах праслов'янського континууму [Шевельов 2002: 803-804]. За дослідженнями діалектологів, звук [ф] успадкувався носіями українських діалектів по-різному. Так, у межах говірок Середньої Наддніпрянщини він витіснився звуком [х] та звукосполучками [хв], [хв']. Виступають вони на початку й у середині слів, у тому числі й перед лабіалізованими [Мартінова 2003: 206]. Підтверджують це й картографічні дані АУМ (АУМ 1: к. 97-101), де основний ареал середньонаддніпрянського мовного типу представлений функціонуванням звукосполучки [хв] як варіанта [ф]. Як вказує С. Бевзенко, відчутно ширше фонема [ф] представлена у більшості південно-західних діалектів, де вона виступає не лише в словах іншомовного походження, а й нерідко заступає собою звукосполуку [хв], а іноді й фонему [х] [Бевзенко 1980: 64-65].

Водночас варто зауважити на вживанні звука [ф] у с. Стеблів та сусідніх ареалах середньонаддніпрянської діалектної спільноти. Це вказує на можливе фіксування в процесі формування ідіолекту І. Нечуя-Левицького звукового варіанта [ф] саме на діалектній основі, а не на впливах церковно-освітньої практики. Так, паралельно з лексемами "хвіст", "хворост", "хвалити", "хватати" у сусідній зі Стеблевим Шендерівці подибуємо варіанти "фіст", "форост", "фалити", "фатати" (АУМ 1: к. 97). Подібні варіанти функціонують також на західному порубіжжі середньонаддніпрянського говору з розширенням ареалу на захід від річки Синюха. В межах Середньої Наддніпрянщини, окрім Корсунщини, варіанти "фіст", "форост" зустрічаємо також у населених пунктах Смілянського (Правобережжя) й Золотоніського районів (Лівобережжя). Дані АУМ вказують на вживання на Корсунщині лексеми "фунт" на протигагу характерного для більшості інших говірок Середньої Наддніпрянщини варіантів "хвунт" і "хунт" (АУМ 1: к. 98).

[ж] у дієслівних формах 1 ос. теп. ч. У ранніх рукописах І. Нечуя-Левицького фіксуємо на місці *dj приголосний [ж]: "Піду **поражусь** з своєю старою..." (Причепка 1868: арк. 18); "Тоді я **посажу** тебе в убраній світлиці, одягну тебе в шовк и оксамит..." (Причепка 1868: арк. 33); "Хожу по тих покоям, як по двору" (Причепка 1868: арк. 41).

Репрезентантами *dj у говірках Середньої Наддніпрянщини можуть виступати [ж], [дж], [д']. Зокрема, варіанти заміщення давнього *d звуками [дж], [ж] спостерігаємо переважно у північній частині середньонаддніпрянського мовного масиву та у лівобережних говірках. На Правобережжі ареал сягає з півночі населених пунктів долини річок Гнилий Тікич та Рось (з окремими вкрапленнями у середній Черкащині) і охоплює територію сучасної Корсунщини. Водночас у Стебліві і сусідніх Селищі й Миропіллі паралельно фіксується вживання форм із заміщенням *d перед *j м'яким приголосним [д'] ("ходю", "садю", "будю" тощо). Ця форма (з наголосом на останньому складі) характерна переважно для носіїв середньонаддніпрянських говірок центральної й південної Черкащини (територія межиріччя Дніпра та Гнилого Тікича). Дієслівні форми

1 ос. теп. ч. з наголосом на першому складі та приголосним [д'] на місці *d, *d' подибуємо у західних ареалах Середньої Наддніпрянщини, на порубіжжі із подільськими говірками [Мартинова 2003: к. 27].

Приголосний [т'] у лексемі "тісно". Подибуємо у творах письменника літеру т на позначення звука [т'] у лексемі "тісно". Зокрема, у рукописі "Причепи" читаємо: "*В невеликих хатах було тісно й душно...*" (Причепи 1868: арк. 26). Зауважимо, що діалектна система української мови характеризується випадками нейтралізації фонемної опозиції [т'] : [к'] через заміщення похідного з давнього *t передньоязикового [т'] задньоязиковим звуком [к'] перед голосним [і]. Так, укладачі АУМ фіксують випадки нейтралізації опозиції [т'] : [к'] у покутсько-буковинських, наддністрянських, гуцульських, бойківських, лемківських, закарпатських, південноволинських та подільських говірках (АУМ 2: к. 88, 89). Карти АУМ засвідчують також заміну [т'] на [к'] у лівобережних середньонаддніпрянських говірках та у компактних ареалах правобережних (АУМ 1: к. 104). У слобожанських і східностепових говірках переважають словформи з [к'] на місці [т'] у лексемах "тісто" й "тісно". Поширення нейтралізації опозиції [т'] : [к'] фіксується у частині північних середньонаддніпрянських, слобожанських і степових говірок. На випадки переходу [т'] у [к'] у говірках Середньої Наддніпрянщини вказують і науковці: В. Брахнов [Брахнов 1954: 76], І. Варченко [Варченко 1963: 170-171], Г. Мартинова [Мартинова 2003: 207], яка, укладуючи дослідження попередників, детально картографує дані про поширення цього явища. Для говірок Корсунщини властиві випадки як збереження опозиції [т'] : [к'] (приміром, у Стеблеві та сусідніх Кіровому й Заріччі), так і її руйнування (Моринці, Виграїв). В окремих населених пунктах зустрічається паралельне вживання лексикалізованих форм [т']істо : [к']істо, [т']існий : [к']існий (Селище, Драбівка, Миропілля).

[ч] на місці давнього *t у позиції перед *j. Простежуємо у рукописах І. Нечуя-Левицького й уживання літери ч на позначення звуків [ч], [ч'], що розвинулись на місці давнього *t у позиції перед *j ("*...а то це як схочу, то й не оддам!*" (Пр1, арк. 20)). Г. Мартинова виокремлює два типи реалізації давнього *t перед *j у середньонаддніпрянських говірках [Мартинова 2003: 207]. Перший тип представлений варіантами [ч], [ч'] і зустрічається у північній частині середньонаддніпрянського діалекту. Другий тип характеризується функціонуванням у дієслівних формах 1 ос. одн. теп. ч. варіанту з [т'] ("*летю*", "*котю*", "*платю*"). Поширений він у говірках центрального й південного ареалів середньонаддніпрянського діалекту, зокрема, й у стеблівській говірці [Мартинова 2003: к. 27].

Випадки оглушення дзвінкого [з] у позиції перед глухим приголосним. Характерною ознакою середньонаддніпрянського говору виступає реалізація давнього *s у позиції перед глухими приголосними звуками [с] і [з] [Мар1, 208]. Простежуємо це, хоча й не послідовно, і у мовотворчості І. Нечуя-Левицького: "*О Федор, наче архистратиг з небес, вилинув прожогом з темної хати...*" (Причепи 1868: арк. 10); "*Потривай, розкажу я твоїй Марії Ивановні*" (Причепи 1868: арк. 12); "*Вже матушка наготували снідання, порозсилала людей на роботу...*" (Причепи 1868: арк. 13); "*Як не скажеш, то й твоїй не скажеш*" (Причепи 1868: арк. 12); "*...его думки впивались роєкією, що була розлита навкруги...*" (Причепи 1868: арк. 43); "*...тішисть хлопець свою думку... чудними... картинками зпочатку...*" (Причепи 1868: арк. 53).

Випадки руйнування опозиції [л] : [л']. Однією з диференційних ознак середньонаддніпрянського діалекту є руйнування опозиції [л] : [л']. Зокрема, репрезентантом давнього *l можуть виступати твердий сонорний [л], його м'який варіант та препалатальний [л'] з різною мірою пом'якшення альвеолярної [л]. У ранніх рукописах І. Нечуя-Левицького читаємо: "*О Мойсей сидів неповорушно, похиливши голову...*" (Причепи 1868: арк. 13); "*Тоді піду и я на поле до роботи...*" (Причепи 1868: арк. 17); "*Поглядав він ласковими очима на молоду...*" (Причепи 1868: арк. 19); "*И не люблю я навіть людей гордих...*" (Причепи 1868: арк. 46); "*Лемішка звався в місті багачем*" (Причепи 1868: арк. 52). Водночас подибуємо у рукописах випадки порушення опозиції [л] : [л'] за рахунок втрати диференційної ознаки "твердість": "*...заправляна на горільці*", змоллов нісенітницю о. Мойсей..." (Причепи 1868: арк. 12). "*Гуска Йвановна снилась, та ще й на горільці...*" (Причепи 1868: арк. 13); "*Бабуся принесла в руках килім... Мати не вдержала сліз, як молоді стали на килім...*" (Причепи 1868: арк. 20); "*...в великих покоях будуть горіть по стінах свічки та лампи...*" (Причепи 1868: арк. 34); "*...промовила весела матушка блізька родичка ёго...*" (Причепи 1868: арк. 28).

Простежити вплив на формування ідіолекту І. Нечуя-Левицького наслідків руйнування опозиції [л] : [л'] за рахунок заміщення диференційної ознаки "твердість" альвеолярним [л'] правописна система, яку використовував письменник, не дозволяє. Однак, припускаємо, письменник був знайомий з функціонуванням альвеолярного [л]. У цьому переконують як записи мовлення жителів Стеблева, так і дослідження мовознавців, які визначають трансформацію опозиції [л] : [л'] в [л] : [л'] як одну з характерних особливостей говірок Середньої Наддніпрянщини: С. Бевзенко [Бевзенко 1980: 78], П. Бузук [Бузук 1929: 171], О. Дорошкевич [Дорошкевич 1915: 111], А. Залеський [Залеський 1977: 89-90], Г. Мартинова [Мартинова 2003: 164-180]. Дослідники у межах середньонаддніпрянської діалектної спільноти виділяють три типи реалізації опозиції [л] : [л']. Найбільшу територію займають говірки типу А, де яскраво виражається функціонування опозиції [лК] : [л']. Тип Б репрезентують говірки з частковим руйнуванням опозиції [л] : [л'] за рахунок диференційної ознаки "твердість". Географічно говірки типу Б займають західну зону середньонаддніпрянського говору з окремими вкрапленнями у мовленні носіїв говірок центральної та південної зони. Третій тип (тип В) представлений говірками, у яких опозиція [л] : [л'] зберігається. Найпоширеніший цей тип у населених пунктах на захід від річки Гнилий Тікич [Мартинова 2003: к. 25].

Вплив на мовотворчість І. Нечуя-Левицького функціонування альвеолярного [л'] засвідчують і випадки порушення опозиції [л] : [л'] за рахунок занепаду диференційної ознаки "м'якість", що зустрічаються у рукописі "Причепа". Зокрема, спостерігаємо ствердіння [л] у позиції перед шиплячим [ш]. Готуючи текст повісті до друку, П. Куліш вказує І. Нечую-Левицькому на написання слова "білший", правлячи його на "більший". У рукописному варіанті повісті читаємо: "...а Ясь ще з **білшою** неохотою одвітував ему..." (Причепа 1868: арк. 48); "Одначе протисся, не крамарством, а **білше** промислами" (Причепа 1868: арк. 52); "Може з его якісь **білші** людей вийдуть, ніж ми, стара, з тобою" (Причепа 1868: арк. 52). А. Могила, досліджуючи західночеркаські говірки, виявляє напівпалатальний сонорний [л'] на місці як твердого, так і м'якого [л] у позиції перед приголосними та у кінці слова [Могила 1958: 174-175]. Г. Мартинова у говірках Середньої Наддніпрянщини фіксує випадки руйнування опозиції [л] : [л'] з втратою м'якого складника у позиції перед [н], [ц] та [ш]. Дослідниця зауважує, що це явище характеризує більшість середньонаддніпрянських говірок, хоча й виявляється непослідовно. Зауважує вона й на випадках реалізації м'якої фонемі [л'] не лише твердим [л], а й альвеолярним [л], підтверджуючи це прикладами, зафіксованими у різних ареалах діалекту, зокрема, на Корсунщині [Мартинова 2003: 179].

Випадки порушення опозиції [р] : [р']. Важливою структурною ознакою середньонаддніпрянського говору є опозиція [р] : [р']. Як свідчать матеріали досліджень середньонаддніпрянських та суміжних з ними говірок, опозиція [р] : [р'] реалізується в них по-різному (П. Бузук [Бузук 1929: 176], І. Варченко [Варченко 1963: 206-207], В. Ващенко [Ващенко 1957: 69-70], О. Дорошкевич [Дорошкевич 1915: 110], П. Лисенко [Лисенко 1962: 50], Г. Мартинова [Мартинова 2003: 182]).

Г. Мартинова виокремлює у середньонаддніпрянському діалекті чотири групи говірок щодо реалізації в них опозиції [р] : [р'] [Мартинова 2003: 182].

Для говірок типу А характерне послідовне використання твердого та м'якого звуків [р], [р']. Звук [р] вживається мовцями в позиції перед голосними [и], [е], [у], [о], [а] та перед приголосними різних класів, а звук [р'] функціонує перед голосними [і], [у], [о], [а], рідше [е] та переважно передньоязиковими приголосними. Говірки типу А займають компактний ареал у центрі Середньої Наддніпрянщині, окреслюючись на Правобережжі ізолінією Канів - південніше Миронівки - Михайлівка - Бранне Поле Богуславського району - Лисянка - по річці Гнилий Тікич до Майданівки Звенигородського району - Княжа Звенигородського району - Мокра Калигірка Катеринопільського району - Копанки Маловисківського району. На Лівобережжі Середньої Наддніпрянщини контури ареалу сягають східних й південних районів Полтавщини [Мартинова 2003: к. 26].

Тип А охоплює і батьківщину І. Нечуя-Левицького — Стеблів та сусідні населені пункти, що й відобразилося в ідіолекті митця слова. У рукописах письменника читаємо: "*Коли це з другої хати одчинились двері*" (Причепа 1868: арк. 20); "*Той вечір здався їм ще простішим й біднішим...*" (Чорні хмари 1871: арк. 65); "*Катерина побачила в дзеркалі кругле ще й трохи ростягнуте вишир лице...*" (Чорні хмари 1871: арк. 67); "*Иzza гори виглядала церква...*" (Причепа 1868: арк. 31); "...бачив широкі ставки між горами, оброслі очеретами и **вербами**" (Чорні хмари 1871: арк. 65); "*Які на них грубі квітки, які **рябі** сукні*" (Чорні хмари 1871: арк. 65).

Водночас у межах ареалу виокремлюються випадки диспалаталізації [р'], ствердіння [р'] у позиції перед рефlekсами *к, пом'якшеної вимови кінцевого [р] та нейтралізації опозиції [р] : [р'] через [р'] : [р'], що простежуємо й у творчості І. Нечуя-Левицького: "...одакувала **Марья** Василёвна, перекручуючись в метелиці" (Причепа 1868: арк. 28); "*Зьявилось їй навіть велике дзеркало в золотих **рямах**...*" (Причепа 1868: арк. 29); "...може заблудив де в лісі, а там всякого **звіря**..." (Причепа 1868: арк. 31).

Спорадичне пом'якшення шиплячого [ч]. Формування ідіолекту І. Нечуя-Левицького відбувалося в оточенні діалектного явища пом'якшення шиплячих приголосних у позиції перед голосними. Вплив цього явища засвідчують спорадичні випадки пом'якшення [ч] у позиції перед [а] у дієслівних формах. Зокрема, у рукописі "Причепа" зустрічаємо: "*Мої кури ще зроду не гуляли на весіллі! Нехай же **побачать**!*" (Причепа 1868: арк. 27).

У мовленні жителів старшого покоління носіїв середньонаддніпрянських говірок фіксується наявність опозиції твердість : м'якість шиплячих приголосних. Найяскравіше пом'якшена вимова характерна приголосним [ч] та [ж] у позиції перед флективним звуком [а] у дієслівних формах ("*волочать*", "*виражяли*", "*держать*") та [ч] у іменниках ("*дівча*", "*дівчята*", "*дочька*", "*плечями*"). Звук [ш] переважно зберігає тверду вимову.

Уже в перших дослідженнях середньонаддніпрянського діалекту було звернено увагу на збереження м'якості шиплячих у багатьох говірках. Так, К. Михальчук виділяв м'якість шиплячих серед найбільш специфічних їх властивостей [Михальчук 1872: 482]. П. Лисенко зауважує спорадичне функціонування м'яких [ж], [ч], [ш] перед голосними [а], [е], [и], [о] у говірках Шполянщини й Корсунщини [Лисенко 1962: 52]. Різну вимову шиплячих (тверду, напівм'яку й м'яку) фіксував А. Могила у західночеркаських говірках, вказуючи на напівм'яку вимову приголосних [ж], [ч], [ш] у мовленні жителів сіл Звенигородського, Корсунь-Шевченківського, Городищенського районів [Могила 1958: 176]. Г. Мартинова, класифікуючи говірки Середньої Наддніпрянщини, відносить стеблівську говірку, як і весь мовний ареал Корсунщини, до типу А — зі збереженням опозиції [ч] : [ч'], [ж] : [ж'], [ш] : [ш']. Дослідниця зауважує, що пом'якшення шиплячих відбувається переважно у позиції перед звуком [а] в іменниках та дієсловах. Найчастіше пом'якшується приголосний [ч], варіантами якого також можуть бути вияви з різним ступенем палатальності. Розширення дистрибуції фонем

[ж], [ш] відбувається рідше [Мартинова 2003: 152-154]. На Правобережжі говірки типу А займають чималий обшир від Дніпра на захід до річки Гнилий Тікич і вздовж Тясмина на півдні, розширюючи ареал на суміжжя з північними говірками [Мартинова 2003: к. 23].

Подибуємо у рукописі "Причепи" і вживання задньоязикового [ɣ]. Репрезентантом цього звука виступає початковий приголосний у словах "гедзь", "ганок", "горсет". Письменник у рукописному варіанті повісті виокремлює специфічну вимову похідного давнього *g у цій лексемі крапкою над літерою г: "*Буду ще гедзів ловити або-що*" (Причепи 1868: арк. 8); "...її повний стан... не змучений давлячими *горсетами*" (Причепи 1868: арк. 25); "*Птичий та поросячий крик у ганку так втисся йому в очі в вуха...*" (Причепи 1868: арк. 48); "*Ясь під обороною коромисел вийшов з ганку и сив на санки*" (Причепи 1868: арк. 51). Натомість у інших лексемах, де узаконилось вживання звука [ɣ] (приміром, "грунт"), подібного діакритичного знака у рукописах письменника не зустрічаємо, що свідчить про обмежене використання звука [ɣ] у його мовленні.

Як зазначає Ю. Шевельов, спірантизація давнього *g припадає на XI-XV століття і зумовлена морфологічним принципом. Натомість заміна г в ɦ в більшості діалектів української мови сталася у XVI столітті [Шевельов 2002: 444-454]. На заступлення [ɣ] звуком [ɦ] в українських говірках вказує С. Бевзенко. За його спостереженнями, сфера вживання задньоязикового [ɣ] обмежується переважно словами-запозиченнями та звуконаслідуваннями. Проте і у них, зокрема у південно-східних діалектах, фіксується виразна тенденція до усунення з мовлення [ɣ]. Подібне явище характерне і для Полісся. Натомість південно-західні говірки відзначаються більшою частотою вживання цього звука, переважно у словах, запозичених з польської, німецької, інших мов [Бевзенко 1980: 81-82]. На мінімальне вживання задньоязикового [ɣ] у середньонаддніпрянських говірках вказує і Г. Мартинова [Мартинова 2003: 212].

Отже, опрацьований матеріал дає змогу виокремити риси, що засвідчують вплив на формування системи консонантизму ідіолекту І. Нечуя-Левицького рідних йому середньонаддніпрянських говірок і, зокрема, стеблівської. Серед них: відсутність епентичного [л] у позиції після губного перед *ʲ; збереження протиставлення фонем |в| : |м|; звукосполука [мй] перед рефлексами давнього *к; [хв], [п] на місці приголосного [ф]; [ж] у дієслівних формах 1 ос. теп. ч.; [ч] на місці давнього *т у позиції перед *ј; випадки оглушення дзвінкого [з] у позиції перед глухим приголосним; випадки руйнування опозицій |л| : |л'| та |р| : |р'|, спорадичне пом'якшення шиплячого [ч]; обмежене вживання задньоязикового [ɣ]. Наявні приклади віддзеркалення на сторінках повістей "Чорні хмари" і "Причепи" середньонаддніпрянського впливу на формування мовної особистості митця слова вказують на засвоєння письменником на генетичному рівні властивих носіям стеблівської та сусідніх говірок мовленнєвих рис з відкиданням вузькодіалектних характеристик. Результати дослідження створюють простір для подальшого вивчення особливостей мовної особистості І. Нечуя-Левицького.

Література

- Бевзенко 1980: Бевзенко, С. П. Українська діалектологія [Текст] / С.П. Бевзенко. – К.: Вища школа, 1980. – 246 с. – Бібліогр.: с. 242-244. – (Навч. посібник для студентів філолог. факультетів університетів і педагогічних інститутів)
- Брахнов 1954: Брахнов, В. М. Фонетичні риси говірок Переяслав-Хмельницького району на Київщині [Текст] / В.М. Брахнов // Полтавсько-київський діалект – основа української національної мови: збірник статей / Л.А. Булаховський (гол. ред.). – К.: Вид-во АН УРСР, 1954. – С. 68-78.
- Бузук 1929: Бузук, П. Діалектологічний нарис Полтавщини [Текст] / П. Бузук // Український діалектологічний збірник. Кн. 2 / О.Н. Синявський, А.Ю. Кримський (ред.). – К.: УАН, 1929. – С. 159-197.
- Варченко 1963: Марченко, І. О. Лубенські говірки і діалектологічна суміжність (фонетичні риси протягом трьох століть) [Текст] / І.О. Марченко. – К.: Вид-во АН УРСР, 1963. – 250 с. – Бібліогр.: с. 248-250, карта. – (Монографія).
- Ващенко 1957: Ващенко, В. С. Полтавські говори [Текст] / В.С. Ващенко. – Харків: Вид-во ХДУ, 1957. – 538 с. – (Монографія).
- Дорошкевич 1915: Дорошевич, О. Сторінка для характеристики говірки с. Хоцьок Переяславського повіту на Полтавщині [Текст] / О. Дорошкевич // Філологічний збірник пам'яті К. Михальчука. – К.: Вид-во укр. наук. тов-ра, 1915. – С. 101-122.
- Залеський 1977: Залеський, А. М. Діалектна основа фонологічної системи сучасної української літературної мови [Текст] / А.М. Залеський // Українська літературна мова у її взаємодії з територіальними діалектами: збірник / М.А. Жовтобрюх (відп. ред.). – К.: Наукова думка, 1977. – С. 50-96.
- Їжакевич 1958: Їжакевич, Г. П. Мова творів І. Нечуя-Левицького [Текст] / Г.П. Їжакевич. // Курс історії української літературної мови. Т. 1 (дожовтневий період) / І.К. Білодід (ред.). – К.: Вид-во Академії наук УРСР, 1958. – С. 435-454.
- Лисенко 1962: Лисенко, П. С. Фонетичні особливості деяких говірок правобережної середньої Черкащини [Текст] / П.С. Лисенко // Діалектологічний бюлетень. – Вип. 9. – К.: Вид-во АН УРСР, 1962. – С. 45-54.
- Мартинова 2003: Мартинова, Г. І. Середньонаддніпрянський діалект. Фонологія і фонетика [Текст] / Г.І. Мартинова. – Черкаси, 2003. – 367 с. – Бібліогр.: с. 336-361, карти. – (Монографія).

Матвіяс 2007: Матвія, І. Відображення середньонадніпряньського говору в мові творів Івана Нечуя-Левицького [Текст] / І. Матвіяс // Українська мова. – 2007. – №4. – С. 33-44.

Михальчук 1872: Михальчук, К. П. Наречия, поднаречия и говоры Южной России в связи с наречиями Галичины [Текст] / К.П. Михальчук // Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западнорусский край. – Т. 7. – СПб., 1872. – С. 453-512.

Могила 1958: Могила, А. П. Деякі фонетичні особливості (консонантизм) говірок Західної Черкащини [Текст] / А.П. Могила // Наукові записки Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка. – Т. 17. – Вип. 2. – К.: Вид-во Київського ун-ту, 1958. – С. 165-182.

Шевельов 2002: Тевельов, Ю. Історична фонологія української мови [Текст] / С. Вакуленко, А. Даниленко (переклад з англ.), Л. Ушкалов (відп. ред.) / Ю. Тевельов. – Харків: Акта, 2002. – 1054 с. – Бібліогр.: с. 1001-1006, карти.

Джерела

Причепка 1868: Відділ рукописних фондів та текстології Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України. Фонд 11/22: Нечуй-Левицький І. С. Причепка. Повість. – 1868. – Автограф. – 99 аркушів.

Чорні хмари 1871: Відділ рукописних фондів та текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. Фонд 11/4: Нечуй-Левицький І. С. Чорні хмари. 2 частина (чорнова редакція). – 24.V.1871. – Автограф. – 41 аркуш.

АУМ 1: Атлас української мови. – В 3-х т. – Т. 1. Полісся. Середня Наддніпрянщина і суміжні землі. – К.: Наукова думка, 1984.

АУМ 2: Атлас української мови. – В 3-х т. – Т. 2. Волинь. Наддністрянщина і суміжні землі. – К.: Наукова думка, 1988.

На основании описательного и сравнительного методов, анализа лингвистической информации и лингвогеографических данных в статье представлены особенности отображения системы консонантизма носителей средненадднепровских говоров в языке рукописях ранних повестей Ивана Нечуй-Левицкого "Черные тучи" и "Причепка".

Ключевые слова: фонема, звук, гласный звук, система консонантизма, диалект, идиолект.

On the basis of descriptive and comparative methods, the analysis of lingual information and linguo-geographic data the peculiarities of the reflection of consonantal system of middle-dnieper patois speakers in the language of the early manuscripts of Ivan Nechui-Levytski "Chorni Kchmary" ("The Black Clouds") and "Prytchepa" are investigated.

Keywords: phoneme, sound, consonant, the consonantal system, dialect, idiolect.

Надійшла до редакції 15 січня 2010 року.

Олександр Рудківський

ББК 81.432.4–1

УДК 811.112.2'344

ПОЗИЦІЙНО-КОМБІНАТОРНЕ ВАРІОВАННЯ НІМЕЦЬКИХ ПРИГОЛОСНИХ У СИЛЬНІЙ ТА СЛАБКІЙ ПОЗИЦІЯХ

Стаття присвячена проблемі варіювання німецьких приголосних фонем у слабкій та сильній позиціях. Описано умови, за яких диференційні ознаки приголосних виражаються повністю і відбуваються модифікаційні процеси під впливом мовних чинників.

Ключові слова: диференційна ознака, напружений приголосний, комбінаторно-позиційний алофон, аспірація, вокалізація, елізія.

Варіювання комбінаторно-позиційних алофонів німецьких приголосних фонем у сильній та слабкій позиціях становить наукову **проблему**, яку ще не повністю вирішили вітчизняні та зарубіжні науковці. **Актуальність** обраної теми зумовлена необхідністю визначити мовні умови варіативності алофонів приголосних фонем у сильній та слабкій позиціях у спонтанному мовленні (СМ).

Метою дослідження є встановлення чинників, за яких приголосні фонем можуть повністю реалізовувати диференційні ознаки у спонтанному мовленні.

Різноманітні модифікації фонем з'являються в результаті того, що фонема в процесі породження мовлення потрапляє в неоднакові фонетичні умови, у відповідності з якими виникають позиційні й комбінаторні алофони фонем [Бондарко 1981; Гордина 1997].

Кожен артикуляційний корелят певної фонем у мовленні визначається та існує як сегментно організоване ціле. Для встановлення різноманітних позиційно-комбінаторних змін у мовленні є необхідним пізнання фонетичної природи кожного корелята [Петлюченко 1999: 30].

Види комбінаторно-позиційних змін залежать від:

- наголосу (позиційні варіанти);
- звукового оточення (комбінаторні алофони);
- позиції приголосного звука в структурі складу, фонетичному слові (позиційні варіанти)

[Стеріополо 2004].

Відмінність між позиційними та комбінаторними змінами звуків полягає в тому, що "звуки, не зумовлені оточенням, становлять реалізації різних фонем, а зумовлені звуки являють собою комбінаторні варіанти однієї й тієї самої фонемі" [Kohler 1995: 89]. К. Колер зазначає, що залежні від контексту звуки називаються алофонами окремої фонемі і знаходяться у відношеннях додаткової дистрибуції один до одного.

До основних видів комбінаторно-позиційних змін приголосних Л. В. Бондарко відносить зміни приголосного під впливом якості наступного голосного, внаслідок чого розрізняються неогублені та огублені типи алофонів, а також зміни приголосного залежно від місця в мовленнєвому потоці, тоді алофони розділяються як приголосний перед голосним та приголосний перед паузою [Бондарко 2000]. Потрібно додати, що позиція німецького приголосного після сонорного перед голосним також сприяє збереженню диференційних ознак (ДО).

Складнощі під час опису фонетичних корелятивів розрізнявальних ознак приголосних пов'язані з тим, що між артикуляційними та акустичними характеристиками приголосного немає такої простої залежності, яка встановлюється під час аналізу голосних звуків. Наприклад, сонанти артикуляційно належать до класу приголосних, однак мають ознаки голосних. Сприйняття їх як приголосних залежить не від їх властивостей, а від умов пред'явлення.

Іншим протиріччям між артикуляційним та акустичним описом є група глухих твердих проривних приголосних /p/, /t/, /k/, які суттєво відрізняються за активно діючим органом, але акустично реалізуються у вигляді спектрально "неорганізованого" імпульсного шуму доволі малої тривалості. Характеристики цього шуму не можуть бути надійною ознакою розрізнення цих приголосних.

I. Сильна позиція приголосних. Позиція німецьких приголосних у структурі складу зумовлена їхніми дистрибутивними можливостями. Потрібно відмітити, що приголосні фонемі у німецькій мові можуть зустрічатися у таких позиціях:

а) тільки на початку складу – /h/, /x/ (в словах іншомовного походження);

б) перед голосним (сонантом) або після приголосного – /b/, /d/, /g/, /v/, /z/, /j/;

в) лише у кінці складу – /ŋ/;

г) у пост- та інтервокальній позиції – /s/, /x/;

д) у різних фонетичних позиціях – /p/, /t/, /k/, /pf/, /ts/, /tʃ/, (в обмеженій кількості слів), /s/ (в іншомовних словах), /f/, /ʃ/, /ç/ [28].

Потрібно відмітити, що придихові алофони [p^h], [t^h], [k^h] глухих зімкнених фонем /p/, /t/, /k/ реалізуються в НС перед голосним та в абсолютному кінці слова: [p^hapə] – "Papa", [taʊp^h] – "taub", [t^hat^h] – "Tat", [k^hɔmən] – "kommen", [ʁɔk^h] – "Rock". Прикладом комбінаторних алофонів перед голосним у німецькій мові можуть слугувати приголосні у сполученні з нелабіалізованими та лабіалізованими голосними: [k'a:tə] – "Kater" та [k'o:lə] – "Kohle". Глухі зімкнені приголосні на початку слова чи кореня перед голосними реалізуються у позиційних придихових алофонах, наприклад, /t^haʊbəl/ – "Taube", /p^hu:dəl/ – "Puder", /fɛ^hkyɛtsən/ – "verkürzen" [Зиндер 2003: 104].

Артикуляція огубленості у сполученнях приголосного перед /y:/ або /i:/ починається під час вимови приголосного і спричиняє появу в його спектрі низькочастотних складових і послаблення високочастотних, наприклад, [fʏ:lən] – "fühlen", [ʃpi:lən] – "spielen" [6]. Типовим для двогубної /p/ подібно до зубної /t/ є зникнення придишу [Фризен 1975; Hall 2000]. Лише у трьох із досліджених словоформ фонема /p/ реалізується з придихом: [tsum bæʃp^hi:l] – "zum Beispiel", [ʃp^hɛ:t] – "spät", [ʔanzɪçts^{p^h}ʊŋd] – "Ansichtspunkt". Цікаво, що придихові алофони у цих прикладах, усупереч орфоепічній нормі, вимовляються в позиції на початку слова без постаспірації – [ʔanzɪçts^{p^h}ʊŋd] – "Ansichtspunkt". У цьому випадку перед голосною /ʊ/ має вимовлятися нормативний аспірований [t^h], оскільки він перебуває у сильній позиції. Однак, тут має місце послаблення зазначеного приголосного, що виражається у зникненні придишу. Найчастіше неаспірований [p] відслідковується на початку складу, де він виступає єдиним домінуючим варіантом проривної [Hollmach 1999]. На рис. 1 зліва зображено, що у середині ритмічно НС "Spra-" другий приголосний вимовляється як послаблений глухий алофон [b̥] фонемі /p/: [di ʃb̥axə] – "die Sprache", що свідчить про комбінаторний вплив свистячого [s] на реалізацію зімкненого [p] у спонтанному мовленні (СМ). Права частина рис. 1 представляє реалізацію того ж самого варіанту за ідентичних комбінаторних умов, але у підготовленому мовленні (ПМ). Послабленість проривного [b̥] виражається на сонаграмі шумовими переходами між звуками [ʃ] та [ʁ] із їхнім помітним зосередженням на частотах, які утворюють формантно-шумову характеристику наступного велярного

фрикативного [ʁ]. Натомість консонантна насиченість зімкненого у підготовленому мовленні вказує на майже чистий спектр частот у фазі витримки проривного [p].

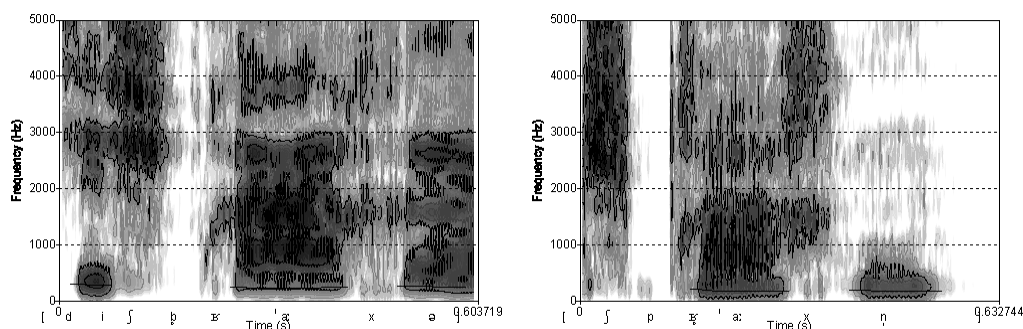

Рис. 1. Сонаграми ФС "Sprache" у СМ та ПМ

Тривалість приголосного [p] в обох випадках майже не відрізняється, що підтверджує факт нерелевантності тривалості у протиставленні напружених і ненапружених приголосних [Дукельский 1962; Ugs 1996; Касаткин 1995].

У результаті скорочення тривалості фази зімкнення утворюється частково одзвінчені алофони [b̥], [d̥] напружених зімкнених /p/, /t/. Як правило, тривалість прориву /p/ і /t/ не перевищує 20 мс., а тривалість прориву /k/-складів може досягати 35-40 мс., тобто наближатися до тривалості ненаголошеного голосного. Відносна тривалість інших груп приголосних коливається від 70 до 95 % [Гавриш 1989].

На рис. 2 праворуч має місце сильний придиховий варіант [p^h] у слові [ʃtip^hɛndʏən] – "Stipendien", фаза аспірації якого накладається на артикуляцію наступного голосного [ɛ]. Це зумовлено двома чинниками – по-перше, приголосний перебуває у сильній позиції і, по-друге, згадане слово вилучено з підготовленого мовлення того ж самого диктора. Ліворуч розміщено сонаграму фонетичного слова (ФС) із спонтанного мовлення того ж диктора, звідки видно, що тут йдеться про ненапружений зімкнений [b].

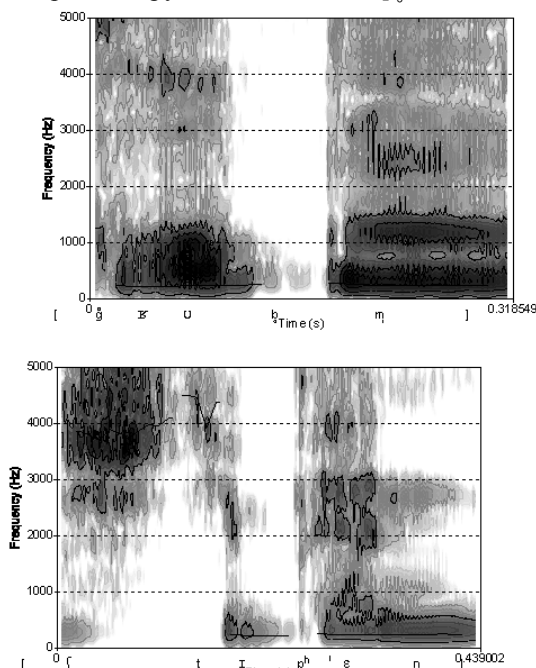

Рис. 2. Сонаграми ФС "Gruppen" та "Stipendium" у СМ та ПМ.

Зазначена позиція спостерігається у дослідженому матеріалі шість разів як оглушений алофон [b̥] і два – як нерозімкнений [b̥^h]. 15 % алофонів фонемі /p/, що реалізуються всередині складу, є послабленими – [b̥] та [b̥^h].

Спектр дзвінких щільних перед голосними відзначається тим, що консонантна насиченість виражена яскравіше, однак при більшій інтенсивності спостерігається переривчастість енергетичних частот у часі; початкова й кінцева фази дзвінкого приголосного мають чітке посилення енергетичних частот, а середня, власне шумова фаза, характеризується її послабленням і навіть повним зникненням. Переривчастістю посилення енергетичних частот характеризується також приголосна /t/ [Machelett 1994; Ulbrich 1998].

Якщо місця артикуляції голосного і приголосного віддалені один від одного, то акустично це спостерігається у зменшенні енергетичних частот на межі приголосного і голосного та стаціонарної частоти F₂

голосного. Перехід F_2 від початкового значення до стаціонарного характеризується зменшенням енергетичних частот, кінцевою (стаціонарною) частотою та величиною перепаду [Machelett 1996].

Отже, для всіх німецьких приголосних не існує однозначно сильної позиції. Глухі напружені приголосні звучать найбільш чітко у НС перед голосною заднього або середнього ряду та між сонорним та голосним звуками. Ненаголошена позиція спричиняє послаблення енергетичних частот приголосних.

II. Слабка позиція приголосних. Аналіз фонетичних характеристик приголосних у слабкій позиції, тобто у позиції поряд з іншим приголосним показує, що перед губними спостерігається вплив огубленого голосного на реалізацію приголосного, перед язиковими – відповідно неогубленого [Бондарко 1981].

Потрібно зазначити, що у сполученні зімкнених із наступним гоморганним носовим звуком алофони вимовляються із фаукальним розімкненням як $[p^m]$, $[t^n]$, $[k^n]$, наприклад, $[\text{ʔap}^m \text{m} \text{ɔ} \text{ɐ} \text{g}^n \text{ŋ}]$ – "*ab Morgen*", $[\text{ʔent}^n \text{n} \text{e} \text{m} \text{ɔ} \text{n}]$ – "*entnehmen*". Це також стосується варіантів дзвінких зімкнених фонем – $[b^m]$, $[d^n]$, $[g^n]$. Наступний гоморганний дзвінкий може спричинити появу імплозивних варіантів $[p^l]$, $[t^l]$, $[k^l]$, наприклад, $[\text{ʔap}^l \text{b} \text{ɪ} \text{l} \text{d} \text{ŋ}]$ – "*abbilden*", $[\text{f} \text{ɔ} \text{t} \text{t} \text{r} \text{ɔ} \text{g}^n \text{ŋ}]$ – "*forttragen*", $[\text{r} \text{ʏ} \text{k} \text{g} \text{ɔ} \text{ŋ} \text{g} \text{ɪ} \text{g}]$ – "*rückgängig*".

Будь-який ініціальний дзвінкий приголосний не впливає на характеристики дзвінких приголосних $[b, d, g, v, z, ʒ, j, ʝ]$, наприклад, $[\text{an} \text{d} \text{e} \text{ } \text{u} \text{:} \text{n} \text{i}]$ – "*an der Uni*". Проте, якщо перед ними стоїть один із глухих приголосних звуків $[p, t, k, f, s, ʃ, tʃ]$, то дзвінкі реалізуються під впливом прогресивної асиміляції як глухі ненапружені, наприклад, $[\text{k} \text{u} \text{r} \text{s} \text{b} \text{u} \text{:} \text{x}]$ – "*Kursbuch*". Крім цього, дзвінкі звуки $[b, d, g, v, z, ʒ, j, ʝ]$ на початку речення та після паузи можуть перетворюватися на ненапружені глухі $[\text{b}^h, \text{d}^h, \text{g}^h, \text{v}^h, \text{z}^h, ʒ^h, \text{j}^h, \text{ʝ}^h]$ [101, с. 202]. Щільні та проривні приголосні можуть модифікуватися перед наступним артикуляційно подібним приголосним у результаті регресивної асиміляції за місцем творення, наприклад, $[\text{a} \text{ʊ} \text{s} \text{s} \text{p} \text{r} \text{a} \text{:} \text{x} \text{ɐ}]$ – "*Aussprache*", $[\text{m} \text{i} \text{k} \text{k} \text{ɔ} \text{m} \text{ɔ} \text{n}]$ – "*mitkommen*". Внаслідок прогресивної асиміляції за участю голосових зв'язок глухий приголосний впливає на наступний дзвінкий, наприклад $[\text{d} \text{ɔ} \text{t} \text{b} \text{a} \text{:} \text{v}]$ – "*deutbar*". Також звуки $[j, [v], [r]$ та $[l]$ після глухих фрикативних частково оглушуються до $[j^h], [v^h], [r^h]$ і $[l^h]$ [Бондарко 1981: 204].

Приголосні $[p, [t], [k]$ у кінці складу вимовляються із сильним придихом, який характеризується більшою тривалістю і наявністю форматної організації шуму придиху. Сприйняття кінцевих проривних приголосних не становить труднощів, тому що у порівнянні з початковими глухими проривними вони являють собою складніший комплекс, в якому прорив супроводжується придиховою фазою. Вона має не лише більшу тривалість, але й певну формантну структуру, наявність якої дозволяє інтерпретувати її як глухий приголосний [Бондарко 1981].

Германісти розглядають у слабкій позиції такі явища послаблення приголосних як: 1) втрата аспірації 2) відсутність фази прориву; 3) послаблення, яке може супроводжуватися спірантизацією аж до елізії приголосних. Наведені процеси відображають так звану тенденцію до набуття дзвінкості [Froitzheim 1984: 84]. Насамперед, зменшується видиховий тиск, глухі проривні $/t/$ і $/p/$ у таких умовах менш напружені, тобто характеризуються більш слабким зімкненням та несущільною перемичкою між ротовою та носовою порожнинами і, врешті, змикальний рух артикуляційних м'язів може взагалі не відбуватися [Koenig 2007]. Разом із цим субглотальний тиск зменшений, голосові зв'язки змикаються і починають дрижати перед початковою фазою артикуляції наступного звука.

Процес послаблення сильних приголосних $/p/, [t], [k/$ легко ілюструється такими його ступенями як втрата придиху, ленізація або відсутність фази прориву, фрикатизація, тобто цілковите уподібнення артикуляції звука до його оточення й елізія. Алофони фонем $/t/$ характеризуються найбільшим виявом тенденції до дзвінкості у спонтанному мовленні (СМ) і зазнають порівняно з варіантами напружених зімкнених $/p/$ та $/k/$ найбільших модифікацій [Rues 1993; Werenitsch 1999]. Характерною ознакою дентальної $/t/$ є відсутність розімкнення, або його повне зникнення, наприклад: $[\text{m} \text{a} \text{:} (\text{v}) \text{k} \text{t} \text{p} \text{l} \text{a} \text{t} \text{s}]$ – "*Marktplatz*", $[\text{g} \text{e} \text{:} \text{t} \text{ } \text{n} \text{i} \text{ç} (\text{t})]$ – "*geht nicht*". Фрикативна $/r/$ сприяє появі ленізованих варіантів фонем $/p/$: $[\text{p} \text{r} \text{ɔ} \text{f} \text{ɛ} \text{s} \text{ɔ} \text{:} \text{ɔ} \text{n}]$ – "*Professoren*", $[\text{ʃ} \text{p} \text{r} \text{ɔ} \text{:} \text{x} \text{ɔ}]$ – "*Sprache*", $[\text{ɛ} \text{i} \text{n} \text{ } \text{p} \text{r} \text{ɔ} \text{b} \text{l} \text{ɛ} \text{:} \text{m}]$ – "*ein Problem*", $[\text{ʃ} \text{p} \text{r} \text{ɛ} \text{ç} \text{v} \text{i} \text{s} \text{ŋ} \text{s} \text{a} \text{f} \text{ɔ}]$ – "*Sprechwissenschaft*".

Перед алофонами носових $/m/, [n], [ŋ/$ прорив відбувається не у ротовій порожнині, а в носовій, що також типово для варіантів проривних $/t/$ і $/k/$: $[\text{g} \text{r} \text{ʊ} \text{p} \text{p} \text{ŋ}]$ – "*Gruppen*". Таким чином, приголосний потрапляє у фаукальну позицію, що утворюється внаслідок контакту кореня язика та зіву. На рис. 3 праворуч можна порівняти фазу розімкнення у носовій порожнині реалізованого у підготовленому мовленні звука $[p^l]$, зображену в вигляді "щітки", із відсутньою фазою послабленого зімкненого $[b^l]$ у СМ на рис. 3 ліворуч, що свідчить про зменшення консонантної насиченості варіанту фонем $/p/$ у спонтанному мовленні.

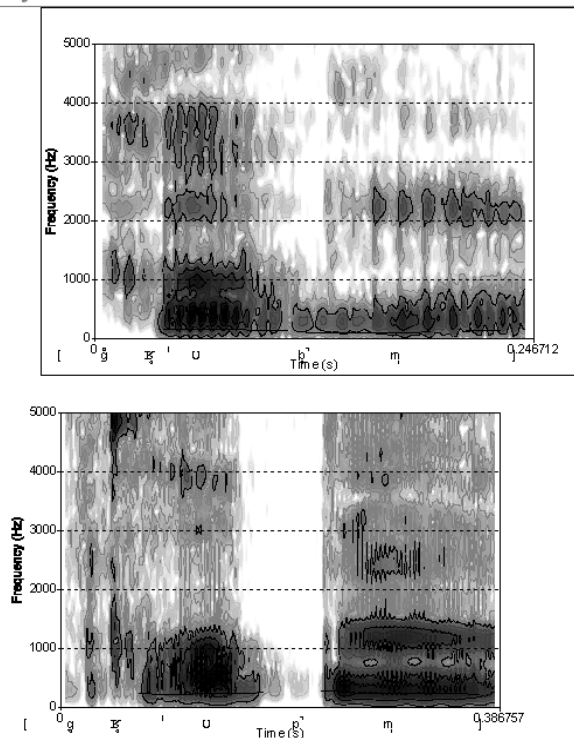

Рис. 3. Сонаграми ФС "Gruppen" у СМ та ПМ

У кінці морфеми чи слова після сонорних [m], [n], [l] очікуване за орфоепічною нормою оглушення дзвінкого в кінці складу не зустрічається: [zɛlbz̥(t) zaɛnə] – "selbst seine". Це пояснюється тим, що згідно з теорією набуття дзвінкості напружені [p], [t], [k] в оточенні дзвінких та сонорних послаблюються, набуваючи часткової дзвінкості – [b̥], [d̥], [g̥].

Таким чином, можна узагальнити, що слабка позиція приголосних заважає вираженню всіх їх диференційних ознак. Це може супроводжуватися втратою аспірації глухими зімкненими, частковим одзвінченням напружених зімкнених та фрикативних, оглушенням дзвінких ненапружених, вокалізацією щілинного /r/ та бічного /l/ або цілковитим випадінням алофонів приголосних фонем у ненаголошеному складі.

Позиція перед наголошеним голосним виявляється найбільш сприятливою для реалізації диференційних ознак глухих приголосних. Інтервокальна позиція є стабільною для вияву розрізняльних ознак у варіантах дзвінких приголосних фонем, але голосні переднього ряду зумовлюють підвищення енергетичних частот попереднього приголосного. У ненаголошених складах дзвінки приголосні можуть частково втрачати шумну складову й послаблюватися.

Позиція перед приголосним заважає вираженню всіх диференційних ознак приголосних. Це може супроводжуватися втратою аспірації глухими зімкненими, частковим одзвінченням напружених зімкнених та фрикативних, оглушенням дзвінких ненапружених, вокалізацією щілинного /r/ та бічного /l/ або цілковитим випадінням алофонів приголосних фонем у ненаголошеній позиції.

Обов'язковість чи факультативність характеристик звука визначаються завдяки фонологічно розрізняльним ознакам, інші фонологічно нерелевантні артикуляційні ознаки звука можуть вільно варіювати. Інтерес викликає перевірка того, наскільки приголосні проявляють свої диференційні ознаки у сильній позиції в спонтанному мовленні.

Потрібно зазначити, що дане дослідження не повністю вичерпує питання комбінаторно-позиційного варіювання алофонів німецьких приголосних фонем у спонтанному мовленні. Ґрунтовне вивчення мовних та позамовних чинників фонетично-фонологічних змін приголосних дасть змогу спрогнозувати розвиток системи німецьких приголосних фонем, встановити утворення у ній нових синтагматичних та парадигматичних відношень.

Література

Бондарко 1981: Бондарко, Л. В. Фонетическое описание языка и фонологическое описание речи [Текст] / Л.В. Бондарко. – Л., 1981. – 199 с. – Библиогр.: с. 192-198. – 300 экз.

Бондарко 2000: Бондарко, Л. В. Фонология речевой деятельности [Текст] / Л.В. Бондарко. – С-Пб. : Изд-во С.-Петерб. ун-та, 2000. – 158 с.– Библиогр.: с. 158-161. – ISBN 5-288-01973-8.

Гавриш 1989: Гавриш, Е. А. Ингерентная и просодическая длительность согласных немецкого языка (экспериментально-фонетическое исследование) [Текст]: автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.04 "Германские языки" / Е.А. Гавриш. – К., 1989. – 16 с.

- Гордина 1997: Гордина, М. В. Фонетика французского языка [Текст] / М.В. Гордина. – СПб. : Изд-во С.-Петербург. ун-та, 1997. – 304 с. – Библиогр.: с. 282-296. – ISBN 5-288-01246-6.
- Дукельский 1962: Дукельский, Н. И. Принципы сегментации речевого потока [Текст] / Н.И. Дукельский. – М., Л. : Изд-во Акад. наук СССР, 1962. – 138 с. – Библиогр.: с. 131-135. – 2800 экз.
- Зиндер 2003: Зиндер, Л. Р. Теоретический курс фонетики современного немецкого языка [Текст] / Л.Р. Зиндер. – М.: АCADEMIA, 2003. – 158 с.– Библиогр.: с. 282-296. – ISBN 5-7695-1237-7.
- Касаткин 1995: Касаткин, Л. Л. Некоторые фонетические изменения в консонантных сочетаниях в русском, древнерусском и праславянском языках, связанные с противопоставлением согласных по напряженности/ненапряженности [Текст] / Л.Л. Касаткин // Вопр. языкознания. – 1995. – № 2. – С. 43–56. – Библиогр.: с. 56.
- Петлюченко 1999: Петлюченко, Н.В. Реалізація консонантних сполук на стику лексичних одиниць (інструментально- фонетичне дослідження на матеріалі мовлення дикторів радіо та телебачення Німеччини) [Текст]: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.04 "Германські мови – німецька" / Н.В. Петлюченко. – Одеський держ. ун-т ім. І. І. Мечникова. – О, 1999. – 17с.
- Стеріополо 2004: Стеріополо, О. І. Теоретичні засади фонетики німецької мови [Текст] / О.І. Стеріополо. – Вінниця : Нова Книга, 2004. – 320 с. – Бібліогр.: с. 290-298. – ISBN 966-7890-69-4.
- Фризен 1975: Фризен, Я. Г. Губные согласные в немецком и киргизском языках [Текст] / Я. Г. Фризен // Труды Кирг. ун-та. Серия : Романо-германская филология и методика преподавания иностр. яз., 1975. – Вып. 7. – С. 18–31. – Библиогр.: с. 31.
- Froitzheim 1984: Froitzheim C. Artikulationsnormen der Umgangssprache in Köln [Text] / C. Froitzheim. – Tübingen : Günter Narr Verlag, 1984. – 233 S.– Literaturverzeichnis: S. 187-192. – ISBN 3-87808-332-7.
- Hall 2000: Hall, T. A. Phonologie : eine Einführung / T. Alan Hall. – Berlin [u.a.] : de Gruyter, 2000. – 360 S.– Literaturverzeichnis: S. 339-350. – ISBN 3-11-015641-5.
- Hollmach 1999: Hollmach, U. Aufbau der phonetischen Datenbasis für die Neufassung des Wörterbuches der deutschen Aussprache am Fall der Fortisexplosive p, t, k [Text] / U. Hollmach // Sprechwissenschaft : zu Geschichte und Gegenwart ; Festschrift zum 90jährigen Bestehen von Sprechwissenschaft/ Sprecherziehung an der Universität Halle / Eva-maria Krech ; Eberhard Stock (Hrsg.). – Frankfurt am Main [u.a.]: Lang, 1999. – S. 195 – 208.– Literaturverzeichnis: S. 208. – ISBN 3-631-34697-2.
- Kohler 1995: Kohler, K. J. Einführung in die Phonetik des Deutschen [Text] / K.J. Kohler. – Berlin : Erich Schmidt, 1995. – 249 S.– Literaturverzeichnis: S. 240-242. – ISBN 3-503-03097-2.
- Koenig 2007: Koenig, L. The Sensitivity of Intraoral Pressure in Consonants and Consonant Clusters to Following Vowel Context in German [Electronic resource] / Laura L. Koenig & Susanne Fuchs // Proceedings XVIth ICPHS : the Sixteenth International Congress of Phonetic Sciences ; 6-10 August, 2007, Saarbrücken. – P. 641 – 644. – Mode of access: <http://www.icphs2007.de/conference/Papers/1705/1705.pdf>. – Title from the screen.
- Machelett 1994: Machelett, K. Das Lesen von Sonagrammen in der Phonetik [Text] / K. Machelett. – Hausarbeit zur Erlangung des Magistergrades an der Ludwig-Maximilians-Universität München, 1994. – 112 S. – Literaturverzeichnis: S. 119-123.
- Machelett 1996: Machelett K. Das Lesen von Sonagrammen [Electronic resource] / K. Machelett. – 1996. – Mode of access: <http://www.phonetik.uni-muenchen.de/Lehre/Skripten/SGL/SGLHome.html>. – Title from the screen.
- Rues B. Lautung im Gespräch : Ergebnisse einer empirischen Untersuchung / Beate Rues. – Frankfurt am Main: Hector, 1993. – 176 S. – Literaturverzeichnis: S. 142-150. – ISBN 3-9801832-7-0.
- Ulbrich 1998: Ulbrich, H. Zur R-Aussprache / Horst Ulbrich, Christiane Ulbrich // Zu Sprach-, Sprech- und Stimmstörungen [Text]: Festschrift zum 65. Geburtstag von Jutta Suttner am 10. Februar 1998 / [Institut für Sprechwissenschaft und Phonetik, Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg]. Hrsg. von Gerda Falgowski. – 1998 – S. 134–139.– Literaturverzeichnis: S. 139-140. – ISBN 3-7684-6841-0.
- Urs 1996: Urs, W. Die segmentale Dauer als phonetischer Parameter von "fortis" und "lenis" bei Plosiven im Zürichdeutschen [Text] / W. Urs. – Stuttgart: Steiner. (ZDL Beihefte 92), 1996. – 250 s. – Literaturverzeichnis: S. 238-247.
- Werenitsch 1999: Werenitsch, N. I. Zur Frage der Variation der Lautsegmente unter dem Einfluss der Sprechgeschwindigkeit [Text] / Nikolaj Iwanowitsch Werenitsch // Krech E.-M., Stock E. Sprechwissenschaft – Zu Geschichte und Gegenwart. Festschrift zum 90jährigen Bestehen von Sprechwissenschaft/Sprecherziehung an der Universität Halle. – Lang: Frankfurt/Main, 1999. – S. 373–380.– Literaturverzeichnis: S. 380. – ISBN 3-631-34697-2.

Статья посвящена проблеме вариирования немецких согласных фонем в слабой и сильной позициях. Описаны условия, в которых дифференциальные признаки согласных выражаются полностью и происходят модификационные процессы под влиянием языковых факторов.

Ключевые слова: дифференциальный признак, напряженный согласный, комбинаторно-позиционный аллофон, аспирация, вокализация, элизия.

The article is devoted to the problem of the variety of German consonants in the strong and weak positions. The circumstances, under which the distinctive features are expressed fully, and when modification processes appear under the influence of the language factors, are described.

Key words: distinctive feature, Fortis, combinatorial and positional allophone, aspiration, vocalization, elision.

Надійшла до редакції 22 січня 2010 року.

РОЗДІЛ XII. УКРАЇНІСТИКА ЗА КОРДОНОМ

ГРУПА ЗА УКРАЇНСКИ ЈЕЗИК И КЊИЖЕВНОСТ КАТЕДРЕ ЗА СЛАВИСТИКУ
ФИЛОЛОШКОГ ФАКУЛТЕТА УНИВЕРЗИТЕТА У БЕОГРАДУ

Українски језик и књижевност предаје се на Катедри за славистику Филолошког факултета Београдског универзитета као други словенски језик од 1991. године. Први предавач био је истакнути слависта, дугогодишњи наставник Катедре за славистику, Богдан Терзић током 1991/92. школске године.

Међу првим студентима украјинистике школске 1991/92. и 1992/93. године била је и мр Тања Гаев (неё Икић), данас асистент за украјински језик и књижевност Филолошког факултета Универзитета у Београду.

Од 1992. године предмет Украјински језик и књижевност као други словенски језик све до 2002. године предавала је професор др Људмила Поповић. Највећа заслуга за формирање посебне Групе за украјински језик и књижевност у оквиру Одсека за славистику 2002. године управо припада професору др Људмили Поповић.

Од 2002. године на Групи за украјински језик и књижевност предавали су:

- историчар књижевности др Јанко Рамач, редовни професор Новосадског универзитета, хонорарни сарадник Филолошког факултета у Београду у периоду од 2002. до 2008., поново од школске 2009/2010. године
- др Јулијан Тамаш, редовни професор Новосадског универзитета, академик Националне академије наука Војводине, хонорарни сарадник Филолошког факултета у Београду у периоду од 2004. до 2007.
- кандидат наука Лесја Петровска, асистент Кијевског националног универзитета „Тарас Шевченко“, контрактуални лектор Филолошког факултета у Београду у периоду од 2003. до 2005.
- Александар Григорјев, сарадник Кијевског института новинарства, контрактуални лектор Филолошког факултета у Београду у периоду од 2006. до 2007.
- доцент Јуриј Васиљович Лисенко (псеудоним Јурко Позајак), украјински песник и државни службеник (руководилац Службе припреме говора Председника Украјине секретаријата Председника Украјине), члан песничке групе „Пропала грамота“, аутор збирке „Пропала грамота“ (1991), „Шедеври“ (1997), „Лімерики“, објављени у зборнику „Молода Україна“ и «Чернобыльський букварик», без надокнаде држао предавања из стилистике у периоду од 2006. до 2007.
- мр Милена Ивановић, асистент Филолошког факултета у Београду од 2000. године до данас
- мр Тања Гаев, асистент Филолошког факултета у Београду од 2002. године до данас
- Јулија Билоног, асистент Кијевског националног универзитета „Тарас Шевченко“, контрактуални лектор Филолошког факултета у Београду од 2005. године до данас
- Зорјана Хук, асистент Лавовског националног универзитета „Иван Франко“, контрактуални лектор Филолошког факултета у Београду од 2007. године до данас.

13.06.1991. године на Филолошком факултету у Београду одбрањен је први магистарски рад из области украјинистике у Србији под насловом „Семантички потенцијал назива за боје у украјинском, руском и српском језику (на материјалу фолклора XIX века)“, ментор др Предраг Пипер, дисертант Људмила Поповић.

25.12.1997. године на Филолошком факултету Универзитета у Београду одбрањена је прва докторска дисертација из области украјинистике у Србији под насловом «Епистоларни дискурс украјинског и српског језика», ментор др Предраг Пипер, дисертант мр Људмила Поповић. Овако украјинистика званично започиње као научна дисциплина.

07.12.2004. године на Филолошком факултету у Београду одбрањен је магистарски рад из области украјинистике у Србији «Категорија прелазности у украјинском и српском језику», ментор др Људмила Поповић, дисертант Милена Ивановић.

30.11.2007. године на Филолошком факултету Универзитета у Београду одбрањен је магистарски рад под насловом „Семантички потенцијал назива за бројеве у украјинском, руском и српском језику (на материјалу фолклора XIX века)“, ментор др Људмила Поповић, дисертант Тања Гаев.

Украјинистика се као научна дисциплина формира у пуном обиму о чему говоре објављене монографије из украјинистике:

- др Људмила Поповић, Епистоларни дискурс украјинског и српског језика, Филолошки факултет, Београд 2000: 305 стр.;
- др Људмила Поповић, Фокусна перспектива украјинске књижевности, Филолошки факултет, Београд 2006: 265 стр.;

- др Људмила Поповић, Језичка слика стварности. Когнитивни аспект контрастивне анализе. Филолошки факултет, Београд 2009: 309 стр.

- мр Милена Ивановић, Прелазност у украјинском и српском језику: функционални аспект, Задужбина Андрејевић, Београд 2007: 120 стр.

Објављена је капитална ауторска антологија украјинске поезије: У инат ветровима, Антологија украјинске поезије XVI-XX век. *Приређивач* др Људмила Поповић. Друштво српско-украјинског пријатељства Републике Српске, Бања Лука. Завод за уџбенике и наставна средства Републике Српске, Српско Сарајево 2002. Избор, предговор, коментари и превод: др Људмила Поповић. (1-708) Превод и поговор: проф. др Миодраг Сибиновић, (617-641), као и „Антологија украјинске постмодерне приповетке“ (приредио Јуриј Виничук, с украјинског превели Милена Ивановић, Ала Татаренко, Дејан Ајдачић), Stylos, Нови Сад 2005: 236 стр.

Објављени су бројни радови из украјинистике у научним часописима Србије, српски украјинисти учествовали су на међународним конгресима слависта: проф. др Људмила Поповић на XII, XIII, XIV Конгресима у Кракову, Љубљани, Охриду; на Конгресима украјиниста: мр Милена Ивановић - Чарновице 2002, др Људмила Поповић - Донецк 2005, др Људмила Поповић, мр Милена Ивановић – Кијев 2008, мр Тања Гаев на 12, 13, 14. међународном скупу слависта у Опатији, као и на другим међународним конференцијама у Србији и иностранству.

Преводи поезије студената Украјинистике са украјинског на српски језик објављени су у «Књижевној речи», званичном листу Удружења писаца Србије.

Украјинистичким питањима баве се, осим наставника и сарадника Катедре за славистику, и други стручњаци науке о језику и књижевности. Велики допринос дали су својим радовима и истакнути слависти:

- др Јулијан Тамаш, редовни професор Новосадског универзитета, академик Националне академије наука Војводине који је објавио монографију „Украјинска књижевност између Истока и Запада“, Матица Српска, Нови Сад 1995;

- др Миодраг Сибиновић, професор у пензији. Украјинистичке преводе и стручне текстове посвећене украјинској књижевности објављује од 1993. године: преводи у „Савременику плус“, „Српском књижевном гласнику“ (превод песме Ивана Драча „Крила“ и „Ждребе“, превод песме Миколе Винграновског „Хајдемо у врт“, преводи поезије Васиља Стуса); 1994. преводи у „Књижевној речи“; 2002. преводи у „Градини“, у „Антологији украјинске поезије 16-20. века“ која садржи поезију 74 украјинска песника, монографија „Иза хоризонта“, Београд, Чигоја штампа – радови о Шевченку, Риљском, Драчу, Кордуну, репресованим украјинским песницима, песницима генерације осамдесетих-деведесетих година 20. века, о историји српско-украјинских културних веза; 2004. преводи поезије Виктора Кордуна; 2006. преводи у „Писму“ и „Развитку“, у антологији репресованих украјинских песника 20. века „Жигосани“; 2008. књига „Словенска вертикала“, у едицији Славистичка библиотека у којој је такође заступљена украјинистичка тематика.

- професор др Предраг Пипер, дописни члан САНУ

- Богдан Терзић – професор у пензији. Први предавач украјинског језика на Београдском универзитету. Објавио неколико чланака посвећених питањима украјинског језика, 1988. превод „Украјинских народних бајки“

- историчар др Јанко Рамач, редовни професор Новосадског универзитета

Од 21.4. до 14.5.2000. у Београду су у организацији Српско-украјинског друштва, Етнографског музеја у Београду и Етнографског музеја Института за етнологију Украјинске националне академије наука одржани Дани украјинске културе.

Том приликом организована је изложба „Писанка – украјинска ускршња јаја“ коју су отворили директор Етнографског музеја у Београду Митар Михаић и директор Етнографског музеја у Лавову Степан Пављук, а говором су отварање изложбе поздравили саветник у Амбасади Украјине у Београду Олег Пављученко и председник Српско-украјинског друштва Људмила Поповић. На изложби су изложене писанке из различитих крајева Украјине из фондова Етнографског музеја у Лавову.

Организован су округли столови „Традиција и перспективе украјинске националне идеје у културно-историјском контексту“ и „Симболика ускршњих јаја“ у којима су учествовали Марија Пигуљак, кустос Етнографског музеја из Лавова и Мирослав Илић, теолог и историчар уметности из Музеја Српске православне цркве.

Одржана су предавања: Петра Влаховића „О неким етнолошким обележјима Украјинаца“, Јулијана Тамаша „Украјинска књижевност између Истока и Запада“, Динка Давидова „Украјинско-српске барокне везе у ликовној култури“ (о утицају украјинског барока на српску црквену архитектуру и сликарство), Миодрага Сибиновића „Украјинска лира у српској преводној поезији“ (најновији преводи украјинске поезије, од њених почетака до савремених песника).

У атријуму Етнографског музеја гудачки квартет Белоти и хор Дома културе из Руског Крстура одржали су концерт.

У Музеју Југословенске кинотеке приказани су филмови Л. Осике „Камени крст“ (1968) и „Захар Беркут“ (1972), 7 филмова О. Довженка, документарни филм о О. Довженку и округли сто посвећен њему у коме су учествовали Петар Љубојевић, Бода Марковић, Људмила Поповић, а приказана су и 2 филма новије продукције: „Просвета“ И. Миколајчука (1998) и „Песник и кнегиња“ С. Клименка (1999).

2001. покренут је електронски пројекат Растко: Кијев-Лавов у оквиру српске електронске библиотеке Растко.

8. и 9. маја 2002. у Београду су у организацији Српско-украјинског друштва одржани Дани украјинске културе. У оквиру ове манифестације одржана је промоција Антологије украјинске поезије од 16. до 20. века «У инат ветровима» у преводу Људмиле Поповић и Миодрага Сибиновића. Гост Српско-украјинског друштва и Катедре за славистику био је песник Иван Драч, који је одржао предавање на тему «Књижевност у независној Украјини». У Римској дворани Библиотеке града Београда одржано је књижевно вече посвећено стваралаштву Ивана Драча.

1. октобра 2002. почела је прва школска година на групи за украјински језик и књижевност.

3. октобра 2002. гост Међународног сусрета писаца, украјински песник Васиљ Махно на Филолошком факултету у Београду одржао је предавање на тему «Стваралаштво украјинских писаца у емиграцији».

24. октобра 2002. украјински писац Јуриј Андрухович одржао је предавање на Филолошком факултету у Београду «Постмодерна у словенским књижевностима» у оквиру промоције српског превода романа «Перверзија».

29. новембра 2002. поводом отварања групе за Украјински језик и књижевност, студенти украјинистике одржали су приредбу за амбасадора Украјине А. Шостака.

Од 10. до 24. априла 2003. студенти украјинистике боравили су на Кијевском националном универзитету «Тарас Шевченко».

9. маја 2003. на Филолошком факултету у Београду одржано је предавање украјинског писца и есејисте Миколе Рјабчука «Парадокси савремене украјинске културе».

30. октобра 2003. студенти и предавачи групе за украјински језик и књижевност Филолошког факултета у Београду присуствовали су Балу Украјинаца у Сремској Митровици.

24. децембра 2003. у амфитеатру Филолошког факултета у Београду одржана је приредба за новопостављеног амбасадора Републике Украјине у Србији и Црној Гори, господина Руслана Демченка, поводом презентације студентског часописа „Викно», сајта Украјинистике и зидних новина. Студенти су премијерно извели представу „Лажљивац са Литванског трга“, читали одломке из својих ауторских радова, превода и отпевали песме «Північна», «Я піду в далекі гори», «Червона рута». Приредби су поред амбасадора присуствовали декан Филолошког факултета, проф. др Ратко Нешковић, шеф Катедре за славистику, проф. др Предраг Пипер, као и остали професори, асистенти и студенти са Катедре за славистику.

2004. студенти Групе за украјински језик и књижевност покренули су свој годишњак „Викно“.

12. фебруара 2004. у оквиру XLII Скупа слависта Србије «Славистика и славенство од првог српског устанка до наших дана» одржана је украјинистичка секција на којој је прочитано дванаест реферата посвећено различитим питањима савремене украјинистике. На скупу су осим професора и наставника са наше катедре учествовали и гости са Универзитета у Новом Саду и Лавовског националног универзитета «Иван Франко».

20. марта 2004. у организацији Амбасаде Украјине у СЦГ и Општине Кула, студенти Украјинистике (I и II година) и студенти Русистике (III година) одржали су приредбу у Кули на манифестацији „Шевченкови дани“ поводом 190-годишњице од рођења украјинског писца Тараса Шевченка. Манифестацији су испред Амбасаде Украјине присуствовали: аташе за културу Јуриј Лисенко, Јуриј Дрозд, задужен за питања економских односа и испред Филолошког факултета из Београда, лектор за украјински језик Лесја Петровска и хонорарни сарадник за украјински језик и књижевност Тања Гаев.

Званичан пријем организовали су председник Општине Кула, Жељко Двожак и организатори „Шевченкових дана“ — украјинска дијаспора у Војводини. Том приликом локалне новине су интервјуисале студенте Украјинистике о њиховом интересовању за украјински језик и књижевност, о чему је направљена и

документарна емисија, која је емитована на локалној ТВ станици. Присутствовали смо отварању изложбе слика Виктора и Елене Зубко у Галерији слика Кула, одржали смо приредбу заједно са програмом КУД-а Кула. Студенти су рецитовали стихове и певали песме на стихове Т. Шевченка. После званичног програма, организована је свечана вечера у ресторану „Родић“ у Кули.

13. априла 2004. гостовање украјинског песника Виктора Кордуна у Римској дворани Библиотеке града Београда, поводом 10-годишњице успостављања дипломатских односа између Украјине и СЦГ и представљања збирке песама Виктора Кордуна «Песме» у преводу проф. др Миодрага Сибиновића. Промоцију су својим певањем улепшали ветерани хора „Никола Тесла“ из Београда. Стихове је у преводу на српски језик читао глумач И. Јагодић. Стихове на украјинском језику читале су студенткиње III године Русистике: Маријана Бивуљски и Снежана Ђулибрк. О поезији Виктора Кордуна говорили су проф. др Миодраг Сибиновић и проф. др Људмила Поповић. Сам песник читао је своје песме „Бели псалми“ и „Отаџбина“.

16. априла 2004. Виктор Кордун одржао је предавање на Филолошком факултету у Београду на тему „Кијевска школа и њен утицај на украјинску књижевност“ коме су присутствовали, поред студената Украјинистике, и бројни студенти Катедре за славистику, као и професори и асистенти.

07. маја 2004. гостовање професора Леонида Рудницког, ректора Слободног украјинског универзитета, председника Светског савета научног друштва «Тарас Шевченко», академика Украјинске националне академије наука, германисте и украјинисте у организацији Амбасаде Украјине у СЦГ и Друштва украјинско-српског пријатељства. Том приликом професор Л. Рудницки је одржао предавање на Филолошком факултету у Београду на украјинском језику на тему „Дмитро Чижевски и Томас Ман“, коме су поред студената Украјинистике, присутствовали и многобројни студенти Катедре за славистику, професори и асистенти, као и људи из јавног и културног живота.

25. маја 2004. на Филолошком факултету у Београду у организацији Катедре за славистику одржана је приредба поводом Дана словенске писмености. У програму су учествовали студенти Русистике, Полонистике, Украјинистике, Бохемистике, Словакистике, као и ученици I и IX београдске гимназије, студенти Филолошког факултета из Никшића са представом „Медвед“ по истоименој драми А. П. Чехова, ученици основних школа из Сремчице и Чачка.

Од 1. до 15. јула 2004. студијски боравак групе студената украјинистике (6 студената I године, 2 студенткиње II године, 1 студенткиња III године Русистике) у пратњи асистента-приправника Тање Гаев на Филолошком факултету Лавовског националног универзитета „Иван Франко“ у Лавову у складу са споразумом између Филолошког факултета Универзитета у Београду и Филолошког факултета Лавовског државног универзитета „Иван Франко“.

Студенти су били смештени у студентском дому, удаљеном 15-ак минута трамвајем или линијским таксијем од центра и факултета, на спрату за странце, у једнокреветним, двокреветним и трокреветним собама. Добили су, такође, стипендију у износу од 15 гривни дневно.

Студенти су радним даном имали предавања од 10-13 часова, једно из језика, једно из књижевности. Сваког дана су биле организоване и ваннаставне активности: сусрети и дружење са савременим писцима, обилазак музеја, споменика, цркви у самом Лавову. Организована су и два целодневна излета ван Лавова о трошку Лавовског универзитета. Први излет је био посета манастиру, одбрамбеној тврђави и музеју Звенигороду, а други обилазак замкова Лавова: Олеског, Золочивског, Пидгорецког и куће-музеја песника Маркијана Шашкевича. Студенти су били у Етнографском, Националном, Историјском музеју, Музеју-апотеци, Музеју оружја, Етно-музеју „Шевченков гај“, Музеју књиге, у одељењу Ретке књиге библиотеке Лавова, на кули Општине Лавов „Ратуше“. Гледали су оперету „Гуцулка Ксења“ у Драмском позоришту и балет „Жизела“ у Опери и балету.

Координатор и организатор целог програма и студијског боравка била је Ала Татаренко, доцент на групи за српски језик и књижевност Филолошког факултета Лавовског државног универзитета „Иван Франко“. Она и декан факултета, проф. др. Тарас Салига, изразили су жељу за дуготрајном и што садржајнијом сарадњом између наша два факултета.

Од 10. до 31. августа 2004. студенти друге године боравили су са асистентом-приправником Миленом Ивановић на дијалектолошкој пракси у местима Војводине (Кула, Врбас и Сремска Митровица). Студенти и асистент су били смештени по кућама локалних Украјинаца, који су им и били испитаници за две врсте анкете – језичку и етнографску. У сва три града, на крају нашег боравка, приређене су свечане вечере. Студенти су такође дали интервју за украјинскојезичку емисију на Радио-Кули.

4. септембра 2004. Дан Европе отвореног срца у Чика Љубиној улици у Београду у организацији Туристичке организације Београда. Овом приликом су амбасаде и културни центри Републике Украјине,

Француске, Велике Британије, Шпаније и Немачке представиле своје земље на штандовима са свим потребним информацијама о томе где и шта се може сазнати о датој земљи. На позив и молбу Амбасаде Украјине у СЦГ студенти Украјинистике су наступили на штанду Републике Украјине и својим богатим културним програмом, који је био пропраћен са великом пажњом учинили штанд Украјине најпосећенијим. Овај догађај су забележили новинари „БК“ телевизије и емитовали га у свом јутарњем програму.

Од 15. до 30. септембра 2004. студијски боравак групе студената српског језика и књижевности Филолошког факултета Лавовског националног универзитета „Иван Франко“ на Филолошком факултету у Београду у складу са споразумом између Филолошког факултета Београдског универзитета и Филолошког факултета Лавовског државног универзитета „Иван Франко“.

Студентима су организована предавања из српског језика у Центру за српски језик за странце на Филолошком факултету у Београду и додатна предавања код проф. др Јасне Јанићијевић „Српска митологија“, код проф. др Александра Јеркова „Српска књижевност упркос свему“, код проф. др Љубомира Поповића „Савремени српски језик“, код проф. др Михајла Пантића „Савремени тренутак српске књижевности“. Организоване су и бројне ваннаставне активности: целодневни излет у Вршац на манифестацију „Берба грожђа“, званични пријем код декана Филолошког факултета, проф. др Ратка Нешковића, пријем у Амбасади Украјине у СЦГ, обилазак музеја, цркви, споменика, библиотека и одлазак у биоскоп на премијеру филма Е. Кустурице „Живот је чудо“.

24. новембра 2004. поводом европског дана језика, у библиотеци Филолошког факултета у Београду одржана је приредба у чијем склопу је промовисан часопис «Вікно».

Од 10. јануара до 10. фебруара 2005. у оквиру договора и потписаних међународних уговора „Уговора о сарадњи у области образовања, културе и спорта између Владе Украјине и Савезне владе Републике Југославије“ од 24.01.1996. године и Уговора о сарадњи између Београдског универзитета и Кијевског националног универзитета “Тарас Шевченко“ на специјализацију у трајању од месец дана дошла је Олена Михајловна Ткаченко.

Од 27. фебруара до 12. марта 2005. на студијском боравку на Филолошком факултету у Београду боравило је 10 студената српског језика и књижевности са Кијевског државног универзитета „Тарас Шевченко“.

9. марта 2005. одржана је приредба студената Украјинистике II и III године у читаоници Катедре за славистику поводом јубилеја Тараса Шевченка и манифестације „Дани Шевченка“ као и изласка 4. броја студентског часописа „Вікно“ на тему „Довженко и Шевченко као мит Украјине“. Почасни гости били су студенти српског језика и књижевности са Кијевског државног универзитета „Тарас Шевченко“, декан факултета проф. др. Ратко Нешковић, аташе за културу при Амбасади Украјине у СЦГ Јуриј Лисенко и Васиљ Дацишин.

Од 9. до 24. априла 2005. 14 студената I и III године са групе за Украјиниски језик и књижевност са Филолошког факултета у Београду било је на студијском боравку на Кијевском државном универзитету „Тарас Шевченко“.

19. маја 2005. одржано је књижевно вече „75 пролећа Лине Костенко“ у малој сали „Коларца“ посвећено стваралаштву украјинске песникиње Лине Костенко. О њеном стваралаштву и значају њене поезије говорили су професори Људмила Поповић и Миодраг Сибиновић. Песме Лине Костенко у преводу на српски језик читали су глумци И. Јагодић и Т. Бошковић. Песму „Пинг-понг“ на украјинском језику рецитовала је студенткиња I године Ива Бабић, а хор студената украјинистике отпевао је народне украјинске и ауторске песме: „Їхав козак за Дунай“, «Чом ти не прийшов», «Я вертаюся додому», «Лілія», «Вибачай». Књижевној вечери присуствовали су аташе за културу Амбасаде Украјине у СЦГ Јуриј Лисенко, телевизија Нови Сад, студенти Филолошког факултета у Београду и други бројни гости...

24. маја 2005. у оквиру прославе Дана словенске писмености на Филолошком факултету у Београду Група за украјински језик и књижевност представила се песмама у извођењу свог хора. Гости су били белоруски студенти српског језика и књижевности са Белоруског државног универзитета из Минска, ученици ОШ „Душко Радовић“ из Сремчице. Приредби су присуствовали декан Филолошког факултета, проф. др. Ратко Нешковић, професори, наставно особље и студенти Катедре за славистику, као и други бројни гости...

7. септембра 2005. у читаоници Катедре за славистику Филолошког факултета у Београду одржано је предавање савременог украјинског писца Јурија Виничука, потпредседника Украјинске асоцијације писаца поводом промоције превода „Антологије савремене украјинске приповетке“ на српски језик. Ј. Виничук упознао је студенте I године Украјинистике са својим делима „Чорт зна що“, «Книга бестій», «Мальва Ланда» и

говорио о стварању књижевне митологије у својим делима. Предавању су присуствовали отправник послова Амбасаде Украјине у СЦГ Јуриј Лисенко са супругом, новинари „Данас-а“...

13. новембра 2005. одржано је Вече украјинске поезије на Коларцу под називом „Жигосани“, посвећено репресованим украјинским песницима 20-30-их, 60-их, 80-их година XX века. У програму су учествовали проф. Љ. Поповић и проф. М. Сибиновић, чије су преводе песама на српски језик казивали глумци Иван Јагодић и Тања Бошковић. Хор студената Украјинистике отпевао је песме „Україно», «Я вертаюся додому», а студенткиња III године Украјинистике, Зорица Обрадовић са својим бендом певала је песме популарне украјинске групе „Плач Єремії». Вечери су присуствовали многобројни гости.

26. новембра 2005. одржано је Вече украјинске поезије у Пожаревцу у оквиру Пожаревачких дана културе. У организацији Амбасаде Украјине у СЦГ и Дома културе из Пожаревца одржано је књижевно вече посвећено украјинској историји, култури и књижевности. Аташе за културу при Амбасади Украјине у СЦГ, Јуриј Лисенко, одржао је поздравни говор и укратко упознао присутне са историјом Украјине. Поводом обележавања дана сећања на жртве вештачки изазване глади у Украјини (последње суботе у новембру), свим жртвама је упаљена свећа и указан помен минутом ћутања. Проф. Миодраг Сибиновић присутне је упознао са украјинском књижевношћу, са посебним освртом на песнике и поезију XVIII-XX века. Његове преводе песама украјинских песника на српски језик казивали су глумци Тања Бошковић и Иван Јагодић. Хор студената украјинистике том приликом отпевао је песме „Лілія», «Я вертаюся додому», «Їхав козак за Дунай». После богатог и разноврсног програма домаћини су са учесницима програма разговарали о српско-украјинским везама уз пиће и закуску.

26. децембра 2005. студенти Украјинистике III године организовали су дружење са студентима Украјинистике I, II и IV године и са професорима поводом прославе Нове године уз музику и послужење, које су сами припремили.

22. фебруара 2006. Катедру за славистику, Филолошки факултет у Београду и декана посетила делегација Украјинске академије наука и уметности: господин Онишченко — директор библиотеке УАНУ — сектор друштвених и хуманитарних наука, и господин Лебедев, хемичар, члан УАНУ. Састанку су присуствовали: аташе за културу Амбасаде Украјине у Београду, господин Ј. Лисенко, проф. др Људмила Поповић, мр Милена Ивановић, асистент-приправник Тања Гаев, контрактуални лектор Јулија Билоног, студенти IV године Украјинистике: Здравка Дрљача, Душка Здравковић, Јелена Павлов. Том приликом у садржајним и пријатељским разговорима договорена је будућа сарадња, помоћ, организација скупова, конференција, рад на украјинско-српском двојезичном речнику, зборницима.

18. марта 2006. у организацији Амбасаде Украјине у Београду и дијаспоре Украјинаца из Куле организовани су Дани Шевченка „Шевченко и Украјина“ на којима су 40-минутним програмом (рецитовање стихова, делова Шевченкове биографије и певањем песама „Їхав козак за Дунай», «Чом ти не прийшов», «Лілія», «Україно») учествовали и студенти Украјинистике Филолошког факултета у Београду: Ивана Матић, Милица Беговић, Весна Златановић, Катарина Јовановић, Миљана Мерле, Ана Максимовић, Маријана Ђивуљски и Снежана Ђулибрк. Заједно са студентима овој манифестацији присуствовао је аташе за културу Амбасаде Украјине у Београду, господин Ј. Лисенко. Студенте је том приликом примио председник општине Кула и приређена је свечана вечера у ресторану „Родић“ у организацији дијаспоре Украјинаца.

Од 27. марта до 10. априла 2006. из Лавова са Лавовског универзитета „Иван Франко“ у оквиру размене студената допутовала је група од 14 студената, 1 асистенткиње и 1 професора српског језика и књижевности на 14-дневни студијски боравак и један студент-постдипломац у оквиру постдипломског усавршавања у трајању од једног месеца.

4. априла 2006. студенти Украјинистике I-IV године: Милан Ђорђевић (Студент), Горан Миленковић (Летописац Нестор), Милица Беговић (Анђеол), Ивана Матић (Ђаво), Здравка Дрљача (Дежурна у студентском дому), Марко Станисављевић (Пробисвет), Ана Шваб (Испитни рок), Милена Пиварски (Муза) у режији контрактуалне лекторке за украјински језик Јулије Билоног у амфитеатру Филолошког факултета у Београду премијерно су извели представу „Повест савременог доба“ („Повість саврем'яних літ»). Студенти српског језика и књижевности Лавовског универзитета «Иван Франко» припремили су кратак програм, после чега је настављено дружење. Приредби су присуствовали многобројни гости, професори и студенти.

24. маја 2006. прослава Дана словенске писмености на Катедри за славистику Филолошког факултета у Београду. Том приликом су и студенти Украјинистике репризно извели представу „Повест савременог доба“.

Од 30. јуна до 15. јула 2006. 13 студената украјинског језика и књижевности I, II и III године у пратњи асистента-приправника Тађе Гаев провело је 14 дана на студентском боравку у Лавову на универзитету „Иван Франко“ у оквиру размене студената, а мр Милена Ивановић у оквиру стучног усавршавања.

2. октобра 2006. свечани пријем студената Катедре за славистику у сали 11 Филолошког факултета у Београду. Студенте је поздравио управник катедре проф. др П. Буњак, свечано им је уручио индексе и упознао их са новим планом и програмом по Болоњској конвенцији. Студенте су затим по студијским групама преузели професори и предавачи. На групу за украјински језик и књижевност уписало се 16 нових студената.

16. октобра 2006. из Кијева је допутовао контрактурални лектор за украјински језик, господин Олександр Миколајович Григорјев.

28. октобра 2006. промоција превода студената Украјинситике IV године „Украјина у пламену“ О. Довженка у „Кинотеци“ и пројекција филма О. Довженка „Земља“.

24. новембра 2006. промоција превода студената Украјинситике IV године „Украјина у пламену“ О. Довженка и обележавање Дана вештачки изазване глади у Украјини (Голодомор) у читаоници библиотеке Катедре за славистику Филолошког факултета у Београду. Говорили су: проф. др Љ. Поповић, Ј. Сабадош, Ј. Лисенко, проф др Ј. Тамаш. Студенти Украјинистике читали су одломке превода. Приказан је документарни филм „Голодомор“.

25. новембра 2006. у Саборној цркви у Београду одржана је литургија за жртве вештачки изазване глади у Украјини, којој су поред представника дипломатског кора присуствовали и студенти Украјинистике.

12. децембра 2006. у читаоници библиотеке Катедре за славистику Филолошког факултета у Београду приређено је Књижевно вече са савременим украјинским песником Олесем Иљченком, који је студенте упознао са својим стваралаштвом, а његове стихове на украјинском и у сопственом преводу на српски језик казивали су студенти Украјинистике. Уочи дана светог Андреја, студенти Украјинистике припремили су разновстан и занимљив програм посвећен гатању (ворожіння) и „калети“. После тога настављено је дружење.

14. децембра 2006. промоција превода „Кобзара“ Тараса Шевченка у кући Ђуре Јакшића у Скадарлији. Говорили су: проф. др М. Сибиновић, проф. др Љ. Поповић, аташе за културу Амбасаде Украјине у Београду Ј. Лисенко, украјински савремени песник О. Иљченко. Промоцији су присуствовали представници украјинске и русинске дијаспоре у Србији, студенти Украјинистике и многобројни гости.

27. фебруара 2007. у званичној посети Филолошком факултету у Београду били су амбасадор Амбасаде Украјине у Републици Србији, господин Андреј Олијник и аташе за културу Амбасаде Украјине, господин Ј. Лисенко. Том приликом је Амбасада Украјине библиотеци Катедре за славистику поклонила 150 књига већином на украјинском, али и на руском језику. Са деканом Филолошког факултета проф. др. Ратком Нешковићем и продеканом за наставу проф. др. Далибором Солдатићем обављени су детаљни разговори не само о међуфакултетској и међууниверзитетској, већ и о међудржавној сарадњи, понуђена је помоћ факултету и студентима од стране Амбасаде Украјине. Амбасадор Амбасаде Украјине у Републици Србији разговарао је и са студентима групе за украјински језик и књижевност и одговарао на њихова питања.

Од 19. марта до 1. априла 2007. у оквиру међууниверзитетске размене између Кијевског државног универзитета „Тарас Шевченко“ и Филолошког факултета Универзитета у Београду на Филолошком факултету у Београду је на 14-дневном студијском усавршавању боравила група од 13 студената србистике са Института филологије из Кијева у пратњи 1 наставника. Студентима је обезбеђен смештај у студентском дому „Рифат Бурцевић“, студентске стипендије и предавања на Филолошком факултету.

31. марта 2007. у амфитеатру Филолошког факултета у Београду изведена је премијера студентске представе „Ось така любов“ на украјинском језику по мотивима драмског дела украјинског писца М. Старицког „За двома зайцями“. У представи су учествовали студенти I, II и IV године групе за украјински језик и књижевност. Представу је режирала контрактурални лектор за украјински језик Јулија Билоног.

Од 2. до 16. маја 2007. у оквиру међууниверзитетске размене између Кијевског државног универзитета „Тарас Шевченко“ и Филолошког факултета Универзитета у Београду на Институту филологије у Кијеву је на 14-дневном студијском усавршавању боравила група од 13 студената украјинистике (I и II године) са Филолошког факултета из Београда у пратњи 1 наставника. Студентима је обезбеђен смештај у студентском дому, бонови за исхрану и предавања на Институту филологије.

Од 11. до 27. маја 2007. у оквиру међууниверзитетске размене између Кијевског државног универзитета „Тарас Шевченко“ и Филолошког факултета Универзитета у Београду на Институту новинарства у Кијеву је на 16-дневном студијском усавршавању боравила група од 4 студената украјинистике (IV године) са Филолошког факултета из Београда у пратњи 1 наставника. Студентима је обезбеђен смештај у студентском дому, бонови за исхрану и предавања на Институту новинарства.

1. октобра 2007. уместо претходног контрактуалног лектора за украјински језик О. Григорјева са Института новинарства Кијевског државног универзитета „Тарас Шевченко“ (од 1.10.2006. до 1.10.2007.) допутовала је контрактуална лекторка за украјински језик Зорјана Хук са Лавовског државног универзитета „Иван Франко“.

2. октобра 2007. у читаоници Одсека за славистику Филолошког факултета одржано је предавање украјинског песника и слависте, оснивача и члана авангардне књижевне групе „Лу-Го-Сад“ из Лавова Ивана Лучука наставницима и студентима Украјинистике.

Од 5. до 19. новембра 2007. у оквиру међууниверзитетске размене између Кијевског државног универзитета „Тарас Шевченко“ и Филолошког факултета Универзитета у Београду на Филолошки факултет у Београд је на 14-дневном студијском усавршавању боравила група од 4 студенткиње новинарства са Института новинарства из Кијева. Студентима је обезбеђен смештај у студентском дому, студентске стипендије, предавања на Институту новинарства, посета Новом Саду, Парламенту Војводине, председнику украјинског већа у Војвођанском парламенту, Мирославу Калињуку, украјинској редакцији војвођанског радија и ТВ студија „Панонија“, часописима „Рідне слово“ на украјинском и српском језику, „Українське слово“, орган просвете Украјине, „Соловейко“, часопис за децу, радију „Свобода“, новинама „Данас“.

30. новембра 2007. одбраном магистарског рада на тему „Семантика бројева у руском, украјинском и српском језику (на материјалу фолклора XIX века) пред комисијом у саставу: др. П. Пипер, др. Љ. Раденковић и др. Љ. Поповић — ментора, Тања Гаев стекла је звање магистра филолошких наука.

У Новом саду из штампе у преводу студената украјинистике излази збирка Украјинских народних бајки на украјинском и српском језику.

21. децембра 2007. промоција књиге „Украјинске бајке на украјинском и српском језику“ и прослава дана Светог Николе. У промоцији су учествовали Ј. Лисенко, аташе за културу при Амбасади Украјине у Републици Србији, мр М. Ивановић, мр Т. Гаев и господин Кочеш испред издавача (Савез Русина и Украјинаца Србије), а у оквиру прославе Св. Николе у приредби коју је припремила контрактуални лектор за украјински језик Ј. Билоног учествовали су студенти I и II године и апсолвенти, после чега је уприличено дружење.

5. марта 2008. професору др Људмили Поповић у Сали за седнице Филолошког факултета у Београду у име Председника Украјине В. Јушченка, његова екселенција Амбасадор Украјине у Србији, Андриј Олијник свечано је уручио орден кнегиње Олге III степена за заслуге за развој украјинског језика, књижевности и културе ван граница Украјине.

19. марта 2008. промоција књиге „Украјинске бајке на украјинском и српском језику“ у Удружењу књижевника Војводине у Новом Саду. Промоцији су присуствовали мр М. Ивановић, мр Т. Гаев, М. Писањук, академски сликар, који је илустровао књигу, С. Сакач, господа Кочиш, Лалић, Лаћак испред издавача (Савез Русина и Украјинаца Србије). Промоцији је присуствовало и 5 локалних ТВ станица.

Од 5. до 19. маја 2008. у оквиру међууниверзитетске размене између Лавовског националног универзитета „Иван Франко“ и Филолошког факултета Универзитета у Београду на Филолошки факултет у Београд је на 14-дневном студијском усавршавању боравила група од 14 студената из Лавова. Студентима је обезбеђен смештај у студентском дому, студентске стипендије, организована им је настава на Филолошком факултету и богат културни програм.

16. маја 2008. у читаоници Библиотеке Катедре за славистику Филолошког факултета у Београду и у Библиотеци града Београда предавање су одржали украјински песници, чланови групе „Последња барикада“: Андриј Кокотјуха, Свитлана Поваљајева, Лала Багирова, Назар Федорак и Сергиј Пантјух. Говорили су о савременој украјинској поезији, њеном месту у Србији, преводима на српски језик. Читали су своје стихове у оригиналу, а студенти су читали њихова дела у преводу Љ. Поповић, М. Ивановић, М. Ђорђевића, А. Продановић и Д. Ћосића на српски језик. Програм су организовале и водиле професор др Љ. Поповић и мр Т. Гаев.

24. октобра 2008. ректор Харковског универзитета В. С. Бакиров и ректор Универзитета у Београду Бранко Ковачевић потписали су Уговор о сарадњи. Овом приликом је гостима са Харковског универзитета приређен пријем на Филолошком факултету у Београду, у Ректорату, и свечано је отворена изложба у Универзитетској библиотеци „Светозар Марковић“ под називом „Харковски универзитет и Срби“. Изложби су присуствовали његова екселенција Амбасадор Украјине у Србији и званичници Амбасаде, многобројне званичне, професори и студенти.

28. новембра 2008. предавање поводом обележавања 75-годишњице вештачки изазване глади „Голодомора“ у Украјини у читаоници Библиотеке Катедре за славистику Филолошког факултета у Београду које су одржали његова екселенција Амбасадор Украјине у Србији, Анатолиј Олијник и професор др Љ. Поповић. Предавању и програму које су за годишњицу припремиле контрактуалне лекторке за украјински језик Ј. Билоног и З. Хук у ком су учествовали студенти II, III и IV године присуствовали су студенти и колеге са других наставних група Катедре за славистику, као и представници украјинске дијаспоре у Србији.

18. децембра 2008. у читаоници Библиотеке Катедре за славистику Филолошког факултета у Београду Украјинисти су обележили дан Светог Николе. У приредби „Ко је тај Никола?“ коју је режирала контрактуални лектор за украјински језик Ј. Билоног учествовали су студенти I и II године. Присуствовали су студенти и колеге са других наставних група Катедре за славистику. Гледаоци су имали прилику да се упознају са украјинским народним обичајима за дан Светог Николе, а после да се друже заједно са учесницима програма уз музику и послужење, које су припремили Украјинисти.

Од 5. до 19. маја 2009. у оквиру међууниверзитетске размене студената и наставника између Кијевског националног универзитета „Тарас Шевченко“ и Филолошког факултета Универзитета у Београду на Филолошком факултету у Београду је на 14-дневном студијском усавршавању боравила група од 10 студената Србистике са Института филологије из Кијева у пратњи 2 наставника. Студентима је обезбеђен смештај у студентском дому „Рифат Бурџевић“ и студентске стипендије. За време стручног усавршавања организована је посебна настава на Филолошком факултету (предавања су одржали проф. др Рајна Драгићевић, проф. др Људмила Поповић, проф. др Александар Лома, проф. др Душан Иванић, проф. др Александар Јерков) и у Институту за књижевност и уметност (др Весна Матовић, др Бојан Јовић, мр Драгана Грбић, мр Бранко Златковић). Осим тога, студенти су имали могућност да се придруже већ постојећим групама које уче српски језик и књижевност и да добију стручне консултације професора Филолошког факултета у Београду. Такође, за госте из Кијева биле су организоване многе културне и ваннаставне активности. Студенти су посетили Вукову задужбину, Задужбину Иве Андрића, Народно позориште, Звездара театар, Етнографски музеј, Конак кнегиње Љубице, а такође неке музеје у оквиру манифестације Ноћ музеја. Организована је екскурзија по Београду и једнодневне екскурзије у Нови Сад и на Мокру Гору. Студијски боравак био је од вишеструке користи студентима Србистике — били су у прилици да свакодневно комуницирају на српском језику са изворним говорницима, похађају наставу, упознају се са српском културом и традицијом и набаве књиге неопходне за студирање.

11. децембра 2009. Андријевски вечорници – прослава дана Св. Андрија у читаоници Библиотеке Катедре за славистику Филолошког факултета Универзитета у Београду. За ову прилику контрактуална лекторка за украјински језик Јулија Билоног је са студентима I, II и III године Украјинистике припремила пригодан програм о значају и значењу овог празника, „калете“, враћања и организовала је квиз у вези са познавањем украјинског језика и књижевности. Прослави су присуствовали Амбасадор Амбасаде Украјине у Републици Србији, господин Виктор Недопас са породицом и члановима Амбасаде, гостујући професор са Филолошког факултета Доњецког националног универзитета Анатолиј Загњитко, представници украјинске дијаспоре у Републици Србији, наставници и студенти Украјинистике, као и студенти Катедре за славистику и други гости. После програма је уприличено дружење уз песму и послужење.

10. марта 2010. Вечір Шевченка – поводом 196. годишњице од рођења чувеног украјинског песника романтичара Т. Г. Шевченка одржана је приредба студената I, II, III и IV године Украјинистике у читаоници Библиотеке Катедре за славистику Филолошког факултета Универзитета у Београду. Пригодан програм из биографије Т. Г. Шевченка на српском језику уз рецитовање његове поезије на украјинском језику припремила је контрактуална лекторка за украјински језик Зорјана Хук, док је асистент за украјински језик и књижевност мр Тања Гаев са хором Украјинистике припремила песме „Пісня про рушник“, «Черемшина», «На долині туман» и «Червона рута». Приредби су поред наставника и студената Украјинистике, студената Катедре за славистику, представника дијаспоре и културно-уметничких друштава Украјинаца у Републици Србији и осталих бројних званица, присуствовали и Амбасадор Амбасаде Украјине у Републици Србији, господин Виктор Недопас са породицом и члановима Амбасаде, који је у име Амбасаде поздравио све присутне госте, академски сликар господин Михаљ Писањук који је говорио о ликовним делима Т. Г. Шевченка, проф. др

Људмила Поповић, управница Групе за украјински језик и књижевност, која је све присутне званице поздравила поздравним говором и господин Иван Питка испред Друштва Украјинаца у Београду „Козачок“. После приредбе је о трошку Друштва Украјинаца у Београду „Козачок“ организован коктел и уприличено је дружење уз песму и послужење.

За 2012. припрема се симпозијум на Филолошком факултету у Београду поводом 10-годишњице од оснивања Украјинистике и 20-годишњице од почетка учења украјинског језика и књижевности на Филолошком факултету Универзитета у Београду.

На www.ukrajinstika.edu.rs налазе се линкови бројних електронских библиотека, као и електронска библиотека Групе за украјински језик и књижевност.

магистр Тања Гаев

Надійшла до редакції 28 січня 2010 року.

РОЗДІЛ XIII. РЕЦЕНЗІЇ ТА АНОТАЦІЇ

ДІЕСЛІВНА ПЕРЕХІДНІСТЬ У КОНТРАСТИВНОМУ АСПЕКТІ

Рец. на книгу: **Івановић Милена. Прелазност у украјинском језику: функционални аспект / Милена Ивановић. – Београд: Задужбина Адрејевић, 2007 (Београд: Тодра плюс). – 120 с.; граф. Прикази; 24 см. – (Посебна издања / [Задужбина Адрејевић], ISSN 1450-80IX; 159). – Тираж 500. – ISBN 978-86-7244-645-6; 811.161.2'367; 811.163.41'367; 811.162.2:811.163.41.**

Рецензована праця постала як вияв інтенсивного розвитку власне-українських, українсько-сербських та сербсько-українських теоретико-, когнітивно-, функційно-контрастивних лінгвістичних, лінгво-літературознавчих, теоретико-літературних та інших студій у Белградському університеті на українській філології, що інтенсивно розвивається від кінця ХХ століття. З'ява праці Мілени Іванович засвідчує високий рівень наукових студій з україністики в Белградському університеті, їхню тяглість.

Питання дієслівної перехідності у власне-граматичному та функційно-семантичному вимірах притягає увагу лінгвістів у силу того, що її категорійна семантика пов'язана не тільки із суто формальним механізмом вияву / невияву прямого додатка в реченнєвій структурі, але й умонтована у комунікативно-функційну перспективу речення-висловлення, оскільки уможлиблює видозміну перспективи погляду на висвітлювану ситуацію з позицій адресанта ↔ адресата у взаємозв'язаних і конвертованих вимірах: укр. *Татко написав новість* *ще студентом, але літературні месії побоюлися її видати* (Р. Андрияшиќ); *Оповідання написані козопасом Іваном Шевчуком і приладжені до літературного вжитку його правнуком* (В. Шевчук) // серб. *Знао је по себе: он им то није заборавио, неће ни они њему свој промашај* (с. Радовановић); *Код «Два пивска бокала» се то заборављало, неред и метеж у овом ресторану био је пријатна промена, ту се човек, после рада, могао и повеселити, па и пити ако је то сопствено расположење захтевало а количина поседованог новца дозвољавала* (М. Јанковић-Бели); *Ово ти неће заборављено!* (М. Јанковић-Бели) (прикладі взяті з аналізованої монографії), де позиція лівобічного об'єктного суб'єкта переносить функційну перспективу висловлення на оцінку наявного з позиції адресата. Ще на перших сторінках авторка наголошує, що на третьому місці у внутрішньореченнєвій міститься об'єкт у силу його значущості не тільки в дієслівній перспективі, але й у замкнутості на суб'єкт, що активно впливає на нього («На трећем месту у хијерархији елемената реченице, с обзиром на тесну везу са предикатом (која је веома често обавезна, неопходна за семантичку и формалну заокреженост исказа) налази се објекат као онај елемент на који је усмерена радња коју иницира субјекат и који у многе одређује ту радњу» (с. 11)).

Рецензована монографія містить у своїй структурі короткий вступ – «Увод» (с. 11-15), де простежено особливості лінеарності предиката, суб'єкта та об'єкта в реченнєвій структурі («Улога предиката, суб'єкта и об'єкта у структури реченице»), встановлено співвідношення моделі функційно-семантичного поля і теорії прототипу в дослідженні перехідності («Модел функціонально-семантичког поля и теорија прототипа у проучавању прелазности») та ґрунтовний розгляд засобів вираження перехідності: від центра до периферії («Средства изражавања прелазности: од центра ка периферији» (с. 15-46)), з'ясування особливостей абсолютного вживання перехідних дієслів і закономірності нульового вияву об'єкта («Нулти објекат» (с. 47-53)), послідовне висвітлення перехідності в морфологічному, синтаксичному, лексико-семантичному і праґматичному аспектах («Прелазност: морфолошки, синтаксички, лексико-семантички и праґматички аспект» (с. 55-76)), висновки («Закључак» (с. 77-82)), індекс приміток («Напомене» (с. 83-90)), список літератури з надзвичайно суттєвим розмежуванням власне-лінгвістичної літератури, словників та джерел фактично-ілюстративного матеріалу (с. 91-104). Досить важливими постають індекс простежуваних дієслів («Індекс глагола» (с. 105-112)) і термінологічний індекс («Індекс поймава» (с. 113-114)). Наведений ще в анотації («Сажетак») перелік ключових слів (акузатив, динамічність, волюнтативність, каузативність, аспект, дистрибутивність, предметність, емність, референційність, афірмативність) окреслюють коло зацікавлення авторки і водночас виявляють сукупно усю висвітлювань проблематику. Крізь призму семантико-синтаксичної валентності, що особливо значуща для дієслів з їхньою можливим одно-, дво-, три-, чотири-, п'яти-, шести-, семивалентним виявом, Мілена Іванович розглядає закономірності реалізації прямого сильнокерованого правобічного компонента, де основним постає в обох мовах акузатив (знахідний відмінок) без прийменника (с. 15), тому що поєднуваність з цим відмінком постає потенційною властивістю перехідного дієслова («Спајивост са овим падежем само је потенцијално својство прелазног глагола»), хоча в загальному вимірі за врахування різноманітних виявів перехідності – експліцитної / імпліцитної – можливим є вияв замість прямого об'єкта в знахідному відмінку без прийменника іншого відмінка, простежувані випадки і вираження об'єкта нулем («било тако што ће глагол уместо директног објекта у акузативу без предлога управљати неким другим падежем»).

У силу того, що знахідний відмінок постає найбільш спеціалізованим, найбільш ґраматикалізованим і найрегулярнішим засобом вираження перехідності, дослідження особливостей вияву дієслівної перехідності в

українській та сербській мові розпочато саме з цієї форми об'єкта («Найспеціалізованіше найграматикалізованіше і найрегулярніше средство изражавања прелазности у украинском и српском језику есте спојивост глагола-предиката са директним об'єктом израженим акузативом без предлога» (с.16), де простежено послідовно основну функцію знахідного відмінка при перехідних дієсловах – функцію вираження об'єкта (пор. думку Єжи Кириловича про те, що в цій функції акузатив постає як ядерний граматичний відмінок) та його секундарні функції – означальні – темпоральну (*чекати кожний день*), квантитативну (*пройти кілометр*), локативну (*переїхати в Чернівці*), предикативну, що постає регулярною при неповнозначних дієсловах зв'язках типу *становити, являти собою* (наближається і *складати* → *складати частину*). Водночас простежувано особливості синкретизму об'єктно-означальних функцій, з-поміж яких прокоментовано об'єктно-просторову (укр. *Правда, спершу ніж увійти у вогонь, треба було перейти Збруч... а дорога до Збруча далека й довга, вогонь той це треба було добути* (Р. Федорів); серб. *Прелазећи однолику нустињу, осетио сам шта је радост мора; срећа хлада; имати у немаштину* (В. Бајац)); об'єктно-темпоральну (укр. *Майже все своє життя Марина провела в гостях, тільки іноді добираючись додому на нічліг* (В. Яворівський); серб. *Остатак вечери провео је у купатилу, осветљеном једино црвеном, контролном светилком изнад зидне грејалице* (м. Петровић)). Звернуто увагу на знахідний тавтологічний тип укр. *болювати, горювати, воювати* і под. (с. 18), хоча в цьому разі швидше слід говорити про ємнішу групу з різними виявами такого правобічного сильнокерованого передбачуваного й водночас включеного в активно валентну семантику перехідного дієслова такого постпозитивного компонента, пор.: *писати* → *листи* = *листувати*; *писати* → *вірші* = *віршувати*; *укладати* → *асфальт* = *асфальтувати*; *робити* / *зробити* → *обшук* = *обишукувати* / *обишукати*; *дати* → *згоду* = *згодитися*; *мати* → *бесіду* = *бесідувати*; *виявити* → *ініціативу* = *ініціювати*; *провести* → *закон* = *узакопити*; *організувати* → *арешт* = *арештувати* і под. Очевидно, наявна активна опозиція експліцитної / імпліцитної правобічної валентності з послідовним нерівнорядним виявом імпліцитної – потенційно імпліцитної та власне-імпліцитної, розмежування яких уможлиблює адекватне тлумачення обсягів описового предиката в реченнєвій структурі та встановлення його диференційних ознак. Свого часу автором рецензії професор Олександр Кіклевич на міжнародній конференції «Речення і висловлення в мовах слов'янських» («Wyraz i zdanie w językach słowiańskich» – Вроцлав:Вроцлавський університет, 2008) поставив питання про те, як діагностувати вияв такого описового предиката. Саме замкнутість постпозитивного сильнокерованого передбачуваного компонента на препозитивний не тільки в суто структурному, а й у власне-семантичному, тому що дієслово набуває інтенційної замкнутості на постпозитивний компонент. Чим ємніша абстрагованість дієслова, тим ширший діапазон йому властивий в інтенсивній замкнутості на постпозитивний іменниковий компонент (пор., наприклад, дієслово *дати* з його виявлюваними 35 постпозитивними іменниковими елементами або дієслово *зробити* – з його 28 регулярними компонентами (див.: [Загнітко А.П. Синтаксис і фразеологія: особливості взаємодії і взаємопроникнення // Ученые записки Таврического національного университета им. В.И. Вернадского. Филология. – Т. 20. – № 6. – 2007. – Сімферополь, 2007. – С. 15-25]).

Розгляд родового відмінка (с. 20-20-39) як засобу вияву дієслівної перехідності здійснювано крізь призму формально-синтаксичної трансформації дієслівний акузатив / субстантивний генітив (серб. *писати књигу* – *писање књиге*, укр. *написати книжку* – *написання книжки*) з виявом трьох площин: 1) площина негативної конструкції (с. 20-36); 2) площина семантичного розмежування за ознакою партитивність / непартитивність (с. 36-37) і 3) сфера факультативного використання генітива й акузатива (с. 37-39). У розмежуванні заявлених площин авторка має опертям концептуальну ідею Івана Вихованця щодо вияву цих площин (див.: Вихованець І. Система відмінків української мови. – К.: Наукова думка, 1987. – С. 96-103 (ISBN В 460201000 / М 221 (04) – 87 / 484 – 87; тираж 1000 прим.); Вихованець І. Нариси з функціонального синтаксису української мови. – К.: Наукова думка, 1992. – С. 120-121; тираж 1000 прим.)). У розвиток цієї тези Мілена Іванович виділила групи чинників, що впливають на вживання акузатива / генітива в негативних конструкціях в українській та сербській мовах. Таких груп чинників виокремлено чотири: а) дія негачії (посилена / ослаблена / відсутня негачія); б) комунікативна структура речення (розповідна, питальна, оклична (краще було б, спонукальна), лінійний вияв об'єкта – препозиція); в) формальні і лексико-семантичні особливості об'єкта, що охоплюють і його детермінованість (частиномовний вияв – іменник, займенник (заперечний, означений, неозначений), прикметник, числівник; форми роду – чоловічого, жіночого, середнього; форми числа – одиниця, множина; семантичні властивості: абстрактність, конкретність, власні назви, речовинні іменники; детермінованість (синтаксична)); г) формальні та лексико-семантичні особливості предиката (інфінітив). На основі цих груп чинників переконливими постають наведені кількісні підрахунки (у відповідних таблицях (с. 22-23 (Табл. 1. Вплив виділених чинників на формальну реалізацію перехідності в негативних конструкціях (українська мова)) – «Утицај издвојених фактора на формалну реализацију прелазности у негативним конструкцијама (украјински језик)» і Табл. 2. Вплив виділених чинників на формальну реалізацію перехідності в негативних конструкціях (сербська мова)) – «Утицај издвојених фактора на формалну реализацију прелазности у негативним конструкцијама (српски језик)»). Суттєвим є те, що дослідниця не абсолютизує значущість виокремлених чинників, а наголошує, що «Жоден з чинників не діє ізольовано, мова йде про вплив комплексних та переплетених чинників, що сукупно, тією чи іншою мірою, визначають добір певного вияву. Так, наприклад, дія чинника посиленої негачії і детермінованості об'єкта вияскраплює певну картину залежно від того, чи вони

постають окремо, чи взаємодіють: в українському корпусі до 42,3 % конструкцій з генітивом постають такими, у яких об'єкт детермінований, але їхня кількість постає значно меншою, якщо відкинемо ті, де чинник детермінованості (який впливає на високу частотність акузатива) суперечить з дією посиленої негациї (яка, до того ж, впливає на високу частотність генітива) – 19,8 %. Подібну ситуацію спостерігаємо в сербській мові – у 25 % конструкцій з генітивом об'єкт виступає детермінованим, але тільки у 5 % таких конструкцій не впливає чинник посиленої негациї («Ниједан од фактора не делује изоловано, већ је реч о низу комплексних и испреплетених утицаја, који заједно, на један или други начин, одређују избор неког облика. Тако, на пример, дејство фактора појачане негације и детерминисаности објекта даје другачију слику у зависности од тога да ли се посматрају изоловано или у међособном садејству: у украјинском корпусу чак 42,3 % конструкција са генитивом чине конструкције у којима је објекат детерминисан, али је количина тих конструкција знатно мања ако одбацимо оне где је фактор детерминисаности (који утиче на већу фреквенцију акузатива) у конфликти са дејством појачане негације (која, пак, утиче на већу фреквенцију генітива) – 19,8 %. Сличну ситуацію мамо у српском језику – у 25 % конструкција са генітивом објекат је детерминисан, Али тек у 5 % тих конструкција не делује и фактор појачане негације» (с. 24)). У цьому ракурсі варто було застосувати також напрацювання Мозгунова Володимира (його окремі статті наявні), насамперед його дисертацію з проблеми дієслівної перехідності як особливого вияву валентності (див.: Мозгунов Володимир. Перехідність як тип валентності дієслова: Дис. ... канд. філол. наук. – Донецьк, 1998), де проаналізовано статус перехідності/неперехідності в системі дієслівних значень, запропоновано синтаксичну класифікацію акаузативних дієслів, розкрито особливості експліцитної дієслівної перехідності з простеженням особливостей об'єктної семантики знахідного, родового, давального, орудного і місцевого відмінків та окресленням формального та функційного виявів перехідності, охарактеризовано імпліцитну перехідність.

Цікавими і вартісними постають спостереження Мілени Іванович про кореляцію між формами роду та виявом об'єкта, встановлення частотності у негативних конструкціях каузативних та генітивних форм об'єкта (цей аспект досліджували також Д. Гортан-Премк [Гортан-Премк Д. Падеж објекта у негативним реченицама у савременом српскохрватском књижевном језику / Д. Гортан-Премк // Наш језик. – Књ. XII. – Св. 3-6. – Београд, 1962. – С. 131-148]), А. Мустайоки [Мустайоки А. Падеж дополнения в руських отрицательных предложениях / А. Мустайоки // Изыскания новых методов в изучении старой проблемы. – Хелсинки, 1985. – С. 92-119]). За твердженнями дослідниці, корпус обох мов засвідчує кількісну перевагу іменникових форм жіночого роду в акузативі в обох мовах (с. 27), що подали простежувано з урахуванням особливостей іменникового відмінювання. Це стосується також розгляду специфіки вияву об'єкта у формах однини / множини, регулярності / нерегулярності семантики конкретності, абстрактності, їхніх частотних параметрів тощо. Загалом в аналізі лексико-семантичних особливостей іменника як виразника об'єкта враховано вплив семантики: а) абстрактності / конкретності (с. 29-30 («абстрактне / конкретне іменце»)); б) власних назв («власните именеце» (с. 30-31)); в) речовинності та її співвідношення з партитивністю («градивне именеце и партитивно значене» (с. 31)); враховано також специфіку детермінованості об'єкта («детерминисаност објекта» (с. 31-32)) у конструкціях типу (укр.) *Тимко топтався попереду і ніяк не міг знайти клямку від дверей* (Гр. Тютюнник): (серб.) *Учини му се да никад није овакве жене видео* (М. Црњански). Аналіз формальних та лексико-семантичних особливостей предиката як валентно зумовлювального продуцента позиції об'єкта простежувано з урахуванням виявів модальних / фазових модифікаторів реченневої структури, що впливають і/або не впливають на генітивний / акузативний вияв об'єкта, водночас звернуто увагу на негативні конструкції з предикатом серб. *имати* – укр. *мати*, щодо яких констатовано: «В українській мові в конструкціях з цим предикатом у функції директивного об'єкта винятково використовується генітив (без урахування інших чинників, що продукують конструкції з іншими дієсловами) («У украјинском језику у конструкцијама са овим предикатом искључиво се у функцији директног објекта употребљава генітив (без обзира на остале факторе који делују у конструкцијама са другим глаголима» (с.33)): *Я вважаю за недоцільне приймати на філологічний факультет людину, яка не має жодного уявлення про філологію...* (Г. Тютюнник).. і далі «У нашому корпусі знайдено, між іншим, один приклад з акузативом» («У нашем корпусу нашао се, ипак, један пример са акузативом» (с. 33)): *Вже не можна мати майстерню?* (В. Шевчук). У сербській мові генітив домінує щодо акузатива (60,7 % щодо 39,3 %), що мотивовано кількома чинниками, врахування яких та їхній перелік з відповідними кількісними підтвердженнями наведено в таблиці «Вплив виділених чинників на формальний вияв перехідності з конструкціями з дієсловом *немати* в сербській мові» («Таблиця 3. Утицај издвојених фактора на формалну реализацију прелазности у констркцијама са глаголом *немати* у српском језику» (с. 35)), де за структурою попередніх таблиць (див.: Табл. 1, 2) простежено усі чинники та співвідношення об'єктних форм акузатива та генітива в сербській мові.

Розгляд сфер семантичного розмежування за ознакою *непартитивність / партитивність* та факультативного використання генітива й акузатива (с. 36-39) зреалізовано з опорою на тезу, що партитивний генітив як функції ним еквівалентом директивного об'єкта і постає типовим для мов (сфера семантичного розмежування за ознакою *непартитивність / партитивність*), з констатацією того, що периферійним виявом перехідності в українській мові постає поєднуватись значного діапазону дієслів з родовим прямим об'єкта, з-поміж яких виокремлено волюнтаривні дієслова (*бажати, вимагати, воліти, жадати* і под.) і дієслова типу зазнавати, завдавати, набувати, уникати тощо. Засобом вираження прямого об'єкта при таких дієсловах або

їхніх еквівалентах постає знахідний відмінок, пор.: укр. *Здається, він потребує ремонту?* (О. Гончар) і серб. *Покретом руке, бојом гласа (...) тражим лепришау веселост, насмејавам и расплакујем* (К. Огњеновић) (сфера факультативного використання генітива й акузатива (с.37-39)).

Інструментальний вияв об'єкта розглянуто як абсолютно периферійний вияв об'єкта, тому що спеціалізованою первинною функцією цього відмінка є функція інструмента ля, функція ж орудного об'єкта постає вторинною в обох мовах. Інструментальний об'єкта використовувався в українській та сербській мовах при дієсловах а) керування: укр. верховодити, керувати і под.; серб. предводити, доминирати, владати тощо; б) на позначення різних форм відношення щодо об'єкта: укр. захоплюватися, цікавитися та ін.; серб. одушевляти се, поносити се і под.; в) зі значенням вжитку об'єкта: укр. забезпечитися, користуватися тощо; серб. обезбедити се, хранити се і т. ін. Заувага про українські дієслова *жертвувати, ігнорувати, користуватися, оволодівати, володіти, ділитися, обмінюватися, ризкувати* як такі, що мають обов'язковим тільки об'єкт в орудному (с. 40) вимагає певної корекції, хоча й авторка робить примітку (с. 87), що Словник української мови констатує і можливість перехідного вжитку дієслова *жертвувати* (це стосується й дієслова *ігнорувати*), але обстежуваний у монографії фактичний матеріал не виявив таких випадків. Але в дослідженні не окреслено коло фактичного матеріалу, його кількість (список джерел може тільки виявляти процедуру обстеження), не прокоментовано особливості виконання кількісних підрахунків, тобто яким чином встановлювалися відсотки – від сумарної кількості засвідчених словоформ прямого об'єкта чи щодо певної структурної величини функційно-семантичного поля перехідності – ядра, периферії, напівпериферії тощо. Третім функційно-периферійним відмінком вираження перехідності є місцевий відмінок з прийменником *по* в українській мові й співвідносний з ним знахідний з *по* в сербській мові (с. 43), у яких значення прямого об'єкта ускладнене значенням дистрибутивності: укр. *Кожен із нас розкаже по одній історії – згода?* (Ю. Близнець); серб. *Готово сваке године, или бар сваке друге, штамао је по једну књигу из области филателије, студију која би се односила на по неко интересантно филателистичке питање* (М. Јанковић-Бели). Завершує розгляд периферії простеження об'єктної функції речення та інфінітива (с. 43-45), де зосереджено увагу на особливому класі власне-прислівних нерозчленованих складнопідрядних речень – складнопідрядних реченнях з підрядними з'ясувальними. У таких структурах опорним елементом виступає дієслово активної валентності зі значенням мовлення (укр. *виголошувати, вимовляти* тощо; серб. *викати, говорити* і под.); мислення, ментальної дії (укр. *вгадувати, думати* і т. ін.; серб. *дознавати, измишљати* та ін.); перцептивності (укр. *бачити, відчувати* тощо; серб. *гледати, опажати* і под.). Охарактеризовано особливий вияв об'єктної семантики – інфінітивної, коли синтаксичну позицію сильнокерованого компонента займає інфінітив або його семантичний еквівалент, пор.: укр. *Що мені, чоловіче добрий, робити, така і така в мене нечисть завелася на горищі, спати не дає, жити заважає, змучила мене, заморочила, хоч з хати тікай* (Г. Тютюнник); серб. *Лош када смо стигли у овал крају забранио сам да се на овом острву било шта гради* (В. Бајац).

Окремо розглянуто нульовий об'єкт («Нулти објекат» (с. 47-54)), що постає регулярним у разі нейтралізації (М. Леонова), імпліцитної (В. Моргунов), функційної (Л. Щерба, С. Кацнельсон) перехідності. Досить просторий і глибокий коментар різних поглядів і підходів до кваліфікації дієслів типу *думати, лікувати, співати пісню* у формально асиметричних і, на наш погляд, семантично симетричних кореляціях типу *думати думу = / ≠ думу; лікувати хворих = / ≠ лікувати; співати пісню = / ≠ співати* дозволив Мілені Іванович говорити про інкорпоративність об'єкта (семантичне стягнення, за Д. Шмельовим), прокоментувати залежність абсолютного використання таких дієслів від їхньої семантичної ємності – більший потенціал абсолютності властивий багатозначним дієслівним лексемам (цілком узгоджуване із загальними тенденціями розвитку від конкретності до абстрактності), взаємозв'язок вияву / невияву прямого об'єкта з актуальним / неактуальним використанням дієслівних форм часу та ін. У підсумку виділено три основні групи лінгвістичних поглядів на дієслова, яким притаманне абсолютне вживання та на відповідні конструкції з ними: 1) кваліфікацію їх як неперехідних; 2) тлумачення такого їхнього вияву як особливого вжитку – у функції неперехідності; 3) визначення таких лексем як перехідних з опертям на семантичний ґрунт без урахування вираження об'єкта на формально-синтаксичному рівні, як відносно двовалентні дієслова (у цьому разі, щоправда, виникає сумнів щодо коректності їх кваліфікації як двовалентних (хоч авторка в цьому разі і покликається на Ю. Апресяна), тому що з-поміж них наявні дієслівні лексеми різної глибини валентності, пор.: *співати* – двовалентне (хто? ← *співати* → що?) і *істи* – тривалентне (хто? ← *істи* → що? → чим?) тощо). У цьому розрізі варто наголосити, що питання про статус такої перехідності та її особливості слід розглядати крізь призму *спостерігача ↔ учасника*, тому що в абсолютній функції простежувані дієслова активно використовували здебільшого з позиції спостерігача, підтвердженням чого постають усі наведені приклади Міленою Іванович (с. 49-52). Це питання безпосередньо пов'язане з функційною перспективою речення. Цікавим є той факт, що не всім дієсловам притаманна властивість абсолютного вживання без умонтованості в ситуацію, пор.: *Мати ріже хліб ножем* і ненормативне **Мати ріже*.

Творчо написано розділ «Перехідність: морфологічний, лексико-семантичний і синтаксичний аспект» («Прелазност: морфолошки, синтаксички, лексико-семантички и прагматички аспект» (с. 55-76)), де з'ясовано: 1) специфіку кваліфікації перехідності крізь призму морфологічного і словотвірного ярусів (с. 55-56); 2) вияв перехідності на синтаксичному ярусі (с. 57); 3) особливості перехідності на лексичному ярусі (с. 57-59); 4) дефінування перехідності на семантичному ярусі (с. 59-72); 5) закономірності категорійної перехідності на

прагматичному ярусі (с. 72-75). В аналізі морфологічного і словотвірного виявів перехідності наявна спроба встановити відносні маркери перехідності / неперехідності, до яких можна зарахувати суфікси *-i-*, *-иша-*, *-ша-*, *-ну-* в українській мові як показники неперехідності, а суфікс *-и-* – у відприкметникових українських дієсловах та в сербських дієсловах виступає показником перехідності, пор.: укр. *білити* – *біліти*, *білішати*; серб. *белити* – *белети* (се) (с. 56). Погоджуючись з тим, що «перехідність ... треба розглядати, з одного боку, в рамках дієслівної лексики і семантики предиката, з іншого, в рамках синтаксичної структури речення, тому що постає однією з найсуттєвіших ознак цієї структури» («Прелазност ... треба разматрати, с једне стране, у оквиру глаголске лексике и семантике предиката и, с другој стране, синтаксичне структуре реченице, будучи да представља једно од битних обележја те структуре» (с. 57)), де Мілена Іванович цілком слушно покликається на О. Бондарка, продовжимо, що перехідність на синтаксичному рівні – це маркер лінеарності реченнєвої структури і визначник правоїчної сильнокерованої синтаксичної позиції, поза якою висловлення речення без ситуативної мотивованості постає синсемантичним, пор., наприклад: укр. *Сніг вкрив* і *Сніг вкрив* → (що?) *землю*; *Син читав* і *Син читав* → (що?) *книгу*; серб. *Снег је покрио* і *Снег је покрио* (шта?) → *земљу*; *Син чита* і *Син чита* → (шта) *књигу*, де конструкції – *Сніг вкрив*; *Снег је покрио* і *Син читав*; *Син чита*; *Син чита* є неповні, тому в реченнях *Сніг вкрив*; *Снег је покрио* невідомо, що **снiг** вкрив, а в реченнях *Син читав*; *Син чита* незрозумілим є – чи **син** уже вмiє читати, чи зайнятий, чи читає певну рiч. У цьому вимiрi слiд враховувати спiввiдношення iнформативностi та верифiкативностi в кожному висловленнi, що й зумовлюють певну елiмiнацiю синтаксичної позицiї, але нi в якому не редуцiю, тому що комунікативний і функційний фокус визначають амальгамність значення стану і перехідності. Цей аспект знайшов висвітлення в досить коректному аналізі прагматичного ярусу категорійної семантики перехідності (с. 72-75), де Мілена Іванович цілком слушно зауважує: «Із широкого кола питань, пов'язаних з мовцем, адресатом, відношеннями між учасниками комунікації і самою комунікативною ситуацією, що належить до сфери прагматики у вивченні перехідності, що постає значущою, коли стосується ставлення мовця щодо повідомлюваного: 1) уведення у фокус зацікавлень одного з них – особи / предмета, про які мовець повідомляє узагальнену інформацію, та 2) організація висловлення з оглядом на те, на чому мовець прагне більше і найбільше наголосити у висловленні» («Із широкого кола питань пов'язаних з мовцем, адресатом, відношеннями між учасниками комунікації і самою комунікативною ситуацією, що належить до сфери прагматики у вивченні перехідності, що постає значущою, коли стосується ставлення мовця щодо повідомлюваного: 1) уведення у фокус зацікавлень одного з них – особи / предмета, про які мовець повідомляє узагальнену інформацію, та 2) організація висловлення з оглядом на те, на чому мовець прагне більше і найбільше наголосити у висловленні» (с. 72)).

Лексичний ярус прокоментовано з опертям на особливості семантико-парадигматичних зв'язків у дієслівній лексичі (у цьому розрізі надзвичайно продуктивно працюють, розвиваючи ідеї Е. Кузнецової, в Уральському університеті (Росія), де під керівництвом проф. Бабенко укладено словник лексико-семантичних груп дієслів). Можна погодитися з Міленою Іванович, що категорія перехідності «міститься в значенні дієслівної лексеми, де фіксованим є семантичне відношення суб'єкт-предикат-об'єкт: речення виступає як спрямована на об'єкт або уміщена у сфері суб'єкта» («кје садржана у значену глаголске лексеме, у коме је фиксиран семантики однос субјекат-предикат-објекат: радља је означена као усмерена на објекат или затворена у сфери субјекта» (с. 57)) (тут цілком логічним постає покликання на І. Долініну, яка ґрунтовно опрацювала цей аспект, особливо в (Долинина И.Б. Синтаксически значимые категории английского глагола. – Л.: Наука, 1989. – с.)), що дає підстави для розгляду категорії перехідності як класифікаційної, наголошення ж на деривативному характері цієї категорії вимагає певної корекції, тому що можна говорити тільки про синтаксично-деривативний (синтаксично-дериваційний) вияв цієї категорії. Загалом досить вичерпно простежено поділ лексико-семантичних класів дієслів на два поля категорії перехідності / неперехідності (очевидно, тут говориться про лексико-граматичні – А.З.) – дієслова абстрактного лексичного значення, що здебільшого функціонують як перехідні, і дієслова інших значень, що функціонують як неперехідні. З-поміж лексико-семантичних груп дієслівних лексем зі значенням перехідності виділено: 1) дієслова конкретної фізичної дії, спрямовані на означений об'єкт: укр. *атакувати*, *взувати* тощо; серб. *бити*, *обувати* і под.; 2) дієслова зі значенням володіння, добування, давання та відчуження об'єкта: укр. *брати*, *відбирати* та ін.; серб. *узимати*, *одузимати* і т. ін.; 3) дієслова зі значенням переміщення об'єкта у просторі: укр. *котити*, *гнати* і под.; серб. *водити*, *терати* тощо; 4) дієслова на позначення зміни місця суб'єкта щодо об'єкта: укр. *обходити*, *перелітати* та ін.; серб. *обилазити*, *заобилазити* і т. ін.; 5) ментальні дієслова, спрямовані на об'єкт: укр. *вчити*, *думати* тощо; серб. *учити*, *мислити* і под.; 6) дієслова мовлення: укр. *говорити*, *кричати* і под.; серб. *говорити*, *викати* тощо; 7) дієслова на позначення різноманітної перцепції об'єкта: укр. *бачити*, *нюхати* і т. ін.; серб. *видети*, *мирисати* та ін.; 8) дієслова на позначення різноманітних форм сприйняття та оцінки прямого об'єкта – позитивної / негативної, відчуттєвої тощо: укр. *жаліти*, *ненавидіти* і под.; серб. *сажальевати*, *мрзети* і т. ін., а з-поміж неперехідних заакцентовано дієслова зі значенням фізичного, фізіологічного або психічного стану; екзистенційні та функтивні (процесуальні) дієслова, дієслова руху та просторового відношення тощо. Розгляд лексико-семантичних дієслів зі значенням перехідності і неперехідності та теза про можливість використання того самого дієслова в певній конструкції зі значенням перехідності / неперехідності умотивувала висновок авторки про те, що здатність «дієслова керувати прямим об'єктом, оснований на його лексичному значенні, постає потенційною: лексично перехідне дієслово утворює як перехідні, так і неперехідні конструкції, охопно і пасивні» («Способност глагола да управља директним објектом, заснована на његовом лексичком значену, само је

потенціална: лексики прелазан глагол образує како прелазне, тако непролазне конструкције, укључујући и пасивне» (с. 59)).

Модель аналізу семантичного ярусу дієслівної перехідності постає прийнятною і не викликає суттєвих заперечень. У цьому разі Мілена Іванович констатує, що семантичний ярус перехідності виявляє відношення суб'єкта (агенса) – предиката – об'єкта (пацієнта), де семантичні ознаки цих елементів (насамперед предиката та об'єкта) як окремих операторів у межах конструкції (насамперед стверджувальної) діють як механізми, від яких залежить реалізація значення перехідності на формальному (синтаксичному) ярусі («Семантички ниво прелазности ... одражава однос субјекат (агент) – предикат – објекат (паціјенс). Семантичка обележја ових елемената, (пре све предиката и објекта), као и појединих оператора који делују у оквиру конструкције (пре свега афирмативности) делују као механизми од косих ће зависити реалізація прелазног значена на формалном (синтаксичком) нивоу» (с. 59)). Безперечно, розгляд семантичного ярусу категорійної семантики дієслівної перехідності можна було будувати з урахуванням типових / нетипових ситуацій (див., наприклад, цікаву в цьому напрямі працю: (Ситар Г. Моделі речення із предикатами відношення частини й цілого в українській мові: монографія / Г. Ситар / Відп. ред. А. Загнітко. – Донецьк: ДонНУ, 2007. – 238 с.)), або ж простежувати типові семантичні ролі протагоніста (першого учасника певної ситуації, за М. Всеволодовою) в його різноманітних модифікаціях та семантичні ролі постдієслівного компонента в різноманітних виявах щодо постановня, модифікації, креативності і под. (пор., наприклад, розгляд таких семантичних ролей крізь призму значущості в певних виявлених ситуаціях прийменників та їхніх аналогів у (Канюшкевіч М.І. Беларускія прыназоўнікі і іх аналагі. Граматыка рэальнага ўжывання. Матэрыялы да слоўніка. У 3 ч. – Ч. 1. Дыяпазон Ф – Л / М.І. Канюшкевіч. – Гродна: ГрДУ, 2008. – 492 с.)), та в інших моделях. Авторка обрала власний шлях і цілком прийнятний, тому що насправді вияскравлює особливості семантичного ярусу вияву дієслівної перехідності, підтвердженням цього постає розгляд ознак динамічності / нединамічності і волюнтативності / неволюнтативності (предикати дії, предикати процесу і предикати стану) (с. 60-61), каузативності (с. 61-62), аспектуальності (с. 62-64), фокусованості / дистрибутивності дії (с. 64-65), істоти – неістоти (с. 65-68), предметності (с. 68-70), охоплення дією (с. 70), референційності (с. 70-71), ствердження (с. 71). Так, простежуючи особливості впливу референційності на вияв категорійної семантики дієслівної перехідності, зроблено наголос на тому, що прототипна перехідна конструкція складає пропозицію, що вказує на конкретну ситуацію, тому однією із суттєвих ознак перехідності постає референтне використання іменників та іменникових синтагм у функції об'єкта щодо їхньої вказівки на конкретний елемент / елементи певного класу об'єктів («Прототипична прелазна конструкція представляє пропозицію која упућује на конкретну ситуацију. У том смислу једно од битних обележја прелазности есте референтна употреба именица и именичких синтагми у функцији објекта, односно њихово упућивање на конкретног члана/чланове неке класе објеката» (с. 70)), пор.: укр. *Теличку вкрав Никонів шватер, що також у Теклі ночувае* (У. Самчук); серб. *Ја им праиштам бекство а иначе је уживање слушати њино неразумљиво брбљање* (Р. Петровић). Негативні ж конструкції мають особливий вияв референції, вказуючи не на певного елемента, а на потенційного елемента певного класу об'єктів, що може сигналізувати про периферію вияву перехідності («Отсутствие конкретне референције и овде може бити један од узрока периферне реалізацією прелазности» (с. 70)): укр. *Було так темно, що Тимко не бачив ні дороги, ні гарби, і коли куцями зірвало з нього картуз, то він довго лазив рачки і не міг намацати його на землі* (Г. Тютюнник); серб. *Немам ни фронта на коме бих се могао борити* (А. Тишма).

Логічним завершенням аналізу перехідності в українській та сербській мовах (функційний аспект) постає її розгляд у прагматичному вимірі, де знаковим постає твердження Мілени Іванович щодо розгляду дієслівної перехідності у взаємозв'язку, взаємодії і взаємовияві з категорійними дієслівними значеннями стану і зворотності, тому що в окремих випадках їхній вияв постає взаємозумовленим: «Про прагматичний ярус перехідності можна говорити в широкому плані – в рамках її зв'язку з категоріями стану і зворотності (точніше спільного їхнього витвору – рефлексивності та реципрочності), у межах функційно-семантичного поля діатези. Усі три категорії, що належать до цього поля, виявляють відношення двох семантичних учасників щодо предиката – агенса і пацієнта» («О прагматичком нивоу прелазности мора се говорити пре свега на ширем плану – у оквиру жених веза са категоријама стања и повратности (тачније једног њеног дела – рефлексивности и реципрочности), односно у оквиру функцијално-семантичког поля дијатезе. Све три категорије које улазе у ово поље одражавају однос два семантичка учесника према предикату – агенса и пацијенса» (с. 72)). До цих міркувань слід додати, що особливо значущими в прагматичному вимірі постають не тільки фокуси *агенса ↔ пацієнта*, що виявлювані у витісненні агенса на другий план (укр. *Що не готується вчасно обід і що в комірчині зібралася гора непраної білизни* (В. Шевчук) – тут, щоправда, парцельована конструкція, тому важко говорити, наскільки витримано цей аспект у ширшому контексті); серб. *Спремам се да легнем и хто бих да се умијем, але видим да вода није уопште спремљена* (Р. Петровић)), фокусування мовця на агенсі (с. 74), але й належні фонові знання учасників комунікації, постулати і максими спілкування тощо. Незначні технічні помилки, що пов'язані з особливостями набору та оформлення монографії, зокрема: 1) з технічних причин не внесено в список використаних джерел фактичного матеріалу творів Григора Тютюнника, приклади з оповідань якого, зокрема «Климко» та інші використано (див.: с. 70 та інші), те саме стосується і творів Близнеца, покликання на якого наявні в тексті, але в списку названих джерел його творів немає; 2) «Определенность/неопределенность» – треба «Определенность/неопределенность» (с. 100), «за ред. К. Білодіда» – треба «за ред. І. Білодіда» та інші

не впливають на загальний рівень наукового дослідження Мілени Іванович, що виконано в рамках функційно-когнітивної парадигми і належить до одного з пріоритетних функційно-контрастивного напрямку сучасної лінгвістики. Насичена власними міркуваннями, чітким власним баченням особливостей категорійної семантики дієслівної перехідності, особливостей її вияву на ієрархічно різних ярусах мовної системи рецензована монографія вияскраплює одну з надзвичайно важливих площин порівняльних студій сучасного мовознавства, розкриваючи одну з площин граматичного ладу слов'янських мов. Показовим є те, що авторка прагне не тільки простежити формальні вияви дієслівної перехідності, з'ясувати семантичні, лексичні і прагматичні яруси категорійної семантики дієслівної перехідності в українській та сербській мовах, але й прокоментувати, чому такими постають вияви перехідності у стверджувальних, заперечних конструкціях, наскільки впливає позиція мовця на вияв перехідності. Рецензована праця розширює коло сучасних контрастивних студій і дозволяє подивитися на сучасний граматичний лад слов'янських мов у суто формальному, лексичному, семантичному, прагматичному та функційно-контрастивному аспектах.

Анатолій Загнітко

Надійшла до редакції 18 січня 2010 року.

ІНТЕГРАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ ДИНАМІКИ МОВНО-УКРАЇНСЬКОГО ПРОСТОРУ

**Грещук Василь. Студії з українського мовознавства: Вибрані праці / Упор. Р. Бачкур.
– Івано-Франківськ: Місто НВ, 2009. – 520 с. – Наклад 300 прим. – ISBN 978-966-428-099-7.**

Збірник «Студії з українського мовознавства» включає статті, більшість яких на сьогодні стали майже недоступними для науковців. Сам автор зазначає, що роботи, запропоновані в збірнику, написані в різний час, починаючи з 70-х років ХХ ст., і опубліковані як в Україні, так і за кордоном (с. 7).

У першому розділі, який називається «Сучасна дериватологія: деякі підсумки і перспективи» (с. 8-92), науковець звертає увагу на надбання теоретичної й описової дериватології. Глибоко проаналізовано праці з проблем словотвору за останнє п'ятдесятиріччя. Розглянуто основні поняття і терміни словотвору з погляду їх достовірності. Показано взаємозв'язки та системні відношення між елементами мовного матеріалу, що використовуються в словотворенні (с. 11-13). Підкреслено, що для продуктивного аналізу проблем дериватології важливо досліджувати логічні ономаціологічні категорії (с. 17-18). Простеживши розвиток наукової думки протягом п'ятдесятиріччя, В. Грещук переконує читача в тому, що наукові положення І. Ковалика не застаріли, не втратили своєї актуальності.

Цікавим і необхідним у науці є накреслення перспектив її розвитку. Автор, зробивши певні спостереження, визначає проблеми, які чекають свого дослідження. У статті «Словотвір і функціоналізм» (с. 33-38) описано перспективи вивчення словотвору у процесі породження тексту. Автор переконливо доводить необхідність розгляду з позицій функціонального словотвору таких феноменів, як когезія, текстова інверсія, комунікативна цілісність (с. 34-35). Значне зацікавлення складає дослідження симетричних та асиметричних семантичних зв'язків між твірною і похідною; дослідження семантики і функцій словотворчих формантів, виокремлених із словотвірної структури похідних (квазілексем).

У рамках дослідження словотвірної семантики опрацьована методика встановлення семантичних перифраз похідних, які дають змогу уніфікувати й формалізувати процедуру визначення словотвірних значень.

Другий розділ «Основоцентричні дослідження лексичної деривації» (с. 93-167) присвячено проблемам дериватології, пов'язаним із роллю твірної основи. В. Грещук звертає особливу увагу на словотворчу спроможність прикметників у сучасній українській мові. Подано докладну типологію прикметників за дериваційним потенціалом: «...дериваційний потенціал прикметників сучасної української мови реалізується в розгалуженій системі деад'єтивів іменникової, прикметникової, дієслівної й прислівникової частиномовної належності, виражаючи широкий спектр словотвірних значень. Характер семантики відприкметникових похідних ґрунтується на можливостях дериваційно-смыслових трансформацій ад'єтивів, які виявляються в предметизації, абстрагуванні, модифікації, конотатизації, процесуалізації статичної ознаки та її редистрибуції з приіменникової позиції в придієслівну» (с. 153). Крім того, дослідник висловлює цілком оригінальні ідеї щодо дериваційної спроможності українських прикметників у порівнянні з польськими: зокрема виявлено, що у польській мові не існує словотвірних аналогів українських відприкметникових дериватів із префіксом *za-* для позначення надмірного вияву ознаки (с. 157).

Важливо, що в характеристиці наукових понять словотвору автор вносить доповнення до наявного в літературі: розмежовує функції кореневої морфеми як семантичної бази споріднених слів і лексеми як носія лексичного значення; враховується бінарна структура деривата – з'ясовуються функції словотворчого форманта і твірної основи; встановлено комплексні системотворчі одиниці (словотвірний тип, словотвірна категорія, словотвірна парадигма, словотвірне гніздо). В. Грещук обґрунтував доцільність запровадження поняття

парадигми в дериватології («набір похідних, мотивованих однією твірною основою на одному ступені творення») й охарактеризував її специфіку порівняно з парадигмою в морфології.

Статті, вміщені у третьому розділі «Семантико-словотвірна структура абстрактних деад'єктивів та девербативів» (с. 168-216), апелюють до проблем історичного розвитку словотвірної структури українських іменників, семантичних зв'язків між іменниками та їх твірними словами в сучасній українській мові.

У четвертому розділі «Художнє слово» (с. 217-322) В. Грещук розглядає лексичну специфіку творів Б.-І. Антонича, І. Франка, В. Стефаника, М. Черемшини, С. Пушика. Лінгвістична інтуїція та висока ерудиція дослідника допомагають зрозуміти особливості утворення okazionalizmів, висвітлюють механізми виникнення свідомого відхилення від мовної норми (с. 217-238). Матеріал цих досліджень дозволив виявити семантичну своєрідність різноманітних індивідуально-авторських дериватів, продемонструвати читачам потенціал українського поетичного слова. Непересічні теоретичні ідеї проілюстровано яскравими прикладами з творів майстрів художнього слова.

П'ятий розділ «Українська літературна мова у взаємодії з діалектами» (с. 323-400) автор присвятив питанням, пов'язаним із лексичними діалектизмами, зв'язками між мовою художньої літератури та територіальними діалектами. Важливим є розгляд принципів створення «Словника гуцульських діалектизмів» (с. 394-400). Автор слушно зазначає, що словник «дасть відповідь на ряд актуальних для сучасного мовознавства питань, зокрема, буде встановлено, які різноманітні діалектні риси яких говорів і в якому обсязі знайшли відображення в мові української художньої літератури, які мовні одиниці, територіально обмежені у функціонуванні, адаптовані українською літературною мовою» (с. 394-395).

Статті, вміщені в шостому розділі «Українська мова і сучасне суспільство» (с. 401-428), накреслюють перспективи української мови як засобу єднання нації, засобу національної самоідентифікації та збереження культурної самобутності. Також у шостому розділі подано статтю, присвячену історіософській концепції Юрія Липи (с. 421-428). В. Грещук пропонує оригінальну інтерпретацію головної проблеми концепції Ю. Липи – поняття раси – через мову: «Як відомо, логічна структура мислення визначається мовою. Своєрідність світосприймання і пізнання світу залежить від мови, якою люди користуються» (с. 422). Таким чином, визначальним показником для ідентифікації раси є духовність, спільність психології, ментальності. Акцент на однаковість мислення – пріоритет гуманітарних наук: історія та філологія допомагають віднайти шлях до високої культури й шляхетності духу.

Сьомий розділ «Галичина ХІХ ст.: мовна ситуація та формування літературної мови і граматичної думки» (с. 429-480) В. Грещук присвятив актуальним проблемам розвитку української мови. Розглянуто розвиток і функціонування української мови в Галичині ХІХ ст. у нерозривному зв'язку з історичними змінами в житті суспільства. Автор також звернув увагу на діяльність просвітників та науковців розглядуваного періоду (І. Могильницький, Є. Желехівський, І.С. Недільський).

У восьмому розділі «Оборонці й дослідники української мови» (с. 481-515) автор розповідає про боротьбу за права української мови, про науковців, які присвятили своє життя дослідженню української мови. Знаковими постають фігури Я. Бодуена де Куртене, І. Ковалика та ін.

Аналізована праця висвітлює основні питання сучасної лінгвістики. Слід відзначити об'єктивність наукових тлумачень. Автор не замовчує поглядів, які не відповідають його переконанням, а критично осмислює їх і доводить їхню неприйнятність.

Позитивної оцінки заслуговує ерудиція дослідника, вміння доступно тлумачити складні поняття. В. Грещук демонструє обізнаність не лише з теорією, але й із історією європейського мовознавства.

Структура книги цілісна, робота творча, оригінальна; статті, запропоновані у праці, об'єднані єдиною концепцією. Автор аналізує сучасні проблеми лінгвістики, спираючись на науковий доробок науковців минулих століть. Такий зв'язок між дослідником та його попередниками забезпечує побудовання чіткої наукової концепції. І в огляді здобутків сучасного вчення про словотвір, і в накресленні перспектив його розвитку вчений сказав своє слово. Праця «Студії з українського мовознавства» постає викінченим посібником для викладачів-словесників та аспірантів, які працюють над питаннями словотвору.

Анатолій Загнітко, Ольга Шевчук

Надійшла до редакції 18 січня 2010 року.

УКРАЇНЬСЬКА ЛІТЕРАТУРА КРИЗЬ ПРИЗМУ БАГАТОЛИКОГО СЬОГОДЕННЯ

Поповић Људмила. Фокусна перспектива українське књижевности. – Београд: Универзитет у Београду, 2007. – 253 с. (ISBN 978-86-86419-19-4; Наклад 500 прим.).

Очевидно, першою працею, у якій об'єктом контрастивного студіювання постала українська мова, була захищена докторська дисертація Людмили Попович «Семантичний потенціал назв кольорів в українській, сербській та російській мовах» (1991 р.). Результати опрацювання дисертаційної проблеми знайшли

висвітлення в цілій серії публікацій авторки в авторитетних виданнях Сербії та інших країн, останньою з яких можна назвати (*Prototypical and Stereotypical Color in Slavic Languages: Models Based on Folklore // Anthropology of Color: Interdisciplinary Multilevel Modeling*, eds. Robert E. Mac Laury, Galina V. Paramei, 2007, Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins, pp. 408-422). Теоретико-фундаментальні і теоретико-прикладні праці професора Людмили Попович (Поповић Људмила. Епистолярни дискурс србскоји та украјискоји мов. – Београд: Универзитет у Београду, 2000. – 305 с.; Поповић Људмила. Лезичка слика стварности. Когнитивне аспекти контрастивне анализе. – Београд: Универзитет у Београду, 2008. – 308 с. (ISBN 978-86-86419-44-6; Наклад 500) та інші) стали тим теоретичним і теоретико-прикладним ґрунтом, на якому активізувалось опрацювання різноманітних проблем україністики в сербському мовно-національно-ментальному і лінгвокультурному просторі, зокрема і в порівняльному аспекті (див., наприклад, праці Мілени Іванович, Тетяни Гаєв та ін.). У цьому разі варто наголосити, що присутність української національно-мовної літературної ментальності в сербському культурно-мовному просторі має свої особливості (див., наприклад, працю: (Поповић Људмила. Фокусна перспектива украјинске књижевности. – Београд: Универзитет у Београду, 2007. – 253 с.).

Будь-яка література, будь-який художньо-мистецький твір є феноменальним явищем власної національно-культурної спадщини, постає складником її розбудови чи розвою й самим перебігом історії йому так чи інакше визначаються місце, статус і роль у пізнанні духу певного народу, його світоглядних орієнтирів та ін. Часто творчість певного митця стає наріжним каменем якісно нового етапу розвитку народу, нації, вивершення його самоідентифікаційних, самовизначальних і консолідаційно-концентраційних начал та ін. Підтвердженням цього є, поза всяким сумнівом, епохально-знакова творчість Тараса Шевченка в українському національно-ментальному-культурно-мовному просторі, Вука Караджича – у сербському, Юліуша Словацького – у польському та ін. Цю низку славетних імен можна продовжувати. Спроба із позицій сьогодення **перечитати, перечитати** ↔ **осмислити, переосмислити** ↔ **усвідомити, переусвідомити** спадщину тих, хто притягує до себе крізь віки або творить сьогодні і не залишає байдужим не тільки в силу довершеності своїх художніх творів, не лише своїм відшліфованим мовленням, але й образною глибиною, розмаїттям метафор, узагальнень, переосмислень тощо, постає важливою і водночас надзвичайно складною, оскільки такий аналіз не завжди повною мірою враховує увесь обшир текстуалітету, тобто комплексу соціальних, історичних, культурних та інших чинників, що зумовили з'яву певного твору, актуальність творчості митця для того часу і для досить нерівнорядного, нерівновимірного, постійно мінливого сьогодення.

Тому кожна епоха має своє власне прочитання, осмислення тих постатей, які постають етапними в її розвитку, або ж творили в ній і були співучасниками усього; водночас таке прочитання, очевидно, у своїй смності складає певну цілісність, стрижнем якої постає той чи інший **смиловий – концептуальний інваріант**, а відповідне **прочитання – перечитання** ↔ **осмислення – переосмислення** постає варіантом (у кожному відповідну епоху – і таких пере прочитань, переосмислень може бути надзвичайно, вони складають відкритий ряд, який може бути продовженим у будь-яку мить – чи як підтвердження уже виявленого, або як абсолютне заперечення попереднього осмислення) щодо нього. Крізь розмаїття сьогодення з його мінливими і ледь вловимими перебігами сутнісних величин будь-яке осмислення і пізнання минулого і того, що створене сучасниками (але вже встигло стати не такою далекою історією (можливо, щоправда, до кінця ще не вибродило) постає помноженим на всі смисли прочитаності певного митця, майстра, того чи іншого літературного періоду, що вже знані або заховані в різноманітних книгосховищах, книгозбірнях і тільки видобуті на світло стають відновленими – оновленими.

Людмила Попович, відомий дослідник української літературно-мовної, концептуально-мовної стихії, у своєму дослідженні **«Фокусна перспектива украјинске књижевности»** (Београд: Универзитет у Београду, 2007. – 253 с. (ISBN 978-86-86419-19-4; Наклад 500 прим.) студіює справді проблему фокусної перспективи української літератури в різних параметрах і вимірах. Смність препозиційного атрибута *фокусна* у назві аналізованої монографії дозволяє проф. Людмилі Попович розглянути проблему крізь присутність українського літературно-мистецького набутку в сербському мовно-культурному та літературно-історичному просторі («Рецепција украјинске књижевности у Србији» (с. 71-95); («Иван Франко и српска књижевност» (с. 96-113)) і водночас подати власний погляд та висвітлювані ті чи інші літературознавчі, літературно-мистецькі, перекладацько-трансформаційні, модифікаційно-ітерпретаційні питання, що сформульовані коректно, викінчено і відображають актуальність висвітлюваного. Щоб уникнути некоректного аналізу перебігу літературного українського процесу та репрезентативність у ньому художньо-літературних напрацювань сербських майстрів, авторка уже в першому розділі («Огледала и одрази: Систематизација као начин спознаје украјинске књижевности» (с. 5-68) – «Відображення і відбитки: Систематизација як спосіб пізнання украјинської літератури») подає стислий огляд основних етапних моментів історичного розвитку українського народу, що загалом, у певному сенсі, складає текстуалітет тих чи інших художніх творів, перекладів, самих художньо-мистецьких портретів.

Відразу слід наголосити, що аналізована праця містить чотири концептуальних розділи, кожен з яких міг би стати цілком самостійним дослідженням за умови розгортання заявленого у ньому відповідного кола питань, водночас вони складають цілісність, забезпечуючи плавний перехід від одного до іншого: «Огледала и одрази: Систематизација као начин спознаје украјинске књижевности» (с. 5-68) – «Відображення і відбитки:

Систематизація як спосіб пізнання української літератури»; «Одраз у одразу: *О взаємній рецепції українське и српске књижевности*» (с. 71-146) – «Відображення у відображенні: *Про взаємну рецепцію української і сербської літератури*»; «Игра одраза: *Књижевноисторијски портрети и скице*» (с. 149-190) – «Гра відображення: *Літературно-історичні портрети і шкїци*»; «Одраз из огледала: *Ново читане неспознатог познатог*» (с. 193-242) – «Відображення за відбитком: *Нове прочитання непізаного пізнаним*». До того ж у кінці монографії подано вибірку літературу («Селективна библиографія» (с. 243-249) – тут трапилася незначна технічна помилка і надруковано замість сторінки 243 просто 43), уміщено ємні і вичерпні резюме сербською (с. 249-250) та англійською (с. 251-252) мовами.

Кожен розділ містить підрозділи, що уможливають розгляд проблеми крізь певні штрихи, зактуалізовані авторкою виміри. Так, розділ «Огледала і одрази: *Систематизація као начин спознаје украинске књижевности*» (с. 5-68) – «Відображення і відбитки: *Систематизація як спосіб пізнання української літератури*», що розпочинає аналіз фокусної перспективи української літератури, охоплює підрозділи: «Українська поезія кроз векове» (с. 5-48) – «Українська поезія крізь віки»; «Стрельяни препород као парадигма развоја украинске књижевности у ХХ веку» (с. 49-57) – «Розстріляне відродження як парадигма розвитку української літератури у ХХ столітті» і «Просторно-временска локалізація савременног украинског књижевног процесу» (с. 58-69) – «Просторово-часова локалізація сучасног українськог літературног процесу». Проблематика розділу досить широка і завдання, що поставила перед собою авторка, є досить складним – крізь сучасні виміри розглянути / переглянути (подекуди поставити відповідні акценти) перебіг українськог літературног процесу з надстислою характеристикою тих чи інших суспільних видозмін в історії українських земель, схарактеризувати увесь текстуалітет, простеживши ті насильницько-волонтаристські тенденції, що призвели до непоправних втрат в українському художньо-літературному розвитку (пор. тільки у тридцять роки (1938-1939 роки) не стало більше 200 українських письменників (с. 49)), в іншому разі розгляд тих чи інших літературно-культурних українсько-сербських та сербсько-українських контактів поставав би мало аргументованим.

Присутність української національно-мовної літературної ментальності в сербському культурно-мовному просторі має свої особливості, підтвердженням чого можна навести слова Людмили Попович, яка констатує: «Про системну рецепцію української літератури в Сербії можемо говорити від дев'яностих років 20 століття, що, з одного боку, зумовлено постановням незалежної Української держави, а тим паче і пильним зацікавленням сербської громадськості Україною та її культурою, старанням товариств у Сербії разом із Сербсько-українським товариством у Белграді, Новому Саду, Сербською Республікою, яка виступила як ініціатор окремих перекладацьких заходів, а з іншого боку, запровадженням окремої дисципліни на філологічному факультеті Белградського університету «Українська мова і література» (1991), а пізніше і відкриттям окремої групи з цієї спеціальності» («О систематској рецепцији украинске књижевности у Србији можемо говорити почев од деведесетих година 20. века, што је, с једне стране, узроковано формирањем независне украинске државе, а тиме и јачањем интересовања српске јавности за Украјину и њену культуру, старањем друштвених организација у Србији попут Српско-украјинског друштва у Белграду, Новом Саду, Републици Српској која су наступила као покретачи појединих преводилачких подухвата, с друге стране, увођењем у наставу на Филолошком факултету у Београду «Украјински језик и књижевност» (1991), а касније и прекрасне тог предмета у посебну наставну групу (2002)») (с. 87). Тут досить ґрунтовно висвітлено розбудову перекладацтва сербською мовою майстрів українськог слова, значущість у цьому процесі професорсько-викладацьког і студентськог складу нової спеціальності «Українська мова та література» Університету в Белграді (див., наприклад: Вікно: Часопис студентів україністики філологічног факультету Університету в Белграді, де третій випуск містить переклади української прози ХІХ – ХХ ст., виконані студенти цього фаху (Вікна. – Вип. 3. – Београд, 2008. – 208 с.)).

Інтенсивність перекладу українських поетів, прозаїків, драматургів сербською мовою має свої кульмінаційні вершини, має і спади, про переклад творів кожног літературног особистості можна говорити окремо (див. спеціальні підрозділи про переклади творів Лесі Українки в зіставленні з оригінальними поезіями сербської письменниці Десанки Максимович (с. 71-95), поезію Тараса Шевченка с. 149-169), Івана Драча (с. 170-174), Ліни Костенко (с. 186-191), Василя Стуса (с. 175-179) та інших). Водночас дуже ґрунтовно коментовано перекладацьку діяльність знаних сербських майстрів перекладу Богдана Терзича (Богдана Терзића), Міодрага Сибиновича (Миодраг Сибиновића), Луки Хайдуковича (Луки Хајдуковића), Десанки Максимович (Десанки Максимовић), Михайла Ковача (Михајла Ковача) та ін. Це ж стосується і перекладів українською сербських письменників.

Повертаючись до перекладів сербською мовою українських майстрів художнього слова, можна поглянути, яким непростим є процес з'яви іншою мовою творів певног письменника, оскільки з цим багато пов'язано проблем. Однією з надзвичайно актуальних є складність самог перекладу, оскільки образно-метафоричний світ майстра не завжди вдається передати іншою мовою. Тут постає ціла низка питань: як бути з окупаціоналізмами (авторськими новотворами), діалектизмами (наприклад, у новелах Василя Стефаніка, Марка Черемшини та інших), як відтворити внутрішню ритміку художньої прози, що витворюється відповідними засобами національног мови і багато-багато інших. По суті, переклад дає нове життя художньому творові, водночас і забезпечує нове прочитання, але наскільки перекладений художній витвір залишається

індивідуально-авторським, а наскільки в нього увійшов перекладач зі своїм творчо-особистісним почерком, авторським «Я», яке також може набувати надто великих розмірів. Це питання надзвичайно складне. Тому певного автора перекладають не один і не два рази. Підтвердження цьому легко віднайти і в долях перекладів творів Тараса Шевченка сербською мовою. А розглядаючи питання «Їубав и смрт у песништву Десанке Максимовић и Лесје Украјинке» (с. 114-126), авторка зауважує: «Єдина збірка вибраних віршів видатної української поетеси Лесі Українки перекладена сербською мовою із символічною назвою *Ломикамін*, що є водночас найпрозорішим її поетичним витвором, символом її творчого і життєвого шляху» (Єдина збірка изабраних песама истакнутае украјинске песникиње Лесје Украјинке преведена на српски језик има симболичан назив *Ломикамен*, што је уједно и њена успелија поетска слика, символ њеног стваралаштва и животног пута) (с. 114) (див. збірку перекладів: Українка, Ломикамен, Перме, прев. Д. Максимовић, М. Николић, Ј. Хрваћанин. Припремо и предговор М. Николића, Београд, 1971). Цим самим творчість одного із найяскравіших талантів української художньо-естетичної думки було введено в сербський контекст, що дозволило сербському читачеві пізнати образно-естетичне багатство видатного українського поета. Звичайно, було б прекрасно, якби Леся Українка увійшла в сербський контекст у всьому своєму обширі, але це справа майбутнього.

Людмила Попович не просто вводить загальну проблематику української літератури у широкий національно-культурний сербський простір, а від самого початку готує свого читача до сприйняття цієї проблематики, прагнучи подати осмислено-виважений аналіз певного літературного явища у загальному контексті – загальноукраїнському, загальнослов'янському і почасти – загальноєвропейському. Для цього вона пропонує короткий огляд розвитку української літератури, зупиняючись на особливостях староукраїнської класики (с. 8-16), стисло характеризує етапність творчого почерку Григорія Сковороди (с. 16-18), значущість появи «Енеїди» Івана Котляревського в історії постання української літературної мови, постання новітніх процесів в історії української літератури; простежує особливості українського романтизму, окреслює епохальність художнього пера Тараса Шевченка (див. також підрозділ: («Тема маргіналізації личности као доминанта песичког опуса Тараса Шевченка» (с. 149-169) – «Тема маргіналізації особистості як доминанта поетичного портрета Тараса Шевченка»)), досліджує вияви української літератури в ХІХ столітті (тут трапився прикрий технічний недогляд: чомусь Степана Руданського названо Семеном (с. 25)). Авторка розкриває вияви перебігу українського літературного процесу тоді, коли надзвичайно проблемним було просте виживання українськості як такої (варто пригадати з-поміж усього загалу документів про заборону українського слова, театру, записів народних пісень українською абеткою, хоча б два офіційні документи найвищих керівних інстанцій – сумнозвісний Валувський циркуляр (підписаний міністром освіти Російської імперії) та Емський указ (санкціонований самим імператором Росії – найвищий рівень заборони; такої «честі» мало удостоювалося мов в історії людства), основну тезу яких можна передати досить лаконічно – української (в їхній інтерпретації «малоруского языка») мови не було, немає і не може бути), а українська література в цей час не просто заявляла про себе... Це в той час, коли створення художніх творів українською мовою не те, що не приносило йому прибутків, не гарантувало ніякої слави, а ставило митця в опозицію до офіційної влади, що ставало згодом чи не найсуттєвішою перешкодою для успішної кар'єри тощо (насамперед, у тій частині України, що входила до складу Російської імперії). І саме в цей час українські митці творили справжні художні полотна, і поезія в цьому вимірі поставала сконденсованим, сконцентрованим духом народу, його подихом, його голосом, виявом його самоідентифікації, сутності, сушого Єства. Це досить вміло простежено дослідницею з підтвердженням тими чи іншими фактами.

У цьому ж спектрі Людмила Попович простежує специфіку синтезу старого й нового, пізаного і непізаного, експерименту у формі і змісті Івана Франка (с. 26-27; див. також підрозділ: («Іван Франко и српска књижевност» (с. 96-113) – «Іван Франко і сербська література»)), ескізно розглядає перебіг українського літературного процесу ХХ століття з констатацією етапних нищівних ударів влади щодо згорання не тільки українського літературного процесу («Украјинска поезија кроз векове» (с. 5-48)), але й всього українського. У цьому аналізі варто виділити окремі тези, що постають знаковими. Так, розглядаючи зв'язки України і Сербії в минулому, авторка цитує показові слова Милорада Павића (академіка Сербської академії наук, одного з найвидатніших сучасників майстрів художнього слова в Сербії) про те, що «Стан сербської літератури мав багато аналогій саме зі станом української літератури, і цей момент виживання, і саме цей практичний чинник став вирішальним. Оскільки ці літератури або були на перетині релігій та на порубіжжі різних культур» («Положај српске књижевности имао је аналогија управо с положајем украјинске књижевности, и тај моменат животности, тај готово практични разлог однео је превагу. Јер, те књижевности стајју на граници религија и на граничним прелазима својих народа и култура»¹ (цит. за: [Павић М. Историја српске књижевности. Барок. – Београд, Досије, Научна књига, 1991. – С. 27-28]) (див.: с. 16 аналізованого видання).

Такий зв'язок української і сербської літератур і культур є цілком мотивованим, якщо пригадати, що в період з 1726 року до 1798 року Київську академію закінчило 56 сербів, а в 1733 році на прохання сербського митрополита Вікентія Йовановича (Вићентија Јовановића) в Сербію прибуває п'ять вихованців Київської

¹ Автор висловлює вдячність за переклад окремих моментів із сербської мови (цитата із праці Милорада Павича та назви розділів рецензованої монографії Людмили Попович) Зоряні Гук (Белград-Львів).

академії на чолі Емануїлом Козачинським, який згодом у Сербії керує школою в Карловцях. Цю школу потім було повністю структурно і змістовно перебудовано, реструктуровано за зразком Київської академії. На жаль, так активно започатковані творчі українсько-сербські контакти не були продовжені в силу насильницької і неорганічної для українських земель адміністративної ліквідації Київської академії та ін.

Досить прозоро авторка коментує значущість творчого пориву Богдана-Ігоря Антонича, знаковість якого не тільки в українській поезії, а й у світовій є непересічною. Про Антонича цілком слушно зауважено, що він помер рано (у 1937 році), проживши надкоротке життя (с. 40) – тільки 28 років. У цьому розрізі для підтвердження надзвичайно складного перебігу літературного процесу в Україні варто охарактеризувати, хоча б фрагментарно, ті труднощі, які поставали на шляху повернення в рідну українську літературу, наприклад, того ж таки Богдана-Ігоря Антонича.

Загалом Антонича почали видавати з 1966 року, тому його появу в шістдесяті роки можна кваліфікувати як активне входження в українське силове літературно-мистецьке і мовно-національне тло, але, на жаль, з чиновницьких примх його знову не тільки замовчувано в Україні, але й не друковано протягом 20 років – і тільки в дев'яності роки двадцятого століття (1989 рік – спогади про Антонича «Весни розспіваної князь» (підготували й упорядкували Микола Ільницький та Роман Лубківський) приходить активне освоєння Богдана-Ігоря Антонича. Щоправда, до цього він переписувався багатьма і його твори читалися через ці рукописи (що не завжди було безпечним).

Микола Ільницький констатує, що першим у Пряшеві упорядкував і видав зібрання творів «Перстені молодості» Мікулаш Неверлі, що був наполовину чех і наполовину – українець (мати – українка) (див.: [Жук Ольга. Антонич був собі Котом і жив у мушлі: Інтерв'ю з Миколою Ільницьким // Україна молода. – 2009. – 3 жовтня]). А увів у європейський контекст Антонича вперше Олександр Флакер із Хорватії, який у компаративістській статті «Велика подорож» аналізує мотив подорожі у польських, російських, сербських, хорватських поезіях, а Олег Зілинський (Прага) актуалізував питання про другу дійсність поезії Антонича та поставив окремі наголоси на проблемі поета як міфотворця. Згодом було ще нью-йоркське видання 1967 року (за редакцією Святослава Гординського і Богдана Рубчака), а в Україні Дмитро Павличко підготував і видав низку його творів «Пісня про незнищенність матерії» - вийшло друком у 1967 році. Резонанс цієї книги був настільки великий, що його знову – *за вказівкою* – успішно забули в рідній для нього Україні (він говорив лемківським діалектом і, студіюючи у Львівському університеті славистику, відшліфував своє мовлення, став довершеним майстром мовно-естетичного навантаження рідного українського слова). Детально так розглянуто особливості входження творчості Богдана-Ігоря Антонича в художній і національно-мовний український простір, власне, повернення з організованого забуття, задля того, аби засвідчити, наскільки централізовано й адміністративно вишколено замовчувалось те, що було високохудожнім, естетично викінченим, що засвідчувало власний художньо довершений поступ української літератури. Як висновок у цьому разі можна навести слова Миколи Ільницького, який широко зізнається: «Антоничу я досі дивуюся. Людина, яка прожила 28 років, досягла колосальних знань. У світовій літературі хіба що Рембо, Лермонтов, Лорка зуміли виявити свій талант у такому концентрованому вигляді. Антонич – це унікальна з'ява не тільки для України, а й для світу» (див.: [Жук Ольга. Антонич був собі Котом і жив у мушлі: Інтерв'ю з Миколою Ільницьким // Україна молода. – 2009. – 3 жовтня]). Сьогодні з'явилося найповніше зібрання творів Богдана-Ігоря Антонича, упорядником якого є Данило Ільницький.

У цьому розрізі слід наголосити, що Людмилі Попович вдалося відобразити усю складність українського мовно-літературного процесу, простежити ті явища, що сьогодні у світовій літературі уже інколи витлумачувано як непересічні (див., наприклад, підрозділи: «Стрельани препород као парадигма развоја украјинске књижевности у ХХ веку» (с. 49-57) – «Розстріляне відродження як парадигма розвитку української літератури у ХХ столітті» і «Просторно-временска локализација савременог украјинског књижевног процеса» (с. 58-69) – «Просторово-часова локалізација сучасног украјинског літературног процесу»), де авторка ставить та успішно розв'язує питання про Розстріляне Відродження як парадигму розвитку української літератури протягом ХХ століття.

Привабливим та особливо показовим є те, що окреслені і побіжно розглянуті у першому розділі проблеми знаходять свій логічний розвиток і поглиблення в інших розділах, що засвідчує тяглість аналізу і забезпечує смислову цілісність дослідження. Так, розділ «Одраз у одразу: *О узајамној рецепцији украјинске и српске књижевности*» (с. 71-146) – «Відображення у відбитку: *Про взаємну рецепцію української і сербської літератури*» містить п'ять розділів, що поетапно розкривають взаємну рецепцію кожної з літератур у рамках іншої з послідовно глибинним висвітленням особливостей активізації і пасивізації напрямів взаємозв'язку двох літератур. У першому підрозділі «Рецепција украјинске књижевности у Србији» (с. 71-95) – «Рецепція української літератури в Сербії» розкрито ступінь вияву української літератури в сербській національно-літературній традиції, де авторка наголошує, що «Процес рецепції літератури, як і культури загалом, відображається у взаємності» (с. 75) – «Процес рецепції књижевности, као и културе уопште, одликује се одређеном узајамношћу».

Урахування інтенсивності аналізу сербської літератури в українській літературній науці, розгортання і з'яви перекладів українськими майстрами сербських художніх творів дозволяє Людмилі Попович вирізнити п'ять основних періодів: 1) початковий – 30-60-ті роки ХІХ століття, коли постають перші переклади сербської

літератури в українській і навпаки; 2) другий період охоплює 70-80-ті роки XIX століття, коли образ особливо привабливим є портрет визвольних змагань сербського народу проти Туреччини, тому в цей період особливо активно перекладають сербські народні пісні Іван Франко, Павло Грабовський – твори Йована Йовановича Змая (Јована Јовановића Змаја), Любомира Ненадовича (Љубомира Ненадовића), Бранка Радевича (Бранка Радевића), Джуре Якшича (Ђуре Јакшића); 3) третій період охоплює 10-20-ті роки XX століття, коли формується українська наукова школа сербістики (Михайло Драй-Хмара та ін.); 4) 50-60-ті роки XX століття, коли активною є «культурна десталінізація», що дозволила зліквідувати наслідки «югославської кризи», зініційованої і зінспірованої Йосипом Сталіним; саме в цей період з'являються переклади сербського лауреата Нобелівської премії Іве Андрича (Иве Андрића), у шістдесяті роки в Україні відкривають магичне мовлення Десанки Максимович (Десанки Максимовић) (див. також ґрунтовний розгляд цього аспекту в підрозділі («Десанка Максимовић і књижевни покрет шездесетих у Украјини» (с. 139-147) – «Десанка Максимович і літературний рух шістдесятників в Україні»); 5) сучасний – за відновлення Української державності, коли активними є переклади сербської постмодерної літератури, особливо актуальними і важливими є переклади львівської школи сербістики (особливо переклади Алли Татаренко та ін.), перекладають прозу Милорада Павича (Милорада Павића), Давида Албахарії (Давида Албахарији) та ін. Логічним продовженням і розвитком виділених періодів постають підрозділи «Іван Франко и српска књижевност» (с. 96-113) – «Іван Франко і сербська література»; «Љубов и смрт у поезији Лесје Украјинке и Десанке Максимовић» (с. 114-126) – «Любов і смерть у поезії Лесі Українки і Десанки Максимович»; «Покрет шездесетих у Украјини и његова рецепција у Србији» (с. 127-138) – «Рух шістдесятників та його рецепція в Сербії»; «Десанка Максимовић и књижевни покрет шездесетих у Украјини» (с. 139-147) – «Десанка Максимович і літературний рух шістдесятників в Україні». У цих підрозділах авторка ґрунтовно розглядає особливості рецепції українських шістдесятників у сербському мовно-літературному та культурно-мистецькому вимірах. Досить виваженим постає і розгляд спадщини українських шістдесятників з урахуванням надбань празької школи, оскільки, за І. Фрізером, поезія шістдесятників містила багато елементів «празької школи»: розлоге користування неточною римою, технічну модернізацію цілої серії символів – образів, творення неологізмів, нагромадження екзотичної лексики і под. («... поезије шездесетих је садржала доста елемента «прашке школе»: широко коришћење нетачних рима, техничку модернизацију целе серије симбола – ликова, творбу неологизама, гомилање екзотичне лексике и сл.» (цит. за аналізованим виданням (с. 43)). Тому і витворюється тяглість традицій «празької школи» в шістдесятників – модернізм у перших та модернізм → постмодернізм – у шістдесятників.

Аргументованість розгляду рецепції української літератури крізь фокусну перспективу в сербській літературі, культурі умотивована визначенням засадничих принципів такого аналізу, встановленням екстра- та інтрапоетичних чинників активізації / пасивізації, наприклад, перекладних тенденцій. У цьому розрізі Людмила Попович заакцентує, що на процес вияву певної літератури в іншомовному середовищі впливає принаймні три чинники: 1) наявність перекладачів, що є результатом традицій взаємних культурних зв'язків («постоїање преводилачког кадра који је резултат традиције узајамних културних веза, усталене размене културних вредности» (с. 71)); 2) інформованість перекладача щодо досягів літератури (що не постає навічно усталеним, як хто чинить; прикладом може бути те, як була представлена в сербській літературі українська модерністика початку 20 століття. Українці були пізнаваними крізь значну кількість їхніх мистецьких шкіл як двадцятих-тридцятих років 20 століття, так і дев'яностих років 20 століття («информованост преводилаца о дoметима књижевности (што није увек једноставно као што се чини; како, на пример, можемо очекивати да ће у српској књижевности бити заступљена украјинска модерна са почетка 20. века, ако сами Украјинци били у прилици да се упознају са делима представника бројних уметничких школа и праваца двадесетих-тридесетих година 20. века тек почетком деведесетих година 20. века» (с. 71)); 3) орієнтованість перекладача на відмову від естетичних критеріїв у разі відбору текстів для перекладу (конкретно, сучасна постмодерна українська література набагато більше привертає до себе уваги у світі, ніж на початку або в шістдесяті роки 20 століття, згадуючи також період 18-19 століття, та й раніше; а системна рецепція певної літератури постає передумовою розуміння цілісного культурного розвитку народу, на який припадає ця рецепція («оријентисаност преводилаца на одређене естетске критеријеме приликом одабира текста за преводјење (конкретно, савремена постмодерна украјинска књижевност много више привлачи пажњу преводилаца у свету од неких дела која су стварана почетком или шездесетих година 20. века, да не поминемо 18-19. века и раније; а систематска рецепција једној књижевности је предуслов разумевања целокупног културног развоја народа којем она припада» (с. 71)). Українські-сербські культурні взаємини мають тяглість традиції, забезпечені глибинними витоками, що сягають періоду величної і величавої Київської Русі, де і сьогодні шукають і знаходять багато причин сьогодення. Саме на цьому ґрунті відбувалося посилення або послаблення українсько-сербських відносин, що значною мірою мотивувалося перебігом історії, входженням українського та сербського народів до складу різних імперій, але водночас прагнення бачити кожного, розуміти і сприймати досягнення один одного було безперервним.

У розділі «Игра одраза: Књижевноисторијски портрети и скице» (с. 149-190) – «Гра відображення: Літературно-історичні портрети і шкіци» через своєрідний прийом гри відображення (а будь-яка гра в широкому сенсі постає відображенням) Людмила Попович розглядає у відповідних підрозділах проблему маргіналізації особистості крізь призму-домінантну поетичного портрета Тараса Шевченка («Тема

маргіналізації личности као домінанта песичког опуса Тараса Шевченка» (с. 149-169) – «Тема маргіналізації особистості як домінанта поетичного портрету Тараса Шевченка»); аналізує специфіку низки балад Івана Драча («Баладе тајни Івана Драча» (с. 170-174) – «Таємничі балади Івана Драча»); зупиняється на характерологічних виявах концепту болю у поезіях Василя Стуса («Мотив боля у поезији Василя Стуса» (с. 175-180) – «Мотив болю у поезії Василя Стуса»); встановлює диференційні ознаки поетичного почерку Віктора Кордуна (««Свети дим ћутања» Віктора Кордуна» (с. 181-183) – ««Святий дим мовчання» Віктора Кордуна»); зупиняється на функційно-семантичній парадигмі імперативності у поезії Ліни Костенко («Імператив поезије Лине Костенко» (с. 186-191) – «Імператив поезії Ліни Костенко»). Усе це розкрито крізь специфіку сербських перекладів відповідних українських майстрів, прокоментовано та охарактеризовано сміність поетичних образів тощо.

Розділ «Одраз из огледала: *Ново читане неспознатог познатог*» (с. 193-242) – «Відоображення із відбитку: *Нове прочитання непізнаного пізнаним*» виступає надзвичайно тематично багатим, що впливає із самої його назви. У ньому охоплено розгляд у відповідних чотирьох підрозділах проблеми хронотопу в новелістиці Василя Стефаника («Поетски и метатекстуални хронотоп у новели Василя Стефаника *Пут*» (с. 193-198) – «Поетичний і метатекстуальний хронотоп у новелі Василя Стефаника *Дорога*»); простеження особливостей міфу України у творчості Олександра Довженка («Олександр Довженко и његов мит Украјине» (с. 199-216) – «Олександр Довженко та його міф України»); визначено специфіку «нового лицарського роману» через призму роману «Перверзії» Юрія Андруховича («Перверзије Јурија Андруховича као “нови витешки роман” у савременој украјинској књижевности» (с. 217-242) – «Перверзії Юрія Андруховича як “новий лицарський роман”» у сучасній українській літературі), пор. структурні компоненти підрозділу «Перверзије Јурија Андруховича као “нови витешки роман” у савременој украјинској књижевности» (с. 217-242) – «Перверзії Юрія Андруховича як “новий лицарський роман”» у сучасній українській літературі», це зокрема: Витештво као структурни елемент метафізички украјинске историје (с. 217-222) – Лицарство як структурний елемент метафізичної украјинської історії; Јуриј Андрухович и «станиславски феномен» у савременој украјинској књижевности (с. 223-229) – Юрій Андрухович і «станіславський феномен» у сучасній українській літературі; Еротика култ и инфантилност украјинског витештва (с. 220-231) – Еротичний культ та інфантильність украјинського лицарства; Мотив витешног лутања као потраге за изгубљеним рајем (с. 231-233) – Мотив лицарських мандрів як пошук втраченого раю; Нови витешки роман као текст у тексту – тема двојника (с. 233-237) – Новий лицарський роман як текст у тексті – тема двійника: Лудичка концепција нового витешког романа (с. 237-240) – Ігрова концепція нового лицарського роману; Уместо епилога. Даље развоје украјинског «новог витешког романа» (с. 240-242) – Замість епілогу. Подальший розвій украјинського «нового лицарського роману».

Рецензована праця написана творчо, образно смі і насичені за смислом назви розділів, окремих підрозділів, тих чи інших структурно автономних частин підрозділів дозволяють легко зорієнтуватися в загальній проблематиці і водночас побачити загальну концепцію усього аналізу. Рецензенти праці (професор, доктор Міодраг Сибинович (Миодраг Сибиновић) та академік Національної академії наук України, професор, доктор Юліан Тамаш (Јлијан Тамаш) високо оцінили дослідження Людмили Попович, підтвердженням чого є уміщені фрагменти їхніх міркувань на обкладинці. Міодраг Сибинович (Миодраг Сибиновић) наголошує, що «Фундирана на савременим историјским сазнањима, на поузданим књижевноистријским и књижевнотеоријским постулатима, ова књига преставља једну когерентну композициону целину, засновану на зањимливом переплитању различитих ракурса из косих се сагледавају књижевне појаве у код нас недовољно познатој украјинској књижевности, као и у досад још мање истраженој области културних и књижевних переплитања украјинске и српске културе. У оквиру таквог методолошког приступа, на пресеку општих филозофских, антрополошких, лингвистичких и естетко-уметничких премила, поседујући ретку способност за суптильну анализу књижевног текста, Јудмила Поповић нам предпача изузетно велики бром чињеница релевантних за осветљање покренутих тем» – Основана на сучасній історичній свідомості, на надійних літературно-історичних і літературно-теоретичних постулатах, ця книга репрезентує когерентну композиційну цілісність, що ґрунтується на цікавому перетині різних ракурсів, з яких простежено літературні явища, недостатньо пізнаної нами украјинської літератури, як і до цих пір мало дослідженої сфери културних і літературних взаємозв'язків украјинської та сербської культури. У рамках такого методологічного підходу, на перетині загальних філософських, антропологічних, лингвістичних та естетично-виважених підходах, володіючи рідкісною здібністю субтильного аналізу літературного тексту, Людмила Попович запропонувала нам надзвичайно велику кількість чарівно релевантних для висвітлення піднятих тем», а Юліан Тамаш (Јлијан Тамаш) досить образно підкреслює: «Књига пред нами прати сложене књижевноистријске процесе, али као птица у лету никада не губи оштрину слике испод предела који описује, па се задржава на оним ситуацијама које јаснијим чине сазнање куда то стреми процеси» – «Књига перед нами про надзвичайно складний літературно-історичний процес, і як питах в польоті ніколи не губить гостроти картини, крізь призму якої описує, утримуючи перед собою ситуацію, яку вималює свідомість, куди прямує процес». Ці оцінки наголошують значущість виконаного дослідження, необхідність якого мотивована сучасними взаємозв'язками украјинської і сербської літератур. Водночас вона покликана до життя важливістю теоретичного осмислення входження перекладів у національно-мовний, культурно-історичний простір іншого народу. У цьому разі

Людмила Попович узагальнила проблему і запропонувала одночасне витлумачення статусу, переключу тих чи інших мотивів та інше переключив з української в сербській та переключив із сербської в українській.

Перед автором рецензії було досить складне питання, як вибудувати розгляд монографії, у якій наявні три сильні течії, рівнопотужно розпросторюються три крила: 1) аналіз перекладацьких здобутків української сербістики в українській та сербській літературі та сербської україністики відповідно в сербській та українській літературі, і в цьому разі авторка послідовно розкриває сплески і спади перекладацтва в одній та іншій культурі, простежує причини, окреслює сучасні центри перекладознавства в Сербії і відповідно – в Україні; 2) крізь призму перекладу з виявом його смислового довершення, співзвучності з оригіналом подати спектр власного бачення значущості певного твору-оригіналу та його змонтованість в іншу культуру, куди він прийшов завдяки перекладу; 3) розкриття тих соціально-історичних причин, на тлі яких і поставала перекладацька діяльність певних майстрів, неупереджений погляд на історично тло, яке інколи ще надто «кровоточить». Поєднати ці три крила в одній монографії авторці вдалося, ці три течії не співіснують, а синтезовано доповнюють одна одну. Професор Людмила Попович не тільки подала науковий розгляд заявлених проблем, але й увела в літературно-мистецький, національно-ментальний простір українсько-сербських та сербсько-українських культурних взаємин розгляд фокусної перспективи української літератури, що виявляється і в переключиві мотивів, відгуку ремінісценцій, взаємо доповненні пізнаного і непізнаного. Справді крізь призму пізнаного людина спроможна оцінити і встановити непізнане, але й зворотній шлях постає досить привабливим і значущим (див., наприклад: («Одраз из огледала: *Ново читане неспознатог познатог*» (с. 193-242) – «Відображення за відбитком: *Нове прочитання непізнаного пізнаним*»)). Важливість рецензованої монографії Людмили Попович та її актуальність умотивовані сучасними вимірами нашого прагнення осмислити увесь перебіг літературно-мистецького життя народу в його цілісності, у цілісності не лише однієї національної ментальності, мовно-когнітивної бази, але й крізь контрастивно-узагальнювальні підходи, бачення, вияв того, що взаємодоповнює, збагачує народи, і водночас залишає народ самоідентичним у літературно-мовних обширах. Входячи в іншу літературу, завдяки перекладу, митець залишається самодостатнім, самісним, та одночасно виступає в іншій культурі в тій іпостасі, яку забезпечує саме ця культура і світовий культурно-цивілізаційний поступ. Авторка запропонувала не тільки розгляд заявленої проблеми, але й висвітлила її у багатовимірному контрастивно-транслятологічному та мовно-концептуально-ментальному вимірах.

Анатолій Загнітко

Надійшла до редакції 20 січня 2010 року.

Рец. на книгу: Загнітко А.П. Теорія сучасного синтаксису. – Донецьк: ДонНУ, 2006. – 378 с.

Водећи украјински лингвиста, аутор бројних монографија из теоријске и примењене лингвистике, као и темелних теоријских граматика украјинског језика (*Теоретична граматика украјинској мови*. Морфологија. – Донецьк: ДонДУ, 1997. – 432 с.; *Основи украјинског теоретичног синтаксису*. – Ч.1. – Горлівка: ГДПШМ, 2004, 228 с.; Ч. 2. – 254 с.; Ч. 3. – 266 с. и др.) објавио је *Теорију савремене синтаксе* која је у целини посвећена актуелним питањима савремене теоријске и примењене, генеративне, функционалне и когнитивне, синтаксе. Аутор је доделио значајну пажњу и прагмалингвистичком приступу проучавању исказа, као и истраживањима функционалне перспективе реченице са аспекта савремених лингвистичких теорија. Као саставни део синтаксичких теорија размотрена су и истраживања у области лингвистике текста што указује на чињеницу да аутор приступа лингвистици текста са перспективе синтаксе надреченичног скупа.

Предност ове монографије се, првенствено, састоји у томе што је у њој подједнако осветљен допринос истраживањима синтаксичке проблематике како словенских лингвиста, тако и припадника других лингвистичких школа. Савремени лингвиста је жељан таквих синтетичких приказа у којима се јасно види на који се начин научна мисао словенских лингвиста развијала паралелно са аналогним истраживањима у Западној Европи и САД, како су се узајамно допуњавале и прожимале теорије, потврђујући једне друге.

Монографија је значајна и по томе што додирује широки круг проблема који спадају у тзв. дискутабилне и захтевају ново осмишљавање с ослонцем на учињено. Сваки пут када је понуђено више различитих решења, аутор излаже свој поглед на спорно питање, што указује на креативну природу његове монографије која се не своди на попис учињеног, већ дочарава дубоко промишљање проблематике од стране самог истраживача. Сувишно је истицати да би требало да се сва истраживања прегледног типа темеље на таквом принципу.

Приликом анализе кардиналних питања синтаксе аутор разматра лингвистичку проблематику као саставни део развоја научне парадигме. На тај начин мишљење о утемељености теорија долази само по себи. «Два основна задатка позвана је да реши лингвистика», - пише аутор, – «да опише језичке чињенице и да их објасни; опис захтева методе, а објашњење – теорију. Теорија је позвана да одговори на питање, зашто су у

језику заступљене управо те чињенице, а не неке друге» (288 стр.). Почев од питања о принципима издвајања основних синтаксичких јединица и до анализе начина изражавања синтаксичких односа Анатолиј Захњитко доследно настоји да објасни кроз излагање синтаксичких теорија принципе устројености и функционисања синтаксичких јединица на денотативном, логичком и семантичко-синтаксичком нивоу. Сви примери у монографији су узети из украјинског језика, осим у случајевима када се ради о цитирању, што пружа могућност да се ова теорија савремене синтаксе посматра и као наставак ауторове *Теоријске синтаксе украјинског језика*.

Монографија се састоји из краћег увода (12-13) и четрнаест поглавља:

Предмет синтаксе (12-26); Теоријска и примењена синтакса: аспекти и правци (27-33); Синтагматска синтакса (34-37); Парадигма реченице (38-43); Говорна делатност (говорни чиновни, говорни жанрови и текст) (44-55); Текст: основне јединице текста. Категорије и законитости функционалне перспективе текста (56-76); Семантичко-синтаксички ниво: врсте детерминатива, семантичка типологија (78-80); Актуелна питања савремене когнитивне синтаксе (81-95): Врсте граматика. Функционални правац у синтакси (96-180); Семантичко-синтаксички ниво синтаксичких јединица. Типологија семантичких категорија и односа. Семантичко-синтаксичка структура реченице (181-216); Функционална перспектива реченице (219-267); Субјекатско-објекатски односи у структури реченице (268-287); Савремене синтаксичке теорије (288-334); Начини изражавања синтаксичких односа (335-345). Завршава монографију обимна библиографија (346-378).

На почетку монографије аутор даје основне дефиниције граматичких појмова полазећи од структуралистичког принципа, конкретно од трочлане концепције језика која припада Е.Косериу и Ј.Степанову (језик као систем, норма и говор). Успут је изложена концепција Л.Шчербе, која је заснована на дистинкцији активне и пасивне синтаксе, чиме се припрема тло за осветљавање актуелних прагмалингвистичких истраживања синтаксе из структуралистичке перспективе.

Издвајајући као основне јединице синтаксичке анализе модел и конструкцију, аутор полази од њиховог традиционалног тумачења, али се осврће и на Филморов став да се језички исказ не може свести на значења или облике његових саставних делова. Такву врсту синтаксичке конструкције, чији се израз и садржај не могу свести на збир израза и садржаја његових елемената, представља текст.

Појам синтаксичке функције се објашњава полазећи од концепција Г.Золотове и С.Кацнељсона. Од синтаксичке функције аутор сасвим логично прелази на морфолошко-синтаксичка средства њене реализације.

Излагање се наставља разматрањем узајамног односа теоријске и примењене синтаксе. Сводећи многобројне аспекте синтаксе на опозицију између синтаксе у ужем и ширем смислу, у чијој је основи проучавање формалне синтаксичке јединице наспрам њеној актуелизованом варијанти – исказу, аутор излаже основне погледе лингвиста на дате појмове. Основно место у овом поглављу додељено је синтакси говора. Указано је на истоке проучавања комуникативног аспекта синтаксе, на чињеницу да су све модерне теорије комуникативне синтаксе или прагмалингвистике развиле у оквиру традиционалне синтаксе. Чињеница да се савремени синтаксичари различито постављају у односу на ову опозицију, посматрајући граматичку синтаксу као саставни део комуникативне, или их отворено супростављају, или су неутрални по том питању, тј. стварају у свом домену не поричући допринос других, по мишљењу аутора, сведочи о чињеници да живимо у доба синтаксичког плурализма.

Описујући област истраживања комуникативне синтаксе, аутор прибегава метафори, поредећи је са Свемиром који се шири. Комуникативна лингвистика, по мишљењу аутора, стреми у језичку бесконачност, граматика јој намеће ограничења која проистичу из системности језика. Паралелно развијање оба правца чини основу свих будућих достигнућа у тој области истраживања.

У трећем и четвртном поглављу – *Синтагматска синтакса* и *Парадигма реченице*, аутор излаже модерне теорије у оквиру «синтаксе у ужем смислу», тј. граматичке синтаксе. Као основне јединице синтаксичког нивоа посматрају се синтагме, при чему независне и зависне, како би се преко објашњења предикативне везе стигло до реченице. Парадигма реченице се представља као систем међумоделних трансформација. Парадигма структурне шеме реченице тумачи се као комплекс полазне шеме и њених регуларних реализација, међу којима се на примеру украјинског језика издвајају: уопштено-лична, фазна, модална регуларна реализација, регуларне реализације са семикопулативним глаголима, квантитативна, одрична, евалуативно-ескспресивна.

Пето поглавље је посвећено језичкој делатности – говорним чиновима, говорним жанровима и тексту. Излажући погледе на познате прагмалингвистичке теорије Оксфордске школе и оперишући њиховим термилошким апаратом, аутор показује како се теорија говорних чинов развила из Бахтинове теорије говорних жанрова и како се даље реализовала у истраживањима лингвистике текста, у којима се текст посматра као исказ. После погледа на структуру текста и основна средства кохезије и кохеренције аутор прелази ка проблематици тема-рематахских односа у исказу-реченици. При чему се теорија функционалне сегментације реченице на тему и рему приказује не само у оквиру анализе концепције комуникативне перспективе реченице чешких лингвиста В.Матезиуса, Ј.Фирбаса, Ф.Данеша и др., већ и на примеру теорија представника логичког, психолошког и формалног правца у синтакси. Међу њима се у истом низу могу срести имена истакнутих лингвиста, као што су А.Потебња, А.Шахматов, Ф.Фортунатов, али и граматичара који су познати само украјинским филолозима, попут Ј.Холовацког.

После детаљног објашњења принципа издвајања теме и реме у реченици, следи опис глобалних категорија сложене синтаксичке организације текста – категорија учесника у комуникативном чину; догађаја; процеса; чињеница, како би се логички дошло до дефиниције догађаја као реме текста и приступило анализи морфоносинтаксичких средстава изражавања категорије догађаја у тексту – акционалних класа предиката. Даље се излаже семантичка типологија детерминаната као носилаца посебних пропозиција у семантички елементарној реченици.

Осмо поглавље «Актуелна питања савремене когнитивне синтаксе» почиње прегледом истраживања бројних лингвиста – од оних који су припремили долазак когнитивне синтаксе до њених познатих твораца – од генеративне граматике Н.Чомског, преко граматике падежа Ч.Филмора, до когнитивне граматике Џ.Лејкофа и Х.Томпсона, теорије гешталта Џ.Лејкофа, граматике конструкција Ч.Филмора и Ленокерове когнитивне граматике, као и до истраживања језичке слике стварности. Овај приказ различитих когнитивистичких праваца обилује детаљним тумачењем основних појмова когнитивне лингвистике.

Иако аутор настоји да подједнако објективно прикаже све правце истраживања у савременој синтакси, највеће место у монографији је додељено функционалној синтакси, што указује не само на распрострањеност тог правца међу савременим лингвистима, већ и на личну оријентацију аутора и његових учитеља, у првом реду И. Вихованца, чији се допринос функционалној синтакси детаљно осветљава. Девето поглавље, у којем се даје преглед основних типова граматика са функционалног аспекта убедљиво доминира у монографији. У оквиру савременог функционализма аутор издваја неколико потправаца. Први чине функционалисти који разматрају функционалну анализу као додатак формалној граматичкој (С.Куно и Џ.Хокинс), у други спадају «умерени» функционалисти, који истражују првенствено граматичку и сматрају да је њена структура делимично аутономна, а делимично је условљена функцијама (Р.Д.Ван Валин, М.Драјер, функционална граматика С.Дика); трећи правац чине тзв. радикални функционалисти који сматрају да је граматика у већини ограничена деловањем дискурских чинилаца (Т.Гивон, У.Чејф, С.Томпсон, П.Хопер). Према ауторовом мишљењу зачетник савременог функционализма у синтакси је Т.Гивон који је међу првима у серији *Типолошка истраживања језика* указао на спрегу између синтаксе и дискурса. У монографији се детаљно разматра Гивонов допринос функционализму. Посебна пажња је додељена и референцијалној граматичкој улога Р.Д.Ван Валина (1993) којем је блиска типологија структуре клаузе А.Кибрика. Кибрикова запажања се, како показује аутор, подударују с правцем истраживања америчких научника Џ.Бајби и Џ.Николс.

У наставку излагања следи детаљна анализа *Теорије функционалне граматике* Петербуршке школе, функционалне синтаксе и комуникативне граматике Г.Золотове и њених сарадника; концепције функционално-комуникативне синтаксе М.Всеволодове, осврт на чешку лингвистичку школу итд.

Други део деветог поглавља је посвећен разматрању појма «функција» у синтакси – од значења термина «функција» у логици, где функција наступа као аргумент или улога елемента (Фрегеово тумачење предиката као функције аргумента итд.); до тумачења функције у филологији (од Витгенштајна и Буслајева до Грајса). Питање хијерархије функција разматрано је на примеру концепције Ј.Куриловича, који је разликовао примарну и секундарне функције.

Исцрпни преглед функционализма у синтакси завршава лексикон основних типова функција у интерпретацији различитих лингвиста. Скреће на себе пажњу чињеница да се у лексикону тумаче функције и језика, и исказа, и текста, као и функције конкретних граматичких категорија. Захваљујући таквом поступку монографија добија на прегледности и информативности, али се, са друге стране, стиче утисак фрагментарности излагања, што је донекле наметнуто и природом самог истраживања.

Преглед учења о семантичко-синтаксичкој структури реченице и, логична у том смислу, типологија предиката изложени су у следећем поглављу. Полазећи од трочлане (О.Мељничук) или четворочлане (М.Всеволодова) концепције структуре реченице у којој се издвајају логички, формални и семантичко-синтаксички ниво (плус комуникативни), аутор разматра питања модалности и референцијалности с обзиром на пропозицију, проучавање функција дубинских и површинских падежа, као и компонентну структуру реченице.

Иако се проблематика комуникативне перспективе реченице излаже у монографији на више места, аутор је одлучио да јој посвети и посебно поглавље у којем је изложио еволуцију погледа на то питање. У развоју тумачења функционалне перспективе реченице - од 18. века до наших дана, научник издваја 4 периода. Лингвистичко интересовање за наведену проблематику, како показује аутор, почиње тек у 19. веку (В.Матезиус, али и А.Добиаш, и Л.Шчерба), док савремена проучавања функционалне реченичне перспективе везује за имена О.Мељничука и И.Распопова.

Занимљив је и преглед проблематике о месту предиката-глагола у структури реченице, где се приказује Тењерова концепција реченице условљене валентношћу предиката, која је блиска и самом аутору, што потврђују његова бројна истраживања у области синтаксе украјинског језика. Као контраст том приступу наводи се преглед ставова А.Шахматова, А.Пешковског и А.Смирницког, који су врх реченице везивали за субјекат. Аутор посебно разматра предикатност и предикативност реченице (предикат као језгро реченице и предикат као средство упућивања на стварност), што повлачи за собом анализу објективних и субјективних смислова у структури реченице са аспекта модалног и прагматичког оквира.

Завршава монографију образлагање циља, узрока и начина настајања нових синтаксичких теорија. У том поглављу посебна пажња се додељује формалистичким теоријама у синтакси – трансформативно-генеративној и непосредних конституената.

Украјинска лингвистика је добила у облику монографије «Теорија савремене синтаксе» фундаментални преглед савремених синтаксичких истраживања. Ниједно истраживање такве врсте не претендује на исцрпност, мада је очигледна примарна жеља аутора да приближи националној лингвистици теорије које настају у Западној Европи или САД. Било би пожељно допунити друго издање монографије и прегледом доприноса синтаксичкој теорији таквих словенских лингвиста, као што су Милка Ивић, Зузана Топољињска, Станислав Каролак и др.

Свестраност осветљавања проблематике, темељност у аргументацији и анализи основних синтаксичких појмова, креативност у решавању питања која захтевају даља промишљања сведочи о значајности монографије *Теорија савремене синтаксе*. Она ће бити од изузетне користи лингвистима који желе да стекну увид у историјат и савремено стање синтаксичких истраживања у водећим лингвистичким центрима, ма где се они налазили – у Прагу, Амстердаму, Чикагу, Кијеву, Москви, Петербургу или Доњецку, где је заслугом аутора монографије у другој половини 20. века стасала водећа школа украјинске лингвистике.

Људмила Поповић

Надійшла до редакції 22 сјчња 2010 року.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Азарова Вікторія Олександрівна – аспірант Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського, викладач кафедри журналістики Філії МДУ м. Севастополя (м. Севастополь, Україна).

Александрова Вікторія Георгіївна – кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри граматики англійської мови Одеського національного університету імені І.І. Мечникова (м. Одеса, Україна).

Алманова Олександра Володимирівна – аспірант кафедри загального і слов'янського мовознавства та журналістики, викладач кафедри романо-германської філології Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка (м. Полтава, Україна).

Андрущенко Вікторія Олегівна – аспірант кафедри мовознавства та російської мови Горлівського державного педагогічного інституту іноземних мов (м. Горлівка, Україна).

Астаф'єва Марина Олександрівна – асистент кафедри перекладу Дніпродзержинського державного технічного університету (м. Дніпродзержинськ, Україна).

Балко Марина Володимирівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри українознавства Донецького юридичного інституту Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка (м. Донецьк, Україна).

Беркешук Інна Степанівна – кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри української мови Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (м. Кам'янець-Подільський, Україна).

Білих Олександр Петрович – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Кіровоградського державного педагогічного університету імені В. Винниченка, докторант кафедри загального і слов'янського мовознавства Одеського національного університету імені І. Мечникова (м. Кіровоград, Україна).

Богатирьова Євгенія Віталіївна – викладач кафедри перекладу Приазовського державного технічного університету (м. Маріуполь, Україна).

Воевудський Дмитро Сергійович – студент 5 курсу факультету романо-германської філології Воронежського державного університету (м. Воронеж, Росія).

Волянська Юлія Юріївна – аспірант кафедри української мови та прикладної лінгвістики Донецького національного університету (м. Донецьк, Україна).

Герцовська-Вайнагій Наталія Олексіївна – аспірант Ужгородського національного університету (м. Ужгород, Україна).

Гнатюк Любомира – кандидат філологічних наук, викладач практичного курсу англійської мови, лектор комунікативної лінгвістики Вищої Школи Інформатики та Управління у Перемишлі (м. Перемишль, Польща).

Голі-Оглу Тамара Войцехівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри українознавства, заступник декана гуманітарного факультету Приазовського державного технічного університету (м. Маріуполь, Україна).

Данилюк Ілля Григорович – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови та прикладної лінгвістики Донецького національного університету (м. Донецьк, Україна).

Дікарева Світлана Самуїлівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри міжмовної комунікації та журналістики Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського, директор Центру когнітивної та прикладної лінгвістики ТНУ імені В.І. Вернадського та УМІФ НАН України (м. Сімферополь, Україна).

Долбілова Олена Вікторівна – викладач кафедри романської філології Воронежського державного університету (м. Воронеж, Росія).

Дорофеев Юрій Володимирович – кандидат філологічних наук, доцент кафедри російського та загального мовознавства Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського (м. Сімферополь, Україна).

Євпак Анатолій Васильович – аспірант кафедри прикладної лінгвістики факультету романо-германської філології, асистент кафедри прикладної лінгвістики Волинського національного університету імені Лесі Українки (м. Луцьк, Україна).

Євтушина Тетяна Олександрівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української філології Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського (м. Одеса, Україна).

Жижома Оксана Олександрівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри українознавства Приазовського державного технічного університету (м. Маріуполь, Україна).

Забашта Роман Валентинович, кандидат філологічних наук, асистент кафедри російського, слов'янського та загального мовознавства Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського (м. Сімферополь, Україна).

Загнітко Анатолій Панасович – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри української мови та прикладної лінгвістики Донецького національного університету (м. Донецьк, Україна).

Загнітко Надія Геннадіївна – аспірант кафедри української мови та прикладної лінгвістики Донецького національного університету (м. Донецьк, Україна).

Замощина Наталія Олексіївна – викладач німецької та російської мов Інституту інформатики (м. Набель, Туніс).

Каратаєва Анна Сергіївна – студент 2 курсу спеціальності «Прикладна лінгвістика» Донецького національного університету (м. Донецьк, Україна).

Клименко Наталія Борисівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови та прикладної лінгвістики Донецького національного університету (м. Донецьк, Україна).

Кононенко Віталій Іванович – доктор філологічних наук, професор, академік Академії педагогічних наук України, академік Академії наук вищої школи України, член Російської академії освіти, заслужений діяч науки і техніки, почесний ректор, завідувач кафедри порівняльного мовознавства Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (м. Івано-Франківськ, Україна).

Коч Наталя Володимирівна – кандидат філологічних наук, доцент, докторант кафедри російської мови Національного педагогічного університету імені М. Драгоманова (м. Київ, Україна).

Краснобаєва-Чорна Жанна Володимирівна – кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри української мови та прикладної лінгвістики Донецького національного університету (м. Донецьк, Україна).

Кретов Олексій Олександрович – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри теоретичної і прикладної лінгвістики Воронежського державного університету (м. Воронеж, Росія).

Купченко Олена Анатоліївна – аспірант кафедри російського, слов'янського та загального мовознавства Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського (м. Сімферополь, Україна).

Лапшина Ольга Олександрівна – аспірант кафедри російського, слов'янського та загального мовознавства Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського (м. Сімферополь, Україна).

Левакіна Тетяна Василівна – викладач української мови Херсонського академічного ліцею при Херсонському державному університеті (м. Херсон, Україна).

Лісова Лариса Олександрівна – магістрант Інституту філології та журналістики Волинського національного університету імені Лесі Українки (м. Луцьк, Україна).

Лутава Світлана Миколаївна – аспірант Інституту української мови НАН України (м. Київ, Україна).

Мартинів Оксана Михайлівна – аспірант кафедри германських мов Київського національного університету імені Т. Шевченка (м. Київ, Україна).

Меркулова Інна Олександрівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри теоретичної і прикладної лінгвістики Воронежського державного університету (м. Воронеж, Росія).

Мудрак Яна Володимирівна – аспірант кафедри загального та порівняльного мовознавства Прикарпатського національного університету імені В. Стефаника (м. Івано-Франківськ, Україна).

Михальченко Марина Миколаївна – аспірант, асистент кафедри української мови та прикладної лінгвістики Донецького національного університету (м. Донецьк, Україна).

Наконечна-Роганіна Людмила Богданівна – аспірант кафедри української мови Національного університету «Києво-Могилянська академія» (м. Київ, Україна).

Николів Ірина Ігорівна – аспірант кафедри слов'янської філології Львівського національного університету імені Івана Франка (м. Львів, Україна).

Оленяк Мар'яна Ярославівна – викладач кафедри теорії і практики перекладу Донецького національного університету (м. Донецьк, Україна).

Олійник Сергій Валерійович – кандидат філологічних наук, доцент кафедри англійської філології Маріупольського державного гуманітарного університету (м. Маріуполь, Україна).

Осіпчук Галина Валентинівна – аспірант кафедри української мови Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини (м. Умань, Україна).

Пасько Ганна Михайлівна – аспірант кафедри мовознавства та російської мови Горлівського державного педагогічного інституту іноземних мов (м. Горлівка, Україна).

Пилипенко Євген Михайлович – аспірант кафедри практичного мовознавства Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини (м. Умань, Україна).

Попович Людмила – доктор філологічних наук, професор кафедри славистики Белградського університету (м. Белград, Сербія).

Присяжнюк Ольга Михайлівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри зв'язків з громадськістю Київського національного університету культури і мистецтв (м. Київ, Україна).

Приходько Анатолій Миколайович – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри іноземних мов Запорізького юридичного інституту Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ (м. Запоріжжя, Україна).

Путіліна Оксана Леонідівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови та прикладної лінгвістики Донецького національного університету (м. Донецьк, Україна).

Пушкар Олександра Іванівна – аспірант Національного педагогічного університету імені М. Драгоманова (м. Київ, Україна).

Рогожин Олександр Володимирович – кандидат філологічних наук, доцент, завідувач кафедри українознавства Донецького юридичного інституту Луганського державного університету внутрішніх справ

імені Е.О. Дідоренка (м. Донецьк, Україна).

Рудківський Олександр Петрович – кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри німецької філології Київського національного лінгвістичного університету (м. Київ, Україна).

Сальнікова (Кученко) Вікторія Олексіївна – старший лаборант кафедри української мови та прикладної лінгвістики Донецького національного університету (м. Донецьк, Україна).

Сахарук Інна Володимирівна – студент 3 курсу спеціальності «Прикладна лінгвістика» Донецького національного університету (м. Донецьк, Україна).

Селезньов Геннадій Данилович – кандидат фізико-математичних наук, доцент кафедри теоретичної та прикладної лінгвістики Воронежського державного університету (м. Воронеж, Росія).

Ситар Ганна Василівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови та прикладної лінгвістики Донецького національного університету (м. Донецьк, Україна).

Стремедловська Світлана Станіславівна – аспірант кафедри німецької філології Київського національного лінгвістичного університету (м. Київ, Україна).

Суворова Юлія Анатоліївна – викладач кафедри теоретичної і прикладної лінгвістики Воронежського державного університету (м. Воронеж, Росія).

Таукчі Олена Федотівна – кандидат філологічних наук, доцент, завідувач кафедри англійської філології Горлівського державного педагогічного інституту іноземних мов (м. Горлівка, Україна).

Ткачук Ольга Богданівна – аспірант кафедри слов'янської філології Львівського національного університету імені І. Франка (м. Львів).

Тома Наталія Михайлівна – аспірант Національного університету «Києво-Могилянська академія» (м. Київ, Україна).

Усенко Ольга Олексіївна – студент 2 курсу спеціальності «Прикладна лінгвістика» Донецького національного університету (м. Донецьк, Україна).

Чейлитко Наталія Геннадіївна – кандидат філологічних наук, філолог I категорії навчально-наукової лабораторії комп'ютерної лінгвістики Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка (м. Київ, Україна).

Чернявська Олеся Григорівна – аспірант кафедри міжмовної комунікації і журналістики, викладач кафедри іноземних мов факультетів природничонаукового профілю Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського (м. Сімферополь, Україна).

Шведова Марія Олексіївна – кандидат філологічних наук (м. Київ, Україна).

Шевчук Ольга Степанівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови та прикладної лінгвістики Донецького національного університету (м. Донецьк, Україна).

Ярмак Вероніка Іванівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри іноземних мов Дипломатичної академії України при Міністерстві закордонних справ України (м. Київ, Україна).

CONTENTS

INTRODUCTION		6
SECTION I	Theory of Language	8
Azarova Viktoriya	Scientific Interpretation of the Name of Precedent	8
Zahnitko Anatoliy	Classification Typologies of Concepts	12
Kononenko Vitaliy	Concept Sphere in Ethno-Linguistic Aspect	22
Koch Nataliya	Semantic Development of Concept-Forming Nominations in Diachronic Aspect (representation of the category of “reptiles” in West Slavonic concept and language picture of the world	25
Mykhalchenko Maryna	Gradation of Estimation within a Text	32
Popovych Lyudmyla B., Yarmac Veronyka (Ivan)	Contrastive Research of Ukrainian and Serbian	36
Putilina Oksana	Sources of Case Grammar (V BC – beg. of XX AD)	45
Taukchi Olena	Conceptual Schemes of Place and Time in American Linguistics	51
SECTION II	Current Problems of Morphology	55
Karatayeva Anna	Ukrainian Vocative in the Textual Structure of <i>Wonder</i> , Historical Novel by Pavlo Zagrebelnyi	55
Levakina Tetyana	Micro-Groups of Distant Periphery of Prepositions of Sociativity of the Ukrainian language	60
Nakonechna-Roganina Liudmyla	On Correlation of Linguistic Time and Physical Time	66
SECTION III	Theoretical Issues of Syntax	70
Aleksandrova Victoriya Prykhodko Anatoliy,	Cognitive-Communicative Attributes of Ellipsis in Modern English	70
Almanova Oleksandra	The Notion of «question» on Logical and Semantical, Grammatical, and Communicative Levels	75
Balko Maryna	Specific Features of Constructing Structural Schemes of Word-Combinations in Modern Ukrainian	79
Mudrak Yana	Emotive Factive Predicates in Semantic Structure of Statements	84
Olenyak Maryana	Structural Features of Specifying Constructions (in English and Polish)	87
SECTION IV	Functional Semantics of Lexical and Phraseological Units	97
Goli-Oglu Tamara	Duplication of Scientific Terms in Ukrainian and Russian: Functional Aspect	97
Yevpack Anatoliy	Thematic Groups of Secondary Nominations of Ukrainian Words "кінь" and "комонь"	101
Yevtushyna Tetiana	Phraseologisms as Representation of Human Mental Activity in the World Picture of Mariya Matios	106
Zhuzhoma Oksana	Linguistic Nature of Adverbials of Occasional Nomination	110
Zabashtha Roman	Modern Approaches to Compiling Thesauruses Based on Semantic Principle	114
Zamoshyna-Cherif Nataliya	Semantics of Derived Locative Nouns in German and Russian	118
Krasnobayeva-Chorna Zhanna, Usenko Olga	Semantic and Grammatical Classification of Phraseological Units in the Dictionary of Phraseological Terms of Modern Ukrainian	124
Lutava Svitlana	Locuses - Nominations of Intermediate space in the Modern Ukrainian Language	133
Martyniv Oksana	Associative and Terminal Motivation of Phraseological Units with a Component Reflecting the Sound Form in Modern German	137
Oliynyk Sergiy	Structural and Semantic Peculiarities of Evaluative Phraseological Units in Ukrainian	142
Osipchuk Galina	Semantic Level of Co-Reference in Maria Matios' Works	147
Prysiazhniuk Olga	Structural Features of Neological Phraseologisms	152
Stremedlovska Svitlana	Semantic Structure of Compound Substantives with Metaphorical Constituent (on the basis of Modern German)	156

Tkachuk Olga	Native Neologisms in the Croatian language (based on the language of mass media in the 1990s – the beginning of the 21 st century)	161
SECTION V	Word-Formation: Trends, Aspects of Study	167
Astafieva Maryna	Combinative Aspect and Derivational Productivity of Chinese Borrowings in American English	167
Berkeshchuk Inna	Factors of Derivational Behaviour of Instrument Nominations in Modern Ukrainian	172
Lapshyna Olga	Compound Nouns with the Meaning of Similarity: Structure and Semantics	175
SECTION VI	Problems of Text Linguistics, Discourse Studies, and Discourse Analysis	180
Andryushchenko Viktoriya	Functional Manifestations of Cohesive Coherence as a Sense-Semantic Category of Belles-Lettres Style Text Structure (based on the novel <i>Martin Eden</i> by J. London)	180
Bogatyryova Evgeniya	Political Debates as a Type of Political Discourse of Argumentation	183
Volyanska Yuliya	Typological Kinds of Repetition in Modern Linguistic Thought	187
Hnatyuk Lyubomyra	Pragmatic, and Functional and Communicative Peculiarities of Irony as a Means of Interpersonal Communication	191
Dorofeyev Yuriy	Functional Conditionality of Modified Forms and Values of Language Units in the Text	197
Pasko Anna	Speech Genre of Riddle: Stylistic Aspect (on the English Language Material)	201
Pyshkar Oleksandra	Pronoun as a Factor of Euphemisms in Modern Political Advertisement Texts	205
Rogozhkyn Oleksandr	Philosophical Discourse of Rhetoric	208
Salnikova (Kutsenko) Viktoriya	Objective Factors Graduating Valued Meanings in Modern Ukrainian Political Discourse	213
Shvedova Mariya	Figurative Stereotypes of Time Perception in O. Zabuzhko's Idiostyle (on the Material of the Collection of Selected Poems <i>A Second Try</i>)	218
SECTION VII	Peculiarities of Ukrainian Dialects and Problems of Sociolinguistics	222
Zagnitko Nadiya	Names of Dishes Made of Boiled Dough in Eastern Local Dialects of the Donetsk Region	222
Klymenko Nataliya	Names of Clothes for Legs in Ukrainian Eastern–Steppe Dialects	226
Nykoliv Iryna	Slang and Related Notions as Presented by Croatian and Ukrainian Linguists	233
Yusikova Olena	Problems of Historical Development of Ukrainian Diphthong Vocals in Ukrainian Dialectal Phonology	237
SECTION VIII	Problems of Onomastics	242
Lisova Larysa	Surname Derivatives from Names of Animals on Horokhivshchyna Territory	242
SECTION IX	Applied Linguistics: Trends and Aspects of Studies	247
Voyevudskiy Dmitriy, Kretov Aleksey, Seleznev Gennadiy	Quantitative Indices of Polysemy in Dutch, German and English Dictionaries	247
Danyluk Illya	Linguistic Support of computer systems: regular expressions in MS WORD 2010	253
Dikareva Svetlana, Chernyavskaya Olesya	Language of Law in Internet-Communication: Cognitive and Pragmatic Dimensions	260
Dolbilova Yelena	Paradigmatic Stratification of Catalan Vocabulary and Axiologemes of Catalan	267
Kretov Aleksey	Mentality	
Kretov Aleksey, Merkulova Inna, Suvorova Yuliya	Quantitative Characteristic of Slavonic Phraseology	273
Sytar Ganna, Sakharuk Inna	Distance Lessons in the Discipline of «Introduction to Specialism (Applied Linguistics)»: Principles of Creation and Structure	283
Cheilytko Nataliya	Modelling Syntactic Structure of the Ukrainian Sentence in Terms of a Directed Graph	288
Hertsovska-Vaynahiy Nataliya	Success as a Result and Important Component in Foreign Language Teaching	292

SECTION X	History of Language	298
Bilykh Oleksandr	Forms of Aorist in Ukrainian Wording of Old Slavonic at the End of the XVIth – XVIIth Centuries: Specific Features of Creation and Meaning	298
Kupchenko Yelena	Semantic Diversity of Lexeme ДУМЪ in the Agiographical Text (on the Example of the Old Russ Translation of <i>The Life of Andrey – “God’s Fool”</i>)	304
Toma Nataliya	Speech Peculiarities of Petro Mohyla’s Story <i>The Cross of Christ the Saviour and Every Man</i>	307
SECTION XI	Phonetics and Phonology	311
Pilipenko Yevgen	Reflection of Consonant System of the Middle Dnieper Dialect in the Early Narratives of Ivan Nechui-Levytski	311
Rudkivskyy Oleksandr	Positional and Combinatorial Variety of German Consonants in Strong and Weak Positions	316
SECTION XII	Ukrainian Studies Abroad	323
Gayev Tanya	Ukrainian Language and Literature as Taught at the Department of Slavonic Studies of Belgrade University Philological Faculty	323
SECTION XIII	Reviews and Summaries	333
Zahnitko Anatoliy	Verb Transitivity in Contrastive Aspect. Review of <i>Прелазност у украјинском језику: функционални аспект</i> by Milena Ivanovich (2007) – Belgrade: Задужбина Адрејевих (Београд: Тодра плус). – 120 p.	333
Zahnitko Anatoliy, Schevchuk Olga	Integration Processes of Ukrainian Language Space Dynamics. Review of <i>Ukrainian Language Studies: Selected Papers</i> by Vasyl Greshchuk (2009) – Ivano-Frankivsk: Місто НВ. – 520 p.	339
Zahnitko Anatoliy	Ukrainian Literature through the Prism of the Many-Faced Today. Review of <i>Фокусна перспектива украјинске књижевности</i> by Lyudmyla Popovych (2007) – Belgrade: Belgrade University. – 253 p.	340
Popovych Lyudmyla	Review of <i>Theory of Modern Syntax</i> by A.P. Zahnitko (2006) – Donetsk: Donetsk National University. – 378 p.	347
INFORMATION ON THE AUTHORS		351
CONTENTS		354
СОДЕРЖАНИЕ		357
INSTRUCTIONS FOR PAPERS PREPARATION		360

СОДЕРЖАНИЕ

Введение		6
РАЗДЕЛ I	Теория языка	8
Азарова Виктория	Прецедентное имя в научном освещении	8
Загнитко Анатолий	Классификационные типологии концептов	12
Кононенко Виталий	Концептосфера в этнолингвистическом аспекте	22
Коч Наталья	Семантическое развитие концептообразующих номинаций в диахроническом аспекте (репрезентативность категории «гады» в восточнославянской концептуально-языковой картине мира)	25
Михальченко Марина	Внутритекстовая градация оценки	32
Попович Людмила, Ярмак Вероника	Сопоставительные исследования украинского и сербского языков	36
Путилина Оксана	Источники возникновения падежной грамматики (V в. до н.э. – нач. XX в. н.э.)	45
Таукчи Елена	Концептуальные схемы места и времени в американской лингвистике	51
РАЗДЕЛ II	Актуальные проблемы морфологии	55
Каратаева Анна	Украинский вокатив в текстовой структуре исторического романа «Диво» Павла Загребельного	55
Левакина Татьяна	Микрогруппы далекой периферии предлогов социативности украинского языка	60
Наконечная-Роганина Людмила	К вопросу о соотношении между временем лингвистическим и физическим	66
РАЗДЕЛ III	Теоретические вопросы синтаксиса	70
Александрова Виктория, Приходько Анатолий	Когнитивно-коммуникативные свойства эллипсиса современного английского языка	70
Алманова Александра	Проблема определения понятия «вопрос» на логико-семантическом, грамматическом и коммуникативном уровнях	75
Балко Марина	Особенности построения структурных схем словосочетаний современного украинского языка	79
Мудрак Яна	Эмотивные фактивные предикаты в семантической структуре высказывания	84
Оленяк Марьяна	Структурные особенности уточняющих конструкций (на материале английского и польского языков)	87
РАЗДЕЛ IV	Функциональная семантика лексических и фразеологических единиц	97
Голи-Оглу Тамара	Дублетность научных терминов в украинском и русском языках: функциональный аспект	97
Евпак Анатолий	Тематические группы вторичных номинатов украинских лексем "кінь" та "комонь"	101
Евтушина Татьяна	Фразеологизмы как репрезентанты ментальной деятельности человека в языковой картине мира Марии Матиос	106
Жижома Оксана	Лингвистическая природа окказиональной номинации наречий	110
Забашта Роман	Современные подходы к созданию словарей-минимумов, составленных на семантических основаниях	114
Замощина Наталья	Семантика производных существительных с локативным значением в турецком языке	118
Краснобаева-Чёрная Жанна, Усенко Ольга	Семантико-грамматическая классификация фразеологизмов в Словаре фразеологических терминов современного украинского языка	124
Лутова Светлана	Локусы, обозначающие медиальное пространство, в современном украинском языке	133
Мартынив Оксана	Ассоциативно-термальная мотивация фразеологических единиц современного немецкого языка с компонентом на обозначение звучания	137

Олейник Сергей	Структурно-семантические особенности оценочных фразеологических единиц в украинском языке	142
Осипчук Галина	Семантический уровень кореферентных наименований в сочинениях Марии Матиос	147
Присяжнюк Ольга	Структурные признаки неологических фразеологизмов	152
Стремедловская Светлана	Семантическая структура сложных существительных с метафорическим компонентом (на материале современного немецкого языка)	156
Ткачук Ольга	Исконные неологизмы в хорватском языке (на материале языка средств массовой информации 90-х годов XX – начала XXI века)	161
РАЗДЕЛ V	Словообразование: направления, аспекты исследования	167
Астафьева Марина	Комбинаторный аспект и словообразовательная продуктивность китайских заимствований в американском варианте английского языка	167
Беркешук Инна	Факторы словообразовательного поведения названий орудий труда в современном украинском языке	172
Лапшина Ольга	Сложные имена существительные со значением подобия: структура и семантика	175
РАЗДЕЛ VI	Проблемы лингвистики текста, дискурсологии, дискурс-анализа	180
Андрущенко Виктория	Функциональные проявления когезийной связности как смысло-семантической категории художественнотекстовой структуры (на материале романа Дж. Лондона «Мартин Иден»)	180
Богатырева Евгения	Политические дебаты как тип аргументативного политического дискурса	183
Волянская Юлия	Типологические разновидности повтора в современной лингвистической мысли	187
Любомира Гнатюк	Прагматические и функционально-коммуникативные особенности иронии как средства межличностного общения	191
Дорофеев Юрий	Функциональная обусловленность модифицированных форм и значений языковых единиц в тексте	197
Пасько Анна	Речевой жанр загадки: стилистический аспект (на материале английского языка)	201
Пушкарь Александра	Местоимение как фактор эвфемизмов в современных политических рекламных текстах	205
Рогожкин Александр	Философский дискурс риторики	208
Сальникова (Куценко) Виктория	Закономерности градуирования аксиологических значений современного украинского политического дискурса	213
Шведова Мария	Образные стереотипы восприятия времени в идиостиле О. Забужко (на материале сборника избранных стихотворений «Друга спроба»)	218
РАЗДЕЛ VII	Особенности говоров украинского языка и проблемы социолингвистики	222
Загнитко Надежда	Названия еды из варёного теста в донецких говорах	222
Клименко Наталья	Названия одежды для ног в восточностепных украинских говорах	226
Ныколив Ирина	Сленг и смежные с ним понятия с точки зрения хорватских и украинских лингвистов	233
Юсикова Елена	Вопросы исторического развития украинских дифтонгических вокалов и его место в украинской диалектной фонологии	237
РАЗДЕЛ VIII	Проблемі ономастики	242
Лисова Лариса	Фамилии Гороховщины, производные от названий животных	242
РАЗДЕЛ IX	Прикладная лингвистика: направления и аспекты исследования	247
Воевудский Дмитрий, Кретов Алексей, Селезнев Геннадий	Квантитативные показатели многозначности в нидерландском, немецком и английском словарях	247

Данилюк Илья	Лингвистическое обеспечение компьютерных систем: регулярные выражения в MS WORD 2010	253
Дикарева Светлана, Чернявская Олеся	Язык права в Интернет-коммуникации: когнитивные и прагматические измерения	260
Долбилова Елена, Кретов Алексей	Парадигматическая стратификация каталанской лексики и аксиологемы каталанской ментальности	267
Кретов Алексей, Меркулова Инна, Суворова Юлия	Квантитативная характеристика славянской фразеологии	273
Ситарь Анна, Сахарук Инна	Дистанционные уроки по «Введению в специальность (прикладную лингвистику)»: принципы создания и структура	283
Чейлытко Наталия	Моделирование синтаксической структуры украинского предложения в терминах ориентированного графа	288
Герцовска-Вайнагий Наталия	Успех как результат и важный компонент в обучении иностранному языку	292
РАЗДЕЛ X	История языка	298
Билых Александр	Форма аориста в церковнославянском языке украинской редакции конца XVI-XVII в.: особенности образования и значения.	298
Купченко Елена	Семантическая многоплановость лексемы оумь в агиографическом тексте (на материале древнерусского перевода «Жития Андрея Юродивого»)	304
Тома Наталия	Языковые особенности проповеди Петра Могилы « Крестъ Христа Спасителя и кождого человекъ »	307
РАЗДЕЛ XI	Фонетика и фонология	311
Пилипенко Евгений	Отражение системы консонантизма средненадднепровского диалекта в ранних повестях Ивана Нечуй-Левицкого	311
Рудкивский Александр	Позиционно-комбинаторное вариирование немецких согласных в сильной и слабой позициях	316
РАЗДЕЛ XII	Украинистика за рубежом	323
Гаев Таня	Специальность <i>украинский язык и литература</i> на кафедре славистики филологического факультета Белградского университета	323
РАЗДЕЛ XIII	Рецензии и аннотации	333
Загнитко Анатолий	Глагольная переходность в контрастивном. Рец. на книгу: Ивановић Милена. Прелазност у украјинском језику: функционални аспект / Милена Ивановић. – Београд: Задужбина Адрејевић, 2007 (Београд: Тодра плус). – 120 с.	333
Загнитко Анатолий Шевчук Ольга	Интеграционные процессы динамики украинской языковой среды. Рец. на книгу: Грещук Василь. Студії з українського мовознавства: Вибрані праці. – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2009. – 520 с.	339
Загнитко Анатолий	Украинская литература сквозь призму многоликого сегодняшнего дня. Рец. на книгу: Поповић Људмила. Фокусна перспектива украјинске књижевности. – Београд: Универзитет у Београду, 2007. – 253 с.	340
Попович Людмила	Рец. на книгу: Загнітко А.П. Теорія сучасного синтаксису. – Донецьк: ДонНУ, 2006. – 378 с.	347
СВЕДЕНЬЯ ОБ АВТОРАХ		351
THE CONTENTS		354
СОДЕРЖАНИЕ		357
ТРЕБОВАНИЯ К ОФОРМЛЕНИЮ СТАТЕЙ		360

ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ

Статті подаються в електронному вигляді (на CD-диску) в редакторі Word 97-2000 для Windows 98-2000, збереженому у двох форматах *.doc і *.rtf разом із двома примірниками роздрукованого тексту. Назви файлів (тільки латиницею) мають відповідати прізвищу автора, напр.: petrenko.doc і petrenko.rtf. Обсяг статті – від 15000 друкованих знаків (разом з пробілами) (Меню – Сервіс – Статистика).

Параметри сторінки: всі поля 2 см. Розмір паперу – А4.

Шрифт Times New Roman, розмір 12, стиль “нормальний” (“звичайний”). Якщо використано інший шрифт, необхідно подати його на дискеті.

Міжрядковий інтервал – 1,5.

Абзацний відступ 1 см.

Текст друкується без переносів.

Сторінки рукопису нумеруються олівцем на звороті.

На першому рядку у правому куті друкуються ім'я і прізвище автора напівжирними літерами.

На другому рядку у лівому куті – шифр ББК (звичайний шрифт). На третьому – шифр УДК (звичайний шрифт).

На наступному рядку друкується назва статті (відцентрована, великими напівжирними літерами).

Через один рядок курсивом подається реферат українською мовою (до 10 рядків). На наступному рядку з абзацу наводяться ключові слова (шрифт – курсив).

Зразок оформлення початку статті:

Анатолій Загнітко

ББК Ш12=411.4*212.71

УДК 81'367.633

ПРИЙМЕННИКИ У СТРУКТУРІ ТЕКСТУ: ПЕРВИННІ І ВТОРИННІ ВИЯВИ

Простежено текстотвірний потенціал прийменників, з'ясовано основні функції прийменників, окреслено особливості внутрішньотекстової актуалізації прийменників і визначено особливості прийменникової актуалізації, постання оказіонального внутрішньотекстового використання прийменників. Водночас прокоментовано ієрархію внутрішньотекстових прийменникових функцій.

Ключові слова: прийменник, внутрішньотекстова функція, внутрішньореченнєва функція, первинні прийменники, вторинні прийменники.

Через один рядок після реферату подається основний текст статті (вирівнюється за шириною). Ілюстративний матеріал друкується курсивом. Покликання у тексті публікації оформлюються за допомогою квадратних дужок [] із вказівкою прізвища автора, року видання (за потреби – сторінки), наприклад:

“...у праці З. Вендлера [Vendler 1972]...”;

“Фреге [1977, с. 264] увів поняття” або “Фреге [1977: 264] увів поняття”.

„Л. В. Борте трактує транспозицію як початковий етап переходу слова з однієї частини мови до іншої, що полягає у зміні словом синтаксичної функції [Бортэ 1977, с. 103-104]”.

Треба розрізняти тире (–) і дефіс (-): відмінність полягає у розмірі і наявності пробілів до і після тире.

Скорочення типу т. п., т. д., XVI ст., ініціали при прізвищах (напр., Н. Л. Іваницька), назви населених пунктів типу м. Київ, с. Іванівка друкуються через нерозривний пробіл (одночасне натискання клавіш Ctrl+Shift+пробіл). Скорочення типу 90-ті, 1-го – з нерозривним дефісом (одночасне натискання клавіш Ctrl+Shift+дефіс).

Примітки (виноска) робляться автоматично (Вставка – Виноска).

Якщо у статті наводяться схеми, їх необхідно групувати (Вид – Панель інструментів – Малювання – Вибір об'єкта. Тримавши кнопку “Вибір об'єкта”, виділіть об'єкти, які треба об'єднати у групу, на панелі інструментів “Малювання” натисність кнопку “Дії”, виберіть команду “Групувати”).

Список літератури подається в алфавітному порядку з дотриманням **державного стандарту (ДСТУ ГОСТ 7.1:2006)**. Назва “**Література**” друкується через один рядок після основного тексту (напівжирним шрифтом посередині рядка). Зразок:

Література

Вихованець, Городенська 2004: Вихованець, І.Р., Городенська, К.Г. Теоретична морфологія української мови [Текст] / І. Р. Вихованець (ред.). – К. : Університетське видавництво “Пульсари”, 2004. – 398с. – (Академічна граматика української мови). – Бібліогр.: с. 391-398. – 2000 пр. – ISBN 966-7671-60-7.

Алефіренко М.Ф. Лінгвокреативні процеси формування фразеологічної семантики [Текст] / М. Ф. Алефіренко // Мовознавство. – 1988. – № 5. – С. 35-41. – Бібліогр.: с. 41.

Данилюк 2006: Данилюк, І.Г. Синкретизм у системі частин мови [Текст] : автореф. дис... канд. філол. наук : 10.02.01 / Донецький національний ун-т. – Донецьк, 2006. – 20с.

Список літератури має містити не менше 8 позицій.

Завершують публікацію **резюме російською та англійською мовами** (кожне резюме до десяти рядків, шрифт курсив). Вони подаються через один рядок після списку літератури: прізвище та ім'я автора, назва статті, текст резюме, ключові слова. Зразок:

Загнітко Анатолій

Предлоги в структуре текста: первичные и вторичные проявления

Прослежен текстообразующий потенциал предлогов, выяснены основные функции предлогов, рассмотрены особенности внутритекстовой актуализации предлогов и определены особенности предложной актуализации, появление окказионального внутритекстового использования предлогов. Вместе с тем прокомментирована иерархия внутритекстовых предложных функций.

Ключевые слова: предлог, внутритекстовая функция, внутрипредложенческая функция, первичные предлоги, вторичные предлоги.

Zahnitko Anatoliy

Prepositions in the Text Structure: Primary and Secondary Manifestations

Text-forming potential of prepositions is analyzed; basic prepositions's functions are ascertained; the peculiarities of intra-text actualization and the beginning of occasional intra-textual using of prepositions are determined.

At the same time hierarchy of intra-textual prepositional functions is commented.

Keywords: preposition, intra-textual function, inherent function of sentence, primary prepositions, secondary prepositions.

В окремому файлі у форматі *.doc подаються відомості про автора: прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, звання, місце роботи, посада, домашня адреса, телефон, e-mail. Назва файла (латиницею) має складатися з прізвища автора і слова "vidomosti", між ними Shift+дефіс, напр.: retrenko_vidomosti.doc

Необхідно також подати роздрук з відомостями про автора (окрема сторінка).

Статті, які не відповідають вимогам оформлення, до друку не приймаються.

Наукове видання

ЛІНГВІСТИЧНІ СТУДІЇ

Збірник наукових праць

Випуск 21

Підписано до друку 7.07.2010 р.
Формат 60x90/16. Папір офсетний.
Гарнітура «Times». Друк лазерний.
Умовн. друк. арк. 42,85
Наклад 500 прим. Замовлення № 1151

Адреса редакції: 83001, м. Донецьк, вул. Університетська, 24, корп. І,
кафедра української мови та прикладної лінгвістики, «Лінгвістичні студії»,
тел. (+38 062) 381 70 06

Видавництво Донецького національного університету,
83001, м. Донецьк, вул. Університетська, 24
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 1854 від 24.06.2004 р.

Надруковано у друкарні
ТОВ "Цифрова типографія",
вул. Челюскінців, 291а, м. Донецьк
Тел.: +38(062) 388 07 31, 388 07 30.